

क्रांतिपर्व

डॉ. उत्तमराव पाटील

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ
मंत्रालय, मुंबई-३२

ક્રાંતિપર્વ

ડૉ.ઉત્તમરાવ પાટીલ

प्रकाशक :
सू. द्वा. देशमुख
सचिव
महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ
मंत्रालय

© प्रकाशकाधीन्

प्रथमावृत्ती :
मे १९८७

मूल्य रु. ६०/-

मुद्रक :
मायक्रोग्राफ
रामदूत
मुंबई ४०० ००४.

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना.....	९
प्रास्ताविक	११
लेखकाचे निवेदन	३६
अशीही पत्रे !	४०
प्रयोजन !.....	५०
मागणे इतुकेची !.....	५१
४२ पूर्व -----	भाग १
ला	५६
४२ पूर्व	५८
आठवणीत राहिलेले अनेक प्रसंग पहिला प्रसंग :	६०
दुसरा प्रसंग :	६०
तिसरा नाजूक प्रसंग :	६०
तीन ऋतूंच्या तीन तऱ्हा :	६०
निसर्गवेडे गुरुजी !	६९
भारतमाता माझी लावण्याची खाण!	७१
काळजात घुसलेली अशीही एक आठवण	७२
सत्याग्रह संग्रामात उडी घेतली.....	७३
कै. कॅप्टन विश्वासराव नानासाहेब देवरे यांचा जीवन-आलेख	७६
अलविदा—अलविदा.....	८७
गुरुजी अमर आहेत !.....	८८
त्रिची जेल मधून सुटलो—पण—	८९
धडपड-धडपड-आणि धडपड!	९०
३२ साल उजाडले !.....	९५
श्रमाची झाली फुले !	९७
चळवळ संपली ! पुढे काय?	१००
लग्नाचा फेरा !.....	१०६
कै .लीलाताईंचा जीवन आलेख	११५

तू तर डांगरी गावची लक्ष्मी	११८
मी एक पशू!	१२४
या परते भाग्य नाही !	१२६
एक मंगल प्रसंग !	१२६
आठवणीच्या गठड्यांत हेही !	१२७
निर्मळ मनाचा निरहंकारी मधू !	१२७
उठू दे देश पेटू दे देश	१२८
उठू दे दश पेटू दे देश	१२९
ऑगस्ट बंड पेटले -----	
भाग २रा	१३१
हो! हे ऑगस्ट बंडच!	१३५
तिकडे अमळनेरची कथा काय घडली ते लीलाताईच्या शब्दांत.....	१४०
जीवनसाथी, तुझ्या पायी माझा मांथा !	१४२
निरवानिरव !	१५३
साडे पाच लाखांची खजिना लूट -----	
- भाग ३ रा	१६१
खजिना-लुटीतील अष्ट विनायक !	१६३
साडेपाच लाखासंबंधी थोडेसे	१६५
परिस्थितीचा चक्रव्यूह	१६६
धगधगणारा सातारा	१७०
पहिला बेत !	१७१
आले, आले ! सातारकर आले !!	१७२
खजिन्याचा शोध	१७४
खजिना लुटीचे प्रस्थान मांडले ! विघ्न मालिकेतील पहिला फेरा !	१७५
दुसरा विघ्न फेरा !	१७७
खजिना लुटायचाच ! काहीही होवो !	१८०
पुन्हा तिसरा विघ्न फेरा !	१८५
झुंज	१८६
विघ्न मालिकेतील मजेचा एक फेरा !	१९०

देऊर ! तळोंदे ते साकोरे	१९२
ज्याचा शेवट गोड ते सारेच गोड !	१९६
पंढरपूर पलायन -----	
भाग ४ था	२०१
किस्मत खुल गई-.....	२०३
मी धूम ठोकली.....	२०८
: नंगा बुवा :	२१४
एक लंगोटी, एक काठी !	२१६
देवा, तुलाही आई आहे कारे?.....	२१९
नसे दुःखात उद्देग	२२१
जिवा—शिवाची भेट	२२३
जिवा-शिवाची खांडोळी व्हायची पण	२२६
चल, चल रे, नवजवान !.....	२३३
पुनश्च हरि ॐ !	२३६
वनवासातून अज्ञातवासात -----	
भाग ५ वा.....	२३९
येडा महाद्या !.....	२४१
“गोपाळ काला”	२४४
खंड्याचे इरजे.....	२४७
(४) येड्या महाद्या - पोलीसांच्या तावडीत !.....	२४९
(५) अंजन, कांचन, करवंदीच्या काटेरी देशा !.....	२५२
(६) येड्या महाद्याचे लग्न ठरले !.....	२५५
(७) नदी पल्याड ग झुले रेशमी पटका !	२५७
(८) मन मस्त हुआ तब क्या बोले ?	२५९
(९) जीवे मरण !	२६२
(१०) सुखद संवाद	२६४
(११) बेल भंडारा	२६६
(१२) हिरवी गाठभेट-----	२७१
(१३) शाळू योग	२७२

(१४) भूमिगतांचा पोळा, दसरा, दिवाळी !	२७६
पत्री सरकार -----	
भाग ६ वा	२८५
पत्री सरकारची कैफियत	२८९
(१) लढ्याची सुरवात	२९१
(२) कूर छळ	२९५
(३) फर्मानाची अंमलबजावणी !	२९८
(४) चळवळीतील कडू गोड	३०१
(५) चिटणीस काका-काकीचा त्याग	३०४
पहिली झडप—कुंडल बँक लूट	३०७
(७) दरवडेखोरांशी मुकाबला	३०९
(८) दत्तू पाटील हिवताडकर : वाघोली कोर्टाचा राजा	३१२
(९) अशीही एक झुंज !	३१४
(१०) एक बुलंद टक्कर !	३१५
(११) शाहीरांची कामगिरी	३१९
(१२) जगावेगळा लग्न-सोहळा	३२९
(१३) असेही धाडस !	३३१
(१४) किलबिल	३३५
स्वातंत्र्य मिळाले, आई मिळाली नाही.	३४२
दुसऱ्या दिवसाची घटना	३४५
(१६) मी भूमिगत झाले	३४६
(१७) कुंडलचा एक साने गुरुजी	३५५
(१८) तुफान चाल	३५९
(१९) दरवडेखोरी संपवली !	३६३
(२०) सावकारशाही-ठेवायची नाही-ठेवायची तिजला हाय हो !	३६५
शस्त्र संभार	३६७
(२१) भेट पहिली आणि शेवटची	३६७
(२२) असाही मेळावा !	३६८
(२३) एक किस्सा !	३७५

(२४) नागनाथ एक मनस्वी-स्वयंकेंद्रित !.....	३७९
(२५) वसंतरावदादांची शौर्यगाथा	३८४
(२६) सातारच्या क्रांतिलढ्यात कामगारांचे योगदान	३८८
(२७) अशीही मुलाखत !	३९१
(२८) हत्यारे म्यान करा !	३९४
(२९) मुंबईच्या वाटेकडे !.....	३९५
(३०) सत्काराची पहिली सभा.....	३९८
(३१) क्रांतीचा जल्लोष.....	३९९
(३२) -घोटीगावचा आगळा वेगळा सत्कार !.....	४०१
(३३) काँग्रेस श्रेष्ठींची नादानी ! तरीही !!!	४०२
(३४) गृहमंत्र्यांशी चकमक !.....	४०४
(३५) स्वातंत्र्यातील तुरुंगवास	४०६
(३६) स्वातंत्र्य उजाडले ! पण सूर्य कुठे ?	४०८

प्रस्तावना

डॉ. उत्तमराव पाटील यांच्या लेखणीतून उतरलेला 'क्रांतिपर्व' हा ग्रंथ प्रसिद्ध करताना साहित्य संस्कृती मंडळाला विशेष आनंद होणे साहजिकच आहे. काँग्रेस शताब्दीच्या निमित्ताने मंडळाने स्वातंत्र्य-कथांची आणि स्वातंत्र्याच्या इतिहासाची जी एक माला गुंफण्याचा संकल्प सोडला होता तो या निमित्ताने जवळ जवळ पूर्ण होतो. या मालेतील सर्वात महत्त्वाचे पुष्प म्हणून या ग्रंथाकडे बोट दाखविता यावे. पुढे मागे केवळ भारतातीलच नव्हे तर जगातील सर्व भाषांतून या ग्रंथाचे भाषांतर होईल याविषयी माझ्या मनात शंका नाही. हा ग्रंथ डॉ. उत्तमराव पाटील यांच्या लेखणीतून उतरला आहे एवढे सांगितले म्हणजे या ग्रंथाचे मोल किती आहे हे आणखीनिराळ्या शब्दांत सांगण्याची गरज नाही. डॉ. उत्तमराव पाटील हे इतिहासकार नाहीत; पण इतिहास घडविणारे वीर आहेत. या वीराने आपल्या साहाय्यकांच्या मदतीने १९४२ च्या 'भारत छोडो' लढ्यात जो इतिहास घडविला त्याची कहाणी त्यांच्याच तोडून ऐकणे हे केव्हाही इतर कोणाकडून ती कहाणी ऐकण्यापेक्षा अधिक सरस ठरणार आहे. या ४२ च्या लढ्यात डॉ. उत्तमराव पाटील आणि त्यांच्या घरातील सर्व लहानथोर मंडळी बलिदानाच्या वेदीवरच उभे होते. त्यांची आई तुरुंगात गेली ती परत आलीच नाही. स्वतः डॉ. उत्तमराव पाटील, त्यांचे धाकटे बंधू दशरथराव व सर्वात धाकटे बंधू श्री. शिवाजीराव पाटील, उत्तमराव पाटील यांच्या पत्नी लीलाताई या सर्वच मंडळींनी त्या काळात अलौकिक कार्य केले. आज्ञाद हिंद सेनेची कॅ. लक्ष्मी आणि सातारच्या पत्नी सरकारच्या तुफान स्त्री-सैनिकांची सेनानी लीलाताई यांचे नाव त्या काळात प्रत्येक लहानथोरांच्या जिभेवर होते.

गवालिया टँकच्या क्रांती मैदानात अखिल भारतीय काँग्रेसच्या अधिवेशनात 'भारत छोडो' चळवळीचा निर्णय घेण्यात आला. गांधीजींसकट प्रथम श्रेणीचे बहुतेक सर्व पुढारी ब्रिटिश सरकारच्या तुरुंगात गेले. त्या काळच्या युवक नेत्यांनी भूमिगत राहून ब्रिटिश सरकारला निर्णायक लढा देण्याचा निश्चय केला. श्री. अच्युतराव पटवर्धन यांच्या नेतृत्वाखाली अरुणा असफली, बाबा राघवदास, मोहनलाल गौतम, डॉ. लोहिया, आर. आर. दिवाकर इ. नेत्यांची एकयुद्ध-समितीच निर्माण झाली. आणि या युद्ध-समितीच्या आदेशानुसार भारतातील शहराशहरातून व खेड्यापाड्यांतून ब्रिटिशांची सत्ता नष्ट करण्यासाठी आम जनता उभी राहिली. ज्या ज्या गोष्टींवर ब्रिटिशांची निशाणी होती, मग त्या कोर्ट-कचेऱ्या असोत, सरकारी शाळा-कॉलेजे असोत, पोलिसांची ठाणी असोत, राष्ट्रीय वृत्तीने पेटलेल्या समूहाने ती नष्ट करून टाकली. त्या काळात जे वीरपुरुष पुढे आले त्यात अमळनेरचे उत्तमराव पाटील व त्यांच्या पत्नी लीलाताई पाटील यांचा विशेष उल्लेख करणे भाग आहे. सातारच्या क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्या खांद्यास खांदा लावून व प्रती सरकार स्थापन करून त्यांनी एक इतिहासच घडविला. श्री. लाड, श्री. नागनाथ नायकवडी, श्री. रत्नाप्पाणा कुंभार, श्री. वसंतदादा पाटील, श्री. अण्णासाहेब रणधीर (व्यंकटराव धोबी), श्री. गणपतराव कोळी, श्री. शिवाजीराव पाटील, श्री. शिवाजी सावंत, शिरीषकुमार यांनी पश्चिम महाराष्ट्रात इतिहासच घडविला. पश्चिम महाराष्ट्राप्रमाणेच विदर्भात चिमूर, आष्टी, यावली, बेनोडा, बडोदा, नागपूर इ. ठिकाणी एक प्रचंड इतिहास घडला. श्री. मगनलाल बागडी, श्री. विनायकराव दांडेकर, श्री. आनंदराव कळंबकर, गोपाळ कारेकर इ. नी या ऐतिहासिक लढ्याचे नेतृत्व केले. शंकर सारखी मुले शहीद झाली, डॉ. रामसिंग गौर व ठाकूर निरंजन सिंग सारखे लोक तुरुंगातून फरारी झाले आणि या सर्व घटनातून आमच्या स्वातंत्र्याचा इतिहास खुलला. श्री. अच्युतराव पटवर्धन, आप्पासाहेब पंत, विनायकराव दांडेकर, रत्नाप्पाणा कुंभार इ. चे नेतृत्वच या लढ्यात कारणीभूत झाले असे नाही, तर दक्षिण महाराष्ट्राची

संस्थानेसुद्धा या लढ्यात मागे उभी राहिली. असा हा सुवर्णाक्षराने लिहून ठेवण्यासारखा भारताचा इतिहास, मंतरलेल्या दिवसांचा इतिहास, हा एका क्रांतिवीराच्या हातूनच साकार होत आहे, ही फार महत्त्वाची घटना आहे.

डॉ. उत्तमराव पाटील हे अमळनेरचे. अमळनेर म्हणजे सानेगुरुजींच्या स्फूर्तीने चैतन्याचा संचार झालेले गाव. ९ ऑगस्ट ४२ ला गुरुजी धुळे तुरुंगात होते. ९ ऑगस्टला त्यांची शिक्षा संपली व ते तुरुंगातून मुक्त झाले. देशव्यापी लढा सुरू झाला आहे, हे धुळ्याच्या शासनयंत्रणेला कळलेच नाही; त्यामुळे गुरुजी मुक्त झाले आणि ते अमळनेरला आले. त्यांच्या व त्यांच्या शिष्योत्तमांच्या गाठीभेटी झाल्या, गुरुजी भूमिगत झाले व अमळनेरला अक्षरशः वणवा पेटला. तरुणांच्या जमावाने रेल्वेस्टेशन, कोर्ट-कचेऱ्या जाळून टाकल्या. या घटनांचे सेनानी होते डॉ. उत्तमराव पाटील, लीलाताई पाटील, शिवाजीराव पाटील, डॉ. उत्तमराव पाटील यांचे सर्व कुटुंबच. या सर्व लोकांना अटक झाल्यानंतर सुद्धा ते तुरुंगातून निसटले. लीलाताईची तुरुंगातून निसटण्याची कथा तर अद्भुतच आहे. तुरुंगातून निसटल्यानंतरही हे वीराग्रणी स्वस्थ बसले नाहीत. त्यांनी खजिने लुटले, गाड्या पाडल्या, पूल तोडले, प्रती सरकार निर्माण झाले. ही सर्व कथा उत्तमरावांनी क्रांतीपर्वाच्या पानापानांतून सजीव केलेली आहे. महाराष्ट्राची ही कहाणी उत्तमराव पाटील यांच्या घराचीही कहाणी आहे. ती त्यांनी मोठ्या जिद्दीने लिहिली आणि ती प्रसिद्ध करण्यास आमच्या स्वाधीन केली हे त्यांचे न फिटणारे ऋण आहे. या व अशा अनेक ऋणात महाराष्ट्राचे साहित्य संस्कृती मंडळ युगानुयुगे राहो, एवढीच इच्छा !

४२ यशोधन

मुंबई-४०० ०२०.

मकर संक्रांत,

१४ जानेवारी, १९८६.

—सुरेन्द्र बारलिंगे

अध्यक्ष,

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि

संस्कृती मंडळ

प्रास्ताविक

‘पत्री सरकार’ या गैरसमज निर्माण करणाऱ्या नावाने गाजलेले साताऱ्याचे प्रतिसरकार वस्तुतः लोकांनी, लोकांचे, लोकांकरिता निर्माण केलेले व चालविलेले ग्रामस्वराज्य होते. इंग्रजी सत्तेला भीक न घालता १९४३ ते १९४६ असे तब्बल चार वर्षे त्याचा कारभार सातारा जिल्ह्यातील सुमारे सहाशेहून अधिक गावी सुरू होता. विरोध करणाऱ्यांच्या पायाला गुरा-ढोरांच्या खुरांना मारतात तशी पत्री मारण्याची अमानुष शिक्षा करून, त्या दहशतीच्या बळावर गुंड-दरोडेखोरांनी चालविलेले ते राज्य होते असा गैरसमज त्या प्रतिसरकारविषयी सर्वत्र मोठ्या प्रमाणावर त्याही काळी होता. व अजूनही आहे. या अपसमजाने त्या प्रतिसरकारचे निर्माते असलेल्या सातारा जिल्ह्यातील स्वाभिमानी व स्वातंत्र्यप्रिय शेतकरी-कामकरी जनतेवर मोठा अन्याय झालेला आहे.

८ ऑगस्ट १९४२ चे भारत छोडो आंदोलन डिसेंबर ४२ पर्यंत जोमात चालले. त्यानंतर बहुतेक ते थंडावत गेले व १९४३ अखेर सर्व भारतभर पूर्णपणे विझले. या लढ्याला ना नेता होता; ना योजनाबद्ध कार्यक्रम. ब्रिटिशांनी साठ बटालियन्स लष्कराच्या व युद्धकालीन कठोर वटहुकमांच्या साहाय्याने निर्घृण दडपशाही केल्यामुळे विस्कळीत, दिशाहीन झालेले निशस्त्र लोक फार काळ तग धरू शकले नाहीत. तशातच मे १९४४ मध्ये कारावासातून मुक्त झाल्यानंतर गांधीजींनी एका पत्रकाद्वारे जनतेने केलेल्या या उस्फूर्त लढ्यांतील आपापतः घडलेल्या तथाकथित हिंसक घटनांबद्दल नापसंती जाहिर केली. त्याच वेळी सरोजिनी नायडू प्रभृती काँग्रेस नेत्यांनी या लढ्याचे पितृत्वच नाकारले. त्यामुळे प्रतिकाराची जी कुठे थोडीफार धग होती ती देखील या तेजोभंगाने निस्तेज झाली व विझली.

अशा रीतीने इंग्रजी दडपशाहीने व काँग्रेसी नेतृत्वाने मिळून ४२ चे बंड निकालात काढले.

गांधीजींच्या आठ ऑगस्टच्या ‘भारत छोडो’ आंदोलनाच्या घोषणेनंतर जनतेने उस्फूर्तपणे देशात तीन आठवडे अभूतपूर्व शौर्याचे व त्यागाचे आंदोलन केले. हजारो लोकांनी बलिदान केले, हजारोनी फटके खाल्ले, घरेदारे घालवून संसार उध्वस्त करून घेतले, सामुदायिक दंड भरले, लाखो लोक तुस्वगात गेले. या उत्साहात व आवेशात जनतेने देशातील ग्रामीण भागात शेकडो ठिकाणी ब्रिटिश सत्ता भिरकावून देऊन प्रतिसरकारे स्थापन केली. ब्रिटिश लष्करी सत्तेपुढे ती काही दिवसांपासून ते काही महिन्यांपर्यंतच टिकली. सातारा जिल्ह्यात मात्र अनेक खेड्यांत ग्रामसरकारे ४३ च्या सुरवातीपासून आकार घेऊ लागली. सातारा जिल्ह्यात त्या वेळी भूमिगत क्रांतिकारकांचे अनेक गट होते. त्या लोकशाहीवादी काँग्रेसी व समाजवादी तरुणांनी लवकरच त्यातून आपापल्या कार्यक्षेत्रात प्रतिसरकारे संघटित केली. ही ग्रामसरकारे आणि त्यांची प्रतिसरकारे हिंसाचारातून निर्माण झाली नव्हती, हिंसाचारी लोक ती चालवित नव्हते आणि ती यशस्वीपणे चालविण्याचा व टिकविण्याचा हिंसाचार हाच मार्ग आहे अशीही त्यांची धारणा नव्हती. परंतु आत्मसंरक्षणार्थ जरूरीनुसार किमान अपरिहार्य तेवढी हिंसा घडली तर तेवढ्या कारणावरून एकूण सर्वच लोकहिताच्या कार्याचा नाश करण्याइतकी त्यांची सदसद्विवेकबुद्धी हळवीही नव्हती. न्याया न्यायाचा व सत्या सत्याचा विवेकी निर्णय करण्याची महाराष्ट्राची परंपरा आहे. म्हणून या प्रतिसरकारच्या नेत्यांनी व प्रजाजनांनी गांधीजींच्या प्रतिकूल विधानांचा विचार केला नाही आणि लोकशक्तीचा अधिक्षेप करणाऱ्या काँग्रेसी नेत्यांच्या आत्मघातकी व कचखाऊ धोरणालाही भीक घातली नाही. त्यामुळे इंग्रजांची लष्करशाही आणि महाराष्ट्र काँग्रेसच्या नेत्यांच्या तथाकथित आदेशांना न जुमानता १९४६ मध्ये लोकनियुक्त सरकार अधिकारावर येईपर्यंत सतत चार वर्षे त्यांनी ती यशस्वीपणे चालविली.

अनुक्रमणिका

क्रांतिसिंह नाना पाटलांच्या नेतृत्वाखाली मोठ्या गटाने सुमारे दीड-दोनशे खेड्यांतील ग्रामसरकारे एकत्र सुसंघटित केली. व औंध संस्थानाच्या घटनेनुसार ती चालविण्याचा यशस्वी प्रयोग केला. नाना पाटलांच्या नेतृत्वाखालील हे प्रतिसरकार पत्रीसरकार म्हणून सर्वत्र प्रसिद्धी पावले.

४२ च्या स्वातंत्र्यसंग्रामात सातारच्या या पत्रीसरकारचे स्थान एकमेवाद्वितीय आहे. काँग्रेस शताब्दी सोहळ्याच्या निमित्ताने गेल्या दोन-तीन वर्षांत भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामावर जे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत त्यात पत्रीसरकारचा प्रसंगवशात् उल्लेख वगळता, भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासकारांनी या घटनेची योग्य अशी दखल घेतलेली नाही.

महात्माजी, पंडित जवाहरलाल नेहरू व अच्युतराव पटवर्धनादि ज्येष्ठ काँग्रेस नेत्यांनी या लढ्याचा नंतर गौरव केला असला तरी उर्वरित काँग्रेसी नेतृत्वाला, विशेषतः महाराष्ट्र काँग्रेसला हा लढा मानवलाच नव्हता. एकतर देशभर आंदोलन फसले असता अल्पशिक्षित बहुजनसमाजी नाना पाटलांच्या नेतृत्वाखाली महाराष्ट्रात एक प्रतिसरकार इतका दीर्घकाळ यशस्वीपणे चालावे याचा त्यांना दुस्वास वाटत होता. दुसरे, गांधीजींच्या १० फेब्रुवारी ४३ च्या उपवासानंतर देशातील अन्य आंदोलनाप्रमाणे ‘हिंसाचारी’ लढा बंद करण्यात आला नव्हता. इतकेच नव्हे तर ४५ च्या मध्याला शंकरराव देव, काकासाहेब गाडगीळ, देवकीनंदन नारायण प्रभृती महाराष्ट्र काँग्रेसच्या नेत्यांनी सातारच्यात जाऊन हे पत्रीसरकार गुंडाळण्याचा दिलेला आदेश धुडकावून ते सुरूच ठेवण्यात आले होते. तिसरे, हे विरोधकांना गुरा-ढोरांप्रमाणे पत्र्या ठोकणारे गुंडांचे व दरोडेखोरांचे दहशतवादी षड्यंत्र आहे, अशी त्यांची समजूत होती. काँग्रेसच्या गांधीजींसह राष्ट्रीय नेतृत्वाची त्यांनी तशीच समजूत करून दिली होती. त्यामुळे एकूण लोकमानसात व विद्वानांतही तसा समज पाझरणे साहजिकच होते. तथापि या घटनेचा खोलात जाऊन शोध घ्यावा असे कोणा इतिहासकाराला वाटले नाही; आणि शासनानेही त्यांना तसे उत्तेजनही दिले नाही. महाराष्ट्राचे ख्यातनाम राजकीय विचारवंत व अभ्यासू पत्रकार श्री. गोविंद तळवलकर यांनी भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामावर ‘सत्तांतर १९४७’ नामक अभ्यासपूर्ण ग्रंथ दोन खंडांत प्रसिद्ध केला आहे. त्यातील दुसऱ्या खंडातील ‘४२ नंतर’ या पहिल्या प्रकरणात ते लिहितात—”जयप्रकाश यांनी ज्या पर्यायी सरकारची स्थापना ठिकठिकाणी व्हावयास हवी असे म्हटले आहे, त्याच स्वरूपाचे सरकार सातारा जिल्ह्यात स्थापन झाले होते. कदाचित ते एखाद्या बेटाप्रमाणे असल्यामुळे असो, की अन्य कारणांनी असो या सरकारचे क्रांतिकारी स्वरूप थोड्याच दिवसांत संपून लूटमार व दहशत हा मार्ग त्याने स्वीकारला.” गोविंदरावासारख्या पूर्वग्रहरहित विद्वानाचे पत्रीसरकारबद्दल असे ग्रह असले तर हिंसाहिंसेच्या संदिग्ध काथ्याकुटात अडकलेले काँग्रेसी राज्यकर्ते व पुरेसा व्यासंग नसलेले इतिहासकार त्याची काय वासलात लावतील?

या कारणांनी शासन, जनता व इतिहासकार यांच्याकडून पत्रीसरकार उपेक्षित व दुर्लक्षित राहिले.

पत्रीसरकारच्या सेनानीपैकी खान्देशचे डॉ. उत्तमराव गिरधर पाटील व त्यांच्या पत्नी लीलाताई हे ४२ च्या स्वातंत्र्यलढ्यातील एक अजोड व आगळे दांपत्य होय. पत्रीसरकारचे नशीब दोघांच्या वाट्याला आलेले ! १९४६ साली भूमिगतांवरील वॉरंटे रद्द झाली व नाना पाटील, उत्तमराव व लीलीताई प्रकट झाले. त्यावेळी मुंबईपासून नागपूरपर्यंत उभ्या महाराष्ट्राने या त्रिमूर्तीला अक्षरशः डोक्यावर घेतले. महाराष्ट्रातील काँग्रेस नेत्यांना जनतेने पत्रीसरकारच्या नेत्यांचा केलेला हा अभूतपूर्व सत्कार मानवला नाही. खेर-मोरारजींच्या मुंबई सरकारचा तर जळफळाट झाला. आधीच पत्रीसरकारचे धुरिण आणि काँग्रेस नेत्यांत परस्परांबद्दल अविश्वास व गैरसमज होते. या सत्कारांनी त्या आगीत तेल ओतले. काँग्रेसजनांनी

पत्रीसरकारच्या नेत्यांच्या सत्कारात सामील होऊ नये असे आदेश दिले गेले. उत्तमराव पाटलांवर सभाबंदी, भाषणबंदीचा हुकूम बजावला गेला व शासकीय पातळीवर पत्रीसरकार जाणूनबुजून उपेक्षेच्या अंधारात फेकले गेले. त्यामुळे महाराष्ट्र शासनाकडून पत्रीसरकारचा वास्तविक इतिहास लिहवून घेण्याचा प्रयत्न झाला नाही. खेर, मोरारजीभाई, स.का. पाटील यांची मनोवृत्ती समजू शकते, पण सातारच्या भूमिगत लढ्याचे पहिले सर्वाधिकारी असलेल्या व पत्रीसरकारची इत्यंभूत माहिती असलेल्या यशवंतराव चव्हाणांनीदेखील भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील महाराष्ट्राच्या या अभिमानास्पद सोनेरी पानाकडे दुर्लक्ष केले. कदाचित महाराष्ट्रापेक्षा काँग्रेस नेते थोर असल्याच्या त्यांच्या जाहीर श्रद्धेमुळे त्यांना प्रत्यक्ष इतिहासापेक्षा त्या नेत्यांची मते याही बाबतीत प्रमाण असतील !

प्रत्येक राष्ट्राचा स्वातंत्र्यलढ्याचा इतिहास हा त्या राष्ट्राचा पवित्र ठेवा असतो. तो यथातथ्य असणेसाठी म्हणून देखील आवश्यक असते. ४२ च्या लढ्याला आता अर्धे शतक होत आले आहे. त्या लढ्यातील कृतीशील पिढी अस्तंगत झाल्यासारखी आहे. त्यामुळे त्या लढ्यातील व्यक्तींचे व घटनांचे तत्कालीन उदात्तीकरण, दैवतीकरण वैयक्तिक रागलोभ, समज-अपसमज संपले आहेत किंवा सौम्य झाले आहेत. त्यामुळे संबंधितांना व इतिहासाच्या अभ्यासकांना त्याकडे पूर्वग्रहहित दृष्टीने पाहणे शक्य होणार आहे. या भूमिकेतून पत्रीसरकार व त्यांच्या सेनानींचे भारतीय स्वातंत्र्ययुद्धाच्या संदर्भात मूल्यमापन झाले पाहिजे असा उद्देश ठेवून डॉक्टर उत्तमराव पाटलांकडून हा ग्रंथ आम्ही लिहवून घेतला आहे. १९८४ पासून ते जमले तसे या ग्रंथाची प्रकरणे लिहीत होते व ती आम्ही 'दोंडाईचे लोकमानस' या साप्ताहिकातून प्रसिद्ध करीत होतो. या लेखांनी महाराष्ट्रातील जनमानसाची इतकी जबरदस्त पकड घेतली की हे सर्व लेख आम्ही पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध करावेत अशी आग्रही मागणी चोहोकडून झाली.

या ग्रंथाआधी प्रा. डॉ. जयसिंगराव पवार यांचे 'क्रांतिसिंह नाना पाटील' प्रसिद्ध झाले आहे. या ग्रंथलेखनानंतर पत्रीसरकारचे सरसेनापती बापूसाहेब जी.डी. लाड यांचे 'पेटलेले स्वातंत्र्य धुमसते पारतंत्र्य' हे आत्मचरित्र ९ ऑगस्ट ८६ ला; तर नाना पाटलांचे स्वीय साहाय्यक राघव शिवणीकर यांचे 'सातारचा सिंह' हा चरित्रग्रंथ १५ ऑगस्ट ८६ ला प्रसिद्ध झाला आहे. सा.बा. सनदेकृत नागनाथ नायकवडी यांचे 'जीवनसंग्राम' हे तोकडे चरित्रवजा चोपडेही प्रसिद्ध झाले आहे. या सर्व ग्रंथात सातारचे प्रतिसरकार व त्याच्या नायकांच्या कार्याचा ऊहापोह आहे. परंतु जयसिंगराव पवारकृत ग्रंथ वगळता या सर्व ग्रंथांना चरित्रनायकांचे उदात्तीकरण किंवा आत्मश्लाघेच्या दोषाचे गालबोट लागलेले आहे. उत्तमरावांचा हा ग्रंथही आत्मकथनपर असला तरी या सर्व दोषांपासून तो मुक्त आहे. गांधीजी, सानेगुरुजी, नाना पाटील व ४२ चा लढा प्राणपणाने लढणारी सामान्य जनता हेच या ग्रंथाचे नायक आहेत. उत्तमरावांनी स्वतःकडे 'मी तो हमाल भारवाही' अशी नम्र भूमिका घेतलेली असून या ग्रंथात पत्री सरकारचे स्वरूप, त्याचे प्रयोजन, त्यांची आखणी, त्याची साधने, त्याचे साध्य व फलश्रुती यांची वस्तुनिष्ठ मांडणी केली आहे.

या ग्रंथामुळे वाचकांना सातारच्या पत्रीसरकारच्या स्वरूपाचे व कार्याचे आणि त्यांच्या नेत्यांचे व त्यांच्या कार्यपद्धतीचे यथातथ्य आकलन होईल व त्यामुळे या पत्रीसरकारच्या इतिहाससंशोधनाला व तुलनात्मक अभ्यासाला गती मिळून, भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामातील त्यांचे योग्य स्थान प्राप्त होईल असे मला वाटते.

★★★

बेचाळीसच्या लढ्याचे श्रेय महत्मा गांधीजींना व काँग्रेसला दिले जाते. महात्माजींनाच भारत छोडो आंदोलन स्फुरले, त्यांनीच त्याला प्रेरणा व चालना दिली. केवळ त्यांच्यामुळेच बेचाळीसचे बंड पेटले. ९ ऑगस्टच्या पहाटेसच इंग्रज सरकारने त्यांना अटक केल्यामुळे त्यांचे प्रत्यक्ष मार्गदर्शन लढ्याला मिळू शकले नाही. तथापि १९२० सालच्या, तसेच १९३०-३२ सालच्या सविनय कायदेभंगाच्या व सत्याग्रहाच्या लढ्यांनी जनतेची सरकारबद्दल व तुरुंगांची भीती घालविली होती. अहिंसेच्या शस्त्राने देखील बलाढ्य साम्राज्यशाहीशी लढता येते. याचा अनुभव आला होता. गांधीजींनी ४२ चा लढा अंतिम असल्याचे व जनतेबरोबरच नोकरशाही, पोलीस, लष्कर यांना देखील सरकारशी असहकार करावयाचे आवाहन केल्यामुळे हा लढा पूर्वीच्या दोन भारतव्यापी आंदोलनांप्रमाणेच पण अधिक व्यापक, अधिक सर्वंकष व कोणत्याही कारणाने मध्येच न थांबविता स्वातंत्र्यप्राप्तीपर्यंत चालणार याची कल्पना सर्वांना आली होती. तसेच ८ ऑगस्ट ४२ च्या काँग्रेस महासमिती समोरील भाषणात त्यांनी सर्व ब्रिटिश भारतीयांना “आजपासून तुम्ही स्वतंत्र आहात असे माना....ब्रिटिशांना देशाबाहेर हाकलून देण्यासाठी प्रयत्नांची शर्थ करा किंवा त्यापायी मरण पत्करा” आणि “मध्यवर्ती संघटनेकडून किंवा नेत्यांकडून मार्गदर्शन मिळणे अशक्य झाले तर प्रत्येक काँग्रेसजनाने स्वतःलाच आपला नेता मानून सुचेल त्याप्रकारे अहिंसेच्या मार्गाने हा लढा सुरू ठेवावा” असा आदेश दिला होता. ९ ऑगस्ट ४२ च्या पहाटे गांधीजीसह देशातील लहानमोठ्या हजारो काँग्रेस नेत्यांना ब्रिटिश सरकारने अटक केल्यानंतरसुद्धा या आदेशानुसार निर्णायकी जनतेने स्वातंत्र्याचे अभूतपूर्व उघड बंड पुकारले.

काँग्रेसला मात्र संघटना म्हणून अधिकृतपणे या लढ्यात भाग घ्यावयाची संधी मिळाली नाही. एप्रिल १९४२ मध्ये क्रिप्स शिष्टाई फसल्यानंतर नेहरू, आझाद आदि काँग्रेसनेते पार निराश झाले होते. सामान्य लोकांची व काँग्रेसकार्यकर्त्यांची मनःस्थिती तशाची होती. काँग्रेस दिशाहीन व निष्क्रिय झाली होती. गांधीजी देखील अंधारात चाचपडत होते. युद्धविरोधी वैयक्तिक सत्याग्रहाचा लढा डिसेंबर ४१ मध्येच संपला होता. सरकारविरोधी जोरदार आंदोलन उभारलेच पाहिजे; पण ते कशाप्रकारे उभे करावे याचा उमज गांधीजींना होत नव्हता. परंतु त्यांच्या मनात राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीचे व महायुद्धाच्या अवस्थेचे विचारमंथन सुरू होते. त्यातूनच १९-२० एप्रिलच्या सुमारास इंग्रजांना या देशातून ताबडतोब घालविल्याशिवाय तरणोपाय नाही, या निष्कर्षाप्रत ते आले व ‘भारत छोडो’ ची कल्पना त्यांना स्फुरली. ‘हरिजन’ मधून त्यांनी तशी प्रचार मोहिम सुरूही केली. या निष्कर्षाप्रत गांधीजी आले ती परिस्थिती कशी होती? डिसेंबर ४१ मध्ये जपान जर्मनीच्या बाजूने महायुद्धात सामील झाला होता. व फिलिपाइन्स, इन्डोनेशिया या डच वसाहती पादाक्रांत केल्या आणि एका मुसंडीत फेब्रु-मार्च ४१ पर्यंत त्याने मलाया, सिंगापूर व ब्रम्हदेश या ब्रिटिश वसाहती जिंकून घेऊन आता तो भारतावर आक्रमण करण्याच्या तयारीत होता. जपान्यांनी पादाक्रांत केलेल्या डच किंवा ब्रिटिश वसाहतींच्या संरक्षणाची इंग्लंड किंवा दोस्त राष्ट्रांनी काहीच तयारी केली नव्हती. तसेच त्या राष्ट्रांतील जनता डच-ब्रिटिशांची गुलाम होती. त्यांच्या दृष्टीने इंग्रज-डच किंवा जपान्यांच्या गुलामगिरीत काही फरक नव्हता. दिर्घकालीन गुलामगिरीमुळे त्यांच्यात लढाऊपणा राहिला नव्हता व परक्या ब्रिटिशांच्या स्वदेशावरील साम्राज्यरक्षणाकरिता जपान्यांविरुद्ध रक्त सांडण्याचे त्यांना काही कारणही नव्हते. जपानचे आक्रमण झाल्याबरोबर दोस्त राष्ट्रांनी देखील त्यांना वाऱ्यावर सोडून दिले होते. तसेच जपान्यांच्या हाती काही लागू नये व त्यांचा आक्रमणाचा पुढील वेग मंदावा म्हणून त्यांनी त्या देशातून माघार घेताना दग्धभू धोरण स्वीकारल्याने लोकांचे पराकोटीचे हाल झाले होते. भारतीय परिस्थिती काही वेगळी नव्हती. भारताचे रक्षण करण्याइतके सैन्य, लष्करी सामग्री, आर्थिक बळ व इच्छाशक्ती ब्रिटिशांजवळ उरली नव्हती. या सुमारासच बंगालमध्ये जपान आधी आक्रमण करील या भीतीने तेथील जनतेला युद्धक्षेत्रातून पिटाळून

लावून, जपान्यांच्या हाती वाहतुकीची साधने पडू नयेत म्हणून जनतेच्या मासेमारीच्या नौका, मोठे रस्ते, पूल नष्ट करण्याचा दगधभू धोरणाचा अंमल सुरू झाला होता. युद्धनिर्मित दुष्काळ व त्यात हे हाल त्यामुळे लाखो बंगाली लोक देशोधडीला लागून मृत्युमुखी पडत होते. ब्रिटिशांचे साम्राज्य रक्षून आपल्यावरील गुलामगिरी कायम ठेवण्याकरिता जपान्याविरुद्ध लढण्याचे भारतीयांनाही काही कारण नव्हते. यामुळे जपानी भारतात शिरले तर भारतीय लोकही त्यांना अविरोध शरण जातील, कदाचित ब्रिटिश गुलामगिरीतून मुक्त होण्यासाठी त्यांचे स्वागतही करतील, दगधभू धोरणाने देश उजाड होऊन कोट्यवधी लोक अन्नावाचून मरतील व क्रौर्याचे, हिंसेचे प्रचंड तांडव असहायतेना पाहावे लागेल असे चित्र गांधीजींना दिसू लागले होते. याउलट, ब्रिटिशांनी भारतीयांना पूर्ण स्वातंत्र्य दिले तर स्वतंत्र झालेल्या भारतीयांमध्ये आपल्या स्वातंत्र्यरक्षणाकरिता, आपल्या मातृभूमीकरिता प्राणपणाने लढण्याची जिद्द भारतीयांत निर्माण होऊन ते जपान्यांचा सज्जड मुकाबला करतील व आपल्या प्रचंड स्वरूपाने त्यांना अटकाव करतील अशी गांधीजींना खात्री होती. त्यामुळे चीन, रशिया व दोस्त राष्ट्रे यांना युद्धप्रयत्नात मोठी मदत होईल असाही त्यांचा विश्वास होता. इंग्लंड स्वतः शहाणे होऊन भारताला स्वातंत्र्य देण्याची घोषणा करित नाही, तेव्हा भारताला व दोस्त राष्ट्रांना देखील फॅसिस्ट अक्ष राष्ट्रांपासून वाचविण्याचा 'इंग्रजांना भारतातून तात्काळ घालवून देणे' एवढा एकच मार्ग राहिला असल्याची गांधीजींना खात्री झाली व देशाला तात्काळ या लढ्याला तयार करण्याचे काम त्यांनी सुरू केले. या लढ्यासाठी दुसरे एक सबळ कारण होते. २४ मार्च १९४० च्या लाहोर अधिवेशनात भारतीय मुस्लिम लीगने स्वतंत्र सार्वभौम पाकिस्तानची मागणी केली होती. व काँग्रेसची शक्ती खच्ची करण्यासाठी इंग्रजांनी फोडा व झोडा नीतीने लीगच्या त्या मागणीस खतपाणी घालणे सुरू केले होते. लीगच्या मागणीने देशाच्या फाळणीचा धोका निर्माण झाला होता व त्याला आधार केवळ इंग्रज होते, तेव्हा आता तात्काळ इंग्रजांना देशातून हाकलून दिले तर मुस्लिम लीगचा आधार व शक्ती नाहीशी होणार होती व देशाचे अभंगत्व टिकणार होते. तसेच फॅसिस्ट जपानपुढे शरणागती पत्करणे जसे धोक्याचे होते, तसेच या महायुद्धात इंग्लंडचा विनाअटकाव विजय होणेही भारताला परवडणारे नव्हते. यावेळी भारतीयांनी स्वातंत्र्याकरिता आवाज उठविला नाही तर जागतिक राष्ट्रांच्या युद्धोत्तर वाटाघाटीत भारतीय स्वातंत्र्याचा कोणी विचार करणार नाही. आणि जे इंग्लंड एवढ्या आपत्काळी भारताला साधे वसाहतीचे स्वातंत्र्य देऊ इच्छित नव्हते ते विजयानंतर भारतीय स्वातंत्र्याचा विचार करणार नाही अशी भीती होती. यावेळी दोस्त राष्ट्रे संकटात होती म्हणून इंग्लंडने भारताला युद्धोत्तर तरी स्वातंत्र्य देण्याचे कबूल करावे व युद्धप्रयत्नात भारताची मदत मिळवावी असा प्रयत्न चीन व अमेरिका करित होते. त्यांच्या प्रयत्नाला 'मी इंग्लंडचे साम्राज्य विसर्जित करण्यासाठी इंग्लंडचा पंतप्रधान झालो नाही' असे दर्पोक्तियुक्त उत्तर देऊन चर्चिलने वाटाण्याच्या अक्षता लावल्या होत्या. तोंडाने लोकशाहीचा जप करावयाचा, दुसरे महायुद्ध आम्ही छोट्या राष्ट्रांच्या स्वातंत्र्यरक्षणाकरिता करित आहोत, असे म्हणावयाचे आणि त्याचवेळी भारतासह अनेक आफ्रिकी आशियायी देशांना कायम साम्राज्यशाहीच्या गुलामीत ठेवण्याचा डाव खेळावयाचा, या इंग्लंडच्या बेशरम, दुटप्पी कपटनीतीची गांधीजींना अत्यंत चीड आली होती. या सर्व कारणांनी पूर्ण स्वातंत्र्य पुकारून, इंग्रजांना भारतातून या क्षणीच हाकलून दिले पाहिजे. त्यासाठी कितीही मोठा संघर्ष व त्याग करावा लागला तरी हरकत नाही, अशा पक्क्या निर्णयाप्रत गांधीजी आले होते. तथापि काँग्रेसची मात्र यावेळी लढ्याची मनःस्थिती व तयारी नव्हती. २७/२८ एप्रिल ४२ रोजी अलाहाबाद येथे झालेल्या काँग्रेस कार्यकारिणीचा व तेथेच २९ एप्रिल ते २ मे पर्यंत झालेल्या काँग्रेस महासमितीचा बैठकीत लढा सुरू करण्याचा गांधीजींच्या ठरावावर वादळी चर्चा होऊन जवळजवळ प्रतिकूल मतदान झाले. काँग्रेससाध्यक्ष मौलाना आझाद, पंडित नेहरू, भुलाभाई देसाई, गोविंद वल्लभ पंत, असफअली इ. चा लढा सुरू करण्यास विरोध होता. या महायुद्धात सध्या दोस्तराष्ट्रांची पिछेहाट होत आहे. अशा वेळी ब्रिटिशांना अडचणीत आणू नये व फॅसिस्टांना मदत होईल असे काही करू नये, असे त्यांचे म्हणणे होते. परंतु

अनुक्रमणिका

गांधीजींनी हा शेवटचा स्वातंत्र्यसंग्राम करू किंवा मरू अशा निर्धाराने आताच करावयाचा असे ठामपणे ठरविले होते. काँग्रेसने लढा सुरू करावयास नाकारले तर राजेंद्रप्रसाद, वल्लभभाई, कृपलानी, शंकरराव देव इ. आमच्या एकनिष्ठ अनुयायांना या लढ्यात भाग घेता यावा म्हणून काँग्रेस सोडावयास लावावयाचे, आपल्या हरिजन सेवक संघ, खादी ग्रामोद्योग मंडळे इ. संघटनातील विधायक कार्यकर्ते, काँग्रेसमधील समाजवादी गट व सामान्य जनता यांच्या साह्याने हे आंदोलन सुरू करावयाचे असा निश्चय गांधीजींनी जाहीर केला. त्यामुळे १४ जुलै १९४२ च्या वर्धा येथील बैठकीत काँग्रेस कार्यकारिणीचे काहीशा संभ्रमित अवस्थेत व काहीशा अनिच्छेने गांधीजींच्या लढा करण्याच्या विचारास संमती दिली व त्या लढ्याचे सर्वाधिकारही त्यांनाच दिले.

गांधीजींच्या स्वभावाची काँग्रेसने त्यांपेक्षा ब्रिटिश सरकारला जास्त चांगली ओळख होती. गांधीजी हा लढा लवकरच सुरू केल्याशिवाय राहणार नाहीत हे लक्षात घेऊन त्यांना सर्व काँग्रेस नेत्यांसह अटक करण्याचा व निर्घृण लष्करी दडपशाहीच्या मार्गांनी हा लढा चिरडून टाकण्याची जय्यत तयारी सरकारने जून १९४२ मध्येच केली होती. ८ ऑगस्ट ४२ ला गांधीजींनी लढा सुरू केलाच नव्हता हे खरे, त्या बैठकीत त्यांनी जाहीर केल्याप्रमाणे व्हाइसरॉय लिनलिथगो यांच्याशी वाटाघाटी करणार होते. त्यास किमान दोन-तीन आठवड्यांचा तरी कालावधी लागणार होता. या वाटाघाटीत पूर्ण भारतीय स्वातंत्र्याची मागणी ब्रिटिशांनी मान्य केली नाही, तरच पुढचा लढा गांधीजी सुरू करणार होते. परंतु ९ ऑगस्टला पहाटेच त्यांना अटक झाली व ही बोलणी झाली नाही. त्यामुळे तांत्रिकदृष्ट्या गांधींनी घोषणा करण्याचे व लढा सुरू करण्याचा आंदोलनाचा कार्यक्रम जाहीर करण्याचे राहून गेले.

काँग्रेसचे स्वरूप प्रथमपासूनच सबगोलंकार व विस्कळीत होते. निश्चित आर्थिक-सामाजिक धोरणाच्या पायावरच राजकीय पक्षाची उभारणी होत असते. परंतु काँग्रेसचा जन्म ज्या परिस्थितीत व ज्या कारणाकरिता झाला त्यात असे काही ठाम धोरण अनुस्यूत नव्हते. काळाच्या ओघात देशातील सर्व प्रकारच्या सर्व विचारांच्या लोकांचे स्वातंत्र्यसंपादनाचे व्यासपीठ हेच काँग्रेसचे स्वरूप राहिले. त्यामुळे काँग्रेसमध्ये भांडवलदारांपासून कम्युनिस्टांपर्यंत व पक्क्या जातीयवाद्यांपासून पक्क्या निरीश्वरवाद्यांपर्यंत सर्व विचारांचे गट होते. डाव्या विचारांचे समाजवादी वगैरे गट साहजिकच क्रांतिकारी होते व गांधींच्या भारत छोडो आंदोलनासाठी ते अधीर झाले होते. हिंसा-अहिंसेचे सूक्तासुक्त न पाळता हा लढा नेटाने लढून इंग्रजांना देशाबाहेर फेकण्याचे त्यांचे ध्येय होते; तर भांडवलदारी, सरंजामदारी मनोवृत्तीचे जे लोक काँग्रेसमध्ये होते व जवाहरलाल नेहरू वगळता काँग्रेसचे जवळ जवळ सर्व प्रस्थापित प्रमुख नेते याच गटातील होते—ते या लढ्याला तयारच नव्हते. गांधींची अहिंसा त्यांना पूर्णांशाने कधीच मान्य नव्हती; तथापि तिची ढाल करून ते लढ्यातून पळवाट काढीत होते. त्यामुळे गांधीजींनी अजून लढा सुरू केला नाही, या तांत्रिक कारणाचे निमित्त त्यांना स्वस्थ बसायला पुरेसे होते.

जनतेने मात्र कोणाची वाट पाहिली नाही. ‘भारत छोडो’ घोषणेने जनता भारली होती. ‘आजपासून तुम्ही कोणाचे गुलाम नाही तुम्ही स्वतंत्र आहात’ या जाणिवेने व ‘करू किंवा मरू’ या आदेशाने ती पेटली होती. गांधीजींच्या व इतर नेत्यांच्या अटकेने ती क्रुद्ध झाली व सर्वत्र हरताळ, बंद, संप, निदर्शने, मोर्चे सुरू झाले. पूर्ण अहिंसक स्वरूपाचे हे आंदोलन चिरडून टाकण्यासाठी सरकारने लाठ्या-काठ्या व बंदुकीच्या गोळ्यांचा पाऊस पाडला. बिहार, उत्तर प्रदेशात तर विमानातून मशीनगनचा मारा करून शेकडो निदर्शक ठार करण्यात आले. निर्घृण दडपशाहीच्या या प्रकारांनी जनता जास्तच संतप्त झाली. ब्रिटिश सरकारची प्रतिके असलेला तहसील कचेऱ्या, न्यायालये, डाक बंगले, पोलिसस्टेशने, पोस्ट ऑफिसेस, रेल्वेस्टेशने

उध्वस्त करण्यात आली किंवा जाळण्यात आली. रेल्वेखूळ उखडण्यात येऊ लागले. पोस्ट-टेलिग्रामच्या तारा तोडण्यात येऊ लागल्या. काँग्रेसमधील समाजवादी कार्यकर्ते भूमिगत होऊन चळवळीत मार्गदर्शन करू लागले. सुरुवातीस काही काळ मूठभर काँग्रेस कार्यकर्तेही भूमिगत चळवळीत सामील झाले. ४२ ची ही चळवळ प्रामुख्याने विद्यार्थी, कामगार व शेतकरी यांनीच पेटविली व चालविली. वतनदार, सावकार, रावबहादूर व खानबहादूर, व्यापारीवर्ग, पोलीस व लष्कर, सर्व सरकारी नोकर म्हणजे बहुतांश मध्यमवर्ग वा उच्चभ्रू मंडळी या चळवळीपासून दूर राहिली. कम्युनिस्ट पक्ष, रॉयलिस्ट गट, सावकारांचे अनुयायी, हिंदुमहासभा, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अनुयायी व शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन, डॉ. हेडगेवार यांची आर.एस.एस. संघटना, यांनी या चळवळीस प्रथमपासून विरोध केला. शीख, पारशी जमाती तटस्थ राहिल्या. हे आंदोलन यशस्वी झाले तर भारतात 'हिंदूंची हुकूमशाही' येईल अशी भीती जीनांनी मुस्लिमांच्या मनात एवढ्या मोठ्या प्रमाणात निर्माण केली होती, की मुस्लिम लीगने आंदोलनास तीव्र विरोध केला. त्यामुळे मुस्लिम समाज या आंदोलनापासून दूर राहिला. याला अपवाद वैयक्तिक देशभक्त मुस्लिम तरुणांचा होता व त्यांची संख्या बिहार, उत्तर प्रदेशात बऱ्यापैकी होती.

तरीही आंदोलनाला भारतव्यापी एवढे तीव्र स्वरूप आले की, सरकारी आकड्यानुसारच आंदोलनाच्या पहिल्या आठवड्यात आंदोलकांनी २५० रेल्वेस्टेशने, ५५० पोस्ट ऑफिसे, ५७ पोलीसठाणी व १५० सरकारी कचेऱ्या यांवर हल्ले करून ती जाळली किंवा उध्वस्त केली.

४२ चे हे आंदोलन सरकारने युद्धकालीन वटहुकुमांचा आश्रय घेऊन लष्कराच्या साहाय्याने जबरदस्त दडपशाही करून पहिल्या महिन्यातच जवळ जवळ मोडून काढले. त्यामुळे ऑगस्टअखेर जनतेचे प्रचंड संख्येने केलेले उत्स्फूर्त व सामुदायिक प्रतिकाराचे उघड बंड संपले. तेथून पुढे पूर्वनियोजित घातपाताचे जन-आंदोलन सुरू झाले. ते देखील सरकारने १९४२ अखेरीस म्हणजे तीनचार महिन्यात मोडून काढले. त्यानंतर देशभर समाजवादी तरुण नेत्यांच्या मार्गदर्शनाखालील भूमिगत आंदोलन तेवढे सुरू राहिले. या भूमिगत आंदोलनाचा जोर पाचसहा महिने बरा होता. परंतु १९४३ च्या मध्यापासून ते मंदावत गेले व १९४३ अखेर बंगालमधील मिदनापूर जिल्ह्याच्या तामलुक सबडिव्हिजनचे प्रतिसरकार व महाराष्ट्रातील सातारा जिल्ह्यातील प्रतिसरकार वगळता देशभर ४२ चे आंदोलन पूर्णपणे थंडावले.

या आंदोलनात मानवी हत्या व इजा मोठ्या प्रमाणात झाली ती सरकारकडून. सरकारच्या दडपशाहीने पहिल्याच वर्षात किमान दहा हजार लोक ठार केले. पन्नास हजारांवर जखमी केले आणि लाखो तुरुंगात घातले. यात प्रामुख्याने विद्यार्थी, शेतकरी व कामकरी यांचाच भरणा होता. जनतेने जवळ जवळ पूर्ण अहिंसेचे पालन केले. ब्रिटिश व अँग्लो इंडियन नागरिकांवरील संतप्त तरुणांचे तुरळक हल्ले आणि भूमिगतांच्या विध्वंसक (सॅबोटाज) तंत्रामुळे क्वचित प्रसंगी झालेली मानवी हत्या वगळता प्रचंड लढ्यात आंदोलकांनी मानवी हिंसा केलीच नाही. तरी या लढ्याच्या हिंसक-अहिंसक स्वरूपाबद्दल काँग्रेस नेते नेहमी संभ्रमातच राहिले.

आगाखान पॅलेसमध्ये बंदिवासात डांबल्यानंतर तब्बल एक महिन्यानंतर गांधीजींना वर्तमानपत्रे वाचावयास दिली. ती वाचल्यावर गांधीजी उद्गारले, “सरकार ज्याप्रमाणे वागले ते पाहता यापेक्षा जास्त हिंसा का होऊ नये याचेच आश्चर्य वाटते !” ५ मे १९४४ ला गांधीजींची बंदिवासातून मुक्तता झाली. तोपावेतो ४२ चे आंदोलन भारतात पूर्णपणे विझले होते. त्यावेळी म्हणजे जून ४४ मध्ये महाराष्ट्रातील तुरुंगाबाहेर राहिलेल्या काँग्रेस कार्यकर्त्यांपुढे बोलताना गांधीजी म्हणाले, “असत्य व हिंसक अशा

कोणत्याही गोष्टीचे मी समर्थन करू इच्छित नाही. दुसऱ्यांनी केलेल्या कृत्यांचा न्यायनिवाडा करण्याची माझी इच्छा नाही.....आणि काँग्रेसजनांनी व्यक्तिशः किंवा सामूहिकपणे जे काही केले, ते सत्य व अहिंसेच्या तराजूत तोलून पाहण्याचा या क्षणी काही उपयोगही नाही.” “मात्र जुलै १९४४ मध्ये त्यांनी वृत्तपत्रांना ४२ च्या लढ्यासंबंधी एक निवेदन दिले. त्या निवेदनात ते म्हणतात, “प्रत्येक प्रकारच्या लढ्यामुळे देशाने स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या दिशेने प्रगतीच केल्याचे दिसून येते. आणि नुकत्याच झालेल्या लढ्याला देखील ही गोष्ट लागू आहे. परंतु सर्वच लोकांनी पूर्ण अहिंसक मार्गानेच लढा चालविला असला तर याहून जास्त प्रगती झाली असती. सॅबोटाज वगैरेच्या कार्यक्रमांनी लोक प्रभावित व कार्यान्वित झाले तरी त्यामुळे देशाच्या आंदोलनाने व्यापक नुकसानच झाले आहे.” गांधीजी पूर्ण अहिंसक सत्याग्रही होते. अहिंसा त्यांची जीवननिष्ठा होती, श्रद्धा होती, जीवनमार्ग होता. त्या दृष्टीतून आणि गांधीजींनी व काँग्रेसने या आंदोलनात योजनाबद्ध हिंसाचाराची पूर्वतयारीच केली होती, या सरकारच्या आरोपाला उत्तर म्हणून गांधीजींनी वरील उद्गार काढले होते. ते काढताना देखील हजारो काँग्रेसजन व काँग्रेसचे सहानुभूतीदार हालअपेष्टांच्या ज्या अग्निदिव्यातून गेले, त्याने देशाची आणि जनतेची मान उंचावली आहे यात तिळमात्र शंका नाही. ‘भारतीय स्वातंत्र्याचा विजय ही आता दगडावरची रेघ आहे’ अशा शब्दांत त्यांनी त्याच निवेदनांत जनतेची पाठही थोपटली होती.

तथापि गांधीजी इतका अधिकार नसलेल्या सरोजिनी नायडू प्रभृती काँग्रेस नेत्यांनी मात्र, सर्वसामान्य जनतेच्या आत्मत्यागाला नाकारून गांधीजींनी आंदोलन सुरू केले नसल्याने हे काँग्रेसचे आंदोलनच नव्हे, असे त्याच सुमारास जाहीर करून या आंदोलनाची जबाबदारी झटकून टाकली व जनतेचा विश्वासघात केला. पंडित नेहरू व वल्लभभाईंनी १९४५ च्या जूनमध्ये कारावासातून सुटल्यानंतर या आंदोलनाबद्दल सुरुवातीस जनतेची पाठ थोपटली असली तरी त्यांनाही पश्चात शहाणपण सुचून २१ सप्टेंबर १९४५ रोजी त्यांनी एक स्वतंत्र पत्रक प्रसिद्ध केले. नेहरू-पटेल-पंत यांच्या या संयुक्त पत्रकाने ‘अ.भा. काँग्रेसने किंवा गांधीजींनी कोणतीही चळवळ सुरू केली नव्हती, असे जाहीर करून आंदोलनकारी जनतेला वाऱ्यावर सोडून दिले. एवढेच करून ते थांबले नाहीत डिसेंबर १९४५ मधील कलकत्ता काँग्रेस कार्यकारिणीत ४२ च्या क्रांतिविषयी “प्रमुख काँग्रेस कार्यकर्त्यांच्या अटकेनंतर नेतृत्वहिन झालेल्या जनतेने आपल्या हाती सुत्रे घेतली व उस्फूर्त आंदोलन केले. या आंदोलनाच्या काळात झालेल्या कित्येक घटना शौर्यपूर्ण असल्या तरी त्या अहिंसात्मक होत्या असे म्हणता येत नाही. १९२० पासून काँग्रेसने स्वीकारलेले अहिंसा-धोरण अद्यापही चालू आहे. आणि त्या अहिंसेत सार्वजनिक मालमत्तेची जाळपोळ, टेलिफोन, टेलिग्राफच्या तारांची मोडतोड, रेल्वेगाड्या पाडणे व जबरदस्ती यांचा समावेश होत नाही.” असा ठराव करून काँग्रेसचे आणि गांधीजींचे ४२ च्या आंदोलनाचे पितृत्वच नाकारले. वास्तविक २३ ऑगस्ट ४२ च्या ‘हरिजन’ मध्ये गांधीवादाचे मान्यवर भाष्यकार किशोरीलाल मश्रुवाला यांनी “दळणवळणाची साधने जीविताला धोका न होईल अशा अनत्याचारी मार्गाने तोडणे शक्य आहे...आजच्यासारख्या लढ्यात तारा तोडणे, रूळ उखडणे, लहान पूल पाडून टाकणे या गोष्टी करताना जीवितास धोका होणार नाही याबद्दल जर पूर्ण सावधगिरी घेण्यात आली, तर त्या मात्र करण्यास हरकत नाही.” असे जाहीर केले होते. गांधीजींच्या खुद्द ‘हरिजन’ मधून जाहिर झालेल्या एका प्रमुख गांधी शिष्याच्या या मार्गदर्शनावर विश्वास ठेवून चळवळ करणाऱ्या काँग्रेसी आंदोलनकर्त्यांची जबाबदारीही काँग्रेसने झटकावी याला काय म्हणावे !

लढ्याची कोणत्याही प्रकारची आखणी नाही, सादिकअलींनी ९ ऑगस्टला घाईघाईने जाहीर केलेल्या ढोबळ १२ कलमी कार्यक्रमाचा अपवाद वगळता कोणाही नेत्याचे मार्गदर्शन नाही, लढ्याला दिशा नाही, साधने नाहीत, शस्त्रे नाहीत, अशा स्थितीत आपल्या प्राणप्रिय नेत्यांना अटक झालेल्या संतापाने

बेभान झालेल्या निशस्त्र जमावाच्या मिरवणुकांवर सरकारने अमानुष दडपशाहीचे भयंकर अत्याचार केले, हजारो लोक जीवे मारिले, तरी सर्वसामान्य मानवीस्वभाव असलेली सर्वसामान्य जनता निमूटपणे ते सहन करील अशी अपेक्षा करणे मुख्यपणाच्या सीमेवरील भोळेपणाचे किंवा निव्वळ ढोंगीपणाचे लक्षण आहे. जगात सर्वत्र महायुद्धाचा भडका उडालेला आहे. रोज अमानुष क्रूरतेच्या व भीषण मानवी संहाराच्या बातम्या येताहेत. देशांतर्गत युद्धकालीन टंचाई, काळाबाजार व उपासमार सुरू आहे, अशा अशांत हिंसाचारांने भारलेल्या वातावरणात सामान्य लोकांच्या भावना तीव्रतेने भडकावयाच्या, त्यांना करा किंवा मरा असा निर्वाणीचा आदेश द्यावयाचा आणि संभाव्य लढा काढून ठेवण्याचे कोणतेही मार्गदर्शन न करता त्यांना वाऱ्यावर सोडून देऊन, त्यांच्यापैकी प्रत्येकाने भगवान महावीर किंवा येशू ख्रिस्त बनावे अशी अपेक्षा ठेवावयाची हे ‘महान दिव्य’ एक काँग्रेस नेतेच करू जाणे ! जाणून बजून केलेली हिंसा व परिस्थितिवश किंवा स्वसंरक्षणार्थ झालेली अपरिहार्य हिंसा यात गांधीजी करीत तो फरकही या काँग्रेसी नेत्यांनी केला नाही. महाराष्ट्रात आचार्य जावडेकर व साने गुरुजी या दोघा गांधीवाद्यांनी शुद्ध व शबल अहिंसेतील फरक स्पष्ट करून कर्तव्यभावनेने ४२ च्या क्रांतीच्या आंदोलनकर्त्यांची पाठराखण केली. तेवढा व्यावहारिक विवेकही भारतीय काँग्रेसच्या थोर नेत्यांनी ठेवला नाही. शिवाय हिंसा-अहिंसेचा ठेका फक्त काँग्रेसमधील भांडवलशाही नेतृत्वाकडेच नव्हता ! या क्षेत्रातील भारतीय जनतेचे सामुदायिक ज्ञान शहाणपण व आचरण अत्यंत श्रेष्ठ दर्जाचे होते. भारतीय जनतेच्या हाडीमांसी अध्यात्म खिळलेले आहे. गीता हा तिचा प्राण आहे. प्रत्येक भारतीय भाषेत ज्ञानेश्वरी-भागवतासारख्या गीतेचे स्पष्टीकरण करणाऱ्या टीका-ग्रंथांची घरोघरी पारायणे होत असतात. त्यामुळे कृष्णाने अर्जुनाला अन्यायाविरुद्ध लढण्याच्या दिलेल्या मंत्राचे मर्म भारतीयांना चांगले उमजलेले आहे. कृष्णाने हिंसा-अहिंसेचे व्यावहारिक, नैतिक व आध्यात्मिक दृष्टिकोणातून केलेले विश्लेषण अत्यंत मूलागामी, बिनतोड व सार्वकालिक आहे. गीतेचा आदर्श ठेवावयाचा, गीतेतील उपदेशाप्रमाणे जीवनाची वाटचाल करावी असे म्हणावयाचे व त्यातील स्वतःच्या स्वभावाला जुळेल एवढाच भाग गीतेचे मर्म म्हणून सांगावयाचे हा मतलबीपणा भारतीय जनतेने कधीच मान्य केला नाही. ४२ चा लढा अहिंसामयच होता. मनाची व विचारांची प्रगल्भता आणि जीवनानुभव नसलेल्या तरुण विद्यार्थ्यांनी या आंदोलनाचे नेतृत्व केले आणि अल्पशिक्षित कामगार व शेतकऱ्यांनी ते पुढे चालविले. सरकारच्या दडपशाहीमुळे बिथरून त्यापैकी काही संतप्त तरुणांकडून काही आततायी कृत्ये झालीही असतील; तथापि एकूण लढ्याचे विस्तीर्ण क्षेत्र व व्यापक स्वरूप पाहता अशा घटना अगदी थोडक्या व अपवादात्मक होत्या, हे पाहिले म्हणजे ४२ चा हा लढा पूर्ण अहिंसकच होता असे म्हटले पाहिजे. -स्वातंत्र्योत्तर काळात सर्वत्र काँग्रेस सत्तेवर आहे.

पंडित नेहरू, वल्लभभाई पटेल, बाबू राजेंद्रप्रसाद हे सर्व थोर नेते राज्यकर्ते होते. काँग्रेसच्या त्यांच्या राजवटीत देशात हिंसाचार झालाच नाही काय? राज्यकारभार करताना काँग्रेसला अनेक आंदोलनात शेकडे वेळा गोळीबार करावे लागले. आपल्या सरकारने मजूर आंदोलनावर गोळीबार केले म्हणून राजीनामा दिला तो केरळातील पट्टम थाणू पिल्लेंच्या समाजवादी सरकारने ! काँग्रेसने नाही ! उलट, हिंसा-अहिंसेच्या अनाढ्या नादात काँग्रेसने १९४८ मध्ये काश्मिरात त्वरित हस्तक्षेप न केल्याने आणि हैद्राबाद व गोवामुक्तीला विलंब लावल्याने देशाच्या अस्मितेला व प्रतिष्ठेला फार मोठा धक्का बसला आणि शेवटी अहिंसावादी भारताला स्वातंत्र्यानंतरच्या पहिल्या पंचवीस वर्षांतच दोन पाकिस्तान युद्धे व एक चीन युद्ध करावेच लागले !

सर्वनाशी अणुयुद्धाच्या छायेत वावरणाऱ्या आजच्या जगाला आता गांधीजींची अहिंसा हाच एकमेव सुटकेचा मार्ग दिसतो आहे. भारतीय जनजीवन देखील हिंसाचारग्रस्त झालेले आहे. पंजाबने सारे जगच

सुन्न केले आहे. सद्यः स्थितीत जास्त समर्पक संदर्भ लाभलेल्या गांधीजींच्या अहिंसेचे वास्तव स्वरूप समजून घेणे आवश्यक झाले आहे. ४२ च्या आंदोलनाला न्याय देण्याच्या संदर्भातही त्याचा उपयोग होईल. सर्वसामान्य माणूस अहिंसकच असतो, मानवी स्वभावाला हिंसा आवडत नाही, हिंसेने कोणताही प्रश्न कधीच सुटत नाही, आणि अहिंसक सत्याग्रहाने पशूचे देखील हृदयपरिवर्तन होते, अशी गांधीजींची श्रद्धा होती. ते विशुद्ध अहिंसेचे उपासक होते. अहिंसा त्यांचे जीवन होते, निष्ठा होती, प्राण होता. तरीही मानवी व्यवहाराच्या अहिंसेला पडणाऱ्या मर्यादा ते जाणत होते. मानवी जीवन अपूर्ण आहे. आणि प्रत्येक व्यक्ती मात्र प्रत्येक कसोटीच्या क्षणी अहिंसात्मक आत्मत्याग करीलच अशी वेडी अपेक्षा ते बाळगून नव्हते. गांधीजी अत्यंत व्यवहारी आणि धूर्त मुत्सदी होते. याची उदाहरणे भारतीय राजकारणात थोडी थोडकी नाहीत ! असा मनुष्य अव्यवहारी, स्वप्नाळू असू शकत नाही. जगाच्या व्यवहाराच्या व मानवी स्वभावाच्या या मर्यादांची जाणीव असल्यामुळेच गांधीजी काही ठिकाणी हिंसाही अपरिहार्य मानीत होते.

पहिल्या महायुद्धकाळी गांधीजींनी भारतीय तरुणांना सैन्यात भरती होण्यासाठी गावोगावी दौरे काढले होते. तेव्हा ‘तुम्ही अहिंसेचे भक्त असून आम्हांस शस्त्रे हाती घ्यायला कसे सांगता?’ असा प्रश्न लोक विचारीत, त्याला गांधीजी उत्तर देत-

“हिंदुस्थानातील अनेक ब्रिटिश दुष्कृत्यांपैकी एक, तिने संबंध देशाच्या हातातली हत्यारे काढून घेणारा कायदा केला हे होय ! हे कृत्य सर्वात काळेकुट्ट आहे, असे इतिहासात नमूद होईल. जर हा हत्यारांचा कायदा रद्द व्हावा असे वाटत असेल तर हिंदुस्थानने मारण्याची शक्ती गमाविली आहे. मारण्याच्या शक्तीचा त्याने स्वेच्छेने त्याग करायचा तर त्यापूर्वी त्याने मारणे शिकून घेणे आवश्यक आहे- आज मला दिसत आहे की, प्रत्येक माणसात मारण्याची तर इच्छा आहे, पण ते करायला तो भीत आहे. किंवा ते करण्याची त्याच्या अंगी शक्ती नाही. मला तर निश्चितपणे वाटते की, मारण्याची शक्ती हिंदुस्थानने पुनः प्राप्त करून घेतली पाहिजे. मग त्याचा परिणाम काहीही होवो.”

राजकारणातल्या अहिंसेचे लक्षण सांगताना ते म्हणतात-” माणूस एकाच वेळी अहिंसेचा आचार करणारा व भ्याड असूच शकत नाही. अहिंसेच्या आचरणाकरिता पराकाष्ठेच्या धैर्याची गरज लागते. जी अहिंसा भीतीच्या किंवा दुबळेपणाच्या पोटी उपजते ती खरी अहिंसा नव्हे !” सप्टेंबर १९४६ मध्ये हिंदु मुस्लिम दंगलीच्या भागात फिरताना प्रार्थनासभांतून ते सांगत, “अहिंसेच्या तत्त्वज्ञानामुळे हिंदू लोक नामर्द बनत आहेत. मी हिंदूना तसे शिकवून घात करीत आहे, अशा अर्थाची पत्रे मला येत असतात. मी तुम्हाला जे तुमच्या व जगाच्या हितासाठी सांगतो. मी तुम्हाला नेहमी असेच सांगत असतो की, जर तुम्हाला अहिंसेच्या धर्माचे पालन करता येत नसेल तर तुम्ही हिंसेचा अवलंब करून आत्मसंरक्षण करा; पण कोणत्याही प्रसंगी नामर्द मात्र बनू नका.....पण कोणत्याही परिस्थितीत लढाईसाठी वखवखत राहणे हे मात्र केव्हाही अनिष्टच होय. याला काही आत्मसंरक्षण म्हणत नाही.”

१९४१ च्या फेब्रुवारी महिन्यात चीनचे प्रमुख मार्शल व मॅडम चियांग कै शेक यांनी गांधीजींशी युद्ध स्थितीच्या चर्चेसाठी कलकत्त्यास भेट घेतली. त्यावेळी एका भगिनीने गांधीजींना तीन प्रश्न विचारले: १) एखाद्या सैनिकाने एखाद्या स्त्रीवर बलात्कार केला तर ती स्त्री भ्रष्ट झाली असे समजावे का? २) तिला समाजाने बहिष्कृत करावे काय? ३) अशा परिस्थितीत त्या स्त्रीने काय करावे?

त्यावर गांधीजींनी दिलेल्या विस्तृत उत्तरात सांगितले की, “स्रीवर अत्याचार घडण्याचा प्रसंग आला असता तिने हिंसा-अहिंसेचा विचार करीत बसू नये. स्वसंरक्षणार्थ तिला त्यावेळी सुचेल तो मार्ग तिने अंमलात आणावा.”

७ मार्च १९४२ रोजी रंगून पडले. जपान हिंदुस्थानावर चढाई करू लागले. तेव्हा गांधींनी जनतेला पुढील इशारा दिला, “चोरादरोडेखोरापासून संरक्षण करण्यास ज्यांना अहिंसेचा मार्ग साधत नसेल त्यांनी त्या त्या खेड्यातील लोकांची लहानशी पलटण तयार करावी व खेड्याचे रक्षण करावे.” गांधीजींची अहिंसा त्यांच्याच शब्दांत अशा प्रकारची विवेकी होती.

“अहिंसेचा गुण योग्य रीतीने व पूर्णपणे अंगी बाणला तर सारे जग आपल्या पायाशी येते. अहिंसेचे भावात्मक शुद्ध रूप, शुद्धतम प्रेम व करुणा हे आहे. अभावात्मक स्वरूपात अहिंसेचा अर्थ कोणत्याही जिवंत प्राण्याच्या शरीराला किंवा मनाला दुखापत न करणे असा होतो. खरा अर्थ लक्षात घेऊन स्वीकारलेली अहिंसा ही माझ्या मते ऐहिक व पारलौकिक अशा सर्व अनिष्टावरील त्रैलोक्यचिंतामणी आहे.”

गांधीजींच्या अहिंसेच्या संकल्पनेच्या या पार्श्वभूमीवर काँग्रेसची अहिंसेसंबंधीची कल्पना, निष्ठा व आचरण तपासून पाहणे आवश्यक आहे. खरे म्हणजे, काँग्रेस व तिचे नेते कधीच अहिंसावादी नव्हते. गांधीजींचे नेतृत्व देशांत व काँग्रेसमध्ये १९२० पासून प्रस्थापित झाले होते. अहिंसा गांधीजींचा जीवनमार्ग असल्याने त्यांना नाराज करावयाचे नाही म्हणून व प्राप्त परिस्थितीत निःशस्त्र भारतीयांना इंग्रज सरकारशी लढायला सविनय कायदेभंगाचे व सत्याग्रहाचे हत्यार अत्यंत उपयुक्त आहे, या व्यवहारवादातून काँग्रेसने अहिंसेचा आवश्यक तेवढाच व जरूर असेल त्याचवेळी पुरस्कार केला. हिंसात्मक युद्ध स्वरूपतः सर्वथा त्याज्य आहे, या मूलभूत भूमिकेतूनच गांधीजींनी माथेफिरू हिटलरला दुसरे महायुद्ध ताबडतोब थांबविण्याचे आवाहन केले होते. तसेच जर्मनी इंग्लंडवर आक्रमण करण्याच्या बेतात असताना, २ जुलै ४० च्या ‘हरिजन’ मधून त्यांनी ब्रिटिश जनतेने शस्त्रास्त्रांचा त्याग करून जर्मनीला निःशस्त्र अहिंसक सत्याग्रही मार्गाने प्रतिकार करण्याचा जाहीर सल्ला दिला होता. काँग्रेसने अशीच युद्धविरोधी ठाम भूमिका घ्यावी अशी गांधीजींची उत्कट इच्छा होती. ३ जुलै १९४० च्या दिल्ली बैठकीत काँग्रेस कार्यकारिणीने गांधीजींचा हा ठराव फेटाळून लावला. काँग्रेसने असा ठराव केला की, अहिंसेविषयी गांधीजींच्या मनात असलेल्या तळमळीविषयी कार्यकारिणीला आदर आहे, काँग्रेसने अहिंसा सोडलेली नाही, स्वातंत्र्यलढ्याचा मार्ग म्हणून काँग्रेसची अहिंसेवर श्रद्धा आहे. परंतु आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात तिला अहिंसेचे आचरण करता येणार नाही.” या ठरावाने गांधीजींना अपार दुःख झाले. आपल्या कल्पनेनुसार काँग्रेस अहिंसेचा व युद्धनिषेधाचा पुरस्कार करीत नाही. त्यामुळे आपल्याला अशा काँग्रेसमध्ये इतःपर राहणे शक्य नसल्याने काँग्रेसमधून व भावी भारत छोडो आंदोलनाच्या नेतृत्वातून आपल्याला मुक्त करावे अशी गांधीजींनी काँग्रेसला विनंती केली. शुद्ध अहिंसेचे व युद्धविरोधाचे अडचणीचे अव्यवहारी तत्त्व स्वीकारण्यापेक्षा गांधींना सोडणे काँग्रेसला त्यावेळी श्रेयस्कर वाटले व तिने त्यांना सखेद परवानगी दिली ! काँग्रेस ही कधीच क्रांतिकारी संघटना नव्हती. तो तिचा पिंड नव्हता. ती नेहमी तडजोडवादीच संघटना होती. सनदशीर राजकारण हाच तिचा मार्ग होता.

चळवळी करायच्या त्या क्रांतिकारी परिवर्तनासाठी नाही; तर फक्त वाटाघाटीसाठी सरकारवर दबाव आणण्यासाठी हे काँग्रेसचे धोरण होते. ४२ च्या चळवळीकडे काँग्रेस त्याच दृष्टीने पाहात होती.

त्यामुळे काँग्रेस लढ्याचा रस्ता सोडून केव्हा ब्रिटिशांशी वाटाघाटी सुरू करील याची त्या काळात गांधींना सारखी भीती वाटत होती. त्याप्रमाणे त्याच महिन्यात म्हणजे जुलै ४० मध्ये पुण्यास भरलेल्या काँग्रेस कार्यकारिणीने देखील “महायुद्ध समाप्तीनंतर ब्रिटन भारताला स्वातंत्र्य देईल अशी घोषणा ब्रिटनने आता केली तर महायुद्धात फॅसिस्ट शक्तींचा पराभव करण्यासाठी काँग्रेस प्रयत्नांची पराकाष्ठा करील” असा ठराव पास केला. १९२० व १९३०-३२ सालचे सविनय कायदेभंगाचे व सत्याग्रहाचे लढे गांधीजींनी त्या त्या वेळी हिंसक प्रकार घडले म्हणून स्थगित केले होते. ते देखील त्यावेळी काँग्रेसला मानवले नव्हते. त्यावेळी गांधीजींनी जनतेचा तेजोभंग करून राष्ट्रीय चळवळीचे नुकसान केले अशी कित्येक वरिष्ठ काँग्रेस नेत्यांची भावना होती. काँग्रेसचे अहिंसेचे धोरण अशाप्रकारे सोईचे व दुटप्पी होते, विश्वासाचे व श्रद्धेचे कधीच नव्हते. त्याच काँग्रेसने, ४२ च्या आंदोलनात गांधीजींच्या नेतृत्वावर विश्वास ठेवून व काँग्रेसच्या हाकेला ओ देऊन सामान्य जनतेने जो प्रचंड त्यागाचा व बलिदानाचा लढा दिला त्याचा हिंसक म्हणून अखेर व धिक्कार करावा व त्याचे जनकत्व नाकारणे हा शुध्द कृतघ्नपणा होय.

४२ च्या लढ्याबद्दल त्या चळवळीचे प्रमुख नेते जयप्रकाश नारायण यांनी घेतलेली अत्यंत तर्कशुध्द भूमिका काँग्रेस नेत्यांच्या या नकारात्मक भूमिकेचे किंर्तव्यमूढ स्वरूप नेमके दर्शविते. १९४२ च्या ऑक्टोबर मध्ये ते हजारीबाग तुरुंगातून निसटले व या आंदोलनासंबंधी ४३ जानेवारीत त्यांनी एक गुप्त पत्रक प्रस्तुत केले. त्यात ते म्हणतात, “आमचे अतुलनीय नेते महात्मा गांधी यांच्या मनःचक्षुंपुढे असणारे उघड बंड असेच ते होते. हे बंड आज क्षणभर दडपल्यासारखे भासत आहे यात शंका नाही-आमच्या या क्रांतीला इतक्या लवकर जी ओहोटी लागली आहे ती साम्राज्यशाही आक्रमकांच्या शक्तीच्या प्रभावामुळे नसून या ओहोटीची मुख्य दोन कारणे आहेत. पहिले कारण असे की तिच्यामागे प्रभावी संघटना नव्हती. दुसरे, या बंडाची पहिली अवस्था संपल्यानंतर पुढे काय करावयाचे यासंबंधी कोणताही कार्यक्रम लोकांपुढे ठेवण्यात आला नव्हता... कोणतीही क्रांती केवळ विध्वंसक कार्य केल्याने यशस्वी होऊ शकणार नाही. जर क्रांतीचे कार्य टिकून राहावयाचे असेल तर तिने जे राज्ययंत्र उलथून पाडले त्या राज्ययंत्राचे स्थान घेणारी नवी राज्ययंत्रणा निर्माण करावयास हवी; म्हणून संघटनेचा अभाव व राष्ट्रीय क्रांतीतील नव्या राज्यस्थापनेच्या कार्यक्रमाचा अभाव ही या क्रांतीच्या ओहोटीची दोन प्रमुख कारणे आहेत.... जेथे जनतेला अत्यंत क्षुब्ध करण्यात आले अशा काही ठिकाणी थोडे अत्याचार घडले. हे मान्य केले तरी या आंदोलनाचा एकंदर राष्ट्रभर पसरलेला व्याप लक्षात घेता हे अत्याचार आगदी क्षुल्लक असून व्यक्तींनी व समुदायांनी अहिंसेचे जे उज्ज्वल स्वरूप यावेळी प्रकट केले; ते पाहून मन थक्क होऊन जाते.... जी ब्रिटिश सत्ता हिंसेत मुरलेली आहे, हिंसा हीच जिचा आधार आहे, अनेक प्रकारच्या हिंसेचे प्रकार जी सत्ता दररोज अवलंबित आहे, जी सत्ता लक्षावधी लोकांना पिळून काढून तिचे जीवनरक्त शोषून घेत आहे, तिने इतरांच्या हिंसेसाठी इतकी हाकाटी का पिटावी?... प्रथमतः मला मुद्याचे स्मरण करून द्यावयाचे आहे की, हिंसेसंबंधीची गांधीजींची मते आणि काँग्रेसची व तिच्या कार्यकारिणीची मते यात महदंतर आहे. गांधीजी कोणत्याही परिस्थितीत अहिंसेपासून ढळणारे नाहीत. हा त्यांच्या तत्त्वाचा व जीवननिष्ठेचा प्रश्न आहे. राष्ट्रसभेची तशी स्थिती नाही. या युद्धकाळात राष्ट्रसभेने असे अनेकवार जाहीर केले आहे की; जर हिंदुस्थान स्वतंत्र झाला अथवा जरी येथे केवळ राष्ट्रीय सरकार जाहीर केले, तरी आक्रमकाविरुद्ध शस्त्रबळाने लढण्यास आम्ही तयार होऊ. मग जर आपण जपान व जर्मनी यांचेशी शस्त्राने लढण्यास तयार असू तर त्याच प्रकारांनी ब्रिटिशांशी लढण्यास आम्हांस काय हरकत आहे?”

जयप्रकाश नारायण यांच्या या पत्रकात ४२ च्या आंदोलनाच्या स्वरूपाचे, काँग्रेसच्या बेगडी व अस्थानी अहिंसाप्रेमासह बेचाळीसच्या आंदोलनाचे सर्व पैलू मुद्देसूदपणे व्यक्त झाले आहेत. ४२ ची क्रांती

विफल होण्याची जी दोन कारणे जयप्रकाशांनी नमूद केली आहेत, ती खरीच असून त्याचा दोष या लढ्याची काहीही पूर्वतयारी न करणाऱ्या व भारत छोडो आंदोलनाच्या आखणीची व कार्यवाहीची सर्व जबाबदारी एकट्या गांधीजींवर सोपवून स्वतः किंकर्तव्यमूढ झालेल्या काँग्रेसच्या निष्क्रिय व दोलायमान नेतृत्वाकडे जाते.

जयप्रकाशांनी दर्शवलेल्या या आंदोलनातील दोन उणीवांबरोबरच, ४२ ची क्रांती फसण्याचे एक तिसरे प्रमुख कारण होते ते म्हणजे, भारतीय सैन्यदल व पोलिसांची सरकारनिष्ठा हे होय. ८ ऑगस्ट ४२ च्या काँग्रेस महासमितीतील भाषणात गांधीजींनी याही वर्गांना या लोकलढ्यात सामील होण्याचे आवाहन केले होते, परंतु काही नगण्य अपवाद वगळता पोलीस व सैन्यदले ब्रिटिशांशी एकनिष्ठ राहिली व भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनावर त्यांनी अत्याचारी दडपशाही केली. देशी मुलकी व लष्करी अधिकारी वर्ग आणि स्थानिक वतनदार वर्गाच्या आधारनेच भारतावर ब्रिटिशांनी दीडशे वर्षे राज्य केले. ४२ च्या चळवळीतही हे दोन्ही वर्ग पूर्ण राजनिष्ठ राहिले. त्यांची राजनिष्ठा ढळली तेव्हाच इंग्रजांनी त्वरेने हिंदुस्थान सोडला. “४२ च्या आंदोलनाचे पितृत्व नाकारणारी व गांधीजींचा सोईप्रमाणे पाहिजे तेव्हा व आवश्यक तसा उपयोग करून घेणारी काँग्रेस आपणच स्वातंत्र्य संपादन केले असा दावा करायला मात्र चुकत नाही. स्वातंत्र्य संपादनाचे सर्वात मोठे श्रेय अर्थात गांधीजी व काँग्रेस यांचेच आहे. पण ते काँग्रेसचे एकटीचे कर्तृत्व मात्र नाही. दुसरे महायुद्ध झाले नसते आणि ब्रिटिशांऐवजी जर्मनीसारखे उलट्या काळजाचे हुकूमशाहीवादी फॅसिस्ट राज्यकर्ते भारतात सत्ताधीश असते तर काँग्रेसच्या तथाकथित अहिंसावादी आंदोलनाचे आणि तडजोडवादी सनदशीर राजकारणाचे काय धिंडवडे निघाले असते, हा चिंतन करण्यासारखा प्रश्न आहे.

अर्थात ४२ चे आंदोलन फसले असले तरी त्याने भारतीय जनता जागृत केली. गुलामी मनोवृत्तीतून मुक्त केली, हे तिचे फार मोठे श्रेय होते ! या स्वातंत्र्यप्रिय लोकांना आता फार काळ गुलामीत ठेवता येणार नाही याची जाणीव या लढ्याने ब्रिटिशांना झाली. पुन्हा असे आंदोलन पेटले व ते पुन्हा लवकर पेटेल असा अंदाज होता, तर ते जास्त व्यापक, अतिशय तीव्र, सार्वत्रिक आणि सुव्यवस्थित आखणी केलेले असेल अशी त्यांची खात्री झाली होते. दुसरे, दोस्त राष्ट्रांनी दुसरे महायुद्ध जिंकले खरे, पण त्यात इंग्लंडची पूर्ण दमछाक झाली होती. या युद्धात इंग्लंडचे सशक्त मनुष्यबळ मोठ्या प्रमाणात नष्ट झाले होते. तसेच आर्थिक स्थितीही अत्यंत दुबळी झाली होती. इंग्लंडचे नैसर्गिक, वास्तविक छोटपण उघडे पडले होते. अमेरिका व रशिया ही भारताला स्वातंत्र्य देण्याचा आग्रह धरणारी लोकशाहीवादी राष्ट्रे जगातील प्रबळ शक्ती म्हणून उदयाला आली होती. इंग्लंडचे जगातील राजकीय वर्चस्व कायमचे संपले होते. इकडे नेताजी सुभाषबाबूंच्या आझाद हिंद सेनेने देशात आत्मविश्वासाची व आत्मगौरवाची प्रचंड भावना जागृत केली होती. तसेच या सेनेच्या त्यागाने आणि लक्षावधी सामान्य भारतीयांनी ४२ च्या आंदोलनात केलेल्या असीम बलिदानामुळे भारतीय पोलीस, मुलकी व लष्करी दलांतही देशभक्तीची भावना निर्माण झाली होती. यापुढे सेनादले व पोलीसदले यांचा भरंवसा ब्रिटिशांना वाटेनासा झाला होता. कराचीतील जानेवारी ४६ चे विमानदल अधिकाऱ्यांचे बंड आणि मुंबईतील भारतीय आरमाराचे फेब्रुवारी ४६ चे बंड याचीच चिन्हे होती. भारतीय पोलिसांची व लष्कराची साथ नसली तर मूठभर ब्रिटिश मुलकी अधिकारी व लष्कराकरवी एवढ्या प्रचंड लोकसंख्येचा हा अफाट देश ताब्यात ठेवता येणे अशक्य आहे, हे ब्रिटिशांना उमगले होते.

या युध्दामुळे क्षीण झालेल्या आपल्याला युध्दानंतर भारत त्वरित सोडावा लागेल याची जाणीव तशी इंग्लंडमधील विविध राजकीय पक्षांना १९४२ चे आंदोलन सुरू होण्याच्या आधीच झाली होती. अँटली प्रभृती ब्रिटिश मजूर पक्षनेत्यांनी जवाहरलाल नेहरूंना तसे १९४० च्या सुमारास सांगितले होते. ४२ चे

आंदोलन करू नये असे पंडित नेहरुंना वाटत होते, त्यामागे हे कारण होते. १९४७ ला भारत स्वतंत्र झाला त्यामागेही सर्व राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय कारणे होती. या ऐतिहासिक वस्तुस्थितीकडे जाणता अजाणता दुर्लक्ष करून प्रत्येक लढ्याच्या वेळी केव्हा एकदा तुरुंगातील अ किंवा ब वर्गात जाऊन बसतो याची घाई झालेल्या, गरीबांचे गांधी न समजलेल्या पण उठसूठ त्यांच्या नावाचा गैरवापर करणाऱ्या मोराराजीभाई, स.का. पाटील प्रभृती सनातनी, भांडवलदारी काँग्रेसवाल्यांनी स्वातंत्र्य केवळ 'त्यांच्या' काँग्रेसनेच मिळविले अशी मतलबी हाकाटी करून यच्चयावत सर्व सशस्त्र क्रांतिकारकांना, नेताजी सुभाषचंद्र बोस व आझाद हिंद सेनेला आणि ४२ चे बंड चेताविणारे व चालविणारे लाखो विद्यार्थी, शेतकरी व कामकारी स्वातंत्र्यसैनिकांना निकालात काढले. हाच वर्ग सतत सत्ताधीश राहिल्याने भारताच्या स्वातंत्र्यसंग्रामाचा इतिहास म्हणजे अशा तथाकथित गांधीवाद्यांच्या तुरुंगाच्या वाऱ्यांचाच इतिहास होय अशी भावना त्यांनी निर्माण केली. राजा राममोहन रॉय, महात्मा फुले, न्यायमूर्ती रानडे, दादाभाई नौरोजी, स्वामी विवेकानंद, महर्षि दयानंद, लोकमान्य टिळक, नामदार गोखले, समाजसुधारक आगरकर, लाल लजपतराय, योगी अरविंद घोष, नेताजी सुभाषचंद्र बोस, पंडित जवाहरलाल नेहरू, खान अब्दुल गफारखान, मौलाना आझाद, राजर्षी शाहूमहाराज, बाबासाहेब आंबेडकर, स्वातंत्र्यवीर सावरकर, जयप्रकाश नारायण, वासुदेव बळवंत फडक्यांपासूनचे सर्व सशस्त्र क्रांतिकारक आणि सर्व क्रांतिकारकांचे मुकुटमणी असलेले राष्ट्रपिता महात्मा गांधी या सर्व थोर पुरुषांनी, त्यांच्या त्यागी व तपस्वी राष्ट्रकार्याने केलेल्या सामाजिक-राजकीय उत्थानाचा परमोत्कर्ष बिंदू म्हणजे भारतीय स्वातंत्र्य होय. जनक्रांतीच्या या इतिहासाचे व तिच्या वास्तव्य स्वरूपाचे भान नसलेल्या सनातनी काँग्रेस पुढाऱ्यांनी केवळ स्वतःकडे स्वातंत्र्यप्राप्तीचे श्रेय घ्यावे हा केवळा अहंगंड ! स्वतःच्या स्वरूपाचे व शक्तीचे केवढे हे अज्ञान ! लोकशक्तीचा केवळा हा अधिकषे !

४२ च्या आंदोलनाचे स्वरूप, त्यातील काँग्रेसचा सहभाग, तिचे इतर घटक, हिंसा-अहिंसेचा संदिग्ध संकल्पनांच्या गोंधळामुळे त्या आंदोलनावर पडलेले उपेक्षेचे सावट, त्या आंदोलनाचा स्वातंत्र्य संग्रामातील प्रभाव, वरील विवेचनावरून स्पष्ट होईल. या पार्श्वभूमीवर सातारचे पत्रीसरकार तपासून पाहणे योग्य होईल.

★★★

१९४५ साली ४२ क्रांतीच्या स्वरूपाबद्दल हिंसा-अहिंसेच्या परिभाषेत बोलणे व्यर्थ होते. कारण भारतभर ते आंदोलन दोनअडीच वर्षांपूर्वीच विझले होते. साताऱ्यातील प्रतिसरकार मात्र स्थिर झाले होते व जनतेच्या जीवनाशी अशाप्रकारे निगडित झाले होते, की सरकारच्या १९४५ सालच्या लष्करी कारवाईने देखील त्याला धक्का लागला नव्हता. १९४५ साली देशात असलेले ते एकमेव प्रतिसरकार होते. देशभर ४२ चे आंदोलन अयशस्वी होऊन संपल्यानंतर इतका दीर्घकाळ एकट्या महाराष्ट्राने पत्री सरकारच्या रूपाने ते जिवंत ठेवणे हा एक चमत्कार होता. शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यस्थापनेचा इतिहास ज्यांना यथार्थ आकलन झाला असेल त्यांनाच या पत्रीसरकारचे मर्म कळले असते. गांधीजींच्या शुद्ध अहिंसेचे वास्तव स्वरूप दुर्लक्षिणाऱ्या मोरारजी देसाई प्रभृती ज्या काँग्रेसजनांनी सतराव्या शतकातील राजकीय सामाजिक संदर्भ आणि युद्धपद्धती ध्यानात न घेता, त्या सर्व परिस्थितीला विसाव्या शतकाचे मानदंड लावून ज्या शिवाजी महाराजांना लुटारू ठरविले होते, त्यांना नाना पाटलांच्या मावळ्यांनी उभारलेल्या या ग्रामस्वराज्याचे स्वरूप आकलन होणेही शक्य नव्हते. म्हणून त्यांनी पत्रीसरकारवर स्वच्छंद हिंसाचाराचा शिक्का मारून व नाना पाटलांना दरवडेखोर ठरवून निकालात काढले; ते हेच नेते १९४६ पासून भारताचे राज्यकर्ते झाल्यामुळे त्यांचे पूर्वग्रह हीच शासनाची अधिकृत मते झाली. काँग्रेस नेते व सरकारप्रमाणे

साताऱ्याबाहेरील जनतेत या प्रतिसरकारबद्दल असेच गैरसमज होते. शेतीकामांत आणि ओबडधोबड रस्त्यावरून चालताना इजा होऊ नये म्हणून बैलांच्या खुरांना लोखंडाच्या पत्र्या ठोकतात. सातारच्या प्रतिसरकारची पत्री लावणे हीच मुख्य शिक्षा होती व ती तळपायावरच केली जात असे. नावाच्या व शिक्षास्थानाच्या या साधर्म्यामुळे आणि पत्रीसरकारने गुंड, दरवडेखोर आणि सरकारी खबरे यांना बसविलेल्या विलक्षण जरबेचे दूरदूरच्या जनतेमध्ये आदरयुक्त व भीतीयुक्त चमत्कारीकरण झाल्यामुळे, पत्री मारणे म्हणजे गुन्हेगारांच्या किंवा विरोधकांच्या पायावर लोखंडाच्या पत्र्या ठोकणे असा गैरसमज, कसा कोण जाणे, या पत्री लावण्याच्या शिक्षाप्रकारामुळे सर्वत्र पसरला.

वास्तविक पत्री मारणे ही मूळ पोलीसांचा हातखंडा असलेला शिक्षाप्रकार होय. दरवडेखोरादि गुन्हेगार व पुढे भूमिगत स्वातंत्र्यसैनिक यांच्याकडून कबुलीजबाब मिळविण्यासाठी पोलीस ही अघोरी शिक्षा अंमलात आणीत. त्यात मिठाचे पाणी लावलेल्या चमड्याच्या दंडुक्याने तळपाय मरणप्राय वेदना होईतो ठोकीत. सातारा भागात या शिक्षेला मराठीत ‘सुंदरी’ तर कानडीत ‘भरमाप्पा’ म्हणतात. सातारा-कोल्हापूर भागीतील दरवडेखोर या सुंद्रीभरमाप्पाचा सुधारित उपयोग जनतेवर दहशत बसविण्यासाठी सर्रास व निर्दयतेने करीत. या शिक्षेमुळे दरवडेखोरांनी प्राण न घेताही सामान्य लोकांमध्ये भयंकर दहशत निर्माण केली होती. ही शिक्षा अशी दिली जाई-ज्यास पत्री मारायची त्यास पाठीवर उताणे निजवायचे. नंतर दोन्ही पाय कमरेपासून काटकोनात वर उचलून, तळवे वर पूर्णपणे आकाशाकडे येतील अशा तऱ्हेने वळवून दोन्ही पाय घोट्याजवळ एकत्रितपणे घट्ट बांधावयाचे. नंतर पत्री मारताना पाय वाकू नयेत म्हणून दोन्ही पायांमध्ये काठी !चा कोलदांडा घालावयाचा. नंतर दोन तगड्या जवानांनी कळकाच्या काठ्या घेऊन गुन्हेगाराच्या दोन्ही बाजूंस उभे राहावयाचे आणि दोन्ही एकत्र बांधलेल्या तळपायावर आलटूनपालटून पुढून मागे व मागून पुढे असे जोरदारपणे बडवीत जायचे. सौम्य पत्री द्यायची असली तर चांगली दुखापत होईल इथपर्यंतच मारावयाचे. चांगली पत्री मारायची असली म्हणजे तळपायातील हाडे मोडीपर्यंत मारायचे व मनुष्य अधू करून टाकावयाचा; इतका की त्याला पुढे पायावर उभे राहून चालता न येता हुंगणावर सरपटत सरकावे लागावे. सातारच्या भूमिगतांचा दरवडेखोरांशी दोनप्रकारे संबंध आला. प्रथम सहकार्याचा व नंतर शत्रूत्वाचा. भूमिगत त्यांच्यापासून पत्री लावण्याचे तंत्र शिकले. स्वसंरक्षासाठी व गुंडांचा बंदोबस्त करण्यासाठी या शिक्षेचा उपयोग भूमिगतांनी सुरवातीच्या काळातच व तोही विवेकाने केला. त्यामुळे मनुष्यहत्या न होता त्यांची जरब सर्वत्र बसली. मात्र त्यामुळे त्यांचेबद्दल गैरसमज निर्माण झाले. इंग्रज सरकारने ते पसरविले, जनतेने अंधपणे व काँग्रेसनेत्यांनी काहीशा विद्वेषाने स्वीकारले आणि सातारच्या प्रतिसरकारचे पत्रीसरकार म्हणून नामकरण झाले.

प्रथम पत्रीसरकारची कूळकथा तपासली पाहिजे. साताऱ्यापेक्षा राजकीय दृष्ट्या जास्त जागृत, साक्षरताप्रधान व लोकसंख्या दृष्ट्या जास्त प्रगत, आर्थिक दृष्ट्या जास्त संपन्न व भौगोलिक दृष्ट्या जास्त डोंगराळ असे अनेक जिल्हे महाराष्ट्रात होते. परंतु प्रतिसरकार उभे राहिले व दीर्घकाळ टिकले ते सातारा जिल्ह्यातच. याला सातारा जिल्ह्याची खास वैशिष्ट्ये कारणीभूत आहेत. पहिले महत्त्वाचे कारण तेथील लोकांची मनोवृत्ती. महाराष्ट्राचे सारसर्वस्व असलेल्या छत्रपती शिवरायांच्या पदस्पर्शाने पावन झालेला हा मराठा दौलतीचा भाग. इथे शिवाजी महाराजांचे स्वातंत्र्यप्रियतेचे वारे अजून वाहत असलेले. लोकांची मनोवृत्ती स्वतंत्रतेसाठी झगडण्याची. शिवाजीचा लढाऊ बाणा त्यांच्या मावळ्यांच्या, या वारसदारांच्या हाडीमासी खिळलेला. साताऱ्याच्या प्रत्येक गावच्या तरुण पोरानी भारतीय लष्करात सैनिकी पेशा पत्करण्याची जुनी परंपरा दुसऱ्या महायुद्धातही अखंडित चालवलेली. त्यामुळे लष्करातून सेवानिवृत्त झालेले शूरवीर प्रशिक्षित लढाऊ जवान गावोगवी भरपूर संख्येने विखुरलेले. ह्या लढाऊ स्वतंत्रवृत्तीच्या

बंडखोर बाण्याचा दुसरा परिणाम म्हणजे या भागातील कायम चालत आलेली मोठ्या प्रमाणावरील दरवडेखोरी. हा सगळा भाग सह्याद्रीच्या कुशीतील डोंगराळ पट्टा. त्यामुळे दरवडेखोरांच्या मोठ्या टोळ्यांना वास्तव्याला व हालचालींना अनुरूप. हे दरवडेखोर इतके मस्तवाल व इतके जबरदस्त की राज्य इंग्रजसरकारचे असले तरी या प्रांती अंमल यांचाच सुरू ! त्यामुळे २०-२५ खेड्यांच्या टापूत एकेका दरवडेखोर नायकाचे अधोषित राज्य पिढ्यानपिढ्या सुरू राही. तेथील सावकारीच्या, फौजदारी स्वरूपाचा गुन्ह्यांच्या, जमीनजुमल्याच्या वाटणीच्या, कौटुंबिक वारसाहक्काच्या इतरही अनेक प्रकारच्या तंटेबखेड्यांचा व कज्जेखटल्यांचा निर्णय देण्याचे काम दरवडेखोरांची ही कोर्टेच करीत; इंग्रज सरकारची नव्हत. कामेरी व वाघोलीच्या दोन दरवडेखोर नायकांच्या प्रसिद्ध कोर्टांचे उल्लेख व या ग्रंथात आलेले आहेत. कडक शिस्तशीर राज्यकारभारासाठी प्रसिद्ध असलेल्या सर्वशक्तिमान इंग्रज सरकारच्या राज्यात सुद्धा, मुंबई प्रांताच्या राजधानीपासून अवघ्या पावणेदोनशे मैलावरील प्रदेशात ही कोर्टे पिढ्यानुपिढ्या चालत होती. याचा अर्थ त्यांना लोकमान्यता होती. लोकांना त्यांचा निश्चित उपयोग होत असला पाहिजे व त्या कोर्टातील न्याय इंग्रजांच्या कोर्टापेक्षा बरा असला पाहिजे. अर्थात या दरवडेखोरांच्या नायकांचे त्या भागातील गावोगवचे वतनदार व गावटगे आणि स्थानिक पोलिसांशी लागेबांधे असत. त्यांचा न्याय त्याप्रमाणे विकृत होई, प्रसंगी विकृत दिला जाई. पण सरकारी कोर्टातही हे चालते. उलट, तेथे वकील दोन्हीकडेचे पैसे घेऊन कोर्टाची पायरी चढणारांना चांगली अद्दल घडवितात ! तात्पर्य, या भागातील दरवडेखोरांचे हे प्रतिसरकारच होते व अशी अनेक प्रतिसरकारे तेथील जनतेच्या जीवनाचा भागच झालेली होती. या दरवडेखोरांपैकी गरीबांचे कैवारी, न्यायी म्हणून कीही दरवडेखोर प्रसिद्ध असतातच. या दरवडेखोरांकडे धैर्य होत, लढाऊपणा व स्वतंत्र बाणा होता. हत्यारे व लढण्याची कला होती. म्हणून इंग्रजविरुद्धच्या स्वातंत्र्यलढ्यात त्यांचा उपयोग करून घ्यावा असा विचार करून सातारच्या भूमिगतांनी त्यांच्याशी संपर्क साधला. त्यांत यशवंतराव चव्हाणही होते. त्यापैकी काही दरवडेखोर पत्रीसरकारबरोबर अखेरपर्यंत प्रमाणिकपणे राहिले असले तरी एकंदरीत भूमिगतांचा हा प्रयोग फसला व त्यांच्या अंगलट आला. दरवडेखोरांना काही काळ प्रतिष्ठा लाभली व सातारच्या प्रतिसरकारचे नाव त्यांचेशी व त्यांच्या उद्योगाशी कायमचे जोडले गेल एवढीच काय ती या प्रयोगाची फलश्रुती ! अर्थात भूमिगत त्यांच्याकडे प्रथम हत्यारे चालविण्यासाठी, वेषांतराची, गुप्त माहिती काढण्याची, पत्री लावण्याची आणि जलद हालचाली करण्याची कला शिकले. सातारा जिल्ह्यातील ४२ ते ४६ सालातील पत्री सरकारामागील ही पार्श्वभूमी ध्यानात ठेवली म्हणजे सर्व चित्राचा नीट उलगडा होतो.

शिवाजी महाराजांची स्वातंत्र्याची लालसा, प्रेरणा व लढाऊ बाणा सातारच्यात प्रबळ असल्याने महाराष्ट्रात अन्यत्र झाले नाही असे ऑगस्ट क्रांतीचेही अभूतपूर्व अहिंसक आंदोलन सातारा जिल्ह्यात झाले. हजारोंच्या संख्येने जनतेने तहसील कचेऱ्या व कोर्टावर मोर्चे नेले व तहसीलदार मुन्सफांना गांधी टोपी घालून तिरंग्याला वंदना करावयास भाग पाडले. परंतु ९ ऑगस्ट रोजी वडूज येथे व १० ऑगस्ट रोजी इस्लामपूर येथे सरकारने शांतीपूर्वक अहिंसक मिरवणुकीवर बेछूट गोळीबार करून १७ हुतात्म्यांचे रक्त सांडले. शांततेचे आंदोलन अशा प्रकारे निर्दयतेने चिरडले गेल्यामुळे, व अशा रीतीने हकनाक मरण्यात तात्पर्य नसल्यामुळे तरुण क्रांतिकारक नाना पाटलांच्या नेतृत्वाखाली भूमिगत झाले. सातारच्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे तेथील भूमिगत व पुढील प्रतिसरकारांचे आंदोलन प्रामुख्याने काँग्रेसच्या व अनुभवी शेतकरी कार्यकर्त्यांच्या नेतृत्वाखाली झाले; इतरत्र झाले तसे अननुभवी तरुणांच्या नेतृत्वाखाली नव्हे. म्हणूनच ते यशस्वीपणे चालले व टिकले. सुरुवातीला गावोगावच्या सरकारधाजिण्या वतनदारांनी, सावकारांनी व पोलीस खबऱ्यांनी व काही दरवडेखोरांनी पोलिसांना भूमिगतांची माहिती देण्याचा सपाटा लावल्याने भूमिगत हैराण झाले व प्राणभयाच्या अडचणीत आले. त्यांच्या अस्तित्वाचाच प्रश्न निर्माण झाला. त्यामुळे

भूमिगतांना अशा देशद्रोह्यांविरुद्ध स्वसंरक्षणार्थ हात उचलावा लागला. त्यांनी काही घरभेदांचे हातपाय तोडले, काहींना जबरदस्त पत्री लावून जायबंदी केले, तर काहींना मृत्यूदंड दिला. या सुमारास पोलिसांनी दरवडेखोरांशी हातमिळवणी करून, त्यांना अभय देऊन, गावोगाव गांधी टोप्या घालून व ‘गांधीबाबा की जय’ अशा घोषणा देऊन दरवडे पाडावयास लावले. भूमिगत आंदोलकांविषयी लोकांचा गैरसमज व्हावा व लोकांनी त्यांना आश्रय देऊ नये असा यामागील हेतू होता. त्यामुळे पुन्हा आत्मसंरक्षणार्थ भूमिगतांना दरवडेखोरांविरुद्ध हात उचलावा लागला व त्यातील काहींना मृत्यूदंड द्यावा लागला. त्यात कामेरी व वाघोली कोर्टाचे राजे असलेले प्रसिद्ध दरवडेखोरही होते. अशा रीतीने भूमिगतांनी सर्व दरवडेखोरांचा व सरकारधार्जिण्या टग्यांचा पूर्ण बंदोबस्त केल्याने लोक त्यांच्या अत्याचारी कचाट्यातून सुटले व भूमिगत क्रांतिकारकाकडे विश्वासाने पाहू लागले. अनेक गावे दरवडेखोरांच्या वर्चस्वापासून मुक्त झाली. या गावांवर पूर्वीपासूनचे सरकारचे नियंत्रण नावालाच होते. त्यामुळे नव्या परिस्थितीत तेथे गावपंचांनी ताबडतोब ग्रामस्वराज्ये स्थापन केली. या खेड्यातील जनतेला आता भूमिगतांबद्दल आदरयुक्त विश्वास वाटू लागला होता. म्हणून सामान्य जनता त्यांचेकडून संरक्षण व अन्यायाविरुद्धच्या न्यायाची अपेक्षा करू लागली. त्याकरिता भूमिगतांनी प्रत्येक गावामध्ये तेथील स्वच्छ चारित्र्याच्या लोकमान्य नागरिकांची ग्रामपंचायत व न्याय पंचायत स्थापन केली. गावचा रोजचा कारभार व व्यवस्था ही पंचायत पाही, त्यावर भूमिगतांची वरिष्ठ मंडळे देखरेख करीत. अशा रीतीने परिस्थितीच्या गरजेतून प्रतिसरकार उभे राहिले. सातारा, कोल्हापूर जिल्ह्यांत भूमिगत क्रांतिकारकांचे आठनऊ गट कार्यरत होते. त्यांच्या क्षेत्रात ह्या ग्रामस्वराज्यांची प्रतिसरकारे संघटित झाली. नाना पाटलांच्या नेतृत्वाखालील गटात प्रतिसरकारचा अंमल सुमारे दीडदोनशे खेड्यांवर सुरू झाला. अशा प्रकारे जनतेचा ४२ वा उत्स्फूर्त उठाव व भूमिगतांच्या क्रांतीकार्याची वाटचाल यांच्या परिस्थितीजन्य संयोगातून या प्रतिसरकारांनी हळूहळू आकार घेतला. इंग्रजी सत्तेला शह देण्यासाठी प्रतिसरकार स्थापन केले पाहिजे अशा निश्चित भूमिकेतून ते जन्माला आले नाही.

भूमिगतांच्या या कार्याला औंध संस्थानाची फार मोलाची मदत झाली. किंबहुना औंध संस्थानाधिपती आप्पासाहेब पंत यांचा व त्यांच्या संस्थानी सेवायंत्रनेचा सक्रिय पाठिंबा नसता तर पत्रीसरकार टिकविणे फार अवघड झाले असते. आपल्या कारभारासाठी पत्रीसरकारने औंध संस्थानची पुरोगामी राज्यघटनाही थोडाफार फेरफार करून स्वीकारली व चांगल्या तऱ्हेने राबवली. त्यानुसार प्रत्येक गावाची एक ग्रामसमिती असे. ७ ते १३ गावांची एक गट समिती व त्यावर नियंत्रणासाठी मध्यवर्ती समिती स्थापन केली होती. गावगुंड व चोर-दरवडेखोरांच्या बंदोबस्ताबरोबरच पत्रीसरकारने सावकारी नियंत्रण कायदा करून मूळ मुद्दला वर शेतकऱ्यांच्या जमिनी सोडविल्या. क्वचित ठिकाणी जमिनीचे न्याय, फेरवाटपकेले. विवाहितेचा सासरी होणारा छळ, तसेच गावगुंडांकडून होणारी स्त्रियांची छेड व बलात्काराचे गुन्हे थांबविले. व्यसनी व्याभिवारी गुंडांचा पत्रीच्या साहाय्याने कठोर बंदोबस्त केला. शेती व कुटुंबाच्या वाटण्या सुलभ केल्या. दारूबंदी केली. शकडो गावांत अस्पृश्यता नष्ट केली सामुदायिक ‘गांधीविवाह’ लावले. सर्व न्याय मोफत व त्वरित देण्याची सोय केली. वरिष्ठ व सर्वोच्च अपील मंडळाची नियुक्ती केली. पत्रीसरकारमुळे इंग्रज सरकारच्या तहसील कचेऱ्या व न्यायालये ओस पडली. चार वर्षांत पत्रीसरकारने सुमारे ५० हजार खटल्यांचे निकाल देऊन साधारणतः ३४ कोटी रुपयांचा कोर्टखर्च वाचविला. न्यायदानाच्या अंमलबजावणीसाठी व जनतेच्या संरक्षणासाठी पत्रीसरकारने पाच हजार तुफान सैनिकांचे पोलीस दल उभारले. गुन्हागारास पत्री लावण्याची कडक शिक्षा होऊ लागल्याने सर्वच गुन्हे एकदम कमी झाले. सावकारी बंद झाली. दारूगुत्त्यांचे लिलाव कोणी घेईनासे झाले. चोऱ्या, दरोडे, व्याभिचार, व्यसनादि गुन्हे, जवळ जवळ बंद झाले. पत्रीसरकारने न्याय व संरक्षणव्यवस्थेबरोबरच ग्राम

व्यवस्थापना व सुधारणाकडे लक्ष पुरविले. स्वच्छता, साफसफाई, आरोग्यव्यवस्था, गटारे बांधणे, रस्ते बांधणे, इत्यादि ग्रामसेवेची कामे हाती घेतली. अशा रीतीने सातारा जिल्हाभर व विशेषतः खानापूर, तासगाव, वाळवा, सांगली, मिरज, बुधगाव भागात असे सुनियंत्रित ग्रामस्वराज्य चार वर्षे निर्धोक चालले होते.

अशा तऱ्हेने भूमिगतांची स्वसंरक्षणाची गरज, त्यासाठी त्यांनी केलेला गावगुंडांचा व दरवडेखोरांचा पक्का बंदोबस्त, त्यातून मुक्त झालेली प्रजा, तिची संरक्षणाची व न्यायदानाची गरज, ती भागविण्यासाठी भूमिगत यंत्रणेला उभ्या कराव्या लागलेल्या किंवा ताब्यात घ्यावयास लागलेल्या ग्रामपंचायती व न्यायपंचायती, संरक्षण व न्यायदानाच्या अंमलबजावणीसाठी उभे करावे लागलेले तुफान सैनिकांचे पोलीसदल, यातून हळूहळू परिस्थितीच्या मागणीप्रमाणे प्रतिसरकारचे ग्रामस्वराज्य उत्क्रांत होत गेले. पूर्वीच्या वेगळ्या संदर्भातील मर्यादित प्रतिसरकारची पार्श्वभूमी लाभल्याने ही संस्थापना सहज व सुलभ झाली. भूमिगतांचे मार्गदर्शन व नियंत्रण असले तरी रोजचा कारभार गावाची ग्रामपंचायत व न्यायपंचायत स्वतःच स्वतंत्रपणे पाहात असे. अशा रीतीने ते खऱ्या अर्थाने लोकांनी लोकांसाठी निर्मिलेले व राबविलेले लोकराज्य होते. त्याचे प्रयोजन, अस्तित्व, स्थैर्य व नियोजनाचे लोक हेच मर्म होते. भडक तत्वज्ञानाने उतावीळ झालेल्या व साधनांचे सूक्तासूक्त नसलेल्या कोणा पाचपंचवीस तरुण क्रांतिकारकांची ही हिसक निर्मिती नव्हती; तर ती सृजनशील, रचनात्मक, विधायक घटना होती. ती सहज अहिंसक प्रक्रिया होती. ती स्वयंशासन यंत्रणा होती. तिचे नियंत्रणही त्याच जनतेतून निर्माण झालेल्या जबाबदार देशभक्त समाजवादी तरुणांकडे होते ते खऱ्या अर्थाने ८ ऑगस्ट ४२ च्या काँग्रेसच्या ठरावाने ग्वाही दिलेले शेतकरी-कामकऱ्यांचे राज्य होते.

प्रतिसत्तेच्या सुरुवातीच्या काळात अपरिहार्य अशा काही मोजक्या प्रसंगी पत्री लावण्याचा, हातपाय तोडण्याचा किंवा गोळी घालण्याचा प्रसंग तिच्यावर आला. त्यामुळे प्रतिसत्तेचा असा काही वचक व दबदबा निर्माण झाला की पुढे कधीही अशा कठोर शिक्षेचा अवलंब करावा लागला नाही. प्रतिसरकार हे सरकार होते आणि कोणतेही शासन दंडशक्तीच्या आधाराशिवाय उभे राहू शकत नाही किंवा टिकत नाही. म्हणून दंडशक्तीचा त्याने केलेला अवलंबही व्यावहारिक अपरिहार्यता व नैतिक दृष्ट्या पूर्णपणे समर्थनीय होता.

बंगालमधील मोदिनापूर जिल्ह्यातील तामलुक सबडिव्हिजनमधील प्रतिसरकारचे न्याय खाते, हेरखाते, संरक्षणखाते अशी सर्व स्वयंपूर्ण शासनयंत्रणा होती. चार लाख जनतेवर राज्य करणारे हे सरकार २१ महिने टिकले. १ सप्टेंबर १९४४ रोजी गांधीजींच्या सूचनेवरून ते बरखास्त करण्यात आले. या कालावधीत तामलुकच्या हेरखात्याने तीनशे देशद्रोह्यांना यमसदनी पाठविले होते. पत्रीसरकारच्या चार वर्षांच्या कारकिर्दीत फक्त सात लोकांना मृत्यूदंड द्यावा लागला. इतर शिक्षा प्रकार व पत्री लावण्याचा वापरही अपवादात्मक वेळीच करावा लागला. या सर्व काळात एकही पोलिसावर किंवा सरकारी अधिकाऱ्यावर हात टाकण्यात आला नाही. हे पाहिले म्हणजे पत्रीसरकारवरील हिंसाचाराचा आरोप पूर्ण मिथ्या, अनाढ्या व जाणूनबुजून बदनामी करण्याचाच बनाव असल्याचे लक्षात येते. सरकार धार्जिणी वृत्तपत्रे, इंग्रज सरकारची प्रचारयंत्रणा व हिंसा-अहिंसेच्या चक्रव्यूहात गुरफटलेले संभ्रमित काँग्रेस नेते या गैरप्रकाराला जबाबदार होते. पत्री ठोकण्याच्या शिक्षा प्रकाराचा त्यासाठी भरपूर दुरुपयोग केला गेला. साताराच्या भूमिगतांनी सुरुवातीला काही काळ दरवडेखोरांचा सरकारविरुद्ध उपयोग करण्याचा केलेला प्रयत्नही त्यांच्या अंगलट आला. काही दरवडेखोर प्रामाणिकपणे शेवटपर्यंत पत्रीसरकारबरोबर टिकून राहिले. पण त्यांचे साहचर्य व त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली काढलेल्या मोहिमाही गैरसमजाला कारणीभूत

झाल्या. नागनाथ नायकवाडी यांना बक्षिसाच्या लालचेमुळे पकडून देणाऱ्या सद् देशपांडे या विश्वासघातकी देशद्रोह्याचे क्रांतिकारकांनी हातपाय तोडले. त्याचे प्रकरण फोटोनिशी छापून गैरप्रचाराचे कामी लावले गेले. भूमिगतांना स्वतःची प्रचारयंत्रणा उभी करण्याची गरज वाटत नव्हती. त्यांच्याकडे तशी सवड व द्रव्यबळही नव्हते. म्हणून पत्रीसरकारच्या क्रौर्याच्या कथा प्रतिवाद न होता तशाच पसरत राहिल्या व सामान्य लोक, राज्यकर्ते, काँग्रेसी नेते आणि स्वातंत्र्यसैनिकांच्या मनात खोलवर रुजल्या.

चिमठाण्याची साडेपाच लाखांची खजिना लूट ही सुद्धा ४२ च्या लढ्यातील भारतातील एक अद्वितीय रोमहर्षक साहसकथा आहे. तथापि तिचा हेतू, आखणी, स्वरूप आणि त्या लुटीतील रकमेचा विनियोग याबद्दलही सर्वत्र गैरसमज आहेत. या घटनेत प्रत्यक्ष कोणी भाग घेतला इथपासून ती तिच्यात मिळालेला पैसा कोणी हडप केला इथपर्यंत नाना प्रवाद प्रचलित आहेत. या ग्रंथात ती कथा विस्ताराने मांडलेली आहे. त्या पैशाचा हिशेब डॉ. उत्तमरावांनी १९४५ साली श्री. आप्पासाहेब पंतासमोर पंडित जवाहरलाल नेहरूंना दिलेला आहे. तसेच पत्रीसरकारचे सरन्यायाधीश असलेल्या आप्पासाहेब लाडाबरोबर काँग्रेसध्यक्ष मौलाना आझादनाही दिलेला आहे. अक्षरशः तळहातावर शिर घेऊन ज्यांनी ही विलक्षण धैर्याची व चातुर्याची साहसकथा पार पाडली त्या बिनीच्या स्वातंत्र्यसैनिकांवार आपण केवढा अन्याय करीत आहोत !

श्रीमती लीलाताईकडून १९७२ साली पत्रीसरकारची त्रोटक कथा मी ऐकली होती. डॉ. उत्तमराव व लीलाताई दोन वर्षे पत्रीसरकारच्या कार्यक्षेत्रात सक्रिय वास्तव्य करून होते. पत्रीसरकारच्या सेनानीपैकी ते एक होते. उत्तमराव अखेरपर्यंत निस्पृह, निर्लोभी व निर्वैर राहिले आहेत. म्हणून त्यांनी प्रत्यक्ष अनुभवलेला, घडविलेला व त्यांना ज्ञान असलेला पत्रीसरकारचा इतिहास लिहून घेऊन प्रसिद्ध केला; तर उपरोल्लेखित गैरसमज दूर करणारी या प्रतिसरकारची चक्षुर्वैसत्यं हकीकत लोकांपर्यंत पोचविता येईल असे वाटल्याने हा खटाटोप केला आहे.

शासनाने अधिकृतपणेच सातारच्या प्रतिसरकारचा इतिहाससंशोधनाचा प्रकल्प हाती घेतला पाहिजे. हा केवळ नाना पाटील व डॉ. उत्तमरावासारखे त्यांचे सहकारी यांना न्याय देण्याचा प्रश्न नाही. तो तर त्यांना महाराष्ट्राने दिलाच पाहिजे; तथापि खरा प्रश्न ज्या सामान्य जनतेने हे प्रतिसरकार उभविले, टिकविले व राबविले तिला न्याय देण्याचा आहे. आपले आजचे शासन लोकशाही समाजवादाचे असले तरी ती प्रच्छन्न भांडवलशाहीच आहे. ४२ च्या क्रांतीच्या ठरावाने हे राज्य शेतकरी-कामकऱ्यांचे असणार आहे अशी निस्संदिग्ध घोषणा केली होती. आता इंग्रज गेले असले तरी त्यांच्या राज्याप्रमाणेच सर्व सत्ता वतनदार, सावकार व भांडवलदार वर्गाच्याच हातात आहे. शेतकरी-कामकऱ्यांसह सर्वसामान्य जनता अजून आर्थिक पारतंत्र्यातच आहे. समाजवादी समाजरचनेची पोपटपंची करणाऱ्या आपल्याला तिच्या स्वरूपाचे आकलनच नाही. सातारच्या पत्रीसरकारमध्ये त्या समाजरचनेची बीजे आहेत; कारण ते सर्वार्थाने शेतकरी-कामकऱ्यांचे स्वराज्य होते. म्हणून सातारच्या त्या प्रतिसत्तेचा अभ्यास शेतकरी-कामकऱ्यांचे राज्यप्रस्थापनेचा वास्तुपाठ होऊ शकतो. आता या नव्या संदर्भात पत्रीसरकारकडे पाहण्याचा काळ आला आहे असे आम्हाला वाटते.

★★★

सानेगुरुजींचे करुणाममतामय हृदयस्पर्शी व्यक्तिचित्रण हे या ग्रंथाचे विलोभनीय वैशिष्ट्य आहे. डॉ. उत्तमराव हे सानेगुरुजींचे कल्याणशिष्य ! श्यामची आई, भारतीय संस्कृती, गोड गोष्टी, धडपडणीरी मुले,—या आत्मदर्शी वाङ्मयकृतिद्वारे सानेगुरुजी महाराष्ट्र-मानसी चिरंजीव झाले आहेत. त्यांच्यातील बालसुलभवृत्ती, निष्कपट मन, प्रेममय भावमूर्ती, अकृत्रिम सेवाभाव, मातृसुलभ सहजवात्सल्य, आर्त ईश्वरभक्ती, भावोत्कट निसर्गप्रेम, काव्यात्म मन, जाज्वल्य देशभक्ती, ज्ञानविज्ञानपरायण बुद्धी आणि कणखर खंबीर सत्याग्रही, सहज अभिजात साहित्यिक, जातिवंत द्रष्टा शिक्षक, श्रमाला देवता मानणारा बंडखोर समाजवादी, उत्तमरावांनी या ग्रंथात अतिशय आत्मीयतेने चितारला आहे. ईश्वरत्वाशी पोचलेले आणि ईश्वरप्राप्तीसाठी तळमळीने आसुसलेले ते एक शापभ्रष्ट देवता होते. ज्ञान, कर्म आणि भक्तीचा असा उत्कट एकरूप संगम भारतीय संस्कृतिक इतिहासात हा एकमेव होय. येशू ख्रिस्त आणि भगवान बुद्धासारखे मानवी दुःखाने व्याकुळ होणारे असे कोमल पारदर्शी अंतःकरण सहसा आढळत नाही. म्हणून विनोबाजी, गुरुजींची तुकारामादि संतांच्या मालिकेत निःशंक गणना करतात. मानवी व्यवहाराच्या सर्व भेदाभेदच्या पलीकडे गेलेल्या या महान आत्म्याचा सहवास लाभून उत्तमराव व लीलाताई यांच्या जीवनाचे सोने झाले. बालपणापासून अतिशय संवदनाक्षम मन लाभलेल्या उत्तमरावांची ऐन तारुण्याच्या उंबरठ्यावर सानेगुरुजींशी भेट झाली. आणि त्यांच्यात काही कळण्याच्या आतच उत्तमराव विरघळून गेले. मातृभक्त गुरुजींच्या सहवासाने मातृभक्त उत्तमरावांच्या मनावर जन्मदात्री आई आणि भारतमातेच्या दैन्याचे व हालअपेष्टांचे साधर्म्य सहजच ठसले आणि शैशवाच्या कोषातून बाहेर पडतापडता उत्तमरावातून एक बंडखोर राष्ट्रभक्त क्रांतिकारक निर्माण झाला. साने गुरुजींच्या लेखी मातृभक्ती, मातृभूमीभक्ती, व ईश्वरभक्ती एकच होती, तर उत्तमरावांच्या ठायी मातृभक्ती, मातृभूमीभक्ती व सानेगुरुजी-माऊली भक्ती एकरूप झाली होती. म्हणून आईचे, मातृभूमीचे आणि गुरुजींचे वर्णन करताना उत्तमरावांच्या लेखणीला प्रेमाचे व भक्तीचे धुमारे फुटतात. गुरुजींमधील शिक्षकाचे, निसर्गवेडाचे, देशभक्त सत्याग्रहीचे, साहित्यिकाचे, कवीचे व तत्त्वज्ञाचे दर्शन उत्तमरावांनी अगदी तन्मयतेने कारुण्यभक्तीने घडविले आहे. अमळनेरच्या वसतीगृहातील विद्यार्थ्यांच्या खोलीची झाडलोड करणारे वात्सल्यमूर्ती गुरुजी, गोपाळा गड्याचे औषधपाणी करणारे व आत्मीयतेने त्याचा अंत्यविधी करणारे जगन्मित्र गुरुजी, पावसाच्या सरीत देहभान विसरून नाचणारे, त्रिचनापल्लीच्या संध्यासमयीच्या आकाशविभ्रमाने आणि रात्रीच्या शिवचंद्रकोर दर्शनाने आत्मानंदात तल्लीन होणारे, निसर्गवेडे गुरुजी, येथून तेथून सारा पेटू दे देश, उठू दे देश म्हणत ३०-३२ च्या लढ्यात आणि ४२ च्या बंडात शिष्यांसह स्वतःला झोकून देणारे क्रांतिकारक गुरुजी, जेलमध्ये अन्यायाविरुद्ध बंड करून आडाबेडी दंडाबेडीसह कांजीरोटी व गंजी कपड्याची शिक्षा हसतमुखाने भोगणारे सत्याग्रही गुरुजी, जीवनाच्या अपूर्णतेने कासावीस होऊन जेलमधील जीवनात अमर काव्य प्रसवणारे महान कवी गुरुजी, अमळनेरला टोलटॅक्सचे शेतकरी आंदोलन आणि प्रताप मिलच्या मजूर आंदोलनात प्राणपणाला लावून “शेतकऱ्यांच्या कामकऱ्यांच्या राज्यासाठी देऊ आपले प्राण” म्हणणारे समाजवादी गुरुजी, ईश्वरप्राप्ती होत नाही म्हणून रामराम असा आर्त टाहो फोडत तुरुंगातील गजावर असहायतेने डोके आपटून घेणारे भक्तराज गुरुजी, पुत्रवत उत्तमरावांच्या विरहाने व्याकुळ झालेले मातृहृदयी गुरुजी अशी गुरुजींची नाना अद्भुत रूपे उत्तमरावांनी साध्या, सरळ व भावस्पर्शी शैलीत साकार केली आहेत.

गुरुजींच्या भावविश्वाशी अशी एकरूपता असल्यामुळेच ‘गुरुजी म्हणजे झुला. खुशीत आले की झुला आकाशाला भिडे. खिन्नता आली रे आली की, दाटली की झुला पाताळ गाठी. गुरुजी म्हणजे आशा-निराशाचे हिंदोळा. हा हिंदोळा केव्हा, कसा, कशाने कोणत्या बाजूने झुकेल हे मला कधीच उमगले नाही, ‘अशा समर्पक शब्दांत उत्तमरावांनी गुरुजींचे स्वभावचित्र यथातथ्य उभे केले आहे. सानेगुरुजींची

लहानमोठी आठदहा चरित्रे उपलब्ध आहेत. पण ह्या ग्रंथातील '४२ पूर्व' या प्रकरणात गुरुजींच्या स्वभावातील अमृतकण टिपताना उत्तमरावांच्या लेखणीने असे प्रसन्न सहजसुंदर लालित्य प्रकट केले आहे की मराठी साहित्याचे ते एक नितांतसुंदर लेणे ठरावे !

उत्तमरावांप्रमाणेच सानेगुरुजींच्या प्रभावाने अल्पशिक्षित ग्रामकन्या लीलाताईचे जीवन देखील बदलून गेले. लीलाताई साकोन्यासारख्या लहानशा खेड्यातून आलेल्या असल्या तरी, जिल्हा लोकल बोर्डाचे अध्यक्ष असलेल्या सत्यशोधक पुरोगामी पित्याचा विचारीपणाचा वारसा त्यांना लाभलेला होता. म्हणून राजकीय, सामाजिक व आर्थिक श्रीमंतीत वाढणाऱ्या लीलाताईंनी उत्तमरावासारख्या निष्कांचन, निस्संग देशभक्तीशी समजून उमजून जन्मगाठ बांधली होती. जातीची सामाजिक बंधने अनुल्लंघनीय असलेल्या १९३७-३८ च्या प्रतिगामी काळात हरिजनांच्या हस्ते गांधीविवाह करणे गांधीविचारांनी भारलेल्या उत्तमरावाकरिता धर्म असला तरी आईच्या विरोधाला न जुमानता, मंगळसूत्र न बांधता, जाणीवपूर्वक सामाजिक सुधारणेचे अंग म्हणून असा विवाह करणे लीलाताईसारख्या तरुण मराठा ग्रामीण स्त्रीच्या लेखी मोठे अभूतपूर्व सामाजिक साहसच होते. केवढ्या सहजतेने या तरुणीने सासरचे पराकाष्ठेचे दारिद्र्य स्वीकारले व भावकीच्या बहिष्काराला तोंड दिले ! एवढ्या मोठ्या पुढारलेल्या अमळनेरातून तिच्याखेरीज एकाही मायेच्या पुताची ४२ क्रांतीत सभा घेऊन शहर पेटविण्याची हिंमत झाली नाही ! आणि दुसऱ्या दिवशी एकाकीपणे मार्शल लॉ तोडण्याचा तो भीमपराक्रम ! अवघ्या खान्देशची लाज या पराक्रमी वीरांगनेने त्या दिवशी राखली ! आणि बाणेदारपणे साडेसहा वर्षांची शिक्षा ऐकण्याचा तो कोर्टातील प्रसंग ! या शिक्षेने आप्तस्वकीय भयभीत झालेले पाहून हिचेच मन कष्टी होणे ! जाचक तुरुंगवास, एकांतवासाची जीवघेणी शिक्षा, अन्यायाविरुद्ध सत्याग्रह, असह्य शारीरिक दुखणे, तशा स्थितीत येरवड्याहून पलायन, पत्रीसरकारच्या स्त्री-सैनिकांची प्रमुख म्हणून भूमिगत क्रांतिकार्य, स्वातंत्र्योत्तर काळातील शैक्षणिक व होमगार्ड चळवळीची पायाभरणी, तसेच त्यानंतर विसराळू जनतेकडून व संधीसाधू सरकारकडून झालेली उपेक्षा बिनतक्रार सहन करण्याचे कर्म, अशी ही अखंड पराक्रमाची लोकविलक्षण गाथा आहे. ज्या प्रतिगामी काळात स्त्रीशिक्षणासदेखील विरोध होत होता, रूढीपरंपरांची बंधने न पाळल्यास सामाजिक बहिष्काराची शिक्षा होती, ज्या काळात स्त्रीने गोल साडी नेसणे व खांद्यावरून पदर घेणे म्हणजे महान क्रांती होती, पुरुषांची गुलाम असलेल्या स्त्रीचे क्षेत्र फक्त चूल व मूलच असून तिने सामाजिक व त्यातही राजकीय लढ्यात भाग घेणे अक्षम्य अपराध होता, त्या काळाच्या पार्श्वभूमीवर लीलाताईचे चरित्र म्हणजे एक अविश्वसनीय चमत्कार म्हटला पाहिजे. या ग्रंथाच्या परिशिष्टात लीलाताईच्या कार्याचे समालोचन करणाऱ्या १५ ऑगस्ट ८५ च्या 'दोंडाईचे लोकमानस' च्या 'क्रांतीविरांगणा लीलाताई उत्तमराव पाटील' स्मृतिगौरव विशेषांकातील माझी 'अर्ध' ही प्रस्तावना उद्धृत केली असल्याने इथे लीलाताईसंबंधी अधिक काही लिहीणे द्विरुक्ती होईल. तथापि सामाजिक व राजकीय क्षेत्रातील असाधारण पुरोगामी विचार कशाचीही पर्वा न करता आचरणात आणणारी आणि अंती सशस्त्र भूमिगत क्रांतिकारी झालेली अशी ग्रामीण तरुण मुलगी भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या इतिहासात अन्य नाही. या ग्रंथातील लीलाताईचे दर्शन उत्तमरावांनी सर्वानाच विशेषतः खऱ्या अर्थाने मुक्त होऊ पाहणाऱ्या स्त्री वर्गाला सर्वदा स्फूर्तिदायक ठरेल असेच घडविले आहे.

उत्तमरावांच्या या आत्मकथेला दुसऱ्या एका जिद्दी स्त्रीच्या कारुण्यपूर्ण जीवनाची पार्श्वभूमी लाभली आहे. ती आहे उत्तमरावांची सगळीकडून जन्मभर होरपळणारी आई ! भारतीय स्त्रीच्या परावलंबी जीवनातील सगळी अगतिकता, विटंबना, परवड व फरपट इथे साकारली आहे. पाश्चात्यांना कधीही न उमगलेली भारतीय स्त्रीची अविचल कुटुंबपरायणता, कोणत्याही परिस्थितीत सत्य, चारित्र्य व मनोधैर्य न

गमावता दुःख सहन करण्याची अमर्याद शक्ती, किंबहुना कुटुंबाकरिता आपले व्यक्तिमत्त्व पूर्णपणे विसर्जित करण्याची सहजवृत्ती तिच्या ठिकाणी प्रकर्षित झाली आहे. सुस्थितीत, सुसंस्कारित, घरंदाज मराठा कूळातील ह्या उच्च कुलीन स्त्रीच्या नशिबी कोणते भोग भोगायचे बाकी राहिले होते? सुरुवातीसच पतीच्या घरी सुस्थिती असून मोलकरणाची वागणूक मिळणे, नंतर व्यसनाधीन पतीने दुसरा विवाह करून पाच अल्पवयीन मुलांस वाऱ्यावर सोडून देणे, राहायला घर नसल्याने व साधी झोपडी बांधण्याचीही ऐपत नसल्याने मुलांसह आप्तांच्या ओट्यावर आडोसा करून दिवस कंठणे, पोरांसाठी परक्या घरी भांडी घासून, शेतात मोलमजुरी करणे, उदरभरणासाठी आपली मजुरी कमी पडते म्हणून नाईलाजाने पोटच्या पोरांना शाळेतून काढून मजुरीस पाठविणे, कुटुंबियांनी व आप्त-स्वकीयांनी बहिष्कार घालून वाळीत टाकणे, सर्व मुले व सून स्वातंत्र्यआंदोलनात तुरुंगात खिंतपत पडली असता दोन मुलींची जबाबदारी अंगावर असताना इंग्रजांच्या भीतीने कोणाचा आसरा न मिळणे, स्वातंत्र्यसंग्रामात उडी घेऊन जेलमध्ये जाऊन आजारी पडणे आणि कोणीही आप्त स्वकीय जवळ नसता मृत्यू येऊन बेवारशासारखा कुठेतरी अंत्यविधी होणे. विवाहापासून मृत्यूपर्यंत या स्त्रीच्या वाट्याला जेवढा अपमान, दारिद्र्य, दैन्य, शारीरिक क्लेश येणे शक्य होते तेवढे सर्व आले ! तरी ही स्त्री वाकली नाही, मोडली नाही ! तिने गरिबी साहिली, अपमान गिळले, बहिष्काराला तोंड दिले, आजारपण भोगले, पण परिस्थितीपुढे शरणागती पत्करली नाही. त्या घरंदाज मानिनीने परक्याच्या घरी भांडी घासली, शेतात मोलमजुरी करून मुले पोसली, पण कोणापुढे दयेची याचना केली नाही. ताठ मानेने, स्वाभिमानाने जीवनातील दुःख पचविले. यथावकाश मुलगा डॉक्टर झाला, सून प्रशिक्षित परिचारिका झाली. आणि सुखाचे दिवस येऊ घातले असतानाच ४२ चे आंदोलन पेटले. तिन्ही मुले व सून त्यात झोकून घेती झाली. तेव्हाही तिने त्यांना अडविले नाही, दोन छोट्या मुलींसह माझे कसे होईल म्हणून टाहो फोडला नाही. आंदोलनकर्त्यांची आई म्हणून इंग्रज सरकारच्या धाकाने कुणी तिला मदत करू धजले नाही; तेव्हा पुन्हा दोन्ही मुलींसाठी ती ताठ उभी राहिली. त्याही स्थितीत तिने फैजपूर काँग्रेससाठी स्वयंसेविकेचे काम करून मातृभूमीचे ऋण फेडले व शेवटी प्रत्यक्ष स्वातंत्र्यसंग्रामात उडी घेऊन त्यापोटी लाभलेल्या तुरुंगवासात हौतात्म्य मिळवून ती वीरमाता धन्य झाली ! आपल्या आईचे दुःख, आगतिकता, धडपड व थोरपण उत्तमरावांनी पानोपानी हळुवारपणे भक्तिभावाने रेखाटले आहे. सोशिकतेची मूर्ती असलेल्या आपल्या या कष्टाळू प्रेमळ आईचे दुःख हलके करायला आपण काही मदत करू शकलो नाही याचे दुःख उत्तमरावांच्या मनात जन्मभर सलत राहिले. त्या मातेचे अखंड वेदनामय जीवन आणि स्वतःच्या असहायतेत रक्तबंबाळ झालेले उत्तमरावांचे मन याचे हे त्याग व कर्तव्याचे जीवघेणे नाट्य, महात्माजींच्या त्यागमय प्रेरणेने झपाटलेल्या त्या स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या मंतरलेल्या दिवसांत भारतभर कितीतरी घरी घडले असेल ! क्रांतिकारक उत्तमरावांची जडणघडण अशाप्रकारे आपत्तीशी निर्धाराने झगडणाऱ्या जिद्दी बंडखोर आईच्या कुशीत आणि सानेगुरुजींसारख्या 'मेणाहून आम्ही विष्णुदास !' जातीच्या संताच्या मुशीत झाली. उत्तमरावांचे हे थोर भाग्यच होय ! उत्तमराव मुळातच संवेदनशील बंडखोर कवी. वयाच्या आठव्या वर्षीच जळगावला उगड्याबोडक्या, कमरेला पंचा नेसलेल्या बापूंच्या अद्भुत दर्शनाने झपाटलेला हा कोवळा पोर जन्मभर एकनिष्ठ गांधीभक्त झाला. त्यामुळेच 'क्षणाचा लढा आणि अखंडाचे विधायक कार्य म्हणजे गांधीजी' अशा अवघ्या सहा सार्थ शब्दांत त्यांनी महात्माजींच्या जीवनाचा भावार्थ पकडला आहे. चौदा-पंधराव्या वर्षी अमळनेराला सानेगुरुजींच्या सहवासात उत्तमरावांची मातृभक्ती फुलून राष्ट्रभक्ती झाली, स्वाभाविक बंडखोराचा क्रांतिकारक झाला आणि जेलमधील 'नत्वहे कामये राज्यम्' च्या मंत्राने मुळातील कलंदराचा निर्भय निरहंकारी कर्मयोगी झाला. कठोर देहदंड व अपार साहसयुक्त कष्ट सोसून स्वतःच्या घरादारावर व व्यक्तिगत सुखावर तिलांजली देणे क्रांतिकारकांना आध्यात्मिक मनोभूमिकेमुळेच शक्य होते. जगातल्या सर्व क्षेत्रांतील क्रांतिकारकांच्या त्यागाची पार्श्वभूमी व बळ आध्यात्मविचारच असतो. भारतीय मनाला आध्यात्मिक विचार सहज कळतो व भावतोही. सामान्य

भारतीयाला समजेल अशा भाषेत व भावेल अशा सत्याग्रही चळवळीद्वारा गांधीजींनी काँग्रेसला व भारतीय राजकारणाला आध्यात्माचा पाया दिला. आणि त्यामुळे काँग्रेस खेड्यापाड्यात सामान्य माणसाच्या दारी व मनी पोहोचली. प्रत्येक व्यक्तीच्या मनात आध्यात्माची थोडीबहुत जाणीव असते. सत्याग्रहाद्वारा तिला जागृत करून महात्माजींनी लाखो मरगळलेल्या मनांमध्ये प्राण फुंकला. उत्तमरावांचे भाग्य थोर की त्यांना जीवन उजळविणारे गांधीजींचे आध्यात्म सानेगुरुजींच्या रूपाने प्रत्यक्ष अनुभवायला मिळाले. स्वतःच्या कौटुंबिक हिताहिताच्या, आर्थिक स्वास्थ्याचा आणि जन्मभर दुःख सोसणारी माता, निराधार भावंडे आणि तरुण पत्नी यांच्या भविष्याचा क्षणभरही विचार न करता देशकारणी व लोककारणी तनमन झोकून देण्याची उत्तमरावांची प्रेरणाही हीच होती. याच प्रेरणेने लाखो निःशस्त्र दुबळ्या भारतीयांमध्ये त्यागाचे व कर्तव्याचे चैतन्य संचारले आणि हिंदुस्थान गुलामीतून मुक्त झाला. उत्तमरावांचे १९३० च्या सत्याग्रही लढ्यात स्वतःला झोकून देणे, नांदेड-डांगरीच्या खादी आश्रमात व अमळनेरच्या सूतशाळेत विरागी बनून देशसेवा व जनजागृती करणे, ४२ च्या क्रांतीत अमळनेर पेटवून भूमिगत लढा चालविणे, शिर तळहातावर घेऊन चिमठाणा खजिना लुटणे, येडा महाद्या बनून शेळ्यामंड्या राखण्याचे कामही कुशलतेने करणे, सातारच्या पत्री सरकारचा एक सेनानी म्हणून ब्रिटिशांशी भूमिगत अवस्थेत लढणे, या सर्व खटाटोपात अनेक वेळा जीवावर बेतले असता बेमालूम वेषांतरे करून पोलिसांच्या हातावर तुरी देताना चित्त शांत ठेवणे या आध्यात्मिक निष्काम कर्मयोगाच्या भावनेनेच शक्य झाले.

उत्तमरावांसारखे हाडाचे क्रांतिकारक मोजकेच असतात. स्वातंत्र्योत्तर भारतात उत्तमराव सत्तेचा सोपान सहज चढू शकले असते. त्यांचा तो अधिकार कोणी नाकारला नसता. परंतु खऱ्या क्रांतिकारकाच्या राजकीय विचारांना सामाजिक न्यायान्यायाचा आशय असतो. तो केवळ परकीय सत्तेला उखडू पाहणारा स्वातंत्र्यसैनिक नसतो. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर स्वातंत्र्यसैनिकाचे काम संपते, पण अन्यायी विषम समाजव्यवस्था असेपर्यंत क्रांतिकारकांचे कार्य संपत नाही आणि अन्यायाविरुद्ध स्वाभाविकपणे उसळणारे त्यांचे बंडखोर रक्त थंड होत नाही. ८ ऑगस्ट ४२ च्या 'छोडो भारत' ठरावातील काँग्रेसच्या घोषणेनुसार आपण शेतकरी-कामकऱ्यांचे स्वराज्य येण्यासाठी खपतो आहोत अशी उत्तमरावांची श्रद्धा होती. स्वातंत्र्योत्तर भारतात शेतकरी-कामकरी इंग्रजी राज्यात होते तिथेच राहिले व जातपात, पैसाप्रतिष्ठा यांच्या बळावर इंग्रजांचे वतनदारादि हस्तक भांडवलदारी काँग्रेसवाल्यांशी हातमिळवणी करून सत्ताधीश झाले. हे पाहून जयप्रकाश नारायण यांच्याप्रमाणे नाना पाटील, जी.डी. लाड, उत्तमराव पाटील प्रभृती क्रांतिकारकांचे पित्त खवळले नसते तरच नवल होते, भारतभर ४२ चे बंड पूर्णपणे फसले व विझले असताही ज्यांनी सातान्यात ते स्वातंत्र्यप्राप्तीपर्यंत धगधगत ठेवले होते ते स्वकियांच्या पिळवणुकीच्या राजवटीत विझून निस्तेज होणे अशक्यच होते. साहजिकच उत्तमरावांनी या देशी साम्राज्यशाही विरुद्ध तात्काळ आवाज उठविला. परिणामतः परकीय राजवटीविरुद्ध चार वर्षे डोक्यावर पाच हजार रुपयांचे बक्षीस आणि फाशीगोळीचे पारितोषिक घेऊन मिरवणाऱ्या या क्रांतिकारकावर स्वतंत्र भारताच्या स्वदेशी सरकारने सभाबंदी, भाषणबंदीची त्रिविध बंदी लावली. एवढेच नाही तर जयप्रकाश नारायण यांच्या सभेला हजर राहिल्याचे खोटे निमित्त करून या देशभक्त क्रांतिकारकाला सहा महिने सजा देऊन स्वराज्याच्या तुरुंगात डांबले. खेर मंत्रिमंडळाचा केवढा हा कृतघ्नपणा ! !

इंग्रजकालीन समाजव्यवस्था व शासनव्यवस्था स्वातंत्र्योत्तरकाली पूर्ववत राहिली. म्हणजेच देशातील आर्थिक, सामाजिक व धार्मिक सत्तेचे ठेकेदार असलेल्या पूर्वकालीन वतनदार सावकार, भांडवलदारादि उच्चवर्णीयांची सामाजिक मिरासदारी कायम राहिली. लोकशाही प्रक्रियेतील निवडणुका जिंकण्याची पैसा व प्रतिष्ठा ही मुख्य साधने हाती असलेल्या या मिरासदार वर्गाच्या साहाय्यानेच काँग्रेसने

पहिली निवडणूक विनासायास जिंकली; तेव्हापासून सत्तासंपादनातील या नव्या सहकाऱ्यांचे महत्त्व व उपयोगिता काँग्रेसच्या ध्यानात आली. आहे ती भांडवलशाही व्यवस्था टिकविण्यासाठी नाही; तर वाढविण्यासाठी देखील काँग्रेसचा इंग्रजांपेक्षा जास्त उपयोग होतो, हा आश्चर्यकारक सुखानुभव या भांडवलदारांनाही आला. या दोघांच्या चाळीस वर्षांच्या गुण्यागोविंदाच्या सहकार्याने दोघांचेही अपरंपार उदंड भले झाले ! लवकरच भांडवलदार व राज्यकर्त्यांमधील उरले सुरले द्वैतही संपले. त्यामुळे राज्यकर्ते काँग्रेसजन केव्हा भांडवलदार झाले व भांडवलदार केव्हा राज्यकर्ते काँग्रेसजन झाले हे दोघांनाही व जनतेलाही समजले नाही ! एवढे अद्वैत तर लुच्चे साम्राज्यवादी इंग्रज राज्यकर्ते व त्यांच्या देशी वतनदार हस्तकांतही कधी झाले नव्हते. देशी साम्राज्यवादाच्या या चक्रव्यूहाने देशाचे दारिद्र्य, दैन्य, दुःख जास्तच गहिरें केले. म्हणून 'स्वातंत्र्य उजाडले; पण सूर्य कुठे आहे?' या उत्तमरावांच्या प्रश्नाला आजतरी कुठे आशादायक उत्तर आहेसे दिसत नाही. 'क्षणाचा लढा व अखंडाचे विधायक कार्य' करणारे गांधीजी काही रोज निर्माण होत नाहीत. त्यामुळे भारतीय तरुणाईच्या सामुदायिक पुरुषार्थावर उत्तमरावांनी सर्व मदत टाकली आहे.

ही एका सत्याग्रही व भूमिगत स्वातंत्र्यसैनिकाची कथा आहे, तशीच ती एका कुटुंबाच्या असामान्य त्यागाचीही गाथा आहे. भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामांत अनेक कुटुंबांनी राष्ट्रकार्यार्थ आत्मसमर्पण केले; परंतु उत्तमरावांच्या कुटुंबाच्या त्यागाला तोड सापडणे अवघड आहे. उत्तमरावांचे दोन्ही धाकटे बंधू दशरथ व पुढे महाराष्ट्राचे सहकारमंत्री झालेले चतुरस्र व्यक्तिमत्त्वाचे शिवाजीराव पाटील, पत्नी लीलाताई व आई यांनी आपल्या जीवनाचा या लढ्यात होम केलाच; पण उत्तमरावांचे मामा देऊरचे कॅप्टन विश्वासराव पाटील, बोरकुंडचे ओंकार पाटील, साकोऱ्याचे सासरे वामनराव पाटील, तळोद्याचे मामा गोविंदराव इत्यादि निकटच्या नातेवाईकांनीही या स्वातंत्र्यलढ्यात जीव धोक्यात घालून सक्रिय योगदान दिले. एकाच बृहद् कुटुंबाच्या उज्ज्वल देशभक्तीचे असे उदाहरण अन्यत्र सापडणार नाही. या सर्वांच्या कार्याची इतिहासात नोंद करण्याचा उत्तमरावांचा हेतू उत्तमरीतीने साध्य झाला आहे.

उत्तमराव सिद्धहस्त लेखक आहेत. ओघवती भाषा, आत्मीयतेने रंगविलेली व्यक्तिचित्रे आणि सुंदर निसर्गवर्णने यांनी हा ग्रंथ अविस्मरणीय झाला आहे. उत्तमराव अभिजात कथाकथनकार आहेत. सानेगुरुजींचे काव्यमय प्रासादिक व्यक्तिदर्शन, इंग्रजांच्या तुरुंगातील स्थानबद्धांचे हालअपेष्टामय पण ध्येयवादी जीवन, लीलाताईंची स्फूर्तिप्रद शौर्यगाथा, भूमिगतांचे प्रत्यही धोकाग्रस्त कष्टमय आयुष्य, चित्तरारक चित्रपटातच शोभेल अशी चिमटाण्याची रोमांचकारी खजिना लूट, तितकेच चित्तरारक पंढरपूर पलायन, वाघ सिंहाची छाती असलेल्या नाना पाटील, जी.डी. लाड, नायकवडी व वसंतदादादि वीरांच्या देशभक्तीच्या साहसकथा, सामान्य लोकांमधून गांधींनी उभे केलेले लाखो निर्भय सत्याग्रही आणि शेतकरी-कामकऱ्यांचे स्वतःकरिता निर्मिलेले पत्रीसरकारचे ग्रामराज्य ही या ग्रंथातील कथानके व त्यांचे कथानायक या ग्रंथाला वास्तवाच्या पलीकडील अद्भूत जगात नेऊन पोहचवितात.

एका सामान्य खेडूत मुलातून व मुलीतून आघाडीचे असामान्य क्रांतिकारक कसे तयार झाले. त्याची ही चित्तरकथा विलक्षण मनोवेधक उतरली आहे. कितीतरी चित्तरारक रोमांचकारी नाट्यकथांची बीजे या ग्रंथात ठासून भरली आहेत.

४२ च्या स्वातंत्र्यलढ्याचा तो काळ गदिमांच्या शब्दात 'मंतरलेले दिवस' होते. महात्मा गांधी त्या काळचे मांत्रिक होते. 'करा किंवा मरा' या मंत्राने त्यांनी भारतीय माणूस व वातावरण भारून टाकले होते.

या मंत्राच्या प्रभावाने भारतभर महान पराक्रमांच्या चमत्कारांची आवर्तने उठली होती. एरवी सामान्य माणसातील हा आवेश, ही जिद्द, हा त्याग, ही आत्मसमर्पणाची बुद्धी, हा पराक्रम, हा निर्भयपणा, ही ध्येयासक्ती याची संगतीच लागत नाही. जे भाग्यवंत त्या लढ्यात सक्रिय होते, किंवा जे त्या घटनांचे साक्षीदार होते त्यांना हा ग्रंथ पुनःप्रत्ययाचा आनंद खचीतच देईल. इतरांना हा ग्रंथ त्या मंतरलेल्या दिवसांचे यथातथ्य दर्शन घडवून आजच्या निराशाजनक सद्यःस्थितीने नाऊमेद न होता, सामुदायिक पुरुषार्थाच्या प्रभावी मार्गाचे भविष्यकालीन मार्गदर्शन करील एकूण सर्वानाच हा ग्रंथ आनंदाचे निधान होईल असा आमचा विश्वास आहे.

लेखकाचे निवेदन

‘क्रांतिपर्व’ लिहिण्याचा विचार १९४८ पासून मनात मूळ धरून होता. पण ४२ ते ४६ च्या रणसंग्रामात तळहातावर शिर घेऊन लढणारे आम्ही सर्व विस्कळीत झालो. एकत्र येऊन विचारविनिमय करण्याचा योग संपला. मनातील इच्छा मनातच राहिली. एक ऐतिहासिक कालखंड काळाच्या उदरात ढकलला गेला. त्यात भर पडली माझ्या सदाच विस्कटलेल्या प्रापंचिक अडचणींच्या गोधडीला ठिगळ लावण्याच्या धडपडीची.

तरीही मी १९५० साली ‘भारतक्रांती’ हे साप्ताहिक सुरू केले; ते ६४ सालापर्यंत. त्या साप्ताहिकांतून बरेचसे लिहिले. ते अपुरे राहिले ते राहिलेच. १९५० साली ते प्रसिद्ध केले असते तर लक्षावधी रुपये मिळून जीनवात स्वस्थता लाभली असती आणि कार्याचा उत्साह द्विगुणित झाला असता. पण जीवनाचा व्यवहारी हिशेब करण्याची शिकवण माझ्या मायमाऊली साने गुरुजींनी कधी दिलीच नाही, त्याला काय करणार?

माझी जीवनसाथी लीला जिने स्वातंत्र्याच्या अग्निदिव्यात, खेड्यातील जत्रेच्या प्रसंगी भगत (भक्त) पेटलेल्या विस्तवातून चालतो, त्याप्रमाणे स्वातंत्र्ययज्ञकुंडात माझ्या साथीने किंबहुना एक पाऊल माझ्यापुढेच टाकले व स्वातंत्र्यानंतरच्या सामाजिक, शैक्षणिक, सहकार आणि स्त्री होमगार्ड आदि स्त्रीमुक्तीकार्यात स्वतःला झोकून घेतले. शेवटचा श्वास घेईपर्यंत धडपडत राहिली. ती १ मे १९८५ ला अनंतात विलीन झाल्याने माझी व्यथा मीच जाणे !

साप्ताहिक ‘दोंडाईचे लोकमानस’ चे संपादक, दोंडाईचा शहराचे नगराध्यक्ष, धुळे जिल्हा इंदिरा काँग्रेसचे अध्यक्ष डॉ. हेमंत भास्कर देशमुख यांचा आम्हा उभयतांवर मोठा अकृत्रिम लोभ आहे. १९७२ साली लीलाताई शिंदखेडा मतदारसंघातून महाराष्ट्र विधानसभेवर प्रचंड बहुमताने निवडून आल्या होत्या, त्यांच्या त्या यशात डॉ. हेमंत देशमुखांचा सिंहाचा वाटा होता. लीलाताईंच्या अंत्ययात्रेला त्यांना श्रद्धांजली वाहतानाच त्यांनी महाराष्ट्राला आम्हा उभयतांच्या क्रांतिकार्याचे कायमच स्मरण राहावे; अशा स्वरूपाचे स्मारक निर्माण करण्याचा संकल्प केला. स्वातंत्र्यलढ्यातील आम्हा उभयतांच्या कार्याचा राहिलेला इतिहास माझ्याकडून लिहून घेण्याचा त्यांनी अट्टाहासच धरला. या कामाचा एक भाग म्हणून त्यांनी १५ ऑगस्ट १९८५ ला ‘क्रांतिवीरांगना कै. लीलाताई स्मृती गौरव विशेषांक’ प्रसिद्ध केला. उभ्या महाराष्ट्राने स्तिमित होऊन आनंदाने व आदराने त्या विशेषांकाचे कौतुक केले. सर्व महाराष्ट्रात त्याचे पडसाद उमटले. महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक समितीचे श्री. शंकर पाटील यांनी मराठी सातवीच्या पुस्तकात ‘पक्षी पिंजऱ्यातून उडाला’ या लीलाताईलिखित त्यांच्या तुरुंगपलायनाच्या कथेचा धडा घातला. एवढेच करून नानासाहेब देशमुख थांबले नाहीत. पत्री सरकार लिहून क्रांतिपर्वाचा शेवट करण्याचा लकडाच त्यांनी माझ्या मागे लावला. त्यासाठी सतत संपर्क साधून माझ्या मरगळलेल्या मनाला उत्तेजन देऊन शेवटचे पत्री सरकार हे प्रकरण पूर्ण करून घेतले. भारावून गेले. तेवढ्याने त्यांचे समाधान झाले नाही, तर आपल्या लोकमानस साप्ताहिकात ते क्रमशः छापून साऱ्या महाराष्ट्राचे लक्ष वेधून घेतले.

महाराष्ट्राच्या अनेक प्रतिथयश साहित्यिक व रसिकांची ते पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध करा अशी आग्रहाची अनेक पत्रे आली. इतकेच काय, महाराष्ट्राचे थोर साहित्यिक कवी कुसुमाग्रज यांनीही ‘पत्री

सरकार ऐकून होतो, पण आपल्या साप्ताहिकातून त्याची सविस्तर ऐतिहासिक माहिती जी महाराष्ट्राला विदीत नव्हती ती मिळाली. हे सर्व प्रसिद्ध झालेच पाहिजे' असे नानासाहेब देशमुखांनी आग्रहाने सुचविले.

‘ऑगस्ट बंड पेटले’ हे पाहिले व ‘पत्रीसरकार’ हे शेवटचे प्रकरण लिहून पूर्ण झाले. पण मनात प्रखरतेने विचार आला की, ज्या मायमाऊली साने गुरुजींनी मला घडविले, ३० सालच्या सत्याग्रह लढ्यापासून घडवताना ज्या अवस्थेतून त्यांनी मला सोबत नेले, तो धडपडीचा कालखंडही त्याला जोडावा म्हणून ‘४२ पूर्व’ हे पहिले प्रकरण जोडले जाऊन क्रांतिपर्वाची सांगता झाली. क्रांतिपर्व लिहिताना मी माझे मीपण हरवून गेलो होतो. माझे पूर्वायुष्य पुनश्च जगलो. अनेक स्मृतींनी मन हेलावले. अंगावर काटे उभे राहिले; तर कधी भावनावेगाने अश्रुपातही झाला.

‘क्रांतिपर्व’ लिहून घेण्याचे, पूर्ण करण्याचे संपूर्ण श्रेय नानासाहेब देशमुखांचेच. ते पाठीस लागले नसते तर पत्री सरकारचा ऐतिहासिक कालखंड अडगळीतच राहिला असता. मी कधीच तो प्रसिद्ध करू शकलो नसतो. म्हणून सांगतो, क्रांतिपर्वाचे धनीपण त्यांचेच. मी तर हमाल भारवाही.

क्रांतिपर्व लिहिण्याच्या ओघात काही प्रसंग मागेपुढे झाले असतील; पण प्रसंगाच्या सत्यतेला मात्र कुठेच बाध येऊ दिलेला नाही.

पत्री सरकारला मी साक्षीच नव्हतो तर त्याच्याशी एकरूप, एकजीव झालो होतो. मी एवढा भारावून गेलो होतो की भूमिगत संघटनेचे श्रेष्ठी अच्युतराव पटवर्धनांनी आग्रह केला असतानाही मी ते रणांगण सोडले नव्हते.

पत्रीसरकार व तुफान सेना घडवण्यात माझा सिंहाचा वाटा होताच. त्यातील अनेक प्रसंगात मी भागीदार होतोच, पण काही प्रसंग तुफान साथींनी हिंडता फिरता सांगितले ते आठवून आठवून लिहिले. त्यात काही कमी, जास्त झाले असल्यास सहकऱ्यांनो, क्षमस्व ! घडलेल्या प्रसंगात मात्र सत्याशी प्रतारणा अणुमात्र केलेली नाही.

शुद्धलेखन नसले तर चांगल्या पुस्तकाचीही बदनामी होते हा प्रा. डॉ. जयसिंगराव पवारांचा सल्ला. नानासाहेब हेमंत देशमुखांचे एक अंतस्थ स्नेही, सुप्रसिद्ध कवी पुरुषोत्तम पाटील यांनी या पुस्तकाचे शुद्धलेखन अथवासून इतिपर्यंत तपासण्याची मेहनत घेतली. काही चुकलेला, मागेपुढे झालेला वाक्प्रचार सुधारून मोलाचे साह्य केले.

क्रांतिपर्व पूर्ण करण्यासाठी मला उत्तेजित करण्यात डॉ. जयसिंगराव पवार; कोल्हापूर, अॅड. पृथ्वीराज चव्हाण माजी नगराध्यक्ष; सांगोला (जि. सोलापूर), क्रांतिवीर रंगरावदादा; वाळवा, तसेच महाराष्ट्रातील प्रथितयश साहित्यिक श्रीपाद जोशी व श्री.ज. जोशी; पुणे अशा अनेक छोट्यामोठ्या साहित्यिकांचा, रसिकांचाही सहभाग आहे.

पत्री सरकारनेच फक्त शेवटपर्यंत झुंज दिली असे नव्हे; तर सर्व सातारा जिल्ह्यातील सर्वच क्रांतिवीरांनी लढ्याची शर्थ केली. सध्याचा सांगली जिल्हा हा त्यावेळी सातारा जिल्ह्याचाच एक भाग होता.

म्हणून पत्री सरकारशिवाय या झुंजीत लढलेल्या साताऱ्यातील क्रांतिवीरांनी केलेल्या विशेष पराक्रमाचा उल्लेख करण्याचा मी निर्णय घेतला.

साध्या पोस्टकार्डावर राजस्थानचे राज्यपाल माननीय वसंतराव दादांना जयपूरला, त्यांच्या जेलपलायनाची इत्यंभूत हकीकत पाठविण्याचे पत्र लिहिले. त्यांनी त्वरेने ती पाठविली. त्याचप्रमाणे अनेकांना पत्रे पाठविली व काहींच्या प्रत्यक्ष भेटीही घेतल्या; पण त्याला फारसा प्रतिसाद मिळाला नाही. त्यात क्रांतिवीर किसन वीर, पांडू मास्तर, बर्डे गुरुजी आदी निधन पावल्याने तेवढी उणीव राहून गेली. ती उणीव पुढील आवृत्तीत भरून काढण्याचा मानस आहे.

क्रां. नाना पाटील व त्यांच्या कार्याबाबत अलिकडेच अनेक ग्रंथ प्रकाशित झाले. त्यापैकी ‘क्रां. नाना पाटील’ या प्रा. डॉ. जयसिंगराव पवार, कोल्हापूर यांच्या ग्रंथाचे मौलिक साह्य झाले.

बापू ऊर्फ जी.डी. लाड यांच्या ‘पेटलेले पारतंत्र्य व धुमसते स्वातंत्र्य’ तसेच राघव शिवणीकर यांनी लिहिलेल्या ‘सातारचा सिंह’ अशा अनेक पुस्तकांतील अनेक प्रसंग पडताळून, खात्री करूनच क्रांतिपर्वात नमूद केले आहेत.

ऐतिहासिक व राष्ट्रीय उत्थापनाची तीव्र जाण असलेले व त्यासाठी अविरत श्रमणारे, प्रथितयश साहित्यिक श्री. नानासाहेब देशमुख यांनीच प्रस्तावना लिहावी या माझ्या आग्रहाला त्यांनी मान दिला याचे समाधान वाटले.

क्रांतिवीरांगना कै. लीलाताई पाटील स्मृति गौरव विशेषांकाला नानासाहेब देशमुख यांनी लिहिलेली प्रस्तावना, ‘अर्घ्य’ हे वाचकमित्रांच्या माहितीसाठी परिशिष्टात जोडले आहे.

प्रा. डॉ. जयसिंगराव पवार यांच्या ‘क्रांतिसिंह नाना पाटील’ या अनमोल ग्रंथातील प्रथितयश क्रांतिकारणी, राजकारणी, समाजकारणी, इतिहासतज्ञांनी काढलेली वेचक उद्गारांची सूची जोडली आहे.

या क्रांतिपर्वाचे पहिले प्रकाशन माझे ४२ च्या क्रांतिसंगरातील सहकारी डॉ. सुरेन्द्र बारलिंगे यांनी माझ्यावरील प्रेमाने महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळामार्फतच प्रसिद्ध करण्याचे आग्रहपूर्वक ठरवून माझ्यावरील लोभ व प्रेमाची पावतीच जणू दिली. त्यांचे काय आणि कोणत्या शब्दांत आभार मानू?

अनेक मित्र, सुहृदांनी माझे व लीलाताईंचे समग्र जीवन जनतेपुढे ठेवावे म्हणून आग्रहाने, विनंत्याही केल्या, परंतु आमच्या सामान्य धडपडणाऱ्या जीवनात सांगण्यासारखे ‘क्रांति पर्वा’ शिवाय काहीही नाही.

अनेक राष्ट्रसेवक, साहित्यिक, समाजसेवक स्त्री-पुरुषांनी पुष्कळ लिहिले आहे. त्याचेच पचन अजूनही झाले नाही. तेच पुन्हा सांगण्यात औचित्य आहे का? मित्रांनो क्षमस्व !

याशिवाय प्रा. डॉ. जयसिंगराव पवार यांचा परिचयात्मक व कार्य आलेख शेवटी दिला आहे.

अनुक्रमणिका

उत्तमराव पाटील
शिरपूर, जि. धुळे.

अशीही पत्रे !

दोंडाईचे साप्ताहिक लोकमानसचे संपादक नानासाहेब देशमुख यांनी क्रांतिवीरांगना लीलाताई पाटील स्मृतीगौरव विशेषांक १५ ऑगस्ट ८५ मध्ये व ८५-८६ च्या दोन्ही दिवाळी अंकात माझे 'क्रांतिपर्व' या आगामी पुस्तकातील काही लिखाण व 'पत्रीसरकार' हे शेवटचे प्रकरण आपल्या साप्ताहिकातून क्रमशः प्रसिद्ध केले. अनेकांची पत्रे आली. क्रांतिपर्व पूर्ण करण्यासाठी स्फूर्ती आणि उत्साह आला अशी काही निवडक पत्रे.

आपले आत्मकथन म्हणजे ४२ च्या लढ्याचे एक पर्वच आहे. ते एक इतिहासाचे साधनच ठरणार आहे. त्या दृष्टीने आपल्यासारख्या स्वातंत्र्यसेनानीच्या आत्मचरित्रांना समाजात फार मोठे स्थान आहे. आगळे साहित्यमूल्य आहे. आपल्या लिखाणात साहित्यगुण आहेतच. शिवाय प्रखर अंतःकरणाचा जिद्दाळा आणि इतिहासाशी साक्षीभाव आहे. आपल्या या ग्रंथाची मी प्रतीक्षा करीत आहे

-प्रा. डॉ. जयसिंगराव पवार

(इतिहास संशोधक व क्रांतिसिंह नाना पाटील व अनेक ऐतिहासिक पुस्तकांचे लेखक)

पूर्वपरिचित नसताना हे पत्र मी आपणांस अनपेक्षितपणे लिहीत आहे. 'दोंडाईचे लोकमानस' या साप्ताहिकातील 'पत्री सरकार' ही आपली लेखमाला वाचून प्रभावीत झालो.

इतिहास प्रत्यक्ष घडविणारांनी जर तो जिवंत इतिहास लिहिला तर त्या निर्भळ व निर्दोष सत्यकथनामुळे एक आगळाच बौद्धिक आनंद प्राप्त होतो; याची प्रचीती तुमचे लेख वाचल्यानंतर आली.

चाळीस वर्षांपूर्वी एकाच वेळी स्वातंत्र्यप्राप्ती व स्वराज्यनिर्मिती साकार करणारा, स्वराज्य व सुराज्याचे अद्वैत साधणारा एक महान गौरवास्पद प्रयोग क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्यासमवेत आपणासारख्या स्वातंत्र्यसेनानी, समाजधुरीणांनी केला त्याचे विस्मरण होता कामा नये.

त्या स्वातंत्र्ययज्ञाची यशोगाथा हल्लीच्या तरुण पिढीला ज्ञात होण्यासाठी त्या लढ्यासंबंधी एक स्वतंत्र ग्रंथ आपल्यासारख्या अधिकारी पुरुषाकडून लिहीला जावा अशी माझ्यासारख्या समाज हितचिंतकाची आपणांस प्रेमाची विनंती आहे.

आज देशातील आर्थिक दारिद्र्यापेक्षा आदर्शाचे दारिद्र्य हे मला अधिक भयावह व चिंताजनक वाटते.

क्रांतीचे धगधगते कुंड प्रज्वलित करणाऱ्या तुमच्यासारख्या गेल्या पिढीतील मशाली भावी पिढ्यातील जीवनज्योत प्रज्वलित करून निरंतर स्फूर्ती देत राहतील.

-आपल्याविषयी पूज्य भाव बाळगणारा

-अॅड. पृथ्वीराज भीमराव चव्हाण

(माजी नगराध्यक्ष मु. सांगोला, जिल्हा सोलापूर)

आपल्या पिढीतील एक एक चिरा ढासळू लागला आहे. एक ज्वलंत इतिहास काळाच्या पडद्याआड जाण्याची भीती वाटते आहे. ज्यांच्या हाती लेखणी त्यांना चळवळ खऱ्या अर्थाने माहीतही नाही. आणि असली तरी त्यासंबंधी आस्था नाही.

सातारा जिल्ह्यात 'प्रतिसरकार' म्हणून काम करणारे अनेक गट होते. या गटात जितकी सुसूत्रता यावयास हवी होती तेवढी येऊ शकली नाही. त्यामुळे प्रत्येक गट स्वतःचा कोष करून राहिला. स्वातंत्र्यानंतरही या सर्व गटागटातील नेत्या कार्यकर्त्यांनी एकत्र येण्याची समंजस भूमिका घेतली नाही.

या चळवळीचा सर्वांगीण विचार होणे गरजेचे आहे. आपण स्तुत्य उपक्रम हाती घेतला आहे त्यास सुयश चिंतितो.

-रंगराव दादा पाटील

(४२ चे क्रांतिरणांगण गाजवणारे क्रांतिवीर, मु. शिगाव, ता. वाळवा जि. सांगली)

लीलाताई स्मृतिगौरव विशेषांकाची मी वाटच बघत होतो. फारच महत्त्वाचा व संग्राह्य असा हा अंक आहे.

'प्रतिसरकारच्या' लोक-आंदोलनाला योग्य परिप्रेक्षात मांडण्याच्या दृष्टीने या अंकाचा तसेच आपल्या साप्ताहिकातून प्रसिद्ध झालेल्या डॉ. पाटलांच्या लेखांचा खूप उपयोग होणार आहे.

हे कार्य मला ऐतिहासिक महत्त्वाचे वाटते.

प्रो. भालचंद्र भोळे, नागपूर
(सुप्रसिद्ध अर्थतज्ञ व इतिहासतज्ञ)

डॉ. उत्तमराव पाटील यांचे लिखाण मी नेहमीच आवडीने वाचतो.

साधी, सरळ शैली व सोपी भाषा यामुळे ते वाचकाच्या मनाची पकड चटकन् घेते.

त्यांचे मांगल्यपूजक, सुसंकृत मानस त्यांच्या साऱ्या लिखाणावर एकप्रकारचे शालीनतेचे, खानदानीपणाचे आवरण पसरविते.

जुन्या संस्कारात वाढलेल्या माझ्यासारख्या वाचकाला त्यामुळे ते अधिकच जवळचे, आपले वाटतात.

त्यांच्या दिवाळी अंकातील दोन्ही आठवणी फारच चांगल्या आहेत.

-श्रीपाद जोशी (लेखक, साहित्यिक)

असेच पत्र सुप्रसिद्ध साहित्यिक श्री. ज. जोशी यांनीही पाठविले आहे.

- * ज्या सानेगुरुजींनी मला पुरुषार्थी बनवून मानवता धर्माची दीक्षा दिली !
- * देशासाठी हौतात्म्य पत्करलेल्या ज्या मायमाऊलीच्या कुशीत जन्मलो आणि वाढलो !
- * जीवनसाथी लीला, माझी दुर्गाभवानी, जिने शर्थीने, शौर्याने, पराक्रमी पुरुषार्थी जीवन जगून जीवनयात्रा संपवली !
- * जे आपल्या देशमुक्तीसाठी झुंजून शहीद झाले, त्या गुरु, माऊली. जीवनसाथी आणि हुतात्म्यांच्या पुण्यवान चरणी, माझ्या धडपडणाऱ्या जीवनाचे हे दुर्वाकुर समर्पित !

-उत्तमराव पाटील

क्रांतिपर्व

छत्रपती शिवराय

छत्रपती शिवरायांचा आदर्श डोळ्यापुढे ठेवूनच पत्रि सरकारची वाटचाल केली.
त्यांचा वरद्दहस्त शिरावर घेऊन.

माझी आई

येनू माय
तुरुंगातच सिरीयस होऊन
बलीदान वेदीवर तिची आहूती पडली.

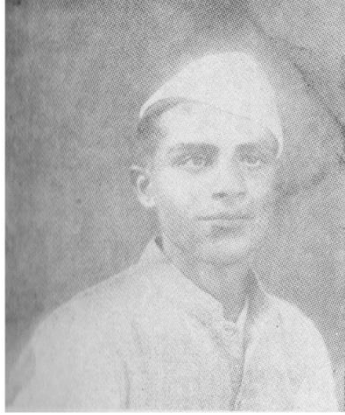

लिलाताई

डॉ. उत्तमराव

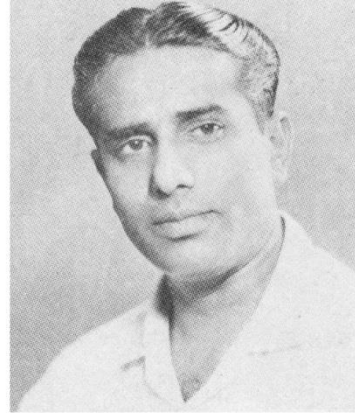
७॥ वर्षाची शिक्षा व तुरुंगातून
पलायन. पत्रिसरकाच्या
निर्मित सहभाग

५००० रुपयांचे बक्षिस
पत्रिसरकार निर्मित सिंहाचा
वाटा

दशरथ

सदा जेल मधे !

शिवाजी

१२॥ वर्षाची शिक्षा

शिवाय जेल मधून पलायनाची
शिक्षा

क्रांतिची लेकरे !

खान्देशच्या त्या लीलाताई पाटीलही त्याच येरवड्याच्या तुरंगात आहेत. त्यांना साडे सहा वर्षांची शिक्षा झाली आहे.

‘साडे सहा वर्षांची?’

‘हो ! परंतु ज्या वेळेस न्यायाधीशाने शिक्षा दिली, त्या काय म्हणाल्या माहित आहे का?’

‘काय म्हणाल्या?’

‘इतकीच का शिक्षा?’ असे त्या हसून म्हणाल्या.

इतकी शिक्षा दिली गेलेली महाराष्ट्रातील तरी हीच पहिली स्त्री !

(‘आपण सारे भाऊ भाऊ’ ले. साने गुरुजी पाने ९८)

प्रयोजन !

१९४२ च्या ऑगस्ट-बंडात माझ्या घरातील सर्वच्या सर्व जण बलिदानाच्या वेदीवर उभे राहिले.

माझी वृद्ध आई हट्टाने तुरुंगात गेली. येरवड्याच्या तुरुंगातच ती अत्यवस्थ झाली व बलिदानाच्या वेदीवर तिची आहुती पडली.

तिची तिघं मुलं आणि एकटी सून वाऱ्यावर उधळली असताना तिच्या तोंडात तुळशीदळ आणि गंगाजळ कुणी घातलं? तिचा आग्या कोण झाला? तिला अग्नी कुणी दिला? देव जाणे !

माझा मधला भाऊ तुरुंगात अडकलेला. लहान भाऊ (सोळा वर्षांचा) शिवाजी, त्याला अमळनेर-जळितात साडेबारा वर्षांची, शिवाय तुरुंगातून पलायनाची शिक्षा झाली. धुळे तुरुंगातून २६ जानेवारी १९४३ ला स्वातंत्र्यदिनी जेलच्या १८।२० फूट उंच भिंतीवरून उडी मारून तो भूमिगत झालेला.

माझी पत्नी सौ. लीला पाटील अमळनेर पेटवून, मार्शल लॉ तोडून साडेसात वर्षांची शिक्षा होऊन धुळे, ठाणे नंतर येरवडा जेलमध्ये असतानाच आम्ही सातारच्या भूमिगतांनी त्यांना पळवून आणले व अखेरपर्यंत त्या आमच्या सोबत भूमिगत राहून सातारचे पत्री सरकार स्थापण्यात आघाडीवर, ‘तुफान’ स्त्री-सैनिकांची सेनानी म्हणून लढत राहिली.

अमळनेरचे क्रांतिकुंड पेटवून Shoot at Sight चा जिरेटोप व ५ हजार रुपयांचे सुवर्णपदक गळ्यात मिरवित, साडेपाच लाखांचा खजिना लुटून पंढरपूरला एकदा पकडला गेलो. त्यांतून निसटलो पुन्हा २५ हजार रुपयांचे सरकारी बक्षिसाचा मानकरी बनून.

साताऱ्यांत ‘तुफान’ सैनिकांची निर्मिती करून ‘तुफान’ सेनेचा अग्रणी म्हणून पत्री सरकारचा खड्गहस्त होऊन शेवटपर्यंत झुंजत राहिलो.

नऊ ऑगस्टने घराघरात इतिहास घडविला. त्यांपैकी एका पेटलेल्या घरातील कथा-व्यथांची “४२ ते ४६” सालांतील माझ्या आयुष्यातील क्रांतिकालखंडातील सुवर्ण कालात मी आणि माझ्या कुटुंबाच्या जीवनांत घडलेल्या अनेक प्रसंगांची व सातारच्या काळाआड दडलेल्या पत्री सरकारची नोंद म्हणजेच “क्रांतिपर्व-४२ ते ४६”

मागणे इतुकेची !

“तुम्ही स्वतंत्र आहात असे समजून वागा.”

गांधीजींच्या नऊ ऑगस्टच्या या घोषणेने जनता बंड सुरू झाले-ध्यानी, मनी, स्वप्नी नसताना. तब्बल चार वर्षे ‘४२ ते ४६’.

बिना सुकाणू, बिना सुकाणूधारक असा काँग्रेसच्या इतिहासातील सेनापतीवाचून लढा’— हे पहिल्यांदाच घडले.

या जनता बंडाच्या लढ्याने अभूतपूर्व इतिहास घडवला. जनता बंड पेटवले, प्रज्वलित केले, शर्थीने चालवले, रेटले सामान्य जनतेनेच.

मी भूमिगत असताना पत्री सरकारची कैफियत पंडित जवाहरलाल यांच्या समोर निवेदिली. त्यांचे उद्गार असे-” I am wonderstruck to hear all about your Treasury-Looting and about Patri-Sarkar. It seems to me this is a new Historical chapter in India Freedom struggle.”

(तुमच्या खजिना-लुटीच्या व पत्री सरकारच्या संबंधाची हकीकत आश्चर्यकारक, धक्कादायकच मला वाटली. मला वाटते की, आमच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील हा एक नवा ऐतिहासिक कालखंड आहे.)

पण तो इतिहास अज्ञात राहिला का ठेवला? काहीही असो ! त्या जनता-बंडाच्या इतिहासावर उपेक्षेचे सावट पडले ते पडले, एवढे खरे !

महाराष्ट्र या जनता-बंडात आघाडीवर होता. नव्हे त्याने एकट्यानेच ही शर्थीची झुंज दिली. अगदी शेवटपर्यंत.

नाबाद तब्बल चार वर्षे. पत्री सरकारची स्थापना करुन.

पत्री सरकार १४० ते १५० खेड्यांत स्थापन केले. महाराष्ट्रातच सातारने, क्रांतिसिंह नाना पाटलांच्या नेतृत्वाने. थोड्या फार फरकाने जवळ जवळ सातारा जिल्हा, (आताचा सांगली जिल्हा तेव्हा सातार्यात होता.) त्याने व्यापला होतो असे म्हटल्यास वावगे होणार नाही. कारण इतर कार्यकर्त्यांनाही आपापल्या भागातल्या काही भागात आपला अंमल चालवला होता.

शिवछत्रतीचा आदर्श डोळ्यांपुढे ठेवून क्रां. नाना पाटलांनी वाटचाल केली. पण ते पत्री सरकार व त्याचे नेते क्रांतिसिंह नाना पाटील उपेक्षितच राहिले. ते सारे सामान्य व सामान्यांनीच घडवले, म्हणूनच ना?

हे शल्य माझ्या उरांत सलत राहिले. क्रांतिपर्व लिहिण्यापाठीमागे हीच प्रेरणा सर्वस्वी आहे.

शिवछत्रपतींनी स्वराज्य स्थापण्यासाठी कल्याणचा खजिना लुटून स्वराज्याची वाटचाल सुरू ठेवली.

त्यानंतर काँग्रेसच्या स्वातंत्र्य-लढ्यातील स्वराज्याबरोबर ग्रामराज्य स्थापण्याच्या इर्षेने साडेपाच लाखाच्या खजिना लुटीची ही दुसरी घटना म्हणावी लागेल. काँग्रेसच्या सर्व स्वातंत्र्य लढ्यांतील ही एकमेव घटना पत्री सरकारची.

ज्या स्वावलंबी ग्रामराज्यासाठी महात्मजींनी साऱ्या हयातीत जीवाचा आटापिटा केला, ते ग्रामराज्य निर्माण करण्यात पत्री सरकार यशस्वी झाले. पत्री सरकारने एक आदर्श राष्ट्रापुढे ठेवला.

स्वातंत्र्यासाठी लढता लढता पत्री सरकारनेच हा इतिहास घडवला. त्या ग्रामराज्याचे सुराज्यही निर्मिले. यथाशक्ती, यथामती, यथापरिस्थिती. त्याची नोंद कुणी केली का? त्याची दखलही कुणी घेतली नाही. त्याची निंदा-नालस्ती करून काड्या कोरणाऱ्यांचीच संख्या अफाट. क्रांतीचे त्यांना वावडे होते म्हणूनच ना? त्यांना सामान्यांचे स्वातंत्र्य नको होते ना? सामान्यांचे आणि त्यांच्या असामान्य कार्याचे केवढे वावडे या देशात !

महात्मा फुले आणि दलितात्मा बाबासाहेब आंबेडकरांच्या व कर्मवीर भाऊराव पाटलांच्या बाबतीतही तेच घडले. क्रांतिसिंह नाना पाटलांच्या वाट्यालही तेच आले. असे का?

सामान्य पण असामान्यांची व त्यांच्या कार्याची परवड देशाला परवडणारी नाही, याचे भान देशनेतृत्वाला, भुखंडांना, बुद्धिवाद्यांना येईल तो सुदिन.

झाडांच्या पानाफुलांकडे लक्ष, जमिनीतील मुळांकडे दुर्लक्ष. ज्या खोडावर ते झाड उभे, त्याचे मात्र वावडे का?

स्वातंत्र्यासाठीच्या बलिदानाच्या इर्षेने ही जी ऐतिहासिक पावले उमटविली ती पुसू नयेत आणि सातारचे पत्री सरकार स्थापण्याचे सोनेरी पान पिढ्यान् पिढ्या लोकांच्या स्मरणात जिवंत राहावे हाच माझा क्रांतिपर्व लिहिण्याच्या पाठीमागे एकमेव हेतू आहे.

वैयक्तिक जीवनाची कथा व त्यात घडलेल्या घटनांचा इतिहासही त्यांत असला तरी वैयक्तिक जीवनात जे झाले, घडले व त्यांतून ज्या घटना घडल्या त्या, स्वातंत्र्य-सैनिकांच्या भावना, विचार-आचाराचे आणि राष्ट्राच्या मुक्ततेसाठी धडपडीचे प्रतीकच आहेत. क्रांतिकारकांना कसकशा यातनामय परिस्थितीतून जावे लागते त्याचे दिग्दर्शन करणे माझ्या कर्तव्याचा एक भागच मी मानतो.

असंख्य स्वातंत्र्य-सैनिकांतील मीही एक व अनेक क्रांतिकारक घटनांतील या घटना: महाराष्ट्रात अमळनेरच्या सत्तास्थानांच्या होळीची, नंदुरबारच्या हौतात्म्याची, मध्य प्रदेशातील चिमूर अष्टीची, बिहारमधील भागलपूरची, उत्तर प्रदेशातील बालीयाची. पण त्या उसळल्या तितक्याच वेगाने थंडही झाल्या.

पण पत्री सरकारने लढ्याच्या शेवटापर्यंत झुंज दिली. यशस्वी झाले फक्त क्रांतिसिंह नाना पाटील आणि त्यांचे बहादूर तुफान.

महाराष्ट्राच्या या अखंड झुंजीची स्फूर्तिदायी हकिकत जनता जनार्दनापुढे, भारताच्या भावी वारसदारांपुढे ठेवीत आहे—९ ऑगस्ट ४२ च्या क्रांतीत घडलेल्या एका असामान्य इतिहासाचे दर्शन व्हावे, त्याचे स्मरण रहावे हा हेतु. निष्ठापूर्वक प्रयत्नांनी स्वराज्य स्थापण्याच्या जिद्दीने व त्यासाठी जान कुर्बान करण्याच्या इर्षने स्वातंत्र्य व ग्रामस्वराज्याची मुहूर्तमेढ रोवण्याच्या विचारासाठीच. खजिना लूट वा पत्री मारण्याच्या आचारासाठी नव्हे, तर स्व-सत्तेचा वा न्यायाचा एक आदर्श राष्ट्रापुढे उभा केला. एक ज्वलंत नेतृत्व मिळाल्यावर सामान्य जनता काय करू शकते, कशी यशस्वी होऊ शकते—त्याचा पाठच या लढ्याने दिला. सामान्य जनता हीच क्रांतीची एकमेव मोठी शक्ती आहे, हे सोदाहरण दाखवून दिले.

ऑगस्ट बंडात माझ्या कुटुंबातील सर्वांनी आपला हवी यज्ञांत टाकला, त्याबद्दल कौतूकाचे गुणगान करण्यासाठी तर मुळीच हे लेखन केलेले नाही.

त्याचे काय कौतिक? स्वातंत्र्य-यज्ञात आमच्या पेक्षाही इतर अनेकांनी स्वतः बरोबर घरातील सर्वांनाही उजाड केले. असीम त्याग केला. अनेकांनी आपल्या रक्ताचे अर्ध दिले. शिरकमळे वाहिली. “इन्कलाब झिन्दाबाद” म्हणत फाशीच्या तख्तावर हसत हसत चढले. गोळ्या घातल्या. गोळ्या खाल्ल्या. गोळ्या छीतीवर झेलत झेलत झुंजही दिली. क्रांतीला जीवन समर्पित करून लढले. धारातीर्थी पडले. त्या सर्वांचा आदर्श डोळ्यांपुढे ठेवून आम्ही वाटचाल केली, शिवरायांचा आदर्श व वरदहस्त शिरावर घेऊन.

त्या पिढीचा त्याग, ईर्षा जिद्द, निष्ठा, निर्धार, ध्येयासाठी समर्पित जीवन-ह्यांतील थोडा जरी अंश माझ्या महाराष्ट्राच्या नव्या पिढीने घेतला, पचवला तरी मी स्वतःला धन्य समजेन, माझ्या लिहिण्याचे सार्थक झाले, असे मला वाटेल.

मला बक्षिस पाहिजे ते एवढेच. मला भीक घाला ती एवढीच. म्हणून हा प्रपंच, स्वतःच स्वतःचा मांडण्याचा निर्लज्जपणा का म्हणाना, मी पत्करला आहे.

माझ्या अपेक्षेची उपेक्षा, भारताच्या भावी वारसदारांनो, होऊ देऊ नका.

स्वातंत्र्य उजाडले पण सराज्य कोठे आहे?

सर्वे ऽ पि सुखिनः सन्तु
सर्वे सन्तु निरामयाः
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु
कुठे दिसते का?
दुरितांचे तिमिर जावो
विश्व स्वधर्मसूर्ये पाहो
जो जे वांच्छिल तो ते लाहो
प्राणिजात

अनुक्रमणिका

दृष्टिपथातही दिसत नाही.

उलट दैन्य, दारिद्र्य, दुःख, रोगराई, अज्ञान, अंधश्रद्धा, यातनामय, कष्टांचे, हालाचे, अंधःकारमय जीवनाचे दर्शनच सर्वत्र दिसते. सामाजिक विषमतेला अंत नाही. जातिद्वेष, धर्मद्वेष, प्रांत द्वेष, बरोबरच, सत्तापिसाटांचा नंगानाच सार्वत्रिक झाला आहे. आर्थिक दरी रुंदावतच चालली आहे.

शोषणाचे, भ्रष्टाचाराचे इमल्यावर इमले उभे राहिलेले सर्वत्र दिसतात.

जोडीला हिंसाचाराने चरणसीमा गाठली आहे.

राष्ट्राची एकात्मता, अखंडता धोक्यात आली आहे. आभाळच फाटले आहे म्हणून.

उत्तिष्ठत।

जाग्रत।

प्राप्य वरान्य बोधत।

उषःकाल होता होता

काळरात्र झाली ।
अरे पुन्हा आयुष्याच्या
पेटवा मशाली ॥

सुरेश भट तुम्हाला ललकारताहेत. तुमच्या चरणी माझेही मागणे इतुकेची !

—डॉ. उत्तमराव पाटील

४२ पूर्व

भाग १ ला

अनुक्रमणिका

महात्मा गांधीजींनी १९२१ ते ९ ऑगस्ट ४२ पर्यंत पेटवलेल्या जनमानसांतील खद्खद्‌णाच्या स्वातंत्र्याच्या वेदनेच्या स्फूर्लिंगांचे प्रतिकात्मक दर्शन म्हणजेच ४२ पूर्व !

४२ पूर्व म्हणजे ९ ऑगस्ट ४२ ते ४६ क्रांतिपर्वाला गांधीजींनी जोडलेली यातनांनी गुंफलेली रुपेरी किनारच म्हणाना

४२ पूर्व

मोगलकालीन परगणा असलेले प्रगणे डांगरी. खान्देशाच्या अमळनेर तालुक्यातील बोरी नदीच्या काठी. हे माझे गाव व जन्मगावही.

सारे शिसोदे कुळीचे. गावात शिसोदे कुळीची गढी आहे. तसेच मुसलमानांचेही टेकडीवरचे ठाणे आहे.

एक भव्य मशिद, भुयारे असलेली. कबरस्तानांची उंच रांग व त्यातील भव्य घुमटांची दोन कबरस्थाने. चारी बाजूंनी कोट असलेले.

एक जुनी विहीर, अथांग पाण्याची व तिच्यावर चुनेगच्ची टाकी आजही आहे.

हत्तीच्या मोटेने टाकीमधून निघालेले पाणी मशिदीच्या व कारंजाच्या हौदांत खेळवले जाई. मशिदीला लागूनच पुरुषभर उंचीचा व १५-२० फूट लांबी रुंदीचा अष्टकोनी हौद व मध्ये कारंजे आहे, ज्यांच्या चारही बाजूंनी पाणथळ्या आहेत.

माझ्या आईचे मातुल घराणे, नाशिक जिल्ह्यातील बागलाण तालुक्यातील. खान्देशलाच लागून बागलाणांतील नामपूरच्या सावंतांचे.

बडोद्याच्या सयाजीरावांचे (महाराजांचे) वडील बंधू संपतराव गायकवाडांची मुलगी आईच्या मामांना, सावंतांना दिलेली. सयाजी महाराजांचे कवळाणे गाव नामपूरशेजारीच.

सयाजी महाराजांनी जावई सावंतांना बडोद्यालाच नेऊन जहागीर व हुद्यांच्या जागा दिल्या.

माझ्या आईचे माहेर देऊर बुद्रुक, तालुका धुळेचे. स्वातंत्र्यसैनिक कॅप्टन विश्वासराव देवरे हे आईचे वडील बंधू. मधले नारायणराव व आई सर्व भावंडांत लहान. आईच्या आईचे लग्नात नामपूरच्या सावंतांनी एक दासीही दिली होती असे सांगतात. आईची आई वारल्यानंतर बडोदेकर सावंतांनी सर्व भाचे-भाच्या यांना बडोद्याला नेले. लहानपणापासून आई बडोद्यालाच.

बडोदेकर सावंतांची व माझे आजोबा रामचंद्र झोका शिसोदे यांची घनिष्ठ मैत्री.

नामपूर आणि प्र. डांगरीच्या या सख्यातून माझ्या आईचा विवाह झाला.

बडोद्याचे ऐश्वर्याचे बालपण भोगलेली आई प्र. डांगरी खेड्यांत आली. डांगरीलाही ऐश्वर्य व सुबत्ता असलेल्या आमच्या घरातील पहिलाच पुत्र म्हणून मला सोन्याचांदीत मढवून कोडकौतुकात वाढवल्याचे म्हणतात. पायात सोन्याची बेडीही होती म्हणे. माझे गाव प्र. डांगरी असले तरी माझ्या एकमेव काकांना त्यांच्या आजीने (आईच्या आईने) दत्तक घेतल्याने काका लहान, गडगंज इस्टेट ती सांभाळण्यासाठी

वडील व आईचे भाटपुरे (ता. शिरपूर जि. धुळे) येथेच वास्तव्य होते. माझे बालपण तिथेच गेले. माझे शिक्षण बिगारीपासून तिसरीपर्यंत भाटपुर्याच्या दगडी शाळेत झाले.

तेथील आठवणीत राहिले आहेत दाढीवाले मुसलमान मास्तर, जे दिवसातून पाचदा नमाज अदा करीत. फार मारके पण शिक्षण कडक देणारे. जसा बागुलबुवा लहान मुलांना दाखवतो म्हणजे ती गप्प होतात, तसेच मास्तर आले रे म्हणताच श्रीमंतांची लाडावलेली मुलेही घाबरत. गप्प होत. त्यावेळचा शिक्षक म्हणजे आदरणीय नैतिक शक्ती होती.

जातीने मुसलमान पण त्यांची मराठी भाषा स्वच्छ, स्पष्ट, कुणाही मराठी भाषिकाला शोभेल अशी. ते बोलत ते ऐकत रहावे असे वाटे.

त्यांनी तिसरीच्या पुस्तकांतील शिकवलेले एक गीत आजही स्मरणांत आहे-

बिकट वाट वहिवाट नसावी
धोपट मार्गा सोडू नको ।
चल सालस पण धरून निखालस
खोट्या बोला बोलू नको ॥
अंगि नम्रता सदा असावी
राग कुणावर धरू नको ।
आल्या आतिथी मूठभर द्याया
मागे पुढती पाहू नको ॥

भाटपुर्याचे शेजारील थाळनेरचे भिक्षूक येत. ते दिसले रे दिसले की धावत जाऊन त्यांच्या ‘पाय पडू महाराज’ म्हटले की, त्यांनी ‘कल्याण’ म्हणायचे. ही हौस आम्हा मुलांची.

भाटपुर्याचे वरचे गाव व खालचे गाव यांच्या मध्यातून बेफाम उसळत धावणाऱ्या नाल्याच्या पुराची मौज. पूर ओसरून गुडघ्याइतके पाणी राहिले की त्यात हुंदडण्याची मजा आजही आठवते.

एकदोन मैलावर असणाऱ्या सातपुड्याच्या पायथ्याच्या टेकडीवरचे नागेश्वराचे देऊळ. श्रावणात दर सोमवारी झाडेझुडपे, जाळ्या ओलांडीत, वाटेतल्या नाल्यांचे पाणी उडवीत आम्ही तिकडे सुसाट धावायचे. नारळ फोडून ओले खोबरे जपून घरी आणून प्रसाद वाटायचा.

खोपडी एकादशी म्हणजे कार्तिकी एकादशी. ‘ऊठ देव सावळा बोर भाजी आवळा’ म्हणत उसाच्या खोपडीला फेरा घालण्याची एक आठवण. खोपडीची पूजा झाल्यावर लहान मुलांना खोपडीतील पाटावर बसवीत. त्यांची गंध लावून पूजा होई व नंतर विचारीत “देवा, यंदा कपाशीचा भाव काय? ज्वारी बाजरीचा भाव काय?” विचारणाऱ्या भाबड्या शेतकरी जीवांची आठवण. मलाही एकदा खोपडीत बसवल्याची आठवण आहे. आनंद चावदसला (अनंत चतुर्दशी) दंडावर बांधलेला, गुंफलेला आनंद आजही डोळ्यांपुढे येतो.

आठवणीत राहिलेले अनेक प्रसंग

पहिला प्रसंग :

भाटपुऱ्याला आम्ही मुले दिवाळीच्या सुटीत फटाके उडवीत होतो. भाटपुऱ्याच्या आमच्या शेजारच्या घरात आजोबांचे तीन तरुण पुतणे, पण घरात मुलगा एकच. ७-८ वर्षांचा यशवंत, शेनफडू वडील काकांचा. म्हणून फार फार लाडका. त्याचा खिसा फटाकडे-गुलकाड्यांनी भरलेला. तो खिसाच पेटला. सारी धावा धाव. मी जवळच. त्याचा खिसा मी दोन्ही हातांनी घट्ट दाबून चोळ चोळ चोळत राहिलो. तळहात भाजून निघाला पण खिसा विझेपर्यंत हात सोडला नाही. याने माझे फार फार कौतुक झाले. मी आनंदाने फुलून गेलो.

दुसरा प्रसंग :

लाडात वाढलेला मी. पण मलाही दोनदा वडिलांचा मार खावा लागला.

‘उभ्या उभ्या लघवी करतोस? तू काय बैल आहेस?’ म्हणून आणि दुसऱ्यांदा शेतावर भाकरी पोचवायला निघालो असताना महार हाकीत असलेल्या गाडीला शिवलो या गुन्ह्यासाठी.

तिसरा नाजूक प्रसंग :

मी लहान असूनही शिकणारा, शहरी वळण घेतलेला छान छोकीत राहणारा. म्हणून सुटीत घरी आलो रे आलो की मुलींचा घोळका माझ्या भोवती सदैव पडलेला असायचा. त्यात मलाही रस. त्यांच्या खेळात माझे अजबस्थान. बहिणी, आते बहिणी, आत्या, मामेबहिणी, जवळपास माझ्याच वयाच्या, माझ्याभोवती पिंगे घालीत. काय काय त्यांच्या खेळाच्या तऱ्हा. भाटपुऱ्याला असो की डांगरीला त्या मुलींमध्येच बाहुला-बाहुली, घरकुलात नवरा-नवरी, खेळण्यात माझा बहुतेक काळ जाई. त्यांची विलक्षण ओढ मला लागे. घर सोडतांना एकदा तर चड्डी घालताना विंचू चावला म्हणून चक आरडाओरड करून शिक्षणासाठी जाणे टाळलेले आठवते. त्या मुलींच्या सहवासाने माझ्या जीवनांत कोमलता, भावविवशता, ऋजुता, हळवेपणा आला हे जितके खरे तितकेच स्त्री सहवासाच्या ओढीचे बीजही रोवले गेले की काय?

मातापित्याच्या समागमातून बालकाचा शरीरिक पिंडच घडला जात नाही तर मातापित्याच्या रूपाबरोबरच त्यांच्या संस्कारांचे वरदानही मिळते का?

त्या वरदानात बालपणात लाभलेल्या संस्काराचीही जोड मिळून मानवी जीवनाची बैठक तयार होत असावी. याला माझे जीवन साक्षी आहे. माझ्या आयुष्याचा घोळ त्या संस्कारांशी जखडला आहे. याचा अनुभव मी घेत आहे. त्या संस्काराची नाळ मला कधीच तोडता आली नाही. माझे बळ अपुरे पडले का? याचा काही उलगड होत नाही.

तीन ऋतूंच्या तीन तऱ्हा :

उन्हाळा, हिवाळा, पावसाळा वर्षाचे तीन ऋतु आपापल्या वैशिष्ट्याने, विविधतेने नटलेले.

अनुक्रमणिका

खान्देशात उन्हाळा आला की धरणीमाता लोखंडासारखी तापते. चटका देणारे वेदनेचे उच्छ्वास दिवसभर सोडते. दिवसा गरम वारे झोंबतातच पण रात्र पडली तरी चटके आहेतच. फक्त तीव्रता कमी झालेली असते.

आमच्या खेडेगावातील गल्लीच्या प्रत्येक घराच्या अंगणात खाटाच खाटा पडतात. खाटेवर पडले तरी अंथरूण गरम गरम आहेच. पेंगळून झोप कशी तरी लागतेच. पहाटे जाग येते ती थंड थंड वाऱ्याच्या झुळकीने. अंगावर जणू थंड थंड मोरपीस फिरत रहाते. त्या सुखद सुखाची अनुभूती ती चाखणारालाच कळू शकेल. आजही त्या मोरपिसाच्या थंडाईच्या स्मृतीच्या अनभूतीने मन सुखावते.

हिवाळा आला रे आला की घराचे दरवाजे खिडक्या बंद करून खाटेवर गोधडीच्या उबेत (त्या काळात रग, दुलया दुर्लभ) लपेटून मुरगटून घेणे किती सुखदायी ! पहाटे दळणाच्या जात्याच्या व दळताना म्हणणाऱ्या किणकिण्या गाण्यांनी जाग आली की शेणपुंजा करणाऱ्यांनी चौकात पेटवलेल्या आगटीकडे, आपली गोधडी अंगाभोवती लपेटून धूम ठोकण्यासाठी प्रत्येक घराचे दार किलकिले होई. आम्ही पोरं आगटीपाशी धावत गेलो की 'आपली सासू आणा, सासू आणा पहिल्यांदा तरच बसा शेकत' म्हटल्याबरोबर सापडेल तो काडी-कचरा, बैलांची उगार आगटीत टाकून अंग शेकत बसत असू. सासूलाच जाळात का टाकायचे, हे कोडे आजही काही केल्या उलगडत नाही.

पावसाळा सुरू झाला की कोसळणाऱ्या पावसात पळत भिजण्याचे वेड. वेगाने फेसाळत दोन्ही गावांच्या मध्यातून भारधाव वेगाने धावणाऱ्या फेसाळ पुराची (कारण सातपुड्याच्या पायथ्याशीच भाटपुरे वरचे व खालचे गाव) घंटा घंटा मौज बघत राहणे. शाळेला सुटी म्हणून अधिकच मन प्रफुल्लित. पाऊस थांबला, पुराचे पाणी ओसरले की गुडघा गुडघा पाण्यात धावत पळत दुंबण्याची, स्वैर विहाराची मौज. त्यासाठी पालकांचा मार खावा लागे तरीही !

पाऊस वेळेवर आला नाही तर कडुलिंबाच्या डहाळ्यांनी वासुदेवसारखी झोळी डोक्यावर घेऊन 'धोंड्या धोंड्या पाणी दे-सायमान टिकू दे !' म्हणत 'ये महाराज खल्ली-तुले दिसूत घल्ली' म्हणत गावभर प्रत्येक दारापुढे नाचणे. याला मात्र पालकांची मनाई नसे.

गावातल्या खालच्या समाजातील बाया-'अर्धी भाकर बगलमा-कुनबी राजा जंगलमा,' 'मेघूराया बरस रे-बरस रे मेघूराया बरस रे' गीत आळवीत. प्रत्येक घरापुढे पाण्याने भरलेल्या घागरी त्यांच्या डोक्यावर व त्यांच्या पुढील अंगणात उपड्या होत.

एवढ्यानेही पाऊस आला नाही तर महादेवाच्या देवळाकडे मोर्चा वळे. मग महादेवाला पाण्यात बुडवण्यासाठी कोण झुंबड उडे.

देवाचेही नाक दाबल्याशिवाय तोंड उघडत नाही म्हणून महादेवाला पाण्यात बुडवतात का ? कुणास ठाऊक !

अशा या आठवणी.

तिसरी इयत्ता संपली. प्र. डंगरीच्या चवथ्या इयत्तेसाठी आजोबा-आजीकडे डांगरीला आलो.

माझी आजी फार भोळी, प्रमेळ, पण फारच धार्मिक. तिचे सतत उपास, तापास चालत. आजी निरक्षर पण रोज देवपूजा करून हरिविजयाचा क अध्याय माझ्याकडून वाचून घेई. मगच तोंडात पाणी घाली. पोथी संपली की अध्यायावर असलेल्या कृष्णादि चित्रांचे चुंबन घेई. भक्तिभावाने हात जोडी. म्हणे- 'देवा, सर्वाना सुखी ठेव. माझ्या घरांतील सर्वानाही सुखात असू दे.'

मटण, मांस तिला वर्ज्य. पण मटनादि स्वयंपाक करण्यांत तिचा हातखंडा. आजोबा तिला म्हणत 'तुझ्या हातच्या मटनाची चव कुठेच मिळत नाही.'

माझे आजोबा गावकऱ्यांना घेऊन दोनदा चारी धाम करून आलेले. बद्रिनाथकेदारनाथाच्या अनेक वाऱ्या केलेले. पंढरपूरच्याही सतत अनेक वाऱ्या करून बडव्यांत नावाजलेले.

चार महिने हरिविजय,-रामविजयच्या पोथ्यांचे घरी निरूपण करणारे. पण अत्यंत मनस्वी. सरंजामशाहीच्या सर्व गुणावगुणांचे प्रतीकच. व्यसनाच्या बाबतीत मनस्वी इतके की एकदा पोळ्याच्या दिवशी मलाही दाखवा एक घोट घ्यायला लावला ! दाखनंतर अफूची गोळीही त्यांना मरेपर्यंत लागत होती.

पण जीवन शर्तीने, पुरुषार्थाने जगणारे. खान्देशातल्या मराठा समाजाच्या बैठकी गाजवणारे, मान्यवर नेते. आयुष्याच्या शेवटी सत्यशोधक समाजाचे अध्वर्यूही होते. त्यांनी सत्यशोधक समाजाबद्दलची एक छोटीशी पुस्तिकाही प्रसिद्ध केली होती.

त्यांचे मोडी अक्षर अत्यंत सुंदर होते. त्या मोत्यांसारख्या अक्षरांचा मला एवढा मोह होता की मीही मोडी अक्षरे सातत्याने गिरवीत असे.

माझे नांव बळवंत. पण मला ते बाबू म्हणूनच हाक मारीत. बळवंतचा मी उत्तम कसा झालो कुणास ठाऊक !

डांगरीच्या शाळेची एक आठवण आजही ताजी आहे. पंचम जॉर्जचा राज्यारोहणाचा दिवस असावा. शाळेत मास्तरांनी त्यासाठी एक गीत हात जोडून म्हणायचे पाठ करून घेतले. सर्वच शाळांतून तस असावे.

भो पंचम जॉर्ज पिता-माता मेरी ।
करी कृपा आम्हा दीनावरी ॥

व्हिक्टोरिया राणीचा शिक्षा असलेला रुपयाचा पांढरा चकचकीत बिल्ला प्रत्येक विद्यार्थ्याला दिला गेला. त्या बिल्ल्याचे मोठे अप्रुप आम्हांला.

त्यावेळी, या मातापित्याच्या साम्राज्याशी आम्हा दीनांना पुढे लढाई द्यावी लागेल हे स्वप्नातही आम्हांला वाटले नव्हते.

दुष्ट रूढींच्या पायी मला बऱ्याचदा मार खावा लागला. पण एरव्ही खेड्यांतले भाटपुऱ्याचे असो की, प्र. डांगरीचे प्रेमाचे, सहकाराचे, सामंजस्याचे, आपलकीचे घट्ट नाते नांदत होते.

प्र. डांगरीच्या मुसलमानांचे वृद्ध पुढारी, माझ्या आजोबांचे जानी दोस्त, दोधू जमादार. गावकऱ्यांच्या प्रेमाच्या नात्याने दसरा-दिवाळीला आमच्याकडे फराळपाणी करीत. तसेच मोहरमच्या वेळी आम्हा सर्व मुलांना त्यांच्याकडे जेवायचे आमंत्रण मिळे. दसरा सणाला मुसलमान मंडळी गांवातील बुद्रुक बायामाणसांचे पाय शिवीत. कोणत्याही कोळी, भोई, महार मंडळींवर काही अडचण आपत्ती गुदरली तर सर्व गावप्रमुख मंडळी धावून सहकार्याने पडलेला तिढा वा अडचण सोडवीत. आमच्या गावचा वृद्ध गोंदू महार आमचा दादाजी होता. न्हावी झावरु आमचा मामा.

मी १० वर्षांचा असताना माझी रवानगी जळगांवच्या मराठा बोर्डिंगमध्ये झाली. बोर्डिंगमध्ये सर्वात लहान मीच. भित्रा, बुजरा, लाजाळू, संवेदनशील, संकोची, असा माझा स्वभाव. शेतांतल्या ‘वाण्या’ (लांबट अनेक पायांचा किडा) सारखा. हात लावला रे लावला की ढबू पैशाएवढी गुंडाळी करणारा.

मराठी ५ वी ते इंग्रजी ५ वी ७ वर्षेपर्यंत जळगावला शिकत होतो. पहिल्यांदा गावातच भाड्याच्या इमारतीत वसतिगृह होते. नंतर गावाबाहेर मिळालेल्या जमिनीवर इमारत वढली. जिजामाता मराठा बोर्डिंग असे नामकरण झाले.

पहिली दोन तीन वर्षे इमारतीच्या स्लॅबमधून पावसाळ्यात इतके पाणी गळे की आम्हाला रात्रभर लोखंडी पेट्यांवर बसावे लागे.

मी आता जरा शहाणा झालो होतो. सुटीत घ्यायला आलेल्या माणसाबरोबर घरी डांगरीला जात असे. डांगरीचे आजोबा, त्यातल्या त्यात आजीचा माझ्यावर फार फार जीव होता. त्यांच्या प्रेमाच्या साउलीत मला काय कमी होते ? पण आई भाटपुऱ्याला. तिला कधी भेटेन, पाहीन असे मला होई. पण त्या काळात असे बोलायची-सांगायची सोय कुठे होती ? आणि माझा संकोची स्वभाव.

भाटपुऱ्याहून गाडी आली रे आली की मनाने मी आईच्या कुशीत शिरलो आहे, या भावनेनं गाडीत घुसे. गाडीतून उतरलो रे उतरलो की आई माझे पटापट मुके घेऊन मला कुशीत घेई. मी एवढा लहान तरी दूर राहून शिकतो या अभिमानाने ती फुलून येई.

कधी मला कुशीत आवळून तिची अश्रूंची टिप् टिप् माझ्या डोक्यावर, अंगावर पडे. मी चमकून वर पाही. तिचा केविलवाणा चेहरा, अश्रूंनी भरलेले डोळे बघून मी कासावीस होई. केव्हा केव्हा तिला बिलगून मीही स्फुंदू लागले. मला ती अधिकच पोटाशी आवळून “नको रे, तू रडू रे बछड्या” ती स्फुंदत स्फुंदत म्हणत राही.

याने मला एवढेच जाणवे की, माझी आई दुःखी आहे. त्याने मुळातच मातृभक्त अधिकच मातृवेडा झालो. न समज, न उमज असणारा मी लहान, हेही भान तिला आवेगात राहात नसे.

तिच्या माहेरचे वर्षोगणती कुणी येत नव्हते. ज्यांच्याजवळ मन मोकळे करता येईल, असे माझ्याशिवाय कुणीच नव्हते. पण मी लहान, मला कसली जाण ? मला हळू हळू कळू लागले की, माझ्याशिवाय तिला मन मोकळे करणारे कुणीच नव्हते.

वडील आणि आई ते पटत नव्हते. आई मनस्वी आणि वडील नादिष्ट. त्यांनी तिचा छळच चालवला होता. मोलकरणीचे जिणे तिच्या वाट्याला आले होते. ती घरातली केरसुणी झाली होती. घरातली ती ज्येष्ठ असतानाही.

वास्तविक आमचे सुखवस्तू घर. कशा-कशाचाही तोटा नसलेले. पण आईला मोठ्या पहाटेच पायली पायली दळण दळावे लागे. तेवढ्याच भाकरी थापाव्या लागत. रांजणभर दुधाचे दही घुसळावे लागे. घुसळताना होणारा रवीचा फर फर आवाज अजूनही मला साद घालत असतो कधी कधी !

सर्व घरचे ढीगभर धुणे तिच्या कपाळीच असे. २-२ वाजेपर्यंत हा कुदबा उपसत राही. तोपर्यंत तिला भाकर-तुकडाही नसे. वर वडिलांचा व घरांतील सर्वांचा जाच. हे लक्षात आल्याने माझे बालमन हबकून गेले. झाले एवढेच, माझे हृदय व्यापलेली आई माझ्या काळजात घट्ट जाऊन बसली.

माझ्या आयुष्याचे पहिले ध्येय अंकुरले-बस्स आईसाठी, माझ्या हीन दीन झालेल्या आईसाठी माझ्या जिवाच्या पायघड्या घालायच्या. त्यासाठी, फक्त त्यासाठीच जीवन जगायचे. जीवनाची पहिली धडपड सुरू झाली.

तिने हिवाळ्यासाठी तिच्याच लुगड्यांची जाड गोधडी मला दिली होती. बोर्डिंगमध्ये त्या गोधडीच्या पंखांत शिरलो की मधून-मधून माझ्या डोळ्यांत अश्रू का यावेत हेही समजेना !

कधी कधी गोधडी अंगाशी आवळीत माझ्या आईच्या कुशीतच असल्याच्या आनंदाने मन भरून जाई.

त्या गोधडी आईची सोबत अनेक वर्षे मला पुरली.

जळगावच्या ७ वर्षांच्या विद्यार्थी-दशेतील काही आठवणी हृदय-संपुटातल्या तळाशी खोल जाऊन बसल्या आहेत. काही स्पष्ट, तर काही अस्पष्ट.

मी स्काऊट झालो. मुंबईच्या स्काऊटच्या रॅलीत वरळीच्या चाळीच्या पटांगणात इतर मुलांबरोबर खेळांत माकडउड्या मारल्याचेही स्मरते. रस्त्यातील घाण, काटेकुटे फेकताना आनंद होई.

शहरांत बालगंधर्वाचे त्या काळात वेडच होते. कंपनी जळगावला आली. राक्षसी महत्त्वाकांक्षा, शहा शिवाजी बघितला. त्यातील जिऱ्याच्या पायरीखाली तलवार उपसलेली मदालसा 'राक्षसी महत्त्वाकांक्षा' नाटकातील व शहा शिवाजीतील अंधार कोठडीतील शहाजी आजही माझ्या डोळ्यांपुढे उभे रहातात.

‘गोकुळचा चोर’ हे नाटक बघितल्यावर त्या मोरपिसाच्या मुकुटधारीचे एवढे वेड मला लागले की पळून जावून नाटक कंपनीत सामील होण्यासाठी २-४ दिवस मी त्या नाटक कंपनी भोवती घिरट्या घालीत राहिलो. वेड्यापिशाप्रमाणे, त्याशिवाय काहीही सुचेना, रुचेना.

१९२१ च्या आसपास महात्मा गांधीजींची जळगावच्या माहिजी बाजाराच्या पटांगणातील मौलाना शौकत अलींच्या अध्यक्षतेखाली भरलेली सभा. उघडे बोडके, कंबरेला फक्त पंचा, त्यावरून लोंबणारे घड्याळ. महात्माजींना भारावल्यासारखा पहात राहिलो. झपाटल्यासारखे मला झाले. गांधीजींचा फार खोलवर ठसा उमटला गेला. हे त्यावेळी मला समजले नाही. ते दृश्य, ती सभा, ते महात्माजी आजही माझ्या डोळ्यांपुढे येऊन जातात. हे कुणाला खरे तरी वाटेल का ?

आमच्या संस्थेचे मोठे आश्रयदाते ग्वाल्हेरचे माधवराव शिन्दे महाराज. त्यांच्या आईचे नावच बोर्डिंगला दिलेले. त्या जिजामातेच्या पुतळ्याच्या उद्घाटनाचे दरबारी आमंत्रण संस्थेला आले. ७-८ मुलांच्यामध्ये माझीही निवड झाली. ग्वाल्हेरला गेलो. काय ते आमचे राजेशाही स्वागत. दरबारी राहणे, तसेच जेवणे खाणे. दिमतीला घोड्यांच्या दोन बग्या. हत्तीवरून ग्वाल्हेरचा किल्ला बघणे. डोळे विस्फारणारे, मन तृप्त करणारे अनुभव.

बोर्डिंगच्या तालमीच्या हौदात दंड-बैठका काढून कुस्त्या करताना हौदाच्या लाल मातीत लोळणे हा एक नाद. सर्वात लहान म्हणून माझे कौतुक. योगासने, विशेषतः शार्पासन करण्याचाही नाद. बोर्डिंगच्या सर्व विद्यार्थ्यांत शीर्षासनात आघाडीवर.

साध्या गेडीसारख्या काठीने झपाटून हॉकीचा व खोक्याच्या फळ्यांनी क्रिकेटचाही खेळ खेळणे.

‘पन्हाळगडचा किल्लेदार’ या नाटकात किल्लेदाराची भूमिका वठवली. नंतर भाटपुऱ्याला हाच खेळ आम्ही मांडून भाटपुऱ्यालाही गारीगार केले. कोण कौतुक माझे ?

डांगरी व भाटपुऱ्याच्या वन्हात (भावड्यांचा खेळ) मी भाग घेई. ही वन्हे त्या काळी बहुतेक खेड्यांत दरवर्षी होत. त्यातील “प्रधानजी, आपल्या राज्याचा बंदोबस्त कसा काय आहे?” हा राजाचा प्रश्न असे. तेही आठवते. धनुषबाण घेऊन नाचणाऱ्या राम-लक्ष्मणात मीही एक राम होऊन नाचलो आहे.

इंग्रजी ५ वी पास झालो नी जळगाव सुटले. धरणगावला आतेकडे ६ वी चे शिक्षण सुरू झाले. धरणगाव म्हणजे पाण्याचे दर्भिक्ष्य. उन्हाळ्यात घराशेजारील जुन्या जमान्यातील शेकडो पायऱ्यांच्या अहिल्याबाई विहिरीतून पाणी भरणे. आतेला घरकामात व सुटीत आतेच्या शेतात भाकरी पोचवण्याचे काम करणे सुरू राहिले.

दसऱ्याचा सण आला. भला मोठा शृंगारलेला रेडा. वाजत गाजत हजारोंची झुंड. गावाच्या मध्य भागातील नाल्याच्या काठी आतेच्या जेठाने, खंडेराव पाटलाने एकाच धावाने रेड्याचे शिर उडवले. रक्ताच्या चिरकांड्यांचे भयंकर दृश्य मी आयुष्यांत पहिल्यांदा पाहिले.

घराशेजारीच हायस्कूल. शाळेचे रोजचे प्रार्थना गीत :-

अनुक्रमणिका

आनंद-कंद ऐसा, हा हिंद देश माझा ॥
जगी त्या विना कुणीही, स्मरणीय अन्य नाही ॥
थोरात थोर समजा, हा हिंद देश माझा ॥

आनंदराव टेकाडे यांचे. हे मात्र माझ्या हृदयात कायमचे घर करून बसले आहे. या गीताच्या ओळी आजही माझे मन सुखावतात.

हायस्कूलच्या एका समारंभात 'म्युनिसिपालिटी' या नाटकात कोंडिबा न्हाव्याची 'मला मत द्या ! एक वर्षभर हजामत फुकट.' हातावर वस्तरा फिरवीत म्हणायची भूमिका वठवली.

शाळेच्या या शिक्षणकालात एकदा २१ दिवसांचा तर एकदा ३१ दिवसांचा टायफॉईड (मुदतीचा ताप) आला होता. औषध अर्थात् अंमळनेरच्या प्रथितयश गदाधर वैद्यांचे. पुड्या, कडू काढा पिताना जीव कासाविस होई.

सेवापरायण आजीने केलेली माझी सेवा आणि उपसलेले कष्ट काय वर्णू ? शेवटी आई भाटपुऱ्याहून येई. तिच्या मांडीवर डोके टेकून पडून राही. आईचा खरा सहवास मिळे. आजोबा-आजीची आईवर माया. भाटपुऱ्याच्या सासूरवासातून डांगरीला जणू माहेराला आल्याचा आनंद तिला होई. कारण माहेर तिला कधी दिसलेच नाही.

लहानपणापासून ऐतिहासिक कथा वाचनाचा माझा एक छंद.

सावळ्या तांडेल, तरुण रजपूत सरदार, या पुस्तकांची पारायणे केली. गड आला पण सिंह गेला (हरी नारायण आपट्यांचे), नाथमाधवच्या स्वराज्याचा श्रीगणेशा, ओमामा, स्थापना, या सर्व कादंबऱ्यांचे मला वेडच होते. टायफॉईड नंतरच्या विश्रांतीच्या काळात त्या वाचत राही. अगदी झपाटल्यासारखे झाले होते. या ऐतिहासिक कादंबऱ्या माझ्या जडणघडणीत खोल ठसा उमटवून गेल्या. त्यानंतर त्यात भर पडली खान्देशच्या त्या वेळच्या तिवारींच्या ऐतिहासिक, स्फूर्तिदायी, वीरश्रीने भरलेल्या काव्याची-

बेलाग दुर्ग जंजिरा-वसईचा किल्ला असला
दुश्मन फिरंगी तिथला-आटोपेना कोणाला
त्या सिंहाला पकडाया-भारतीय चिमणा सजला
गोव्याचा टोपीवाला-कोकणचा पगडीवाला
लागली झुंझ उभयाला !

अशीच झाशीच्या राणीबदलची मर्दानी गीते-

'मातिच्या कुहरामध्ये-सिंहीण निजे घायाळ-
'फेकला तटाहून घोडा'
'हिंदीत बोलला बोली'
मर्दानी झांशीवाली (इंग्रज कप्तान)

या ओळी आठवतात.

“घोड दौड संताजीची” हे गाणे मनाला गुदगुल्या करी. बालशिवाजी विजापूर दरबारी पित्या समवेत गेला-परतल्यावर तो आई जिजामातेला म्हणतो-

‘लववेना हे शिर माते- (पातशहा पुढे)
न्याय, नीति उरली नाही
हा घोर मांडिला ज्यांनी-
लववेना शिर हे माते ।
तू सांग तात चरणाशी
तोडूनि ठेवीन मान
तू सांग तुझ्या चरणाशी
कापूनि ठेविन मान’

ही दुर्गादास तिवारी यांची गीते रोमरोमात जणू भिनून गेली.

‘आनंद-मठ’ या बंकिम बाबूंच्या जप्त झालेल्या कादंबरीचे वाचन चोरून तेव्हाच झाले.

‘मरणहि यावे-परि पहिले चुंबन घ्यावे’-

हे आजही माझ्या लक्षात कसे राहिले, देव जाणे.

वर्ष संपले.

१९२९ साली अमळनेर हायस्कूलमध्ये प्रवेश झाला.

पुण्यानंतर अमळनेरचीच शाळा प्रसिध्द. लौकिक असलेली. खान्देश, नाशिक, वऱ्हाडची श्रीमंतांची, वरिष्ठ वर्गाची, श्रीमंत शेतकऱ्यांची मुले याच शाळेत शिकतं.

गोखले गुरुजी, मोहनी सर (महात्मा गांधींच्या दांडी मार्चच्या तुकडीतील एक सैनिक) असे विद्याविभूषित, नामवंत, त्यागी शिक्षक नाममात्र वेतनावर काम करणारे. राष्ट्रप्रेमाची व त्यागाची नवी पिढी तयार करण्यासाठी धडपडणारे. त्यांच्या जोडीला चितळे, बेडेकर, कुलकर्णी, सराफ चंद्रोदय, भट्टाचार्य, सानेगुरुजी, केसरी, टिळू, आदींची जोड. ती शाळा नव्हतीच, राष्ट्रीय पाठशाळाच होती.

मी त्या शाळेत व शाळेतील छात्रालयात दाखल झालो. साने गुरुजींच्या सहवासात इतर विद्यार्थ्यांप्रमाणेच मीही झपाटला गेलो. कसा ते मलाही समजले नाही. नकळत त्यांच्या संपर्काचा ध्यास लागला. ते इंग्रजी काव्य, इतिहास, मराठी आमच्या वर्गाला शिकवीत. किती सहृदय-तन्मयतेने. वर्डस्वर्थचे- We are seven हे आजही आठवते.

ते विद्यार्थ्यांच्या खोल्यांत जात. त्यांच्यात मिसळत. हितगुजही करीत. काही विद्यार्थी बडे बापके बेटे, सूर्यवंशी. त्यांच्या खोल्यांत ते झोपले असताना अस्ताव्यस्त खोलीची झाडलोट करून व्यवस्थेशिर करीत. छात्रालयातला कुणी विद्यार्थी आजारी झाला रे झाला की, त्याच्या उशा-पायथ्याशी बसत. औषधपाणी आईच्या मायेने करीत. शिक्षकाने असे करणे, वागणे केवढे विलक्षण त्या काळी.

गोपाळ कामाचा गडी. रेड्याने, पोहऱ्याच्या माळेने विहीरीतून पाणी उपसून हौद भरणारा. तो आजारी पडला. अंथरुणाला खिळला. त्याच्या पडवीतच. त्याला कुणीच नव्हते. अनाथ. त्याला गुरुजी आपल्या स्वतःच्या खोलीत घेऊन आले.

स्वच्छ अंथरुण पांघरूण केले. उदबत्त्या लावलेल्या सतत. टायफॉईडचा दीर्घ आजार. हगणे, मुतण्याचीही त्याला शुध्द नसे. एनिमा देणे, आदि सर्व गुरुजी करीत. रात्र-रात्र त्याच्या उशा-पायथ्याशी बसत. त्यासाठी त्यांनी शाळेची रजाही घेतली.

डॉक्टराचे औषधपाणी करीत. आम्ही काही मुले आळीपाळीने रात्री त्याच्याजवळ बसून गुरुजींना विश्रांती घेण्यास भाग पाडीत असू. दिवसाही मदत करीत असू. तरीही गोपाळा गेला. त्याला खांदा गुरुजींनी व आम्ही विद्यार्थ्यांनी दिला. गुरुजी एवढे व्यथित झाले की, जणू त्यांचा भाऊच गेला. आम्हीही कळवळलो. गुरुजींची व्यथा ती माझीही व्यथा झाली.

गुरुजींची घट्ट वीण मला बसू लागली. त्यांना जे जे आवडे ते ते करण्याचा मला जणू छंदच जडला.

भल्या पहाटे उठून १०-१२ पाने भरतील एवढे 'दैनिक' रोज लिहून डेस्कवर ठेवीत. ते केव्हा वाचतो याचे जणू वेडच मला लागले.

त्यांचे ईश्वरचंद्र विद्यासागर आणि रामतीर्थ, भगिनी निवेदिता व इतरही पुस्तके मला वाचायला देऊ लागल्याने माझ्या अंगात वारे शिरल्यासारखे झाले.

रामतीर्थ गुरुजींचे आवडते. रामतीर्थाचे जवळ जवळ सर्व खंड त्यांना पाठ झाले होते. ते रामतीर्थाचे बोल, कधी भगिनी निवेदिता, कधी विवेकानंद व त्यांची परदेशातील धर्मपरिषद, कधी रवींद्रांच्या गीतांजलीतील काव्य, तर कधी टॉलस्टॉयच्या कथा, दैनिकात लिहित.

भारतीय पराक्रमी वीरांच्या कथा, शिवप्रभू, राणाप्रताप, झांशीची रणरागिणी, यांच्या शौर्यगाथे बरोबरच सावरकर, चाफेकर, भगतसिंग, खुदीराम बोस, खुदीराम कोवळा १६ वर्षांचा; त्याचे बलिदान डोळ्यांसमोर येत राही. अशा हुतात्म्यांच्या कथाही रंगवीत. कधी अंक काव्याने नटवीत. त्यांचे ज्वलंत, जिवंत काव्य मला वेड लावी.

याने झाले इतकेच, माझ्या मातृभक्तीच्या निरगाठीला राष्ट्रभक्तीच्या पडणाऱ्या वळशांचा ओनामा सुरू झाला. जीवनाच्या दुसऱ्या एका अनोख्या नवीन अध्यायाला सुरुवात झाली.

अनुक्रमणिका

कधी कधी माझा हात होतात घेऊन इतक्या प्रेमाने हळुवारपणे गोंजारीत की माझ्या शरीरात एक नवीनच प्रवाह शिरल्याचे जाणवे. अंगात सुखद वारे शिरल्यासारखे होई. त्याने मी त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या ओढीत पूर्णांशाने गुंतत चाललो. त्याने त्यांना जे जे आवडे ते ते करण्याचा माझा अट्टाहास नकळत अधिकच वाढला.

त्यागाची, सेवेची, देव-देशाची दीक्षा आपोआप अंगी येऊ लागली. सेवेकडे मनाची धाव सुरू झाली.

जिथे जिथे घाण दिसेल-बाहेरील व मनातीलही-ती नष्ट करण्याची धडपड सुरू झाली. गुरुजींनी टाकलेली धडपडीच्या वणव्याची ठिणगी माझ्या आयुष्याला कायमची पेटवून गेली. संडासातील घाणही गुपचूप जाऊन स्वच्छ करण्याचे वेडच मला लागले. कारण एकदा गुरुजींनी त्यांच्या हस्तलिखित 'दैनिका' त लिहिले होते, 'आम्ही इतके बेजबाबदार झालो आहोत की, सुशिक्षित असूनही संडासात कुठेही घाण करतो. त्याचीही शुध्द आम्हांला नसावी हे लांछनास्पद आहे. अंतर्बाह्य स्वच्छता हे भारतीय संस्कृतीचे लेणे आहे.'

निसर्गवेडे गुरुजी !

गुरुजी शिकवण्यात गुंग. एकदम आकाश ढगाळले. ढगांचा गडगडाट, विजांचा कडकडाट. टपोऱ्या सरीवर सरी पाऊस धारा कोसळू लागल्या.

गुरुजींच्या समाधीचा भंग झाला. पुस्तक टेबलावर आदळले. 'मुलांनो पळापळा' म्हणताच गुरुजी पुढे, सारा वर्ग मागे. पाऊसधारा अंगावर घेत आनंदाने बेहोष. मेघ बघून नाचणाऱ्या मोराप्रमाणे थयथय नाच त्यांचा आणि विद्यार्थ्यांचा आमचा.

या विलक्षण दृश्याने शिक्षकवर्ग हादरला. म्हणाले- 'अहो साने हा शाळा आहे. काही शिस्त ? वर्ग सोडून असला खेळ खेळणे बेशिस्त. मुलांना सर्दी होईल, ताप येईल. शिक्षकाने असे वागणे चुकीचे, शिक्षकाला न शोभणारे आहे.'

'अहो या जल धारा नाहीत. प्रभूचे अनंत हस्त अंगावर फिरताहेत. या ! या ! तुम्हीही सारे याना !' हे गुरुजींचे उत्तर.

निळ्या सागराला बघून 'माझा शाम, माझा शाम' म्हणून सागराला कवटाळायला धावणाऱ्या बंगाली 'चैतन्य प्रभू' प्रमाणे निसर्गवेडे गुरुजी.

दैनिकातील त्यांच्या कविता देशाच्या, देवाच्या, आर्ततेच्या-मनात घोळत राहिल्या.

२९ साल संपत आले. राजकीय वातावरण तापत चालले. स्वातंत्र्य पर्वाचा जणू उषःकाल सुरू झाला. गुरुजी झपाटले. मग आम्हीही झपाटणे अपरिहार्यच होते.

राजकीय वातावरण तापत चालले तस-तशी 'दैनिका' ची धार धारदार बनत चालली.

देवाकडून, संस्कृतीकडून देशाच्या स्वातंत्र्याकडे 'दैनिका' चे तोंड झुकले

आजि घुमघुमली, स्वातंत्र्यतेची भेरी ।
दुमदुमली अवनी सारी ॥
दैनिक गीतं सुरूझाली.

जानेवारी उजाडला. भारतीय स्वातंत्र्याच्या भावनेचा जसजसा जोश चढत चालला तस तसे गुरुजींच्या काव्याला उधाण येऊ लागले. इकडे काँग्रेस अधिवेशन लाहोरला व तिकडे भगतसिंग, राजगुरु, सुखदेव यांना फासावर लटकवले लाहोरलाच. 'दैनिक उधळले. अंगार अंगार भडकला.

२६ जानेवारी. काँग्रेसचा संपूर्ण स्वातंत्र्याचा ठराव झाला. 'दैनिका' त काव्य आले-

मंगल मंगल त्रिवार मंगल ।
पावन दिन हा धन्य असे ॥
भारत प्यारा स्वतंत्र झाला ।
जय बोला जय बोला हो ॥
आनंदाने गुढ्या उभारा ।
दारी तोरण बांधा हो ॥
भारत प्यारा स्वतंत्र झाला ।
जय बोला जय बोला हो ॥

त्यासाठी 'दैनिका' ने हाक दिली :-

प्राण अर्पावे-स्वातंत्र्य-सौख्य मिळवावे
केवळ बडबड ना कामाची,
केवळ इच्छा ना कामाची ।
गरज असे निशिदिनी कष्टाची,
कष्टत जावे-स्वातंत्र्य-सौख्य मिळवावे ॥
विलास, सुख, भोगांना सोडा,
मोह सकळ ते मारक सोडा ।
स्वार्थाकुर चित्तातील सोडा,
निर्मळ व्हावे-स्वातंत्र्य-सौख्य मिळवावे ॥
परवशतेचे तोडा पाश,
तोडा तोडा हरपो त्रास ।
चिड न येते काय तुम्हास,
चला चमकावे-स्वातंत्र्य-सौख्य मिळवावे ॥

त्यासाठी मंत्र लिहिला:-

आम्ही मांडू निर्भय ठाण,
देऊ हो प्राण ।
स्वार्थाची करुनि होळी,
छातीवर झेलू गोळी ॥
करू मृत्यूशी खेळी मेळी,
मातृभूमीच्या साठी मोदे ॥
करू सारे बलिदान,
आम्ही मांडू निर्भय ठाण ॥

मार्च ३० ला तर 'दैनिका' ला काव्यबहर आला.
महात्माजींनी सत्याग्रह-जंग छेडले होते.
एतिहासिक दांडी मार्च सुरू झाला होता.

आजि राष्ट्राने सर्व शृंखला आपुल्या ।
तोडुनिया फेकून दिधल्या ॥
निज राष्ट्राने आज मांडिले ठाण ।
घ्या हाती सतीचे वाण ॥
व्हा सिद्ध तुम्ही प्राणार्पण करण्या ते ।
त्यागाविण काही न मिळते ।
आजि राष्ट्राने परवशतेचे पाश ।
फेकियले दाहि दिशांस ॥
प्राणाची पर्वा न करा ।
हालाची पर्वा न करा ॥
ही संधी आली असे सोन्यापरी ॥ दुम. ॥
मरणाला उत्सुक व्हा रे,
हालास मिठी मारा रे,
मग कोण तुम्हा दवडिल जगी माघारी ॥ दुम. ॥
ते पृथ्वीराज दिसले का,
ते प्रताप तरी दिसले का,
ते छत्रपती दिसले का,
ते सर्व पहा आले पुण्याकारी ॥ दुम. ॥

भारतमाता माझी लावण्याची खाण!

गुरुजी हस्तलिखित दैनिकात असे काही लिहीत की, ते वाचून मनाला चटका बसे. जीव वेडापिसा होई. एकदा एका 'दैनिकांत' लिहिलेले आठवते ते असे:

अनुक्रमणिका

भारतीयांना दोन आया आहेत. एक जन्म देणारी आई. जिच्या कुशीत जन्मलो, जिच्या छत्रछायेत वाढलो ती. जिने हाताचा पाळणा करून जोगवून लालन-पालन करून कणाकणाने झिजून मनाला आणि शरीराला वाढीस लावले ती.

तशीच आणखीन एक आई सर्व भारतीयांची. मोठी ! मोठी किती मुलांची ? सांगा बरं ? दोघाचौघांची ? नाही. हजारोंचीही नाही. लाखांचीही नव्हे, तर ३३ कोटी बाळांची भारतमाई.

३३ कोटींची ही आई दुःखसागरात आहे. तिच्या पायात मणामणाच्या शृंखला पडल्या आहेत. ती हमसून हमसून धाय मोकलते आहे. स्फुंदत स्फुंदत रडते आहे. दुःखाने ऊर पिटते आहे. तिचे आक्रंदन थांबत नाही. तिच्या भोवती पडलेले परवशतेचे पाश तोडायला पाहिजेत. तिच्या पायात पडलेल्या मणामणाच्या बेड्या तोडून फोडून टाकल्या पाहिजेत. तिला सुखी, समृद्ध करायला पाहिजे.

या मोठ्या आईचे, भारतमाईचे दैन्य, दारिद्र्य कोण हरणार ? शृंखला कोण तोडणार ? बोला कोण कोण तोडणार ?

तेहतीस कोटी बाळांनो उठा, जागे व्हा. या मोठ्या आईचे परवशतेचे पाश तोडून, आपल्या मायभूमीला गुलामगिरीच्या दास्यातून मुक्त करण्यास सज्ज व्हा.

म्हणा:

भारत माता माझी लावण्याची खाण
गाईन तिचे गान हो-गाईन तिचे गान
करीन तिचे ध्यान हो-करीन तिचे ध्यान
शेतकऱ्यांच्या-कामकऱ्यांच्या राज्यासाठी
देईन आपुले प्राण ।

हे गाण गात, गुरुजी आणि आम्ही मुले. फेर धरून गरबा नाचण्याचे अनेक प्रसंग, अगदी जेलमधले सुध्दा आठवतात.

आम्हाला भान विसरून भारतमातेशी एकरूप होऊन, धमाल, धुंद नाचण्याचे भाग्य लाभले आहे.

काळजात घुसलेली अशीही एक आठवण

गुरुजी दैनिकात पाश्चात्य वाङ्मयातील अनेक गोष्टी लिहीत. त्यांपैकी एक आजही काळजात रुतून बसली आहे.

जपान मधील ही गोष्ट.

एक तरुण मातृवेडा. सदा आईच्या अवती-भवती. आई त्याचे दैवत. तारुण्यात आला. तारुण्याने त्याच्यावर जादू केली. प्रेयसीचे प्रेमपाश त्याच्या गळ्यात पडले. त्यात तो पुरा अडकला. गुलु गुलु गोष्टीतून

सहवास सुरु झाला. तिच्या भेटीसाठी तो वेडा होई. तासन्तास तिच्या मिठीत. एकमेकांच्या सहवासाचे वेड लागले. आणाभाका झाल्या. एकमेकांशिवाय जगू शकणार नाही, असा ध्यास सुरु झाला.

प्रियकर आणि प्रेयसी कोणत्या थराला जातील याचे गणित अजून तरी कुठे सापडले आहे ?

दोघेही मिठीत. प्रेयसीचा प्रश्न आला-

‘तुझे माझ्यावर खरोखरीच प्रेम आहे ना ?’

‘यात काय संशय?’ – प्रियकर.

‘बोल माझ्यासाठी काय करशील?’ –प्रेयसी.

‘काहीही’ –प्रियकर.

‘अगदी खरं? गळ्याशपथ ?’ –प्रेयसी.

‘काहीही’ –प्रियकर.

‘अगदी खरं ? गळ्याशपथ ?’ –प्रेयसी.

‘तुला अशी शंका येतेच कशी ग?’ –प्रियकर.

‘मग सांगूच का ? बघ नाकबूल होशील’-प्रेयसी.

‘माझी परीक्षा घेना ? सांग, सांग तुझ्यासाठी माझा प्राणही गहाण ठेवीन !’

प्रियकर भावनाविवश होऊन तळमळून म्हणाला.

‘ऐक तर ! तुझ्या आईचे काळीज मला आणून दे, बस्.’- प्रेयसी.

‘बस् एवढेच ? तू येथेच थांब. मी आताच येतो बघ.’

तो प्रेमवेडा पळाला. घरी गेला. आईच्या छातीत खंजीर खुपसला. आईचे काळीज घेऊन तो धावत निघाला. ठेचकाळला. हातातले काळीज जमिनीवर पडले.

जमिनीवर पडलेले आईचे काळीज काळजीच्या सुरात म्हणाले, “बाळ तुला काही लागले नाही ना ?”

हे लिहितानाही माझे काळीज गलबलते आहे. याने झाले एवढेच-माझी आई माझ्या काळजात कायमची घट्ट जाऊन बसली.

सत्याग्रह संग्रामात उडी घेतली

कोणते असे भावुक मन असेल जे याने पेटून निघणार नाही ?

मी तर गुरुजींचे बाळकडू प्यालेलो. तडक उठलो. कुणालाही, गुरुमाऊलीलाही न सांगता जळगाव जवळील पिंप्राळ्याचे सत्याग्रही-शिबीर गाठले. सायंप्रार्थनेनंतर प्रांताध्यक्ष शंकरराव देवांचे उत्स्फूर्त पोटतिडकीने प्रवचन ऐकण्याचा पहिलाच योग आला. ते ऐकून माझ्या मनाच्या प्रफुल्लतेचे वर्णन शब्दांत करणे अशक्य.

खादीची हाफ पॅट. पंढरा सदरा, डोक्यावर गांधी टोपी घालून सत्याग्रहाला सज्ज झालो.

दुसऱ्या दिवशी उठलो. समोर बधितले.

“गुरुजी तुम्ही ?” म्हणतच धाव घेतली. गुरुजींनी पहिल्यांदा मला मिठीत घेतले. माझ्या डोक्यावर, पाठीवर त्यांचे अश्रू टपकू लागले. म्हणत राहिले— “उत्तम तू पुढे आलास. मी मागे कसा राहू ? उत्तम, तू माझा गुरु झालास.” हे ऐकून मी खरोखर धन्य धन्य झालो. जीवनाची कृतार्थता पहिल्यांदा चाखली.

गुरुजींच्या ‘दैनिका’ चा शेवटचा अंक माझीच कहाणी (उत्तम, राणा प्रतापाच्या शिसोदे घराण्याचा) असेच काहीतरी लिहून तो अंक त्यांच्या नेहमीच्या डेस्कवर ठेऊन कुणालाही न सांगता सवरताच त्यांनी तडक पिंप्राळा शिबीर गाठले होते.

सत्याग्रह्यांच्या तुकड्या चारही दिशांना पांगल्या. गुरुजींच्या नेतृत्वाखाली आमची तुकडी यावल— रावेरकडे निघाली.

४२ च्या ऑगष्ट लढ्याचे वर्णन ग.दि. माडगूळकरांनी ‘मंतरलेले दिवस’ म्हणून केले आहे. पण ३० सालच्या सत्याग्रह-लढ्यात जनता भयचकित होती. पण आम्ही सत्याग्रही मात्र पुरेपूर मंतरले गेलो होतो.

एप्रिल महिना. उन्हाळ्याचे दिवस. तापीकाठी फपुटा तापलेला. वाळू तापलेली. वरून उन्हांचा ताप. फपुट्याने पाय भाजत होते. उन्हाचे डोके तापत होते. काटेकुटे तुडवत, डाळ्या-मुरमुऱ्यांच्या झोळ्या बगलेत. हातात तिरंगा. तिरंगा वाऱ्यावर लहरत होता. आमची मने त्या तिरंग्याच्याही वर आकाशात झेपावत होती.

मी गीत सुरु केले:

शुरु हुआ है जंग हमारा, शुरु हुआ है जंग ।
चलाव लाठी चलाव हंडा,
उडारेंगे हम अपना झंडा ।
रक्त हमारा नहीं है ठंडा,
बल्कि अग्नितरंग ॥
शुरु हुआ है जंग हमारा ॥

सर्व त्याला साथ देत होते. मस्तीने गाणे गात, झुलत, डुलत, पावले पडत होती. कसले ऊन? कसले काटे? सारी जणू फुलेच फुले—वर, खाली, आकाशीही.....

गावात घुसलो तोच दुसऱ्या सत्याग्रह्यांचे गीत घमले :

‘उठा बंधूनों, करा तयारी
जेलमध्ये जाण्याची
हीच वेळ आहे आता

स्वराज्य मिळवण्याची । ‘
उठू दे देश-पेटू दे देश ।
येथून तेथून सारा-पेटू दे देश ॥

माझे मामा

फौजी कॅप्टन

कॅप्टन विश्वासराव नानासाहेब देवरे देऊर बु. ता. जिल्हा धुळे

अनुक्रमणिका

कै. कॅप्टन विश्वासराव नानासाहेब देवरे यांचा जीवन-आलेख

बडोद्याला सयाजीराव गायकवाड महाराजांचे आप्त अप्पासाहेब सावंतया मामांकडे शिक्षण.

मॅट्रीक पास. सैन्यात प्रवेश.

१९०३ ग्वाल्हेर संस्थानचे मिलिटरीत कॅप्टन.

१९११ कुडाळ ता. गडहिंग्लज येथील जहागिरदार राणे यांच्या मुलीशी मेनकाबाईशी लग्न.

१९१४ च्या पहिल्या महायुद्धात ४ वर्ष आफ्रिकन फ्रंटवर.

क्वार्टर मास्टर जनरल, इटली, फ्रान्स आदि आघाडीवर उत्कृष्ट कामगिरी म्हणून इंग्रज सरकारने १०५ एकर जमीन बक्षिस दिली. १९२० साली देऊरला वास्तव्य.

सच्चे, कृतिशील, निष्ठावान सत्यशोधक.

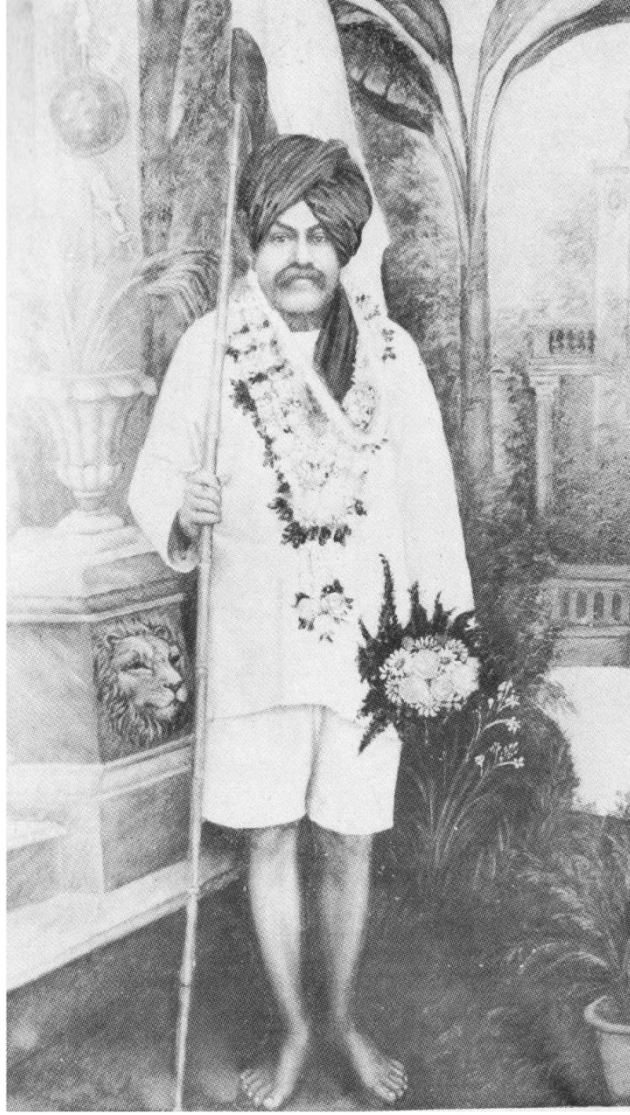
सत्यशोधम समाजाचे जिल्हाध्यक्ष.

देऊरची सावकारशाही खणून, रुढी, परंपरा, अज्ञान, अंधश्रद्धा, स्पृश्यास्पृश्य भेद मोडून, सत्यशोधक तमाशा मंडळ स्थापून खान्देश गाजवला.

धुळे जिल्हा मराठा बोर्डिंग संस्थापक. फुले भूवन कर्जातून सोडवले. आजच्या श्री शिवाजी विद्या प्रसारक संस्थेचे प्रमुख संस्थापक.

१९३० च्या सत्याग्रहसंग्रामात पाटीलकीचा राजीनामा दिला. सरकारने जमीनजप्तीची धमकी दिली तरीही पश्चिम खान्देश सत्याग्रह संग्रामाचे पहिले डिक्टेटर (सर्वाधिकारी) झाल्याने सर्व खान्देशातील बहुजन समाज १९३० च्या स्वातंत्र्यचळवळीत हिरिरीने सामील झाला. हे श्रेय त्यांचेच. त्यांनी ९ महिन्यांची शिक्षा भोगली.

निर्वाण २३.२.१९३३.

माझे मामा स्वातंत्र्य सैनिक
खांद्यावर तिरंगी झेंडा घेऊन पूर्वीच्या फौजी कॅप्टनचे आता स्वातंत्र्य सेनानी झाले

—देऊरकर सत्कारानंतरचा मामेभाऊ, मामेबहिण वगैरेंचा कौटुंबिक फोटो-खुर्चीवर बसलेले—डावीकडून
सौ. लीलाअक्का, डॉ. उत्तमराव, सौ. लीलाताई मामी-मेनकाबाई सौ. पुष्पा, नानासाहेब देवरे, सौ. बाई
उभे—रामादादा, भाऊराव

गुरुजींनी सुरू केले. त्याला आमची साथ.

स्वातंत्र्याची गाणी गात, गावात फेरी करीत, दवंडी पिटीत चावडीपुढे, जमलेल्या जनसमुदायापुढे जळजळीत, हृदयाचा ठाव घेणारे गुरुजींचे भाषण व सत्याग्रहाचे आमंत्रण दिले जाई.

स्वातंत्र्याचा जयजयकाराचा, खान्देशात उन्हाळ्यात उठणाऱ्या भूतभवऱ्या (धुळीच्या वावटळी) प्रमाणे गदारोळ उठवीत मैलोगणती चालत राहिलो, मस्तीने डरकाळणाऱ्या सांडाप्रमाणे.

स्वर्गसुख काय असेल ते असो. पण त्या स्वर्ग सुखालाही लाजवणारे असे सुख आम्ही चाखत होतो. वाटे, या सुखानुभूतीसाठी जगावे व मरावेही, त्यासाठी पुन्हा पुन्हा जन्म घेता आला तर काय बहार होईल !

ज्यांनी गुरुजींच्या बरोबर मस्तीचे दिवस घालवले ते सर्व धन्य होत. त्यांत मीही एक. महत् भाग्य माझे.

पिंप्राळ्याला परतलो, तो माझे काका दत्त म्हणून हजर.

“तुझ्या आईने तुझा ध्यास घेतला आहे, खाणेपिणेही तिने वर्ज्य केले आहे,” म्हणत राहिले.

घरी न परतण्याचा हट्ट माझा. ‘पण आईसाठी तरी एकदा जाऊन ये. ‘गुरुजींचा आग्रह म्हणून घरी परतलो.

आई अबोल होती. पण वडिल काकांनी मला परतू तर दिलेच नाही, पण शाळेत जाण्याचा आग्रह चालवला. पण माझा शाळेत जायचा नन्ना कायम राहिला. आई गुमसुम, जिळारी बाण लागलेल्या हरिणीप्रमाणे.

योगायोग कसा असतो बघा ! माझे मामा देऊरचे कॅप्टन विश्वासराव देवरे यांनी १९१४ च्या पहिल्या महायुद्धात आफ्रिकन फ्रन्टवर “क्वार्टर मास्टर जनरल” चा पराक्रम गाजविला. म्हणून इंग्रज सरकारने त्यांना १२५ एकर जमीन बक्षिस दिली होती. ती जप्त करण्याची तंबी दिली असतानाही त्यांनी स्वातंत्र्य-संग्रामात उडी घेऊन पश्चिम खान्देश (धुळे जिल्हा) चे ते पहिले सत्याग्रहींचे डिक्टेटर (सर्वाधिकारी) झाले. इंग्रजांचे निशाण फडकवणाऱ्या मामांनी स्वातंत्र्याचा तिरंगा खाद्यावर घेतला. खरे स्वातंत्र्यवीर झाले.

त्यांच्या नेतृत्वाने सान्या खान्देशात, बहुजन समाजात उत्साहाची उत्स्फूर्त लाट उसळली. सत्याग्रहाचा लढा तीव्र झाला

वडील काकांनी जंग जंग पछाडले. सर्व तऱ्हेच्या अस्त्रांचा प्रयोग करूनही मी दाद न दिल्याने हताश झाले होते. काय व्हायचे ते होवो म्हणून त्यांनी सत्याग्रही मामाकडे मला पोहोचवण्याचा निर्णय घेतला.

आईने कवटाळून घट्ट मिठीत घेतले. धाय धाय मोकलित राहिली. पण तिने मला जा की रहा काही सांगितले नाही.

त्यांतल्या त्यात आता तिच्या मोठ्या भावाच्या ताब्यातच मला द्यावयाचे ठरल्याने ती जरा सावरली होती.

माझ्या मनस्वी आईच्या आणि तिच्या अश्रूंच्या आठवणीत घोड्यांच्या टांग्याने धुळे-सत्याग्रह शिबीरात पोचवून मामाच्या स्वाधीन मला केले.

मामांना अटक होऊन शिक्षा झाली. धुळे तुरुंगात, बी क्लास मध्ये दाखल झाले.

शिरपूर तालुक्यात प्रचारासाठी माझी व शिरपूरच्या कन्हैयालाल गुजराथी यांची नेमणूक झाली.

शिरपूरचे वयोवृद्ध बाजीराव पाटील, देवकीनंदन महाराज, सुवालाल, पी. सी. मराठे, चिमण पाटील, विखरणचे रामदास जिभाऊ व त्यांच्या साथीला अनेक धाडसी तरुणांनी कोंडवाडे तोडून, वन खात्याने शेतकऱ्यांनी कोंडलेली गुरे मोकळे करून ते जंगल सत्याग्रहात धूमधडाक्याने सामील झाले. मी तालुकाभर प्रचाराची घोडदौड करून शिरपूरला मिठाचा सत्याग्रह केला. अटक झाली.

या वार्तेने खेड्यापाड्यातील हजारो लोकांची मुंग्यांसारखी रीघ लागली. जनसामर्थ्याला पहिले उधाण आले होते. ३० साली आमची दोघांची चांदीचा साज चढवलेल्या घोड्यावरून, वाजत गाजत गुलाल उधळीत, घरोघर आरत्या, नारळ, रुपयांची ओवाळणी देत मिरवणूक काढली. १२ वाजेपासून मिरवणूक सुरू झाली आणि ६ वाजता कचेरीवर पोहोचली. ८-१० हजारांच्या जनसमुदायापुढे घोड्यावरूनच क्रांतीचा उद्घोष करीत 'भारतवर्षी पुराण पुरुषा-वंदन शेवटले' गीत गाऊन चारी बाजूला जमलेल्या जनतेला चारी दिशेने हात जोडून प्रणाम केला. घोड्यावरून उडी मारून कचेरीच्या प्रवेशद्वारातून आत घुसलो.

मामलेदार करंदीकर यांच्यासमोर आम्हांला उभे केल्याबरोबर आम्ही दोघांनी गर्जना केली

Up up with National Flag

Down down with Union Jak !

आम्हा दोघांना ९ महिन्यांची सश्रम कारावासाची शिक्षा होऊन धुळ्याला रवाना केले. धुळेकर सज्ज होतो. त्यांनीही मिरवणुकीने गर्जना, घोषणा देत, गुलाल उधळीत धुळे तुरुंगात रात्री १० वाजता पोचवले. इंग्रज एवढे मुत्सद्दी धोरणी, पण त्यांना या सर्व माकड चेष्टा वाटायच्या. म्हणून सुरुवातीला त्यांची मिरवणूक जल्लोषला मनाई नव्हती. ३० सालच्या सत्याग्रहाच्या सुरुवातीच्या पहिल्या फेरीत गुरुजींना दीड वर्षांची शिक्षा अगोदरच झाली होती. त्यांना बी क्लास दिला होता, पण गुरुजीच ते. हट्टाने त्यांनी सी क्लासच घेतला. सामान्यांशीच त्यांचे अतूट नाते, म्हणून त्यांनी सामान्यांत, सामान्यांप्रमाणे राहाणे पसंत केले. त्यांची छाया माझ्यावरही पडणे अपरिहार्यच होते. गुरुजींची पूर्ण लागण मला लागली होती ना ?

माझी पथारी त्यांनी त्यांच्या शेजारीच घेतली. आमचे खऱ्या अर्थाने सहजीवन सुरू झाले. स्वातंत्र्याच्या लढ्यातील तुरुंगवासात त्यांच्या पथारीशेजारीच माझीही पथारी राहिली. भाग्यवान मी !

तुरंग खचाखच भरत राहिल्याने काहींना दुसरीकडे हलविण्याची पाळी आली. मी त्यावेळी जेलमधील लहान सत्याग्रही म्हणून मला त्यांच्याबरोबर जाता येणार नव्हते. गुरुजींनी समजावले तरीही रडून आकांत केला. त्यांनी माझी कासाविशी बघून जेलरचे मन वळवले व आम्ही ज्यात वीज सोडली आहे अशा तारांचे कुंपण असलेल्या मुंबईतील वरळीच्या चाळीच्या टेम्पररी जेलमध्ये प्रवेश केला.

मुंबई, नाशिक, नागपूर, पुण्याच्याही सत्याग्रह्यांनी जेलच्या चाळी भरल्या. आमच्या १०० सत्याग्रहींची तुकडी, जीत अकोला राष्ट्रीय पाठशाळेचे प्राचार्य अंबुलकर गुरुजी, नागपूर खादी भांडाराचे संचालक सहस्रबुध्दे, मुंबईचे कॉ, बॅरिस्टर बाटलीवाला, पुण्याचे आचार्य भागवत, धुळ्याचे नवलभाऊ, कन्हैयाभाई, मी, नंदुरबारचे मांगीलाल लंगडेबाबा, बारकू पाटील आदि मंडळी होती. या सर्वांना मद्रासमधील त्रिचनापल्ली जेलमध्ये नेले.

आम्ही जेलमध्ये लौकिक अर्थाने होतो, परंतु खऱ्या अर्थाने आम्ही आश्रम शाळेतच जणू होतो.

पहाटे व रात्री झोपण्यापूर्वी प्रार्थना. नंतर आश्रम भजनावलीतील एक गीत. गांधीजींचे आवडते-

वैष्णव जन तो तेणे कहिए ।
जो पीड पराई जाणे रे ॥
पर दुःखे उपकार करे तो ये ।
मन अभिमान न आणे रे ॥

रोजचेच कधी कबिरांचे ‘झिनी झिनी झिनी-बीनी चदरिया’; कधी मीराचे—‘मेरे तो गिरधर गोपाल, दूसरा न कोई।’ त्याचप्रमाणे नानकसाहेबांची, तुकारामांची, ज्ञानेश्वरांची, तुलसीदासांची अशी सर्व धर्मीय गीते गाईली जात.

आमची प्रार्थना:

नत्वहं कामये राज्यं न स्वर्गं न पुनर्भवनम् ।
कामये दुःखतप्तानां प्राणिनां आर्तिनाशनम् ॥

थेट गांधीजींच्या आश्रमात होत तसे कार्यक्रम ! कोण म्हणेल आम्ही जेलमध्ये आहोत म्हणून ? फक्त चार भिंतींच्या आत होतो म्हणून जेल म्हणायचे. आम्ही जणू राजकारणी नव्हतोच. आषाढी एकादशीला पंढरीला टाळ-मृदुंगांच्या गर्जनेत रंगणारे ते पंढरीचे वारकरी, तर आम्ही गांधीजींचे, जेलचे वारकरी.

वारकऱ्यांचे दैवत विठोबा, भक्ती विठाई माऊलीची; आमचे दैवत गांधीजी, भक्ती भारतमाईची.

राजकारणाचा जवळ जवळ संपूर्ण अभाव. गांधी भक्ती हीच आमची शक्ती. त्या पूजेत जणू आम्ही मग्न होतो.

परिस्थिती -परिवर्तन की मानव-परिवर्तन ? ३० च्या जेल मधील सारे कार्यक्रम मानव-परिवर्तनाच्या दिशेचे होते.

आमच्याजवळ ग्रंथ कोणते ? आश्रम भजनावली. कुणापाशी भगवद्गीता, रामायण, महाभारत, कुणापाशी तुकारामाची गाथा. क्वचित् कुणाजवळ ज्ञानेश्वरी, कुणाजवळ कुलदैवताच्या पोथ्या. मुसलमान सत्याग्रहींजवळ कुराण.

तोंडी लावायला गुजराथी, उर्दू, इंग्रजी, हिन्दी भाषेची साधना राष्ट्रऐक्यासाठीची.

ईश्वर अल्ला तेरे नाम ।
सबको सन्मती दे भगवान ॥

अशा आमच्या प्रार्थना.

मौन पाळावे, उपवास, ध्यान धारणाही. शरीर कष्टवणे त्यांच्या जोडीला. सर्व तोंडे गांधीजींकडे फिरलेली. आम्ही त्याच तंद्रीत आकंठ डुंबत होतो. राजकारण जवळ जवळ शुन्यच. गांधी उक्ती, भक्ती मात्र प्रत्येकाची. गांधीजींनी भारलेली मंतरलेले सर्व. भावना, बुद्धी सारे गांधीजींना अर्पण.

त्रिची जेलमध्ये आम्हांला काही काम नव्हते. प्रत्येक जेलमध्ये हीच अवस्था होती.

गुरुजी, त्यांचा बालसदृश स्वभाव, समभाव. सामान्यांत रमणारे. त्यांच्या आत्यंतिक प्रेमाच्या जवळिकेने सर्व भारावूनगेले होते.

त्यांच्या भोवती सर्वांनी जमावे त्यांनी गटेच्या फाऊस्टच्या कथा सांगाव्या, व्हिक्टर ह्यूगो या प्रथितयश फ्रेंच साहित्यिकाची 'जीन व्हॉल्जिन' ची कथा रंगवावी. त्यातील एक वाक्य आजही डोळ्यांपुढे येते.

“A Door of a clergyman never to be shut and a door of a doctor should always be open.”

(चर्चच्या पादर्याचा (धर्मगुरुचा) दरवाजा कधीच बंद नसावा. आणि डॉक्टरांचा दरवाजा सतत उघडा असावा.)

कधी त्यांनी महाभारतातील कर्णाचा संघर्ष उकलावा. दैवायन्तं कुले जन्म, मदायतेच पौरुषम् । (जन्म घेणे दैवाच्या हाती असले तरी पराक्रमाचा धनी मीच.) ही कर्णवाणी सुस्पष्ट करावी. कृष्णाचे गवळी रुपाचे इंगित सांगावे. कृष्णाचे बोट चिरले. सत्यभामा धावली, फडके शोधायला. जवळच द्रौपदी. तिने आंगावरील शालू टरकावून ती चिंधी बांधली. त्या चिंधीचे 'द्रौपदीच्या बंधुसखा नारायण' हे पालूपद असलेले कोकणातले गाणे म्हणून दाखवावे.

त्यांनी स्वतःच्या लिहिलेल्या कविता म्हणाव्यात. त्या कवितांचे दोहन करावे. कधी टालस्टॉयच्या How much land does a man need—Six feet long and three feet broad— सारख्या कथा समजावून सांगाव्यात. कधी रवींद्रांची गीतांजलीतील काव्ये फोड करून उकलावीत. भारतीय संस्कृतीच्या सणावारातील खाणाखुणांनी भारतीय संस्कृतीचे वैभवशाली वेड लावणारे दर्शन घडवावे. त्यातूनच पुढे भारतीय संस्कृती या गुरुजींच्या अनमोल पुस्तकांचा जन्म झाला.

कधी ‘श्यामची आई’ रंगवावी, स्वतःची महाराष्ट्राला वेड लावणाऱ्या ‘श्यामची आई’ ची रिहर्सल (नाटक स्टेजवर रंगविण्यापूर्वीच्या तालमीप्रमाणे). यातूनच ‘श्यामच्या आई’ चा जन्म झाल्या.

कधी भगिनी निवेदिताची ध्येयनिष्ठ कहाणी सांगावी, तर कधी “जोन ऑफ आर्क” च्या शौर्यगाथेने आमच्याही डोळ्यांत टिपे आणावीत. असे सारे काहीबाही सतत चाललेले असायचे.

काही प्रसंग तर अजूनही ताजे वाटतात. निसर्गवेडे गुरुजी एकदा संध्यासमयीच्या दर्शनात गुंग होते. एकदम ओरडले— ‘अरे उत्तम, कन्हैया, नवल पळा, पळा. बाहेर येऊन बघा रे. बघा, बघा हे सृष्टीचे रम्य रूप.’

त्रिचीच्या संध्यासमयीचे रंग म्हणजे निसर्गाच्या अद्भुततेचे दर्शन. विविध छटा, विविध रंग मिश्रण. दंग करणारे. भारून खिळवून टाकणारे.

कायमचे निसर्गवेडाने वेडावलेल्या गुरुजींची लगेच काव्यप्रसूती:

सायं प्रभात समयी दिसतात चारु रंग,
तवहृदस्थ प्रेमसिंधु—त्याचेच हे तरंग.
किती पाहू पाहू पाहू तृप्ती न रे बघून,
शत भावनांनी हृदय येई उचंबळून.

दुसऱ्या दिवशी त्यांचे हे काव्यवाचन. जिकडे तिकडे देवाचेच रुपडे त्यांना दिसे.

देश, देवाची किती गीते त्यांनी लिहावीत ? आम्हाला म्हणून दाखवावीत ? अशी शेकडो गीते ऐकण्याचे भाग्य त्यावेळी लाभले.

महान भारताचे महान शिल्प—भारतीय संस्कृतीचे, सेवेचे, शौर्याचे, त्यागाचे—त्यांच्या या कथाकाव्यातून ते आमच्या हृदयात कोरत रहात.

त्यामुळे देव आणि देशभक्तीचे आलेले उधाण आमच्या रोमारोमात भिनत जाई.

मला एकदा मध्यरात्री हालवून हालवून जागवले—‘ऊठ, ऊठ उत्तम.’ दरवाजाच्या गजापाशी नेले. त्रिची जेलच्या अगदी जवळच ताशीव पिंडीच्या आकाराच्या उंच भव्य खडकावर चंद्रकोर स्थिरावली होती. “बघ , बघ, महादेवाच्या पिंडीवर चंद्रकोर.” असे भावुकतेचे मूर्तिमंत प्रतीक म्हणजे गुरुजी.

कधी कधी अंथरुणावर पडले की, त्यांचे 'राम ! राम' सुरू होई. भेदक जीवघेण्या आवाजात. सारी सारी रात्र रामाचा जप चाले. मधून मधून मी जागा होई तो 'राम ! राम !' चा करुणेने व्याकुळ, ओथंबलेला आवाज कानावर पडत राही.

एकदा रात्री जागा झालो. गुरुजी अंथरुणात नाहीत. बघतो तो दरवाजाच्या सळ्यांवर डोके टेकून त्यावर डोके घाशीत "ये ग आई, मज माहेराला नेई " ची गुणगुण आणि अश्रुपूर चाललेला. पहाट होत आली तरी त्यांचे विव्हाळणे सुरूच.

गुरुजींच्या ह्या हृदय पिळवटणाऱ्या अवस्थेतून त्यांच्या अश्रू या प्रदीर्घ काव्याचा जन्म झाला

नको माझे अश्रू । कधी नेऊ देवा ।
हाचि थोर ठेवा । माझा एक ॥
बाकी सारे नेई । धन, सुख, मान ।
परि हे लोचन । राखी ओले ॥
माझे रूम मन । अश्रू दाविताती

अश्रू हा जीवनाचा आरसा गुरुजी मानीत. केवढे सत्य गुरुजी सांगून गेले !

अश्रू वाचविती । अश्रू हासविती ।
माझा फुलविती । जीवन तरु ॥
अश्रूंच्या प्रवाहानेच जीवन साकारत जाते म्हणून
अश्रू नारायण — आहे माझा।

गुरुजींनी अश्रूनारायण मानला. त्यांच्या सर्व वाङ्मयातही अश्रू झळकता.

म्हणून गुरुजींचे साहित्य रडवे म्हणणाऱ्यांना सवाल — असा एक तरी साहित्यिक दाखवा की ज्याची वाङ्मय निर्मिती स्वतःच्या पेटलेल्या जीवनातून, जेलच्या प्रत्यक्ष यातना गृहातून झाली आहे ? कष्ट, घाम, रक्त आणि अश्रू यांनी लिहिणारा असा महाराष्ट्रातील नव्हे, भारतातील एकमेव कवी, साहित्यकार म्हणजे साने गुरुजी.

जीवनाच्या प्रत्यक्ष अनुभूतीतून, कल्पनेच्या भरारीतून वा कल्पना-अनुभूतीतून नव्हे, तर खडतर जेलमध्ये काव्य प्रसवणारी वाङ्मय साधना गुरुजींची. गुरुजी एकमेवाद्वितीयच !

ज्यांनी हजारो तरुणांना ध्येयाचे, माणुसकीचे, सेवेचे, प्रेमाचे, त्यागाचे वेड लावले असा एक तरी त्यांच्यासारखा अन्य साहित्यिक आहे का ? उंदड साहित्यकार झाले आणि होतील. पण धग धगत्या जीवन ज्वालेतून काव्य, साहित्य प्रसवणारे गुरुजीच एकमेव.

गुरुजींचे साहित्य रडके म्हणणारे खुशाल रडोत. ते रडे आणि रेडीही आहेत.

दिव्यचक्षू गुरुजींची दृष्टी आंधळ्यांना कशी दिसावी ? क्षितिजापार बघणारी त्यांची असामान्य दृष्टी आणि आम्ही फक्त पायाखालची माती बघणारे व्यवहारवादी.

गुरुजांची दृष्टी भावी उदात्त, सहिष्णू, क्षमाशील, उदार, उबदार समाजमनाची जडण घडण अपेक्षिते.

गुरुजींचे वाङ्मय सत्यम् , शिवम्, सुंदरम् साठी आकाशापलिकडे झेप घेणारे.

अपूर्ण मानवाच्या परिपूर्तीसाठी अश्रूंशिवाय कोणतेच प्रभावी परिणामकारी हत्यार नाही.

ज्यांना अश्रूची थोरवी समजली नाही त्यांना काय डोंबले समजणार?
जीवन आणि साहित्य यांच्या एकरूपतेचा संगम असलेले साहित्यिक फक्त साने गुरुजीच. भारतात एकमेव

‘खरा तो एकचि धर्म —जगला प्रेम अर्पावे ‘
‘बलशाली भारत होवो —विश्वात शोभूनि राहो ‘
‘भारत माता माझी , लावण्याची खाण ।
गाऊ तिचे गान, गाऊ तिचे गान ॥ ‘

‘आम्ही देशाचे मजूर, आम्ही देवाचे मजूर, कष्ट करु भरपूर ॥ ‘
‘एक हात भू नांगरणे, शत व्याख्यानाहून थोर ॥ ‘
‘आम्ही मांडु निर्भय ठाण —देऊहो प्राण मातृभूमिच्यासाठी मोदे करु सारे बलिदान ॥ ‘

असे अमर काव्य प्रसवणारे गुरुजीच. भले त्यांना कुणी नतद्रष्ट गुरु नव्हे तर ‘गुरु’ (ढोर) म्हणोत. पुणेरी संस्कृतीच्या ठेकेदारांनी ‘गुरु’ म्हणून गुरुजींची संभावना केली होती.

पहिलटकरणीचे बाळंतपण माहेरीच होते. तशी गुरुजींची बहुतेक सर्व वाङ्मयप्रसूति जेलमधीलच. ते ‘गुरु’ (ढोर) म्हणणाऱ्यांचे गुरुणाम गुरु मी उगीच म्हणत नाही.

“गुरुजी म्हणजे देश आणि देव यांचे मिश्रण. आणि देवत्वाकडे धावणारे, पण देवत्व सदाचे हाती न आल्याने, तळमळणारा, तगमगणारा तडफडणारा. देवदूत आत्माच.” पांढऱ्या कपड्यावर पडलेले डाग साबण-सर्फने धुता येतात पण जीवनाच्या अपूर्णतेचे, मनोमालिन्याचे, मनोदुर्बलता व कमकुवतपणाचे डाग धुतले जातात फक्त अश्रूंनीच. म्हणून गुरुजींनी अश्रुनारायणालाच वेदो—नारायण मानला. हे निर्विवाद सत्य कोण नाकारील?

आमचे आराध्य दैवत
पूज्य साने गुरुजी
धडपडणाऱ्या मुलांची — धडपडणारी आई

अनुक्रमणिका

अलविदा—अलविदा.....
साने गुरुजींचे शेवटचे निर्वाण पत्र !

५८० अ,
सदाशिव पेठ पुणे २.

प्रिय उत्तम—सप्रेम अ. आशिर्वाद
तुला काय लिहू ? न लिहिण्यासारखेच सारे आहे.
जपून रहा. सौ. लीलास सांभाळ.
माझी आठवण ठेव.
गंभीर, खंबीर, निर्मळ, त्यागी, उदार उदात्त असे जीवन तुझे, तुम्हा सर्वांचे आसो.

हजारो स्मृतीत येतात. तुम्हा सर्वांचे प्रेम, मजजवळ आहे.
गुरुजींचे चुकले, माकले, बोलले, सवरले, क्षमा करा.
तुम्ही सारी भावंडे, त्याचप्रमाणे मधू, नवल, कन्हैया, ओंकार, सुभान, रामसिंग, लोढुभाऊ
एकमेकांना सांभाळा. मी कोणाकोणाची नावे लिहू ? सारे माझे !
जगलो तर तुमचा, मेलो तर विश्वास विलीन होऊन विश्वाचा.
सारे प्रभूच्या हाती.

तुझे
अण्णा.

चि. सौ. लीलास तसेच बाळास सप्रेम आशिर्वाद.
जपा ! जपून रहा ! जीवन कृतार्थ करा.

अण्णा.

(मूळ पत्र साधनेकडे 'साने गुरुजी चरित्र' राजा मंगळवेढेकर लिहित होते त्यासाठी पाठवले ते परत मिळालेच नाही म्हणून त्याचा हा तर्जुमा.)

गुरुजी अमर आहेत !

पुण्याहून लिहिलेले बिनतारखेचे पण निर्वाणापूर्वी ते मिळू नये म्हणून गुरुजींचे शेवटचे पत्र (फोटो मागे छापलेले) त्यांच्या मरणाच्या दुसऱ्या दिवशी मिळाले. आमचा शेवटचा निरोपच त्यांनी घेतला निर्वाणापूर्वी.

हे भाग्य म्हणावे का ? का आम्हाला असह्य वेदनेची ही चूडच ?

रेडिओ खणखणला. प्रेतयात्रेचे वर्णन करीत ! मी आणि लीला-काय झाली असेल आमची मनःस्थिती?

त्यांना भक्ति भावाने अश्रूंची श्रध्दांजली वाहण्याशिवाय आमच्या हातात काय होते ? त्यांची अंतःकरणातील मूर्ति आम्हांला हेलावत राहिली, पाणावत राहिली. त्यांच्या अन्त्ययात्रेत सामील होऊन अंत्यदर्शनाला जाण्याची इच्छाही मरून गेली. ते शक्यही नव्हते.

हे घडणारच केव्हा तरी, याची आम्हा दोघांनाही मनोमन खात्री होती. वेळेपेक्षा उशिराच ते घडले का ?

कॉ. श्रीपाद डांगे म्हणतात, 'साधनेच्या कर्जापोटी हे झाले.' साधनेच्या वारसदारांनी 'हे सर्व खोटे' म्हणून कंठरवाने सांगितले. गुरुजींचे वारसदार म्हणून मिवरणारेही त्यांत सामील. तरी उलगडा कुणीही केला नाही.

कलियुगी जन-अत्याती करिती ।
काही केल्या यासी-साहवेना ॥
नामा म्हणे हा तो-देहासी विटला ।
स्वरूपी पालटला-ज्ञानदेव ॥

संत नामदेवाने ज्ञानेश्वररायांनी समाधी घेतला त्यावेळी म्हटले. ज्ञानेश्वरांऐवजी गुरुजींचे नाव घातले की पुरे. ज्ञानेश्वराप्रमाणे गुरुजींचीही समाधीच.

मात्र गुरुजींचा आत्मा सदैव मृत्यू भोवती, त्यांच्याच शब्दात 'काळ्या आई' भोवती झेपावत होता. याचा अनुभव आम्ही अनेकदा घेतला होता. त्यांना समजावीत होतो, खुलवीत होतो, अश्रूंनी त्यांची समजूत त्यांच्या अश्रूंबरोबर काढीत होतो

गेले ! गुरुजी गेले ! गुरु माऊली अंतर्धान पावली. पण त्यांनी पेटवलेली ज्योत जनमानसांत व आमच्या मनांतही अखंड तेवते आहे—

ज्योतसे ज्योत जगाते चलो
प्यारकी गंगा बहाते चलो

अनुक्रमणिका

राहमें मिले जो दीन दुखी
गलेसे उसको लगाते चलो ॥

या स्वरूपात आमच्या व अनेकांच्या, हजारो, लाखोंच्या हृदयांत, भावी पिढ्यान् पिढ्यांच्या हृदयांत त्यांची वस्ती कायम राहणार आहे.

म्हणून—गुरुजी अमर आहेत !

त्रिची जेल मधून सुटलो—पण—

एकदा मला तिसऱ्यांदा टायफाईडने गाठले— १३ दिवस जेल-हॉस्पिटलमध्ये. मागील दोघा जीवघेण्या टायफाईडमध्ये आजी, आईची सेवा घडली. गुरुमाऊलीची सेवा-चाकरी राहिली होती. तीही भरून पावली. कृतार्थ झालो.

सर्व खान्देश मला गुरुजींचा कल्याण म्हणे. पण कुठे समर्थ रामदासांचा कल्याण आणि मी गुरुजींचा कल्याण ? कुठे इंद्राचा ऐरावत आणि कुठे श्यामभट्टाची तट्टाणी ? सदा हिंपुटी असलेला मी ! कुठे समर्थाचा समर्थ कल्याण आणि गुरुजींनी पोसलेला दुबळा जीव मी ? इंद्राचा ऐरावत आणि श्यामभट्टाची तट्टाणी यांची बरोबरी कशी व्हावी ? गुरुजांचा परीस माझ्या मातीला लागून त्याचे लोखंड झाले, लोखंडाचे पितळ झाले पण सोने होऊ शकले नाही. ही माझ्या आयुष्याची जीवघेणी खंत, माझी पाठ अजूनही सोडत नाही. जिची माझ्या भावुक मनाला घट्ट मिठी बसली आहे ती आयुष्यात सदैव सावलीप्रमाणे जीवघेणा पाठलाग करते आहे.

सुटकेचा दिवस उजाडला. गुरुजींनी देशाच्या, देवाच्या, सेवेच्या कर्माची शिंदोरीची गाठोडी आधीच बांधून दिली होती. पण माझ्या सुटकेने के गुमसुम झाले.

शिक्षा पूर्ण झाल्यावर जे सत्याग्रही सुटत त्यांना निरोपाची सभा होई. काही तरी बोलावे लागे. मी म्हणालो “गुरुजींनी मला संजीवनी दिली नसती तर कोणत्या तरी खातेऱ्यात किड्याप्रमाणे वळवळत जगत राहिलो असतो.

“सरंजामशाही घरात मी जन्मलो. त्यातील गुणावगुणांनी मला खऱ्या आयुष्यातून उठवून, वीर सावरकरांनी म्हटल्याप्रमाणे ‘शेणामाजी बांधून वाडे—नांदती शेणकिडे’ प्रमाणे पोटार्थी किड्याचे निःसत्त्व जीवन जगलो असतो. मला गुरुजींनी मानव्याची दीक्षा देऊन माणूस बनवले आहे.” मी काहीतरी असे बोललो, जणू स्वतःशीच स्वगत असे.

गुरुजी बोलण्याच्या मनःस्थितीत नव्हते म्हणून समारोप आचार्य भागवतांनी केला. ते म्हणाले “आजपर्यंत आपण अनेकांना निरोप दिला. आता उत्तमने आपल्या निरोपात जे हृदगत सांगितले ते हृदयाला भिडणारे नक्कीच आहे. ते या चळवळीचे, गांधीजींचे यशच मी मानतो.”

मला बोलतांना भान नव्हते. मी स्वतःशीच जणू बोलत होतो. पण आचार्यांच्या उद्गारांनी कृतार्थतेच्या भावनेची जाणीव झाल्याशिवाय राहिली नाही.

मी सुखावून त्रिची जेलबाहेर पडलो खरा ! पण ?

धडपड ! आणि धडपड-धडपड-

जोडीदार कन्हैया भाईच्या आग्रहाने परतीच्या मार्गावर असलेल्या तिरुपतीच्या बालाजीचे दर्शन घेऊन घरी परतलो. जसजसे घर जवळ आले, तसतसा भानावर आलो. मी घरी परत आलो तो दोरा कापलेल्या पतंगाप्रमाणे दीनवाणा, केविलवाणा होऊन. जणू उदासीनतेने घरांत प्रवेश केला. आईशिवाय घरातील सर्वांचा ना खेद ना खंत असा भाव.

“उत्त्या, मरजायजो जेलमा गया ते गया पन मरजायजोना रोजना खावाना, पेवाना तरास मातर चालना गया ! त्याना खावाना, पेवाना सर्वा नखरा गयात. आते त्याना पुढे काईबी ठेवा तो मुकाट खाईलेस. एवढं मातर व्हईं गे.”

(उत्तम, मेला तुंगगात गेलात गेला पण मेल्याचा रोजचा खाण्याचा, पिण्याचा त्याचा त्रास गेला. खाण्याचा पिण्याचा नखरच खरपणा समाप्त झाला. आता त्याच्यापुढे काहीही ठेवा. तो मुकाट्याने खातो. एवढे सुख मात्र झाले आहे.)

लहानपणी शाळेतून सुटीला घरी आलो रे आलो की माझे लाड होत. आताच्या आता अंड्याची भाजी कर, गिलक्याचे भरीत कर, मटन, मासे आताच्या आता पाहिजेत, असा माझा हट्ट असे. माझ्या हट्टी चोखंदळपणाने सर्व वैतागून जात. त्यातल्या त्यात काकू फार हैराण होई, त्या काकूचा हा वरील शेरा. माझ्या खाणे, पिणे, रहन सहन, कपडे लट्याचा नटखटपणा यांच्या शौकापासूनच्या विन्मुखतेचे जणू ते काकूचे प्रतीकात्मक उद्गार होते.

मी अंतर्मुख झालो होतो. माझी बहिर्मुखता संपली होती. जीवनाच्या आगळ्या वेगळ्या अध्यायात मी प्रवेश केला होता.

वडील, काकांनी पुन्हा शिक्षणाचे टुमणे लावले. “आता तरी शुध्दी धर” म्हणाले. पण शाळेत न जाण्याचा माझा हट्ट. त्याने ते भडकलेच.

“मर मग ! हो घाण्याचा बैल !” वडील, काकांनी उद्वेगाने म्हणून मला शेतीच्या कामाला जुंपले.

पहाटे सकाळी उठून २५-३० गुरांच्या गोठ्याची झाडलोट, शेणगोटा करून वखरटीत व नांगरटीतही घातले. एक सालदारच बनवले. उद्देश हा की मी या श्रमांनी पिळून जाऊन, शिक्षणाचा सुकर मार्ग धरेन. पण मी वाकलो नाही. पडेल ते कष्ट उपसत राहिलो. या माझ्या कष्टाने माझी आई मात्र कळवळत राहिली. शिणत राहिली.

गुरुजींचे त्रिचीहून काव्यमय पत्र आले. माझ्या आठवणीने ते घायाळ होऊन प्रसवलेले काव्यच पाठवले. जुन्या “पत्री” काव्यसंग्रहात त्यांनी ते उधृत केले आहे. त्याने मी फार फार सुखावलो. माझ्या कष्टांची फुले झाली.

गुरुजी सुटले. डांगरीला धावत आले. पण मी भाटपुऱ्याला. “बिटुकल्या (मला ते प्रेमाने बिटुकल्या म्हणत), तुझ्या भेटीची आस धरून आलो होतो.” अशी चिट्ठी मला मिळाली मात्र. मी गुरु माऊलीकडे अमळनेरला धाव घेतली.

त्यांच्यात संपूर्ण विरघळून जाण्याच्या माझ्या प्रयत्नाला सुरुवात झाली. मी गुरुजींचा झालो. त्यांच्या कार्यात झोकून दिले. आईलाही विसरलो.

अमळनेरच्या आणि देशाच्या सार्वजनिक जीवनात आज काम करीत असलेले अनेक मुले सूतशाळेत येऊ लागले. राजा कुळकर्णी, (गोदी कामगार नेता व माजी खासदार), मोहाडीकर बंधू—एक प्रकाश (माजी आमदार व साने गुरुजी कथामालेचा संचालक), दुसरा राम (रामकृष्ण बजाजांचा पर्सनल सेक्रेटरी), कॉ. सद्दू भालेराव (म. कम्युनिस्ट पार्टी सेक्रेटरी), दो धू शिंपी आणि आणखीन् छोटे मोठे अनेक. सूतशाळा म्हणजे संस्कार शिबीरच.

त्याकाळी वेड्यात जमा होणाऱ्या अध्यायाला सुरुवात झाली.

मी पायताणे वर्ज्य केली. टोपी-अंगरखाही फेकला. निव्वळ पंचाधारी. एक पंचा अंगावर कधी मधी गुंडाळी. खेड्यापाड्यात अनवाणी गुरुजी, मी आणि सुटीच्या दिवशी काही मुलेही हातात झाडू, खांद्यावर तिरंगा घेऊन गाणी गात, ग्राम सफाई करीत असू. खेड्यात कधी खादी विक्री फेरी करू लागलो. शहरात असलो तर प्रभात फेरी. सूत शाळेत सूतकताई वर्ग. कधी कधी शहरात खादी फेरी. हरिजन वस्ती सफाई. क्वचित संडास सफाई. सारखी धावपळ आणि धडपड. शिवाय गुरुजींचा आवडता छंद लिहिण्याचा. त्यासाठी ‘काँग्रेस’ साप्ताहिक. त्याचीही हमाली जोडीला. सकाळ व सायंकाळची प्रार्थना, ज्यांत मुलेही सामील होत.

दिवसभर खेड्यापाड्यांत अनवाणी, खान्देशच्या तापलेल्या फपुट्यातला प्रवास करून. दमून भागून परतलो की जीव आणि शरीर थकून जाई. घायकुतीला येई.

घरी सूतशाळेत आलो की स्वयंपाकाला जुंपायचे. त्यासाठी भांडी घासायची, स्वयंपाक शिजवायचा. कधी मी, कधी गुरुजी. आळीपाळीने. दोघांचा स्वयंपाक तरी काय ? कधी गोवारीच्या शेंगाच मीठ घालून उकळून घ्यायच्या. त्याच खायच्या. कधी वाटाण्याच्या तर कधी गंगाफळ तसेच खायचे. गुरुजांची चतुर्थी असली तर गंगाफळ हमखास खायचे. कधी भाकरी थापायचे. जोडीला डाळ, भेंडी, वरणाचा आमचा स्पेशल मेनू. तिखट —मसाला आम्हाला वर्ज्य.

या दगदगीने व हेळसांडीने मी खोकल्याने बेजार झालो. तसेच रेटत राहिलो. शेवटी गुरुजींनी मला खान्देशच्या प्रथितयश डॉक्टर म्हसकरांकडे नेले. त्यांनी टी.बी. ची शंका प्रदर्शित केली. गुरुजी धास्तावले. बडोद्याला मावशीला पत्र लिहून मुंबईला बोलावले. मला मुंबईला घेऊन गेले. तेथून त्यांचा

जिवलग बालमित्र डॉक्टर राम जोशी बोर्डीला. यांच्याकडे नेऊन पुन्हा तपासून घेतले व मावशीच्या सोबत बोटीने हवा पालटासाठी जहाजातून त्यांच्या कोकणातील पालघर ता. दापोलीला त्यांचे गावास पाठविले.

मुलीला मूळ धाडताना जे जे सोपस्कार, तसे औषध पथ्याचे गाठोडे बांधून दिले. बोटीचा माझा पहिला प्रवास. बोट लागली तर उलटीचा त्रास होऊ नये म्हणून मावशीजवळ आद्रक, अक्कलकराच्या वड्या, आवळकंठी असे काहीतरी दिले. पण बोट लागलीच नाही. हर्णे बंदरात आम्ही उतरलो. पडावातून काढ गाठला व बैलगाडीने पालघर गाठले. श्यामची आई कडेच जणू मी गेलो. श्यामच्या आईचे गुरुजींनी तुरुंगात सांगितलेले सर्व प्रसंग डोळ्या-मनात साठविले. ती दापोलीची शाळा, तो पन्हा नाला. सर्वत्र भ्रमंतीही केली. गुरुजींचे घर, परस सर्व जणू माझे झाले. दोन महिने विश्रांती, औषधे घेऊन प्रकृती उत्तम होऊन परतलो. कामाला जुंपलो.

मला आईची आठवण मधून मधून यायची. मी म्लान, उदासीन व्हायचो. त्यात आणखी एक भर पडली. माझ्या तरुण मनाच्या उन्मादाची. एकाच्या दोन गोष्टी झाल्या. माझी कुतरओढ दोन्ही बाजूंनी झाली. एका बाजूला आईच्या दयनीय स्थितीने व दुसऱ्या बाजूला माझ्यातील उसळणाऱ्या तारुण्याच्या दाहक ज्वालेने.

पहिली तापदायक, दुसरी जीवघेणी.

माझ्या समर्पित जावनाला तडे पडू लागल्याने जीव थाऱ्यावर रहात नसे.

रात्रंदिन आम्हा। युद्धाचा प्रसंग ।
अंतर्बाह्य जग। आणि मन ।

जेलमध्ये घोटलेला तुकऱ्याचा अभंग आठवी. घोळत राही. समर्थाचे मनाचे श्लोक आठवतात —

अचपळ मन माझे नावरे आवरिता ।
तुजविण शिण होतो धाव रे धाव आता ॥

त्या रामालाही आळवीत राही. कधी मीच त्रिचनापल्ली तुरुंगात लिहिलेले —

‘हृदय पटल पांडु आहे देवा
लिहोनीय ठेवा पांडुरंग’

गीत आळवीत राही. पण

मन हे ओढाळ गुरु हेच सत्य. मी एक नादिष्ट. काही नादिष्ट माणसांच्या व्यक्तिमत्वातून वहात असलेले चेतना प्रवाह महापुरासारखे असतात का ? कर्तव्याच्या, कामाच्या, ध्येयाच्या किंवा मनोमालिन्याच्या अधोगतीच्या मार्गावर हे सारख्याच वेगाने वहात जातात का ? या विचाराने मन घायाळ होई. सोसल्याने माणसे मोठी होतात म्हणे. पण त्या सोसण्याला काही मर्यादा का ?

सोसता सोसवेना. या संघर्षात खरोखर भावुक मनाची काय अवस्था होत होती ते मीच जाणे.

अश्रू ! अश्रू ! आणि अश्रू !

माझ्यासारख्या भाविकाचे जीवन केवढे विरोधा भासाचे. घटक्यात देवाचा तर घटक्यात राक्षसाचा अवतार. घटक्यात आकाशात भरारी तर घटक्यात जमिनीच्या चिखलात लोळणे.

माझ्या एका हातात अन्यायाशी झुंजणारा त्रिशूळ आणि दुसऱ्या हातात समर्पित जीवनाची ढाल. पण बोटांत स्वतःशीच स्वतःच्या पोटात घुसणारी वाघनखेही.

गुरुजींना मी काय आणि कसे सांगणार ही माझ्या हृदयांतील घालमेल ? गुरुमाऊली पासून काही लपवू नये म्हणतात. पण माझी लज्जा आतल्या आत घुमसायची.

या तणावाने एकदा हमसून हमसून रडताना गुरुजींनी पाहिले मात्र. त्यांचे माऊलीचे मन घायाळ झाले. त्यांनी समजावीत खोदून खोदून विचारले. पण त्याने अधिकच हुंदके सुरू झाल्याने ते हतबुद्ध झाले. त्यांनी अंदाज बांधला.

दुसऱ्या दिवशी पहाटेसच गुरुजी म्हणाले “चल उत्तम”

“कुठे” ? माझा प्रश्न.

पण गुरुजी स्तब्ध चालत राहिले मी त्यांच्या मागे निःस्तब्ध.

डांगरीच्या रस्त्याचा फाटा त्यांनी धरला मात्र. मी समजलो. आता आईकडे.

गुरुजींनी आईच्या पायावर भक्तिभावाने डोके टेकले. मीही डोके टेकले. आई फुलून गेली. १० मैल चालत आलो. दुपार झालेली. पण घरात खडखडाट. आईने घाईघाईने शेजारून पीठ आणले. उडदाची डाळ शिजवली. भाकरी आणि डाळ वाढताना त्या मानिनीच्या हृदयाला पीळ पडल्याची व्यथा मी तिच्या चेहऱ्यावर वाचली.

देव घरी आला आणि त्याला डाळ भाकरी ? ही तिची व्यथा तिच्या अश्रूंनी भरलेल्या डोळ्यांत दिसली.

गुरुजी म्हणजे झूला. खुशीत आले की झूला आकाशाला भिडे. खिन्नता आली रे अली, दाटली की झूला पाताळ गाठी.

गुरुजी म्हणजे आशा-निराशेचा हिंदोळा. हा हिंदोळा केव्हा, कसा, कश्याने, कोणत्या बाजूने झुकेल हे मला कधीच उमगले नाही. त्याला काळवेळ काहीच नव्हता. आता गुरुजी खुशीच्या झूल्यावर. खुशीत आईशी गुलूगुलू गोष्टी करून तिला रिझवीत होते.

“आई, उत्तमला जन्म देणाऱ्या तुम्ही फार फार थोर आहात. मलाही आई नाही. मी तुमचा मोठा आणि उत्तम लहान.” असे गुरुजी बोलत होते. गालातल्या गालात त्यांचे ठेवणीतले मृदू हसू हसत होते. पाहून मन तृप्त होणारे.

मी मात्र मान खाली घालून भारावलेल्या मनाने, अन्न चिवडीत होतो. अगदी गुमसुम. आईकडे सरळ बघण्याला सुध्दा माझा जीव धजत नव्हता.

गुरुजींनी निघताना आईच्या पायावर पुन्हा पुन्हा डोके टेकले. अगदी त्रिवार.

आईच्या पायाला कडकडून मिठी घालून तिचे पाय अश्रूने धुवून काढावेत असा तीव्र विचार येऊनही तिच्या पायावर जड झालेले माझे डोके टेकले.

आईजवळ आलो की दाह, लांब असलो की हुरहूर. काय हे माझे जिणे ?

वडिलांनी आईला आणि तिच्या बछड्यांनाही तिच्याबरोबर वाळीत, घोरात टाकले होते. आजोबा, आजी आता वारले होते. आईला आजोबांचा असलेला आधारही नाहीसा झाला होता. आजोबा गेल्याने वडील अधिकच उधळले होते. डांगरीला तिला वनवासातच जणू पाठवले होते.

नांदेड या गावीही सूतशाळा सुरू केली होती. त्याचे व्यवस्थापन होते गंगाराम भाऊकडे, जो साधा मोतीविक्या होता. पण स्वातंत्र्याने झपाटलेला, तुरुंगाची वारी केलेला.

अगदी अशिक्षित अडाणी असे अनेक गांधीवेडे त्या काळी होते. आमच्या डांगरी गांवातील तानकू शेट बडगुजर असाच एक वेडा. सदा खांद्यावर तिरंगा, तोंडात स्वातंत्र्याची गाणी म्हणत, भिंगरीसारखा आयुष्यभर गावोगाव फिरणारा मुंज्याच.

माझ्या डांगरी गांवालाच खादी आश्रम काढवयाच्या निर्णयाप्रमाणे पेळूच्या गोण्या, टकळ्या, चरखे, हातमाग, दळणाची जाती आदि सर्व साहित्य घेऊन राम मंदिरात आश्रम सुरू झाला. माझ्याच गांवचे सत्याग्रही भिका पाटील व तानकू शेट, हातमाग प्रशिक्षित शंकर फडके आदि कार्यकर्ते कामाला जुंपलो.

प्रभात फेरीची आगेवान झाली माझी आंधळी बहीण सुंदर. घरातील बालगोपालही त्यात सामील झाली. चरख्याच्या संगीताबरोबरच ग्रामसफाई, स्वावलंबनही सुरू झाले. धोटा खादी विणू लागला.

गुरुजींच्या साहित्यिक मनाला खाद्य मिळाले. “धडपडणारी मुले” . ज्याचा उल्लेख महाराष्ट्रात सर्वत्र केला जातो या गुरुजींच्या पहिल्या वहिल्या कादंबरीची प्रसूति झाली. माझ्या गावाची, डांगरीची, माझा साऱ्या कुटुंबाची व कायालिला जुंपलेल्या कार्यकर्त्यांची धडपडीच्या इतिहासाची नोंद करून जणू मी आणि माझ्या कुटुंबाच्या धडपडीवर त्यांनी शिकामोर्तब केले.

“धडपडणारी मुले” त्याची जातक कथा अशी आहे. सर्व कार्यकर्त्यांची, माझ्या घरातील सर्वांची नावे तशीच ठेवली, फक्त माझेच नाव उत्तमऐवजी रघुनाथ केले.

कादंबरीच्या रघुनाथचे काल्पनिक लीलाशी लग्न लागले. मीलनाने शेवट केला.

त्याने माझे धडपडणारे मन एवढे भारले गेले की, त्यानंतर कित्येक वर्षांनी लग्न झाले तेव्हा मी माझ्या पत्नीचे नावही लीलाच ठेवले.

धडपडणाऱ्या कादंबरीतील लीलापेक्षाही ही लीला अपेक्षेपेक्षाही सरस, एक कडी वरच निघाली. त्याने माझे जीवन सार्थ झाले.

आश्रमात मी पोटभर खाई, पण भावंडे कधी कधी खायलाही मोताद. याने मनाचे शल्य भडकून उठे. पण करणार काय ! मी जखडलो होतो ना ! गुरुजींनाही सांगण्याची कधी इच्छाच झाली नाही. उघडे नागडे सारे ! गुरुजींच्या हाती ना धन ना त्यांच्या पाठीमागे कुणी धनवान !

कधी कधी भल्या पहाटे घरी जाऊन मोलाचे दळण दळणाऱ्या आईच्या दळणाला हातभार लावी. एवढेच करणे मला शक्य होते. आश्रमात दळण्याची सवय मला होतीच.

३२ साल उजाडले !

गांधी-आयर्विन तह मोडला. ३२ साल उजाडले. पुन्हा सत्याग्रहाची हाक राष्ट्रपित्याने दिली. राष्ट्रात चैतन्य संचारले.

ग्रामस्वराज्यासाठीचे, ग्रामस्वावलंबनाचे व सर्व विधायक कार्याचे सत्याग्रहात रूपांतर होणे अपरिहार्यच होते.

आमच्या आश्रमाच्या प्रभात फेरीची धुन आणि लय बदलली. चरख्याच्या संगीताबरोबरच सत्याग्रहाचे, वीरश्री, शौर्याचेही गीत गाण्याचे राजकारण सुरू झाले.

त्याबरोबर लपंडावाची लपाछपीही आलीच.

चरख्याच्या, झाडूच्या जोडीला सायक्लोस्टाईलही आला. आमच्या कार्यक्रमाचा महत्त्वाचा भाग त्याने घेतला. अर्थात् आश्रमात, राम मंदिरात नाही तर माझ्याच घरात.

गुरुजींनी अमळनेरहून पत्रके पाठवावीत. ती न आली तर कधी कधी मीही लिही. सायक्लोस्टाईलवर त्याची पत्रके काढून अमळनेरला पाठवायची. खेडोपाडी सभा भरवून ती पत्रके वाटायची, हे काम सुरू झाले.

एक दिवस पोलीसांनी आश्रमावर व माझ्या घरावरही छापा टाकला. आश्रमात काही नव्हतेच. पण मला माझ्या घरातच सायक्लोस्टाईलवर पत्रके काढताना रंगेहात पकडले. पत्रकांचा ढीगही पोलीसांनी जप्त केला. माझ्या मनाच्या तळाशी बसलेली जाण एकदम भडकून उठली. समोरच भयचकित उभ्या असलेल्या आईच्या पायाला घट्ट मिठी मारली. अश्रूंनी तिचे पाय धुतले. पोलिसांनी बेड्या घालून चालविले.

आईला डोळ्या-मनात साठवीत माझ्या दीनवाण्या, हतबुध्द झालेल्या आईकडे अश्रुपूर्ण केविलवाणी नजर देत देतच घराबाहेर पडलो.

जन्मदात्या आईचे असह्य दुःखाचे ओझे घेऊन असंख्यांच्या आईच्या—भारत-मातेच्या—जेलच्या कुशीत शिरलो.

-पण केवढ्या वेदनांची दाहकता उरी बाळगून !

मला १४ महिन्यांची शिक्षा झाली. भल्यामोठ्या पोहऱ्याने पाणी काढताना घामाघूम झालेले जमनालालजी, गीतेच्या प्रवचनांचे भाष्यकार, ऋषितुल्य, गुरुजींच्या बरोबर चक्की दळणारे विनोबाजी, गांधीजींचे एकनिष्ठ सचिव शिष्य प्यारेलालजी, गुजराथच्या तुरुंगात ठेवणे धोक्याचे म्हणून धुळे तुरुंगाच्या कोठडीत डांबलेले मणिलाल कोठारी व स्वामी आनंद, खान्देशचे गांधी बाळूभाई व ठकार, बी क्लास मिळालेले पण हट्टाने सी क्लास घेऊन २० पोंडी चक्की दळून हाताला फोड येऊन घट्टे पडलेले साने गुरुजी.

गुरुजींच्या शेजारीच माझी पथारी पडली एकदाची.

३० सालच्या मानव घडवण्याच्या भावुकतेला राजकारणाचीही किनार जोडणारा व सत्याग्रहयांचीही कसोटी घेणारा ३२ सालचा तुरुंगवास ठरला.

३० साली गोंधळून गेलेले, भांबावलेले, लोकशाहीचा टेंभा मिरवणारे सरकार सावध झाले होते. म्हणून प्रखर दडपशाही व जुलुमांचा दंडा फिरवण्याचे धोरण त्याने अंगीकारले होते ३२ साली.

विनोबांच्या गीता प्रवचनाबरोबरच मधु लिमयांची समाजवादी गाथाही सुरू झाल्याने राजकीय जाणीवांकडेही आमचे एक तोंड फिरले.

भावुकतेबरोबर राजकीय ज्ञानाची शिदोरीही आम्ही चाखू लागलो. स्वातंत्र्य का ? कशासाठी ? समाजवाद, साम्यवाद, रशियन राज्यक्रांती, लेनिनचे गुरु मार्क्सचे कॅपिटॉल समजावून देत, त्यांतल्या व्यंगांवर, उणिवांवर बोट ठेवीत—तसेच चीनच्या शेतकरी क्रांतीचे घोट मधु लिमये पाजीत होते.

नाशिक जेलमध्ये आम्ही तुकडी निघाली. मोरारजीभाई, भुलाभाई देसाई त्याच तुरुंगात होते. सर्वात वरच्या ए क्लासमध्ये. ए.बी.सी. असे जेलचे ३ क्लास असत. आम्ही सारे सी क्लासवाले.

जेलच्या भल्या मोठ्या दरवाजाच्या दिंडी-दरवाज्यात वाकून आंत घुसलो रे घुसलो की दोन्ही बाजूच्या दंडाधारी शिपायांनी गचांडी देऊन पाठीवर दंडा हाणीत, गुरे वाळतात तसे दंडा देत हाकीत नेले. गुरुजीही त्यातून सुटले नाहीत मग आमची काय कथा? दंड्याला सर्व सारखेच.

अँग्लो इंडियन क्रूरकर्मा जेलर जॅक्सन, जालियनवाला बागेत कत्तल करणारा क्रूरकर्मा जनरल डायर व तसाच पुणे-नाशिकवर जुलुमांचा कहर करणारा जॅक्सन. हॉटसनचीच अवलाद. त्याने आमचे पहिले स्वागत दंड्यानेच केले.

जेल खचाखच म्हणून जेलच्या कोपऱ्यातील तंबूत आम्हाला घातले. तंबू शेजारच्या सडकेवर रांगेने बसवून, दिवसभर मुंज (काथ्या) कुटून त्याच्या दोऱ्या वळण्याचे आमचे काम. सवय नसल्याने सर्वांच्या हाताला फोड आले. माझ्या सारखेच अनेकांचे हात सोलले गेले. रात्री हात भुडभुडायचे. फुंकर घालायला, तेल चोळायला तिथे कुणी आई थोडीच होती ? तसेच दुसऱ्या दिवशी कामाला जुंपायचे. दिलेल्या वर्दीप्रमाणे काम पूर्ण करण्याची सक्ती. पोलीस पहाऱ्यावर. दंडा फिरवीत. थोडेसे विसावले की, दंड्याचा दुस्सा मिळे. वर्दी पुरी न करणाऱ्यांना जेलरपुढे उभे केले जाई. शिक्षा मिळे. कांजी रोटी, गंजी कपडे, अंधार कोठडी, दंडा बेडी इत्यादि.

जुलमाचा कहर झाल्याने अन्न सत्याग्रह पुकारला. अन्न सत्याग्रहाचा पहिला दिवस. कामाला जुंपलो तर प्रत्येकाच्या थाळीतील पाण्यांत मुंज बुडवून पाणी हिरवेगार झालेले. उपवासात पाणी पिण्यालाही मिळू नये म्हणून जेलरच्या हुकूमाने. सकाळपासून उन्हात संध्याकाळपर्यंत पाण्याचा एक थेंबही मिळाला नाही. सारे कासाविस झालेले. रोजच्या प्रमाणे सायंकाळी गिनतीसाठी प्रत्येक जण दुतर्फा पथारीजवळ उकिडवा बसलेला. कसली गिनती ? दोन्ही बाजूंनी पोलीस दंडा परजीत घुसले आणि एका पाठोपाठ एक सर्वांना बदडून काढले. अन्न सत्याग्रह करता काय ? त्याचा घ्या हा प्रसाद. कित्येक दिवस हा क्रम चालू होता. त्याची आता आम्हांला सवय झाली होती.

जेलरची फेरी आली की, दोन्ही हात दोन्ही पायावर ठेवण्याचा जेलचा नियम. पायांवर हात ठेवण्याचे गुरुजींनी नाकारले. आम्ही काही क्रिमिनल कैदी नाहीत की जेलरवर हात टाकू म्हणून !

जॅक्सन आला. पोलिसाची तक्रार “ये एक कैदी नहीं मानता” अशी. जेलरने “उठाव उसको” म्हणताच गुरुजींना गुरासारखे ओढून नेले.

गुरुजी आले हसत हसत, गंजीकपडे (गोणपाटाचे) घातलेले. दोन्ही पायांत दंडाबेडी, त्यात पुन्हा आडा बेडी दोन्ही पायांत ठोकलेली. गुरुजींना धड चालता येईना आडाबेडीमुळे. घोट्यांना छाल्यांचे कडे पडले. बेड्या काचल्याने असह्य वेदना होत. पण गुरुजीच ते-

कष्ट हाल हे अमूचे भाई,
सुखवू प्रियतम भारत माई चे उद्गाते.

नंतर शेती खोदून त्यांचे बारे बांधण्याच्या कामात जुंपलो. कपडे उतरून, लंगोट्या लावलेले धपापत आम्ही खोदत राहू. अंगातून अक्षरशः घामाच्या धारा जमिनीवर गळत.

३० सालच्या तुरुंगवासात गुरुजींनी सांगितलेल्या अनेक कथांपैकीची श्रमकथा आठवली.

श्रमाची झाली फुले !

सांदीपनी ऋषींचा आश्रम. कृष्ण, बलराम, सुदामा. तसेच अनेक युवराजही त्यांत. गुरुबरोबर, लाकडांच्या मोळ्या आणतांना त्यांच्या घामाचे बिंदू जमिनीवर पडले; तिथे तिथे दुसऱ्या दिवशी बघतात तो घमघमाटाची रंगीबेरंगी नयनमनोहर फुलझाडांना सुगंधित फुलेच फुले. कृष्णादि सारे शिष्य ती फुले बघून,

त्या घमघमाटाने थक्क झाले. मोळीधारी सांदीपनींना त्यांनी प्रश्न केला, “गुरुवर्य, काल नव्हते ती आज ही फलझाडे कशी?”

सांदीपनी उत्तरले— “बटूनो, ही तुमच्या धर्मबिंदुंची फुलझाडे, तुमच्या श्रमाचे हे देवाने दिलेले जिवंत फूल स्मारकच. देव उभा आहे, ही फुले घेऊन तुमच्या स्वागताला. तुमच्या श्रमांच्या घामांची ही निर्मिती. बटूनो, लक्षांत ठेवा ! श्रम एव जयते ! तेच फक्त देवाला आवडते !”

खोदलेल्या शेताचे वाफे तयार झाले. त्याला पाणी ? विहीरीची मोट जुंपली. जाड नारळाच्या नाड्याला अंतरा अंतराने ५ दांडके अडकवलेले. आम्ही १० जण, त्यांत गुरुजी, मी, असोद्याचे इतिहासकार द. ग. काळेही—दिवसभर मोट ओढीत राहू सायंकाळच्या सुटीपर्यंत.

एक दिवस १२ वाजेपर्यंत मोट ओढून थकले-भागलेले, घामेजलेले लंगोटीवीर आपापली थाळी, पॉट घेऊन बसलो. हातावर भाकरी घेतल्या. त्या पाण्याच्या पॉटवर ठेवल्या. थाळीत डाळीची मापे टाकली गेली. सुरु केले. तो कुणाच्या हातात तंगड्या, कुणाच्या हातात शेंपट्या, एकाच्या थाळीत डोकेच. कुणाच्या थाळीत डाळीबरोबर शिजलेल्या उंदरांचे काहीबाहीच.

जुलूम, हाल, अत्याचार हे तर आमचे सांगातीच. मग खाण्यापिण्याचे आम्हाला काय ? ही आमची वृत्तीच झाली होती. मग या उंदराई डाळीचे आम्हाला काय होय ?

आम्हाला हे नित्याचेच होते. पालापाचोळ्याच्या (अर्थात त्यात गवतही आलेच.) पांचट भाजीवर झुरळे, अळ्या तरंगायच्या. जणू या लसुणाच्या जिऱ्या मोहरीचे झुरळे, आळ्यांची फोडणी दिलेली पालेभाजीच !

सकाळच्या कांजीत मुंगळे हमखास. मुंगळा हातात आला रे आला की ओरडत असू, ‘अरे, बघा बघा माझ्या कांजीत दोन मनुके.’ म्हणजे दोन मुंगळे. भाजीपाल्यातील झुरळ, अळ्या म्हणजे बेदाणा, चारोळ्या, काजूचे तुकडे म्हणून हसत संबोधीत असू. कचकच लागणाऱ्या भाकरीबरोबर रसपान करीत असू.

गुरुजींनी रचलेली गाणी त्यांच्या पाठोपाठ म्हणत असू. गुणगुणत मोटा ओढीत असू. विश्रांतीच्या दुपारच्या वेळी, गुरुजींनी लिहिलेल्या ताज्या काव्यांनी, गुजगोष्टींनी मने रिझविली जात. श्रमाचा थकवा कुठल्याकुठे जाई. त्यात जे सुख, आनंदाची अवीट गोडी अनुभवली ती गोडी आमच्या बाहेरच्या ख्याली खुशालीच्या जीवनातही कधी मिळाली नाही.

एक अवीट गोडी त्या श्रमात, कष्टात, एकत्र हाल, मार, उपेक्षा सोसण्यात, एकत्र नांदण्यात होती. त्या आनंदाची सर कधी येणे नाही. ते मनमस्तीचे दिवस आठवले की, ‘ते हि नो दिवसो गतः’ म्हणत मन आजही निःश्वास टाकते.

स्वर्गसुख काय असेल ते कुणी पाहिले ? पण त्या स्वर्गसुखालाही लाजवील, त्यापुढे स्वर्गसुखही तुच्छ अशा दिव्य सुखाचे त्याकाळी आम्ही धनी झालो होतो.

एक दिवस मोटा ओढून थकून बसलो तो गुरुजींनी ओथंबलेल्या स्वरांत सुरु केले. त्यांनी लिहिलेले ‘माझे ध्येयगीतः’

करीन सेवा तव मोलवान ।
असो अहंकार मला असान ॥
मदीय आहे बळ अल्प देवा ।
बळानुरूपी मम घेई सेवा ॥
कधी कुणाचे मजला पुसू दे ।
जलार्द्र डोळे मग तो हसू दे ॥
अनाथ-दीनाजवळी वदेन ।
सुखामृताचे प्रभु शब्द दोन ।
कधी करावा पथ साफ छान ।
कधी हरावी मलमूत्र घाण ॥
बघुनि रोगार्त करीन घाई ।
बनेन त्याची निरपेक्ष आई ॥
जया न कोणी प्रभु, मी तयाचा ।
तदर्थ हे हात तदर्थ वाचा ॥
तदर्थ हे प्रेमळ नेत्रदीप ।
सदैव जागा मम तत्समीप ॥
कुठेही सांदीत जरी पडेन ।
तिथे फुलाचे परि मी हसेन ॥
मला समाधान असो तयात ।
असो तुझे चिंतन ने मनात ॥
असो तुझे नाम मदीय वक्त्री ।
असो तुझे रूप मदीय नेत्री ॥
असो तुझे प्रेम मदंतरात ।
भरून राही मम जीवनात ॥

गुरुजींचे सारे काव्य कोळून गाळले तर त्यांतून निघालेले हे, समुद्रमंथनातून निघालेल्या अमृतापेक्षाही गोड अमृतकाव्य—‘माझे ध्येय’

गुरुजी नाशिक जेलमध्ये लिहिलेल्या कवितेचे ध्येय उराशी बाळगून जीवन जगले ते या ध्येयासाठी, ध्येयाप्रमाणे !

गुरुजी म्हणजे काय ? मला कुणी विचारले तर ‘माझे ध्येय या त्यांच्या काव्याकडे बोट दाखवीन. संपूर्ण गुरुजी त्यातच सापडतील.

त्या त्यांच्या ध्येयाच्या सागराच्या जलबिंदूऐवढा तरी होण्याची आयुष्याची धडपड माझी.

लोक थकले. गांधीजींनी सत्याग्रह मागे घेतला. राजकीय वातावरण ओहोटीला लागले. नेहमीप्रमाणे गांधीजी आपल्या विधायक कार्याला जुंपले.

चळवळ संपली ! पुढे काय?

क्षणाचा लढा आणि अखंडाचे विधायक कार्य म्हणजे गांधीजी !

लढ्यात सामील झालेले आम्ही, श्रीमंतांची जेलयात्रा सहल जणू पूर्ण झाली. पण सर्वसामान्य आम्ही, कुणी शिक्षणाकडे वळले. कुणी घर प्रपंचाला लागले. कुणी गांधीजींच्या विधायक कार्यात सामील झाले. कुणी धंदा-पाण्याला लागले. असंख्य बेकारीच्या खाईत पडले. अनेकांच्या संसारांचे मातेरे झाले. ‘धोबी का कुत्ता न घरका न घाटका’ अनेकांच्या वाट्याला आले. अनेक आपल्या घरांना, आईबापांना मुकले. वनवासी झाले. मोठी दयनीय अवस्था.

मी तर घर सोडलेच होते. गुरुजींना समर्पित जीवन करून बसलो होतो. पुढे काय ? डांगरीचा आश्रम, नांदेडची सूतशाळा जप्त झाली होती.

गुरुजींचा पिंड या असल्या विधायक कार्यात न रमण्याचा. त्यांचा पिंड मुलाफुलांत रमण्याचा, खऱ्या अर्थाने साहित्यिकाचा.

त्यांच्याच शब्दांत ‘माझे ध्येय’ या काव्यात प्रकट लेले.

कधी कधी मंगल मी लिहीन।
कधी नवी वा कविता लिहीन॥
लिहीन मी नाटक वा निबंध।
करीन भाषांतर वा संबंध॥
जगात जे जे सुविचार वारे ।
मदीय भाषेत भरीन सारे॥
असे मला वाटतसे मनांत ।
तदर्थ माझे शिणतील हात॥
करीन ज्या ज्या लघुशा कृतीस।
तिच्यात ओतीन मदंतरास॥
समस्त कर्मी हृदयारविंद।
फुलेल पुजीन तया मुकंद॥

शेवटी ! मुकंद चरणी.

मी शिक्षण पूर्ण करावे, अशी गुरुजींची इच्छा. त्याला माझा विरोध.

गुरुजी कळवळून म्हणाले — “उत्तम ! मी मावशीकडे बडोद्याला तुझ्या शिक्षणाची, त्यासाठी पैशाची सर्व सोय करुन देतो. तुझ्या नांवाने पुस्तकांची रॉयल्टीही करतो. तू नाही म्हणू नकोस?”

मी त्यांच्याजवळ राहण्याचा आग्रह सोडीना. ते नेहमीप्रमाणे माझे हात हाती घेऊन गोंजारीत राहीले. त्यांच्या डोळ्यांत अश्रु तरळले. झरू लागले. गुरु माउलीच्या डोळ्यांत पाणी ? माझे मनही पाणी पाणी झाले. मन विरघळले.

मीच प्रस्ताव मांडला —मला आता शाळा —कॉलेज नको. त्यातील गोडी संपली. फार तर राष्ट्रीय पाठशाळेत जाईन.

गुरुजींनी मला चिंचवडच्या टिळक विद्यापीठाच्या राष्ट्रीय पाठशाळेत पोहोचवले व निघाताना भारावून म्हणाले, “तुझी राष्ट्रीय पाठशाळेची परीक्षा आटोपली की, तू टिळक विद्यापीठाच्या आयुर्वेद महाविद्यालयाचा ४ वर्षांचा कोर्स संपव. जनतेची सेवा करणारा उत्तम डॉक्टर हो, नावाप्रमाणे !”

व्हिक्टर ह्यूगोच्या जीन व्हॉल्जिनचे शब्द आठव : The Door of a clergyman never to be shut, the door of a doctor should always be open. मी ते मान्य केले.

चिंचवडच्या उजाड माळरानावर पाठशाळेच्या म्हशी, गाई राखत गोठा सफाई करीत अभ्यास सुरू. भल्या पहाटे दुधाचा एक्का (टांगा) घेऊन चिंचवडहून पुण्याला पाठशाळेचे दूध पोचवायचे. थंडीचे दिवस, बोचरी थंडी. ना स्वेटर ना मफलर. एकक्याच्या टांग्याची सबर घोडी. तिच्या टापांचा टप् टप् आवाज घुमायचा. अगदी मस्त वाटायचे. तो टप् टप् आवाज अजूनही कधी कधी कानांत घुमतो. झाडांच्या सावलीतून डोकावणारे टिपूर चांदणे, दोन्ही बाजूला प्रचंड वडाची मन भुलावणारी झाडे, जणू सदा खडे पहारेकरी शिपाईच ! कसे विसरता येईल ?

विद्यापीठाच्या प्रवेशपरीक्षेत सर्व केंद्रात पहिल्या नंबरने पास झाल्याने विद्यापीठाची ५ रुपये स्कॉलरशिपही व आयुर्वेद महाविद्यालयात प्रवेशही मिळाला.

न अपेक्षिलेला जीवनाचा एक निराळा, आगळा नेगळा अध्याय सुरू झाला. सेवेच्या स्वप्नाळू स्वप्नात मी गुंगून गेलो. पण सेवेइतकाच मोहाचाही मार्ग तो असल्याचा अनुभव यायचा होता.

जीवनाची कसोटी घेणारी संकटे जणू माझ्या पाचवीलाच पुजली होती.

मित्राचे पत्र आले. खानदान म्हणून मिरवणाऱ्या वडिलांनी खानदानांना निषिद्ध असलेला पुनर्विवाह केल्याने मी कळवळलो.

‘विपत्ति दे तीही विकासा’ हे गुरुजींचे काव्य मला पाठ होते. कुंतीची गुरुजींनी सांगितलेली कथा उरात होतीच. कुंतीला कृष्णदेव म्हणाले. “वर माग”

कुंतीने काय मागावे ? देवा, मला नित्य संकटे दे.

देव म्हणाले, “वर मागायचा तर तू संकटे मागतेस का ? कां?”

“देवा, संकट आले की, देव आठवतो. मग तू सदा हृदयांत नांदतो, तुझी आठवण संकटे सदैव देत राहातात. मला तू जवळ पाहिजे, त्यासाठी ही संकटांची भिक्षा घाल. पण डोके चक्रावणाऱ्या या घटनेने मी घायाळ झालो एवढे खरे.

वडिलांना पत्र लिहिले. “तुम्ही पुनर्विवाह केला याचे मला वाईट वाटले नाही. पण माझ्या आईचा छळ आतां तरी थांबवा ! तिला निदान सुखाने जगण्यासाठी तिचे व मुलांचे खाण्याचे हाल तरी थांबवा. हात जोडून माझी ही विनंती आहे.” या अर्थाचे.

पण पालथ्या घड्यावर पाणी. झाले उलटेच. वडिलांनी अक्षरशः आईला घराबहेरच काढले. भाटपुऱ्याला काकांना ते समजले मात्र. त्यांनी आईला भाटपुऱ्यालाच नेल्याचे कळले. मी धावत पळत गेलो. सायकलीने. डाळ्या-मुरमुऱ्याची पिशवी घेऊन. मजजवळ भाड्याला पैसे तरी कुठे होते?

स्वाभिमानी, मानिनी आईला भाटपुऱ्यालाही राहणे अवघड झाले होते. मी मोलमजुरी करीन पण मला इथून काढ. आईची विनवणी. काकांच्या टांग्याने आईला माहेरी देऊरला मामांकडे घेऊन गेलो. एवढा एकच शिल्लक होता.

सत्याग्रही मामा वारले होते. मामीही भावाकडे मुंबईला. घराला कुलूप. आली पंचाईत गाव साऱ्या मामा मामींचे. ते सर्व जमले. आईवर सर्वांची फार माया. त्यांनी सर्वांनी आईचा पत्कर घेतला. निर्धास्त, निश्चित मनाने जा म्हणाले. मी पुण्याला परतलो.

पहिले काही महिने कुण्या गोवर्धन शेटच्या बगीच्यातील माडीत, शंकरराव देव, आचार्य भागवत, गोखले गुरुजी यांच्याबरोबर राहिलो. त्यांचा स्वयंपाक करावा, भांडी घासावीत, अभ्यास करावा. आपण खावे आणि त्यांनाही खाऊ घालावे. कधी कच्ची डाळ, शेंगदाणे भिजवून खायचे तर काही दिवस पक्का स्वयंपाक. प्रयोगच प्रयोग.

आचार्य भागवत टी.बी. ने आजारी झाले. पांचगणीला उपचारासाठी जायचे ठरले. त्यांचा माझ्यावर लोभ. त्यांनी मलाच बरोबर नेले. २ महिने सुटीत त्यांची सर्व हाय-उपस करण्याचे भाग्य मला लाभले. पहिली सुटी सार्थकी लागली.

चिंचवडच्या राष्ट्रीय पाठशाळेच्या दुधाचे वाटप करण्याचे काम पाठशाळेच्या आम्हा पंचकडीला दिले होते. ३० रुपये महिना. डेअरीच्या खोलीत राहण्याची व्यवस्था झाली. राहण्याबरोबर हाताने स्वयंपाक करून जेवणाचीही सोय झाली. नगरपालिकेच्या जुन्या इमारतीच्या लगतच पटवर्धनांच्या वाड्यातली खोली.

डेअरीच्या दुधाचे वाटप कसबा पेठ ते जिमखान्यापर्यंत करायचे. कॉलेजचा अभ्यास आणि दवाखाना-हजेरी, शिवाय स्थानिक काँग्रेसचे स्वयंसेवक कायमचे, असे तिहेरी उद्योग.

काही समाजवादी मंडळी जमली. एस्.एम्. जोशी, कै. ह.रा. महाजनी (लोकसत्ताचे संपादक), खाडीलकर आदि. आणि ह्यांनी सर्व मिळून 'फ्री थिंकर्स लीग' सुरू केली. पैकी ह.रा. महाजनी मात्र नियमित व्याख्यानाला येत. समाजवादी पक्ष स्थापन झाला नव्हता, त्याची ही पूर्व तालीम जणू आमची.

त्या वाड्यात सुलाखे कुटुंब होते. सुलाखेबाई रोज महाराष्ट्रगीत गुणगुणायच्या. एखाद्या पहाटे त्या गीताच्या तानेने माझे देहभान हरपे. जीव पिसासारखा होई. दिवस मजेत जाई.

तेहे महाराष्ट्र गीत

बहू असोत सुंदर संपन्न की महा
प्रिय आमुचा एक महाराष्ट्र देश हा।
गगनभेदी गिरिविन अणू नच जिथे उणे
आकांक्षापुढति जिथे गगन ठेंगणे।
अटकेवरी जेथील तुरगी जल पिणे
तेथे अडे काय जलाशय नदाविणे।
पौरुषासि अटक गमे जेथ दुःसहा
प्रिय आमुचा एक महाराष्ट्र देश हा ॥ १ ॥
गीत मराठ्यांचे श्रवणी मुखि असो -
स्फूर्ति, दीप्ति, धृतिही देत अंतरी ठसो।
वचनी, लेखनी ही मराठी गिरा दिसो
सतत महाराष्ट्रधर्म, मर्म मनि ठसो।
देह पडो तत्कारणी ही असे स्पृहा
प्रिय आमुचा एक महाराष्ट्र देश हा ॥ २ ॥

आजही हे गीत कधी कधी गुणगुणत राहिलो तर मनाचा कोना न कोना प्रज्वलित होतो.

पुन्हा देऊरहून बातमी आली. आईने दशरथ आणि लहान शिवाजी या दोन्ही मुलांना शाळेतून काढून कामाला जुंपल्याची.

आई देऊरला या मामाकडून त्या मामाकडे. ज्यांच्या घरात काम पडेल ते करावे व तिथेच झोपावे. याच्या त्याच्याकडे दिवस काढीत राहिली. पण शेवटी कामसू, स्वाभिमानी आईने खुरपे हाती घेऊन शेतातील मजुरी सुरू केली. उत्तरकरूसारखे मामाच्या ओट्यावरच निवारा करून मुलांना घेऊन राहू लागली. पण तेवढ्या मजुरीने भागेना, म्हणून दोघा मुलांना शाळेतून काढून त्यांनाही मोल मजुरीला लावले.

हे कळले मात्र. मी आईला पत्र लिहिले—

माझ्या परमप्रिय आईस,

तुझ्या हाती खुरपे आले ते टाळता येत नसले, तरी मुलांच्या हाती खुरपे देऊ नकोस. त्यांच्या तरी आयुष्याची परवड नको ग !

आई, मी तुझा फार अपराधी आहे. पण हेही दिवस जातील. मी शिकतो आहे, तोपर्यंत कळ काढ. मुलांना शाळेत घाल. मला ३०रु. महिन्याला मिळातात. त्यांतील १५ रुपये आजच पाठवित आहे. दर महिन्याला १५ रुपये नियमित पाठवीत जाईन. काळजी करू नकोस !

तुझाच —
‘भाऊ’
(आई मला भाऊच म्हणायची)

आईने मुलांना शाळेत पुन्हा घातले. हे कळवल्याने मला झालेला आनंद मी काय वर्णू?

मी एक वेळेला १५ रुपये देऊन, हलवाई गणपतीच्या शेजारच्या खानावळीत दुपारी एक वेळ राईस प्लेट खाऊन राहिलो. सायंकाळी १० पैशाला अर्धा किलो टमाटे वा मुरमुरे, शेंगदाणे खाऊन एक भुक्त राहिलो. तब्बल एक वर्ष.

दुसऱ्या वर्षी गुरुजींनी मारवाडी बोर्डिंगच्या एरंडोलच्या त्यांच्या विद्यार्थ्यांकडे एक वेळच्या जेवणाची सोय केल्याने आईला १५ चे २५ रुपये पाठवित राहिलो, दुसऱ्या वर्षी. दोन वर्षे संपली. तिसरे गाठले. सुटी लागली. डांगरीला गेलो. तिथल्या वडील धान्यांनी सांगितल्याप्रमाणे आईला घेऊन आलो. वडीलधान्यांच्या पाठिंब्याने, वडिलांशी भांडून-तंडून, अगदी कुन्हाड घेऊन मला मारायचा प्रयत्न केलेल्यावडीलांनाही जेरीस आणून, आमच्या ढोरघराचा कबजा करून, वडिलांना प्राथमिक २ महिन्याची खावटी देण्यास भाग पाडले. पण मी पुण्याकडे वळताच वडिलांनी खावटी देणेही बंद केले.

प्र. डांगरीचे खानदान, घुंगटवाले गांव. स्त्रियांनी दिवसा परसाकडलाही बाहेर पडायचे नाही अशी प्रथा. आईला मोलकरणीप्रमाणे कुणाची भांडी, धुणे, दळणकांडण, गोधड्या शिवून अर्धपोटी दिवस काढावे लागले. आई सुईणीचेच काय पण गाठ गेलेल्याचे पोट चोळणे आदि कामेही करी. कांही औषधे तिला माहित होती. तत्पर, हरकामी, उपयोगी पडण्याच्या कामसूपणामुळे सर्वाना ती हवी-हवीशी वाटे. येता जाता पुन्हा वडिलांच्या माराच्या धाकांत आईने दिवस काढले. पण शरणागती पत्करली नाही.

माती खाईन पण माती चारल्याशिवाय राहाणार नाही, ही तिची जिद्द तिने पुरी केली. त्या जिद्दीचा अंश तिच्या साऱ्याच मुलामुलींत उतरला होता.

एक भाऊ मोठा दशरथ डांगरीच्या शाळेतच. व दुसरा लहान शिवाजी त्याला नारायण मामांकडे शिक्षणासाठी ठेवले होते.

एवढ्या उपद्रव्यापांतही मी टिळक विद्यापीठाच्या ‘वाङ्मय विशारद’ बी. ए. सदृश पदवीचे तिसरे वर्षही पूर्ण केले. चौथी शेवटची परीक्षा देता आली असती तर वाङ्मय विशारदही झालो असतो.

‘चित्रमय जगत्’ च्या दोन अंकांत माझ्या दोन कथाही प्रसिध्द झाल्या होत्या. त्यांत एक होती भंग्याची मनोव्यथा—मनोगताची कहाणी.

गांधीजींना आगाखान पॅलेसमध्ये सरकारने बंदिस्त ठेवले होते. त्यांनी उपवास आरंभला. सरकारने त्यांना सोडले. डॉ. आंबेडकरांशी समझोता झाल्यावर त्यांनी उपवास सोडला. त्यावेळी पुण्याच्या कोणत्या तरी बंगल्यात त्यांचा मुक्काम होता. त्यांच्या दिमतीला दिलेल्या स्वयंसेवकांत मीही एक होतो. गांधीजींचे दर्शनच नव्हे तर त्यांच्या जवळचा थोडासा का होईना सहवास मिळाला. एक दोनदा संडासासाठी पाण्याचे पॉट घेऊन संडासाकडे नेले. माझे भाग्य फळाला आले. मी त्या दिवसांत मुग्ध झालो होतो. जणू मी आणि माझे मन त्या भाराने वाकले होते.

३६ साली खानदेशात फैजपूर येथे काँग्रेसचे खेड्यांतील पहिलेच अधिवेशन जाहीर झाले. गोविंदराव देशपांडे महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेसचे सरचिटणीस व आमच्या पाठशाळेचे गुरुजीही होते. त्यांनी स्वयंसेवक म्हणून जाण्याची सूचना दिली. आईला मी पत्र लिहिल्याप्रमाणे आई स्वयंसेविका म्हणून फैजपूरला आमच्या अगोदर पोचलीही.

केशरी पोषाखातील आईला बघितले. माझ्या डोळ्यांचे पारणे फिटले. माझ्या आईचा अभिमान उरात मावेना. पक्षी पिंजऱ्यातून उडाल्यावर त्याला जो स्वैरानंद होत असेल, त्या आनंदासारखी आईची खुषी आयुष्यात प्रथमच पाहून धन्य धन्य वाटले.

आतापर्यंतच्या आयुष्यांत तिने भोगलेला ताप जणू वाहून गेला असावा असे तिच्या उत्साहाच्या हालचालीने मला जाणवल्याशिवाय राहिले नाही.

फैजपूरला अधिवेशनाला आलेले खानदेशांतील अस्सल खानदानी समजणारे असंख्य नातेवाईक—‘देखा, देखा, खानदान मराठा कुइले हाइ बट्टा लाईदियेल बाई !’ (पहा, पहा, ही खानदान मराठा कुळाला बट्टा लावणारी निर्लज्ज बाई.) पुन्हा वर ‘परगना खानदान शिसोदे घरानानी हाई बाई. तिले काई लाजलज्जा शे का ? मननी नई ते जननी तरी ? (प्र. डांगरीच्या खानदान शिसोदे घराण्यातील ही बाई. तिला काही लाजलज्जा आहे का ? मनाची नाही तरी, जनाची तरी ? म्हणून बोटे तिच्याकडे दाखवीत व हिणवीत. त्यांनी परतल्यावर गावोगावी तसे वाणही वाटले, आमच्या सर्व नातेवाईकांना व नातेवाईक गावांना !

पण आईने कुणालाही, कशालाही भीक घातली नाही.

बंडखोरी जी आमच्या घरांत सर्वात आहे, तिचे मूळ आहे माझी आई. तिची बंडखोर प्रवृत्ती आमच्या घरातील सर्व मुलांमुलींत प्रकर्षाने उतरली आहे.

सर्वात लहान शिवाजी, मामाकडील शिस्तीला घाबरून मामाकडून पळून घरी आला. माझे जेल-मित्र नवल भाऊ (माजी आमदार) नावरा नावरीचे (आजच्या नवल नगरचे), त्यांना भेटलो.

गंमत बघा. मी भर दुपारी सायकलीने नावरा नावरीला आलो. घराला कुलूप. शेतात गेलो ते दोघे पतिपत्नी कपाशी वेचून खोळ भरत होती. मीही त्यांच्याबरोबर संध्याकाळपर्यंत खोळ बांधून कपाशी वेचीत

राहिलो. अशी ही मैत्री. जेलमध्ये दृढ, घट्ट झालेली. त्यांच्या दोंडाईच्याच्या स्वोद्धारक विद्यार्थी गृहात व त्यांच्याच शाळेत शिवाजीला घालून मी पुण्याला परतलो. निश्चित मनाने.

लग्नाचा फेरा !

पुण्याचे दोन वर्ष संपली. तिसऱ्या वर्षात नगरच्या गुणे शास्त्रीजींच्या आयुर्वेद महाविद्यालयांत प्रवेश घेतला. तिसऱ्या वर्षाची पहिली टर्म संपवून सुटीत सायकलीने घरी आलो. आईला भेटण्यासाठी. तिच्या पंखाच्या उबेसाठी.

जे का रंजले गांजले—त्यासी म्हणे जो आपुले ।
तोचि साधू ओळखावा—देव तेथेचि जाणावा ॥
नत्वंह कामये राज्यं—न स्वर्गम् ना पुनर्भवम् ।
कामये दुःखतप्तानां—प्राणिनां आर्ति नाशनम् ॥

ही ३०।३२ सालची जेलदीक्षा मिळालेली. त्याने आजन्म देशासाठी समर्पित जीवनाने, सेवाधर्माने जगण्याची मनोमन प्रतिज्ञा घेऊनच जीवनाची वाटचाल धरली होती.

पण विनोबांनी धुळ्याच्या तुरुंगातील गीताप्रवचनांत सांगितले होते. “ज्याच्या रोमरोमात क्षत्रियत्व भरले आहे त्या अर्जुनाने संन्याशाच्या गोष्टी कशाला कराव्यात ?” त्याची प्रचीती येत चालली.

त्यांनी हेही सांगितले होते:

स्वधर्मं निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ।

स्वधर्म म्हणजे कोणता धर्मपंथ नव्हे, तर प्रकृतीधर्म. प्रकृतीच्या धर्माचा मानव बांधील असतो. सर्व धर्म मानव सोडील आणि धरीलही पण प्रकृति धर्म त्याला सोडीत नाही. तो त्याच्या बाकंडीच बसलेला असतो.

म्हणून मानवाने कितीही समर्पित जीवनाकडे धाव घेतली तरीही प्रकृति धर्म त्याला उल्लंघता येत नाहीत हेच खरे !

माझेही पाय प्रकृति धर्माने जमिनीला घट्ट बांधले होते ना ! मला आठवते-आईच्या व्यथेने घायाळ झालेल्या माझ्या मनात, आई बंगळीवर बसली आहे, मी तिला झोका देत आहे, अशी स्वप्ने मी शाळेत जाणता झाल्यानंतर खेळवली होती. आईला सुखी ठेवायची, तिची सेवा चाकरी करायची, हेच फक्त ध्येय उराशी घट्ट बाळगले होते. त्यासाठी शिकायचे. नोकरी करून आईला फुलासारखे ठेवायचे, याच ध्येयाची स्वप्ने मी खेळवत होतो. त्या स्वप्नांतून समर्पित जीवनाचे दुसरे स्वप्न साकारले. पण मी समर्पित जीवनाची कितीही आस धरली असली तरी नियतीच्या प्रकृति धर्माच्या निर्घृण खेळाचा मी बाहुले होतो ना !

संपूर्ण गुणवान्, संपूर्ण अवगुणयुक्त मानव सापडणे अशक्य. मानव म्हणजे गुणावगुण-मिश्रणाने घडवलेला जीवच.

काम, क्रोध, मोह, लोभ, माया, ममता यांच्या मानवाभोवती पडलेल्या विळख्यांतूनच मानवी जीवनाची वाटचाल चालू आहे.

मी त्याला अपवाद कसा होणार ?

आकाशाचे सूर्यबिंब धरायला हनुमंत लागतो. तिथे माझ्यासारख्या लुंग्यासुंग्याची, प्रकृतीला बांधलेल्या वानराची झेप ती किती ?

माझा आतेभाऊ गंभीरराव चव्हाण (माजी आमदार) कानळदयाचे यांनी माझ्या लग्नाचा धाट घातला. मला भाग पाडले मुलगी बघण्याचे !

मुलगी बघायला गेलो. आमचा पिंड गुरुजींचा. आंघोळीची तयारी झाली. साबण, तेल, पावडर, स्नो सर्व जय्यत. मी धोतर उचलले आणि सरळ साकोरेच्या जवळच्या नागनाथाच्या डोहावर दुंबलो. धोतर धुवून खांद्यावर बोळा घेऊन परतलो. सारे अवाक् झाले. होणारा जावई चक्रम तर नाही, ही प्रतिक्रिया.

सायंकाळी मुलीच्या आजोबांनी बोलावले. त्यांनी घरदार, इस्टेटीची चौकशी केली. ‘माझी धोपटी हीच माझी इस्टेट’ मी म्हणालो. लीलाला जवळ घेऊन आजोबा म्हणाले, “गाढवीच्याने मला धोपटी दाखविली. आणि हा वामन (मुलीचे वडील) सोन्यासारखी मुलगी या भणंग भिकाऱ्याला द्यायला निघाला.” अशी पहिली सलामी झाली, नि घरात अक्षरशः वादळ घोंघावले.

मुलगी पाहिली. पसंत पडली. लग्नाला संमती दिली. माझा काही प्रेमविवाह नव्हता.

गुरुजींनी तुरंगात वाचून दाखविलेल्या कादंबरीतील मनावर ठसलेले वाक्य, बहुतेक गटेच्या ‘फाऊस्ट’ कादंबरीतील असावे. Marriage is a Bag in which you will find a coin or scorpion. (लग्न ही एक पिशवी आहे. त्यांत हात घाला. तुमच्या हाती सुवर्णमुद्रा लागेल किंवा विंचूही.) एका पाश्चात्याचे हे विचार ! आमचा त्याकाळाचा जुना जमाना. पण आजच्या पुढारलेल्या समजणाऱ्या जमान्यांतही लग्नपिशवी पूर्वी होती तशीच आहे. तिची लक्तरे टांगण्याची हिंमत आजच्या तरुण पिढीतही नाही, हे केवढे दुर्भाग्य.

त्या लग्नपिशवीत माझ्या हाती मात्र सुवर्णमुद्राच आली.

“लग्न पक्के. पण—” सासरे वामनराव अप्पांना म्हणालो.

“पण लग्न?” मुलीच्या विडिलांची पृच्छा.

“पण लग्न १ वर्षाने झाले पाहिजे. कारण माझे शिक्षण पूर्ण झाल्याशिवाय मला लग्न करता येणार नाही. माझ्या शिक्षणाचे हे तिसरे वर्ष. अजून एक वर्षाने माझे चौथ्या वर्षाचे शिक्षण संपेल. त्यानंतरच लग्न

करता येईल. माझे शिक्षण स्वावलंबनाने चालले आहे. बरोबर असलेल्या विद्यार्थ्यांची कामे करून, त्यांच्या खोलीतच राहातो. त्यांच्या पुस्तकांवरच अभ्यास करतो. त्यांचे खाणावळीचे डबे आणतो. त्यांतच जेवतो. शिवाय आई व भावंडांची जबाबदारी माझ्यावरच. तर अशात ताबडतोब लग्न करून कसे चालेल ?” माझे स्पष्टीकरण.

पण मुलीचे पालक ते. ठरलेल्या लग्नात किती विघ्ने उपटतात हा त्यांचा अनुभव. म्हणून लग्न ठरले की झटपट लग्न उरकण्याची घाई मुलींच्या पालकांना. ठरलेल्या लग्नात केव्हां, कशी माशी शिंकेलची सामाजिक प्रथाही. ही सायऱ्यांची काळजी. मी त्यांना लग्न पक्के म्हणून कितीही खात्री दिली व आश्वासिले तरी ते त्यांना मान्य कसे होणार ? कसा विश्वास बसावा ?

“तुमच्या एक वर्षाच्या शिक्षणाचा खर्च किती येईल ते सांगा ?” ते म्हणाले.

मी हे ऐकून गोंधळलोच. माझा स्वभाव साधा सिधा, सरळ, पाचपेच व पोचही नसलेला.

“माझ्या एकट्याचा प्रश्न नाही. तर मुलीनेही माझ्या कार्यात सहभागी व्हावे, म्हणून तिलाही जमेल तेवढे शिक्षित, स्वावलंबी करण्याची माझी इच्छा आहे. पत्नी स्वावलंबी, स्वयंपूर्ण असावी ही माझी धारणा आहे.” मी खुलासा केला.

“अहो, तुमच्या दोघांच्याही राहण्याचा खर्च किती येईल ते तर सांगा !” सासरे अप्पांचा सवाल.

याने मी तर बुचकळ्यातच पडलो. लग्न हा काही खरेदीविक्रीचा व्यवहार मी कधी मानला नाही. तसे असते तर सामाजिक बाजारात १५।२० हजारांची माझी किंमत सहज होती.

मनात हिशोब केला व दोघांचा वर्षाचा खर्च ६०० रुपये येईल, असे सांगितले. हे असे का विचारतात हेच मला समजेना.

“६०० रुपयांची मी हमी घतो पण लग्न लगेच उन्हाळ्याच्या सुटीत पार पडले पाहिजे.” त्यांनी निर्णय दिला.

हरिपुरा काँ. ला महाराष्ट्र प्रांतिक काँ. चा अमळनेर तालुक्याचा प्रतिनिधी म्हणून माझी निवड झाल्याचे अंमळनेरच्या मित्रांनी कळवले.

मी घाईघाईने वामनराव अप्पांना पत्र लिहिले. “लग्न हरिपुरा काँग्रेस अधिवेशनाच्या वेळीच पूज्य गांधीजींच्या समोर, त्यांच्याच आशीर्वादाने व्हावे अशी माझी तीव्र इच्छा आहे.”

एवढ्या थोड्या वेळात ते शक्य नसल्याचे त्यांच्या उत्तराने माझी तीव्र निराशा झाली.

गुजराथेतील हरिपुरा काँग्रेस, काँग्रेसच्या इतिहासात वादळी ठरली. गांधीजींचा उमेदवार पट्टाभि सितारामय्यांचा पराभव करून बंडखोर नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांची निवड झाल्याने, मोठ्या खळबळजनक, अत्यंत गंभीर पण उत्साही वातावरणाने ती गाजली.

सर्व काँग्रेसश्रेष्ठींना घोर पडला—बंडखोर सुभाष बाबूंना कसे आवळायचे आणि वर्किंग कमिटीची सुभाष बाबूंना वेसणही घातली गेली. तो इतिहास मनाला न पटणारा असाच झाला. परिणाम काय झाला तर सुभाष बाबूंनी काँग्रेस सोडली.

हरिपुरा काँग्रेस म्हणजे शांती, अहिंसेच्या अध्यायातून क्रांतीचा अध्याय सुरू झाल्याची नांदीच ठरली जणू. !

नेताजी सुभाषबाबू व क्रांतिकारी मानवेंद्रनाथ रॉय यांचे दर्शन व भाषण ऐकण्याचा आयुष्यातील एक सुंदर योग आला.

तिसऱ्या वर्षाची परीक्षा आटोपली. पासही झालो. लगेच अप्पांचा लकडा लग्न उरकण्याचा. घरी परतलो. गुरुजी माझी वाटच बघत होते. गुरुजींनी शेतकऱ्यांची बैठक घेतली. मीही प्रमुख त्यांत. नगरपालिकेने नुकताच वाढवलेला टोल टॅक्स रद्द करण्यासाठी माझा व गुरुजींचा खेडोपाडी दौरा सुरू झाला. त्यासाठी खेडोपाडी रान पेटवण्याच्या कामात व्यग्र झालो. लग्नाचे विसरलोच.

अमळनेरला त्यासाठी शेतकरी परिषद घेऊन लढ्याचे रणशिंग फुंकले. शेतकऱ्यांच्या गाड्या नगरपालिकेच्या प्रत्येक नाक्याच्या बाहेर थांबवून नगरपालिकेला शह दिल्याने कर रद्द करण्याचे पालिकेने जाहीर केले. शेतसारा कमी करा आदि शेतकऱ्यांच्या मागण्यांसाठी डेप्युटेशन माझ्या नेतृत्वाखाली न्यायचे ठरले.

लढा संपला पण शेषूट राहिलेच. लढा चालू असतांना सासऱ्यांचे लग्नाच्या घाईचे पत्र मध्येच आले होते. लढा संपल्यानंतरच लग्न असे उत्तर दिले होते. कारण लग्नाला मुहूर्त-तिथीचा प्रश्नच नव्हता. आता लढा संपला होता. तत्पूर्वीच लग्न उरकवण्याच्या गुरुजींच्या सल्ल्याप्रमाणे लग्न उरकले.

बंडखोरी ही माझी एक प्रकृती. निजलेल्या, सुस्त, रुढीच्या खातेऱ्यांत लोळून गटांगळ्या खाणाऱ्या खानदान समाजाला धक्क्यावर धक्के देणे हा माझा आणखीन छंद आहे. त्या प्रकृतिधर्मानेच लग्नाही गाजवले. समाजाने निषिद्ध ठरवलेल्या हरिजनांचे पौरोहित्य. झुणका-भाकरीच्या सहभोजनाने सांगता. याने समाज व्यवस्थेला डिवचण्याने सारा खान्देश व नासिक जिल्ह्याचा खानदान मराठा समाज ढवळला गेला. सामाजिक संघर्षाला तोंड लागले. संघर्ष नाही—प्रगति नाही, ही माझी धारणा !

माझे डांगरी गाव तर सुडाने पेटून उठले. ‘या उत्तमनी शिसोदे कुयले बट्टा लाई दिधा. (या उत्तमने शिसोदे कुळाला बट्टा लावला) ही माझी संभावना गावाने केली. लीलाने डोक्यावरचा पदर खांद्यावर घेतल्याने अधिकच भडका उठला. आम्ही शेतावर निघालो की, ‘भिल्लीन चालनी पुडे नि तिना मांगे भिल्ला चालना.’ (भिल्लीण चालली पुढे आणि भिल्ल चालला तिच्या मागे मागे !)

आमच्या कानावर पडावे इतक्या जोरात लोक उघड बोलत राहिले. पण आम्ही कसलीही पर्वा केली नाही. साऱ्या कुटुंबावर गांवाने बहिष्कार घातला. त्या जमान्यातला बहिष्कार म्हणजे विषाचा जहरी पेलाच. पण लीलाने, आईने हसत पचवला. इतकेच नव्हे तर घरातल्या मुलाबाळींनीही तो पचवला. त्यात कुणीही उणे पडले नाही.

ठरल्याप्रमाणे लग्नाच्या दुसऱ्या दिवशी शिष्टमंडळ घेऊन मुंबई गाठली. सचिवालयाच्या वाटेवरच कै. शंकरराव देवांची, महाराष्ट्राच्या सर्वात श्रेष्ठ नेत्यांची गाठ पडली. पूर्वी मी त्यांच्या सहवासात आलोच होतो.

“वा रे उत्तम. तू आपल्याच काँ. सरकारच्या राजवटीत सत्याग्रहांचा लढा करतोस, ही काँग्रेसविरोधी बंडखोरी आहे.” शंकरराव अगदी पोटतिडकीने म्हणाले. पोटतिडकीने बोलण्याची त्यांची आदत मला माहीत होती.

मी तर हे ऐकून अवाक् झालो. म्हणालो, ‘शेतकऱ्यांना न्याय मिळावा व तो मिळत नसेल तर सत्याग्रह करून तो मिळवण्यात गैरवाजवी ते काय ? ही बंडखोरी थोडीच आहे. हा तर जनतेचा हक्कच आहे”

या माझा वक्तव्याने ते अधिकच भडकले.

“हा तुमचा शिस्त भंग आहे. आम्ही तो चालू देणार नाही” हे बजावायलाही ते विसरले नाहीत.

न्याय आणि सनदशीर सत्याग्रही, मार्गाला हा कोलदांडा घालण्याचा वरिष्ठांचा प्रयत्न मला हास्यास्पद वाटला.

‘इंग्रजांच्या अन्यायाविरुद्ध लढण्यात जनतेने हयात घालवली. काँ. च्या राज्यात जर अन्याय व पिळवणूक होत असेल तर न्याय्य आणि सनदशीर सत्याग्रही मार्गाने लढणे यात गैर ते काय?’ हे मात्र मला समजले नाही.

सर्व सुटी टोल नाक्याच्या लढ्यात घालवली. त्यातच घाईघाईने लग्न आटोपून शेवटच्या ४ थ्या वर्षात दाखल होण्यासाठी आम्ही दोघा पतिपत्नींनी गांव सोडले.

लीलाची आई लग्नाला न आल्याने तिची खंत. म्हणून नगरला जाताना रस्त्यावरील साकोरे गावाला जाण्यासाठी नांदगाव स्टेशनवर उतरलो. आगाऊ काहीच कळवले नव्हते. माझ्या संबंध आयुष्यात आगाऊ ठरवून-ठारवून आखीव असे काहीच नाही. म्हणून दोन मैलांवर असलेल्या साकोरे गावी हसत-बोलत, गप्पा छटीत पोचलो. त्याची वर्दी शेतात काम करणाऱ्यांनी धावत जाऊन आगाऊच घरी पोचवली होती.

खांद्यावरून पदर, नवऱ्याबरोबर हसत खिदळत जाणे, केवढे निषिद्ध खानदान कुळीच्या मराठ्यात. पुन्हा संघर्ष. लीलाला तिच्या आजी, आजोबा, काकू-काकांनी फाडून खाल्ले. अशा स्वागताचा दणका तिला मिळाला. अपवाद फक्त वडिलांचा.

दुसऱ्या दिवशी माझा नंबर लागला. गावातील साऱ्या १०।१२ सासवांच्यापुढे माझी हजेरी सुरू झाली. त्यांत बोलक्या दोन सासवा पदर सावरून पुढे. बाकीच्या दरवाजात व दरवाज्या आड.

“आपल्या मराठ्यांच्या घराण्यात खांद्यावरून पदर कुणी घेतला आहे का? ही काय रीत झाली? कळवायचे होते. आम्ही गाडी नसती का पाठवली ? रीती रिवाजाप्रमाणे येता आले असते. पायी पायी येऊन आमची अब्रु घालवली तर घालवली, पण हसत-खिदळत, हातात हात घालून खुशाल? लोक आम्हांला शेण नाही का घालणार? असे वागणे तुम्हाला शोभले तरी कसे?” एकावर एक फैर झडली मी शांत आणि हसत हसत ऐकत राहिल्याने त्यांना आणखीन् चेव आला.

लीलाचे खादीचे नऊवारी लुगडे माझ्यापुढे टाकत म्हणाल्या – “आमच्या बाईला या गोधड्या तुम्ही नेसवता. तिला याची सवय तरी आहे का? मलमलीची हलकी फुलकी पातळे नेसायची सवय आमच्या बाईला. तिला या पासोड्या धुता तरी येतील का? आमच्या सकवार बाईला?

“लग्नांत काय पण आजही मंगळसूत्र ही तुम्ही बायकोच्या गळ्यांत बांधले नाही, ही काय खानदान मराठ्याची रीत आहे? छी ! छी ! आणि वर खुशाल तुम्ही हसून घालवता. याला काय म्हणावे?” हा त्यांचा आखिरी शेरा.

हे सर्व ऐकून मला मोठी गंमत वाटली. मी हसतच उतरलो. “झाले का तुमचे सवाल? आणखी काही शिल्लक राहिले असतील तेही सांगून टाका?” या माझ्या प्रश्नाने त्या एकमेकांच्या तोंडाकडे पहात राहिल्या.

मी हसतच उत्तरलो : “तुमच्या बाईने डोक्यावरून पदर घ्यावा की खांद्यावरून हे सांगणारा मी कोण ? नवरा म्हणजे बायकोला हुकूम करणारा फौजदार नव्हे ! तिला खांद्यांवर पदर घेणे आवडले. तिला डोक्यावरचा /पदर/खांद्यावरून/घेणे आवडले. तिने डोक्यावरचा पदर खांद्यावरून घेतला. स्वेच्छेने. माझ्या हुकूमाने नव्हे. धुंगट तिला आवडत नाही.

आम्ही हसत खिदळत आलो हे खरे पण तुम्ही म्हणता की बायकोच्या हातातच हात घालून आलो. एवढेच ना? नवऱ्याने बायकोचा किंवा बायकोने नवऱ्याचा हातात हात घेऊ नये तर मग कुणाचा धरावा ते तरी सांगा ?” या गंमतीच्या बोलण्याने सासवा ओशाळल्या.

“खादीच्या तलम पातळांची तुमच्या भरजरी पैठणीपेक्षाही जास्त किंमत असते. ती माझी ऐपत नाही. तुम्ही घेऊन देत असाल तर जरूर ती नेसेल. बोला आहे कबूल? विचारा तिला.”

“खादी हे माझे व्रत आहे. लीलाला ते पसंत आहे. तिने याला कधीही नापसंती दर्शविली नाही. आवडीने तिनेही ते स्वीकारले. (ते व्रत तिने आयुष्याच्या शेवटपर्यंत स्वीकारले. तिचे निर्वाणही खादीच्या शुभ्र, स्वच्छ पातळात, तिरंगी झेंड्यात लपेटूनच झाले.)

आम्ही काय नेसावे आणि काय नेसू नये हा तिचा आणि माझा प्रश्न. आता ती माझी पत्नी झाली आहे. लग्नात आम्ही शपथ घेतली आहे. सुखात, दुःखात, अडी अडचणीत आम्ही एकमेकांना साथ देऊ. तिला लुगडे धुणे जमले नाही तर मी ते अवश्य धुवून देईन. तिला वाटल्यास माझे धोतर ती धुईल. तिचे लुगडे मी धुईन. त्याची काळजी तुम्ही का करता? का तुम्ही कुणी येणार आहात लुगडे धुवायला?”

नवरा आणि बायकोचे लुगडे धुणार? शिव, शिव, अभद्र. त्यांना आश्चर्य वाटून त्यांनी तोंडाला पदरच लावला.

“मंगळसूत्र बांधले नाही हा तुमचा आरोप खरा आहे आणि खोटाही. ती निव्वळ रूढी आहे. लग्नात जिला मंगळसूत्र बांधले, दागिन्यांनी ज्या बायकोला मढवले; त्याच बायकोला नवरा छळतो. मारतो. घरात पडद्यात कोंडून ठोवतो. गोठ्यातल्या गुराप्रमाणे वागवतो, हे काही मराठ्यात नवीन नाही. तिला पडद्यात ठेऊन तिला जणू चार भिंतीत कोंडून घालतो. मी बायकोला मंगळसूत्र बांधले नाही. नवऱ्याचे बेगडी लोढणे तिच्या गळ्यात कशाला? जर मंगळसूत्र म्हणजे नवरा-बायकोतील मंगल बंधन तर ते बायकोनेच का फक्त बांधावे? मग नवऱ्याला वेसण का नको? दोघांनी ते बंधन पाळले पाहिजे. मंगळसूत्र गळा फासणारे नसावे. नवराबायकोत मंगल बंधन असावे हा याचा म्हणजे लग्नाचा अर्थ. म्हणून मंगळसूत्र बांधलेच पाहिजे असे नाही.”

समजावण्याच्या पलिकडचे हे प्रकरण आहे म्हणून काहींनी खाली माना घातल्या तर एक दोघी माझ्याकडे मारक्या नजरेने पहात उठून गेल्या.

बिचाऱ्या ! मला त्यांची फार फार कीव आली. बायकाच बायकांच्या वैरी, हेच खरे. उंदीर, घुशींना बिळ प्यारे तसेच यां आमच्या स्त्रीवर्गाचे.

नगरला पोचलो. माझा जोडीचा संसार सुरू झाला. स्वयंपाकाचा घोर नको. मिळेल त्या वेळेचा एक वर्ष अधिकाधिक फायदा घेता येईल, म्हणून खाणावळीचा डबा सुरू केला. २५ रुपये महिना. पण लीलाला हे अन्न मानवले नाही म्हणून जोडीने स्वयंपाक उरकून घेऊ लागलो.

लग्नात देवदत्त टिळकांनी दिलेली, त्यांची आई लक्ष्मीबाई टिळकांची ‘स्मृति चित्रे’ तीन खंड. माझ्या लक्ष्मीनेही तसेच व्हावे, लक्ष्मीबाई टिळकांचा आदर्श डोळ्यांपुढे ठेवून जीवनाची वाटचाल करावी या उद्देशाने त्याचे वाचन सुरू केले. लक्ष्मीबाई जशी फारशी न शिकलेली. तसेच लीलाचे शिक्षणही खाजगी मास्तराने दिलेले, यथा तथाच. कारण त्या काळांत १० वर्षावरील मुलींना शाळेत पाठवणे खानदान मराठ्यांत तरी धाष्ट्याचेच होते. निषिद्ध होते.

लक्ष्मीबाईप्रमाणेच लीलाचीही अवस्था होती. म्हणून तिच्या शिक्षणाचा ओनामाही सुरू केला. पण तिला खरे शिक्षण मिळाले ते तुरुंगात. तिथे ती हिंदी, इंग्रजीही शिकली. तुरुंग ह्याच सत्याग्रह्यांच्या शाळा झाल्या होत्या ना ! दोन्ही अर्थानी-पुस्तकी शिक्षण आणि जीवनशिक्षण.

नगरच्या जानकीबाई आपटे. काँ. च्या विधायक कार्यकर्त्या. महिला मंडळ, महिला भजनी मंडळ. शिवणकाम वर्ग, प्रौढ स्त्री शिक्षण वर्ग, सूतकताई वर्ग आदि चालवून खादी विक्री फेरी आदि उपक्रम सातत्याने करणाऱ्या. त्यांच्या कार्यात लीला जोडली गेली. शिवणकामही तिने पूर्ण केले. महिला मंडळातही ती समरस झाली. खादी विक्री फेरीतही सहभागी झाली. सर्वच कार्यात रमली.

माझी धडपड यासाठी की, प्रत्येक स्त्री स्वावलंबी झाली पाहिजे. तरच तिची समाजाकडून होणारी कोंडी फुटू शकेल. स्वतःचे कर्तृत्व सिध्द करू शकेल. लीलाला स्वयंपूर्ण, स्वावलंबी बनविण्यासाठी माझी सर्व शक्ती पणाला लावली होती.

आर्थिक स्वावलंबन हा स्त्री मुक्तीचा ओनामाच.

लीलाचे राष्ट्रीय जीवनाशी तादात्म्याची तालीम तर जमली पण तिच्या स्वावलंबनाचा मार्ग पूर्ण झाल्याशिवाय मनाला चैन नव्हती. तोही मार्ग सापडला.

रावसाहेब पटवर्धनांकडून त्यांचे सिव्हिल सर्जन दोस्त डॉक्टर कल्ले यांना सांगून प्राथमिक नर्सिंगच्या शिक्षणासाठी सरकारी हॉस्पिटलमध्ये लीलाला प्रवेश मिळाला.

आईला फेफरे येऊन दांतखिळ बसून शरीराला आचके सुरू होऊन ती आजारी पडली म्हणून आईला नगरला घेऊन आलो. गुणे शास्त्रीजींचे औषध-उपचार सुरू झाले. सात दिवस सर्व अंगाला औषधी तेल रगडून रात्री अंगाचा निरघोड्याच्या पाल्याने घाम काढला. तिचे हातपाय दाबायची अपुरी राहिलेली इच्छा दोघेही भरून पावली. नंतर वमनाचे औषध दिल्याने तिच्या तोंडातून ओकारीवाटे आठ नऊ इंचांचे जंतू तर पडलेच पण जंतांचे बुचकेच बुचके पडले. त्याने तिचे आचके तर थांबलेच व आजारही संपला.

आई आमच्या सेवेने फार फार सुखावली. स्वातंत्र्यासाठीच्या धडपडीत तिची उपेक्षा झाल्याचे माझ्या मनातले दाहक शल्य जरा शीतल झाले. आई घरी परतली.

शेवटचे वर्ष माझे. सकाळी १ ते ११ दवाखात्यात प्रॅक्टिकल आटोपून, स्वयंपाक करून डबा भरून हॉस्पिटलमध्ये पोचवून मग माझे जेवण. लगेच १ ते ५ कॉलेज वर्ग. सायंकाळी पुन्हा स्वयंपाक करून लीलाला डबा पोचवणे. या धावपळीत माझे शिक्षण पूर्ण झाले व लीलाचेही शिक्षण संपले.

पण एक नवीन संकट उपटले. माझा लहान भाऊ शिवाजी (माजी मंत्री) माझी डोकेदुखीच. स्वोद्धारक संस्थेतही त्याचे वानरी, बालिश चाळे सुरूच राहिल्याने त्याचे संस्थाचालक व माझे सत्याग्रही मित्रही टोणगांवकर —(सेक्रेटरी - महाराष्ट्र हरीजन सेवक संघ.) यांचे तातडीचे पत्र आले. “शिवाजी संस्थेत राहायला लायक नाही. त्याच्या स्वैर वागण्याने इतर मुलांचीही शिस्त सारखी बिघडते. मी त्याला

परोपरीने समजावूनही त्याचे बेशिस्त वागणे थांबत नाही. त्याला संस्थेत ठेवणे शक्य नाही . त्याला ताबडतोब घेऊन न गेल्यास संस्थेतून हाकलून देण्याशिवाय गत्यंतर राहाणार नाही.”

या पत्राने माझ्यावर वज्राघातच झाला. सायकलीने तातडीने मी दोंडाईच्याला गेलो. मित्र टोणगांवकरांचे अक्षरशः पाय धरले. अश्रुपूर्ण नयनांनी त्यांच्या पायांवर डोके टेकून विनवले,- “ कसेही करा. त्याला या वर्षाअखेर फक्त सांभाळा. माझेही शेवटचे वर्ष संपेल. त्यानंतर मी क्षणभरही त्याला ठेवणार नाही.” टोणगांवकर विरघळले.

शिवाजीने आणलेले दुष्काळांत १३ व्या (अधिक) महिन्याचे संकट टळल्याने नगरला परतलो.

सासरे, साकोऱ्याचे वामनराव पाटील हे त्यावेळी नाशिक जिल्हा लोकल बोर्डाचे प्रेसिडेंट होते. माझे साडू लासलगांवचे लक्ष्मणराव भागुजी पाटील हेही सभासद होते. त्यांच्या मार्फत प्रस्ताव मांडला. तुमची आर्थिक परिस्थिती नाही म्हणून नाशिक लोकल बोर्डाच्या आयुर्वेदिक दवाखान्यांचे सुपरवायझर म्हणून ऑर्डर देतो. ती पत्करावी म्हणून साडूंनी आग्रह केला. पण मी, माझ्यापेक्षाही लीलाने त्यांना स्पष्ट. सांगितले की नोकरीची गुलामी आम्हाला नको. आमचा स्वतंत्र बाणा आम्हांला लखलाभ. त्याने सर्व नाराज झाले. जवळ दिडकी नसताना हा हट्टाग्रह त्यांना वाटणे साहजिकच होते.

दवाखान्याची जुळवाजुळव सुरू केली. तत्पूर्वी अमळनेरच्या प्रसिध्द सखाराम महाराजांच्या यात्रेत मोफत दवाखाना चालवला. ४० साली दवाखाना अमळनेरला सुभाष चौकात सुरू केला. थोड्याच अवधित अमळनेर शहर व तालुक्यांत गोरगरीबांचे डॉक्टर म्हणून दोघे पतिपत्नी नावाजलो.

पण माझ्या जन्म गांव डांगरीचे बहिष्कार सत्र चालूच राहिले. कजवीण कोल्हाटिणची, ठेवलेल्या बाईची भ्रष्ट अवलाद म्हणून लीलाची टिंगल - टवाळीत खंड पडला नाही. कशाचा दवाखाना, सारी सोंगे ढोंगे, बनवाबनवी आहे. असा गावच्या बुद्रुकांचा प्रचार चालूच.

योगायोग पहा. अचानक डांगरी गांवात एक घटना घडली.

लीला गांवची लक्ष्मी झाली.

आमच्या भारत क्रांती साप्ताहिकांत छापलेली, लीलाने लिहिलेली कथा जशीच्या तशी खाली देत आहे.

कै लीलाताईचा .जीवन आलेख

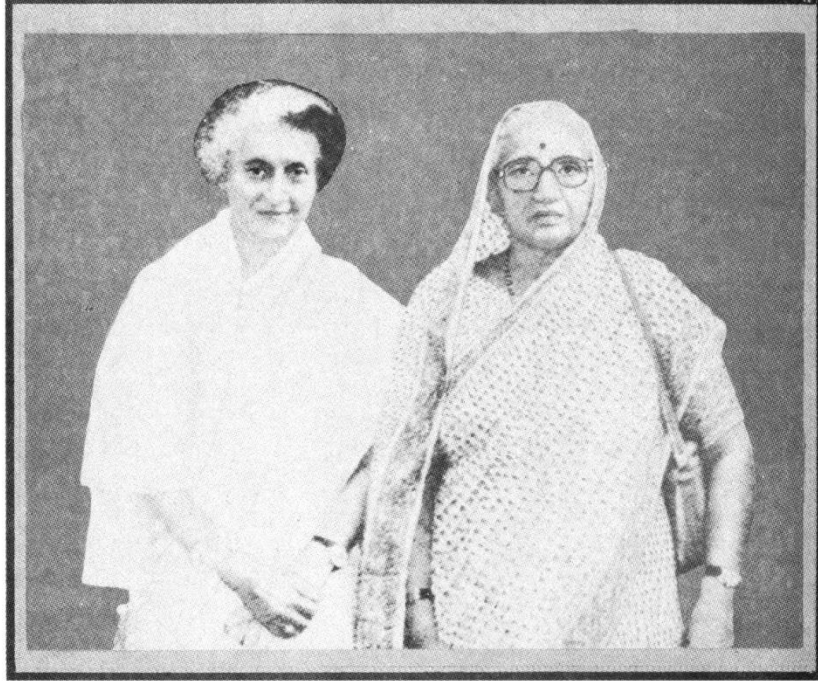
- ★ **जन्म** — लीलाताईचा जन्म १५ -३-१९२२
- ★ **लग्न** — १९३७ जून व नगर येथे प्राथमिक नर्सिंग कोर्स पूर्ण.
- ★ १९३९ अमळनेर जि. जळगाव येथे दवाखाना सुरू व किसान बोर्डिंग व त्याचे व्यवस्थापनाचे काम. जि. परिषद अध्यक्ष व आमदार गुलाबराव पाटील आदि विद्यार्थी होते.
- ★ १९४० पहिलीजेल यात्रा — धुळे तुरुंग.
- ★ १९३९ ते ४२ साने गुरुजींच्या खादी, काँग्रेस वर्तमान, सभासद नोंदणी, प्रभात फेरी, ग्रामसफाई, संडाससफाई. मजूर शेतकरी संघटन आदि आघाडीची स्वयंविका.
- ★ १५ ऑगस्टला अमळनेर कोर्ट, पोस्ट, स्टेशन जाळून कचेरीवर मोर्चा, मार्शल लॉ — भंग—७॥ वर्षाची शिक्षा एकूण १४ वर्षे.
- ★ धुळे, ठाणे, येरवडा तुरुंग १९४५ मध्ये जेलमधून पलायन.
- ★ पत्रीसरकारच्या स्त्री तुफान सैनिकांची सेनानी.
- ★ ४३ साली वॉरंट रद्द झाल्यानंतर सर्व महाराष्ट्रात अमरावती ते कोल्हापूर स्वागतात ५० हजार रुपयांची ओवाळणी व ते ५० हजार —समाजवादी पक्षाला अर्पण.
- ★ ग्रामीण आणि शहरवासीयांनी रक्ताचे टिळे लावले त्या रक्ताला इनाम म्हणून दवाखान्याला रामराम व विधायक कार्याला सुरुवात.
- ★ अमळनेर येथे जनता शिक्षण सहकारी मंडळाची १९४७ ला मुहूर्तमेढ रोवून त्याच्या सेक्रेटरी, शेतकरी बोर्डिंग अमळनेर व पारोळा येथे स्थापून ट्रेनिंग कॉलेजही सुरू केले. गरीब मुलांची मोफत सोय —त्या बोर्डिंगचे विद्यार्थी प्राचार्य पुरुषोत्तम पाटील— डी. एस. पी. मोरे (बहादुरपूर) आदि विद्यार्थी व कित्येक बी.डी. ओ. ही —ट्रेनिंग कॉलेजचे शेकडो शिक्षक आजही कार्यरत आहेत.
- ★ ४० साली व ४७ साली डॉ. उत्तमराव पाटील तुरुंगात गेले असतांनाही उन्हातान्हात शेकडो पोती धान्य, पैसा हजारो रुपये गोळा करून संस्था चालवल्या.
- ★ ४२ च्या आंदोलनाच्या सुरुवातीलाच नगर पालिका सभासद निवडल्या तोच अटक.
- ★ अमळनेर येथे हरिजन बोर्डिंगसाठी १० हजार रुपये लीलाताईना देऊन त्याचे ट्रस्टी व व्यवस्थापनाचे काम लीलाताईला दिले.

- ★ १९५२ अमळनेर सोडले व शिरपूर प्रस्थान –शिरपूर नगर पालिकेच्या ९ वर्षे दोनदा सभासद – स्टॅंडिंग कमिटीच्याही महाराष्ट्रात पहिल्या चेअरमन, स्कूल कमेटीच्या चेअरमन असतांना नं.१ ची भव्य शाळा बांधली.

क्रांतीवीरांगना लिलाताई पाटिल
लीला प्रमाणे निर्मळ नि निष्पाप
सरळ नि निर्भय
सेवामय नि त्यागमय
स्त्री मी अजून पाहिली नाही

साने गुरुजी

प्रंतप्रधान इंदिराजीं समवेत सौ. लिलाताई. (दिल्ली १९८२)

कै. लीलाताईस —

भारताची क्रांति वीरांगना तू देशभक्तीसाठी लढलीस तू ।
झाशीची रणरागिणी लक्ष्मीही तू महाराष्ट्र कॅप्टन लक्ष्मीच तू ।
क्रांतिरणांगण गाजवलेस तू आणि भारतात एकमेव तू ।
पत्री सरकारची सेनानी तू कोठून हे बल आणलेस तू ।
अन्याय निखंदना झुंजलीस तू जीवनज्योत प्रज्वलीत ठेवलीस तू ।
धगधगता निखारा असुनिही तू स्त्री — मुक्तीसाठीही झिडलीस तू ॥

- ★ शिरपूरला वनिता सेवा मंडळ स्थापून — बालवाडी, शिवणकाम वर्ग आदि चालवले व कन्या विद्यामंदीर पहिले मुलींचे माध्यमिक विद्यालय स्थापून ८ वी ते ११ वी पर्यंत वर्ग चालविले.
- ★ १९७२ ते ७८ शिंदखेडे तालुक्यातून आमदार असतांना दभाशी लीट इरिगेशन, हरणबारी धरणाची निर्मिती त्यांचीच. शासकीय अधिकाऱ्यांना घेऊन तालुकाभर गरिबांसाठी गृहनिर्माण, शेतकऱ्यांसाठी पाझर तलाव, कुटुंब नियोजनात शिंदखेडे तालुका आघाडीवर ठेवला.
- ★ ७८ नंतर निर्वाणपर्यंत शिरपूर होमगार्ड युनिटच्या त्या कमांडर होत्या — शिरपूर होमगार्ड युनिट सर्व जिल्ह्यांत आदर्श ठेवूनच देह ठेवला
- ★ निर्वाण १ मे १९८५

तू तर डांगरी गावची लक्ष्मी

आमच्या व मातुल घराण्यांतील भल्या मोठ्या कुंटुबात सर्व मुलीत मी उजवी. सर्वात चांगले स्थळ मला मिळणार ही सर्वांची मनीषा व खात्री. त्या वेळेच्या १४ वर्षांच्या आंतच साऱ्यांची लग्ने आटोपली. मी १६ वर्षाची झाले, तरी माझा घोळ संपला नव्हता.

डॉ. उत्तमराव आले. मला बघितले. पसंतीही दिली. आतांपर्यंत समाजातील अनेक नामवंत, प्रसिद्ध, श्रीमंत घराण्यांतील मंडळी मला बघून गेली. मुलगी बघताना माझ्या हातात सोन्याचांदीचे रुप दर्शन ठेऊन गेली. आणि तांब्याचे नाणेही न देणाराशी माझा वाङ्निश्चय वडिलांनी केला.

वडिलांनी मला बोलावून घेतले. ‘चळवळ्या असला तरी मुलगा घरंदाज आहे. शिकतो आहे. जिद्दी आहे. नाव काढील’, असे सांगितले. मी नजर वर न करता मान हलवून होकार दिला.

आणि माझ्या घरात कधी न घोंघावणारे वादळ सुरू झाले.

‘मी माझी मुलगी त्या मुलाला मुळीच देणार नाही’. कधी वर मान न करणाऱ्या आईने जाहीर केले.

माझी मोठी माय (वडील काकू) जिच्या सल्यावाचून प्रपंचातील काडी ही कधी ईकडच्या तिकडे झाली नाही तिने स्पष्ट सांगितले. मला मुलगा नापसंत आहे. लग्न होणार नाही.

माझे तळोद्याचे मामा रुपसिंग बापूसाहेब बातमी कळताच धावत. आले. वडिलांना रागावून म्हणाले “तुम्हांला मुलगी जड झाली का ? एवढी चांगली स्थळे आली असताना तुम्ही नकार देऊन घालवलीत. या मुलांत असे काय बघितले? आम्ही चारी भाऊ पांच पंचवीस हजार रुपये खर्च करून भाचीला श्रीमंत स्थळी देऊ.”

बागडती हरीण जिह्वारी विध्व होऊन वेदनांनी तडफडते व अवाक् होते, तशा माझ्या मूक वेदना आयुष्याच्या मंगल प्रसंगाच्या सुरुवातीलाच माझ्या वाट्याल आल्या. माझे वडील एका बाजूला आणि सारे घर नी नातेवाईक दुसऱ्या बाजूला. मध्ये मी. आईने तर माझी पाठच धरली. प्रेमळ व भोळी आई आपल्या मुलीसाठी नाजूक आणि कठोर जी अस्त्रे, शस्त्रे वापरते, ते सर्व प्रयोग माझ्यावर केले. अश्रुपातापासून रागावण्या – धमकावण्यापर्यंत. ‘तू नाही म्हण की हे लग्न होणार नाही. तुझा बाप तुझा शब्द कधीच मोडणार नाही.’ तरीही मी गप्प राही. ती चडफडे. चिडून म्हणे – “तू माझी सात जन्माची वैरीण आहेस. तू लहानपणीच मेली असतील तर हा भोगवटा माझ्या वाट्याला कशाला आला असता? म्हणता म्हणताच ती रडू लागे. आकांत करी. आपल्याच पोटाचे बुथडे तोडून घेई. गालात थाड थाड मारून घेई. माझ्या आयुष्यात मला कधी झाल्या नाहीत अशा वेदनांनी माझे काळीज तुटे. मी खाली मान घाली ती वर होईना. ‘देवा, माझ्या वाट्याला काय आणलेस रे हे ? मला कशाला मोठी केले? मन तडफडत आक्रंदत राही. पण ‘नाही’ हा शब्द माझ्या तोंडून कधी बाहेर पडला नाही.

माझ्या लग्नाच्या आधी झालेल्या सर्वांचे लग्न प्रसंग आठवतात. किती आनंद, केवढा सोहळा, नवऱ्या मुली केवढ्या खुशीत फुलल्या असत. आणि माझ्या वाट्याला हे काय आले? याने जीव घायकुतीला

येई. मला बाई, बाई करणाऱ्या सर्वांच्या निःशब्द असहकाराच्या सावटात मी गुदमरून जाई. ज्यावेळी माझ्या मनात लग्नाच्या सनईच्या मधुर नादाच्या गुंजारवाने शरीर आणि मन फुलून निघायचे त्यावेळी त्याऐवजी शरीर आणि त्यापेक्षाही मन खंगून खचून गेले. पण माझा हट्टी स्वभाव वाकला नाही. याचे आज राहून राहून आश्चर्य वाटते.

मी सर्वांत वडील मुलगी. पण माझ्या नंतरची १४ वर्षांची बहीण जीजाचे लग्न ठरले. मोठ्या धूमधडाक्याने आमच्या ऐश्वर्याच्या पुंगाण्या वाजवित मोठीच्या अगोदर लहानीचे जनरीतीला सोडून लग्न झाले. आमच्या रीतीप्रमाणे पायघड्या, लाडू, करंज्या, शेवया, थाटमाट व पंगतीही उठल्या. मला घालून पाडून बोलण्याची, टोचण्याची, त्या लग्नप्रसंगात कुणीही संधी सोडली नाही. लग्नाच्या पिंगाण्याचे सुरांत माझ्या अंतःकरणातील रातकिड्यांची किरकिर रात्रंदिन चालूच राहिली.

लग्नाला डॉक्टरही हजर झाले. त्यांनी माझ्या लग्नासाठी फक्त दोन खादीचा पातळे व पोलकी येताना आणली. त्याने आणखीन आगीत तेल पडले. बहिणीच्या जरीकांठी पैठण्यांच्या जोडीला ती पातळे मिरवली गेली नि विस्तवात मिरच्या टाकल्यावर उडतो तसा खकाणा माझ्यावर उडवला गेला. आणखीन आगीत भडका उडाला. वडिलांनाही साऱ्यांनी काव काव केले.

माझे वडील एवढे धीरोदात्त पण तेही हादरून गेले. त्यांनी मौन धारण केले. शेवटी मला बोलावून त्यांनी कणव आणून गहिवरून सांगितले. आयुष्यात पहिल्यांदाच गहिवरलेल्या वडीलांना पाहून मला धस्स झाले. ‘द्वारके (माझे माहेरचे नाव) अजून तुला नापसंत असेल तर मला मोकळेपणाने सांग. तुला पसंत नसेल तर हे लग्न होणार नाही.’

‘अप्पा मला पसंत आहे.’ मी खाली मान घालून व्यथित मनाने सांगितले.

‘पण मला पसंत म्हणून तुला पसंत असे नाही ना ? मुलांमुलींवर बळजबरीने लादणारा बाप मी नाही. म्हणून अजूनही विचार करून सांग. मी रागावणार नाही, व मला वाईटही वाटणार नाही.’ अप्पा.

मी खाली मानेनेच हो म्हटले, पण दोन अश्रु जमिनीवर पडलेच

माझे अप्पा कळवळले, म्हणाले, ‘मग हे अश्रु का बरं? तू का रडतेस? खरेखुरे सांग. बापापासून काही काही लपवून ठेवू नकोस.’

‘अप्पा मी खरं सांगते, मला मुलगा पसंत आहे. पण मला फार त्रास होतो. मी उबगून गेले आहे.’ रडत रडत मान वर करून त्यांच्या डोळ्याला डोळा भिडवून म्हणाले.

वडिलांनी माझ्या पाठीवर हात फिरवून म्हटले. ‘गोंधळू नकोस. जीवाला लाऊन घेऊ नकोस. तुझ्या इच्छेप्रमाणेच होईल.’

माझ्या उकळणाऱ्या मनावर शीतल फंकर पडली. पण भडका कसा थांबणार?

लग्न साने गुरुजींच्याच हस्ते होईल. खादीत होईल. झुणकाभाकर सहभोजन होईल. या डाक्टरांच्या अटी. वडील सत्यशोधक. साने गुरुजींच्या वाङ्मयाचे भक्त. पण ब्राम्हणांच्या हातून लग्न लावायचे नाही. म्हणून अस्पृश्य पुढारी व वडिलांचे जानी दोस्त कर्मवीर भाऊराव गायकवाडांच्या (डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे उजवे हात व माजी खासदार) हस्ते लावण्याची तोड निघाली.

डॉक्टरांचे दैवत, पालक, साने गुरुजींनी आपल्या 'काँग्रेस' वर्तमानपत्रात आमचे फोटो छापून लग्नाचे जाहीर आमंत्रण दिल्यामुळे आजुबाजूच्या खेड्यापाड्यांतील व खान्देश, नाशिक जिल्ह्यांतील प्रतिष्ठित व संबंधित झाडून काँग्रेस कार्यकर्ते मिळून पाचसात हजाराच्या वर जनसमुदाय पाच वाजेच्या आतच अमळनेरच्या टाऊन हॉलच्या पटांगणांत जमला. लग्नाला मुहूर्त नव्हता. गंध, अक्षता, बाजा, देवदेवस्की नव्हते. हळद पातळ नव्हते. माझे नवे कपडे होते. पण डॉक्टरांचे जूनेच इस्तरीचे होते. जोड-जोडवेच काय मंगळसूत्रही नव्हते.

भाऊराव गायकवाडांना घेऊन निघाल्याची भाऊसाहेब हिऱ्यांची तार आली होती. पण लग्नाची ५ वाजायची वेळ टळली तरी ते आले आहीत, म्हणून गुरुजींनी प्रतिज्ञा लिहिली. झेंडूच्या फुलांच्या माळा घेऊन आम्ही उभे राहिलो. त्यांनी प्रतिज्ञा म्हटली. आम्ही दोघांनी त्यांचा पुनरुच्चार केला.

‘आम्ही सर्वांच्या समक्ष आज विवाहबद्ध होत आहोत. सुखांत, दुखांत, संकटात, आपत्तीत आम्ही एकमेकांची साथ सोडणार नाही. एकमेकांना आम्ही समतेने वागवू. एकमेकांच्या संमतीने आम्ही हातांत हात घेत आहोत. ते कोणत्याही प्रसंगी सोडणार नाही. परस्परांना निष्ठा, सुख, आनंद, समाधान देण्याचा प्रयत्न आयुष्याच्या अंतापर्यंत करण्यास आम्ही आज प्रतिज्ञाबद्ध झालो आहोत. जोडीने समाजाचे, देशाचे, मातापित्याचे ऋण फेडू.’

झेंडूच्या फुलमाळा एकमेकांना घातल्या. टाळ्यांचा कडकडाट झाला. महात्मा गांधींच्या गजराचा घोष झाला. आम्ही जनता जनार्दनाला प्रणाम केला. साने गुरुजींचा पदस्पर्श केला. त्यांचे प्रेमळ हात आमच्या माथ्यावर फिरले. त्यांना गहिवरून आले होते. डॉक्टरांच्या मनाप्रमाणेच शेवटी व्हायचे ते झाल्यामुळे डॉक्टरांना कृतार्थ वाटले.

भाऊराव गायकवाडांना घेऊन भाऊसाहेब हिरे, काकासाहेब वाघ, रावसाहेब थोरात, देवदत्त टिळक आले. मालेगाव नजीक उधळणाऱ्या गाईची ठोस मोटारीला बसल्याने त्यांना ५ वाजता येता आले नाही. त्यांनीही आशीर्वाद दिला. शुभ चिंतले आमचा गौरव केला. देवदत्त टिळकांनी त्यांच्या आई लक्ष्मीबाईंनी लिहिलेल्या आत्मचरित्राचे ‘स्मृति चित्रांचे’ तीन खंड माझ्या हातांत दिले. आम्हांला लग्नात मिळालेला एवढाच आहेर. पण केवढ्या मोलाचा ? हे ती पुस्तके वाचल्यानंतर मला कळले. नंतर झुणका, भाकर, कांदा चटमी, तेल, हजारोंची पंगत बसली. हिंदू, मुसलमान, ख्रिश्चन, पारशी, ब्राम्हण, देशमुख, महार चांभार सारे आनंदी आनंदी वातावरणांत प्रसन्न मनाने जेवले. खान्देशांत झालेला असा पहिला लग्न समारंभ व झुणका, भाकरीची पंगत. मला वाटते शेकडो सहभोजने महाराष्ट्रांत झाले असतील, पण एवढा मोठा सहभोजनाचा सोहळा कुठेच झाला नसेल.

दुसऱ्या दिवशी वडील, बहीण, काकू, आदि माहेरच्या मंडळींना पोचवायला स्टेशनवर आम्ही दोघे गेलो. माझ्या आईने लग्नाला येण्याचे साफ नाकारले होते. घरून साकोऱ्याहून लग्नाला निघताना पायावर

डोके ठेउन तिचा शुभाशीर्वाद घेण्यास जड अंतःकरणाने गेले. तो तिने मला झिडकारून लावले. घराच्या दरवाज्यापर्यंतही ती आली नाही. ती लाकडासारखी मख्ख बसून राहिली. तिच्या डोळ्यांत अंगार नव्हता. पण करुणेने ते थिजून ताठ झाले होते. एका नववधूच्या मनातील सुखद कल्पना तळाशी बडालेल्या अवस्थेत मी लग्नाला घट्ट मनाने घराबाहेर पाऊल टाकले. प्रकाश सोडून अंधारात पाऊल जड पडावे तशा जड अंतःकरणाने गांवची सीमा ओलांडली.

रेलगाडी आली. या सर्व स्मृतींनी चाळवलेल्या मनाने गाडी, गर्दी, समुदाय कसलेच भान राहिले नाही. मी मोठ्या मायच्या गळ्यांत पडून हंबरडा फोडला. “मला घेऊन चला. माझ्या मायला मला भेटायचे आहे. माय मला पाहिजे. मला घरी यायचे आहे.” या आक्रोशाने डॉक्टर अवाक् झाले. साश्रू नयनांनी माझे डोळे पुसत काकूने, वडिलांनी माझी समजूत घातली. विषण्ण मनाने बैलगाडीतून अमळनेरहून माझ्या नव्या डांगरी गावी मी आले.

पावसाची भुरभुर सुरू होती. आकाश ढगाळले होते. माझे डोळ व मन कोंदटले होते. त्या लहानशा तीन साडेतीन फूट उंचीच्या जीर्णशिर्ष कामट्यांच्या आमच्या घराच्या दरवाज्यात शिरण्यासाठी वाकले, तोच डॉक्टर म्हणाले – “ आमच्या घरांत शिरणाऱ्याने नम्र होऊनच घरात शिरले पाहिजे.” मी चमकून त्यांच्याकडे पाहिले व घरात पाऊल टाकले. घरात नजर फिरविली. चार मातीच्या पडक्या झालेल्या भिंती, जागोजागी खांबांच्या टेकण्या दिलेले, खांबांवर छप्पर म्हणूनच त्याला घर म्हणायचे. कोपऱ्यात मडक्यांची उतरंड, एक दोन ताट, -वाट्या, मातीचे पाळ आणि एकोटी, (मातीचा तवा), बाजूला काटक्या रचलेल्या, मूर्तिमंत दारिद्र्याशी मी बांधले गेले. एवढ्या मोठ्या दारिद्र्याशी माझी गांठ बांधली जाईल याची कल्पना मला नव्हती. पण तो मुकाबला सुरू झाला होता व त्याला तोंड देण्याची पहिली पक्की खूणगाठ मी बांधली.

सासूबाईंनी घाई घाईने रटके अंथरले व त्यावर आम्ही बसलो. तोच गावातील तरुण मंडळींना घर भरून गेले. रात्री मिरवणूक काढण्याचा त्यांनी हट्ट धरला.

‘अरे आम्ही काय आता लहान नवरा-नवरी आहोत की एका घोड्यावर बसून मिरवायचे?’ डॉक्टर म्हणाले.

‘दोन घोडे आणू’, तरुण मंडळींनी तोड काढली.

‘एका अटीवर मिरवणूक निघेल. मिरवणूकीला बाजा महारांचाच पाहिजे.’ या डॉक्टरांच्या अटीवर सर्वांनी संमतीच्या टाळ्या वाजविल्या. खान्देशात महारांचा बाजा मर्तिकापुढे वाजवतात, लग्नात वाजवित नाहीत. हे ऐकून मला आश्चर्य वाटले. माझ्या आयुष्याचा नवा प्रयोग सुरू झाला होता. त्यातील एकेक आश्चर्य सुरू झाली होती. कसलीच खंत न बाळगता सहभागी होण्याचा दुसरा निश्चय मी केला. मिरवणूक मशाली लावून साग्रसंगीत गावभर निघाली. आणि आधीच पेटलेल्या आगीचा आगडोंब झाला.

महाराच्या हातून लग्न, त्यांत सहभोजन, गावातील कुणीही नातेवाईक बुद्रुक मंडळी लग्नाला आली नव्हती. गावातील झाडून सारी तरुण मंडळी मात्र कुणी चोरून, कुणी धिटाईने लग्नाला हजर होती. मुलगी महाराची आहे, कंजरिण-कोल्हाटिणीची आहे. ठेवलेल्या ख्रिश्चन बाईच्या पोटची आहे, कुणी काही, कुणी काही, अशा वावड्या साऱ्या खान्देशात लग्नापूर्वीच, लग्न जाहीर होतांच उठल्या होत्या. आमच्या

गावात तर अफवांचे पेवच फुटले होते. ही सुखवस्तू, चवचाल, नखरेल पोर यांचा फाटका संसार बघून पळून जाईल, अशा पैजेच्या शर्यती गावात लागल्या होत्या.

मिरवणुकीला महारांचा बाजा लावून तरुणांनी उन्माद प्रगट केला. व गावात बुद्रुक विरुद्ध तरुणांच्या संघर्षात एक काडी पुन्हा पडली. सामाजिक संघर्षाचे ताटही माझ्यापुढे येऊन पडले. माझे वडील खऱ्या अर्थाने सत्यशोधक होते. कर्मवीर भाऊरावांचे साथी ते. आमच्या वडिलांच्या घरादारांत महार अस्पृश्य मंडळी त्याही काळात वावरत होती. पण संघर्षच नव्हता. इथे संघर्षाने माझ्या जीवनाला आव्हानच दिले व ते स्वीकारायचे, त्यांसाठी लढायचे ही तिसरी खूणगाठ मी बांधली.

माझे सावत्र सासू-सासरे वडिलोपार्जित जुन्या घरात राहात होते व आमच्या वाट्याला हे पडके ढोरघर दिले होते. त्यात आड नव्हता म्हणून दुसऱ्या दिवशी शेजारच्या घराच्या आडावर पाणी आणण्यासाठी गेले. तोच वयोवृद्ध घरमालक डॉक्टरांचे चुलत भाऊच धावत आले. माझ्या हातातील कळशी त्यांनी हिसकावून अंगणात फेकून दिली. ती गडगडत गेली. ते खेकसले: 'म्हारड्यांनो, माझ्या घरात येऊन आडाला शिवून बाटवता का ! चला चालते व्हा !' मी निमुटपणे अंगणातील कळशी उचलली व घरी आले. आईची (सासूबाईची) परवानगी घेऊन लहान नणंदेला घेऊन सरळ गावच्या बोरी नदीवर गेले. त्या गांवच्या सुनांचेच काय पण म्हाताऱ्या झालेल्या बायांचेही दिवसा नख दिसायचे नाही, अशा त्या १९३८ च्या जमान्यांत त्या गांवच्या सुनेने पदर खोवून डोक्यावर पाण्याच्या घागरी घेऊन गल्ली-चौकातून दिमाखाने पाणी भरले.

माझ्या अंतर्मनांत गुदगुल्या झाल्या. माझ्या अभिमानाला इंधन मिळून अधिकच चेव आला. पडदानशिनीच्या त्या जमान्यात खांद्यावर पदर घेऊन शेतावर, नदीकाठी आम्ही जोडीने फिरू लागलो. डॉक्टरांच्या शिकवणीचे जीवनाचे पाठ समजून घेऊ लागले.

‘भिल्लिन निंघनी नि भिल्ला चालना तिनी मांगे.’ (भिल्लीण निघाली-आणि भिल्ल निघाला तिच्या पाठोपाठ.)

आम्हांला ऐकू येईल असे बोलणे आम्ही गंमतीने ऐकत राहीलो. चवीने चघळीत, पचवीत, दुर्लक्षित राहिलो.

घरांत कांही म्हणता कांही नव्हते. लग्नातील झुणका-भाकरीचा उरलेला शिधा कडवट झाला तरी उडदाचे पीठ कालवून खात होतो. दुधातुपांत वाढलेली, गाद्यागिरद्यांची संवय मला. कडवट भाकरी गिळताना घशात अडकायची. जमिनीवर रटक्यांत अंथरुणावर शरीर कुरकुरायचे. ठण्यार, मण्यार कडून घेतलेला लहानसा लहान मुली वापरतात तसा विटका आरसा व जुन्या जमान्यांतील फणी, उबट काळे खोबरेल तेल. केस विंचरताना कस कसे व्हायचे. माझे वडील आमच्यासाठी नित्यनेमाने मालेगावहून आवळ्याचे तेल आणीत. त्याचा वास माझ्या नाकांत घोटाळायचा.

सारे घर रिकामे, ओके बोके. पण रिकाम्या घरांत प्रेमाची, स्नेहाची, मोकळेपणाची अफाट संपत्ति मात्र खच्चून भरली होती. त्यावर समाधानी होते. मन प्रसन्न होते.

७।८ दिवसांनी नगराला गेलो. डॉक्टरांचे शेवटचे वर्ष होते. मलाही नर्सिंग कोर्स घेण्याचा निर्णय घेऊनच आम्ही नगरला गेलो.

दोन महिने झाले नसतील तोच डॉक्टरांचे दोन मित्र, अमळगावचे नामदेवराव पाटील व नवरा नवरीचे श्री नवलभाऊ अचानक नगरला आले. घरांत घुसले. आम्हां दोघांना बघून हातांतल्या हातांत सामान घेऊन उभेच. आम्हांला कळेना हे असे उभे कां?

‘आश्चर्य ! महादाश्चर्य !’ नवल भाऊ

‘आम्हांला कळले ते सारे खोटेच तर ?’ नामदेवराव

‘अहो, आश्चर्य काय? आणि खोटे काय? त्यांच्या हातातून सामान घेत डॉक्टर म्हणाले.

‘अहो, साऱ्या खान्देशांत एकच वार्ता. बाई नवऱ्याला सोडून पळून गेली. आम्ही सारे हैराण झालो. म्हणून डॉक्टरांची समजूत काढायला आम्ही आलो.’ त्यांच्या या खुलाशाने आम्ही पोट धरून हसलो.

‘मग मी त्या बाईचे भूतच आहे असे समजा तुम्हीही’ या माझ्या सांगण्यावर ते हसले आणि लाजलेही. यावरून परिस्थितीची गंभीरता आमच्या लक्षांत आली.

आमची डांगरीहून पाठ फिरली नि गांवात बहिष्काराचे सत्र जोरात सुरू झाले. माझ्या दिराचा स्पर्श झाला तरी चिलीम बाटली म्हणून फोडून टाकीत. घरच वाळीत टाकले. आई, दीर, नणंदांना धारेवरच धरले. अपमानाला सीमा राहिली नाही. तरुणांना बुद्रुकांनी दाबले. पण सर्व त्याला पुरून उरले.

आमच्या घरांतील सारी लहान थोर जिद्दी. मोडतील पण वांकणार नाहीत, या बाण्याची दिसली. मला नवल वाटले ते याचे. मग मी मागे कशी राहाणार?

आम्ही दोघे पास होऊन परतलो. दवाखान्यासाठी वडिलांकडून पैसे आणते, ते देतीलच. डॉक्टरांना प्रश्न पडला. त्यांच्या मानी मनाला ते रुचले नाही. शेवटी त्यांची इच्छा नसतांना हातांतल्या बांगड्या मोडून अमळनेरला दवाखाना चालू केला. दवाखान्याचीही टिंगल गांवात चालू झाली.

योगायोग म्हणा, कांही म्हणा. बहिष्कार प्रमुख व गांवचे एकमेव पुढारी चैत्राम अप्पांचा टांगा आमच्या दवाखान्याशी रात्री ११ वाजता उभा राहिला. आमच्याशी सख्य असलेल्या तरुणांना त्यांनी पाठवले होते. भितभितच ते गयावया करीत म्हणाले, ‘तुम्हांला घ्यायला आलो आहोत. चैत्राम अप्पांच्या भावजयीचा बाळंतपसारा पडला आहे. तुम्हाला यावे लागेल.’

“अरे, ते वेडे असले तरी आपण शहाणपणा सोडावा का ? आम्ही येणार नाही अशी शंका तुम्हांला कशी वाटली ?” म्हणतच डॉक्टरांनी कपडे चढवले. आम्ही तयारीनिशी निघालो.

रात्री १ वाजता पोचलो. आडवे आलेले मूल बाहेर काढून बाळंतिणीची सुटका केली. उजाडले होते. सर्व गाव, प्रमुखांनी देवडी भरून गेली होती. हात धुवून मी बैठकीतून घरी आईकडे जायला निघाले. तोंच चैत्राम अप्पांनी अडवले.

‘इथेच चहापाणी घ्या नि मगच घरी जा. आणारे, ताईना पाट आणा. दूध, चहा आणा’ त्यांनी हुकूम सोडलाही.

‘नको ! नको ! माझ्या सारख्या महाराच्या मुलीने तुमचे घर आधीच बाटले आहे. ते शुद्ध करण्याची व्यवस्था प्रथम करा.’ कडवटपणे पण उसने हसतच माझा राग प्रदर्शित झालाच.

संबंध डांगरी गावच्या इतिहासात सर्व गावप्रमुखांपुढे मानमरताबाने खांद्यावर पदर घेऊन पाटावर बसणारी पहिली सून याचा मला अभिमानही वाटला.

‘ताई, आता कोळसा उगाळून काय करायचे ? तुला महारीण कोण म्हणेल ? तू तर आमच्या डांगरी गावची लक्ष्मी आहेस. बस पाटावर घ्या दूध.’ चैत्राम अप्पांनी मला दूध प्यायला लावले व मी घरी निघाले.

आई (सासूबाईना मी आईच म्हणत असे) दारातच उभी. त्यांनी आवेगाने मला कुशीत घेऊन घट्ट आवळून मला थोपटीत म्हणाल्या. ‘लीला माझे पांग फेडलेस. माझी इच्छा पूर्ण केलीस. मी आता सर्व भरून पावले. माझी गुणांची लिली ! म्हणून मला अधिकच पोटाशी घेतले.

दारिद्र्यतापाने, बहिष्काराच्या आचेने, हृदयात साचलेल्या अग्नीने तप्त झालेले आईचे कढत अश्रु माथ्यावर टप टप पडले. माझ्या आयुष्यातील परमोच्च आनंदाचा, भाग्य बिंदूचा क्षण, गांवातील अढी संपवून प्रेमाचा सर्वोदय करणारा प्रसंग, आणि माझ्या कुलदेवता आईचा वनवास संपून मान सन्मान वाढवणारा तो दिवस ठरला. माझ्या आयुष्यात चिरकाल समाधान देणारा. माझ्या चंद्रमौळी आनंद वन भुवनातील मोलाचा क्षण सारी हयात भरही न संपणारा असा ठरला.

माझ्या हृदयाच्या ओटीत पडलेली ही ठेव हृदय संपुटात मी जपून ठेवली आहे. याद आली की तिचे मनोमन दर्शन घेते. तृप्त होते.

मी एक पशू !

अंमळनेरच्या भाड्याच्या घरात दवाखाना सुरू केलेला, आई, दोन लहान भाऊ, दोन लहान बहिणी, आम्ही दोघं.

राजकारणाच्या ससेहोलंपटी बरोबर पोटापाण्याची जीवघेणी धडपड सुरू झाली.

दोन लहान बहिणी एक जीजा, दुसरी सर्वात लहान मालतीला मराठी शाळेत घातले. मधला भाऊ दशरथ अगदी भोळा, अगदी भोळा-सांब आमच्या दवाखान्याच्या दिमतीला. लहान भाऊ शिवाजी इंग्रजी सहावीत हायस्कूल मध्ये दाखल.

लीलाची दवाखाना, घरात स्वयंपाक पाण्यासाठी आईला मदत, शिवाय गुरुजींच्या प्रत्येक कार्यक्रमात सामील होण्यासाठी तिची लगीन-घाई; अशी तिची कुतरओढ सुरू झालेली.

लहानपणचा शिवाजी हूड, चळवळच्या, नाटकी. तसा तो हुशार आणि तल्लख; पण वळवळ्या फार. सिनेमा, नाटक, गाणे यांचा शौकीन. माकडाप्रमाणे नाना तऱ्हेने उड्या मारणारा. स्थिरता नसलेला. बरोबरीच्या मुलांचा घोळखा सदैव त्याच्या भोवती. त्यांच्यातच त्याचा निवासही. घरी जेवणापुरता. सोबत्यांना घेऊन नाटक करणार, गाण्याच्या मैफली झडवणार, मला चोरून मारून, व आईशी व लीलाशी लाडीगोडी करून त्यांच्याकडून पैसे घेऊन सिनेमा बघणार. सिनेमा बघून आला की आईला, त्याच्या वहिनीला गाणे म्हणून नकला करून दाखवणार नकल्या फार. माझ्यापुढे मात्र कधीही न उभा राहणारा.

आमची दारिद्र्याशी गाठ. पण तो साबण लावून कपडे धुणार. लोटीन कोळसा घालून कपडे इस्तीरीचे ठेवणार ! कुणाचे तरी बूट, मोजे, घालून फिरणार, मिरवणार. स्वच्छंद फूलपाखरूं फूलपाखरू अनेक चित्र विचित्र रंगाचे पण तितकेच मन लुभावणाऱ्या ठिपक्याच्या गुणाच्या पंखाचे. परीक्षा तोंडावर आली. पेटीचे कुलूप तोडून पैसे घेऊन फूलपाखरूं उडून गेले. वार्षिक परीक्षा सुरू झालेल्या. आम्ही हैराण शोधाची धावपळ, धावपळ केली. वैतागून गेलो. शेवटी त्याच्या मित्र मंडळींनी बिंग फोडले. सिनेमा नट व्हायच्या वेडाने पछाडून मुंबईला सिनेमा कंपनीत गेल्याचे कळले.

त्याच्या शिक्षणात खंड म्हणजे त्याच्या आयुष्याचे वाटोळे, म्हणून आम्ही तळमळत राहिलो.

परीक्षा आटोपल्या आणि शिवाजी परतला. माझ्या रागाचा पारा शिंगला पोचला. त्याला पकडून घरी आणले. दोराने करकचून खांबाला बांधून घातले. ओल्या दोराने झोड झोड झोडपले. पण त्याने हूं का चूं केले नाही. लीलाला असहय झाले. ती मध्ये आडवी झाली. तिलाही दोन तीन दोराचे फटके बसले. तरी हलेना. म्हणून ढकलन बाजूला करून मार देतच राहिलो.

माझ्यातला माणूस संपून, मी निव्वळ पिसाट पशू बनलो. ही आठवण माझे आयुष्य कुरतडत राहते. केव्हाही आठवण डोळ्यापुढे येते. ती आठवण आली की डोळे पाणावतात. शिवाजी डोळ्यापुढे येतो नि माझी मान झुकते. गुरुजींचे बाळकडू पिऊनही तशी देवा वर माझी श्रद्धा नाही. ‘तरीही देवा ! मला क्षमा कर ! मी म्हणत राहतो. उर भरून गळा दाटून येतो. पश्चात्तापाने कधी अश्रूही ओघळतात.

कधी कधी मी मरणासन्न होऊन शेवटची घटका मोजणारे माझेच प्रेत डोळ्यापुढे उभे राहते. जिवाभावाचा गोतावळा भोवती दिसतो. मी हात जोडतो. सर्वांकडे दृष्टी फिरवत म्हणतो – ‘माझे चुकले, माकले असेल बोलले, सवरले त्याला तुम्ही सर्वांनी मला क्षमा करा, म्हणा क्षमा केली आहे’

काम आणि क्रोध हे मनुष्याने मोठे शत्रू. ते जीवनावर स्वार झाले की मानव्य संपते. मानव पशवत् होतो. वात्सल्य दया, माया, क्षमा, ममता साऱ्यांचा लोळा गोळा करून टाकतो. अविवेकी तर बनवतो, पण जीवन नासवून टाकतो. अश्या अनेक काम क्रोधाच्या विविध घटनांनी माझे समर्पित जीवन नासवून टाकले आहे.

या परते भाग्य नाही !

लीलाचा पहिला पाच महिन्याचा गर्भपात झाला. अखंड रक्तश्राव सुरु झाल्याने एक दिवसातच पांढरीफटक पडली.

गुरुजी डॉक्टरांना घेऊन धावत आले. औषधाबरोबरच काळजाचे सूप देण्याचा डॉक्टरांचा सल्ला. लीला तिच्या वडिलांच्या वळणावर. संपूर्ण शाकाहारी, गुरुजींनी तिचे हात हातात घेऊन कुरवाळत, समज समजावले. तिचा नन्ना कायम.

‘अण्णा, मी मरण पत्करीन पण सूप पिऊन शरीर बाटवणार नाही’— एकच पाढा.

दुसऱ्या दिवशी पहाटेसच गुरुजी हजर. त्यांनी सूप तयार केले आणि तिच्या ओठाला लावले.

तिने गुरुजींचा पदस्पर्श केला. हात जोडले, डोळे मिटले. आणि घटाघटा सूप पिऊन टाकले.

लीलाला उतार पडे पर्यंत तब्बल १५ दिवस सकाळ झाली की गुरुजी हजर, सुपाचा पेला घेऊन सूप पाजत राहिले.

माझ्या व लीलाच्या जीवनात या परते, दुसरे कोणतेही मोठे भाग्य आम्ही मानले नाही.

एक मंगल प्रसंग !

गुरुजींचे एका हातात जीवन आणि दुसऱ्या हातात मरण घेऊनच त्यांचा जीवन प्रवास चालू होता. कधी कशाची सरशी होईल, याला गणितच नव्हते.

जीवनसमर्पणाची त्यांची अखंड ऊर्मी. त्यांतूनच अंमळनेरच्या प्रताप मील कामगारांसाठी, प्रश्न सुटला नाही तर मी तापीत प्राणार्पण करीन’ ची गुरुजींची घोषणा. जीवन समर्पणाची ऊर्मी केव्हा, अशी उसळेल, त्याला काळ, वेळ, प्रसंग कसलेच अवधान नसे. या जीवनसमर्पणाच्या विळख्यांतून त्यांचा जीवन प्रवास सुरु होता.

दोन दिवसांपासून त्यांचे मनो आकाश ढगाळलेले. सारखी टीप सुरु, अंगणात चटईवर रात्रंदिवस टकळीवर सूत काढण्याचा सपाटा. तोंडाने राम, राम चा हृदयविदारक कंप. दोन दिवसांत अन्न नाही, पाणी नाही. समजावयाची सोय नाही. आम्ही हैराण. तिसरा दिवस उजाडला.

मी व लीला घरून निघालो, व्यथित मनाने. निस्तब्ध चालत राहिलो. गुरुजींच्या बंगलीपुढे आलो. लीलाने माझा शर्ट ताणला. तोंडावर बोट ठेवून गप्पचा इशारा केला. मी रस्त्यावरच थांबलो. लीला चोर पावलाने धिपत धिपत बंगलीच्या मागील फाटकाने आत गेली. गुरुजी त्यांच्या तंद्रीत. तिने मागून जाऊन गुरुजींचे डोळे गप्प झाकले. गुरुजींची टकळी थांबली.

आतापर्यंत एवढे धाडस कुणी करू धजले नव्हते. गुरुजींनी झापलेल्या डोळ्यांच्या वरील हात चाचपले. लीलाच्या लांबसडक बोटार हात फिरला मात्र ‘लीला ! लीला !’ गुरुजींचा आनंद पुकार.

झापलेले हात सुटले आणि गुरुजींचे काळे ढग पळाले. डोळे लकाकले. मृदू मखमली हास्य. क्वचितच दिसणाऱ्या दुर्लभ भावाने चेहरा उजळला. खुदकन् हसले. लीलाचे हात हातात घेऊन थोपटत राहिले. ग्रहण सुटले.

आम्ही आणलेली भाकरी नि कोंबडपिठले (कोरडे पिठले) गुरुमाउलीला भरवले नि आम्हाला तृप्तीचा ढेकर आला.

आठवणीच्या गठड्यांत हेही !

अमळनेर प्रताप मीलचा संप सुरू झाला. कामगारांच्या मिरवणुकीच्या अग्रभागी माझी वृद्ध आई व लीला झेंडा घेऊन पुढे. मुठी वळवून ‘कामगार संघटनेचा विजय असो’ या घोषणा देत असल्याच्या आठवणीने आजही अंगावर रोमांच उभे राहतात.

गुरुजींनी दहा हजार रुपयांची देणगी लीलाताईंना हरिजन बोर्डिंग काढण्यासाठी दिली. एकमेव ट्रस्टी लीला. देखरेख तिची. आईला सोबत घेऊन लीला बोर्डिंग मध्ये जाई. शिवाय बोर्डिंगच्या विद्यार्थ्यांचे गावात वार लावलेले. बोर्डिंगचा एक विद्यार्थी कायमचा आमच्याकडे भोजनाला. आई त्याच्यापुढे बसून त्याला आग्रहाने वाढी वाढणारी आई डोळ्यापुढे येऊन मन सुखावते.

मी क्वचित पण आई आणि लीला कायम गुरुजींच्या खादी फेरींत. गुरुजींच्या ग्रामसफाईच्या कार्यक्रमात हातात खराटा घेऊन झाडणाऱ्या आई, लीला, आणि गुरुजी डोळ्यापुढे येऊन जातात.

एकदा मील मजुरांच्या घाण झालेल्या संडासांची सफाई करायला निघाले एका हातात झाडू, दुसऱ्या हातात फिनेलच्या बाटल्या घेतलेल्या गुरुजी आणि लीलाचे केवढे मन भावणारे ते दृश्य, मनाच्या कोपऱ्यांत लपलेले. सारे, सारे, आठवते ते सेवेचे, ऊर्मीचे वेड लावणारे गुरुजींचे कृतिदर्शन.

निर्मळ मनाचा निरहंकारी मधू !

मधू लिमयेचे महाराष्ट्र समाजवादी पक्षाचा प्रतिनिधी म्हणून खान्देशात वास्तव्य १९३१ साला पासून

दमाळ्या मधू सदा दम्याच्या उबळीने त्रस्त-या हैराणीतही तरुणांची, विद्यार्थ्यांची समाजवादी फळी उभारण्यासाठी त्याचा अखंड कार्यध्यास. प्रकृतिचीही कधी पर्वा न करणारा. विद्यार्थी व शेतकऱ्यांच्या शिबिरातून समाजवादाची दीक्षा देण्याची त्याची धडपड व त्यासाठी वणवण करणारा. भिंगरीसारखा फिरणारा मधू.

दम्याच्या त्रासाने एकदा इतका कावरा बावरा झाला की घटक्याचा भरोसा आम्हाला वाटेना. आमचे सात गेले नी पाचच राहिले ही अवस्था. त्यावेळी लीला लहान भावा प्रमाणे रात्रंदिवस उश्या

पायथ्याशी बसून अखंड सेवा करीत राहिली. त्याला शांत करण्याचे व्यथित मनाने पण कसोशीचे प्रयत्न करीत राहिली, हे स्मरणातून आजही जात नाही.

त्या काळातील आम्ही कार्यकर्ते एकरूप, एकजीव एका आईच्या पोटी जन्मलेल्या भावंडाप्रमाणे एकमेकांसाठी जीव पाखडत असू छोटा, मोठा, कसलाच भेदभाव नसायचा. आम्ही सारे समाजवादी लंगटे. त्या लंगट्यांचा मधू ध्रुवतारा. या ध्रुवतार्याच्या इषान्याने आमची सर्वांची वाट चाल. स्वातंत्र्या नंतर आमच्या दिशा अलग अलग झाल्या. एवढा मोठा मधू. आपल्या कर्तृत्वाने संसद व भारतही गाजवणारा अभ्यासू. त्याच्या इतका राजकारणातला अभ्यासू दर्दी भारतात दुसरा कुणी असल्याचे मला माहीत नाही. संसदपटू, बिन तोड, पुराव्यानिशीच्या युक्तिवादाने प्रतिपक्षाला, नेतृत्वाला नामोहरम करून नाकी दम आणणारा दिग्गज मधू. प्रियदर्शिनी इंदिराजींनाही संसदमध्ये सात्विक संतापाने 'गुंगी गुडिया' म्हणून सुनावणे त्यालाच शोभते. असा मधू.

आजही या घडीला मधूची व आमची दोघांची माझी व लीलाची-एक मेकांसंबंधीच्या ओढ आणि आत्मीयता रतिभरही कमी झाली नाही.

त्याला आमच्या संबंधी व आम्हांला त्याच्या संबंधी तीव्र कौटुंबिक जिढाळा व स्नेहादर आजही कायम आहे. राजकीय मतभेद असूनही.

राजकारणातील हरवलेले सामंजस्य, परस्पर विश्वास, आदर आणि प्रेमाची जागा आज परस्पर अविश्वास, हेवेदावे, उणेदुणे, नफरतीने घेतली आहे. राजकारण दूषीत झाले आहे. एकात्मतेचे, आदराचे, विश्वासाचे, बंधु प्रीतीचे सामंजस्याचे उर्ध्वगामी राजकारण अधोगामी झाले आहे.

मर्यादा सोडूनही एका गोष्टीचा आवर्जून उल्लेख करावासा वाटतो. लीलाताई आमदार असताना, आमदार निवास हॉलमध्ये मृणाल गोरे, राजहंस, सदाशिव बागातकर आदि पूर्वाश्रमीचे आमचे साथी बंधू अचानक सामोरे आले. आमदार, प्रेक्षकांचा समुदाय भोवती. लीलाताईने मधूला बघितल्याबरोबर त्याला मिठीत घेतले. कवटाळात थोपटत राहिली. भोवातालची सर्व मंडळी अवाक् होऊन बघतच राहिली. तिच्या खांद्यावरून हात टाकून, आपल्या लाडक्या बहिणीला कुरवाळत मधू आपल्या सार्थींना म्हणाला, “मी देशोदेशी हिंडलो, भोजनाच्या किती पाट्या झडल्या, पण लीला ताईच्या भाजी भाकरीची चव कुठेच मिळाली नाही” असे हे तादात्म्य.

या साऱ्या आठवणींनी जीवनाला कृतार्थता आणली आहे

उठू दे देश पेटू दे देश

दुसऱ्या महायुद्धांत जमीनीची राघो भरारी चालू होती तरीही इंग्रजांना शहाणपणाची बुद्धि झाली नाही. म्हणून वैयक्तिक सत्याग्रह सुरू केला. थंड पडलेल्या राजकीय वातावरणाला थोडी ऊब आली. पण उसळी आली नाही.

गुरुजींचे, लीलाचे वा माझे नाव वैयक्तिक सत्याग्रहात कसे येणार ? आम्ही काँ. चे बंडखोर ना ?

काँग्रेस श्रेष्ठींना गुरुजी पचले नाहीत. पण परकी सरकारला गुरुजींच्या प्रभावांची पूर्ण जाणीव होती. कोणत्याही काँग्रेस श्रेष्ठीपेक्षा खान्देशच्या जनमानसावर त्यांना अधिकात अधिक प्रभाव असल्याची सरकारला जाणीव होती. म्हणून त्यांना पहिले छूट तुरुंगात डांबले होते. वैयक्तिक सत्याग्रहाच्या सुरवातीलाच, आम्ही दोघे खाजगी कामासाठी शिरपूरला गेलो असताना त्या संधीचा फायदा घेऊन शिरपूरच्या कन्हैयाभाई व कार्यकर्त्यांनी माझी सभा जाहीर केली. मला न विचारताच. मलाही राहवले नाही. शिरपूरला कमिशनरचा मुक्काम, म्हणून माझेही बाहू फुरफुरले. गुरुजी तुरुंगात गेल्याची बोचणी होतीच. मनात तीही उसळली. अफाट सभा झाली. मी सरकारच्या युद्धनीतीचे वाभाडे काढले. संपूर्ण स्वातंत्र्याचा पुकारा केला. 'ते मिळविण्याची हीच संधी'. असे जनतेला आवाहन केले.

ही अमूल्य संधी सरकार कशी दवडील? युद्ध विरोधी भाषणाच्या आरोपाखाली मला ६ महिन्यांची शिक्षा झाली.

अमळनेरला परतलेल्या लीलानेही कार्यकर्त्यांना घेऊन खेडोपाडी युद्ध विरोधी प्रचाराचा दणका उडवल्याने तिलाही पहिला तुरुंगवास घडला. राजकीय जीवनाची जणू पहिलीची परीक्षा पास झाली.

नुकताच दवाखान्याचा जम बसत चाललेला. आई, दोघे भाऊ, दोन लहान बहिणी, अमळनेरला सर्व आमच्या जवळ. शिवाजीचे शिक्षण सुरू. सारे उधळले जाण्याची परिस्थिती आमच्या दोघांच्या जेलमध्ये जाण्याने झाली. पण आई व भावंडांनी हिंमत न सोडता रुकु रुकु कुटुंबाचा गाडा हाकलला.

तुरुंगातून सुटलो. ये रे माझ्या मागल्या प्रमाणे पुन्हा दवाखाना सुरू केला. आर्थिक घडी सावरण्यासाठी दोघांचा आटापिटा सुरू झाला. तोच ४२ साल उजाडले.

दुसरे महायुद्ध भडकले होते. लोक घुमसत होते. स्वातंत्र्यासाठी अधीर झाले होते.

जनतेच्या नाडीवर हात असलेल्या गांधीजींनी हे पुरेपूर जोखले.

इंग्रज युद्धांत सामील. सत्याग्रही गांधीजींनी सरकारची विनवणी, करून पाहिली. दटावणी हि दिली. भारताला स्वातंत्र्य दिले तरच परिस्थिती निवळेल म्हणून परखडपणे सत्य परिस्थितीची जाण देण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला. तरीही इंग्लंडच्या पंतप्रधान चर्चिलने आड दांडपणा, थांबवला नाही म्हणून नाईलाजाने महात्माजींनी ९ ऑगस्ट ४२ ला 'क्वीट इंडिया' ची घोषणा दिल्याने

उठू दे दश पेटू दे देश

एथून तेथून सारा, पेटू दे देश चे ३० सालचे गुरुजींचे स्वप्न प्रत्यक्षात उतरले, तब्बल १ तपाने.

भारत देश पेटून उठला. असंख्य गांवे, घरे, पेटली. त्यांत माझे घरही पेटले. ९ ऑगस्टचे स्वातंत्र्याचे क्रांति पर्व सुरू झाले.

अमळनेरचे मूळचे संत श्री. सखाराम महाराज निवासी आश्रम पेटवून ती राख कपाळाला लावून पंढरपूरच्या वारीला निघत.

आम्हीही जणू त्या संताचे अनुकरण करून आपले घर जाळून, (माझे घर दार, शेती, दवाखाना सारे सरकारने जप्त केले होतेच.) कपाळाला ती राख लावूनच क्रांती वारीला जणू निघालो.

माझ्या घरातील सर्वच्या सर्व.

आई, लीला, दशरथ, बाल-शिवाजी आणि मी ही.

सारे भुत्ये स्वातंत्र्य-देवतेचे.

४२ पूर्व मागे वळून बघताना जन्मापासून सुरु झालेल्या जीवनाच्या वाटचालीत जे घडले, जसे घडले, जे समजले, जे जाणवले, जे उमगले, जे अनुभवले, जे भोगले, जे सोसले आणि धडपडलोही त्या कथाव्यथांचा हा दस्तऐवज.

ऑगस्ट बंड पेटले

भाग २रा

अनुक्रमणिका

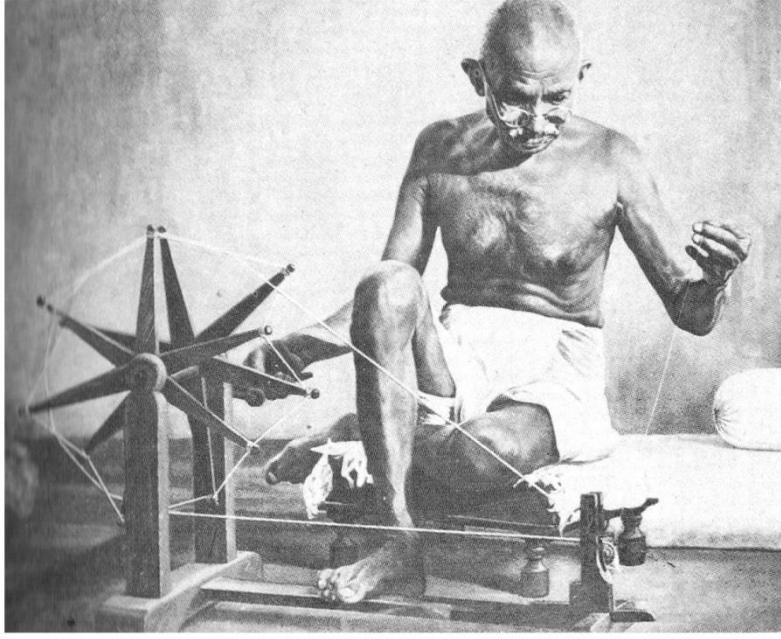
★ प्रत्येक भारतीयाने स्वतःला स्वातंत्र समजावे

★ सर्व प्रथम स्वातंत्र्य आणि मग बाकीचे.

★ पूर्ण स्वातंत्र्याशिवाय मला तिळमात्र समाधान मिळणार नाही.

★ आम्ही करू किंवा मरू.

(८ ऑगस्ट १९४२ च्या रात्री मुंबईच्या गोवालीया टँक मैदानावरील (आजचे क्रांति मैदान)
गांधीजींची दिव्य वाणी !)

भारतीय स्वातंत्र्य-लढ्याचे एकमेव कर्णधार सेनानी !
★क्षणाचा लढा आणि अखंडाचे विधायक कार्य म्हणजे गांधीजी.★

हजारो दलितांच्या झोपडीपाशी तो थांबला !

तो बोलत असलेली भाषा त्यांचीच होती.

ग्रंथ वाचनातील सत्य त्यांना माहित होते, पण उभे राहिले

होते, मूर्तिमंत सत्य.

तो जनतेशी एकरूप झाला.

जनताही त्याला महात्मा म्हणू लागली.

किती शोभून दिसते त्याला हे नाव ?

सर्व भारतीय माझ्याच हाडामांसाचे आहेत असे त्याच्या

खेरीज कुणाला वाटतले ?

भारतीय जनतेच्या द्वारापाशी जेव्हा मूर्तिमंत प्रेम उभे

राहिले तेव्हा ते दार सताड उघडले गेले.

गांधीजींच्या हाकेसरशी देश जागृत झाला.

—रविंद्रनाथ टागोर

हो! हे ऑगष्ट बंडच!

१८८५ ला काँग्रेसची स्थापना होऊन सनदशीर अर्ज, विनंत्यांना सुरवात झाली. पुढे जहाल आणि मवाळ संघर्ष सुरु झाला.

जहाल नेते लोकमान्य टिळकांच्या हाती काँग्रेसची सूत्रे गेली.

त्यांनी स्वातंत्र्याचे सत्याग्रह युग सुरु केले.

१९२१ साल उजाडले. १९२१ च्या असहकार मंत्राने भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्याची नांदी सुरु झाली.

महात्माजींनी ३० सालच्या सत्याग्रहाने स्वातंत्र्याची प्राणप्रतिष्ठा केली.

त्यांच्या ३२ सालच्या कायदेभंगाने त्यात प्राण फुंकला गेला.

४० च्या वैयक्तिक सत्याग्रहाने त्या प्राणाला धुगधुगी आली. पण चैतन्याची उसळी मात्र आली नाही.

जनता हातघाईला आलेली. जनतेच्या नाडीवर हात असलेल्या गांधीजींच्या संयमाचाही कडेलोट झाला.

म्हणून त्यांनी ८ ऑगष्टला रात्री मुंबईच्या गोवालिया टँक मैदानावर (आजचे क्रांति मैदान) 'इंग्रजांनो भारतातून चालते व्हा' ची तोफ डागली.

त्यासाठी 'करा किंवा मरा' आणि 'करता करता मरण आले तरी बेहेत्तर' असा भारतीय जनतेला आदेश दिला.

८ ऑगष्टच्या रात्रीच त्यांनी पारतंत्र्याला भडागनी दिला.

त्यातून स्वातंत्र्याचे ९ ऑगष्ट बंड पेटले आणि भारतीय स्वातंत्र्याचे 'क्रांतिपर्व' सुरु झाले.

हो हे ऑगष्ट बंडच ! हा घ्या पुरावा !

“१८५७ नंतर झालेल्या या पहिल्या बंडाचा सामना करण्यासाठी मी सारी शक्ती पणाला लावली आहे.

या बंडाची व्याप्ती व गांभीर्य संरक्षणाच्या नावाखाली आम्ही जगापासून लपवून ठेवली आहे.”

—लॉर्ड लिनलिथगो (व्हाइसरॉय)

(‘ट्रान्सफर ऑफ पॉवर’ पान ८५३-५४)

“भारत छोडो” ची गर्जना आमच्या स्वातंत्र्याने नेत्याने, महात्मा गांधीजांनी १ ऑगस्टला पहाटे मुंबईला गोवालिया टँक मैदानावर केली.

“भारतसे हट जाव” इंग्रजांना बजावले. त्यासाठी “करा किंवा मरा” हे जनतेला तळमळून सांगितले. घण ! घण ! घण ! घंटा नादाप्रमाणे आसेतुहिमाचल जनतेच्या मानसात त्याचे प्रतिसाद घुमले. सारी धावा धाव सुरू झाली. करू किंवा मरू, करता करता मरण आले तरी बेहतर या ईर्ष्याने भारतीय जनतेने पेट घेतला.

“तुम्ही स्वतंत्र आहात” गांधीजी गर्जले. गांधीजींना आणि भारतीय काँग्रेसच्या नेत्यांना अंधारातच इंग्रजी सलतनतने गजाआड केले नि साऱ्या हिन्दुस्थानात भडका उडाला, वणवा पेटला, आगडोंब उसळला.

भारताच्या या टोकापासून त्या टोकापर्यंत ५७ चे स्वातंत्र्याचे बंडच जणू सुरू झाले. जनतेच्या प्रतिकाराच्या अस्मितेने पेट घेतला. ९ ऑगस्टचे जनता बंड सुरू झाले.

प्रति सहकार, असहकार, बहिष्कार, सत्याग्रह, कायदेभंग युगाने क्रांतीलाच जणू हात घातला. आमच्या स्वातंत्र्याचे क्रांतियुग सुरू झाले. जनतेचा लढा म्हणून जनतेचे बंडच !

मी महाराष्ट्र प्रांतिक समाजवादी पक्षाच्या कार्यकारिणीचा सभासद होतो. जून-जुलैच्या शेवटी भिवंडीला कार्यकारिणीच्या बैठकीला आम्ही दोघे, मी व सौ. लीला गेलो होतो. राजकारणात घडणाऱ्या घडामोडीमुळे सारे अस्वस्थ होते.

अच्युतराव, एस.एम.गोरे, मधु लिमये, माधव लिमये, शिरू लिमये, राजहंस, अण्णा साने, भागवत आदि सर्व जुने नव्या नेतृत्वाने लढ्यातल्या बजावावयाच्या आपल्या भूमिकेचा सांगोपांग विचार करून आपण आजपासूनच भूमिगत आहोत असे समजून मोर्चे बांधण्याच्या तयारीला लागा, असा संदेश घेऊनच परतलो.

लढा होणार ! निश्चित होणार ! तो क्रांतीचाच होणार ! या बाबतीत सर्वांचे एकमत होते.

पण लढ्याचे स्वरूप काय ? कसे राहील ? याची कल्पना कोणालाच करवत नव्हती. गांधीजी रणशिंग फुंकणार एवढेच भाकीत. आम्ही सर्वच परावलंबी होतो ना ! काँग्रेसच्या वटवृक्षाखालीच आमची वाढ होती ना ? तो पदर धरूनच आमची ही वाटचाल होती. आमचे समाजवाद्यांचे अस्तित्व व बाणा होताच कुठे ? नाळ तोडण्याची कुवतही मर्यादितच नव्हती का ? पण सावधान झालो. तयारी काय आणि कसली करणार ?

अपेक्षेप्रमाणे ९ ऑगस्टची क्रांतीची घोषणा झाली. तत्पूर्वीच ३ दिवस मी भूमिगत झालो होतो. गजानन जोशी विद्यार्थिनेता. जोडीला छोटा शिवाजी, दादू राजपूत, विजया मर्चंट, विद्यार्थिनी या विद्यार्थिनेत्यांच्या बैठकी घेतल्या. माझे खास मित्र पण कट्टर राजनिष्ठ असलेले रंगराव देशमुख, पोलिसांचेही ते विश्वासातले होते. त्यांच्या घरातच मी मुक्काम ठोकला. १० ऑगस्टला डी.एस.पी.

अमळनेरला आले. त्यांनी रंगराव अप्पांना बोलावून साने गुरूजींच्या व माझा ठावटिकाणाची कसून चौकशी केली.

“मी त्यांना निश्चित पकडून देतो” अशा आश्वासनाची लोणकढी थाप अप्पांनी डी. एस.पी. ला दिली. रंगराव अप्पा या राजनिष्ठाची मैत्रीची, प्रेमाची साथ सदैव मिळत राहिली. राजनिष्ठांच्या गारगोट्यांतूनही काही हिरे अपवादात्मक होतेच. त्यांतील एक रंगरावा अप्पा.

योगायोग पहा. गुरूजींना ९ ऑगस्टला त्यांची शिक्षा पूर्ण झाल्याने धुळे जेलमधून सरकारने अनव धानाने सोडून दिले. ते तडक अमळनेरला आले. धावता विचार करायलाही सवड मिळाली नाही. त्यांच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने खान्देशच्या बाहेर पोबारा करणे आवश्यक असल्याने त्यांना सौ. लीलाने एरंडोल येथून छोट्याशा माहिजी स्टेशनवर पोहोचविले. त्यांना गाडीत बसवून परतली.

आमची सर्व जमवाजमव, पत्रके, प्रचार चालूच होता. काय आणि कसे पाऊल टाकावे या विवंचनेत असतांनाच गुरूजींचा संदेश आला. “सारा देश पेटला आणि उत्तम, माझे अमळनेर शांत कसे? ते तू पेटवले नाहीस तर मी माझी होळी सुभाष चौकात करून घेईन.”

आम्ही तर तयारीतच होतो. त्यात गुरूजींच्या संदेशाची भर पडली. संदेश विद्यार्थी, व्यापारी, नागरिकांना हस्तपत्रके वाटून पोचवला. विजेची लहर जनमानसात घुमली. विद्यार्थ्यांच्या मिरवणुकीने पाऊल उचलले. पोलिसांनी सुभाष चौकात मोर्चा अडवला. जबरदस्त लाठीमार केला. विद्यार्थ्यांचे रक्त सांडले. कु. विजया मर्चटचीही रक्तधार त्यात मिसळली.

जनताही मोर्चात सामील झाली, पण मोर्चा पुढे सरकेना. देशमुखांच्या वाड्यात निरोप आला. मोर्चा उधळला. माझ्याजवळ बसलेली लीला हे ऐकून संतापाने बेभान होऊन उसळलीच. मा नाही नाही म्हणत असतानाच ती निघालीही. रात्रीच्या सभेसाठी तिची राखीव म्हणून योजना केली होती. पण ऐकेल ती लीला कसली? तिने झेंडा हाती धरून मिरवणूकीचे नेतृत्व घेतल्याबरोबर पांगलेले विद्यार्थी व जनसागरही उसळला. चेव येऊन पुढे सरकल्याचे बघून पोलीस हतप्रभ झाले. लोक हजारो, संतापलेले, उसळलेले, पोलीस १०/१२ च. भांबावलेले ते थंड पडले. पोलिसांच्या, सरकारच्या अत्याचाराची हुऱ्यो उडवीत, महात्मा गांधीच्या जयजयकाराच्या घोषणा व गर्जना देत गावभर फेरी काढून लीला परतली. पोलिसांना पुन्ही मोर्चा अडवण्याची हिंमतच झाली नाही. एवढे विद्यार्थी व जनसमुद्र तापला होता. रात्रीच्या सभेची घोषणा झालीच होती.

“आजची सभा तू गाजव !” मी लीलाला म्हटले. वातावरण तापलेले. सभेची वार्ता गावात विजेप्रमाणे पसरलेली. पोलीस दंडे घेऊन कोपऱ्यात होतेच. खान्देशी सालुधारी शेतकऱ्याच्या वेषात मी व माझे साथीदार सभेच्या बाजूला अंधारात होतोच. आपापल्या टोळक्यांना घेऊन हजारोंच्या संख्येने झुंडीझुंडीने लोक जमले. सभा सुरू झाली.

“स्वातंत्र्याचा हा आपला तिरंगी झेंडा, घ्या शपथ. अमळनेर तालुक्याची इंग्रज सत्ता उखडायची. सारा देश पेटला. गुरूजींचे अमळनेर थंड का? काय वाटेल त्यांना? गुरूजींची ही कर्मभूमी, धर्मभूमी,

यज्ञभूमी. मारू किंवा मरू—देश आझाद करू हे आपले ब्रीद ना ? बघा गुरूजी काय म्हणतात ? साने गुरूजींची चिठ्ठी तिने वाचली मात्र. लोकांना उधाण आले.

समोर मामलेदार टांग्यात होते. लोक धावले, मामलेदार पळाले. टांग्याची पहिली बोहणीची होळी साजरी केली. मोर्चा नजीकच्या पोष्टाकडे वळला. पोष्टाची दुसरी होळी पेटली. तिजोरी घण हातोड्यांनी फुटेना. नजिकच्या विहीरीत फेकून देऊन मोर्चाकडे वळला. व कोर्टाची अक्षरशः तिन चिमट्या राख झाली. असे संबंध महाराष्ट्रात कुठेच घडले नाही. (संबंध हिन्दुस्तानात अमळनेरलाच. जास्त असा दिड लाख रुपयाचा सामुदायिक दंड बसला. आताच्या हिशोबाप्रमाणे एक कोटीचा दंड.)

कोर्टाच्या कंपाऊंड भिंतीवर मी उभा राहिलो. लीलाच्या एका हातात चूड, दुसरा हात धरून मी तिला भिंतीवर घेतले आणि उधाण आलेल्या जनतेला बजावले, “मानवी हत्या करावयाची नाही. सरकारची सर्व सत्तास्थाने भस्मी भूत करून आपला तिरंगा, कचेरी ताब्यात घेऊन, कचेरीवर फडकावून अमळनेर स्वतंत्र करायचे. आता ‘चलो स्टेशन’. गांधीजींनी सांगितले आहे —तुम्ही स्वतंत्र आहात. राज्य तुमचे आहे. इंग्रजी सत्तास्थानाची पहिली होळी पोष्टाची झाली, ही दुसरी होळी कोर्टाची —इंग्रजी अन्यायी न्यायदानाची. आता चलो स्टेशन. इंग्रजी सत्तेचे पाय मोडायला, ‘बोला हर हर महादेव’ ‘महात्मा गांधी की जय’ —” आसमंतात भेदक प्रतिसाद उमटला.

—स्टेशनकडे कित्येक हजारांचा शिवरायांच्या मावळ्यांचा मोर्चा ‘हर हर महादेव’ गर्जत जणू वळला. स्टेशनच्या ज्वाळांनी सारे अमळनेर शहर उजळून गेले. इंग्रजी साम्राज्याची ही मोठी होळीच जणू अमळनेरने साजरी केली. बॉम्ब गोळा पडून जी अवकळा येत असेल तसे स्टेशनचे स्मशान झाले.

घाईघाईने मोर्चापुढे धावलो. एका उंचवट्यावर उभा राहून “आता शेवटचे महत्वाचे स्थान कचेरी, जिथून इंग्रजांचे राज्य चालते, ती कचेरी. कचेरी ताब्यात घेऊन सरकारी कचेरीवर तिरंगा फडकावयाचा” म्हणूनसर्व बळ एकवटून घोषणा दिली “चलो कचेरी”. पुन्हा कानठळ्या भेदणाऱ्या आरोळ्यांनी ‘चलो कचेरी’ ची घोषणा झाली आणि मामलेदार कचेरीकडे आमचे तोंड फिरले.

प्रान्ताचा मुक्काम कचेरी शेजारील रहदारी बंगल्यात होता. त्यांना पकडून कैद करावयाचे म्हणून, बंगला वेढण्यापूर्वीच शेजारील शेताच्या अंधारात ते पळाले होते. कचेरीभोवती कडे करणार तोच आधीच दबा धरून बसलेल्या पोलिसांनी स्वैर गोळीबार सुरू केला. मी, माझ्या बाजूला माझा मधला भाऊ दशरथ व त्याच्या बाजूला रंगराव देशमुखांचा गडी बळीराम. गोळी सू सू करीत आली, गडी पालथा पडला. जमाव पांगला. पुन्हा परतला. पोलिसांच्या पुन्हा फैरी. दोघा चौघांना गोळ्या लागल्या. रक्ताचा सडा शिंपला गेला. त्या गोळ्यांपुढे आमचे निशस्त्रांचे काही चालले नाही. कचेरी ताब्यात घेऊन तिरंगी झेंड्याचे राज्य स्थापण्याचे औट घटकेचे का होईना स्वप्न अपूर्ण राहिले. नाहीतरी बाहेरील पोलिसांची फौज आल्यावर त्यांच्याशी आम्ही काय लढणार होतो? आमचे मुडदे मात्र पडले असते.

गोळ्या लागलेल्या जखमींना दवाखान्यात पोचवून मुक्काम घरी येतो तोच घण घण घंटा वाजवीत शिरस्त्राणधारी गोऱ्यांच्या लष्करी चिलखती गाड्या गोळ्या झाडीत गेल्लो गेल्लो धावू लागल्या.

झुंजुर मुंजुर असतानाच मी, माझा लहानगा सहकारी, विद्यार्थी गजानन जोशी, लीलाचा निरोप घेऊन-आम्ही बहिर्दिशेसीठी टमरेल घेऊन बोरी नदी गाठली आणि अमळनेर सोडले.

आडव्या रस्त्याने गडखांब, गांधली, पिळोदे, अमळगावच्या कार्यकर्त्यांना परिस्थितीच्या गांभीर्याची जाण देऊन सावध केले आणि माझे प्रगणा डांगरी गाव सोडले.

मारवड डांगरीशेजारचे गाव. मारवडचे काँग्रेस कार्यकर्ते शंकरशेट बीर्ला, यशवंतराव अप्पा, कोळी मास्तर, रामभाऊ आदींनी बीर्लांच्या जीनमध्ये बसून चर्चा केली. सर्व भयभीत झाले होते. हाबकून गेले होते. मागणीप्रमाणे त्या जिनिंग प्रेसमधले पाने, करवती, छिन्या, दारू आदि साहित्य घेतले व माझे लंगोटी मित्र दगडू दादा यांच्याकडे भरवसला तळ ठोकला. सर्व गाव एकजूट होते. दादांचे वडील व्यंकट बापूजींच्या हुकमतीतला तो गाव. दगडू दादा व बापूजींच्या पूर्ण पाठिंब्याने पाऊल उचलले. नजिकच्या पाडसे स्टेशनच्या दोन तीन फर्लागावर असलेल्या भुसावळ-सुरत रेल्वे मार्गावरील मोठा पूल उडवून वाहतुकीचा एक पाय तोडायचा निर्णय घेतला. भरवसच्या आजूबाजूला असलेल्या पाचही लोण गावांच्या व भरवसच्या तरुणांच्या बैठकी घेऊन पहारी घेऊन पुलाच्या खांबाला भोके पाडायचा रात्रीचा उद्योग सुरू केला. भोके पाडलीत. आज सुरंग लावायचे म्हणून सायंकाळपासून तुकड्या-तुकड्यांनी गावोगावचे जवान आले. मशाली पेटवल्या. निंघणार ! — तोच ‘पोलीस ! पोलीस !’ गावातून आरोळ्या उठल्या. पेटलेल्या मशाली विझवल्या गेल्या दाणादाण उडाली. मी व गजा जोशी काटेरी कुंपणावरून उड्या मारून शेतांतून, पिकातून पळत सुटलो. काटेकुटे पार करीत जिवाच्या आकांताने धावत राहिलो. इतक्यात लाईट चमकला. आम्हाला वाटले पोलिसांचाच लाईट आणि आम्ही आणखीन धूम ठोकली. पण तो होता मालगाडीचा लाईट !

आज हसू येते एवढ्यासाठी की, क्रांतीचे रणशिंग फुंकले मुंबईला, लोण पोहोचले आसेतुहिमाचल. अमळनेर, तेथून डांगरी भरवस सारख्या खेड्यापर्यंत. पण क्रांती कशाशी खातात याची कसलीच जाण जनतेला काय पण कार्यकर्त्यांनाही नव्हती. म्हणून सारा फजितवाडा व पोरखेळ सर्वांचा आमचा. डायनेमाईट, बॉम्ब आदि साधने हाती असती तर ठायी ठायी इंग्रजशाहीचा धुव्वाच धुव्वा उडाला असता. नेत्याने क्रांतीची ठिणगी झाडली. पण त्या क्रांतीची साधने, मालमसाला कुठे ? संन्याशाच्या लग्नाला शेंडीपासून तयारी, अशी आमची परवड. म्हणून पळतच राहिलो. दोन तीन मैलांवरील पांझरा नदीकाठी आलो. पण माउली भरधाव वेगाने निघालेली. रात्रभर थंडीत, पावसाच्या भुरभुरीत काठावर बसून कुडकुडलो. पहाटेसच नदी ओलांडून वालखेडे गावाला असलेले माझे चुलत भाऊ आनंदराव शिसोदे गुरूजी, त्या अण्णांच्याकडे थांबलो. वेष बदलून मी धुव्याला व गजा शिरपूरला पळाला.

तिकडे अमळनेरची कथा काय घडली ते लीलाताईच्या शब्दांत.....

रक्ताच्या कपड्यांनिशी डॉक्टर माझ्यापुढे उभे राहिले. “लीला उद्या तू मार्शल लॉ तोड” एवढेच बोलणे. पहाट झाली. डॉक्टरांनी पेंगळून मुटकुळे झालेल्या गजाननला हलवून जागे केले. ते जाण्यासाठी उभे राहिले. माझ्या दोन्ही हाताचे दंड घट्ट दाबून धरले. आवेगाने त्यांनी मला जवळ ओढले. माझ्या कपाळाचे चुंबन घेतले. डोक्यावर गाल घासून थोपटत राहिले. नंतर माझे दोन्ही खांदे घट्ट धरून जोराने हलवले. झटक्यात वळले आणि चालू लागले. ते बोलले नाही. काही काहीही सांगितले नाही. माझी पाठ

थोपटून, माझे दंड, माझे खांदे किती मजबूत आहेत हे अजमावून जणू ते गेले ते गेलेच. मी काय समजायचे ते समजले.

सकाळी श्री. परब (कॉटन मार्केटचे सेक्रेटरी) यांची बहीण व इतर चार सहा मुलींसहित मी हाती तिरंगी निशाण घेतले. तोच माझे मधले दीर दशरथनाना झेंडा घेऊनच हजर.

“नाना, तुम्ही येऊ नका. घरी जा बरं ! आईला सांभाळा. आमच्या मागे आईचा आधार व्हा.” मी समजावलेही, पण नाना जागचे हलेनात.

“जा बरं” मी त्यांच्या अंगावर धावलेच.

“आईने मला परवानगी दिली आहे. आई म्हणाली—तू तरी त्या हट्टी पोरीला जप. साथ दे. सांभाळून ने तिच्या बरोबर रहा. दृष्टीआड करू नको.” नाना.

प्रथम मी चरकले. नंतर थक झाले. आईने तिची म्हातारीची शेवटची काठी माझी पाठराखणी म्हणून पाठवून दिली. त्याने मला गहिवर दाटून आला.

‘नही रखना नही रखना । जालिम सरकार नही रखना ॥ ‘ खड्या सुरात नानांनी म्हटल्यावर मी भानावर आले. गाण्याला साथ देत आमची छोटी मिरवणूक निघाली. अश्राप गायी मार्शल लॉच्या पंजाब मेलला धडक द्यायला गल्ली बोळांतून पोलीस पहाऱ्याला चकवीत अमळनेरच्या लालबागच्या उघड्या मैदानावर आल्या खऱ्या. बाकी मुली पोलिसांच्या काठ्या-बंदुकांना घाबरून पळाल्या.

आता मी व नाना दोघंच राहिलो, आणि आमचा तिरंगा तिसरा.

पोलिसांची गाडी धावत आली. पोलिसांनी गाडीतून उड्या मारून आम्हांला अडवले. न जुमाणाना नानांना झोडपून झडप घालून पकडले. दंगा मस्ती सुरू झाली. नाना आवरेना, दंडा दस्त्यांनी नानांना झोडपून खाली पाडले. तुडवले. गाडीत कोंबले. नाना मोटारीत ओरडत होते.

“ऑगस्ट क्रांती झिन्दाबाद ! इंग्रजी राज मुर्दाबाद ! !”

दंगा मस्तीच्या या संधीचा फायदा घेऊन “झंडा ऊंचा रहे हमारा !” ओरडत मी पुढे सटकले. काही पोलीस धावले. अडवले. घेरले. पण हिसका देऊन मी त्यातून पुन्हा वाट काढली.

बाईला कसे अडवायचे या संभ्रमात ते पडले. तोच पोलीस अधिकाऱ्याने हुकूम सोडला “क्या देखते है? खेचो झंडा—लगाव डंडे !”

पोलीसांनी माझ्या हातून झेंडा काढण्यासाठी झोंबाझोंबी सुरू केली. दोन्ही मुठीत झेंडा घट्ट धरून, काठी दोन्ही पायात घट्ट पकडून, झेंडा छाती-पोटाशी धरण्यासाठी वाकले मात्र, तोच मागून पाठीवर दोन तीन दंडे बसले. बंदुकीच्या दस्त्याचा एक तडाखा कमरेवर बसल्याबरोबर मी खाली कोलमडले. पण

पडता पडता झेंडा अंगाखाली दाबून जमिनीला घट्ट आवळले. माझी शुद्ध जाईल असे वाटले. टांगल टोली करून पोलीसांनी मोटारीत आदळून टाकले. काठी गेली पण माझ्या मुठीतील झेंडाही माझ्याबरोबर मोटारीत आला. तशाही स्थितीत हातातील झेंडा मोटारीबाहेर फडकावत मी ओरडले-” झेंडा ऊंचा रहे हमारा.”

“ऑगस्ट क्रांती झिंदाबाद ! इंग्रजी राज मुर्दाबाद !” नानांनी आरोळी ठोकली.

मार्शल लॉ भंगाबद्दल मला व नानांना झटपट वर्षाची शिक्षा देऊन धुळ्याच्या जेलमध्ये औरत कोठ्यात चाळीस सालच्या तुरुंगवासातील माझ्या जुन्या कोठडीतच कोंडले.

दंड्याने पाठ ठणकत होतीच. पण दस्त्याच्या कंबरेवरील माराने असह्य वेदना होत होत्या. त्यांत रक्तस्राव सुरू झाला. ओटीपोटात कळावर कळा येवू लागल्या. जणू तीक्ष्ण शस्त्र खुपसल्याने होणाऱ्या वेदनेवर वेदना. अगदी असह्य झाले. गडबडा लोळू लागले. वाटले. आता मोत्यू येऊन माझी सुटका करील तर बरे ! फारच रक्तस्राव वाढला. बेशुद्ध अवस्थेतच स्ट्रेचरवर बांधून नेले. माझी शुद्धबुद्ध गेली. भ्रमिष्ठ झाले.”

जीवनसाथी, तुझ्या पायी माझा मांथा !

अमळनेरच्या पोष्ट, कोर्ट, स्टेशनची तीन चिमट्या राख करून अमळनेर तालुक्यातील भूमिगत कार्याला जुंपली. पोलीसांच्या धाडीने पळ काढला. धुळ्याला आलो तोच बातमी कळली, लीला अत्यवस्थ झाली म्हणून. जेलमधून हॉस्पिटलमध्ये पोलीस पहान्यात तिला ठेवले आहे. पोलीसांच्या पाठी-कंबरेवरील माराने तिचा गर्भपात होऊन हा प्रसंग ओढवला होता.

मला राहवले नाही. भावनेच्या कोलाहलात विचार, विवेक सारा संपला. मी माझे वेषांतर पुन्हा बदलले. सालूधारी पंढरीचा वारकरी झालो. मोठा डगला, पुढे खिसा असलेला अंगरखा घातला. कपाळावर गोपीचंदनाची मुद्रा, बुक्याचा मोठा टिळाही लावला. दोन्ही गालांवर व गळ्यावरही चंदनाच्या मुद्रा उठवल्या. अंगरख्यावर गळ्यात मोठ्यामण्यांची तुळशीमाळा घातली.

सायंकाळी थोडा अंधार पसरू लागल्यावर हॉस्पिटल गाठले.

“पोलीस दादा बाईंनी तबेत कशी शे हो ?” (पोलीस दादा बाईंची तब्येत कशी आहे हो) माझ्या अहिराणी भाषेत पहान्यावर असलेल्या पोलिसाला भीतभीत, दबलेल्या दीनवाण्या आवाजात विचारले.

‘बाई मॅड हो गई है’ पोलीस.

“मी त्यास्ले देवाले फुले आनेल शेतस, देऊ देतस का हो?” (मी त्यांना द्यायला फुले आणली आहेत, देऊ का त्यांना?) फुलांची ओंजळ पोलिसाला दाखवीत म्हटले.

“अरे ! ओ दिवानेके जैसे करती हे—होश मे नहीं है, तेरे फूलोबिलोंसे क्या होनेवाला है?” पोलीस.

‘मी ह्या देवस्ना फुले त्यास्ना खाटवर ठिसनी दरसन लिसू नी जासू.’ (मी ही देवाची फुले त्यांच्या खाटेवर, ठेवून दर्शन घेऊन परतेन.)

‘बेवकूफ कहींका ! जा और जल्दी बाहर निकल.’ पोलीसांनी म्हटल्यावर मी आत प्रवेश केला.

खोलीत पाऊल ठेवले. एकटक खाटेकडे बघत राहिलो. लीला डोळे मिटून लाकडासारखी शांत पडली होती. छाती मात्र जोरजोराने धपापत होती. एकदम ती दचकून उठली, थरथरली व झटका आला. डोळे ताठ होऊन गरगरा फिरले, चिरकांड्या भरत उसळत किंचाळली, “माझा बाळ कुठे आहे? माझा ऊ कुठे आहे? कुठं आहे माझा ऊ? सोडा मेल्यांनो मी स्वतंत्र आहे. गांधीजींचा हुकूम आहे. सोडा. सोडा मला.” तिने दात ओठ आवळून दात कराकरा चावले. चिरकांड्या भरतच “सोडा SS मेल्यांनो सोडा” आपलेच दोन्ही हात एकमेकांना धरून ओढू-ताणू लागली. उसळ्या मारत राहिली. जवळच असलेल्या तिच्या आईने हात सोडवून घेतले.

“बाई ! बाई ! शांत हो. मी आहे ना जवळ तुझी आई धनबाई !” रडकुंडीला येऊन तिची आई तिच्या मानेखाली हात घालून आपल्या छातीपोटाशी दाबून धरण्याची खटपट, धडपड करित होती. व लीला तितकीच उसळत होती. पंलगावरून खाली केव्हा आदळेल इतकी ती बेभान झाली होती.

मी हे बघून घेतले. पुढे झालो. फुलांची ओंजळ तिच्या पायाशी वाहिली. बोटानी तिच्या पायाला स्पर्श करून बोटे कपाळाला लावली.

माझ्या मरणोन्मुख जीवन साथीला मी जणू शेवटची श्रद्धांजली वाहिली. I Kiss thy Feet, I Kiss thy feet. जीवनसाथी तुझ्या पायी माझा माथा. तुला शतशः प्रणम ! मनात घोक्तच झटकन् परतलो.

माझे अवसान, भान सारे संपले होते. दारुड्या सारखी माझी अवस्था झाली होती. Do or Die करू किंवा करता करता मरू ! माझ्या उफाळलेल्या भावना-ज्वालांवर माझ्या उरात असलेल्या या एकमेव मंत्रशक्तीची फुंकर घालीत घालीतच नेहरू नगर मधील कापडण्याचे नगराज बोरसे यांचेकडील मुक्कामाचे घर गाढले.

आमच्या भूमिगतांचे सहाय्यक कापडण्याचे नगराज बोरसे ऑडिटर, यांच्या घरातच माझा मुक्काम होता. घोंगडे उचलले. न खातापिता निरोप घेतला. त्या धुंदीतच रात्रीच्या रात्री कापडणे गाढले. तेथूनच बैलगाडीने माझ्या डांगरीच्या शिवारात प्रवेश केला व गाडी परत केली.

बाजरीच्या शेतात आडवाच निघालो. कुणीतरी शेतात घुसले म्हणून दोघे तिघे धावतच येऊन भिडले.

“ओ, मायकरी, पांगोटीवाला जिभाऊ, बाजरीनं पिक चेंदस-काई लाज शरम? कोठेना धच्चोट शेतू? [ए माळकरी, पगडीवाला मोठाभाऊ, बाजरीचे पिक तुडवित निघालास. काही लाज शरम ? कुठला रानवट माणूस आहेस तू?]

उलट मी त्यांच्याकडे बघून हसतो आहे हे पाहून ते अधिकच चिडले. व त्यांचा तोल गेला.

“ओ, आखो निलाजराना मायेक खुशाल दातडं काढस. चाल निघं वावरना भायेर. रस्ता दिखत नई का ? का डोया फुटी ग्यात तूना? “

[अरे, आणखीन निर्लज्जासारखा खुशाल हसतोस? निघ शेताबाहेर. रस्ता दिसत नाही का? का डोळे फुटले तुझे?]

एकाने काठीच उगारली. माझा भाचा माधवच होता ता. मी त्याचा दंड धरून म्हणालो, “अरे, अरे मला ओळखले नाही का तुम्ही?”

तो माझा आवाज ऐकल्याबरोबर एकदम ओरडलाच, “अण्णा? अरे बापरे.” त्यांनी माझ्या पायांवर लोटांगणच घातले.

घाईघाईने त्यांनी शेताच्या मध्यभागातील डेरेदार झाडाखाली नेले. धावत पळत भाकरी व पाण्याची घरडी (मातीची लहान घागर) आणली. त्या झाडाच्या तंबू-डेऱ्यात तीन दिवस होतो. एकेकांना बोलवत होतो रात्री. सांगू तेवढी तरुण मंडळी येत होती.

माझे डांगरी गाव पेटले. झाडून सारे तरुण खडबडून जागे झाले. भाल, कुन्हाडी, काठ्या प्रत्येकाच्या हातात.

गावचे बुद्रुक म्हणत, “या पोरेस्ले का चग पडी ग्या? त्यास्ना आंगमा का म्हैशासूर घुशेल शे? म्हणून या आसा येडाचाया करतस?” (या पोरांना काय वेड लागले? त्यांच्या अंगात का महिषासूर घुसला म्हणून हे असले वेडेचाळे करतात?)

थोड्याच दिवसात त्यांना समजले की मी आलो आहे. पण त्यांची खात्री पटेना.

“दखाडा आमले” [दाखवा आम्हाला] त्यांचा आग्रह. गावातल्या दोघा-तिघा पुढाऱ्यांच्या (चैत्राम अप्पा, केशव तात्या, धनगर दादा यांच्या) समोर मी गेल्यावर त्यांची खात्री पटली. तेही या पोरांच्या खेळात सामील झाले.

एकदा पोलीस पार्टी येऊन गेली. दुसऱ्यांदा रात्रीच आली. माझ्या आसपासच्या घरांना व गल्लीला वेढून निराश होऊन परतली. दिवसा गुराख्यांनी गावच्या सर्व बाजूच्या वाटांनी, आळीपाळीने गुरे न्यावीत. पहारा करायचा. कुणी आले, गेले, गाड्या-घोडी-माणसे आली तर अडवून पूर्ण चौकशीने खात्री झाल्याशिवाय त्यांना सोडावयाचे नाही हा सक्त दंडक.

रात्री मी गावात आलो तर माझ्या स्वतःच्या घरात जाण्याचा प्रश्नच नव्हता. पहिल्या रात्री कोणत्या घरात, मध्यरात्री नंतर कुठे याची निश्चिती ते करीत. बहुतेक कोळी, भोई, आदिवासीच्या कधी महारवाड्यात गावाबाहेरच्या घरातच. गावात रात्री राही पण फक्त दोघा तिघांनाच माझा ठावठिकाणा

माहीत. इतरांनी फक्त पहारा करावा. मी गावात शेतावरून, मळ्या खळ्यातून अंधारात यायचो. मी गावात आलो की, शेकडो तरुणांनी टोळ्या टोळ्यांनी हातात भाले, कुऱ्हाडी, काठ्या घेऊन जागोजागी गावात व बाकीच्यांनी गावच्या चारी बाजूच्या गाडी रस्त्यावर पहारा करावा. १० जणांचा एक गट व त्यांचा एक म्होरक्या. त्याच्या जवळ शिटीही. काही दगा फटका दिसला तर गावातल्यांना सावधान करावे असा आदेश. ही क्रांतीची प्राथमिक भूमिगत दीक्षा रोजच्या रोज तालमीने चांगली अंगवळणी पडली. सारी शक्ती यातच खर्ची व्हायची.

पुढचे पाऊल-स्टेशन जाळण्याचे, त्या तयारीला लागलो. कोणते स्टेशन, किती लांब अंतर, पोचायला—परतायला वेळ किती? अंधार पडल्यावर साहित्यानिशी निघायचे. उजाडायच्या आत परतायचे. एकाच रात्रीत जयतपिर व पाडसे अशी दोन स्टेशन जाळायची योजना तयार झाली. दोन टोळ्या ठरल्या. पण.....

डांगरी शेजारीच दोन मैलांवर मारवड पोलीस स्टेशनचे फौजदार शख, जातीने मुसलमान पण कट्टर देशभिमानी. काहीही पोलीस कारवाईपूर्वी त्याची खबर शंकर शेट मार्फत आम्हांला आगाऊच आमच्या नवजवानांना मिळे. त्यांनी शेवटची बातमी दिली, “डॉ. उत्तमराव गावालाच आहेत अशी पक्की खबर डी. एस.पी. व त्यांच्या गुप्त सी. आय. डी.संघटनेला लागली. असून येत्या २/३ दिवसांत फार मोठ्या प्रमाणात पोलीसांची धाड पडणार आहे. त्यासाठी डॉक्टरांना परांगदा करा.”

तत्पूर्वी साने गुरुजींनी मुंबईहून संदेश देऊन दोनदा माणसे मला घ्यायला येऊन गेली, पण त्यांना मी स्पष्ट नकार दिला होता. पण आता याच वेळी मला पुढे घालून घेऊनच येण्यासाठी आलेला मनुष्य भेटला.

उत्तम कुठेही असो, त्याला कोणत्याही परिस्थितीत खान्देशच्या बाहेर काढून मुंबईला घेऊन येण्यासाठीची गुरुजींची चिठ्ठीच मला दाखविली. “गुरुजी अत्यंत अस्वस्थ आहेत. त्यांनी तुझा ध्यास घेतला आहे म्हणून घेऊन येण्याचे मला बजावले आहे.” तो म्हणाला.

फौजदार शेखचा निरोप आणि गुरुजींचा संदेश याने मी अत्यंत नाईलाजाने अर्ध्या रात्री ११/१२ जवानांना घेऊन तापी नदीच्या खोऱ्यातून तापीकाठचे निमगाव गाठले. तापी दुथडी —नावाडी नाही. सहकाऱ्यांनी नाव सोडली. एका नावाड्यालाही शोधून आणले. त्याला बरोबर घेतले व मांजरोदचे पैलतीर गाठले. धुळे जिल्ह्यातील शिरपूर तालुक्यातील भाटपुरे गावातील माझ्या काकांच्या गावापासून १ मैल अंतरावर असलेल्या त्यांच्या शेतात थांबलो. बाकीच्या सैनिकांना परत केले. व एकाला काकाकडे निरोप देण्यासाठी पाठविले.

निरोपप्रमाणे सायंकाळी माझा चुलतभाऊ मिठाराम, दसऱ्याचा दिवस, शिलांगणाच्या निमित्ताने टांगा घेऊन आला. काकूने घाईने उरतणीच्या [मडक्या-गाडग्यांच्या] खोलीत मला कोंडून बाहेरून कडी लावली.

सारे दसऱ्याचे येणारे जाणारे गेल्यावर, घरच्या बाहेरच्या दाराला कडी घातली. खोलीचा दरवाजा उघडला. काकू माझी ताई आली. पण तिने पाया पडू देण्याचाही अवधी दिला नाही. मी उठू लागलो तोच तिने मिठीत घेतले. मला पोटाशी घेऊन स्फुंदून रडू लागली.

“उत्था ! उत्था ! मर जायजो तू हाई काय करं?” [उत्तम ! उत्तम ! मेल्या, तू हे काय केलंस?] लहानपणाचे माझे लाडिक नाव घेत, माझ्या केसावरून हात फिरवत, मला कुरवाळीत, पोटाशी आवळून ती हंडुके हेत होती.

थोड्या वेळाने माझे काका डिगा दाद खोलीत आले. माझ्या ताईला हळूच पण कणखर आवाजात म्हणाले; “येडी का तू. काळयेळ कायी शे का न्हई? पोऱ्याले समजाडान ऱ्हायनं, ते तूच रडी ऱ्हायनी.” [वेडी का तू? काळ, वेळ काही आहे की नाही ? मुलाला समजावायचे राहिले तर तूच रडतोस.] पण हे म्हणत असतानाच त्यांचा आवाज रडवेला झालाच. मी उठून त्यांच्या पायावर डोके ठेवले. माझ्या डोक्यावर त्यांचे अश्रू पडलेच. अर्ध्या अधिक रात्रीपर्यंत माझी ताई मला कुरवाळीत होती. थोपटत हीती व अश्रूही ढाळत होती. तशीच मला झोप लागली. पहाटे जागा झालो तो ताईचे दोन्ही हात माझ्या अंगावरून फिरतच होते.

त्या पिढीतील माणसे अशीच प्रेमवेडी होती. आम्ही ही त्यांतलच. आम्हालाही तीच लागण, म्हणून आमचा जीव त्या प्रेमाने टांगणीला लागत असे .

भारपुऱ्यालाही राहणे धोक्याचे होते. म्हणून दसऱ्याच्या स्नेहाचा ओलावा घेऊन २/३ दिवसानंतर अर्ध्या रात्री मिठारामने उभ्या केलेल्या बैलगाडीत बसून निर्जन पहाडी भागातून बैलगाडीने महाराष्ट्रची शेवटची हद्द बिजासन घाट ओलांडला. मध्या प्रदेशात आलो, तोच उजाडले. प्रवासी मोटार गाडी आली तिच्याने इंदूरला. तिथून उज्जैन बडोदा मार्गे रेल्वेने मुंबई गाठली. तडक साने गुरुजींना भेटलो.

गुरु माऊलीने मला कवटाळले. आईने सासुरवाशिण मुलीला पोटाशी कवटाळावे तसे. तोंडात त्यांचे मृदुहास्य आणि डोळ्यात पाणी. त्यांचे क्वचितच दिसणारे हे रूप आणि झटकन माझ्या डोक्यावर टपटप अश्रू पडले.

“शेवटी बटुकल्या आलास तू? [गुरुजी प्रेमभराने मला बटुकल्या म्हणत असत] जीव किती टांगणीला लावलास रे? दोन्ही माणसे परत आली. पकडले तर फासावर देतील. हाती पडला नाहीस तर गोळ्या घालून ठार मारतील. Shoot at Sight ची आर्डर सरकारने काढल्याने मी व्यथित होतो. फार फार अस्वस्थ होतो मी.” गाईने पाडसाला बघून हंबरावे तसे गुरुजी हंबरत होते. माझ्यावर त्यांचा फार फार जीव होता.

आम्ही पुण्याला गेलो. शिरुभाऊंच्या बॉम्ब गोळा प्रकरणातील संबंधितांशी संपर्क साधण्याच्या प्रयत्नांचा गुरुजींना वास आला. पुन्हा पुणे ते मुंबई. मुंबईला पुढील व्यवस्था होईपर्यंत सातरस्त्यावरील भूमिगतांच्या एका खोलीवर तात्पुरते ठेवले. ठाणे जिल्ह्यातील भूमिगतांचा तो अड्डा होता. करवती, पाने, हातगोळे, पिस्तुले, गोळ्या इ. साहित्य जमवले होते. मीही त्यांच्याशी लाडी गोडी सुरू केली.

मला स्वस्थ बसवत तर नव्हतेच. पण काही तरी करण्याची उमंग धरून होतो. ते ही फसले, माझी रवानगी एकांतातील शास्त्री चाळीतील एका खोलीत झाली. व आठवड्यात कुठेतरी रवानगी होणार असे सांगण्यात आले. ज्यांच्यावर भयंकर आरोप आहेत ज्यांना गोळ्या घालतील वा सापडले तर फासावर लटकावतील त्यांना अज्ञातस्थळी पाठवण्याचा निर्णय वरिष्ठ संघटनेने घेतला होता. त्यात मीही एक.

दिवाळीच्या झगमगाटाने मुंबई झगमगत होती. ते पाहून मनाची तगमग होई. कुठे आमची स्वातंत्र्यासाठी धडपड व कुठे ही रोषणाई ! अंधारात टिमटिम जळणारी आमची दिवटी व मौज मजा, ख्याली खुशालीची ही लयलूट. केवढी विसंगती, मन करपून टाकणारी.

शास्त्रीचाळ ही कोकणातील प्रतिष्ठित नोकर वर्गाची चाळ. त्यांच्या लाईटच्या दिव्यांच्या व पणत्यांच्या कतारी, सडा संमार्जन, उदबत्यांच्या धुपांचा घमघमाट. जिकडे तिकडे रांगोळ्या, फटाक्यांची आतषबाजी. दिवाळीच्या उत्साहाने वातावरण भरून गेलेले.

तापलेले लोखंड पाण्यात टाकले की जसे चुरचुरते तशी माझी अवस्था झाली. एकटा खोलीत कोंडून असे. विचार ! विचार !! आणि विचार !!! आणि विचाराशिवाय काय ? त्या विचारात प्रथम विचार लीलाचा. आईचा. लीलाची काहीच खबरबात नव्हती. मन घायकुतीला आलेले.

तिला मी पत्र लिहिले—

माझ्या लाडक्या लू.....

तू कशी आहेस ? कुठे आहेस ? काहीही कळण्यास मार्ग नाही.

या एकांतवासांत डोळ्यांपुढे सारखी आई आणि तू फिरतेस. मी इकडे कोंडलो आहे. माझ्या चळवळ्या स्वभावाला एका खोलीत जणू कोंडून घातले आहे. पण मनाला कोण कोंडणार ग !

आईने दशरथनानाला तुझ्या बरोबर पाठवून जे आसीम धैर्य दाखविले त्याबद्दल, तसेच तुझ्या धैर्याचे, हिंमतीचे कौतुक करावे तितके थोडेच. मला कोणी विचारले तर आईवरून व तुझ्यावरून जीव ओवाळून टाकला तरी ते अपुरेच मी म्हणेन !

भवितव्यात काय आहे, त्याचा विचार मी कधी, कधीही केला नाही ! माझ्या मनाला तो विचार स्पर्शही करू शकत नाही. माझ्या स्वभावही तसा नाही. भवितव्य कसेही असो, आपल्या मनाची तयारी आपण ठेवलीच पाहिजे. फार, फार, विचारांती — तुला कदाचित् कटू वाटेल, पण माझे भवितव्य अंधकारमय असेल तर—माझी इच्छा तुला सांगून टाकलीच पाहिजे. शेवटची इच्छा न सांगण्याचा नादानपणा होता उपयोगी नाही.

तुझे वय काय ? तू अजून जग पुरते बघितले नाही. तुझे भवितव्य तुलाच घडवावे लागेल. माझे काही बरेवाईट झालेच तर हा विचार तुला कितीही भयंकर वाटला, पण तो सत्य ठरला तर तू अंधारात

राहता उपयोगी नाही. मर्दपणाने व सन्मानाने आपले जीवन व्यतित करण्यासाठी आपला नवा साथीदार तुला शोधला पाहिजे.

खानदान घराण्यांत अनेक दुष्ट रूढींच्या बेड्या पायात पडल्या आहेत. तू खानदान समजल्या जाणाऱ्या घराण्यात असूनही अनेक दुष्ट रूढी व अपप्रवृत्त्या ठोकून पदर खोचून खंबिरपणे बंडखोरी केली आहेस.

दुष्ट रूढींची, त्यांतील समाज भावनांची व समाजाचीही कसलीही क्षिती तू बाळगली नाहीस. ज्या धैर्यशाली, पराक्रमी जीवनाचा तू स्वीकार केला आहेस ते जीवन तुलाच जगावे लागेल. समाजाची व इतरांचीही मदत मिळेलच याची कवडीचीही शाश्वती मला वाटत नाही.

मी पाठीशी असतानाही केवढा उच्छाद त्यांनी केला ! माझा आधार नसल्यावर कावळ्यासारखी झडप घालतील. टोचून, टोचून मरणप्राय वेदना देतील.

एकमात्र आधार तुला राहिल. ज्यांनी मला चिखलात पडलेल्याला वर उचलले व दिव्य तेजाचा प्रखर किरण तुझ्या माझ्या जीवनात फेकून आपले दोघांचे जीवन उजळून टाकले, ज्यांच्या अथांग प्रीतीचे आपण मानकरी आहोत, त्या साने गुरुजींचा, आपल्या अण्णांचा, तो आत्मा तुला कधीच अंतर देणार नाही.

घुंगटातल्या हिन्दू स्त्रीचे तुझे मन असूनही तिचे दुबळेपण तुझ्यात नाही, याचा मला, माझ्या पेक्षाही गुरुजींना केवढा अभिमान वाटतो. तो अभिमान टिकून राहो ! वाढो !

माझ्यापुढे भूमिगतांचे ‘ऑगस्ट बुलेटिन’ पडले आहे, ज्याचे संपादन साने गुरुजी करतात. तुला पकडून शिक्षा झाल्यावर आपल्या धडपडीचे बुलेटिन काढले. “लीलाताईचा संसार” हेच बुलेटिनशीर्षक, त्यात काय लिहिले आहे सांग बरं !

तुझी आपली जीवन कथा तर त्यांत आहेच पण वर उद्धृत केले आहे. —” लीलाप्रमाणे निर्मल आणि निष्पाप, सरळ आणि निभर्य, सेवामय आणि त्यागमय स्त्री पाहिली नाही.”

म्हणून पाचोळ्या सारखे तुझे जीवन होता उपयोगी नाही. हीच माझ्या मनांत एकमेव खंत आहे. म्हणूनच मी मोकळेपणाने, स्वच्छ मनाने, आग्रहाने लिहीत आहे की, तुला साथ देणारा जोडीदार निवडल्याशिवाय तुला ध्येयाचे जीवन जगता येणार नाही.

म्हणून तुझा सुहृद व हितचिंतक म्हणूनच माझा हा सल्ला आहे. नव्हे अखेरची इच्छा ! एकच अच्छा !

तुला पटणार नाही ग की, माझा आत्मा जो कुठे, जिथे कुठे असेल तिथून तुझी पाठराखणी करीत राहील.

तू मला साथ दिलीस. खऱ्या अर्थाने साथी झालीस. पण लौकिक अर्थाने वाटोळे करून घेतलेस. त्या तुझ्या आयुष्याचे सोने व्हावे म्हणून तुझा ‘ऊ’ मृत्यूनंतरही तुझ्या मागे सर्वस्वी उभा राहील. तू जो जोडीदार निवडशील, तुम्हां दोघांमागे ! याच माझ्या सद्भावना.

लीले ! माझ्या लाडके लू, रागावू नकोस, रुसू नकोस, माझा राग धरू नकोस ! आयुष्यात अनेक चुकीचे घडण्याचे प्रसंग आले. माझ्या घराच्या उकिरड्यात तुझी ससेहोलपट झालीच आहे. पण राजकारणापायी तू फार फार सोसले आहे. क्षमा कर !

कुठेही असलो तरी मी तुझाच. कसाही असलो तरी, अगदी सर्वस्वी तुझाच ! मृत्युलोकी वा स्वर्गलोकी कुठेही.

माझा शब्द कसलीही हिचकीच न करता आयुष्यात प्रमाण मानलास, माझ्या मृत्यूनंतरही तो प्रमाण मानलास, तर सुखाने मी मृत्यूला सामोरी जाईन.

तुझाच, होय सर्वस्वी तुझाच,
‘ऊ’

पत्र लिहिले आणि उत्तू जाणारे मन शांत शांत झाले. पत्र वाचले. पुन्हा पुन्हा वाचले. त्याचे काय करायचे ? कुठे कसे पाठवायचे ? या संभ्रमात माझी घालमेल चालली होती.

कुणाशीही, कसलाही, कुठलाही संपर्क ठेवायचा नाही या गुरुजींनी घातलेल्या शपथेत माझा जीव घुटमळत राहिला.

ऊजाडले. पत्र घेतले. पुन्हा:पुन्हा वाचले. काडी शिलगावली, पत्राला लावली. “अग्निनारायण, माझा हा संदेश तुझ्या ज्वालेतून लीलाला पोचव” मनोमन म्हणून मी हात जोडले. ती पवित्र रक्षा कपाळाला लावून पाण्यात विसर्जित करून टाकली.

ज्यांना गोळ्या घालून ठार मारतील वा सापडल्यावर फासावर लटकवतील अशांना अज्ञात स्थळी, जमल्यास महाराष्ट्राबाहेर रवाना करण्याचा निर्णय वरिष्ठांनी घेतला होता. खान्देशाशी कसलाही संपर्क न ठेवण्याचे शपथपूर्वक आश्वासन देऊनच मी निघालो होतो. नागपूर खादीभांडाराचे व्यवस्थापक दे. भ. सहस्रबुद्धेजी, जे १९३० सालच्या सत्याग्रहात त्रिचनापल्लीजेलमध्ये आमचे सहचर होते, त्यांच्या स्वाधीन मला करण्यात आले. तिथून वर्ध्याला ३ दिवस, वर्ध्याहून जवळच असलेली गांधीजींची, राष्ट्रपित्याची सेवाग्राम ही पुण्यभूमी बघण्याची संधी घेतली, जिथे गुरुजी आणि मी किती वायदे करूनही आम्ही पोहोचू शकलो नव्हतो.

झोपड्याच झोपड्या. गांधीजींची झोपडी. त्या पुण्यभूमी समोर उभा राहिलो मात्र, माझे मन थाऱ्यावर राहिले नाही.

पांढऱ्या मातीच्याच भिंती, गाईच्या शेणाने सारवलेले अंगण. आत पाऊल टाकले. मातीचीच जमीन. भारताच्या आत्म्याचा तो निवास. ३३ कोटींचा भाग्यविधाता. जगातील कोणताही नेता कधी राहिला नसेल अशी ती उघडी-नागडी झोपडी. आणि उघडा नागडा तपस्वी. गांधीजींची रीतच न्यारी. भारतीय संस्कृतीचे आम्ही पूजक. प्रासादाचे नव्हे तर विजनात झोपड्यांतून राहाणाऱ्यांचे पूजक. त्या संस्कृति रक्षकाची व भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी जीवाची बाजी लावणाराची ही झोपडी.

रविंद्रनाथ टागोरांनी लिहिलेले गीतच डोळ्यापुढे उभे राहिले.

- हजारो दलितांच्या झोपड्यांशी तो थांबला.
- त्याचा पेहराव त्यांच्या पेहरावासारखाच होता.
- तो बोलत असलेली भाषा त्यांचीच होती.
- ग्रंथ वाचनातील सत्य त्यांना माहीत होते, पण उभे होते मूर्तिमंत सत्य.
- तो जनतेशी एकरूप झाला.
- जनताही त्याला महात्मा म्हणू लागली.
- किती शोभून दिसते त्याला हे नांव.
- सर्व भारतीय माझ्याच हाडामांसाचे आहेत असे त्यांच्या खेरीज कुणाला वाटले?
- भारतीय जनतेच्या द्वारापाशी जेव्हा मूर्तिमंत प्रेम उभे राहिले, तेव्हां ते दार सताड उघडले गेले.
- गांधीजींच्या हाकेसरशी देश जागृत झाला.

आयुष्यातले फार मोठे स्पज्ज मी बघितले. मस्तक अधोवदन झाले.

ज्या गांधीजींनी राष्ट्राला पुनर्जन्म दिला, ज्यांच्या प्रेरणेने राष्ट्र उभे राहिले, ज्यांनी उमटविलेल्या पाऊल वाटेने आम्ही आमची वाटचाल सुरू केली, त्या भारताच्याच नव्हे तर जगाच्या आत्म्याला प्रणिपात करून मी सेवाग्राम सोडले.

महाराष्ट्र चरखा संघाचे प्रमुख खादीकेंद्र मुल-विजनात, चंद्रपूर जिल्ह्यात. तेथे मला पाठवण्यात आले. ५।५० झोपड्यांतील एक कोपऱ्याच्या झोपडीत माझी स्थापना झाली. कार्यालयही झोपडीचेच. तिथल्या कर्मचाऱ्यांच्या सर्व लहान मुलांना गोळा करून त्यांना शिकविण्याची माझी बालवाडी सुरू झाली.

त्यांच्याबरोबर मी ही एक मूलच झालो. त्यांना गाणी शिकवायची व त्यांच्याबरोबर खेळायचे, नाचायचे सारे विसरून त्या कामात मी रंगून गेलो खरा. पण चळवळ्या माझा स्वभाव; चंदनसिंग उत्तर प्रदेशचा एक कार्यकर्ता. माझ्या जातीचा, वृत्तीचा. त्याची माझी गट्टी जमली व कार्यक्रम ठरला.

चंद्रपूरची सरकारी जंगी लाकडाची वखार व कारखानाही भस्मी भूत करण्याचा डाव केला. पण त्यांत यश आले नाही, म्हणून हताशही झालो.

ह्याचा वास व्यवस्थापकांना लागला. ज्यांनी मला समज दिली. आणि माझी रवानगी हैद्राबाद स्टेट [निझाम राज्य] मधल्या जमेकुंटा या निर्जन पहाडी भागातल्या खादी-केंद्रात केली.

तेथे डॉ. शांतिलाल शाह असे माझे नवे नामकरण झाले. व मी तिथल्या आरोग्य केंद्राचा डॉक्टर झालो. डॉ. शांतिलाल रहा !

चिमूर अष्टीचे व माझ्याच सारखे जे खतरनाक कामगिरीमुळे ज्यांचे जीवन धोक्यात होते असे अनेक क्रांतिकारक निरनिराळ्या खादी-केंद्रात विखुरले होते. खान्देशातले अनेक सत्याग्रही चरखा संघाच्या खादी केंद्रात कार्य करीत होते. त्यापैकी एक तेथेही होता.

माझा आवडता सेवेचा धंदा वैद्यकीचा. पण घराला आग लागली असताना मी एका कोपऱ्यात स्वस्थ बसावे लागण्याचे वैषम्य मनात घर करून होते.

इतक्यात बातमी आदळली. माझा लहान भाऊ शिवाजी तुरुंगातून निसटला.

माझा सर्वात लहान भाऊ शिवाजी [माजी मंत्री] ४१ च्या चळवळीत पडला खरा, पण धाडसी उपद्रव्यापामुळे लवकर पकडला गेला होता.

अमळनेर जळितात त्याला साडेबारा वर्षांची शिक्षा होऊन त्याला धुळे तुरुंगात ठेवण्यात आले होते. तुरुंगातही स्वस्थ बसेल तो शिवाजी कसला? तुरुंगात असताना बाहेरील त्याचे मित्र दोंडाईच्याचे गोविंदा नागरे, शहाद्याचे मोहनभाई [माजी आमदार] आदी मित्रांशी त्याने संधान बांधले. चिट्ठ्याचपाट्या दगडाला बांधून जेल बराकीत पडू लागल्या. जेलमधील सत्याग्रह्यांचे सहाकार्य घेतले. त्यांना दोन भिंतींच्या कोपऱ्यात एकावर एक उभे करून भिंतीच्या वरच्या टोकाशी पोचण्याची रंगीत तालीम केली. नि बरोबर २६ जानेवारी ४३ ला शिवाजी सहकाऱ्यांच्या खांद्यावर उभा राहिला आणि तेथून दिली १८।२० फूट उंच भिंतीवरून उडी बेधडक ठोकून ! स्वातंत्र्य दिनी स्वतंत्र झाला.

धुळ्यात मित्रांकडे राहून उपद्रव्याप सुरू केले. फकिरा अप्पाकडे वडजईला पाठवले तर तेथेही त्याच्या माकड उड्या सुरुच. बोंबाबोंब झाली. त्याच्या सुरक्षिततेसाठी बोरकुंडला आमच्या भूमिगतांच्या बालेकिल्ल्यात पाठविले. बोरकुंड हा भूमिगतांचा एकमेव भक्कम बालेकिल्ला. त्या किल्ल्याचे सर्वे सर्वा आमचे ओंकार बापू व त्यांचे शिलेदार दिवाण पाटील आदि पहिलवान मंडळी व झाडून सारी जनता त्यांच्या हुकूमासरशी धावणारी. पण आमचा शिवाजी महाराज तेथे उघड उघड फिरे. गावभर मस्त्या कुस्त्या सुरू सर्वांच्या नाकी नऊ आणले.

त्याच्या सुटकेची बातमी कळली, तेव्हा पासून मी चिंतेतच होतो. त्याला माझ्याकडे पाठवा म्हणून बापूंना संदेश दिला. त्यांना कळवल्याप्रमाणे त्याला माझ्या ताब्यात देऊन त्यांनी सुटकेचा निःश्वास सोडला.

प्रदीर्घ काळाच्या त्याच्या भेटीने व सहवासाने फार फार बरे वाटले. तो माझ्या हाताखाली कंपाऊंडर बाबू झाला.

स्वातंत्र्य सैनिकांना दुःखाचे पाश असतात. तसा हालात, संकटात तो कुठेही हार जात नाही. त्याचे मन पराभूत होते ते फक्त त्याच्यावर सर्वस्वी अवलंबून असलेल्या व्यक्तींच्या काळजीने. त्याने मात्र तो काळवंडून जातो. बंदुकीच्या गोळीने त्याचे शरीर विद्ध झाले तरी तो डरत नाही. “इन्कलाब झिन्दाबाद”

गर्जत फाशीचा दोर स्वतःच आवळून घेतो. अगदी मन मस्त होऊन वंदे मातरम् गीत गात, इन्कलाब जिंदाबाद गर्जत. त्याचे मन दुभंगते, फाटते, ते घरच्यांच्या हालाने दुःखाने.

शिवाजीने आईचे दुरवस्था व हाल माझ्या कानी घातल्याने तिच्या विचाराने मन बचैन होऊन उठले. आमच्या भावंडात आईची लहानग्या शिवाजीवर फार माया होती तो सर्वात लहान मुलगा म्हणूनही असेल. त्या खालोखाल तिची प्रीती होती लीलावर, तिच्या सुनेवर. माझा जीव मात्र माझ्या आईत अडकला होता. मीच तिचा आधार, सर्वस्व होतो. माझी ती आई होतीच. पण माझ्याशिवाय तिच्या भकास उध्वस्त जीवनात तिला कसलाही आधार नव्हता. नवऱ्याने तिचा अनन्वित छळ तर केला होताच पण पुनर्विवाह करून तिच्या छळाची परिसीमा गाठली होती. घरातून घालवून दिले होते. दीर भावजयीनेही घालून पाडून बोलून अक्षरशः तिचे जीवन मोलकरणीचे, मनस्तापाचे करून टाकले होते—ती वडील असूनही लहानपणापासून मी हे सारे पाहात होतो. याने माझा जीव तिच्यात अधिक गुंतला होता.

आता कुठे तिच्या जीवनाच्या शेवटच्या अध्यायात (४० सालापासून मी दवाखाना सुरू केल्यामुळे) आयुष्यात पहिल्यांदाच तिला थोडेफार सुखाचे दिवस दिसत होते. त्यातही ४० सालच्या लढ्यात आम्ही—मी व लीला—दोघे तुरुंगात गेल्यामुळे तिचे थोडे फार हाल झाले होते. पण मन मनस्तापमुक्त होते. याला वर्ष झाले नाही तोच ४२ च्या लढ्यामुळे ती अक्षरशः वाऱ्यावर फेकली गेली होती.

शिवाजीने आणखीही बातमी दिली की, आई आजारी आहे व तिचे फार हाल होताहेत. भिकाऱ्यापेक्षाही तिचे जिणे केविलवाणे झाले आहे. पोलीसांच्या घराभोवतालच्या पहान्याने तिच्या वाऱ्यालाही कुणी उभे राहात नाही. दोन लहानग्या चिमण्या मुलींचा फास तिच्या गळ्यात ती वागवीत आहे. तिच्याकडे कुणी फिरकतही नाही. कैदेत नसून कैद्याचे जिणे. कैद्यांना निदान दोनदा भत्ता भाकरी तरी मिळते. त्याचीही वानवाच. हे कळून माझे मन फाटून गेले. तिचा आजार वाढल्याची बातमीही पुन्हा कानावर आली. मीच काय, लहानगा शिवाजीही कळवळला.

“शिवा, काय ही परिस्थिती ? आपण अपराधी आहोत का रे ? आईला अंतरणार का रे ?” खाली मान घालून जणू स्वतः शीच मी बोललो. शिवाजी गप्पच. चिडीचुप्प. मी मान वर केली. त्याच्या चेहऱ्याकडे मला बघवेना.

“शिवा, आईचे काय करायचे रे ?” दुःखावेगाने अंतःकारण जड झाले. मला पुढे बोलवेना.

“आपण काय करू शकतो ? कुणाला सांगायचे ? पण काहीतरी मार्ग काढलाच पाहिजे ना रे ? ती मरायचीच असेल तर तुरुंगात जाऊन देशकारणी तिने मरावे. जिवंत मरण तिला यावे एवढीच माझी इच्छा आता आहे.” भकासपणाने मनाशीच जणू मी म्हणालो व वर मान केली. शिवाजीच्या केविलवाण्या चेहऱ्यावर थोडी मलल हास्याची लंकेर उमटलेली पाहून माझ्या जळत्या चेहऱ्यावर थंडगार फुकरीप्रमाणे मला वाटले.

आम्ही जेवायला बसलो. पण अन्न आम्हांला गिळवत नव्हते. अन्न चिवडत घशात घातले. कधी नव्हे तो उड्या मारणारा, स्वच्छंदी फुलपांखरु, शिवाजी मरगळून दिवसभर गंभीर होता. माझ्या मनात तर

आगडोंब पेटला होता. अंधार पडला नि मनात कोंदाटलेल्या भावनेची जळजळ सुरू झाली. अंथरुणावर पडालो. मागील आठवणींचा चलचित्रपट डोळ्यापुढे सरकू लागला—

निरवानिरव !

अमळनेरच्या रंगराव देशमुखांच्या माडीवर ९ ऑगस्टच्या सकाळी मी लीलाला बोलावले. ९ ऑगस्ट बंडाचे निशाण फडकले होते. मी ९ ऑगस्टपूर्वी ३ दिवस भूमिगत झालो होतो. मी माझे मित्र रंगराव देशमुखांच्या वाड्यात ठाण मांडले. आता शेवटचा निर्णय घेऊन निरवा निरव करणे भागच होते.

लीला आली. माझ्यापुढे खेटून बसली. तिचा हात मी हातात घेतला कुरवाळीत राहिलो.

भारावून तिने माझ्या कुशीत तोंड खुपसले. मी तिच्या पाठीवरून हात फिरवत राहिलो. तिने तोंड वर करून माझ्या नजरेस आपली केविलवाणी नजर भडवली.

“काय होते लिलू?” मी आवेगाने तिला जवळ ओढले. उसने हास्य आणून तिच्या डोक्यावरून हात फिरवीत आईच्या स्निग्धतेने काहीतरी विचारायचे म्हणून तिला विचारले !

ती एकटक अश्रुयुक्त डोळ्यांनी माझ्याकडे पहात राहिली. मला जणू आपल्या दृष्टीत साठवीत होती. तिच्या उघड्या डोळ्यांतून आवेगाने अश्रूंच्या सरीवर सरी पाझरू लागल्या. मी तिचे तोंड आवेगाने हृदयाशी आवळले. तिला हुंदका दाटला. हमसून, हमसून रडतच मला बिलगली.

“माझ्यासंबंधी तुला भीती वाटते का ? मी जाऊ नये असे तुला वाटते का ग !” करुण कंपित अतीव आर्द्र आवाजाने मी तिला थोपटीत विचारले.

तिने झटक्यात मान उचलली व माझ्या तोंडावर अश्रू पाझरणारी दृष्टी खिळवली. हरणासारख्या पण केविलवाण्या डोळ्यांत चमक आली. ‘नाही ! नाही ! नाही रे ना ही !’ माझ्या छातीवर मान खुपसून आवेगाने मला आवळून ‘नाही रे ! मुळीच नाही’ म्हणत राहिली.

“मग हे अश्रू का ?” मी तिला छातीशी घट्ट आवळीत, थोपटीत, गोंजारीत म्हटले.

“ते तुला समजायचे नाही ! समजणार पण नाही रे !” छातीशी मान घाशीत हंबरतच म्हणाली.

“तुला भीती वाटते का ? तू घाबरलीस का ? सांग, लिलू सांग” मी तिचे तोंड दोन्ही हातांनी वर उचलून तिच्या डोळ्यात पहात विचारले.

तिने डोळे पुसले ! ताठ बसली ! आर्द्र पण तीक्ष्ण कणखर आवाजात म्हणाली, “जिथे तू तिथे मी ! तू चाललास, मी मागे कशी राहू ते सांग ! तुझा मार्ग तोच माझा मार्ग ! मी मागे राहाणार नाही. तुला बजावून सांगते !” सांगताना तिच्या डोळ्यांत बिजलीच्या ठिणग्या उडाल्या.

“बस ! एवढेच ना ? माझ्यासारखा भाग्यवान मीच. तू माझ्या आयुष्याचे सोने आहेस” म्हणतच आवेगाने तिला मिठीत घेतले. समाधानाच्या दिव्यानंदात आम्ही जणू बुडून गेलो.

मी तिचा हात हातात घेऊन कुरवाळला व माझ्या गालावर तिचा हात घासत राहिलो. तिच्या चेहऱ्यावर हास्य फुलले. अमावास्येची पौर्णिमा झाली, कोकिळेला कंठ फुटला—

“आई (माझ्या आईला पहिल्या दिवसापासून ती आईच म्हणे !) मला दोन दिवसांपासून सारख्या विनवताहेत..काहीही कर. तू त्याच्या बरोबर जायचे कबूल होऊ नकोस” . आज रात्री त्यांनी अगदी हात जोडून सांगितले, विनविले की, तू तरी माझ्याजवळ रहा. तो तर ऐकणार नाही. त्याला सांगायची माझी छातीही नाही. त्याच्या घराण्याच्या वडीलधाऱ्यांना आढावूपणाचा शापच आहे. तिन्ही पिढ्या मी बघते आहे. त्याचे आजोबा तसेच होते, मनस्वी. त्याचा बापही त्याच वळणावर दोन हात पुढेच, आणि मुलगाही तसाच. म्हणून सांगते, तुझे तो ऐकेल. तू मला सोडून जाऊ नकोस. लिले, माझे तरी ऐक ग ! मला तू पाहिजेस, तुझं बाळ पाहिजे, तुझी तरी सोबत पाहिजे. मी एकटी काय करू? कशी राहू सांग ना?

तुला दोनदा दिवस अपुऱ्यात गेले. तिसऱ्यांदा तरी नको. तू आई होशील, मला बाळ मिळेल, माझा जीव आता फक्त त्यासाठी भुकेला आहे. माझं आईचं मन तुला तरी समजू दे ना ? माझं कुणी ऐकत नाही. मला कुणी काही समजत नाही.’ असे म्हणून त्या मला बिलगल्या. हमसून हमसून रडल्या ! धाय धाय रडल्या. मला रात्रभर झोप नाही बघ. पण मला मागे रहायचे नाही. मी तुला बजावून सांगते.” तिचा स्वाभाविक ताठरपणाचा आवाज घुमला.

मला फार फार बरे वाटले आणि नाहीही. आईने केवढा यक्षप्रश्न माझ्यापुढे उभा केला होता? एका मातृभक्त मुलापुढे.

शिवाजी आला. दबकत् ! दबकत् ! भीत, भीत !

“काय छत्रपती, तुमचे काय म्हणणे आहे बोला?” (काही विशेष प्रसंग असला तर मी त्याला छत्रपती संबोधी.)

शिवाजी हे त्याचे नांव मीच ठेवले. काकू बाळंतीण झाली. दोन तासांनी आईने बाळाला जन्म दिला. काकूचा मुलगा मोठा म्हणून त्याचे नांव संभाजी व माझ्या लहानग्या भावाचे नांव शिवाजी. संभाजी-शिवाजी-शिवाजीची जोडी.

माझ्या या मनमोकळ्या बोलण्याने तो अधिकच सुखावून म्हणाला, “विद्यार्थ्यांनो, शाळा सोडा. स्वतंत्र्यासाठी बलिदानाला तयार व्हा ! अशी पत्रके आम्ही शाळेत वाटली ना ?”

अगदी संकोचून शेवटी म्हणालाच, “मलाही चळवळीत पडायचे आहे.” आयुष्यात पहिल्यांदाच ताठ होऊन माझ्यापुढे समोरासमोर बोलला. पण दबलेल्या आवाजातच. नेहमीच्या सवयीप्रमाणे त्याने जीभ बाहेर काढून चाळवली व तिरप्या चोरट्या नजरेने मला न्याहाळीत राहिला.

“अरे, तू तर माझा भाऊच आहेस. ३० साली मीही तुझ्याएवढा असतानाच शाळेवर लाथ मारून बाहेर पडलो तो पडलोच. तुला मी नाही कोणत्या तोंडाने म्हणू? मी कुठे म्हणतो तू शाळेत सडत रहा म्हणून. स्वातंत्र्यासाठी सर्व काही अर्पण केले पाहिजे. मग शाळेची काय तमा? त्यागाला घरापासून सुरुवात झाली पाहिजे. पण आई काय म्हणते रे?” प्रश्नार्थक नजरेने मि त्याच्याकडे पाहिले.

लहानग्या भावाबद्दलच्या अभिमानाने भरलेल्या उराने उजळलेल्या माझ्या चेहऱ्यावरचे हास्य तिरप्या नजरेने बघून पुन्हा त्याने चोरटे हास्य केले. पण तो वाकडे तोंड करून खाली मान घालून पडलेल्या आवाजात म्हणाला, “आई नाही म्हणते. मी तुला जाऊ देणार नाही, असे तिने मला बजावले आहे.”

“ते मी बघून घेईन. तुझ्या आणि तुझ्या वहिनीच्या निश्चयाने माझ्या अंगावर मूठभर मांस चढले आहे. खोटे कशाला सांगू? अन् मला फार फार आनंद झाला आहे. माझ्या घरातील सर्व माणसे, अगदी आई सुद्धा स्वातंत्र्याच्या यज्ञात आहुती म्हणून पडली तर मी स्वतःला धन्य समजेन. तुला मी धन्यवाद देतो. माझा तुला आशीर्वाद आहे.” त्याच्या पाठीवर कधी नाही ती थाप देऊन मी म्हटले.

इतक्यात माझी, आमची, थकलेली, वाकलेली, चेहरा काळवंडलेली, अवसान गेलेली आई आली. आम्ही सर्व सावरून बसलो. आई हात टेकून खाली बसली. वातावरण सावरून गेले. १५ मिनिटे निःशब्द गेली. आईकडे बघण्याची माझी हिंमत होत नव्हती. तिने आयुष्यात काय सोसले नव्हते? आणि शेवटी ये रे माझ्या मागल्या. शेवटी तीच पाळी पुन्हा आमच्यामुळे ! शिव ! शिव !

‘आई !’ वर मान करून तिच्याकडे बघत आवंढा गिळत एकच शब्द मी बोलू शकलो. आईने माझ्यावर रोखलेली दृष्टी खाली घातली. बोटाने जमिनीवर रेघोट्या ओढत राहिली. मध्येच तिने भकास चेहऱ्याने माझ्याकडे बघून घेतले.

उसने अवसान आणून, खाली मान घालून अपराधीपणाने मी म्हणालो: “आई, आता आम्ही तिघंही घरात राहाणार नाही. मज जवळ तुला द्यायला काही काही नाही. तू आणि दशरथनाना जसे जमेल तसे चालू दे.” एका दमात मी सांगून टाकले. तेवढ्याने मला धाप लागल्यासारखे झाले.

“दवाखान्याच्या उधारीची वही फक्त आहे. तू आणि दशरथनाना जसे जमेल तसे चालू द्या.” मी व्यथितपणे सांगून टाकले.

तिचा चेहरा एकदम काळवंडल्या सारखा वाटला. तिच्या कपाळावरील उभी शिर तट्ट फुगली. आतीव दबावाने कारुण्याने तिचा चेहरा, फाशीला जातांना माणसाचा चेहरा फुगत असेल तसा फुगल्यासारखा वाटला. नंतर तिने आवंढा गिळला. माझ्या आईने आपला सारा आवेग जणू गिळून टाकला.

खाली मान घातली व आजीजीने कोरड पडलेल्या रुक्ष आवाजात ती एवढेच म्हणाली —

“लीलाला दिवस गेलेले आहेत. तिला हे सोसवणार नाही. दोनदा गर्भपात झाला. आता तरी तो नीट वाढू दे. लीलाला आता हे कष्टाचे, धावपळीचे जिणे सोसवणार नाही. माझे एवढेच म्हणणे आहे.” अपराध्याने न्याया धीशापुढे कैफियत द्यावी अशा कोरड्या रुक्ष स्वरात ती म्हणाली.

“आई, तिचा निश्चय आहे. ती माझे ऐकायला तयार नाही.” मी काकुळतीने अपराधीपणे उत्तरलो.

माझ्या जवळ काय उत्तर होते ?

“ठीक आहे” जडशिल आवाजात भरलेल्या डोळ्याने माझ्या मनस्वी आईने म्हटले आणि ती गप्पगार झाली.

शिवाजी आईकडे न बघताच सटकला. लीला रंगराव अप्पांच्या घरात (खाली) गेली. मी कुठे सटकणार?

दगडासारखी निश्चल बसलेली, अवसान गेलेल्या माणसाप्रमाणे हात टेकत उठली. तोल जाईल या भीतीने भिंतीला टेकून थोडा वेळ उभी राहिली. माझ्याकडे बघे, नंतर समोर बघत राही. थिजलेल्या निष्प्राण डोळ्यांनी एकटक बघे. तिच्या चेहऱ्यावर जणू प्रेतकळा आली होती. भिंतीचा आधार घेत हळूच जिन्याकडे सरकली. जिन्यात थोडी थांबली. जिन्याची चौकट धरून माझ्याकडे एकदा स्थिर नजरेने, केविलवाणेपणाने खाटकाच्या सुऱ्याखाली सापडलेल्या बकरीच्या डोळ्यांनी जणू पाहून घेतले. व हळूहळू जिन्याच्या पायऱ्या उतरून तडक घरचा रस्ता धरला. खाली मान घालून मी खिडकीकडे धावलो. ती दृष्टीआड होईपर्यंत भकासपणे श्वास रोखून पाठमोऱ्या आईकडे बघत राहिलो.

“चालली ! माझी थकलेली, वाकलेली, अवसान गेलेली आई चालली. आयुष्याच्या शेवटी तिच्या पिलांनी सोडलेली चिमणी खुरडत संथपणे चालली. एकटीच चालली. मला तिच्या पायावर डोके ठेवून तिची पायधूळ घेण्याचेही भान राहिले नव्हते. ते आठवून दुःखभाराने कोंदाटलल्या हृदयाचा बांध फुटला. उसने अवसान संपले. माझे डोळे पाझरू लागले. उशीत तोंड खुपसून “आई ! आई ! माझे लाडके आई” म्हणत ओक्साबोक्सी रडत राहिलो. हुंदक्यावर हुंदके. तो लीला आली, माझे डोळे मांडीवर घेऊन तिचाही बांध फुटला. अश्रुपात सुरू झाला. तिच्या मांडीत डोळे खुपसून ‘आई ! आई ! लीले, आपली आई गेली ग ! माझी आई गेली नाही. मी तिचा मुलगाच आज मेलो ! आई ! माझे आई !’ म्हणत हंबरडाच फुटला.

आईच्या मायेने एक आई गेली, जणू दुसरी आईच मला थोपटीत होती. रडतही होती आणि समाजावीतही होती.

थोड्या वेळाने माझी ग्लानी गेली. भान आले. शांत झालो.

त्या माझ्या आईने तिचा शेवटचा आधार दशरथालाही लीलाच्या सोबत पाठवून एकाकी वनवास पत्करला. नव्हे पोरबाळांच्या पाठीमागे स्वतःही राष्ट्रीय रणकुंडात उडी घेऊन ती भस्मीभूत झाली.

‘आई ! माझे, आमचे सर्वांचे कर्तृत्व लोकांना दिसले पण तुझे कर्तृत्व अबोलच, तुझ्या हृदयातच जळून गेले. कुणा कुणालाच दिसले नाही. मन रडत होते. या साऱ्या चित्रपटाने भारावलेल्या मनाने जमेकुंट्याला हैद्राबाद स्टेटच्या विजनवासात दोघे भाऊ, मी आणि शिवाजी, असतांना अर्ध्या रात्री पत्र लिहिले—

माझ्या परमपुज्य आईस,

आम्ही दोघे सुखरूप आहोत. तू आजारी असून तुझे हाल होत आहेत अशी बातमी समजली. आम्ही तुझी तिन्ही मुलं व सून असूनही नसल्यासारखेच आहोत.

आई, बाहेर हालाने झिजून मरण्यापेक्षा, घे तिरंगा हाती आणि टाक उडी स्वातंत्र्ययज्ञात. बाहेर राहून उपेक्षित, उपाशी पोटी, हालात जगण्यापेक्षा तुरुंगात जाऊन आमची आई शहीद झाल्यास आम्हाला अधिक आनंद होईल. तू अमर व्हावेस हीच आमची उच्छा आहे. आपल्या घरात उरलेल्या तुझे बलिदान स्वातंत्र्याच्या होमकुंडात पडून आपल्या घराच्या हवीची शेवटची सांगता कर. दोन लहानग्या चिमण्यांत जीव अडकवू नकोस. कुणाकडेही, कुठेही त्यांना ठेव. आमच्या प्रमाणे देव त्यांचा पाठीराखा आहेच. मागील सर्व जीवनात तुला वनवास मिळाला तसेच समज ! आई, आई, माझे थोर मनाच्या आई. तुला आमचे दोघांचे शतशः प्रमाण !

आपल्या आईला अंतरलेला तरी तुझाच,
भाऊ (आई मला भाऊच म्हणायची)

‘आई, कुठे बघू मी. आई, घरी दारी’ या मनाच्या आक्रंदनातच मी झोपी गेलो.

शिवाजीला दुसऱ्या दिवशी उठताच पत्र दाखविले. त्याचाही कंठ दाटून आला. पण पत्र पाठवायचे कसे? कुठे? या विवंचनेत असतानाच वाऱ्यावर बातमी आली आई तुरुंगात गेली.

पत्र कधीच पोचले नाही. आई आपणहून तुरुंगात गेली. कशी गेली ते आम्हांला कळले नाही. कळले ते एवढेच, ती तुरुंगात गेली नि शहीद झाली. अमर झाली. न बोलता—चालता, न भेटता. तिच्या पायाची धूळ आमच्या भाळी लागली नाही. तिच्या शहीद झालेल्या देहाची राख आमच्या भाळी लागली नाही. आम्ही दुर्दैवी कपाळकरंटे ठरल्याची खंत मनातून काही केल्या जात नाही.

आमच्या मनातील संवेदनांची आर्तता तिला जाणवली होती का ? — ‘आता आयुष्यात असे काय उरले आहे की, ज्यासाठी मी जगावे? माझ्या दुःखाने भरलेल्या कुंभात एक बिंदू अधिक पडेना का. माझ्या दुःखाने माझ्या मुलांना सुख असेल तर तेही मी त्यांच्यासाठी का करू नये? असा विचार तिने केला असावा कसेही असो. आई तुरुंगात आपणहून गेली एवढे खरे.

आम्हा दोघा भावांच्या भावनांना त्या बातमीने उधाण आले खरे. कित्येक दिवस तो दुःखमिश्रित आनंद पुरला. आईच्या काळजीचे दुःख आणि तिच्या त्यागाचा आनंद असा दुःखानंद चाखत होतो.

इकडे आमच्या चळवळीची एवढी भयंकर अनास्था झाली होती की, कुणाचा पायपोस कुणाच्या पायात नव्हता. कसलाच थांगपत्ता लागत नव्हता. भूमिगत नेतृत्व खुजे ठरले होते, की परिस्थितीच्या बंधनाने करकचून आवळले गेले होते? कशी तरी धुगधुगती गाडी त्यांनी वरच्या पातळीवर चालवली होती एवढे खरे. काय ते आम्हाला काहीच कळत नव्हते. कळवतही नव्हते. आम्हाला जणू अडगळीत फेकून दिले होते.

मांडलेला पसाराच आवरताना त्यांची दमछाक होत होती. मग आमच्याकडे लक्ष देऊन, आमचा उपयोग करण्याची सवड तरी त्यांना कुठे होती ? म्हणून पुनश्च खान्देशात जाण्यासाठी मी धडपडत होतो. लागेबांधे कुठेच लागत नव्हते. गुरुजी तरी कुठे? काय? कसलाच थांगपत्ता लागेना. खान्देश बंदी हुकूमाची उजळणी झाली. झाले एवढेच !

आम्ही पूर्ण एकाकी पडलो. जीवनावाचून माशाची काय तगमग होत असेल तो अनुभव आम्ही दीर्घकाळ चाखत पडलो होतो. भाकर तुकडा चघळत होतो.

आमचे दैव उजाडले. सरकारचे धागेदोरे जमेकुंट्याला आमच्यापर्यंत पोहोचले. आणि पोलीसांची धाड पडली.

आम्ही दोघे भाऊ त्यातून सहीसलामत निसटलो. अंधाऱ्या रात्री पायी, पायी, रेल्वे रस्त्याने प्रत्येक पुलावर संगीनधारी पोलीसांच्या जागत्या पहाऱ्याला वळसा देत, पुढील रेल्वे स्टेशन गाठले. रेल्वेत बसलो नि वर्धा गाठले व सेवाग्रामला पोहोचलो.

काय एकेक योगायोग असतात पहा ! योगायोगाने वैकुंठभाईची (माजी अर्थमंत्री) गाठ पडली. खादी ग्रामोद्योग बोर्डाचे ते चेअरमन होते व मिटींगसाठी आले होते.

“तुम्ही साकोऱ्याच्या वामनराव पाटलांचे जावई ना? ते माझे चांगले दोस्त आहेत. बॉम्बे प्रॉव्हिन्शियल बँकचे जोडीने अनेक वर्षे ते डायरेक्टर असताना काम केले आहे. लीलाताई आता येरवड्याला आहेत. ठाणे तुरुंगाच्या त्रासातून त्यांची सुटका करून त्यांना बी क्लास मिळवून दिला आहे. सरदार वल्लभभाईची मुलगी मणिबेन आपल्या मुलीप्रमाणे तिच्याकडे लक्ष घालताहेत. शिवाय पूर्णिमा बॅनर्जी ! (भूमिगत नेत्या अरुणा असफअलीची लहान बहीण) व उषा मेहता (भूमिगत आज्ञाद रेडिओ संचालिका) तिची काळजी घेताहेत. लीलाताईचे पाठीचे दुखणे चालूच आहे तुमच्या आई येरवडा तुरुंगात होत्या. तुमचे कसे चालले आहे?” वैकुंठभाईंनी माहिती देत देत विचारले.

भूमिगत नेते, कार्यकर्ते यांच्या देखभालीचे काम बाहेर राहून ते करीत होते. “खान्देशचे दरवाजे मला बंद आहेत. तुमच्याकडून घरची आई, लीलाची सविस्तर माहिती प्रथमच मला मिळते आहे. जमेकुंट्याला होतो. तिथे पोलीसांची धाड आली. इथे आलो. आपली भेट झाली.

बंगालच्या दुष्काळात डॉक्टरांची फार जरूरी आहे. मला तिकडे पाठविण्याची काही व्यवस्था होईल का? माझ्या उबगलेल्या-पिचलेल्या शरीराला व मनाला कार्याची काहीतरी वाट करून द्या.’— मी वैकुंठभाईंना आवर्जून सांगितले.

त्यांनी लगेच १०० रूपये दिले व बंगाल पिडीतांच्या व्यवस्थेचे प्रमुख ठक्कर बाप्पांना चिट्ठी दिली – ‘आलेला तरुण डॉ. शांतिलाल शहा तुम्हाला काय ते समक्ष सांगेलच. त्याच्यासाठी शक्यतो सर्व काही करावे. वैकुंठभाई.’

“ठक्कर बाप्पांना सारी हकीकत सांगा. जेव्हा जेव्हा जरूर वाटेल तेव्हा मुंबईला निःसंकोच लिहा; भेटा” वैकुंठभाईंनी आश्वासन दिले.

शिवाजीला खामगावच्या राष्ट्रीय विद्यालयाचे अंबुलकर गुरुजी (जे आमच्या सोबत त्रिचनापल्ली जेलमध्ये होते) यांच्याकडे राष्ट्रीय पाठशाळेच्या शेवटच्या परीक्षेला बसण्याची व्यवस्था करून मी दिल्लीला कूच केले.

ठक्कर बाप्पांच्या आदिवासी, हरिजन आश्रमात गेलो. सर्व खरी परिस्थिती नाव, गाव, कार्याची माहिती त्यांना सांगितली.

ठक्कर बाप्पा ते ऐकून विचारात पडले. नंतर शांतपणे म्हणाले, “मला तुला बंगालला पाठविता येणार नाही. अगोदरच सरकार आमच्या कार्यक्रमाकडे संशयाने पाहाते. त्यांना जर तुझ्या संबंधीच्या माहितीची धागा लागला तर आमच्या कार्यात माती ओतण्याची संधी सरकार घेतल्याशिवाय राहणार नाही.”

मला हे ऐकून धक्काच बसला.

स्वातंत्र्यासाठी लढण्याच्या भाग्याला मी मुकलो होतो. निदान बंगालच्या दुःख पीडित बंधूंना हातभार लावण्याची भाग्याची संधी मला लाभेल या विचाराने मी सुखावून गेलो होतो. तिथल्या ऑगस्ट क्रांतिकारकांशी, भूमिगत नेत्यांशी संधान बांधून सुभाष बाबूंकडे पसार होतो आले तर सोन्याहून पिवळे-या आशेची स्वप्ने पाहात पाहातच मी दिल्ली गाठली होती.

ठक्कर बाप्पांचा नकार म्हणजे माझ्या मनात फुटलेल्या स्वप्नांकुरावर घणाघातच होता. माझे मन हादरून गेले. अस्वस्थतेने सारे मन उफाळून वेडे पैसे झाले.

स्वातंत्र्याची आस असलेल्या व त्यासाठी प्राणर्पणाची इर्षा बाळगणाऱ्याला लढताही येऊ नये व काहीही करता येऊ नये, लढता-लढता मरण्याची सुद्धा परवानगी नसावी, भूमिभार होऊन मरतुकडे, निःसत्त्व, जीवघेणे जिणे वाटेला यावे—या विचाराने मी तळमळत राहिलो.

माझ्या आयुष्यात अत्यंत खळबळीची, प्रक्षोभाची ती रात्र ठरली.

सारीघालमेलच घालमेल रात्रभर. पहाटे निश्चय झाला की, बस् आता आपणच आपले विधाते. जन्म भू खान्देश गाठायचा. या सडण्यापेक्षा लढता लढता मरण ही पत्करावे. फास बरा पण या जीवघेण्या यम यातना नकोत.

माझ्या हृदयात दिवा पेटला. मग झोप कसली ? पहाटे पूर्वीच माझ्या मनात सूर्योदय झाला.

दिल्ली प्रकाशाने झगमगली. माझी प्रभात पहाटेपूर्वीच झाली होती. त्या आनंदाने उठून ठककर बाप्पांना प्रणिपात केला.

ते म्हणाले, “मला तुझ्यासाठी एवढेही करता येऊ नये याचे मलाही वाईट वाटते. पण काय करू ? तुमचा मार्ग भिन्न, आमचा मार्ग भिन्न. पण माझा तुला आशिर्वाद आहे. तू वाटल्यास इथे ४/६ दिवस विश्रांती घे.” पण ऋषितुल्य ठककर बाप्पांचा आशिर्वाद घेऊन लगेच मी दिल्ली सोडली.

नव्या निश्चयाने तडक खान्देशचा रस्ता धरला.

बडोदा मार्गाने नवसारी स्टेशनवर उतरून स्मॉल गेज रेल्वेने खान्देशच्या सातपुड्याच्या पहाडी सरहद्दीवरील सागबारा स्टेटची हद्द गाठली.

सागबारा स्टेटचे दिवाण नामदेवराव पाटील वकील (घाडणे, ता साक्री जि. धुळे येथील) माझे आप्त यांचेकडे जायचे आहे म्हणून लाकूड कॉन्ट्राक्टरच्या वखारीवर जाऊन संगितल्यावर त्यांनी सागबाऱ्याला जाणाऱ्या लाकडांच्या गाडीवर मला बसवून दिले. डोंगरा डोंगरातून आमचा प्रवास झाला.

नामदेवरावांनी मला सागबारा स्टेटच्या जमादाराबरोबर बैलगाडीने नंदुरबारला सुरक्षित पोहोचविले.

तेथे माझ्या म्हाताऱ्या प्रेमळ सत्याग्रही लंगड्या बाबाच्या (मांगीलाल बाबा मारवाडी—३० सालच्या त्रिचनापल्ली जेलसाठी) घरात प्रवेश केला मात्र, त्या वेड्या बाबाने मला मिठीत घेतले काय, माझा मुका घेतला काय, पाहुणचार केला काय सारेच अघटित.

देश शांत होता. नन्दुरबारचे हौतात्मय घडलेले, तरी नन्दुरबार शांत शांत ! देशच शांत मग नन्दुरबार त्याला अपवाद कसे होणार? बाबाने व गोवर्धनभाई परदेशींनी पैसेही दिले व मी धुळ्याकडे कूच केले.

साने गुरुजींच्या धडपडणाऱ्या मुलांतील मीही एक पुनश्च माझे धडपड सुरू झाली. पुनश्च हरि ॐ !

साडे पाच लाखांची
खजिना लूट

भाग ३ रा

[अनुक्रमणिका](#)

- ★ दुष्ट विजापूरशाहीचा कल्याणचा खजिना शिवछत्रपतींनी स्वातंत्र्याच्या स्थापनेसाठी लुटला.
- ★ पत्रीसरकारच्या स्थापनेसाठी उन्मत्त इंग्रजशाहीचा ५॥ लाखांचा खजिना, खान्देशातील चिमठाणे गावानजीक आम्ही भरदुपारी १२ वाजता देवाच्या साक्षीने लुटला.
- ★ स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्या काँग्रेसच्या इतिहासातील अभूतपूर्व, अद्भुत रम्य घटना धडली.
- ★ तो दिवस भारत विसरणार नाही. महाराष्ट्र तर कधीच विसरणार नाही.
- ★ भारतीय काँग्रेसच्या स्वातंत्र्य लढ्याच्या इतिहासातील सुवर्णाक्षरांनी लिहिला जाणारा सोन्याचा दिवस १४ एप्रिल १९४४.
- ★ त्याच दिवशी मुंबईच्या गोदीत प्रचंड स्फोट होऊन, मुंबई नगरीला हादरा बसला. सोन्याच्या चिपा उधळणारा तो दिवस.
- ★ इंग्रज सल्तनतला हादरा देऊन ५॥ लाख सोन्याची दौलत खान्देशात लुटून आम्हीही तो साजरा केला.

खजिना-लुटीतील अष्ट विनायक !

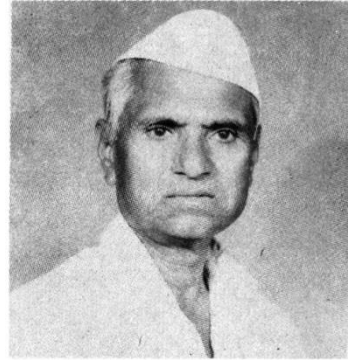
जी. डी. लाड, कुंडल;

नागनाथ नायकवाडी, वाळवा;

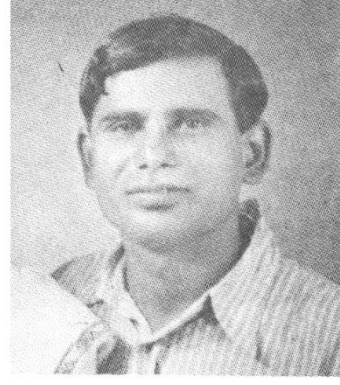
किसन मास्तर, गोंदी;

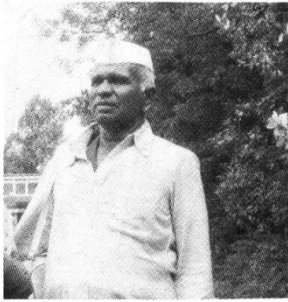
राम माळी, कुपवाड;

निवृत्ति कळके, सांगली;

डॉ. उत्तमराव

शंकरराव पांडु माली, शिरपूर;

अप्पा दाजी पाटील, साखराळे.

साडेपाच लाखासंबंधी थोडेसे

डोक्यावर दुधाची कासांडी भरून नेणाऱ्या गवळ्यापाठीमागे रानरेडा लागला म्हणजे तो जीव घेऊन धूम पळतो व कासांडीतील दूध डबकते, सांडते; तसे इंग्रजी साम्राज्यशाहीचा रानरेडा आमचा पाठलाग करीत असताना जे काही सांडले असेल, जमिनीत पुरलेली राहिले असेल, संघटनेच्या अनवधानाने सरकारच्या हाती काही किरकोळ हजार लागले असतील त्या शिवायची पै.न् पै भूमिगत लढ्यासाठी खर्ची पडली. ५० हजांची चिल्लर तर रस्त्यावर पडु देणे भाग होते. उरलेल्या ५ लाखांपैकी १ लाख रुपये भूमिगत नेते अच्युतराव पटवर्धनांना भारतीय भूमिगत लढ्यासाठी दिले. खान्देशच्या वाट्याला १ लाख भूमिगत चळवळीसाठी, तूरंगातील व तुरंगाबाहेरील कार्यकर्त्यांसाठी व उठावासाठी. बाकीचे लाख सातारच्या पत्रीसरकारच्या निर्मितीसाठी खर्ची पडले.

या कामी बोरकुंडचे ओंकारबापू आणि दिवाण पाटील आदी त्यांचे साथीदार, वडजई इ. गावांना श्रेय तर आहेच पण देऊर, प्र. डांगरी, तळोदे, साकोरे या माझ्या नातेवाईकांनी सहाय्य केले नसते तर आमचा खिमा व्हायला वेळ लागला नसता. हाटी खोबऱ्याचे शिक्षक केशव वाणी, देऊरची माझी मामी मेनकाबाई, मामेभाऊ नानासाहेब देवरे व रामदास पोलीस पाटील, मेव्हणे लोकल बोर्डाचे चीफ ऑफीसर अॅड. झेड. बी. पाटील, तळोदयाचे गोविंदमामा, शंकरभाऊ, साकोऱ्याचे माझे सासरे वामनराव गोविंदराव पाटील यांचेबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करायला मजजवळ शब्द नाहीत. त्यांनी जीव व इस्टेट धोक्यात घालून मदत केली, मार खाल्ला, अनन्वित छळ सोसला व वरून आम्हाला वेळोवेळी अर्थसाहाय्यही केले. लाखाच्या कपर्दिकेलाही शिवले नाहीत म्हणून लाख मोलाचे ते आहेत. (नाहीतरी ते आमच्यामुळे लाखे झाले असे काही म्हणतातच.)

त्यांचे आमच्यावर, आमच्या देशावर कायमचे ऋण आहे. याने धन्य वाटते म्हणूनच हे थोडेसे लिहिले.

परिस्थितीचा चक्रव्यूह

१९४२ च्या ऑक्टोबरमध्ये मी खान्देश सोडला ते १९४४ जानेवारी मध्ये पुन्हा खान्देशात पाऊल टाकले. सागबारा स्टेटच्या डोंगर रांगातून नंदुरबारला. नंदुरबारचा पहिला अनुभव उत्तेजकच काय पण सुखदायकही वाटला नाही. पूर्व खान्देश मल वर्ज्य होता म्हणून पश्चिम खान्देशात राष्ट्रभक्त नातेवाईक व मित्रांच्या आश्रयाने मार्गक्रमण सुरू झाले.

आम्हाला लपवायच्या प्रयत्नात ते हैराण होत. अनेक कार्यकर्त्यांशी तुरुंगातील व तुरुंगाबाहेरील लागेबांधे सुरू केले. खान्देशचा जिभाऊ सालुधारी (खान्देशची पगडी), गंध, माळा, दगळ डगला या वेषात मी चाळीसगावातील तळोंदे येथे माझ्या गोविंदराव या मामेसासऱ्यांकडे मुक्काम ठोकला.

सांगोवांगी निरोपाप्रमाणे हिरापूरच्या उजाड भागात झोपडीत रात्री बैठक घेतली. हिरापूरचे सुभान खाटीक, वाकडीचे मोतीरामभाऊ (माजी आमदार), बोरखेड्याचे देवरामभाऊ, माझे मेव्हणे, वडाळी भोईचे अभिमान पाटील वगैरे मोठ्या उत्साहाने जमले. त्यांची धग कमी झाली नव्हती. पण बाहेरचे थंड थंड म्हणून थंड बसल्या शिवाय त्यांनाही गत्यंतर नव्हते.

पैसा नव्हता त्यापेक्षाही हाताशी साधने काहीच नव्हती. संघटनेचे कसलेच सूत्र नव्हते.

काँग्रेसच्या बड्या कार्यकर्त्यांच्या डोक्यावरून लढा गेला होता. अपरिहार्य म्हणून तुरुंगात जाण्यापर्यंत त्यांची मजल. बाहेर आल्यावर जणू होते की नव्हते असे झाले होते.

सामान्य कार्यकर्ते मात्र धगधगत असले तरी परिस्थितीच्या आचेने ते हैराण झाले होते. त्यांच्या पाठीमागे त्यांच्या कुटुंबियांकडे कुणी लक्ष पुरवले नाही. बाहेर येऊन हालाने फाटलेल्या गोधडीला ठिगळ लावण्यात त्यांची दमछाक चाललेली होती. ते आम्हाला बघवत नव्हते.

त्यांच्यातल्या अर्ध्या भाकरीतून चतकोर देण्यात त्यांना अभिमान व समाधान वाटायचे, पण त्यांच्या हालाने आमचे मन पाणी पाणी व्हायचे, ९ ऑगस्टची ४२ ची चळवळ म्हणजे लाट आली आणि गेली. तिचा मागमूसही कुठे दिसत नव्हता. लपालपीत त्या बिचाऱ्यांचे सहकार्य होते. पण लपाछपीत त्यांची व आमची दमछाक होत होती. गांधीजींच्या विधायक कार्यकर्त्यांनी विशेषतः खादी केंद्रांनी मात्र तिचा पाठपुरावा करून तिला जिवंत धुगधुगत ठेवले होते. महाराष्ट्रातल्या चरखा संघाचे धुरीण सहस्रबुद्धे आदींनी नेतेपणच घेतले होते. आणि समाजवादी एस्. एम्., साने गुरुजी आदींकडे नेतृत्व होते. ते सारे पकडले गेले होते. शिवाय खादी ग्रामोद्योगाचे नेते आणि कार्यकर्ते परिस्थितीचा तोल सांभाळून जे करता येईल तेवढे करीत होते. ज्या कार्यकर्त्यांना चळवळीत पडायची परवानगी त्यांचा योगक्षम ते चालवीत. चळवळीत पडलेल्या कार्यकर्त्यांनाही यथाशक्ती हातभार लावीत होते. गांधीजींच्या आदेशाशी त्यांनी इमान राखले होते. महाराष्ट्रातील ९ ऑगस्टच्या चळवळीच्या आधाराचा तो कणाच होता. चळवळीचा राजकीय जोष संपला होता. जनता थंड असली तरी तिचा स्फुल्लिंग राखेखाली दडून होता. तीच एक आशा होती.

सर्वसामान्य जग 'युद्धस्य कथा रम्यः' म्हणून जर्मनीच्या चढाईच्या, युद्धाच्या बातम्या चटकदारपणे चाखण्यात रस घेत होते. इंग्रजांना मिळणाऱ्या दणक्याने त्यांना आनंद होत होता.

आपले स्वातंत्र्ययुद्ध सुरू झाले त्याचे काय ? याची खंतही कुणाला नव्हती. आपण या संधीचा फायदा घेतला पाहिजे ही धमक कुठून राहणार ! या महायुद्धातून आपली सुटका होईल का ? या दैववादी प्रवृत्तीने ठाण दिले होते.

आपले राजकारणातील अकर्तृत्व दडवण्यासाठी हा लढा काँग्रेसचा अधिकृत नाही, अहिंसक नाही याची ढाल बचावण्यासाठी पुढे केली गेली होती. गांधीजींनी, राष्ट्रपित्याने ‘करा किंवा मरा’ या दिलेल्या आदेशाप्रमाणे करतही नव्हते. मग मरायचा प्रश्नच राहिला नव्हता. लाजलज्जा त्यांनी सोडून दिली होती. त्याने चळवळीला पीछेहाट व उतरतीची अवकळा मिळाली होतीच. असले औदासिन्याचे व लाचारीचे जिणे आमच्या वाट्याला आले होते. आम्ही भूमिगत काहीतरी केले पाहिजे, नव्हे केलेच पाहिजे याची उमंग मात्र आमच्या मनात बहरली होती. अशा उद्वेगजनक, निराशावादी, पराभूत मनोवृत्तीचे सावट पडले असतानाही परिस्थितीवरही मात करायची, ती बदलायची या निश्चयाने मी पेटलो होतो.

ना कुणाचे मार्गदर्शन, ना कुणाच आसरा, ना कुणाच्या मदतीचा उत्स्फूर्त हात. कापडण्याचे विष्णुभाऊ पाटील हे मराठा बोर्डिंग व स्वोद्धारक विद्यार्थी गृहातील फरारी विद्यार्थी व इतर भूमिगत मंडळींना घेऊन सरकारी गिधाडापासून संरक्षणासाठी पश्चिम खान्देशात धडपडत होते. ते चरखा संघाचे कार्यकर्ते म्हणून त्यांचा भार पगारपाणी चरखा संघ चालवीत होता. पण इतर बेवारसच होते. त्यांच्यासोबत बोराडीचा व्यंकट धोबी, जुनवण्याचा यशवंत तुरुंगातून सुटून आलेला, शिंदखेड्याचे बाबुराव गुरव व शिवराम आबा, प्रकाशाचा नरोत्तम, शहाद्याचा सखाराम शिंपी होते. मीही त्यांच्यात सामील झालो.

पश्चिम खान्देशाच्या लढ्याच्या सुरवातीला व्यंकट धोबीने बोराडीचा रहदारी बंगला जाळून तो फरार झाला. विष्णू पाटील (कापडणे) यांनी चिमठाण्याचा रहदारी बंगला जाळून-तारा तोडणे आदी कार्यक्रम चालू ठेवले. शंकर व्यंकटही त्यांत सहभागी होता.

एकमेव अघटित घटना घडली. शिंदखेड्याचे शिवराम महिपत पाटील आबा, माणिक भील दलवाडे यांनी शंकरराव पांडू माळी शिरपूर वरवाड्याचे यांच्या सहाय्याने कमखेडे तलाटी दप्तर पळवून कमखेडे गावचा सरकारी भरणा कामगार नेत असताना एका नाल्यामध्ये त्याला गाठून तो लुटला. शंकर भूमिगत झाला. शिवराम आबा व माणिक भील नंतर पकडले गेले. शिवराम आबा पोलीसांच्या पहाऱ्यातून पळून भूमिगत झाला. माणिक भील यास ७॥ वर्षांची शिक्षा झाली.

शिवराम आबाचे घरदार, शेतीबाडी सर्व जप्त करून पत्नी दमयंती बाईला अक्षरशः उन्हात बाहेर काढले.

माठा भाऊ मराठे व गांधीजींच्या आश्रमातील नंदुरबारचे जोयदे यांनी नंदुरबार तेवत ठेवले. सप्टेंबर ४२ ला नंदुरबारच्या मुलांचे निघृण हत्याकांड घडले. शिरिषकुमार, घनःश्याम, लालदास, शशिधर, धनसुख, रतिलाल या बालगोपाल विद्यार्थ्यांच्या मिरवणुकीवर पोलीसांनी निघृण गोळीबार करून ठार केले. नंतर मात्र नंदुरबार शांत शांत झाले.

साताऱ्यातील पत्री सरकार स्थापण्याच्या कार्यक्रमात खान्देशातील माझे सहकारी फक्त दोनच-जे शेवटपर्यंत माझ्या साथीत होते.

एक शिवराम म. पाटील व दुसरा बाबुराव गुरव (शाहू) दोघेही शिंदखेड्याचे.

त्यांनी तुफानसेनेत-जी.डी. बापूंच्या अधिपत्याखाली काम केले. त्यांत बाबुराव हरहुन्नरी म्हणून शस्त्रास्त्रे मिळविण्यात ती ने-आण करण्यात व विशेष कार्यक्रमात आघाडीवर राहिला.

धुळे खजिना लुटीत दोन सहकारी. एक शंकर माळी शिरपूरचा व दुसरा व्यंकट धोबी बोराडीचा. (शिरपूरचा दोनदा आमदार)

शंकरने प्रत्यक्ष लुटीत भाग घेतला. पकडल्यावर त्याला जन्मठेपेची शिक्षा व इतरही शिक्षा झाल्या. खजिना लुटीत व्यंकटही आमच्या बरोबर निघाला. पण धांदरटपणा व अति उत्साहाने चुकामुक करून बसल्याने प्रत्यक्षात भागीदार होऊ शकला नाही. त्याला पकडण्यापूर्वी सरकारने एक हजार रुपयांचे बक्षीस जाहीर केले होते. पकडल्यावर त्यालाही जन्मठेपेचे शिक्षा झाली.

पूर्व खान्देशात, अमळनेरची मार्शल लॉची, पंजाब मेल उलथवण्याची अयशस्वी घटना, आडगांव, ता. एरंडोल पोलीसांशी केलेल्या चकमकीत तिघे हुतात्मे झाले.

कानळदा (ता. जळगाव) साताऱ्याचे तासगावचे डॉ. पोळ या बलदंड कार्यकर्त्याने नोकरीवर लाथ मारून कानळदा व आजूबाजूच्या परिसरात बंडाचे निशाण फडकवून कानळ्याच्या दत्तू चव्हाण याच्या साथीने प्रचार व सभांचा धुमधडाका सुरू केला. भोकरभादलीच्या सभेत पोलीस आडवे आले. त्यांना कैद करून चावडीत कोंडून घातले. पोलीसांच्या फौजेने पकडलेल्या पोलीसांची सुटका केली. ते डॉ. पोळ यांच्या पाठीमागे धाव धाव धावले पण त्यांना पकडू शकले नाहीत. ते भूमिगत होऊन पूर्व खान्देशात दत्तू चव्हाणांसहित अनेक भूमिगत स्वातंत्र्य सैनिकांनिशी सरकारला हैराण करीत राहिले. त्यांनी पंजाब मेल उडवण्याचा अयशस्वी प्रयत्न केला; पण तो फसला व सारे पकडले गेले.

माझ्या येण्याने त्या सर्वांना नवजीवन आले. उत्साह वाढला. आनंदाचे भरते आले. विष्णु पाटील कंटाळून गेले होते, घायकुतीला आले होते. तरी धडपडण्याशिवाय त्यांना गत्यंतर नव्हते. कारण सारी परिस्थितीच निराशाजनक व उद्विग्नता आणणारी होती. सारा मामला थंड होता. भूमिगत उपेक्षित झाले होते. आणि त्यांच्यापासून लोक दोन हात लांब इतकी परिस्थिती बदलली होती.

मी धडपडीला सुरुवात केली. मारवडचे शंकर बिल्हा व यशवंतराव, अमळगावचे नामदेवराव, अकुलखेड्याचे धर्मा पाटील अशा अनेक सहकाऱ्यांना बोलावून बोरकुंड, पुर आदि गावात भेटी घेऊन पैश्याचे व परिस्थितीची चर्चा झाली. त्यांनी माझ्यामुळे नाईलाजाने का होईना, पण मदतीचा हात दिला.

आम्हाला नुसते जगायचे नव्हते तर शर्थीने जगायचे होते. काहीतरी करावयाचे होते. त्याकरता मरण आले तरी बेहेत्तर ही आमची जिद्द होती.

कमखेड्याचे माझे मित्र व सहकारी भोलापुरी गोसावी यांनी निरोप दिल्याप्रमाणे ते भेटीला तर आलेच, पण त्यांनी येताना १०० रुपये आणले. त्यांनी ही अमूल्य, अनमोल दक्षिणाही आणली. ते १०० रुपये म्हणजे १ हजार आम्हाला वाटले.

मोठ्यांकडे, पुढाऱ्यांकडे जायची सोयच नव्हती व वावही नव्हता. काँग्रेसमुळे नावलौकिकाला आलेल्या एका पुढाऱ्याची पायरी रात्री अंधारात चढलो. ‘ही तुमची बोरपेटी (बोराचे काटे) आमच्या घराला लावू नका.’ हे त्यांचे खडे बोल ऐकून जीना उतरावा लागला. मग मदतकार्याबद्दल बोलण्याचा प्रश्नच राहिला नाही.

सर्वत्र राजकीय अंधार होता. दिवा भीता प्रमाणे जो तो आपापल्या खोपटात घुसून मरगळून बसला होता. दुरून अंग शेकण्याचा स्थायीभाव, काँग्रेसच्या बड्या, बाहेर असलेल्या कार्यकर्त्यात आला होता. काहींनी तर तात्त्विक मतभेदाचा आसरा आपले दुबळेपण झाकण्यासाठी घेतला होता. या अवघड परिस्थितीत आम्ही आपले व जोडीदारांचे अस्तित्व टिकवून तग कशी धरली याचे आज राहून राहून आश्चर्य वाटते. पण या अंधारातही प्रकाश किरण होताच. तो म्हणजे सामान्य जनतेचे माय पोटाच्या उबेचा.

धुळ्याच्या मराठा बोर्डिंगचे व्यवस्थापक व तळमळीचे कार्यकर्ते मोतीराम भोई-कुबडा प्राणी, खादी धारी. गांधीजींच्या जीवननिष्ठ भक्त. आज हयात नाहीत. अजूनही त्यांची मूर्ती माझ्या डोळ्यापुढे येऊन मस्तक नम्र होते. त्यांची फुले भुवनची खोली म्हणजे आमचे मुक्तद्वार, हक्काचे ठिकाण व आधार. भाकर तुकडा मिळाला नाही की मराठा बोर्डिंगच्या उरल्या सुरल्या भाकरी मागवून आमचा तळीराम गार करीत व झेपेल तेवढे काम लगबगीने करीत. त्यांच्या विद्यार्थ्यांचा शिष्यगण म्हणजे आमची राखीव सेनाच होती म्हणाना !

धुळ्याच्या रुपला चिंधू यांचे सायकल दुकान केव्हाही जा, त्यांच्या सायकली आमच्या सेवेला सदैव तयार. सायकलीची मोडतोडही होई. याची त्यांनी फिकीर केली नाही.

घेलाभाई नानजी यांचे हॉटेल कधी रोख, कधी उधार, खुषीने ते आमच्या पोटात गोड घास टाकीत.

रुपला चिंधू, घेलाभाई नानजींची ही अबोल सेवा देशचरणी रुजू आहे. कुणाला ते माहीत आहे का ?

मराठा बोर्डिंगचे सुपरिंटेंडेंट गरताडचे व्यंकटराव पाटील. त्यांनी आम्हाला व आमच्या दोस्तांना आसरा दिला व सहाय्य केले.

आमच्या सातारच्या मंडळींना आश्रय देऊन कार्याने व पैश्याने झिजून धोका पत्करणारे आर.डी. गांधी (माजी जिल्हा होमगार्ड कमांडर), म्हसदीचे माधवराव चिंधू देवरे व त्यांची धुळ्याची पाटील आणि कंपनी म्हणजे आम्हा बेवारश्यांचा आसरा होती. चुकेलेला फकीर मशिदीत, तसे आम्ही पाटील आणि कंपनीच्या मशिदीत रात्री, पहाटे पडत असू नाईलाजच झाला तर धुळ्याचे अॅड. झेड्. बी. पाटील वकील (त्यावेळचे लोकल बोर्डाचे चीफ ऑफीसर) या माझ्या मामेबहिणीच्या यजमानांकडे निरोप पाठविला की माझ्या आक्काबाईचा डबा आमच्या मोती महालात येई. उदरभरणासाठी सारा आटापिटा होई. मग कार्य कुठले नि काय डोंबला चे करणार !

आम्ही भिके होतो जरूर; पण आमच्या कल्पना लाखांच्या होत्या. कल्पनेला कोण अडवणार !

आमचाही हवाई महाल होता, रंगमहाल होता, मोती महाल होता. राणीचा बागही होता. परिस्थितीच्या उलट्या फेऱ्यातही आमच्या रंगेलपणाबरोबर रंगेलपणाही कायम होता.

हवाई महाल म्हणजे धुळे स्टेशनच्या नजिकच्या भाई रणदिवेंच्या आंब्यांच्या बगीच्यात उघड्यावर ठेकळात डुकरांसारखे एकमेकांना चिकटून आम्ही पडत असू. तो आमचा हवाई महाल होता. मोकळी हवाच हवा.

आमचा मोतीमहाल म्हणजे मोतीराम भाऊ राहात होते ते धुळ्याचे फुले भुवन. विद्यार्थी वसतीगृह.

आमचा राणीचा बाग म्हणजे बोरकुंडपासून मैल दोन मैलावरील होरपळे गावच्या जंगलातील मिरच्या, वांग्याचा छोटासा मळा.

धुळ्यापासून मैलावर असलेला पांझरा पोळ्या गाईचा गोठा, गाईचे शेण, मुताच्या वासाने भरलेला रंगलेला गोठा तो रंगमहाल.

अद्यावत इस्पितळाला कॉटेज हॉस्पिटल म्हणण्याच्या प्रथेपुढेच आमची झेप होती आणि ती देखील वास्तववादी.

धगधगणारा सातारा

सर्व भारतातला आगडोंब विझण्यात जमा झाला. पण सातारच्यात उलट भूमिगतांचा आगडोंब उसळला. शेकडो भूमिगत स्वातंत्र्य सैनिक, श्रीमंतांचे, भांडवलवाल्यांचे अर्थ साहाय्य नाही, स्वतःची हिंमत, जनतेचा उत्स्फूर्त पाठिंब्याशिवाय कसेलच भांडवल नाही. क्रांती तर पेटलेली. आणि क्रांतीची भूक सिंहाची. पे-ट्रेन लुटली. त्या २१ हजारांनी काय काय होणार? २१ दिवसही न पुरणारे भांडवल.

सातारच्या भूमिगतांची कोंडी झाली. पे-ट्रेन लुटल्याने सरकारचे आग्यामोहोळ उठले पुन्हा त्या आग्यामोहोळाला अपुऱ्या तयारीतच संधी देणे म्हणजे डाव हरल्यासारखे होईल. म्हणून सातारच्या पासून खूप लांब अश्या ठिकाणचा खजिना लुटण्याच्या दिशेने त्यांनी पाऊले उचलली.

आटपाडी हे त्यांचे एक प्रमुख भूमिगत केंद्र. खान्देशचे ठाकरे भाऊ हे तिथल्या चरखा संघाचे व्यवस्थापक. त्यांच्यामागे त्यांनी लकडा लावला. आमच्याशी संधान बांधले. खान्देशातच खजिना लुटण्याचा निर्णय झाला.

सातारकरांना लाखाची जरूर होती. खजिन्याशिवाय त्यांची भूक भागणे शक्य नव्हते. आम्ही तर निव्वळ काट्यावर अंग टाकले होते. सातारकरांच्या हिमतीने, इर्षेने आम्हालाही पाणी चढले. आमचीही कोंडी त्याशिवाय फुटणारी नव्हती. हे फार मोठे पाऊल होते; पण ते टाकण्याचा निर्धार आम्हीही केला.

सुस्तावलेल्या आमच्या जिद्दीलाही आव्हान पाहिजे होते ना ! खजिना लुटायचा. पण कुठला आणि केव्हा?

पश्चिम खान्देशात आमचा एकमेव खंबीर आधार होता माझे जिवलग आप्त ओंकार बापू आणि त्यांचे संबंध बोरकुंड गाव.

दुसरा आधार वडजई गावचे फकिरा अप्पा व त्यांचे गाव.

तिसरा आधार होता मोहाडीचे रामचंद्र पाटील व म्हसदीचे पाटील आणि कंपनीचे माधवराव चिंधू देवरे यांचा.

फकिरा अप्पांच्या भाऊ चंद्रकांत (माजी आमदार) पोलीस खात्यात नोकरीला होता. त्याचा चुलत भाऊ दयाराम पाटील जमादार होता व धुळ्याच्या पोलीस लाइनमध्ये राहत होता. कुसुंब्याचे भाऊराव पाटील सी. आय. डी. खात्यात होते. या सर्वांच्या सहकार्याने आम्ही पाऊल उचलले. धुळे जिल्ह्याच्या सरहद्दीवर डोंगराळ भागात साक्री हे तालुक्याचे गाव. धुळ्यापासून लांब डोंगराच्या रांगेच्या कडेला आहे. त्या साक्री कचेरीचा खजिना लुटण्याचे आम्ही निश्चित केले.

त्यावेळी खजिन्यात दिड लाख रुपये होते. या माहितीसाठी यशवंत गेला होता. त्याला साक्रीच्या कचेरीतील कारकुनाने कचेरीतच भिडवले. सर्व इत्थंभूत माहिती दिल्याने आमचे काम फार सुकर झाले. कचेरीची पहाणी केल्यानंतर सातारच्या मंडळींनी ठासून सांगितले “कार्यक्रम निश्चित फत्ते होणार. फक्त तिथे पोचण्याचा व खान्देशच्या बाहेर सुरक्षित पडण्याचा मार्ग पक्का करा.”

पहिला बेत !

बेत ठरला तो असा.....कचेरीचा नकाशा काढून आम्ही बसलो. सोळा सतरा लोकांना कचेरी चालू असतानाच आत पेरून ठेवायचे. प्रत्येक टोळीने सोपविलेल्या कामगिरीप्रमाणे जय्यत रहावयाचे. सायंकाळी ५ चा ठोका पडला की हुशार व्हायचे. हँडग्रेनेडचा बार कचेरीच्या पटांगणात वा भिंतीवर आपटून उडवल्याबरोबर एकनाथ काम सुरू करायचे.

प्रथम चौघांनी संगिनधारी पोलीस गार्डला मिठी घालायची व त्याबरोबर चपळाईने बाकी ६ जणांनी तेथे पडलेल्या बंदुकांवर कब्जा करायचा व बार उडवीत मुख्य दरवाजापर्यंत अंतरा अंतराने उभे रहायचे. लोकांना दहशत व आपल्या सर्व सार्थींना संरक्षण देत रहायचे. चौघांनी ट्रेझरी अव्वल कारकुनाला फोन कनेक्शन तोडून, जाम करून ट्रेझरीचा खजिना भरायचा. सारे घड्याळाप्रमाणे एकसाथ झाले पाहिजे. खजिना उचलायचा नि हँडग्रेनेड फेकीत, बंदुका चालवीत गावाबाहेर पडायचे.

खजिना लुटून खान्देशातील कुणाही गावचा संबंध न येता रात्रीतून नाशिक जिल्ह्यात जवळच्या घाटबारीने पसार व्हायचे. त्यासाठी चाळीसगावच्या रामसिंग घोरपडे या बलदंड कार्यकर्त्याला घेऊन साक्री पासून १५-२० मैलावरील नाशिक हद्दीतील जातेगावच्या त्याच्या नातेवाईकाकडे जाऊन आलो व तेथून टांग्याची वगैरे सारी व्यवस्था मी जाऊन जमवली.

भाकरी बांधून उन्हा-तान्हात मी नी यशवंतने पायपीट करीत साक्री ते बोरकुंड पर्यंतच्या साऱ्या वाटा व मार्ग दोन-दोनदा फिरून आमचा परतीचा मार्गही आम्ही पक्का केला.

अनुक्रमणिका

रस्त्यातील पहाड काठाकाठाने असलेल्या देऊर, म्हसदी, कासारे, मालपूर, धाडणे, सामोडे आदि माझ्या नातेवाईकांच्या गावांनाही भेटी दिल्या. वेळप्रसंग पडलाच तर पडेल त्याची साथ घेता यावी म्हणून.

आले, आले ! सातारकर आले !!

सातारची मंडळी हत्यारे, साहित्य घेऊन येऊ लागली. बोरकुंड जवळच्या होरपळे गावच्या जंगलाच्या मळ्यात आमचा एक मुख्य तळ पडला. काही फुले भवनात, कुणी आर. डी. गांधीकडे, कुणी वडजईला अशी विभागणी केली. सी. आय. डी. भाऊराव पाटलांनी नेहमीप्रमाणे येऊन आलबेलची सूचना दिल्याप्रमाणे निर्धारित मनाने हालचाली करीत होतो. आमचे वस्ताद फकिरा अप्पांनी नवीन टूम आणली. धुळ्याहूनही नंदुरबारकडे मोठा खजिना जातो म्हणून. धुळे पोलीस लाईनीतील जमादार दयाराम पाटीलच खजिन्यासोबत जाणाऱ्यांची नेमणूक करीत असे. तो पण कार्यक्रम हाताशी ठेवावा म्हणून प्रथम गावाची निवड केली. धुळ्यापासून १६ मैलावर डोंगरटेकड्या असलेल्या चिमठाणे गावाची. त्याप्रमाणे चिमठाणे गावाचीही पहाणी मी व यशवंतने केली. तिथे पोलीस सबस्टेशन व दोन पोलीस होते. हाही कार्यक्रम दिवसाचा होता. आठ आठ लोकांच्या दोन टोळ्या करायच्या. मोटरस्टँड गावाला लगतच गावाबाहेर होता एका बाजूला हॉटेली होत्या. त्या हॉटेली मागेच गावात शिरल्याबरोबर चौक व तिथेच सबपोलीस स्टेशन. खजिन्याची मोटार आली की एका टोळीने मोटारीवर हल्ला चढवून खजिन्यावर झडप घालायची व दुसऱ्या टोळीने पोलीस चौकीवर धाड घालून बंदुका ताब्यात घेऊन बार काढीत यायचे. दोन्ही धाडी एकाच वेळी, एक साथ होण्यासाठी व दहशत निर्माण करण्यासाठी हँडग्रेनेडचा धमाका उठल्याबरोबर दोन्ही टोळ्यांनी आपापले काम पार पाडायचे.

चिमठाण्या भोवतीच्या पंचक्रोशीत असलेल्या आमच्या मुकटी, विटाई, डांगुर्णे आदि गावातील टांगे ज्यंत ठेवायचे व नाशिक जिल्ह्यातील जातेगाव गाठायचे अशी कार्यक्रमाची रूपरेषा ठरली. पण ठरल्याप्रमाणे कार्यक्रम व होण्याचे जणू विधिलिखितच होते. तसे नसते तर पुढील इतिहास लिहायची संधीही मला मिळाली नसती.

एप्रिल उजाडला. खानदेश तापू लागला. खानदेशच्या उन्हाणे आम्ही वरून तापत होतो. अडचणींनी त्यापेक्षाही अधिक तापलो होतो. खजिना लुटायला सातारचे नि खानदेशचे दोन भिकारी उघडे नागडे, डाळ्या फुटाण्याला महाग, आम्ही एकत्र आलो होतो. बोरकुंड जवळच्या होरपळ्याच्या जंगलात राहा, वडजईच्या बंधाऱ्यावर, पांझरापोळच्या आडोशात, अप्पासाहेब रणदिव्यांच्या आमराईत दिवस काढ, अशी कुतरओढ होत होती. होरपळ्याला भाकरी बोरकुंडहून येत. वडजईहून भाकरी गोळा करून बंधाऱ्यावर बसून पोटात ढकलीत असू. रणदिव्यांच्या आमराईत रामचंद्रबाबा व माधवराव भाकरी गोळा करून ठेवीत. मी व यशवंतने ती भाकरीची पाटी घेऊन यावे असे आमचे चालले होते.

राम-सीता वनवासातून पुष्पक विमानाने अयोध्येला परतताना राम सीतेला घडलेल्या प्रसंगाची दृश्ये दाखवीत होते नि म्हणत होते, “ते s ही नो दिवसो गतः” आज ते सारे जीवनातील प्रसंग जसेच्या तसे माझ्या डोळ्यापुढे येत आहेत व “ते s हि नो दिवसो गतः” माझे मन भारावून उच्छ्वास टाकत आहे.

होरपळ्याचा मुख्य तळ बारक्याशा मळ्यात पडलेला. थाळणे नि विहीरीची धाव ही आमची झोपायची जागा होती. जंगली डुकरांचा कळप एकमेकांना खेटून झोपतात तसे. सातारकर मंडळी सारी

पहिलवान आणि कुस्तीगीर. त्यांच्यात नि आम्हा खान्देशीयत जमीन-अस्मानचे अंतर होते. शंकर, व्यंकट, यशवंत, बाबूराव ही सारी पोरे टोरे. मिसरूडवाला मीच एक मोठा. तोही सातारकरांच्या बरोबरीने उभा राहिला तर बच्चा सारखा. हत्तीपुढे बैल दिसावा तसा.

सातारकर मंडळी सकाळी उठली की प्रथम मिस्त्री तयार करून दात घाशीत. मग तालमीला सुरुवात. ढेकळं फोडून तयार केलेल्या जागेवर सकाळ संध्याकाळ कुस्त्यांचा फड होई. 'काय तुमचा खान्देश ढेकळावाणी. पाणी पडले की ढेकूळ विरघळते तसा मऊ टणकपणा असा नाहीच' असे ते म्हणायचे. ते खरेच होते.

एकदा भाकरी आल्या नाहीत. होरपळ्याची जत्रा आणि कुस्त्यांची दंगल. व्यंकट व माझी लुटूपुटूची कुस्ती झाली. एक नारळ मिळाला सातारकरांनी ५-७ कुस्त्या मारल्या. नारळेच नारळे. त्या दिवसाच्या आमच्या उपवासाला नारळाचा फराळ मिळाला.

रोज सकाळी, सायंकाळी त्यांची कुस्त्यांची दंगल सुरू झाली की सांडासारखे हुंदडत. माती अंगावर घेत. आम्ही प्रक्षेक. एकदा मला त्यांनी हात धरून ओढलेच. मी ही लंगोट कसून तयार झालो. कुंडलचा गुंड्याभाऊ पेंटर हत्यार वाहक, बुटका, या गड्याशी मला भिडवले. जळगावच्या बोर्डिंगमध्ये शिकत असताना मलाही तालमीचा छंद लागला होता. गुंड्याभाऊने सलामीचा हात घेतल्याबरोबर मी त्याचा हात बगलेत धरून चपळाईने मध्ये घुसून त्याला पाठीवर उचलला. माझा बगलीडाव मोडण्यासाठी माझ्या तंगडीत तंगडी अडकवण्याच्या आत बुधल्यासारखा फेकून त्याला चारी मुंड्या चीत केले. हे इतके झटपट झाले की सातारची पहिलवान मंडळी विस्मयचकितच झाली. माझ्या पाठीवर थाप देऊन उचलून माझ्या अंगावर गुलालाप्रमाणे माती उधळून शाबास ! शाबास !! म्हणून नाचली.

पण त्यांना ते शल्य बोचत असावे. म्हणून सकाळी ते मिस्त्री व आम्ही दातवण करीत थाळण्याच्या धावेवर बसलो असताना 'काहीही म्हणा खान्देशी माणसे नेभळटच, बायकी !' असे त्यांनी डिवचल्या बरोबर मी ताड्कन उठलो. खान्देशी दिसतो तसा नाही याची प्रचीतीच पाहिजे का ? 'चला उठा; पुन्हा होऊन जाउ द्या' म्हणून त्यांना शेताच्या बांधावर रांगेने उभे केले. समोर पाव फलांग नांगरलेले ढेकळाचे शेत.

'हें ! व्हा तयार ! एक पाय पुढे टाका. मी एक, दोन, तीन म्हटले की ढेकळातून पळायला लागायचे. शेताच्या पलीकडील बांधाला शिवून परत इथे यायचे. कोण पुढे येतो ? सातारा की खान्देश ! ही आपली पैज.'

एक, दोन, तीन म्हटल्याबरोबर सर्वांनी पळायला सुरुवात केली. मी पलिकडच्या बांधावर हरणासारखा ढेकळावर उड्या मारीत मारीत, घसरत धडपडत पोचलो. तोपर्यंत सातारकर मंडळी अर्ध्या-पाऊन शेतापर्यंत आली होती. कुणी ढेकळावरून निसटून धडपडत लोटपोट होत, पडत होते, उठत होते, धावत होते. मी परतून बांधावर आलो तो सातारकरांपैकी अर्ध्या शेतापुढे कुणी आले नव्हते. ते जवळ आले. मी प्रत्येकाच्या खांद्यावर उड्या घेत हुर्यो ! हुर्यो ! म्हणत खूप चिडवले. बोला खान्देशाची खोड काढाल का ? सातारवर खान्देशची कडी झाली ना ? त्यांची सगळीच खोड मोडल्याने आम्हाला डिवचायचे त्यांनी सोडून दिले.

सातारचे दोन्ही नेते बापू जी. डी. लाड (माजी आमदार विधान परिषद सदस्य व शे. का. पक्षाचे सेक्रेटरी) व नागनाथ नायकवडी (माजी आजी आमदार) आले. वडजाईच्या बंधाऱ्यावर मनसोक्त पोहून भाकरी खाल्ल्या नि पांझरा पोळच्या गाईच्या गोठ्यातल्या कोपऱ्यात मैफल बसली. माणसे, हत्यारे सरंजाम आला होता. मुहूर्त धरायचा होता.

“आम्ही इतके उबगून गेलो आहोत की आता असेच्या असे साक्रीला चला, पण आता यातून सोडवा” मी काकुळतीने सांगितले. परंतु त्यांनी आम्हाला सल्ला दिला की जास्तीत जास्त पैसा मिळाला पाहिजे. व कमीत कमी धोका घेतला पाहिजे. म्हणून आठ दिवसात नंदुरबारकडे जाणारा खजिना नाही मिळाला तर २१ एप्रिलला साक्रीचा कार्यक्रम पार पाडायचा, असे सर्वानुमत ठरले.

खजिन्याचा शोध

मी आणि विष्णू पाटलांनी धुळे जिल्हा पोलीस लाईनीतच दयारामकडे ठाण मांडले. दुसऱ्या की तिसऱ्या दिवशीच बारा वाजता दयाराम जमादार घाईघाईने आला नि आमच्या हाती हुकूम ठेवला. “५॥ लाखांच्या उद्या सकाळी नंदुरबारकडे जाणाऱ्या खजिन्यासाठी दोन पोलीस देण्याचा” दयाराम पाटलांना दिलेल्या हुकूमाची प्रत होती ! मला तर हर्षवायू झाला.

कसलाही विचार न करता लगेच पोलीस लाइनमधून बाहेर पडलो. सायकलीने वडजईला निरोप ठेऊन तडक बोरकुंड गाठले. ओंकार बापूंना होरपळ्याची माणसे. दाखगोळा आदि सर्व साहित्यासहित आज रात्री १० वाजेपर्यंत पांझरापोळला पाठवायचे बजावून परतलो, तो सायंकाळ झालेली.

वहातुकीचा प्रश्न आ वासून उभा होता, यशवंतला घेऊन मराठा बोर्डिंगचे व्यवस्थापक व्यंकटराव पाटलांना सांगितले “कसेही करून दोन टांगे आम्हाला द्या.”

“पण आजच काय तेवढे अडले ते सांगा” व्यंकटराव.

“का आणि कश्यासाठी हे शब्द आमच्या कोशात बसत नाहीत, व्यवस्था करता का ते सांगा” असे मी म्हणालो.

मी नाही म्हणत असतानाही अंड्याची भाजी व पोळ्या त्यांनी आमच्यापुढे ठेवल्याच. म्हणाले, ‘मला आगाऊ सूचना असती तर मी टांगे तयार ठेवले असते.’

‘अहो आमच्या शास्त्रात आगाऊ काहीच नसते, इतक्यांत, आता नि ताबडतोबीचा आमचा फकिरांचा सवाल असतो.’ मी म्हणालो.

उठलो नि तडक पुन्हा निराशेने मोहाडी गाठली. रामचंद्रबाबांना साकडे घातले. बाबांनी स्वतःचा घोड्याचा टांगा व मोठी गाडी तयार केली व पांझरापोळ गाठला.

बेत ठरला तो असा-टांग्यात ४, मोठ्या बैलगाडीत ८, व बाकी ४ वडजईला त्यांना खजिन्याच्या गाडीत बसवून घ्यायचे ठरले. ११ वाजले तरी बोरकुंडच्या आमच्या गाडीचा पत्ता नव्हता. जीवाची घालमेल होऊ लागली १२ वाजले नि गाडी आली. आमचा जीव भांड्यात पडला. चार माणसांना मागे ठेवावे व त्यांना सकाळी खजिन्याच्या मोटारीत बसवून घ्यावे असे ठरले. सातारच्या वाळवे तालुक्यातील ऐतवडे गावची राजू पाटील एक भूमिगत भगिनीही आमच्या कार्यक्रमासाठी आली होती. तीने हट्टचे घेतला की मी कार्यक्रमाला येणारच. ‘मी कशासाठी आले? तुम्ही स्त्रियांना काय समजता?’ ती उसळलीच.

“ताई, हा खान्देश आहे. कार्यक्रमात विघ्न येता उपयोगी नाही वा त्याचा स्फोटही होऊ नये. तुमच्या बरोबर येण्याने कार्यक्रमात घोटाळा झाल्याशिवाय राहणार नाही.” अशी परोपरीची समजूत काढली. सातारकर मंडळींना ती पटलीही. कारण हा डाका कुणी घातला याने सरकारला संभ्रमात टाकले जाईल म्हणून ताईने आग्रह सोडला.

खजिना लुटीचे प्रस्थान मांडले !

विघ्न मालिकेतील पहिला फेरा !

बाबांच्या टांग्यात मी, बापू लाड, नागनाथ व धोंडीराम माळी (वसंतराव दादांच्या गुपमधील सांगली तालुक्यातील कुपवाडचा) असे चौघे बसलो. बाकी मोठ्या गाडीत बसून धुळ्याकडे गाड्या हाकलल्या. धुळ्याच्या गोल चावडी पोलीसचौकी जवळ आलो. तो ३-३॥ चा सुमार असावा. आम्ही सावधच होतो. गोल चावडीच्या लांबून अगदी कोपऱ्याने गाड्या जलद न्यायच्या सूचनेप्रमाणे गाड्या दामटवल्या.

“थांबवा गाड्या” ड्युटीवर असलेल्या पोलीसाने हुकूम सोडला. तो पर्यन्त दूर पूलाजवळ गाड्या नेल्याही. पोलीस आपल्या जागेवरून निघेपर्यन्त गाड्या हळूहळू पांझरा नदीच्या पुलाच्या आत घातल्या. पोलीसाने धाव घेतली. तो गाडीपाशी येईपर्यन्त आणखी गाड्या ५-१० फूट पुलावर पुढे नेल्या. पोलीस चौकीपासून शक्य तितक्या गाड्या लांब नेण्याचे धोरण यशस्वी झाले. पोलीस पुढच्या टांग्याला आडवा झाला नि हळूहळू चालणाऱ्या गाड्या थांबल्या.

“चलो ! उतरो नीचे” पोलीसाने हुकूम केला. मी खाली उडी टाकून त्याच्याजवळ गेलो.

“अरे पोलीसदादा, आमच्या गाड्या काबरं अडावस? माले काई समजत नई !” (अहो पोलीस दादा, आमच्या गाड्या का बरे अडवतोस? मला काही समजत नाही)

“गाडी में क्या है ? उतरो सब नीचे” त्याने उलट दरडावून हुकूम केला.

मामला गंभीर होत चालला. पिशव्या घेऊन बापू लाड, नागनाथ उतरले. प्रत्येकाच्या थैलीत पिस्तुले होती. मागील गाडीतील काही जण आले. तुम्ही निघा पुढेचा इशारा केल्याबरोबर सारी माणसे पटापट आपापल्या थैल्या घेऊन हळूच कठड्याच्या बाजूने पोलीसांच्या लक्षात येऊ न देता पुलाखाली गेलीही. पण मोठ्या गाडीतील व्यंकट धोबी, बोराडी, फक्त १ च खान्देशी बाकी सातारकर रघुनाथ गणपति रावळ, सावळा धनगर, कुंडल, लाला वस्ताद घोगाव, ज्ञानबा जाधव, वस्ताद ताकारी, आबा शिंदे दुशेरे,

तात्या दहयारीकर, शामराव जाधव एवढेच आठवतात. व्यंकटच्या नेतृत्वाने त्यांनी पायीच चिमटाण्याकडे मधल्या रस्त्याने धाव धाव धावले; पण त्याची आमची गाठच न पडल्याने कार्यक्रमाचा विचका होण्याचा बाका प्रसंग आला होता.

“क्या है तुम्हारे थैलीने” ? पोलीसाने थैलीलाच हात घातला. मी त्याचा हात धरून बाजूला नेले. तो दाबीत म्हटले, “शिपाई दादा त्याम्हा काय व्हई? शे थोडासा माल, बाटल्या बिटल्या.” (शिपाईदादा त्यात काय असणार? आहे थोडासा माल बाटल्या बिटल्यांचा. दुसरे काय ?) मी अजिजीने म्हटले.

“वो कुछ नहीं. खोलो और बताव ! निकालो सब.” पोलीस अधिकच ताठ झाला.

“शिपाईदादा, अवं, अस काय करतस ! तुमलें काय जोयजे ते सांगा ना ? दखाडतस पन थोड थांबश्यात ते खरी “ (पोलीस दादा अहो असे काय करता. तुम्हाला काय पाहिजे ते सांगा ना ! दाखवतो; पण जरा थांबा !) मी.

“हमको कुछ नहा होना. चुपचाप थैलीया खोलो पहले.” पोलीसाने दटावून सांगितले व त्याने हातातील थैल्यांना हात घातला.

“शिपाईदादा, तुमना पाय पडस, पन ऐकीतल्या (पोलीसदादा, तुमच्या पाया पडतो पण थोडेसे ऐकून तर घ्या) म्हणून त्याच्या पाया पडण्यासाठी वाकलो तो त्याने झिडकारून दिले. मी भिक्या होतो. पण माझ्या बोटात सोन्याची आंगठी सदैव असे. तसा काही वेळप्रसंग आलाच तर तिचा लाचेसाठी उपयोग व्हावा म्हणून मी माझ्या बोटातील सोन्याची आंगठी व खिशातून पैशाचे पाकीट काढून त्याच्यापुढे धरून विनवलं. “शिपाईदादा हाई ल्या सोनानी मुंदी व हाई शे पैसासनं पाकीट भी. आमच्या बाटल्या नी गाडीमान्या साखरच्या गोंट्या काढीसनी काय फायदा मियनार शे तुमले? (पोलीस दादा, घ्या ही सोन्याची आंगठी नि पैशाचे पाकीटही. आमच्या थैल्यातील बाटल्या व गाडीतील साखरेचे पोते काढून काय फायदा आहे तुमचा) मा हात पुढे केला. तो त्याने झिडकारून झटकून दिला.

तिघा सातारा सार्थींना धोक्याची जाणीव झाली नी त्यांनी सातारी तंत्राचा वापर केला. एकजण पुढे सरकला. त्याने पोलीसाच्या खिशातील शिटीवर झडप घातली. (ज्या ज्या वेळी पहाऱ्यावरील पोलीसावर हल्ला करायचा असेल त्या त्या वेळी हत्यार त्याच्या हाती राहिले तरी चालेल; पण प्रथम शिटीच कबजात घ्यावी लागते, नंतर हत्यार. हे सातारी तंत्र), दुसऱ्याने त्याचे तोंड आवळले व तिसऱ्याने त्याला जमिनीवर आदळलेही व तोंड बांधून फरफटत चालवले.

प्रसंग बाका आला होता. मी हतबल झालो होतो. गाड्यांना मागे येण्याची खूण केली. अर्ध्या पुलापर्यंत त्याला फरफटत नेले नी पोलीसदादा घाबरून, हादरून गयावया करू लागला. आमच्या पायाला हात लावू लागला. त्याला उचलून सरळ केले. माझी शिटी द्या. तुम्ही खुशाल जा. म्हणून तोच विनवू लागला.

आम्ही त्याला पुलाच्या दुसऱ्या टोकापर्यंत धरून चालवत नेले. “आम्ही सांगून सांगून थकलो. पाया पडलो. आमचे ऐकले नाही, तुला काय वाटले?” मी ताठ होऊन म्हणालो.

“ए मरतुकड्या अरे फौजदार लोक आम्हाला टर्रर घाबरतात तर तुझी काय बिशाद?” मी त्याला दरडावलं.

“फेका त्याला पुलावरून खाली. मरू ग्या भडव्याला.” आमच्यातला एक जण ओरडला. पोलीस थरथरू लागला. गयावया करून पाया पडू लागला. आता डाव उलटला होता.

“घे ही अंगठी आणि नोटांचे पाकीट. जितक्या आहे तितक्या तुझ्या. बोल कबूल.” मी मधु जिद्धेने म्हणालो. पोलीसाने हात पुढे केला. “माझी टोपी आणि शिटी मेहेरबानीने देऊन टाका, नाहीतर माझी नोकरी जाईल. तो अजिजीने गयावया करू लागला.

‘अरे बाबा, तुझी नोकरी जावी अशी कशी आमची इच्छा असणार? घे ही टोपी. पण पुन्हा कधी गाठ पडली तर ओळख.’ म्हणून शिटी साखळीसुद्धा त्याच्या खिशात टाकली. अर्थात आमच्या सातारी मित्राने दगडाने ती चेपूनच परत केली होती. त्याने बेइमान होऊन शिटी फुंकली तरी त्यातून आवाज निघू नये यासाठी ! हे सातारी तंत्र. त्या तंत्राने आमची सुटका केली.

‘बर ! राम ! राम !’ मी म्हटल्यावर त्याने ही आम्हाला कडक सलाम ठोकल्याने आम्ही निर्धास्त झालो. गाड्या टोलनाक्याच्या जरा पुढे थांबवून बाकीच्यांना शोधीत निघालो. पुलापर्यंत जाऊन परतलो. माणसांचा पत्ता नाही.

आमच्या ५॥ लाखाच्या विघ्न मालिकेतील पहिल्या महाविघ्नातून सहीसलामत सुटलो तो दुसरेच विघ्न आमच्यापुढे आ वासून उभे राहिले. माणसे कुठे गेली !

दुसरा विघ्न फेरा !

४ वाजले होते. अजून २०-२५ मैलांचा प्रवास. वेळ फक्त ४-५ तासांचा. कसे पोहोचणार? म्हणून मोठी गाडी परत केली. टांग्यात बापू लाड, नागनाथ, धोंडीरामला बसवून धुरकरी बाबांना सांगितले की तुम्ही टांगा चालू द्या. मी वाटेल ते. करून माणसांना घेऊन येतो. परंतु सडक सोडू नका.

टांगा निघाला व मी परत धूम ठोकली. देवपूरच्या स्वोद्धारक विद्यार्थीगृहात शिरलो. माझे दोस्त व सहकारी स्वोद्धारकचे व्यवस्थापक हरिभाऊ उपासनींना जागवले.

“अहो, अशा भलत्या वेळी ? आणि काय हापता आहात तुम्ही !” त्यांनी घाबरून विचारले.

“मला पन्नास रुपये पाहिजेत. आत्ताच्या आत्ता. उठा लवकर !” —मी

“मजजवळ फक्त पंचवीस रुपयेच आहेत.”

ते पंचवीस रूपये घेऊन परत धूम ठोकली व पुलावर आलो. गोल चावडीकडे न जाता बाजूच्याच रस्त्याने जुन्या धुळ्याच्या गल्लीत घुसलो. भंगी गोल चावडीपुढे झाडत होता. त्याच्या झाडूचा खर् खर् आवाज तेवढा मला लांबवर ऐकू येत राहिला.

६ व्या गल्लीत घुसून फुले भुवून गाढले. मोतीराम भाऊंना उठवले. सायकली तयार केल्या. फकिरा अप्पाला वडजईला चिट्ठी लिहिली. “बुवा रिझर्वेशन बंद. आलेल्या मुलांच्या सायकलीवर चौघा दोस्तांना असतील तसे विनाविलंब मोती महालात अर्ध्या तासात पाठवा.” सायकली गेल्या.

नगरपट्टीतील अॅड. झेड्. बी. पाटलांच्या माझ्या मेहुण्यांच्या मागील दरवाजाने तडक स्वयंपाकघरात गेलो.

“अग बाई ! अण्णा तुम्ही आणि असे दिवसा उजेडी ! असे हो काय करता ? काय. म्हणावे तुम्हाला” अक्काबाई-माझी मामेबहीण-रडवेली होऊन म्हणाली व पुढचा दरवाजा बंद करण्यासाठी धावतच गेली.

“अक्का चहा ठेव. पाच मिनिटात पाहिजे. मला फार थकवा आला आहे बघ ! मी वर नानासाहेबांना उठवून त्यांच्याशी बोलतो तोपर्यंत झटपट चहा आण ! माझी सुगरण बाई कशी “? नेहमीच्या थट्टेखोर स्वभावाप्रमाणे बोलून वर गेलो. व नानासाहेबांना उठवून म्हणालो, हे बघा, आमच्या जीवावरचा प्रसंग आला आहे. आताच्या आता टॅक्सी पाहिजे. दोंडाईच्याला जायचे आहे. ताबडतोब पाठवाच. पुलाच्या दुसऱ्या टोकावर आम्ही आहोत. पैसे त्यांना तुम्हीच आगाऊ देऊन मला ही ५० रूपये द्या. चहा पीत पीत मी म्हटले व पैसे घेऊन उठलो.

नानासाहेबांचा हात हातात घेऊन दाबला. ‘अक्काबाई येतो मी.’ म्हणताना कधी नाही तो माझा कंठ भरून आला. दोघाही पती –पत्नीला आजची वागणूक काही निराळीच वाटली.

‘जगलो वाचलो तर पुन्हा भेटूच’ अनिच्छेने एवढे शब्द माझ्या तोंडातून सुटून गेले. मी बाहेर पडलो. व नानासाहेब टॅक्सी ठरवण्यासाठी बाहेर पडले.

फुले भुवनमध्ये वडजईचे चौघे सहकारी आले होते. पुलाच्या दुसऱ्या टोकावर आलो तोच शालूशेट बडगुजर यांची टॅक्सी आली. चिमठाण्याचा रस्ता धरला. टांगा रस्त्यात भेटला. त्यातील चौघांना गाडीत घेतले. टांगा परत केला. आम्ही आठजण झालो. दोंडाईच्याला जायचे म्हणून टॅक्सी घेतली खरी; परंतु आम्हाला तर दोंडाईच्या अलिकडे चिमठाण्याला उतरायचे होते. ते ही चिमठाण्याच्या नदीच्या अलीकडील रहदारी बंगल्याजवळ. सातारची परीक्षा पुलावर झाली. आता माझी परीक्षा होती. ड्रायव्हरच्या बाजूला मी बसलो होतो. डोक्यात जुळवाजुळव चालू होती. गप्पा रंगत होत्या. ड्रायव्हर चौकस असतोच. त्याने त्याच्या स्वभावधर्माप्रमाणे चौकशी चालवलीच. सारे संभाषण खान्देशच्या अहिराणी भाषेतच झाले.

‘तुम्ही कुठले ?’ ड्रायव्हर

‘आम्ही मालेगावचे, जातीने सोनार’ मी

‘तुम्ही दोडाईच्याला कुठे निघालात?’ झायव्हर.

‘अहो, आमच्यावर आफत आली आहे. हे बघा आमचे नवरदेव’. माझ्याजवळ बसलेल्या देखण्या गोंदीच्या किसन मास्तरकडे बोट दाखवून म्हणालो.

“मागील वर्षी यांचे लग्न झाले. मालपूर दोडाईचा नातेवाईक मुलीशी. एक हजारांचे मुलीच्या अंगावर दागिने घातले व शिवाय १००० रु रोख दिले. लग्नानंतर मुलगी पाठवलीच नाही. दागिनेही गेले आणि मुलगीही. म्हणून, बेत केला आहे. दागिने गेले खड्ड्यात, मुलीला उचलून आणायचे. हे ठरवूनच आम्ही निघालो आहोत.” मी खुलासा केला.

“हं ! म्हणूनच तुम्ही एवढी मोठी तगडी पहिलवान मंडळी निघालात नाही का ? तरीच माझ्या मनात शंका आली होती की सारी पहिलवान मंडळी निघाली कुठे आणि तेही एवढ्या तातडीने. आता उलगडा झाला.” झायव्हरने मन खुले केले.

याला बनवायचे कसे? चिमटाण्याच्या अलिकडेच उतरायचे कोणत्या निमित्ताने हा विचार सारखा डोक्यात घोळत होता. शिवाय रस्त्यावरील डांगुर्णे गावी आमची बेपत्ता मंडळी तेथील आमचे भूमिगतांचे आश्रयदाते कैलासगीर गोसावी यांच्याकडे आली असल्यास चौकशी. करावी म्हणून झायव्हरला सांगितले – “आमचे एक नातेवाईक इथे आहेत. त्यांना भेटून येतो” म्हणून गाडी थांबवली. गावात गेलो. कुणाचा पत्ता नव्हता. गाडीत बसलो.

“आमच्या समाजाचा एक मोठा पुढारी सवाई मुकटीला राहतो. त्याला घेण्यासाठी पूर्वीचा मनुष्य पाठविला आहे. ते रहदारी –बंगल्या जवळच्या मुकटी रस्त्यावरच थांबले असतील.” मी सांगितले म्हणून गाडी तिथे थांबली. मी उगाच ते दिसतात का म्हणून रस्त्याने धाव घेतली व परतलो. झायव्हरला माझ्या म्हणण्याचा कसलाही संशय येऊ नये व त्याची खात्री पक्की व्हावी हा हेतू.

“आपल्या पुढाऱ्याचा काही पत्ता दिसत नाही बुवा” मी माझ्या माणसांना उद्देशून पण झायव्हरला ऐकू जाईल म्हणून जोरात त्राग्याने म्हणालो व गाडीखाली सर्वांना उतरायला सांगितले.

झायव्हरला पुन्हा खुलासा केला, “आमचा इलाज नाही. बंडू सोनाराला घेऊन गेल्याशिवाय आम्हाला गत्यंतर नाही. ते तर काही आले नाहीत. म्हातारा मोठा कावेबाज आहे ना ! आमच्याकडून काहीतरी दक्षिणा घेतल्याशिवाय तो हललेलसा दिसत नाही. तेव्हा आता आम्ही जातो मुकटीला. तुम्ही परत जा.”

१० रु. ची नोट त्याला बक्षिस दिल्याने तो खूष झाला. म्हणाला, “आजकालचे पुढारी म्हणजे खाबू असतातच. हा जगाचा न्यायच झाला आहे.” रामराम करून तो गाडी घेऊन गेला. आतापर्यंत तर सर्व सुरळीत पार पडले.

खजिना लुटायचाच ! काहीही होवो !

चिमठाणे रहदारी बंगल्याला वळसा घालून नदीच्या पात्रात आमची बैठक सुरू झाली. धुळ्याहून निघालो सोळा; पण उरलो फक्त आठच. खान्देशचे दोघे, मी व शिरपूरचा शंकरभाऊ माळी, बाकी ६ जण सातारचे. जी. डी. लाड कुंडलचे, नागनाथ वाळव्याचे, राम माळी कुपवाडचे, दाजी पाटील साकराळे वाळवा तालुका, रामसाहेब कळके सांगली तालुका, गोंदीचे किसन मास्तर कऱ्हाड तालुका. पोलीस सब स्टेशन नसते तर आम्ही आठ जणांनी चिमठाण्यालाच ठरल्याप्रमाणे कार्यक्रम पार पाडला असता.

माणसे, साधने असोत नसोत, काही झाले तरी आज कार्यक्रम झालाच पाहिजे, करू किंवा मरू !, जिंकू अथवा खलास होऊ. पण कार्यक्रम पार पाडायचाच या निश्चयाने आम्ही बसलो.

चौघा चौघांच्या दोन टोळ्या करायच्या. चिमठाण्याला कार्यक्रम न करता चिमठाण्यापुढील मैल दोन मैलावर जी पहिली चढण असेल तिथे कार्यक्रम पार पाडायचा ठरले. खजिना लुटल्यावर वाहतुकीची व्यवस्था काय हा प्रश्न आता आमच्यापुढे शिल्लक नव्हता. खजिना लुटीशिवाय कसलाच विचार आम्हाला नको होता व शक्यही नव्हता.

कार्यक्रमाचे संपूर्ण आखणी झाली. संभाव्य धोक्याच्या सूचना झाल्या. बापू लाड व माझी टोळी, नागनाथची शंकर सहीत दुसरी टोळी. तीने पुढे जायचे, चढतीच्या मध्यभागी मारामारी करून गाडी थांबवायची व आम्ही चौघांनी खजिन्याच्या गाडीत निघायचे.

दुसऱ्या टोळीने थैल्या उचलून आगेकूच केले.

थोड्या वेळाने आम्ही चौघे उठलो. सडकेलाच लागून असलेल्या हॉटेलपैकी कोपऱ्यातील हॉटेलमध्ये सहकाऱ्यांना बसवून चहाची ऑर्डर दिली.

खजिन्याच्या गाडीत प्रवेश कसा मिळवायचा हा यक्ष प्रश्न माझ्यापुढे होता. बोटभर दाढी वाढलेली. डोक्यावर लाल व मळकी मखमली टोपी, पाठीवर मागे फाटलेला व पुढे तेलाचे मोठे दोन डाग असलेला पिवळसर कोट, दोन्ही गुडघ्यावर गाठी मारलेले धोतर या अवतारात मी जवळच्या हॉटेलच्या मध्यभागी पानपट्टी समोर वेध घेत उभा राहिलो. पानाचा बोकणा भरला. त्याचे लाल ओघळ दाढीवरून कोटावर ओघळू दिले. हत्ती छाप सिगरेटची डबी घेतली.

पोलीस एका हॉटेलसमोर उभा होता. त्याच्याजवळ जाऊन रामराम ठोकला. व म्हणालो, 'या दादा चहा पाणी घ्या !' म्हणून हॉटेलात कोपऱ्याच्या जागेत बसलो. दोघांनी चहा घेतला. सिगरेट पाकीट काढून एक पोलीस दादालादिली व दुसरी तोंडात धरून काडी ओढली. पोलीसाच्या सिगरेटला काडी लावून मी माझी सिगरेट पेटवून झुरका घेतला. आयुष्यात पहिल्यांदा व शेवटचीच सिगरेट मी ओढली. पण ठसका ठसका काही आला नाही हे महदाश्चर्यच.

पोलीसदादा रंगात आला.

“आम्हाला मालपूरला बहिणीच्या मुलाच्या लग्नाला जायचे आहे. चौघांना गेलेच पाहिजे. लग्नामुळे गाडीत फार गर्दी असते. तुम्ही आम्हाला गाडीत बसवून द्या. फार उपकार होतील दादा तुमचे, तुम्हाला पुण्य मिळेल” - मी हळूच पुडी सोडली.

“आम्ही आधी गेल्याशिवाय लग्न होणार नाही म्हणून एवढी काळपात.” म्हणत हळूच १० रु. ची नोट सिगरेट पाकिटावर ठेवून त्याच्या हातात सरकवली. स्वारी आणखी खुशीत आली. मासा पूर्ण गळाला लागला.

“अरे यार हम भी पोलीस है. येऊ द्या तुमची माणसे. मग मला सांगा. तुम्ही सांगाल त्या गाडीत बसवतो की नाही ते बघा. आम्ही गाडीवाल्यांचे बाप आहोत. नाही म्हणायची काय त्यांची माय व्याली आहे.” पोलीसदादाला १० रु. च पुरता कैफ चढला होता.

“बाजूच्या हॉटेलमध्ये आम्ही आहोत. बाकी आले आहेत. काही अजून यायचे आहेत.” मी म्हणालो.

“येऊ द्या ! येऊ द्या ! ते आल्यावर मला सूचना करा” पोलीसदादाने आश्वासन दिल्यावर मी परत हॉटेलमध्ये येऊन माझ्या सहकाऱ्यांच्या हातावर खुशीची टाळी दिली.

धुळ्याहून एक गाडी आली, दुसरी आली, गाडी निघून गेल्यावर पोलीस दादाला भेटून, आले नाहीत म्हणून वर्दी देत राही. ९ ला येणारी खजिना गाडी १० वाजले तरी आली नाही. आमची सारखी घालमेल होऊ लागली.

त्यावेळी खजिना सर्व्हीस गाडीने नेला जाई. आमच्या राज्यात काठीला सोने बांधून खुशाल काशीला जा ही इंग्रजशाहीची घमेंड ना ! फ्रंटसीटवर खजिनदार कारकून, मधल्या आडव्या कंपार्टमेंटमध्ये खजिन्याच्या पेट्या व हत्यारी संरक्षक हवालदार व जमादार.

तिसऱ्या शेवटच्या कंपार्टमेंट मधील उभ्या सीटवर दोन्ही बाजूंनी प्रवासी बसत.

आली ! खजिन्याची गाडी आली ! थांबल्याबरोबर मोटारीजवळ गेलेल्या पोलीस दादाला गाठले. त्याच्यामागे तिघांना उभे केले. गाडी फुल्ल होती.

मीही स्वतंत्र प्रयत्न सुरू केले. गाडीतून उतरलेल्या ड्रायव्हरला विनंती केली. त्याने धुडकावूनच दिले.

खजिन्याच्या जमादारालाही लग्नाचे निमित्त सांगून विनवले.

तो उखडलाच ‘तेरे बापकी गाडी हे क्या ? खजिनेकी गाडी है ! दिखात नही?’

तरीही मी लोचटासारखा त्याला विनवत राहिलो. ‘साला इतना कालपात करता है तो क्या खजिना लुटनेका विचार है क्या?’ त्याने हासडून शिवीही मोजली.

‘हम गरीब मरतुकडे सरकारी खजिना क्या लुटेंगे जमादारसाहब !’ म्हणून त्याचा नाद सोडला.

एजंट नाही म्हणत असतानाच पोलीसदादाने आम्हाला दोन्ही सीटच्या पॅसेजमध्ये कोंबले व दरवाजा बंद केला. आम्हाला पाहिजे होते ते अनायासे घडून आले. एका पाठोपाठ एक आम्ही चौघांनी आपापल्या पिशव्या हातात घेऊन जागा धरून हुशारीने उभे राहिलो. गाडीने चिमटाणे सोडले. पहिला मैल गेला. दुसरा मैल लागला. मोटार लागण्याच्या निमित्ताने मी ओकाऱ्या काढण्याचे सोंग करून डोकावतच होतो.

पुढे लांबवर चढाव दिसला. आमचे चौघे जण रस्त्याच्या मध्य भागी उभे होते. मी माझ्या पुढच्याला दुस्सा देऊन सावध केले. त्याने पुढच्याला दुस्सा दिला व सर्व सावध झालो. हुशारचा तो संदेश होता. तोंड पुसायला म्हणून लाल रुमाल काढला. ओकारीच्या निमित्ताने डोके बाहेर काढून मी तो फडकवला. इशारा झाल्याबरोबर ठरल्याप्रमाणे आमच्या रस्त्यावरच्या टोळीने रस्त्याच्या मध्यभागी मारामारी, झोंबाझोंबीला सुरुवात केली. एकाला दोन्हा हातावर वर उचलले व जमिनीवर हलकेच आडवा घालून त्याच्या छातीवर कुटून ठोशावर ठोसा लगावण्याचा देखावा सुरू केला.

गाडी चढाव चढू लागली. गाडीचा ब्रेक दाबला गेल्यावर पिशवीतून पिस्तुल खस्कन ओढून व गाडीबाहेर नळी काढून एका पाठोपाठ दोन बार उडवले. गर्जना केली. ‘खबरदार कुणी गडबड केली तर, गोळीने मारले जाल.’

‘माना खाली घाला’ म्हटल्या बरोबर सर्वांनी माना खाली घातल्या. सर्वात पुढे असलेल्याने दुसऱ्या कंपार्टमेंटमध्ये उडी घेऊन खजिना पेटीवर असलेल्या बंदुकीवर बैठक घेतली.

दुसरा नंतर पुढे सरकला व त्याने एका शिपायाच्या छातीला पिस्तुल रोखले.

तिसऱ्याने दुसऱ्या पोलीसाच्या छातीला पिस्तुलाची नळी लावली.

एक शिपाई तर थरथरत होता. दुसऱ्या निधड्या छातीच्या शिपायाने त्याच्या छातीला लावलेल्या पिस्तुलालाच हात घातला व हिसकाहिसकी सुरू केली.

“खबरदार ! हात सोड. बघ गोळी घालीन. गडबड बंद कर. मौत मागू नकोस.” आमच्या माणसाने दरडावून त्याला ढकलले.

बंदुकीवर बसलेल्या आमच्या माणसाने त्या मस्ती करणाऱ्या शिपायाच्या कंबरेला विळखा दिला व दाबून धरले. तरी तो पिस्तुल धरण्यासाठी उसळलाच. उसळल्याबरोबर गोळी झाडली. छातीत गोळी घुसल्या बरोबर रक्ताच्या चिळकांड्याच चिडकांड्या उडाल्या. गुलाल टाकल्याप्रमाणे त्याचे छाताड लाल लाल झाले. त्याने मान टाकली नि तो रक्ताच्या थारोळ्यात सीटवर कलंडला.

माझा बार उडाल्याबरोबर गाडीच्या चलाख ड्रायव्हरच्या लक्षात आले की काहीतरी भयंकर दगाफटका आहे. त्याने गाडी बंद न करता जोरात सुरू केली. रस्त्यावरील आमच्या माणसांच्या अंगावर सरळ गाडी जाणार तोच सावध असलेल्या माणसांनी पटापट बाजूला उड्या मारल्या.

चढावामुळे गाडीचा वेग कमीच होता. नागनाथाने उडी घेऊन ड्रायव्हरचा दरवाजा एका हाताने पकडून दुसऱ्या हाताने ड्रायव्हरच्या मानेखाली पिस्तुल रोखले.

पिस्तुलाच्या नळीने ड्रायव्हरच्या डोक्याला ठोसा देऊन दरडावले, “भडव्या गाडी आमच्या अंगावर घालतोस काय? गाडी बंद कर ! गाडी थांबव. थांबवतोस की नाही ?” प्रत्येकवेळी पिस्तुलाच्या नळीचा दुस्सा डोक्यावर देऊन तो ओरडत होता.

“मर जायेगा ! गोलीसे मार देंगे. अपनी जान बचानेके लिये तो गाडी खडी कर” ! म्हणून जोराने दिलेल्या ठोशाने ड्रायव्हरचे कपाळ स्टेअरिंग व्हीलवर आपटले गेले. तरी त्याने ऑक्सिलेटर दाबून गाडीला वेग दिलाच.

आता दुसरा उपायच नव्हता. पिस्तुलाची नळी ड्रायव्हरच्या बखोट्यावर धरली त्याल घायाळ करण्यासाठी पण गाडी थडथडत होती. खांद्यावरील नेम बखोट्यावर न बसता त्याच्या मानगुटीतच गोळी घुसली. ड्रायव्हरची स्टेअरिंगवर मान टेकली गेली. पण पायाने ब्रेक दाबले गेले. नागनाथने स्वीच बंद केल्याबरोबर गाडी आपोआप थांबली.

नागनाथने उडी मारून पोलीसांची भरलेली बंदूक खसकन बाहेर काढली. थोड्या अंतरावर गाडीसमोर उभा राहिला. टायरवर नेम धरून बार काढला. टायर फाटले गेले नी गाडी हालचालीला निकामी केली. पिस्तुलाच्या गोळीने टायर फुटत नाही हा अनुभव सातारकरांना होताच. खजिन्याच्या पेट्या बाहेर फेकल्या गेल्या.

गोळी लागलेल्या पोलीसाला अलगद उचलून शेजारच्या झाडांखाली ठेवले. मी सर्व प्रवाश्यांना खाली उतरवून मोटारीकडे पाठ करून झाडाखाली बसवले.

खजिन्याच्या जमादारालाही ‘क्यो जमादार खजिना किसके बापका है ?’ या माझ्या प्रश्नाने जमादार थरथरला. खाली असलेली मान उंचावून कसायाच्या पुढे उभ्या केलेल्या गाईच्या थिजलेल्या दृष्टीने त्याने माझ्याकडे बघून हात जोडले.

दुसरी मालट्रक आली. तिचेही टायर निकामी केले. क्लीनर कडून टायर लिव्हर, हातोडा घेतला व पेट्या फोडण्याचा प्रयत्न अयशस्वी झाला म्हणून पेट्या सडकेवर आपट आपट आपटल्या. पण फुटेनात म्हणून जमावातून ४-५ तगड्या माणसांकडून मोठमोठे दगड पेट्यावर घातले तेव्हा कुठे पेट्यांना भगदाड पडली.

सर्व साथी कामाला लागले. मी जखमी पोलीसाची जखम तपासली. हृदयाच्या खाली फुफ्फुसात गोळी गेली होती. कपड्याच्या बोळ्यांनी दाब देऊन रक्त थांबवले. वरून फडक्याच्या पट्ट्यांचा दाब देऊन

घट्ट बांधले. त्याला प्रवाश्यांजवळचे पाणी पाजले. नाडीही चालू होती. एका जवळ उलनचा रुमाल होता. तो घायला कां कू करायला लागल्याबरोबर मी त्यावर उसळलोच 'इधर यह बिचारा मरता है और तू रुमाल भी नहीं देता? कसाईकी अवलाद.' म्हटल्याबरोबर त्याने रुमाल फेकला. चारपदरी करून रक्त थांबून उब राहाण्यासाठी छातीला घट्ट आवळून बांधला.

झायव्हरला प्रवाश्यांच्या मदतीने बाहेर ओढून झाडाखाली टांगल टोली करून आणले. त्याच्या मानेच्यावर कवटीत गोळी घुसून भोक पडले होते, डोळे थिजलेल. तो मृत्यूपंथाला होता. त्याच्या तोंडात घातलेले पाणीही ओघळून पडले.

आमच्या सर्वांच्या खाकी पॅट्स वरून असलेली धोतरे सोडून नोटांची गाठोडी बांधायला सुरूवात केली. ५ लाख नोटांची ६ गाठोडी बांधली.

५० हजारांची चिल्लर. चार आणे, आठ आण्यांच्या नाण्यांचा रस्त्यावर ढीग पडला. आजूबाजूला रस्त्याने येणाऱ्या बैलगाड्यांना थांबवले होते. धोतराची खोळ करून चिल्लरने भरून गाड्यात ओतण्यासाठी गेलो. पण गाडीवाले घाबरून इतके थरथरत होते की ते चिल्लर गाडीत घेण्यास तयार नव्हते. मी अहिराणीत त्यांना म्हणालो, 'अरे लक्ष्मी तुमना दारमा चालत इयेल शे. ती लिसनी निंघा आपना आपना गावले. (अरे, लक्ष्मी तुमच्या दारात चालत आली आहे. घ्या ही आणि सडक सोडून निघा आपापल्या गावाला) एका गाडीवाल्याने सरळ मला दंडवत घालून पायच धरले.

“आमले वाटेल तर मारी टाका पन हाई आग आमले देऊ नका. आमना घरदारले सरकार आग लाई दी, फाडीसनी खातीन बापहो, आम्हना सत्यानास करू नका. पाय धरस तुमना.” (आम्हाला वाटेल तर मारून टाका पण ही आग आम्हाला देऊ नका. आमच्या घरदाराला सरकार आग लावेल, फाडून खातील, बाप हो, आमचा सत्यानाश करू नका, तुमच्या पाया पडतो.)

“अरे काम्हून भ्यातस? हौ आपनाच पैसा से, पचाडील्या. कोन तुम्हले वैखाव शे” (अरे काय म्हणून भिता, हा आपलाच पैसा आहे. पचवून टाका. कोण तुम्हाला ओळखणार आहे.) तरीही त्याने पाय सोडले नाहीत. म्हणून चिल्लर रस्त्यावर उधळून दिली. तया वाया जाणाऱ्या चिल्लरच्या ढिगाकडे बघून फार फार दुःख पण त्याला इलाज काय? नेताही येत नव्हती. व घ्यायलाही कुणी तयार नव्हते.

बरोबर १२ वाजले होते.

प्रत्येकी मण, दोन मण वजनाची सहा गाठोडी सहा जणांनी उचलली. एकाने खांद्यावर दोन्ही बंदुका अडकवल्या. मी हातात सर्वांच्या थैल्या घेतल्या. एका हातात पिस्तुल घेऊन त्याच्या पाठोपाठ टेकडी चढू लागलो. अर्ध्या टेकडीवर गेलो. आनंद माझ्या पोटात मावत नव्हता. “महात्मा गांधी की जय !” म्हणून ओरडलो व पिस्तुलाचा एक बार हवेत उडविला व आम्ही टेकडीपार झालो.

पुन्हा तिसरा विघ्न फेरा !

एप्रिलचा उन्हाचा कहर ! डोक्यावर मण, दोन मणाचा बोजा. पायातील चपलांमुळे टेकड्या, नाले, ओलांडताना, चढताना पाय निसटून घसरत होतो. म्हणून सर्वानीच चपला फेकून दिल्या. जमीन तापलेली, लहान लहान काकऱ्या सुयासारख्या टोचत. काट्यावर पाय पडला की वेदना होत. बोचकी आलटून पालटून घेत. आमचा टेकड्या टेकड्यांनी प्रवास सुरू होता. आठवत होते बाजी देशपांडे नी त्यांचे बांदल. शिवाजीमहाराजांची पालखी-काळ्याकुट्ट अंधारात भर पाऊस वादळवारा, चिखलातून पन्हाळ गडाहून विशालगडाकडे नेताना ओढे नाले ओलांडीत जिवाच्या आकांताने धावणाऱ्या बाजी बादलांची. आम्ही धावत पळत होतो. टेकड्या टेकड्या पार करीत. उरी फुटत. फरक एवढाच ते रात्रीच्या घनघोर अंधारात पावसाचिखलात. आम्ही दिवसा उजेडी. वरून सूर्यदेवाच्या व पायाखालच्या तप्त धरणीमातेच्या चटक्यात.

त्यांच्या खांद्यावर छत्रपती . आमच्या डोक्यावर जिवघेणी ओझी. पण धावण्यात कसूर नव्हती. मणामणाची ओझी डोक्यावर पण माना ताठ होत्या. जवळच्या साळवे गावचा एक ठाकूर तरुण आमच्यात सामील झाला. बोचके धरायला हा बरा म्हणून त्याच्या डोक्यावर एक बोचके देऊन सोबत घेतले.

चार पाच मैल आम्ही चाललो. भुकेपेक्षाही उन्हाचे आम्ही विशेषतः सातारची मंडळी होरपळून गेली होती. लांबवर एक हिरवा मळा दिसला. धावतच मळा गाठला. बोचकी धावेवर फकली नि धडाधड विहिरीच्या गार गार पाण्यात उड्या घेतल्या.

आम्हाला भान राहिले नाही. विहिरीतून वर आलो तो बोचक्याला राखणदार ठाकूरराजा पसार झाला होता. त्याने बोचक्यातील १०० रुपयांच्या एका बंडलावर म्हणजे दहा हजारावर हात मारला होता. मळेकरी बाबाने घरी जाऊन आणलेल्या भाकरी पिठल्यावर आम्ही ताव मारला. बोचके, बंदुकी उचलल्या व आडजंगलाने पुन्हा प्रवास सुरू केला.

सहा सातारी व दोन खान्देशी लपलप करीत निघालो.

“खान्देश काय म्हणतो, गड्यांनो” माझा प्रश्न

“अबब, काय हा उन्हाळा, झोंबरे गरम गरम वारे ! जणू आगच.” सातारकर.

‘मग चांगला शेक आहे ना? खान्देश तुपावनी, ढेकळावाणी नाही का? कळला का खान्देशचा हिसका?’हेल काढून सातारकरांना वेडावत म्हणालो.

“आमच्या समद्यांच्या पायाला फोड आल्याती. अक्षी पाय भुडभुड करत्यात बगा !” सातारकर.

“मग थांबा आता थोडेसे !” म्हणून एका नाल्याच्याकाठी गर्द छायेत बोचकी टाकून मंडळी आडवी झाली. अर्धा तास विसावा घेतला. चिमठाण्या जवळच्या मुकटी गावच्या टांग्यांनी पसार व्हायच आमचा

बेत, पण तो बेतच राहिला होता. म्हणून दिशांवर आमचे गणित बसवून कोणत्याही गावाशी संपर्क न येऊ देता रात्रीतून खान्देश पार व्हायच्या बेताने आम्ही सर्व शक्तीनिशी धावत पळत चाललो होतो.

कार्यक्रम अर्धा यशस्वी झाला होता. रात्रीतून ओळखीची कुणी व्यक्ती वा गावाच्या संपर्काशिवाय खान्देश पार झोलो तरच पूर्ण यश आमच्या पदरात पडेल या उमेदीने, पण कण्हत कुथत झपाझप वाटचाल सुरू होती.

सायंकाळचे ५ वाजले. सर्व जण आमटून गेले होते. टेकडीच्या रांगा पुन्हा सुरू झाल्या होत्या. एका लहान टेकडीच्या आडोश्याला सावलीत बोचकी फेकली नि आडवे झाले. पाच मिनिटात बहुतेकजण घोरू लागले.

मी पहारेकरी म्हणून मधून मधून उभा राहून पहारा करीत बसलो. पंधरा वीस मिनीटे झाली असतील, उठून आजूबाजूला बघू लागलो तो दोन तीन फलांगावर खूप धुराळा उठलेला दिसला. मला वाटले खान्देशात उन्हाळ्यात उठणारा भूतभोवराच असावा. थोडा वेळ लक्ष दिले. घोड्यांवर पोलीस व त्यांच्या बरोबर शे सव्वाशे माणसे धावताहेत, त्याचा तो धुराळा होता.

“पोलीस ! पोलीस !” मी ओरडल्याबरोबर सारे खडबडून उभे राहिले. बापू लाडने व नागनाथने रायफली तपासल्या. काडतुसे मोजली फक्त अठरा भरली. आमच्या बरोबर घेतलेल्या साहित्याची आम्हाला शुद्ध आली. गोळ्यांचे डबे, कुंडलच्या हँडग्रनेडस असलेल्या थैल्या मोठ्या गाडीतच राहिल्या होत्या.

आमच्या विघ्न मालिकेतील हे तिसरे महान विघ्न ठरले.

झुंज

प्रत्येकाने आपापले पिस्तूल हाती घेतले. बोचकी उचलली. टेकडीला वळसा घालून आम्ही दोन्ही बाजूंच्या टेकड्यांमधीला खोलगट पट्ट्यावर उतरलो. पोलीसांनी घोडी फिरवून ते ही आमच्या मागे एक दोन फर्लांग अंतरावर; त्यांनी आमची पाठ धरली. एकच आरडा ओरडा, मारा ठोका, शिट्या, गर्जना, गलबला, त्यांनी हलकल्लोळ उडवला. आमच्या समोरून भिल्लांची बाया, माणसे, पोरे पावरी वाद्य तालावर वाजवत गात नाचत आली. पण आमच्या बंदुका व अवतार बघून ती गप्पगार झाली. तेवढ्यात अहिराणीत मी त्यांना म्हणालो, “अरे नवरदेवले लईसनी परनाले चालनात ना? मंग घाबरतस कसाले?” (अरे नवरदेवला घेऊन परणायला तुम्ही चालले ना ? मग घाबरता कशाला?) “वाजाडा, ! वाजाडा ! आम्हले भी ऐकू दाना !” (“वाजवा, वाजवा, आम्हाला ही ऐकवा ना”) एवढ्या समर प्रसंगात सापडलेलो, पण आमचा खेळकरपणा जागृत होता, हे विशेष.

त्यांनी खानदेशी पुंगीवाद्य वाजवायला सुरूवात केली. वाजवीत निघाले.

आमच्या पाठीमागे येणाऱ्या पोलीस व लोकांच्या रणभेरीत तेही सामील झालेले आम्हाला दिसले.

पोलीस आणि लोकांचा तांडा आमच्या जवळ येऊ बघत होता. आम्ही आमची चाल वाढविली, तोच पोलीसांनी आपली घोडीही दामटवली. ते आमच्या जवळ येऊ लागले. नागनाथ, बापू धावले. रायफलचा बार उडवल्याबरोबर पोलीस आणि लोक मागेच पळत सुटले. पोलीस आणि लोक आमच्या पाठीशी यावेत व नागनाथ, बापूने धावत जावे असा झिम्मा छिप्पाचा खेळ अर्धा तास चालला. त्यांनी आमचा पूर्ण पिच्छा धरला. प्रसंग बाका आला होता.

“शंकर, तू आणि हे मोठमोठी बोचकी असलेल्या चौघांनी पुढे निघायचे. तुमच्या आईचे लहानपणी जेवढे दूध प्याला असाल तितक्या जोराने व वेगाने निघा. समोर दिसणाऱ्या आडव्या टेकड्यांच्या पार व्हा. सरळ दक्षिणेकडे धुळ्याच्या दिशेने तिरपे तिरपे मेहेरगाव, कुसुंबे सडक ओलांडून कसेही करून बोरकुंड गाठा. आम्ही आहोत नि पोलीस आहेत. लढा दिल्याशिवाय आता आमची सुटका नाही ! व्हा पुढे,” मी म्हणताच चौघे धावत पळत निघाले.

चारी साथीदार सुरक्षित टेकडीपार व्हावेत म्हणून आम्ही आमचा पवित्रा बदलला. आमचा वेग आम्ही अगदी मंद केला. पोलीस लोक अंगचटीला आले की नागनाथ, बापू पूर्वीपेक्षा जोरात पळत जाऊन बार उडवीत. पोलीसांना लांबवर पिटाळीत व हळूहळू परतत. आमची माणसे अर्धा एक मैलाच्या टेकडीवर चढत असलेली आम्ही पाहिली. पोलीसांनीही त्यांना बघितले असावे.

अरे, यातील बाकीचे निसटले हे त्यांच्या टाळक्यात आले असावे म्हणून त्यांनीही पवित्रा बदलला. त्यांच्याही त्यांनी दोन टोळ्या करून आमच्या उजव्या व डाव्या बगलेला असलेल्या डोंगरा डोंगराच्या आश्रयाने लपत छपत दोन्ही बाजूंनी आम्हाला कोंडीत घेतले. तोवर आमची चारही माणसे टेकडीपार झालेली दिसली.

अर्धा गड तर आपण जिंकला. त्यामुळे आम्ही खुशीत आलो होतो. हसत खिदळत होतोच. तसेच विनोदही चालू होता. पण सातारकर तेही गाफील राहिले. पोलीसांनी आमच्या टप्प्यात न येता दोन्ही बाजूच्या टेकड्यांचा फायदा त्यांनी घेतला. सपाट मैदानातील ढेकळाच्या शेतात मध्यभागी आम्हाला येऊ दिले. व गोळ्यांचा वर्षाव सुरू केला. आडोशा शिवाय आमचा बचाव अशक्य केला.

नागनाथ एका बाजूला व जी.डी दुसऱ्या बाजूला आडवे पडून रायफलने प्रत्युत्तर देऊ लागले. त्यांच्यामध्ये आम्हीही आडवे झालो होतो. गोळ्या सूं सूं करीत डोक्यावरून धावत होत्या. वर्षाव थांबल्याबरोबर बोचकी पोटाशी धरून ‘उठा’ चा हुकूम दिल्याबरोबर चार सहा पावले पुढे टाकल्याबरोबर पुन्हा ‘पडा’ म्हटल्या बरोबर बोचक्यासहित आडवे पडावे. गोळ्या निघून गेल्या की ‘उठा’ पुन्हा गोळ्या सुटल्या की ‘पडा.’ अजून बरेच अंतर शेताच्या बांधावरील विहिर गाठायला उरले. विहिरीचा आडोसा घेण्यासाठी पुन्हा त्याच क्रमाने दोरभर अंतर कापले. तोच नागनाथच्या खांद्याला गोळी चाटून गेली. हात निकामी होण्याची पाळी आली. दुर्दैव असे की गोळ्या १८ होत्या. त्यापैकी पाच गोळ्या पोलीसांना पळवण्यात खर्ची पडल्या होत्या. राहिल्या फक्त तेरा. त्यातील ७-८ गोळ्या कामी आल्या होत्या. राहिल्या फक्त पाचच आणि अंतर अजून दोन दोर.

पोलीसांनी आता गोळ्यांचा वर्षावच जणू सुरू केला होता. म्हणून आम्ही हातानेच बोचक पुढे ढकलायचे, पायाचा नेट देऊन ढेकळावरून पोटाने सरपटायचे सुरू केले. फूट फूट सरकत राहिलो. आता

फक्त अर्धा दोर अंतर राहिले. बापू लाडने बैठक घेऊन निशाणा साधून पोलीसावर गोळी झाडली व विहिरीकडे धाव घेतली. तोच पोलीसाने मारलेल्या बंदुकीची गोळी त्याच्या पोटरीचा आरपार छेद घेऊन गेलीही. तो धडपडत, कलंडत विहिरीजवळ पोहचला. सारी शक्ती एकवटून हुकमाची वाट न पाहता गठडे पोटाशी धरून ओणव्याने मी त्याच्याजवळ आदळलोच. दोन्ही हातांनी छिन्न भिन्न झालेली पोटरी त्याने दाबून धरली होती. पोटरी आवळलेल्या त्याच्या बोटानून रक्ताच्या धारा वाहत होत्या. मी कोट फाडला. जखमेवर गच्च आवळून बांधला त्याला ग्लानी येऊ पाहात होती. बापूने माझ्या खांद्यावर हात ठेवून, माझ्या अंगावर भार देऊन गुडघ्या इतक्या खोल नाल्यात आम्ही पोहोचलो एकदाचे. साथीदारही बंदूक, बोचक्यासहित आले. नाल्यात आम्ही सर्व आडवे पडलो. पोलीसांच्या गोळ्या सूंसूंस करीत येतच होत्या. आम्ही आता पिस्तुलाचे बार काढून उत्तर देत राहिलो व बंदुकीच्या गोळ्यांची बचत केली.

आमच्या चितेने जणू तप्त झालेल्या सूर्यनारायणाने आपले तोंड झाकून घेतले. आमच्या काळजीने तो ग्रासला नि काळ्या अंधाराच्या वाफा अंगातून धरणीवर फेकू लागला. हळूहळू अंधार पसरू लागताच गोळीबार थांबला.

पोलीसांचे दिवसाचे राज्य संपून अंधाराचे आमचे साम्राज्य सुरू झाले. दिवसा पोलीस जोरात असत. रात्री अंधारात आमचा जोर असे. दिवस पोलीसांचा, रात्र आमची असे जणू समीकरणच होते म्हणा ना !

तास दोन तासाने अंधारात आम्ही निःशंक मनाने उठलो. आम्ही दोघांनी बोचकी घेतली. नागनाथने दोन्ही खांद्यांना दोन

बंदुका अडकवून सर्व थैल्या उचलल्या. खांद्याला गोळी चाटून गेल्यामुळे त्याचा खांदा तट्ट फुगला होता. आमच्या दोघांच्या गळ्यात हात घालून आधार घेत घेत लंगडत बापूने पावले उचलली. त्याला पाण्याची फार जरूर होती. घोटभर तरी पाणी हवे होते; पण त्याने इच्छा दाबून धरली. अंधाराच्या काळ्याकुट्ट साम्राज्यात नाल्यानाल्याने आम्ही पुढे पुढे निघालो. दक्षिण दिशा हे आमचे लक्ष्य. नाशिकजिल्हा गाठण्याचा आमचा बेत बेतच राहिला. या भागात अशा अवस्थेत यावे लागेल याची स्वप्नातही कल्पना नव्हती. आम्ही कुठे आहोत याचाही अंदाज अशक्य.

गोळीबाराने आम्हाला फार कोड्यात टाकले होते. आम्ही अडखळत पण सावधानतेने हळूहळू पुढेच चाललो होतो. एक खोल नाला लागला. पुढे गेलो तो गार झुळका अंगाला लागल्याने जवळ निश्चितपणे पाणी असले पाहिजे म्हणून त्या दिशेने तोंड फिरविले. उन्हाळ्यातील डोंगर, टरबुजाच्या वाड्या लागल्या. शेजारीच पाण्याचा झीरा. बापूला ओंजळीने पाणी पाजले. आम्हीही पोटभर पाणी प्यालो. ते गढूळ पाणी प्याल्याने मला मात्र भडभडून वांती झाली.

डांगरवाडी भिल्लांची म्हणून जवळच भिलाटी (भिल्लवस्ती) आहे असे कळल्यावर हाती पिस्तुल घेऊन एका साथीदारासहित दोघे भिलाटीत शिरलो. दोन, तीन भिल्ल तरुण धावत आले. पोलीस इथे पाटलाच्या झोपडीत दडून बसले आहेत. तुम्ही जरा थांबा. तुम्हाला खायला आणतो. म्हणून घरातून पुरणपोळीचे बोचके घेऊन आले. इथे जवळपास थांबू नका. जरा लांब चला. म्हणून बापूला त्यांच्यापेकी एकाने पाटंगुळी घेतले. अर्ध्या फर्लांगाच्या अंतरावरील डांगरमळ्याच्या झोपडीत बसलो. आमचे सारे संभाषण अहिराणीत झाले.

‘तुमनी शेती शे का?’ (तुम्हाला शेती आहे का?) मी

‘शे !’ (होय) ते उत्तरले.

‘तुमना फान बैलजोडी , गाडं शे का?’ (तुमच्यापाशी बैलजोडी, गाडी आहे का?)

‘शे.’ (होय) त्यांनी उत्तर दिले.

‘मंग आमले ती भाडाथीन देतस का बोला?’ (मग आम्हाला ती भाड्याने देता का सांगा?) या माझ्या प्रश्नाने ते गप्प झाले व एकमेकांच्या तोंडाकडे बघत राहिले.

‘आठेन देऊर कितला कोस शे?’ (इथून देऊर किती कोस आहे?) मी विचारले.

‘शे तीनेक कोस.’ (आहे तीनएक कोस.)

‘देखा, तुमना आयुष्यमा कमावनार नैतीन इतला पैसा आमी तुमले दिसूत. बैलगाडी लई या. आमना एक जखमी माणुसले व बोचका गाडीमा टाकसूत. आमी बाकी पाये चालसूत. तुमले चाइस हजार रुप्या दिसूत. बोला. शे कबूल?’ मी म्हटले. (बघा, तुमच्या आयुष्यात तुम्ही कमावणार नाही एवढे पैसे आम्ही तुम्हाला देऊ, बैलगाडी आणा. आमचा जखमी माणूस आणि बोचकी गाडीत घालून आम्ही पायी चालू. तुम्हाला चाळीस हजार रुपये आम्ही देऊ. बोला, आहे कबूल?)

ते मूक राहिलेले बघून मी भावनाविवशतेने म्हणालो, “ भाऊस्वन, तुम्ही खावाडेल अन्न भगवाननी सपत लीसनी सांगस आमी तुमले कधी फसाडनार नईत. तुमनी जात दिलेल शब्दनी पक्की, तसा आमी शेतस ! बोला ! अरे गाडान कठडभर नोटा दिसूत, आखो काय जोयजे?” (बंधूनो , तुम्ही खारु घातलेल्या अन्न भगवानची शपथ घेऊन सांगतो की आम्ही फसवणार नाही. तुमची जात दिलेल्या शब्दाला जागते तसे आम्ही आहोत. बोला ! अरे गाड्याच्या कठडभर नोटा देऊ. यापेक्षा आणखी काय पाहिजे?

ते कबूल झाले. मी त्यांच्याबरोबर भिलाटीत गेलो. ते आतबाहेर करू लागले. त्यांचा निश्चय डगमगला होता.

“तुमले अरधा मैईलवर लामकणी गाव शे. त्या गावना पाटीलना टांगा दिसूत. चालतस का, बोला?”

(तुम्हाला अर्ध्या मैलावर असलेल्या लामकनी गावच्या पाटलांचा टांगा देतो ! चलता का?) भिल्ल म्हणाले.

मी संमभ्रमात पडलो. तरीही निघालो. गावाच्या बाहेरील साबरीच्या आड मला त्यांनी बसवले व ते टांगा आणतो म्हणून गावात गेले ते गेलेच.

अर्ध्या तासाच्या आत टांगा घेऊन यायचे मी त्यांना बजावले असतानाही ते परतले नाहीत. माझा धीर सुटला न जाणो त्यांनी मला पकडण्याचा तर बेत केला नाही ना? संशयाचे भूत मानगुटीवर बसल्याबरोबर मी ताडकन उठलो व फर्लांगभर पळत सुटलो.

आकाश देवाला माझी दया आली. रूपेरी चांदणे फेकीत चंद्र महाराजांची स्वारी माझ्या मदतीला जणू पाठवली. प्रकाश पसरला तरी मी वाट चुकलो. मैलाच्या परिघात फिर फिर फिरलो. निराशेने अर्धमेला होऊन पळत सुटलो, हाका मारल्या. कुठून तरी प्रतिसाद आला. जीव भांड्यात पडला. सहकाऱ्यांजवळ पोहचलो एकदाचा. त्यांचाही घायकुतीला आलेला जीव भांड्यात पडला.

खानदेशच्या, अहिराणी भाषेचा त्यांना पत्ता नाही. त्यांची अवस्था तर माझ्यापेक्षाही दयनीय झाली होती. बोचकी डोक्यावर उचलली. बापूला टांगल टोली करीत वाटचाल सुरू केली. अनवाणी, टेकड्या, नाले, झाडं झुडपातून काट्याकुट्यातून चालतच राहिलो. चंद्र माऊलीच्या साथीने. आपला एक साथी आपल्या बरोबर प्रकाश दाखवत चालत होता. त्याचा आनंदही आम्ही घेत होतो.

एक मोठा नाला ओलांडून पुढे आलो तो कुत्र्याच्या भुंकण्याचा आवाज व हवेने आलेल्या वासावरून जवळच गाव असल्याची चाहूल मिळाली.

परत नाल्यात उतरलो. आमच्या दोन्ही बंदुका खड्डा करून पुरल्या. आजूबाजूच्या झाडा झुडपाच्या खुणा बघून घेतल्या. जवळच्या जिवलग आप्ताला पुरताना जे दुःख होते ते बंदुकीवर माती लोटताना आम्हाला जाणवत राहिले. आमची ती कवच कुंडले होती ना !

विघ्न मालिकेतील मजेचा एक फेरा !

गाव आले. शेणगोठ्याची ती वेळ होती.

गावाचे नाव हाटी खोबरे.

आता जावे कुठे? कसलाच आधार नव्हता.

सातारकर मंडळींनी सुचविल्याप्रमाणे शाळा मास्तरच्या ओट्यावर बोचकी टाकली.

मास्तरांना बाहेर बोलावून मी स्पष्ट सांगितले “मी डॉक्टर उत्तमराव पाटील, ५॥ लाखांचा खजिना लुटून आम्ही तो घेऊन आलो आहोत. आमच्या माणसाला गोळ्या लागल्यामुळे नाईलाज झाला आहे देऊरपर्यंत आम्हाला भाड्याचा टांगा करून द्या. टांगेवाल्याला सांगा, जवळचे गाव दुसाण्याच्या उखाजी मास्तरांच्या नातेवाईकाकडील लग्नासाठी साखरेची पोती आणली आहेत. ती देऊरला पोचवायची. मागेल ते भाडे ठरवा आणि आम्हाला दोन पोती द्या. टांगा पडद्याचाच घ्यायला सांगा.”

केशव वाणी मास्तरने विस्मयाने पण खुशीने बघितले. त्यांच्या डोळ्यात व चेहऱ्यावर आनंद ओसंडताना मी पाहिला. त्याने लगबगीने दोन पोती दिली. तोंड धुण्यास गरम पाणी दिले व चहा एवजी

दुधाची कासंडीच आमच्यापुढे ठेवली. केवढे प्रेम ! आणि केवढी तत्परता ! पोत्यात नोटांचा माल खचून भरला. मास्तर गावात जाऊन सोळा रुपयांना पाटलाचा टांगा ठरवून आले.

दिवस उजाडला होता. लगेच पडद्याचा टांगाही आला. मी मास्तरांना घरात नेऊन झेड्.बी. वकीलांनी दिलेल्या नोटा त्यांच्या हातात कोंबू लागलो.

“छे ! छे ! डॉक्टरसाहेब. कुठे तुम्ही नि कुठे आम्ही. देशासाठी तुम्ही लढता आहात. राष्ट्रासाठी रक्त सांडून खजिना लुटत आहात, मरता आहात. तळहातावर शिर घेऊन लढत आहात. आम्ही संसारी किडे, तुमच्या सर्वांचे पाय माझ्या घराला लागले. मला तुमची सर्वांची सेवा करायला परमेश्वराने संधी दिली, माझे भाग्य केवढे थोर ! यातच मला सर्व काही पावले ! मी साधा शिक्षक ! मी काय देणार ? तुमच्या या नोटा तुमच्याच कामात येऊ द्या.” म्हणून पायावर चक्का हात ठेवला. डोळे भरून आले. भावनावेगाने केशवाला कडकडून मिठी मारली.

देवा, अशी माणसे ज्या देशात आहेत तो देश धन्य होय. मी मनात म्हणालो नि खाली नोटांची पोती वरून गादी घातलेल्या टांग्यात आम्ही बसलो. दोघे पुढे बसले. मी मागे पाटलीवर पाय टाकून बापूला छातीशी कवटाळून बसलो. टांगा निघाला.

माणसाच्या डोक्या एवढे उंच घोडे, त्यांना साजेसाच धिप्पाड, लालबुंद, उंचपुरा, मोठ्या मिशांचा, खानदेशी पागोट्यावर उपरणे गुंडाळलेला रूबाबदार पाटील टांगा हाकलीत होता.

माझ्या मामाचे गाव देऊर. देऊरला जायला दोन फाटे होते. एक नेर वरून व दुसरा अक्कलपाड्यावरून जरा लांबचा. नेरला पोलीस लाईन, फौजदार, म्हणून पाटलाला अक्कलपाडा रस्त्याला टांगा घ्यायला सांगितले. दोन-तीन फर्लांग गेलो. मोठी उतरती उतरून समोर दोन-चार फर्लांगवर अक्कलपाडे गांव.

“अबब ! कितला ह्या लयन्या ? बंदुकीस्ले बरच्या भी, मना जलममा भी इतल्या लयन्या इबाक कधी देखेल नई !” (अबब ! किती हे पोलीस बंदुका-सहित. बंदुकांना संगिनी लावलेले. माझ्या संबंध आयुष्यात इतके पोलीस कधी या भागात बघितले नाहीत.)

पाटलाने असे म्हटल्याबरोबर माझ्या काळजात एकदम कळ उठली. मी पडदा बाजूला सारून पुढे हुंकलो. तो आमच्या समोर फर्लांगभर अंतरावर २५-३० पोलीस लेफ्ट-राईट करीत, सकाळच्या कोवळ्या उन्हात, त्यांच्या चालीप्रमाणे त्यांच्या संगिनी चमचम करताना दिसल्या.

मागे टांगा फिरवला तरी पंचाईत. पोलीस समोरच होते. त्यांना संशय आला तर डुकराच्या शिकारीप्रमाणे आमची शिकार ठरलेली. पुढे जावे तर तळपत्या संगिनी !

“पाटील जिभाऊ, या लंगट्या लयन्यास्नी (खानदेशात भिल्लमुळे लंगोट्या लावतात म्हणून भिल्लांना लंगट्या म्हणण्याची व पोलीस लाईनीत राहतात म्हणून लयन्या म्हणण्याचा प्रघात आहे) कधी आपला घोडान् गत घोडा देखील नई व्हनार ! टाका एकेक काकडा घोडास्वर, आनी लयन्यासले दखाडा

आपला घोडास्नी तुरकी चाल ! (पाटीलभाऊ, या लंगट्या पोलीसांनी कधी आपल्या घोड्यासारखे घोडे बघितले नसतील, घोड्यांना द्या एकेक चाबूक नि बघू द्या त्यांना आपल्या घोड्याची दौड) म्हटल्याबरोबर पाटलाने खरोखरच एकेक चाबूक घोड्याच्या पाठीवर ओढला. मस्तीचे घोडे ! भर धाव सुटले. पुढचा व मागचा दोन्ही पडदे बंद करून घेतले. पोलीसांच्या जवळ जवळ टांगा सरकू लागला. पोलीस जवळ आले. टांगा पोलीसांना भिडला. पोलीस बाजूला फाकले. ते गप्पात रंगले होते व काहीतरी विनोदाने खदखदून हसल्याचे मी ऐकले. टांगा त्यांच्या मधून भरधाव गेला. पोलीसांनी हुंकूनही पाहिले नाही. त्यांचा पुढे क्रीक मार्च चालला होता. व ज्यांच्यासाठी तो क्रीक मार्च होता त्यांचाही टांगा क्रीक मार्च करीत विरुद्धदिशेने धावत होता. आमच्या कार्यक्रमातील विघ्न मालिकेतील आणखी एक फेरा एकदा आम्ही ओलांडला होता. काळ आला होता, पण वेळ आली नव्हती.

एवढे जबरदस्त समजले जाणारे इंग्रज सरकार पण त्यांच्या भोंगळपणामुळे आमचा बचाव अनेकदा झाला. मी खानदेशात आलो, वावरतो याची त्यांना दखलही लागली नाही हे काय दर्शवते?

संबंध रात्री मधून धुळे साक्री रोड ३० मैल साक्री दोंडाईचा रोड ३५ मैल दोंडाईचा सोनगीर २० मैल व सोनगीर ते धुळे २० मैल. चारही बाजूंनी प्रत्येक महत्वाच्या रस्त्यावर पोलीसांच्या टोळ्या पेरून ठेवून आम्हाला हा मोठा १०० मैलांचा फेरा त्यांनी दिला होता. त्यातील अक्कलपाड्याला सोडलेली ही पोलीसपार्टी होती. या पोलीसांच्या जाळ्यातून पाटलाच्या टांग्याने सही सलामत बाहेर काढले व देऊरच्या कॅप्टन विश्वासराव देरले या माझ्या मामांच्या मागीलदारी टांगा उभा केला. बापूला उचलून घरात घ्यावे लागले. पोती शेजारच्या घरात उतरवली. नंतर तिथून खळ्यात पोचवली व टांगा परतला.

आम्हाला आमच्या जिवाची पर्वा नव्हती. त्यावर तुळशीपत्र आम्ही ठेवलेच होते. पण जिवापेक्षाही या दौलतीला गफलतिने कुणी हात लावू नये हीच एक काळजी होती.

देऊर ! तळोंदे ते साकोरे

देऊर माझ्या मामाचे गाव. दोनदा या गावात राहून गेलो होतो. एकदा दोन दिवस साक्रीसाठी . साक्री बोरकुंड रस्ता पक्का करण्यासाठी व एकदा आठ दिवस. इथल्या सर्व तरुणांना भूमिगत दीक्षा दिलेलीच होती. त्यांनी ती मोठ्या खुशीने आत्मसातही केली होती. माझ्या नेहमीच्या उतरणीच्या (मडक्या गाडग्यांच्या अडगळीच्या) खोलीत आम्ही बिऱ्हाड टेकले व लगेच पोलीस पाटील (माझाच मामेभाऊ) रामदासला बोलवले. तो धावतच आला.

“आम्ही आलो आहोत. आपल्या साऱ्या जवानांना सावध करा. गावच्या चारी रस्त्यावर ठिकठिकाणी पहारा ठेवा. चावडी व गावदरवाज्यामध्ये सावधानतेने तुझ्या दोघा, तिघा साथीदारांसहित राहून निरोप पाठवीत जा. नेहमीप्रमाणेच. पण आता जरा हुशारीने !” मी बजावले. माझ्या भेटीने रामदास खुशीने हसला.

तो गेल्यावर बापूची जखम सोडली. रक्ताने चिकटलेल्या फडक्यांवर निंबाचा पाला उकळलेल्या हिरव्यागार कोमट पाण्याची संतत धार धरली. फडकी भिजल्यावर फडकी काढून जखम स्वच्छ केली.

घरातून मामींनी आणखी कोणतेतरी मलम पाठवले. ते लावून वरून पट्टी लावून स्वच्छ फडक्याने जखम बांधून शोक देणे सुरू केले.

इतक्यात रामदास घाईघाईने आला व घाबऱ्या म्हणाला, “नेरचे फौजदार पोलीस पार्टीसहित चावडीवर आले आहेत. ५॥ लाखांचा खजिना चिमटाण्याला लुटाला गेला. तगडे, जाडजूड, खाकी चड्ड्या घातलेले असे लोक दिसले तर त्यांना पकडून ठेवा. ताबडतोब वर्दी दिल्यास मोठ्यात मोठे इनाम सरकार देईल म्हणून सांगताहेत. चहा आणतो म्हणून त्यांना चावडीत बसवून तुम्हाला निरोप द्यायला आलो.” एका दमात त्याने सांगितले.

माझा एकुलता एक मामेभाऊ नानासाहेब यालाही बोलावून घेतले व दोघांना सांगितले, “माझे जेवढे पाहुणचार शिल्लक आहेत तेवढी रक्कम आज खर्च करा, म्हसदीला घोडा पाठवून दारूच्या बाटल्या चांगला तेज माल आणा, कोंबड्या कापा. फौजदार आणि पार्टीला आमचा पाहुणचार द्या आणि पडू द्या त्यांना दारूच्या नशेत.”

दोघे खळखळून हसले. रामदास आणि मंडळी त्या उद्योगाला लागली.

“लक्षात ठेव रामदास, त्यांची पाठ तू क्षणभरही सोडायची नाहीस.” अशी ताकीदही दिली.

योगायोग पहा ! आजच नानासाहेबांचा, माझ्या एकुलत्या एक मामेभावाचा लग्नाचा साखरपुडा होता. त्यासाठी मालपूरचे मुलीचे काका कै. सिताराम गोविंदा पाटील, ज्यांना संबंध पश्चिम खान्देश ‘मोठा भाऊ’ ‘पश्चिम खान्देशचे जेष्ठ नेते’ म्हणून ओळखत होता, ते देवडीत बसले होते. त्या समारंभासाठी मेव्हणे झेड.बी. पाटील वकीलही आले. त्यांना माझे मामेभाऊ नानासाहेबांनी उत्साहाने मी आल्याची वर्दी त्यांच्या कानात सांगितल्याबरोबर ते अस्वस्थ होऊन उठले. आजचा समारंभ तहकूब करा. झेड.बी. पाटलांनी मी परत जातो म्हणून बॅग उचललीही .

माझ्या पडदानशीन मामी लगबगीने माझ्याजवळ आल्या नि सांगू लागल्या की, “जावईबुवा निघाले” .

मला हसू आवारेना. मामी खवळून म्हणाल्या, “अहो, माझा सोन्यासारखा एकुलता एक मुलगा, शुभ मुहूर्त साखरपुड्याचा नि जावईबुवा म्हणताहेत तहकूब करा. मी चाललो म्हणून आणि तुम्ही खुशाल हसता आहात. तुम्हाला काळीज तरी आहे का? अहो उठा, तुम्ही त्यांना सांगा. तुमचे ते नक्की ऐकतील ! उठा !” माझे बकोटेच मामींनी धरले.

माझ्या हसण्याचे कारण वेगळे होते. आम्हाला कालच वकीलांनी गाडी व पैसे दिले होते नि दुपारी खजिना लूट झाली. त्याचा अन्वयार्थ त्यांनी बरोबर लावला. त्यांची ही सावधगिरी होती. पण मामींना मी कसे सांगणार?

मी उठून बैठकीत गेलो. वकील-साहेबांचा हात धरून थट्टेने म्हणालो, “वा वकीलसाहेब, आता कुठे पळता असे ? करून सवरून भागुबाईसारखे. अहो, कित्येक वर्षांनी तुमच्या पंगतीचा लाभ आज

आम्हाला मिळतो आहे. आपण एकत्र भोजन करू नि मगच तुम्हाला जाता येईल.” मग हळूच त्यांच्या कानाशी कुजबुजलो, “आज दिवाळी तर साजरी करू या. उद्याची होळी उद्याला.”

वकील साहेबांचा चेहरा भावनेने गोरामोरा झाला. त्यांनी माझ्याकडे केविलवाणे बघितले व ते खाली बसले. तिकडे चावडीत फौजदार आणि मंडळीची कोंबडी, अंडी बॅडीची पार्टी झडत होती. इकडे साखरपुड्याची पुरणपोळी, आमरसाची खानदेशी पंगत उडत होती. जेवणानंतर निरनिराळ्या घरात आमची साथी मंडळी विभागली गेली.

सर्वांच्या पायाला फोड आले होते. ते फोडून तेल व औषध लावले. विश्रांतीची खूपच जरूरी होती. गावात पोलीस पार्टी असल्याने छापा पडण्याची शक्यता नाकारता येत नव्हती. म्हणून प्रत्येकाची वेगवेगळ्या ठिकाणी व्यवस्था केली. रामदास दादा पोलीस पाटील याची सावंत फौजदारावर चांगली पाळत होती. पार्टी झोडून पोलीस पाटलाला ५॥ लाखांचे लुटारू आलेच तर ताबडतोब खबर देण्याची सूचना देऊन सावंत चारचे सुमारास पार्टीसह नेरला गेले. ही खबर मिळाल्यावर आम्ही निर्धास्त झालो. नानासाहेबांची नवी छकडी गाडी व चांगले बैल घेतले. त्यांचा माणूस जयराम मामा हा गाडी हालायला होता. साजूबाई व तिचा एकुलता एक मुलगा पांडुरंग हा १॥ वर्षाचा ह्या गाडीत घेतला. गाडीला पडदा लावला. बाईला मागे बसवले व मांडीवर मुल दिले. आता ही गाडी मुलाचे जाऊळ घायला निघाली होती. जाताना आम्ही आमचे पहिले कपडे टाकले व आलेल्या मामेभावांच्या अंगावरचे कपडे घेतले. कोणाच्या चपला घेतल्या.

तिसऱ्या प्रहरी एक घोड्याचा टांगा, एक मोठी तट्टा व पडद्याची गाडी गावाबाहेर तयार झाली. मामीची मोलकरीन सरूबाई व तिची दोन्ही मुले मोठ्या गाडीत बसवली होती. गावातील आजोबा, मामा, सारी वडिलधारी मंडळी व पाच पन्नास तरुण आपल्या आतेभावाला पोचवायला खळवाडीवर जमली. सर्वांचा निरोप घेऊन गाड्या हाकलल्या डोंगर गावाकडे.

मोठा भाऊंना त्यांच्या सासुरवाडीच्या रस्त्यातीलच नान्दे गावाला जायचे होते. त्यांचा झोकदार टांगा पुढे, आमची बैलगाडी मध्ये व तिसरा टांगा शेवटी असे आम्ही निघालो. रस्त्यात एखाद्या पोलीस पार्टीने अडवलेच तर मुलाचे जाऊळ काढायला निघालो असे सांगता यावे म्हणून ही सावधगिरी व त्यासाठी तट्ट्याची गाडी, बायका-मुले घेतली होती. दोन मैल आलो. मी माझ्या गाडीतून उतरून मोठाभाऊंच्या गाडीत बसलो.

‘मोठा भाऊ ! आमचे एक काम कराल का?’ मी.

‘तुम्ही सांगा, तुमचे कोणतेही अवघड काम असेल तरी ते मी करीनच करीन.’ मोठाभाऊने आश्वासले.

‘मला प्रथम वचन द्या’ मी हात पुढे करीत म्हटले.

‘अजून तुम्ही मोठा भाऊंना पुरते ओळखलेले दिसत नाही. माझा शब्द हेच माझे वचन साऱ्या खानदेशला माहीत आहे.’ मोठाभाऊ छाती फुगवून म्हणाले.

“ऐका तर ५॥ लाखांचा खजिना लुटून आणला आहे. पोती मोठ्या गाडीत आहेत. ती तुमच्या टांग्यात घ्या नि टांगा परत घरी न्या. तुम्हाला नि मलाच माहीत. आमचा मनुष्य येत जाईल. त्याच्याबरोबर मागणी प्रमाणे रक्कम देत जा.” एका दमात मी सर्व सांगितले.

“काय म्हणता काय डॉक्टर !” मोठाभाऊ हादरून मोठ्याने ओरडलेच.

“पोऱ्या, टांगा थांबव.” मोठाभाऊंनी हुकूम सोडला. मोठे घोडे आवरेनात म्हणून मोठाभाऊंनीही लगाम खेचले. टांगा थांबला व मोठा भाऊंनी टांग्याखाली उडी ठोकली.

माझ्याकडे नजर न देताच धुरकरीला ओरडले, “ए पोऱ्या, हा टांगा ही मंडळी सांगेल तिथे घेऊन जा. ते सांगतील तसे ऐक. हे तुझे व टांग्याचे मालक झाले, लक्षात आले ना?” माझ्याकडे वळून ते म्हणाले, “हा टांगा तुम्हाला बक्षीस, हा पोऱ्या तुम्हाला बक्षिस. वाटेल तिथे न्या, विका ! काहीही करा. पोऱ्या, समजले ना?” एवढे पुन्हा धुरकरीला बजावून मोठाभाऊ तडक निघाले सुद्धा.

मी टांग्यातून उडी मारली व मोठाभाऊंच्या दंडाला धरून बळजबरीने टांग्यात बसवून म्हटले, “अहो मोठाभाऊ, ही काय आमची सक्ती थोडीच आहे ? आम्ही संकटात आहोत. तुमच्या सारख्या श्रीमंत, सच्च्या देशभक्त व प्रामाणिक कार्यकर्त्या माणसाच्या आश्रयाने हे धन सुरक्षित राहिल. आम्ही पकडलो गेलो, मेलो वा फासावर गेलो तरी हे धन राष्ट्रकार्यासाठीच खर्च होईल ही खात्री. रक्त सांडून केलेली राष्ट्राची कमाई बरबाद होऊ नये. पाठीवर हे ओझे कुठपर्यंत वागवायचे ही जबाबदारी गेली तर झटकन आम्ही मोकळे होऊ. सुरक्षितपणे खानदेश पार होऊ. यासाठी मी तुम्हाला विनवले.”

मोठाभाऊ गप्प झाले. नांद्रे गाव आले.

“मोठा भाऊ, तुम्ही आम्हाला सासुरवाडीला चहा पाजणार होता ना? यायचे का गावात?” मी हसत मुद्दाम विचारले.

“नको ! नको !” मोठाभाऊ केविलवाणे हसत म्हणाले.

आम्हालाही कुठे थांबायचे नव्हतेच. रस्ता कापता येईल तेवढा बिनाविलंब कापायचा होता. म्हणून बैलगाडीत मी बसलो. नाशिक हद्दीत शिरलो. डोंगरगाव लागले. तशी देऊरची मोठी गाडी परत करून टांग्याने तडक निघालो.

मालेगाव तालुक्यातील हिसवाळ गावाला माझे नातेवाईक चंद्रसिंग पोलीस पाटील. सरकारन्दरबारी त्यांचे वजन. त्यांच्याकडे जेवण घेतले व टांगा परत केला. तिथून २-३ मैलावर असलेल्या होरपळे गावच्या तळावर ओंकार बापूंना निरोप दिल्याप्रमाणे ते आले.

दुसऱ्या टोळीतील आमची माणसे शंकर दाजी पाटील, किसन मास्तर व कळके सुखरूप परतली होती. व पसारही झाली होती. मेहेर गावाजवळ त्यांना पहाट झाली होती म्हणून साक्री धुळे सडकेच्या मैलाच्या दगडाची खूप धरून जवळच्या नांगरलेल्या रेंताड शेतीच्या चाऱ्या खोल करून नोटा दाबून दिल्या

होत्या. ओंकार बापूने सविस्तर माहिती दिल्याने आमचा जीव भांड्यात पडला. विष्णू पाटलांचा मात्र पत्ता नव्हता.

ज्याचा शेवट गोड ते सारेच गोड !

नागनाथने त्या पुरलेल्या नोटा सहिसलामत आणण्याची जबाबदारी घेतली व ओंकार बापू बरोबर तो गेला.

बापूंनी बोरकुंडहून आणलेल्या बैलगाडीत नोटांची पोती घालून माझे मामेसासऱ्याचे चाळीसगाव तालुक्यातील तळेंदेदिगर गावी आलो. गोविंदराव व संकरभाऊ यांनी भल्या पहाटे दोन टांगे आणले. भल्या पहाटे दोन टांगे घेऊन आमचे भूमिगत सहकारी व विश्वासू माझे लहान मामेसासरे गोविंदराव मामा व त्यांचा पुतण्या शंकरराव-सहित नाशिक जिल्ह्यातील, नांदगाव तालुक्यातील माझी सासुरवाडी साकोरे गावी आलो व एका बंदिस्त खोलीत आम्ही डेरा दिला.

आम्हाला चैन नव्हती ना ! खोली बंद करून दोन्ही पोती सोडली. खोलीभर नोटांचा थरच थर. त्या नोटांवरून चालताना आम्हाला काय गुदगुल्या होत होत्या ! प्रत्येकाने नोटा निवडून अलग अलग ढीग जमा केले.

१०० च्या ९० हजारोच्या नोटा (त्यापैकी एक पुडके ठाकूर राजाने लंपास केल्याचे मागे आलेच आहे.) दहा, पाचच्या सर्व नोटा मोजल्या. ३ लाख ४० हजार रुपयांची रक्कम जाहीर झाल्याबरोबर काय उड्या मारल्या, नाचलो ! एकमेकांना मिठ्या काय मारल्या. माझ्या आयुष्यातील सर्वोच्च बेहोषी आनंदाचा क्षण !

लामकानीच्या गोळीबारात सापडल्यावर आमचे जे काय व्हायचे ते होवो. आम्ही सापडलो, मेलो तरी अधिकात अधिक नोटा बाहेर सुरक्षित जाव्यात म्हणून मोठ-मोठी चार ओझी जी पाठवली त्याच्यात फक्त १ लाख ५० हजार एवढीच रक्कम होती हे सिद्ध झाल्याने आम्हाला अधिक हर्ष झाला होता.

माझ्या तळपायाला झालेल्या फोडांनी तळवे दुप्पट झाले होते. आता मला कुणाचा आधार घेतल्याशिवाय चालता येईनासे झाले. मनस्वी आग व भडभड जाणवू लागली. संकटातून पार पडल्यामुळे ती आग अधिकच वाढली होती का? का अमाच्या जोषात आम्हाला त्या दुखण्याची जाणीवच राहिली नव्हती ? वेढ्यातून सुखरूप बाहेर पडल्याने वेदना तीव्र झाल्या होत्या का? जितका हर्ष झाला तितक्या वेदना व भडभड ही सुरू झाली.

शेतातून पाटीभर काळी माती मागवली. परातीत चिखल केला व त्यात पाय रूतवून घंटाभर बसलो. नंतर पायावर मातीचे गोळे थापून व फडकी गुंडाळून बांधून घेतली. सहकाऱ्यांच्या पायांच्या फोडावरही तोच प्रयोग करण्याने तळपायाची आग व भडभड थंडावली. पण माझ्या पायाची सूज मात्र वाढल्यासारखी वाटली. बापूच्या जखमेवर पुन्हा मलमपट्टी केली. एवढी मोठी जखम पण आकसून गेली होती. त्यात पू वगैरे काहीच झाला नाही याचे आश्चर्य वाटले. पेनिसिलीनच्या गोळ्या मागवून त्याही सुरू केल्या.

तिसऱ्या प्रहरी ँक कापसाची दुलई ढाडली. पहिला कापसाचा थर, त्यावर लाखाच्या नोटांचा थर, वरून पुन्हा कापसाचा थर. त्यावर कपडा दाभणाने शिवून लाखाची दुलई तयार झाली. घरातून होल्डॉल मागवला. प्रथम जाड रग आंथरून त्यावर नोटांची लाखी दुलई घातली. वरून जाड चादरी घालून होल्डॉल बांधला. तळोंद्याच्या भूमिगत सहकारी गोविंदराव मामांना सर्व तऱ्हेची जाणीव दिली. परवलीचा शब्द सांगितला. पत्ता दिला. दिलेल्या पत्त्यावर मनमाड मार्गे औंधला जायचे. पत्ता दिलेल्या माणसाला स्वस्तिकाचा कागद द्यायचा. अर्धा ढाडून बरोबर आणायचा. होल्डॉल त्या इसमाच्या स्वाधीन करायचा. माल पोचल्याची निशाणी तो देईल ती घेऊन ताबडतोब परतायचे सांगून रात्रीच्या गाडीने रवाना केले. खजिना लुटीतील १ लाखाच्या नोटा पाचव्या दिवशी औंध स्टेटच्या अप्पासाहेब पंतांच्या खजिन्यात बिनबोभाट गेल्याही.

तिसऱ्या दिवशी नागनाथ हा रात्री मोठ्या पहाटे आमच्या पुढे दत्त म्हणून उभा राहिला.

“प्रसंग बाका आला होता. अजून माझी छाती धडधडते आहे, बघा हात ठेवून.” नागनाथ.

“अरे झाले काय ते तर सांग ना?” आम्ही सर्वांनी ँकदमच पृच्छा केली.

“अरे बाबा झाले काय नि सुटलो काय ते तर आधी सांगशील?” नागनाथ ला मी अधीरतेने विचारले.

“धुळ्याच्या पोलीसचौकीसारखा पुन्हा प्रसंग आला होता.” नागनाथ म्हणाला.

“तुझी ही कोड्याची भाषा पुरे कर.” मी चिडून म्हटले.

“पुरलेल्या नोटांची बंडले बांधून पोतड्या भरल्या. खाली वर टरबुजे, खरबुजे घालून गाडी आणली. नांदगाव येथील पोलीसांनी अडवली.

“‘उपसा गाडी ‘ पोलीसांनी हट्टच धरला.” नागनाथ सांगू लागला. आमचे सर्वांचे श्वास रोखले गेले. विस्मयाने त्याच्या तोंडाकडे पाहू लागलो.

“अरे तुम्ही असे घाबरता काय? आपला विजय झाला दुसरे काय !” नागनाथने गालातल्या गालात आपले ठेवणीचे खुदूखुदू हसत माज्या हातावर टाळी दिली व म्हणाला, “हुकमी ँक्का बाहेर काढला, साकेऱ्याच्या वामनराव आप्पांची गाडी आहे. साखरेची पोती मधे आहेत” हे सांगितल्यावर पोलीस बाजूला सरकले.

“साकोऱ्याच्या आप्पांची ही गाडी आहे असे आम्हाला आधीच का नाही हो सांगितले राव?” पोलीस नरमाईने ओशाळून म्हणाले.

“जा ! जा ! जाऊ द्या गाडी व आप्पांना आमचा राम राम सांगा” पोलीस म्हणाले. लागलेले ग्रहण सुटले.

‘हा असा झाला इतिहास बरे मित्रांनो. थोपटा आता माझी पाठ.’ नागनाथ हसत म्हणाला.

“पाठ नको, तुझ्या छातीचे ठोकेचे बिघडले की काय तेच मोजतो.” म्हणून दोन तीन बुक्के त्याच्या छातीवर दिले “जा आता तुझे ठोकेच बंद केले.” यावर सर्वच खळखळून हसले.

नागनाथने सविस्तर हकीकत सांगितली. ती अशी —” सांगितल्या प्रमाणे ओंकार बापूंनी एक छोटी पडद्याची गाडी व मेहेरगावची जवळची नातेवाईक असलेली स्त्री , तिची मुलगी आणि यशवंत यांना बरोबर दिले. अंधार पडल्यावर मेहेरगावात त्यांच्या नातेवाईकाकडे गाडी सोडली. खजिना लुटीचा शोध घेणारी पोलीस पार्टी मेहेरगावला तळ देऊन होतीच. कारण खजिना लुटीतील चौघेजण मेहेरगावला आले तेव्हा गावकऱ्यांनी दरवडेखोर म्हणून शंकेने त्यांचा पाठलाग केला होता. घरमालकाला विश्वासात घेऊन, जेवण करून फावडे, कुदळ व यशवंतला घेऊन ज्या शेतात नोटा पुरल्या होत्या ते शेत खुणेप्रमाणे शोधले. सर्व ढीग व चाऱ्या कोरून जेवढ्या नोटा सापडल्या तेवढ्या गाडीत घातल्या. गाडी गावात आणली. आई मुलाला घेऊन आम्ही पहाटेलाच मेहेरगाव सोडले. व तडक आडव्या रस्त्याने धुळे टाळून बोरकुंडला आलो.

ओंकार बापूंनी मोठी गाडी दिली व डांगर मळ्यातून खरबूज, टरबूजे आणून गाडीत खालीवर घालून गाडी हाकलली, ती सरळ नांदगावला. तिथला फार्स तुम्हाला सांगितलाच. आणि सहिसलामत बंदा तुमच्यापुढे हाजीर आहे.” (पुरलेल्या नोटांपैकी काही नोटा पेरणीच्या वेळी शेतात सापडल्या, असे मागाहून कळले.)

जवळ जवळ सारा खजिना आमच्या ताब्यात आला होता. तो न्यायला येणाऱ्या माणसाचा अजून पत्ता नव्हता. नोटांची पुडकी मोजून लहान लहान सिमेंटच्या गोण्यात भरली. ४० हजार रुपये खानदेशच्या कामासाठी तळोंद्याच्या शंकरराव व गोविंदराव मामा या कार्यकर्त्यांकडे दिले. पण नवशिकेपणामुळे ती माझीच चूक झाली. सरकारचे सूत्र तळोंद्याला भिडले. गोविंदराव मामांना व शंकर भाऊंना धुळ्याला नेले. त्यांचा अनन्वित छळ केला. शंकररावांनी ढोरकोठ्यात पुरलेल्या काही हजारांच्या नोटा पोलीसांच्या हाती लागल्या. व बाकीच्यांना घेऊन संधी साधून गोविंदराव मामा फरार झाले व भूमिगत कार्यात सामील झाले. शेवटपर्यंत. त्यामुळे आमच्या खानदेशच्या कामातही थोडा गोंधळ झाला.

आता यापुढे थांबणे धोक्याचे होते. पैसे न्यायला माणसे तर आली नाहीत म्हणून भल्या पहाटे घरातील कुणालाही काहीही न सांगता घरापाठीमागील बाजरीच्या खुडीची मोठी गंजी होती. त्यावर पुळे बाजूला करून मध्ये पोतड्या दडपल्या व निघायच्या तयारीला लागलो.

निघायचे, पण भाड्याला पैसे कुठे ? आम्ही लाखे होतो. पण त्या नव्या कोऱ्या लाखांना हाती धरता येत नव्हते. अथांग पाण्याच्या सागरात असलेल्याला घोटभर पाणीही गिळता येऊ नये अशी आमची केविलवाणी स्थिती होती.

करकरीत कोऱ्या नोटा व पुन्हा नंबर. तेवढ्यावरच उघडकीला येऊन बिंग फुटायचे व भयंकर प्रसंग यायचा.

फरारी अवस्था व भूमिगत जीवन तिरपगडे व भयंकर धोक्याचे असते. भूमिगताकडून झालेली अल्पशी चूक अंगलट येते. डाव उलटायला व सत्यानाशाला कारण ठरते. एखाद्या क्षुल्लक चूकीमुळे संबंध कार्याचा व नि कार्यकर्त्याचा नाश ओढवतो. म्हणून प्रत्येक बाबतीत सावधान व जागरूक असावे लागते. याचाच विचार सर्वप्रथम करावा लागतो. गोविंदमामा व शंकर भाऊंना पैसे देण्याच्या चुकीचे असेच प्रायश्चित्त घ्यावे लागले.

लंगडत लंगडत मी खोलीबाहेर पडलो.

वामनराव आप्पांच्या बैठकीत त्यांच्याजवळ प्रथमच जाऊन बसलो. व हळूच मी सुरुवात केली. “आम्हाला पैसे पाहिजेत. एक हजार निदान पाचशे तरी. आम्ही ते परत करू, दुप्पट चौपट” मी बोलून गेलो.

आम्ही असतानाच आप्पांचा फौजदार मित्र गुलाबसिंग राजपूत त्यांच्याकडे येऊन, पुख्खा झोडून, खजिना लुटीची इत्थंभूत हकीकत सांगून आपले जावई कुठे आहेत ही माहिती काढण्यासाठीच फेरी टाकून गेला होता.

आम्ही मात्र आप्पांना कसलीही माहिती सांगितली नव्हती व त्यांनीही आमच्याजवळ येऊन कसलीही चौकशी केली नव्हती.

आप्पांनी माझ्याकडे रोखून बघितले. त्यांच्या तीक्ष्ण बोलक्या डोळ्यात राग उफाळलेला मी पाहिला, नंतर खाली मान घालून उसने हसतच म्हणाले, “तुम्हाला पाहिजे तेवढे देतो. पण या परत करायच्या गोष्टी का बोलता? तुम्ही जगला वाचलात तर लाख मिळालेत, असे मी समजतो. पाचशेच काय हजार घ्या.” कधी भावनाविवश न होणारे आप्पा गदगदून बोलत होते. त्यांचा कंठ भरून आला होता. माझ्या पट्ट्या बांधलेल्या पायाकडे ते बघत होते. त्यांनी दिलेल्या हजार रुपयांच्या नोटा हातात चाळवत राहिलो.

आम्ही त्यांना वा कुणालाच न सांगता गंजीत पुरलेल्या नोटांची गठडी घेण्यासाठी माणसे पाठवणार होतो. म्हणून मी त्यांना सांगितले, ‘आमची माणसे येतील त्यांना तुम्ही शक्यतो सर्व मदत करा. सी. आय. डी. चीही माणसे येतील, फसवतील म्हणून हा खुणेचा कागद देतो.’ म्हणून पाव चतकोर कागदावर स्वस्तिकची मोठी निशाणी काढली. त्यातला अर्धा फाडून एक त्यांच्याजवळ देत म्हणालो, उरलेला माझ्या जवळचा अर्धा कागदाचा तुकडा घेऊन तुमच्या जवळच्या कागदाशी तो जुळला व परवलीचा ‘छत्रपती’ हा शब्द सांगितला की तो आमचा माणूस समजायच’ एवढे सांगून त्यांच्या पायंवर डोके ठेवले.

घरात गेलो. आल्यापासून प्रथमच सासूबाईंचे दर्शन घेऊन त्यांच्या पायांवर डोके ठेवले. त्यांच्या डोळ्यांना धारा लागल्या होत्या.

“जपून रहा.” कसेबसे रडके सूर त्यांच्या तोंडावाटे बाहेर पडले. त्यांनी हुंदका आवरण्यासाठी तोंड हातांनी झाकून घेतले. पण हुंदक्यांनी त्या गदगदत राहिल्या. मुलगी ७॥ वर्षाची शिक्षा होऊन तुरुंगात गेलेली आणि जावई —काय त्याचे हाल? कसे व्हायचे? या दुःखाने माऊलीचा बांध फुटला होता. मी त्यांची

काय समजूत घालणार? काय सांगणार? माझ्या शब्दांचा सारा डोलारा त्यांच्या हुंदक्यात वाहून गेला. मला तिथे उभे राहवले नाही. माया ! माया ! ज्या मायेला आम्ही पारखे होतो त्या मायेच्या या प्रचंड वेगात माझाही बांध फुटण्याची मला भीती वाटली. झटकन् परतलो.

नागनाथ, बापू सातारची माणसं गेली.

मला आप्पांनी रबरी बूट चढवले. डिचपल्लीला हैद्राबादकडे जाणारी मनमाड-हैद्राबाद गाडी मला गाठायची होती. माझ्यासाठी तयार केलेल्या बैलगाडीत मी बसलो. नांदगाव, मनमाडला जाणे मला वर्ज्य होते. म्हणून मनमाडच्या पुढचे स्मॉल गेज रेल्वेचे नगरसूल लहान स्टेशन. नगरसूलला साकोच्याचे तेली मास्तर जे लीलाचे गुरुजीही होते, त्यांच्या घरी उतरून गाडी परत केली.

पहाटेच्या गाडीत बसलो. व हैद्राबाद गाठले. हैद्राबाद खादी भांडारचे व्यवस्थापक, साने गुरुजींचे शिष्य व माझेही दोस्त रामशरण सोनीकडे उतरलो. माझ्या तळपायाचे ऑपरेशन खाजगी डॉक्टरांकडे त्यांनी केले व तळपायाच्या पंज्यावर व टाचेवर एकेक इंच चिरा दिल्या. खूप पू निघाला. एक महिन्यात सर्व आलबेल होऊन सातारचा रस्ता धरला.

उरलेला खजिना व मीही सुखरूप साताऱ्याला पोहोचलो.

ज्याचा शेवट गोड सारेच गोड !

पंढरपूर पलायन

भाग ४ था

[अनुक्रमणिका](#)

पलायनाची कैफियत !

संबंध ४२ च्या बंडात मी फक्त एकदाच पोलीसांच्या हाती लागलो. ते म्हणजे पंढरपूरला.

पण ७ -८ तासानंतर मी लगेच तुरुंगातून पळालो. माझे पंढरपूरचे पलायन म्हणजे एक रोमांचकारी, दर्दभरी, हर्षभरिही कहाणी आहे.

त्या संबंधीच्या समज-गैरसमजाची अनेक वादळे घोंगावली.

पण क्रांतिकारकांचे जीवन म्हणजे परिस्थितीच्या झोल्यावरचा खेळच असतो.

मी क्रांतिपर्वात एके ठिकाणी नमूद केल्याप्रमाणे बायकोला बहिण संबोधून पत्र लिहिण्याप्रमाणेच संपर्कात आलेल्या संबंधीत स्त्रीला बायको म्हणून संबोधण्याचा अनवस्था प्रसंग क्रांति काळात येणारच नाही असे नाही.

क्रांतिचे रूपच भयंकर तिरपगडे असते म्हणून क्रांतिकारकाचे जिवनही तिरपगडे बनते.

सर्वसामान्यांच्या जिवनाचे नियम क्रांतीला लागू पडले तर मग क्रांति ही क्रांतिच राहिली नसती.

त्यांतील अद्भुतता, अलौकिकता, दिव्यता नष्ट झाली असती.

जे सामान्य नव्हे ते असामान्य, जे लौकिकी नव्हे ते अलौकिक, प्रचलित रूढ नियमावलीपेक्षा सर्वस्वी वेगळे, अधिक काही असते, असल्या गोष्टी क्रांतीत नेहमीच्याच असतात.

म्हणूनच क्रांतिला दिव्यत्व प्राप्त होते. हे काय मीच सांगायला पाहिजे?

किस्मत खुल गई-

खजिना लुटीनंतर कसेतरी आम्ही सर्व खान्देशच्या बाहेर पडलो. आयुष्याच्या आणि आमच्या सातारच्या ४२ च्या चळवळीच्या इतिश्रीतून आम्ही सर्व सहिसलामत बाहेर पडलो एकदाचे.

साडेपाच लाखांच्या खजिना लुटीने हिंदुस्थानच्या संबंध ४२ च्या चळवळीत बसला नाही असा जिह्मारी टोला बसल्यामुळे ब्रिटीश सरकार हादरून गेले ! चवताळून उठले ! ब्रिटीश पार्लमेंटमध्येही त्याचे पडसाद उमटले. संबंध सी. आय्.डी. खाते आग्यामोहोळाप्रमाणे भण्भण् करीत उठले. अशा परिस्थितीत दोन महिन्यांनी औंध संस्थानातील आटपाडी गावी एकत्रित आलो. सारे हिशोब पैश्यांची बेरीज तपासली. फक्त लुटीच्या वेळी रस्त्यात फेकली गेलेली ५० हजार रुपयांची चिल्लर व जमिनीत गहाळ झालेल्या पाच हजार रकमेशिवाय सर्व रक्कम आमच्या ताब्यात आली होती.

एक लाख रुपयांच्या संघटनेचा प्रतिनिधी म्हणून मी विश्वस्त झालो होतो.

पाच-पाच रुपयासाठीच नव्हे तर चार-चार दिडक्यांसाठी, भाकरीच्या एका तुकड्यासाठी, रात्री-पहाटे दारोदार, विजनात लपत छपत फिरणारे आम्ही भूमिगत 'लाखे' झालो होतो.

साडे पाच लाख लुटण्यापूर्वी मी आणि विष्णू पाटील जंगलात झाडपाला ओरबडून खात होतो.

एक प्रसंग आठवतो. बोरकुंडजवळील होरपळ्याच्या जंगलात आमचा दोघांचा तळ होता. दिवस उजाडला. सूर्य मावळतीला लागला, तरी आमच्या भाकरीचा पत्ता नव्हता. चिंचेचा पाला ओरबडून खा, झाडाचा डिंक शोध, उंबराची फळे खा, शेवटी होरपळ्याच्या बारक्याशा मळ्यातील वालाच्या कच्च्या-पक्या शेंगा तोडून खाऊन गुजराण केली. अंधरा-पांघरायचा पत्ता कुठून असणार ! विहिरीच्या थाळण्यांत गुडघे पोटात घालून पडत असू ! ते भटके, अन्नाला मोताद, फाटक्या कपड्याला महाग असलेले आम्ही आज 'लाख' झालो.

पैसा आला, आता काय? हा एकच प्रश्न माझ्या डोळ्यापुढे फिरत होता. एक पैश्याचा अध्याय संपला होता. आता दुसरा कामाचा अध्याय सुरू झाला होता. आमच्या सळसळणाऱ्या रक्तात आता गुद्गुल्या होता होत्या.

खान्देशच्या कामाची, लढ्याची, स्वातंत्र्याची, प्रतिसरकारची चित्रे माझ्या डोळ्यासमोर तरंगत होती. खान्देशात आपले सरकार स्थापण्याच्या दिव्य स्वातंत्र्यस्वप्नाने मी वेडा झालो होतो.

पण खान्देशात कामाला सुरुवात कशी करायची ? याची मनात भवति न भवति झाली. खान्देशात जाणे अत्यंत धोक्याचे, म्हणून सूचना मिळाली होती.

काहीही झाले तरी खान्देशात सहा महिने तरी मी जाऊ नये असा सक्त हुकूम सातारच्या मित्रांनी दिला. सहा महिने हिंदुस्थानात कुठेतरी गडप व्हावे, नंतरच खान्देशात पाऊल ठेवा हा सर्व सातारच्या मित्र मंडळीचा सल्ला. तसा निर्णय झाला.

पहिली सुरक्षितता, नंतरच कार्य म्हणून माझ्या ओळखीच्या कुटुंबियाकडे मद्रासला जाण्याचा माझा बेत पक्का झाला. ज्याने त्याने आपापल्या कुवती व सोयीप्रमाणे पढे जावे अशीच अवस्था होती.

‘जेव्हा शत्रू भारी असेल संख्येने आणि साधनाने, त्यावेळी त्यावर अचानक हल्ला करावा नि डोंगरात पळावे’ हा शिवछत्रपतींचा, धनाजी-संताजीचा गनिमी कावा भूमिगत चळवळीतही आम्ही पाठ केला होता. डुकराला डिवचले की, डुकर मुसंडी मारीत अंगावर येतो पण ती मुसंडी चुकवली की झाले. डुकर सरळच पुढे जातो.

तसे सरकारला डिवचले की, सरकार चवताळलेल्या बिबट्या वाघ ज्याप्रमाणे गुरगुरत, डरकाळ्या फोडीत, शेपटी आपटीत, पंज्याने झाडाला ओरबडत फिरतो. तसे फक्त काही दिवसच सरकार पिसाळते. मग त्याच्या अंगावरून तुम्ही गेलात तरी त्याला शुद्ध रहात नाही. हे आतापर्यंत अनुभवले होते. म्हणून सहा महिने गडप होण्याचा निर्णय ठरला खरा. पण माझी चुळबूळ कशी बंद होणार !

दोन गोष्टींची विल्हेवाट लावूनच पुढे सहा महिने अज्ञात स्थळी जाण्याचा मी निश्चय केला.

पहिली म्हणजे, खान्देशच्या वाट्याला आलेल्या पैशाची व्यवस्था काय करायची ? दुसरी म्हणजे, खान्देशात क्रांतीची मुहूर्तमेढ कशी रोवायची ?

पैश्यासाठी कुणीतरी विश्वासू विश्वस्त पाहिजे होता. माझ्या डोळ्यापुढे दोन माणसे होती. एक केशवराव जेधे व दुसरे भाऊसाहेब हिरे. दोघांच्या ताब्यात पैसा द्यावा असे ठरवले. पण गाठ कशी पडणार?

या कामाबरोबरच खान्देशच्या मित्रांच्या गाठीभेटी घेऊन पुढील कार्यासाठी सर्व दुवे जोडून ठेवायचे. खान्देशात क्रांतीची पूर्व तयारी, ६ महिन्यांत झाली पाहिजे, म्हणून खान्देशातही क्रांतीची मुहूर्तमेढ रोवण्यासाठी आवश्यक त्या गाठी-भेटी, विचार-विनीमय, कार्यकर्त्यांच्या पैशांची व्यवस्था करणे, विखुरलेल्या, तुरुंगातून सुटून हताश बनलेल्यांना व तुरुंगात अडकलेल्यांना जोम व दिलासा देणे जरूरी होते. हेही काम मला करायचे होते. त्यासाठी एखादे सुरक्षित ठिकाण, मला पाहिजे होते.

आटपाडीपासून ३३ मैलांवर पंढरपूर होते. आषाढीची यात्रा तीन वारावरच होती. या यात्रेत लाखो लोक येतील. यात आपले लोक आले तरी खपून जातील. म्हणून पंढरपूरच्या यात्रेतच आमची जत्रा आटोपून घ्यायचे ठरवले.

पंढरपूरला खान्देशचे गुलाबराव पाटील (कापडणे, धुळे जिल्हा) हे शेतकी खात्यांत बंडींग खात्यात नोकरीला होते. त्यांचेकडे मी मुक्काम ठोकला.

या कामासाठी मला एका निष्ठावंत, विश्वासू पण बेडर तशाच लढवय्या जासुदाची जरूर होती. कै. यशवंत पाटील धुळे जिल्ह्यातील जुनवणे गावचे. हा आमच्या कार्यातील छोटा पण गुणाने मोठा असलेला, नुकताच तुरुंगातून सुटून, बाहेर येऊन आमच्या भूमिगतांच्या सहाय्यक झाला होता. त्यावर हे काम सोपवले.

सर्व चिट्ठ्या चपाट्या देऊन खान्देश, नाशिक, पुण्याकडे रवाना केले. तुरुंगात व तुरुंगाबाहेर असलेल्या भूमिगत कार्यकर्त्यांची यादी करून त्यांच्याकडे द्यायच्या रक्कमा त्यांना देण्यासाठी यशवंतला रवाना केले.

चार पाच दिवसांनी मि असलेल्या वाड्यातल्या लोकांनी मी सतत घरातच बसून राहिल्यामुळे कोण? काय ?—अशी चौकशी सुरू केली. त्यात भर म्हणजे राहत्या घराच्या कोपऱ्यावर एक काळी टोपी, फ्रेंचकट मिश्यांचा माणूस सतत ताटकळत उभा असलेला मला आढळला. मन संशयित झाले. घर बदलण्याचा निर्णय तिथल्या एका सहकाऱ्यापुढे टाकला. पण कुठेच काही जमेना. यात्रेची हालचाल जोरात सुरू होती. त्यानिमित्ताने मी स्वतःच बडव्यांच्या घराकडे मोर्चा वळवला. पंढरपूरच्या विठोबाच्या गाभाऱ्यात जणू माझा प्रवेश झाला. राहण्याबरोबरच रेशनचा अवघड असलेला प्रश्नही सुटला.

रेशमीकाठी तलम धोतर, गळ्यात जानवे, गंधाचा आडवा केशरी टीळा, बेलबुट्टीची टोपी, भगवद्गीता, पंचरत्नकथासाराची पोथी घेऊन बडव्यांच्या घरात ह्या क्रांतीच्या ब्राह्मणाने प्रवेश केला. पहाटे ५ वाजता उठून गंगेवर जाऊन ओलेत्याने विठोबाच्या पायावर डोके ठेवून ५ रुपये तिथल्या पुजाऱ्याच्या हातात ठेवून अंधारातच वाड्यात येऊन गीता पठणाचा माझ्या कार्यक्रमाने आमचा घरमालक बेहद खुष झाला. माझ्या क्रांतीच्या कर्म धर्माची सुरुवात तर ठीक झाली. मला पंधरा दिवस आणखीन् घालवायचे होते व तेथून मद्रासला ६ महिने पसार व्हायचे नक्की ठरवून त्यासाठी माझ्यावर जीव टाकणाऱ्या मद्रासी कुटुंबाला जमेकुट्याहून (आंध्रप्रदेशातील) बोलावून घेतले.

माझी पहिली गाठ पडली ती बोदवडच्या (जि. जळगावच्या) माधवराव पाटील या आमच्या कार्यकर्त्यांशी. तो तुरुंगातून नुकताच सुटला होता. गंगेच्या पैलतीरावरील देवळाच्या आवारात सायंकाळी भेट झाली. सेवादल हे आमच्या लढ्याचे माध्यम होते. त्याच्यावर सेवादल संघटनेची खान्देशातील जबाबदारी टाकून पुढील कार्याची रूपरेषा त्याला सांगितली. त्याच्या व कार्याच्या पैशाचीही व्यवस्था करून दिली.

व्यंकटेश माडगूळकरांची भेटही अशीच घेतली व त्यांचे सहकार्य जोडले. रत्नाप्पा कुंभारांच्या कार्याचे ते जोडीदार होते.

यशवंतला कबूल करूनही अजून कुणी आले नव्हते. खान्देशच्या मित्रांनी ५॥ लाखांचा एवढा धसका घेतला होता की यशवंत भेटला की ते जा ! लवकर नीघ ! कुणी पाहील ? म्हणून काढून लावीत.

आमच्या भेटीचे तंत्र ठरले होते. फक्त रात्री भेट. देवाच्या दर्शनाला अंधार पडल्यावर निघायचे. पूर्वी यशवंतने मुक्कर केली असेल त्या जागेवर जाऊन बसायचे. तिथे पाहुण्यांनी यायचे. तास दोन तास भेट चालायची.

अमळनेरचे पुसाळकर वकीलांना चिट्ठी दिली होती की, तुम्ही ताबडतोब या. सानेगुरूजींच्या प्रेरणेने व त्यांचेबरोबर मी राजकारणात ३० साली उडी घेतली. तेव्हापासून गुरूजींचे स्वप्न होते की प्रेस घ्यावा, पुस्तके छपावीत, काँग्रेसच्या प्रभावी प्रचारासाठी वर्तमानपत्र काढलेच होते. ते वाढवावे. मलाही वाटे, गुरूजींचे वाङ्मय प्रकाशित करून स्वस्तात वाटावे, गुजरातच्या सस्ता साहित्य मालेप्रमाणे माला

काढावी. किती स्वप्न आम्ही तुरुंगात व तुरुंगाच्या बाहेर खेळवली होती, पण १२ वर्षे ती स्वप्ने पूर्ण होण्याचा योग आला नाही. भिकाऱ्यांची संकोच्यांची स्वप्ने ती पुरी कशी होणार ? झोपेतील स्वप्नाप्रमाणे आमचे ते स्वप्नच ठरले. ते स्वप्न आता प्रत्यक्षात येण्याची परिस्थिती निर्माण झाली होती. म्हणून पुसाळकर वकील या गुरुजींच्या विश्वासू स्नेह्याला बोलावून १५ हजार रुपये प्रेस खरेदीसाठी घेऊन जाण्यासाठी भेटीबद्दल लिहिले होते.

पुण्याला महाराष्ट्र, प्रांतिक काँग्रेस कार्यकर्त्यांची महत्त्वपूर्ण बैठक होती. खान्देश, नाशिकचे अनेक कार्यकर्तेही येणार म्हणून त्यांचेशी संपर्क बांधण्याचाही प्रयत्न केला. भाऊसाहेब हिऱ्यांनाही यशवंत भेटून आला होता. पण कुणाचाच पत्ता नव्हता. म्हणून पुण्याच्या प्रांतिक काँग्रेसच्या मिटींगला यशवंतला पाठवले. येणाऱ्यांना तिकडून येण्याच्या तारखा व वेळा नक्की करून येण्याबद्दल यशवंतला बजावले होते. त्याप्रमाणे यशवंत तारखा नक्की करून आला. केशवराव जेधे यांनाही यशवंत भेटला. त्यांनी समाधान व्यक्त केले; पण येतो की नाही ते काहीच सांगितले नाही. भाऊसाहेबांनी तारीख, वेळी दिली होती.

पहाटेचा माझा कार्यक्रम रद्द केला. माझे पूजापाठाचे कार्यक्रम यथासांग पार पडत होते. पण आमच्या मद्रासी कुटुंबाला भाताशिवाय चालत नव्हते. आमचे बडवे १ रु. ला एक लहान पेला भरून तांदूळ देत, तेही फक्त ५ पेले. तेवढ्याने काय होणार ? मद्रास म्हणजे भात, कोळंबू (आमटी). भाताशिवाय त्यांचे हाल होऊन मुले आजारी पडली. म्हणून मुलांना व अर्ध्या कुटुंबाला परत पाठविण्याशिवाय गत्यंतर नव्हते. म्हणून जमेकुंट्याला त्यांना रवाना केले. व घरही बदलून घेतले सावधगिरी म्हणून. पण आमचा तो निर्णय चुकला. गाढवपणाचा ठरला. परत गेलेल्या मंडळींना पोलीसांनी पकडून मुसक्या बांधून पंढरपूरला आणले. आणि इतिहास घडला.

ज्या दिवशी त्यांना पंढरपूरला आणले तो दिवस आषाढी एकादशीचा होता. दिंड्या भजनांनी रस्ते फुलून गेले होते. मी माझ्या शेजारच्या मागील गच्चीवर उभा राहून रस्त्याकडील मौज पहात होतो. प्रथम घरानजीक असलेल्या पोलीस चौकीवर नजर गेली. पोलिसांच्याजवळ त्यांच्या कक्षेत राहणे म्हणजे तो आमचा पोलीस प्रूफ एरीया समजायचा. पोलीस गावभर, देशभर फिरतील पण आजूबाजूला कशाला बघतील ? ते बघतच नसत. हा पोलीसप्रूफ एरीया म्हणजे आमचा सुरक्षित एरिया असे. गच्चीवर गेल्यावर प्रथम माझे लक्ष आमच्या दोस्तांच्या ठाण्याकडे जाणे स्वाभाविकच होते. तिथे पोलीस गर्दीने उभे होते. व त्यांच्यात खादी टोपीधारी सी. आय. डी. चमकत होते. त्यापैकी काहींचे लक्ष माझ्याकडेच असल्याचे जाणवले. मला पाहिल्यावर दोन तीन खादी टोपी घातलेले सी. आय. डी. पोलीस झटकन दोन पावले मागे सरून भिंती आड झाले.

भूमिगत अवस्थेत डोके, डोळेच काय, पण शरीराच्या सर्व इंद्रियांना व अवयवांना एक चमत्कारिक धार येते. डोक्यात झटकन वीज चमकावी तसा झटकन् विचार चाटून गेला की, हे इकडेच का बघताहेत ? व दोघे तिघे झटकन् मागे का सरकले ? पण एक क्षणभरच. त्या माझा अहंकारानेच घात केला.

दुसऱ्याच क्षणी, चटकन विचार आला की, या बेट्यांना काय थांगपत्ता लागणार ? यांच्या टाळक्यात माझा पत्ता काढण्याची अक्कल सुचणार ? एक तिरस्कारपूर्ण कटाक्ष त्यांच्याकडे फेकून शेजारच्या घरापाठीमागील वडाच्या फांदीला बांधलेल्या दोराकडे अभिमानाने बघितले. वेळप्रसंग आलाच

तर या दोराने मागच्या जंगलाप्रमाणे वाढलेल्या उजाड भागात हुप्या माकडाप्रमाणे उडी मारता येईल. मनात बुडबुडे उठले, तसे गेले.

घटकाभर रस्त्यावरील दिंड्या-भजनाचे ताफे पहाण्यात गुंग झालो.

मुंबईचे कॉ. के. एन्. जोगळेकर कम्यनिस्ट; पण आमच्या चळवळीचे सहानुभूतीदार होते. यांना ५०० रु. आमच्या कार्यासाठी पाठविले होते. त्यांची माझी गाठ पडायची होती. भाऊसाहेब हिरे यांचाही वायदा होता. त्यांची भेटण्याची वेळ व ठिकाण आज ठरवणार होतो. पुण्याला पुसाळकार वकील यशवंतला भेटले-पण येण्याची त्यांनी धास्ती खाल्ली होती.

काल रात्रीच आमच्याशी संबंधित पंढरपूरच्या जुन्या गांधीवादी कार्यकर्त्या सत्यभामाबाई कुवळेकरांच्या घरी गेलो होतो. त्यांच्या घरातील एका तरुणाने माझ्यासाठी एक उत्तमपैकी नवे कोरे ७ बारी पिस्तूल आणले होते. शिवाय पंढरपूरच्या खादी भांडाराचे चालक देवराम मोरे यांचेकडे ठेवलेल्या रकमेपैकी ५००० रु. त्याने आणले होते. ते घेऊन जाण्याबद्दल त्यांनी सांगितले. पण आणखी ३० हजार रुपये देवरामकडून आणा म्हणजे ३५ हजार रुपये व पिस्तूल मी घेऊन जाईन असे सांगून परतलो होतो. आज रात्री ३५ हजार रुपये व पिस्तूल मला घरी आणावयाचे होते. भाऊसाहेब हिरे यांचे गाठ घेऊन केव्हा हे पैसे त्यांच्याकडे देऊन मोकळा होतो यासाठी मी उत्सुक होतो. अधीरही होतो.

यशवंतने दुपारी फक्त एकदाच टपाल घेऊन यावे. येणाऱ्यांची भेट घेऊन रात्री कुठे ? किती वाजता यायचे हे ठरवून जावे व मी त्यावेळी व त्याठिकाणी रात्री जाऊन सर्व कार्यक्रम पार पाडावे असा आमचा शिरस्ता होता.

त्याप्रमाणे यशवंत दुपारी टपाल घेऊन आला. त्या टपालात एक पत्र भिका अप्पा पाटील या खान्देशच्या पुण्याला मिलिटरीत नोकरी करणाऱ्या मित्राचे होते. येरवड्याच्या तुरुंगात सौ. लीलाची भेट घेतल्याचे आनंदाचे वृत्तही त्याने लिहिले होते.

एक पत्र अच्युतराव पटवर्धनाचे होते. अच्युतरावांना आम्ही 'काकाजी' म्हणून असू. काकाजी हे त्यांचे भूमिगत नाव. त्यांनी मला ताबडतोब भेट झाली पाहिजे म्हणून लिहून, केव्हा ? कुठे ? कधी ?-ते विचारले होते. नेहमीच्य रिवाजाप्रमाणे बाकी आलेली पत्रे वाचून फाडली. व आवश्यक असलेल्या पत्रांना उत्तरे लिहिण्यासाठी ती पुढे घेऊन बसलो. पेटी हे माझे डेस्क. भिका पाटलांच्या पत्राला अर्धे उत्तर लिहून झाले नाही तो समोरच्या दरवाज्यातून कुणाची तरी सावली पडल्याचा भास झाला. वर मान करून बघतो तो सुटाबुटातला माणूस दोन्ही हात खिशात घालून हसत उभा ! क्षणात डोळ्यापुढे गुडूप अंधार पसरला व दुसऱ्याच क्षणी डोक्यात लखकन् वीज चमकावी तसे झाले. माझ्या गळ्याभोवती फास आवळला गेला होता.

हाताची चुळबुळ झाली. फाऊंटन पेनची बोटे घट्ट आवळली गेली. पण ते फाऊंटनपेन होते. पिस्तूल थोडेच होते ? ते पिस्तूल असते तर ? तर काय ? गोळी सूं S सूं करीत हसणाऱ्याच्या हृदयाला भिडली असती व समोर असलेल्या दोराला हुप्या माकडाप्रमाणे झोका घेऊन क्षणात मागील भिंतीवरून पलीकडे उडी मारून पसार झालो असतो. पण माझी असहायता फाऊंटनपेनने जागी झाली. माझे तोंड

कोरडे पडले होते. कपाळावरून दरदरून घाम आला होता. तरीही तसाच उठून हस्तांदोलनासाठी हात पुढे करीत हकीम साहेबांकडे दोन पावले सरकलो. पण तो एक पाऊल चटकन मागे सरकला. ‘काही नाही ना?’ त्याने दचकत, दबकत भेदरटपणे, पण हसत विचारले.

बाबा काही असते तर बसल्या बसल्याच हात पुढे येण्याऐवजी गोळीच आली असती तुझ्या स्वागताला. असा विचार मनात येताच मी हकीमशी जोरात हस्तांदोलन केले.

पडक्या, चिटक्या पण खेळकर आवाजात मी म्हणालो, “बाकी धन्य आहे तुमची. आम्ही सात पाताळात लपलो तरी तुमचा यम तिथेही पाठलाग करीत माग काढतोच. शेवटी गाठलेच तुम्ही आम्हाला एकदाचे !” हे मी म्हणत असतानाच त्यानेही माझा हात जोराने दाबून हस्तांदोलन केले. त्याचा चेहरा काही धोका नाही म्हणून अधिकच फुलला होता. त्याच्या आयुष्यातील हा बहुमोल क्षण होता.

५॥ लाखांच्या डाकूंच्या म्होरक्याला, सरकारच्या अव्वल नं. १ च्या शत्रूला पकडण्याच्या मानाचा तो धनी झाला होता. त्याच्या प्रत्येक हालचालीत आपण धन्य झालो, सार्थ झाल्याचे प्रचीती मला दिसत होती.

आमच्या हकीम साहेबाने मला पकडण्यात कौशल्य व बहादुरी दाखवली होती.

५॥ लाखके डाकूको, सरकार के अव्वल नं. १ दुष्मन को उन्होने गिरफ्तार किया था ! उनकी किस्मत खुल गई थी । लेकिन सिर्फ ८ घंटे के लिए !

मी धूम ठोकली.

हकीम साहेबांनी पहाटेसच पंढपूरच्या विठोबाच्या देवळाचे दरवाजे रोखले होते. मी देवळात आलो तर निसटून जाऊ नये म्हणून ही सावधगिरी होती.

आमच्या पूर्वीच्या घराच्या बडव्याला सकाळीच अटक करून ठेवली होती. आमच्या वाड्याला पोलिसांनी वेढले होते. मगच हकीम साहेब आत आले होते.

मी अगदी आईस्क्रीमसारखा थंडगार झालो होतो. सुरूवातीला दहा-पंधरा मिनीटे शुद्ध-बुद्ध हरपलेल्या माणसाप्रमाणे माझी अवस्था झाली होती. यंत्राप्रमाणे माझे हात, पाय, तोंड काम करीत होते.

नंतर अत्यंत शांत मनाने मी माझे पत्र, कागद, नोटबुक, बॅग वगैरे हकिमांच्या स्वाधीन केली. पानन्पान त्याने चाळून पाहिले. बॅगचा कोपरान् कोपरा तपासला.

“पण काय हो पैसे कुठे आहेत ?” हकीमने औत्सुक्याने प्रश्न केला. मी माझे पैशाचे पाकीट त्यांच्यापुढे फेकले.

“अहो हे पैसे नाहीत, तर नोटा लाखांच्या,” “ हकीम मिसकील डोळे मिचकावीत म्हणाला.

“अहो साहेब, नोटा जायच्या तिथे पोचल्या आहेत. तुमचा हात पोचण्याच्या पलिकडे त्या गेल्या आहेत.” माझ्या या टोमण्याने हकीत थोडा उखडला.

“मला त्या नोटा पाहिजेत.” हकीमची हुकमी जरब.

“अहो तुम्हांला वेड तर नाही लागलं?” मी हसून उपरो धाने म्हणालो.

हकीम पुरा उखडला; पण तो राग त्याने गिळून कडवटपणे म्हणाला; “तुम्ही एवढ्याने कसले दाद देता, म्हणा !”

पुन्हा साखर पेरणीच्या आवाजात म्हणाला, “आता तुम्हाला त्या नोटांचा काय उपयोग हो ?” त्याला वाटले जणू मी माझे घर भरण्यासाठीच लुटल्या होत्या.

कुठे जमिनी-बिमीनीत गाडल्या नाहीत ना?” माझ्या पुढील जमीन खरोखरच त्याने ठोकून बघितली.

“कोपऱ्यात वा पलिकडच्या खोली-बिलीत तर पुरलेल्या नाहीत ना? अहो सांगून टाका. द्या दाखवून आणि व्हा मोकळे !” कोल्ह्याच्या नजरेने माझ्या डोळ्यात बघत तो हसत म्हणाला.

“अहो साहेब, नोटा पुरून, गाडून दरवडेखोर ठेवीत असतील. आम्ही राजकीय बंडखोर आहोत, हे तुम्ही विसरलेले दिसता ! आम्हाला, तुम्हाला पकडता येईल, पण आमच्या नोटा तुम्हाला सापडण्याइतक्या नामर्द नाहीत.” मी खळखळून हसलो.

हकीम सर्द झाला. त्वेषाच्या जहरी भाल्याचा कटाक्ष माझ्याकडे फेकीत तो एवढेच म्हणाला, “ठीक ! ठीक ! तेही पाहीन” म्हणजे सावजाला पुरा घेरल्यानंतरच त्याच्यावर वार करायचा हा शहाणपणाचा निर्णय त्याने घेतला. माझी स्तुतिस्तोत्रे गायला सुरूवात केली.

“काहीही असो, तुमच्यासारखा बहादूर कुणी नाही. तुमच्या तोंडावरच मी हे सांगत नाही. बापूसाहेब (तळोंद्याचे ता. चाळीसगावचे रूपसिंग पाटील सौ. लीलाचे मामा) माझे दोस्त आहेत. त्यांना मी हेच सांगितले. तुमच्या धाडसाला तोड नाही. (जणू मी एकटाच लुटणाऱ्यात बहादूर होतो.) संबंध ४२ च्या चळवळीत आतापर्यंत घडले नाही ते तुम्ही करून सरकारला हादरून सोडले. या बदल आम्हालाही अभिमान वाटतो. शत्रू असावा तर असा बहादूर असावा.” म्हणून हकीमने खरोखरच माझी पाठ थोपटली.

गळाला मासा लटकत नाही तर कणकेची ही गोड गोळी हकीमने दिली. त्याच्या या गुलगुलीचा फायदा घेण्यासाठी पाणी पिण्याचे निमित्त करून दरवाज्याजवळच्या मोरीच्या ओटलीवर मी उकड बैठक घेतली. बाजूला असलेल्या खिडकीकडे उत्सुक दृष्टीने मी पाहिले.

“छु ! मार उडी ! पहिली खिडकीच्या बाहेर ! दुसरी खालच्या मजल्यावर. पण वाड्याच्या दरवाज्यात असलेल्या पोलीसांच्या हातात अचानकच पडेन. मग संपले सर्व काही.” एका क्षणातल्या चित्रपटाने मला एवढी ग्लानी आली की, मी माझे डोके दोन्ही हातांनी दाबून धरले.

“काय डॉक्टर ! काय डोके दुखते का ?” हकीम खवचटपणे म्हणाला.

“नाही हो ! काल उपवास व आज सकाळपासून जेवलो नाही, म्हणून जरा चक्कर आल्यासारखे झाले.” मी हळूच डोके दाबत म्हणालो.

घटाघटा पाणी प्यालो. थंड पाणी प्याल्याने मला थोडी हुशारी आली. मी तिथून उठून हकीम जवळ बैठक घेतली.

पंच आले. आमच्या सर्व सामानाचा पंचनामा झाला. हकीमने ऑर्डर सोडल्याबरोबर चार शस्त्रधारी पोलीस काढण्याबेड्यासहित धावत आले.

बेडी-सी.आय.डी. च्या व माझ्या हातात ठोकली. दंडाला व छातीवरून काढण्या बांधण्यात आल्या. नवरदेव जसा आपला जरतारी पोषाख चापून चोपून बघतो तशा माझ्या काढण्या मी चापून चोपून बघितल्या. यशवंतला ही तसेच जेरबंद केले.

या दृश्याने आमचे मद्रासी कुटुंब हादरून, भांबावून गेले. त्यांच्या मनी मानसी कल्पना नव्हती. आणि हे झाले काय? हे पोलीस, ह्या बेड्या, ह्या काढण्याच्या प्रकाराने ते हादरले. सज्जन माणसाला असे का करतात म्हणून त्यांच्या डोळ्यात अश्रूपूर लोटला. मी त्यांना समजावून, अम्माच्या पायांवर डोके ठेवून त्यांचा निरोप घेतला.

पुढे १०-१५ व मागे १०-१५ पोलीसांच्या पहाऱ्यात आम्ही बाहेर पडलो. तिथून जवळच असलेल्या गावातील पोलीस ठाण्यात चालत नेले. मला लॉक-अप मध्ये कोंडले. कुलपाचा खडखड आवाज झाला. यशवंतला जिन्याने वर आणण्याची ऑर्डर हकीमने करड्या आवाजात सोडून, दाड् दाड् जीना वाजवीत वर चढला.

लहानगा यशवंत जिन्यात घुसला. मी गज धरून वेड्यासारखा पहात होतो. माझ्या छातीचे ठोके धड् धड् करीत होते. ‘नका ! नका ! त्या लहानग्याला नेऊ नका ! माझे काय करायचे ते करा !’- मन आतून घंटेप्रमाणे ओरडत, आक्रंदत होते.

गजावर असहाय्यतेने डोके टेकले. माझे डोके सुन्न, बधीर झाले. अंतःकरण भरून आले. डोळ्यांतून पाण्याची धार वाहू लागली नसती तर मी हंबरडाच फोडला असता. इतका मी गुदमरून गोलो होतो. मनाचे कान करून यशवंतच्या माराच्या किंकाळ्या ऐकू येतात का म्हणून डोळे फाडून, कान टवकारून, केविलवाणेपणाने, हताशपणाने उभा होतो. मग झटकन गज सोडून लॉक-अप मध्ये येरझारा घालू लागलो.

पट्ट्याचा वाघ पिंजऱ्यात अचानक सापडावा तसा मी सापडलो होतो. सारे शरीर, शरीरातला अणू-अणू ख-ख करू लागला. भयंकर तगमग होऊ लागली. शरीराची बोटा न् बोटी चेंदून काढावी असे क्षणभर वाटले. वाटे चमत्कार व्हावा. अंग फुगत फुगत जावे आणि भिंती दरवाजा, घर कोलमडून पडावे. अंशानेही शांत वाटेना ! तगमग थांबेना ! बाहेर कसे पडायचे ! कसे पळता येईल? हाच नाद मनात घुमू लागला !

“पोलीस ! इधर आव !” जोरात आरोळी ठोकली., “हमको प्यास लगी ! पेशाब लगी ! टट्टी लगी !” म्हणून ओरडावे, दरवाजा उघडू द्यावा नी छू करावे असे मनात दाटून आले. पण बाहेर पडण्याचा दरवाजा एकच होता. यात्रेमुळे पोलीसांची सारखी रीघ लागली होती. आपण उडी मारावी, तिकडून पोलीसांनी नेमके दरवाज्यात शिरावे की, साराच मामला खलास होईल म्हणून ‘काही नाही’ असे सांगून हाक मारलेल्या पोलिसाला परत पाठविले.

संधी एकदाच मिळेल. ती संधी फुकट गेली की, हातापायात बेड्या पडतील. मग पळणे दूरच. असा मनाशी विचार केला. शांतपणे बाहेर पडण्याचा उपाय शोधू लागलो.

गांधीजीनी सत्याग्रहाची दीक्षा दिलेली. आमची पूर्वीच्या लढ्यात धडपड जेलमध्ये जाण्याची. लाठ्या -काठ्या-गोळ्या खाण्याची. आज या लढ्यात आम्हाला तुरुंग फोडून पळता कसे येईल, लाठ्या, काठ्या गोळ्या-मिळेल त्या साधनाने सरकारशी सामना कसा करता येईल ही आमची धडपड. सत्याग्रही वीरांना क्रांतीची दीक्षा घ्यावी लागली होती. राजकारणाचे केवढे हे क्रौर्य ! आणि हिंसा-अहिंसेचा घोळ घालणाऱ्या राजकारण्यांना ही साधी गोष्ट कशी उमजत नाही या विचाराने माझे मलाच हसू आले. इतक्यात गजाच्या दरवाज्याजवळ येऊन गज धरून दोन सी.आय्.डी. नी मला नमस्कार घातला !

“ओळखले का?” म्हणून हळूच विचारले.

“मी तुमच्या दवाखान्यातून औषध घेत असे ! आठवते का ?” किरकाडा चौधरी म्हणाला.

“मी तुमच्या अमळनेरच्या तोताराम साळ्यांचा जावई. तुमच्या आई आमच्या घराशेजारीच राहतात.” दुसरा साळी म्हणाला.

“शाब्बास ! माझ्या औषधाला आणि शेजाराला चांगलेच जागलात? चांगले उपकार फेडले !” मी कडवटपणे बोलून गेलो. त्याने ते दोघे शरमिंदे झाले; पण सी.आय्.डी.च ते. बेरडपणा आणि उलट्या काळजाचे बनण्याचीच शिकवण त्यांना. आम्ही परस्परांना चांगले ओळखून होतो. मी स्वतःला सावरले.

अगदी गजाजवळ तोंड नेऊन हळूच म्हणालो, “अरे, या नोकरीत काय मिळनार आहे तुम्हाला? मला जर या गोष्टीची आगाऊ कल्पना दिली असती तर दहा दहा हजार रुपये एकेकाला दिले असते. तुमचे जन्माचे कल्याण नसते का झाले?” मी त्या दोघांचे हात दाबले व त्यांना चाचपले ! मधाचे बोट त्यांना लावून दिले.

“बरे, अच्छा ! हो गया सो हो गया ! तुम्ही आम्ही खान्देशी आता दोस्त झालो यापुढे ! काय दोस्त हो ?” त्यांच्या डोळ्यात माझ्या म्हणण्याचा काय ठसा उमटतो. तो मी न्याहाळू लागलो. मला आशा वाटली ! भारावलेल्या मनाने त्यांनी मला नमस्कार करून आपल्या उद्योगाला ते गेले. तीही माणसेच होती.

थोड्या वेळाने यशवंतला खाली आणले. मला लॉकअप मध्येच बेड्या घालून बाहेर काढले. पूर्वीप्रमाणे मला व यशवंतला काढण्यांनी जाम केले व २०-२५ पोलिसांच्या मध्ये पोलीसगाडीत घातले.

यशवंताचे डोळे भेदरल्यासारखे पण निग्रही दिसले. गोऱ्या मोऱ्या तोंडाने तो माझ्याकडे बघून केविलवाणा हसत होता. मी त्याच्या बोटात बोटे अडकवली. त्याचा खांदा दाबला. “यशवंत, घाबरायचे नाही. हिंमतसे काम लेना पट्टे,” त्याच्या कानाजवळ तोंड नेऊन हळूच म्हटले.

आजूबाजूला टवकारून बसलेल्या सी.आय.डी.व पोलिसांच्या पहाऱ्यात यापेक्षा जास्त मी काय बोलणार होतो ?

गावाबाहेरच्या एका रहदारी बंगल्यात मोटार शिरली.

दोन धिप्पाड, उंचपुऱे इंग्रज गृहस्थ, मोटारीतून उतरल्याबरोबर धावतच आले. त्यांच्या कपाळावर विस्मयाच्या व कुतूहलाच्या आठ्या पडल्या होत्या.

“Are you Dr. Uttamrao?” (“तू डॉ.उत्तमरावच का ?”) गोऱ्या डी.एस.पी.ने माझ्या समोर येऊन मला अगदी खालीवर न्याहाळीत विचारले. त्या दोघांनी न्याहाळीत माझ्याभोवती एक प्रदक्षिणाच घातली. मी आणि मिसरूडही न फुटलेला यशवंत म्हणजे त्यांच्यापुढे उंदरासारखे होतो.

त्यांना ५॥ लाख लुटणारे आम्ही अशी किरकोळ माणसे असू अशी जणू खात्री वाटत नव्हती म्हणून -” Really are you Dr. Uttamrao? (खरोखरच,डॉ. उत्तमराव तुम्हीच का ?) असा प्रश्न त्यांनी पुन्हा केला.

‘Yes’ (होय.) ठसक्याच्या आवाजात मी उत्तर दिले.

“I am glad to see you” . (तुम्हाला बघून मला आनंद झाला.) म्हणत माझ्याशी त्याने खिलाडूपणाने जोराने हस्तांदोलन केले. खरोखरच कौतूकाने तो म्हणाला. ‘Thank you’ (‘आभारी आहे’) मीही हसत खिलाडूपणाने परतफेड केली.

यात्रेसाठी मुक्कामाला असलेल्या कलेक्टरपुढे आम्हाला उभे करण्यात आले. छळ केला? मारपीट केली का? इ. औपचारिक प्रश्न केले. गाडीत बसलो. मोटार परत फिरली. सायंकाळ होत आली होती. गावात शिरली तो म्युनिसीपालीटीचे दिवे लागले होते.

गावालगतच्या पोलीस लाईनजवळील तिथल्या अधिकाऱ्यांना मोटारीतूनच हकीमने सांगितले, “उद्या सकाळी आम्ही यांना घेऊन जाणार. तेव्हा पूर्वीच्याच लॉक-अप मध्ये रात्रभर ठेवतो.” एवढं सांगून मोटार हाकलली.

मी समजून चुकलो की, आता फक्त एवढी रात्रच. जर इथून निसटलो नाही तर धुळ्याच्या तुरुंगातून निसटणे भयंकर महाग पडेल. काहीही करून लवकर निसटले पाहिजे हा निश्चय मी मनाशी केला.

“बेटा यशवंत, हिंमत सोडू नकोस.” बोटाने बोट गुंतवून मी पुन्हा पुन्हा त्याच्या कानात सांगत राहिलो.

जुन्या लॉकअपच्या वाड्यापुढे आमची मोटार थांबली. मी निश्चयाने दरवाज्यात पाऊल टाकले. चाल धिमे केली. दरवाज्यात शिरल्याबरोबर शिंकरायचे निमित्त करून निरीक्षण केले—चौक, कोपऱ्यात संडास, ५-७ पावले चौकातून चालत गेल्यावर ३-४ दगडी पायऱ्या, पुढे ४-५ पावलावर लॉक अप. लॉक-अपच्या एका बाजूला बाकड्यावर ५-६ पोलीस बसलेले. मी असे अगदी बारीक निरीक्षण करीतच पायऱ्या चढलो. ३-४ पावले लॉक-अप जवळ गेल्यावर हकीमने हुकूम फर्मावला की, “त्यांना काय मागतील ते जेवायला द्या.”

‘अच्छा डॉक्टर’ म्हणतच हकीम ३-४ फलांगात जिन्यावर गेलाही. यशवंतला वरच नेले.

हकीमला आनंदाची जणू मस्ती चढली होती. गडी अगदी खुशीत होता. त्याच्या माझ्याशी वागण्याने मी कुणी तरी मोठे कुळ आहे हे पोलीसांनी हेरले. जेल पोलीसांनी मला ताब्यात घेतले. माझे दोघे सी.आय.डी. बंधू माझ्या पाठराखणीच होते. त्यांना म्हटले, ‘मिस्टर चौधरी अँड साळी, मला चांगले चमचमीत भोजन आणा. फर्स्ट क्लास आणि बघा तुम्हीही माझ्याबरोबर खाना घेतला पाहिजे बरं का ? तुम्हाला आज मोठं घबाड मिळाले. त्याचा आनंद आपण खाण्याने साजरा करू या.”

“अवश्य, अवश्य.” त्या दोघांनी जणू माझा शब्द झेलला.

“मला अगोदर शौच्याला जायचे आहे. तोंड धुवायचे आहे. नंतर सावकाश मजेत खाना !”

माझ्या या मागणीने त्यांनी पोलीसांना लगेच हुकूम सोडला. “यांना संडासला घेऊन चला.”

पोलीसांची येजा संपली होती. माझे लॉकअपकडे असलेले तोंड मी दरवाज्याकडे गप्पा मारता-मारता संथपणे फिरवले. माझ्या काढण्या धरलेले पोलीसही माझ्या मागे लॉकअपकडे गेले. त्यांनी माझ्या काढण्या सोडल्या ; पण बेड्या ?

मी अर्थपूर्ण नजरेने सी.आय.डी. बंधूद्वयांकडे पाहिले. हडकुळ्या चौधरीने “काढा ! काढा !” म्हणून जमादाराला हकम सोडला. बेड्या काढणाऱ्यांनाही मागे जावे लागले. समोर फक्त जमादार. बेड्या काढल्याबरोबर दुसरा पाय पवित्र्याने रोवला. डोळे चोळण्याच्या निमित्ताने दोन्ही हात वर करून पुढील

जमादार पोलीसांच्या पोटात हाताच्या कोपराचा गुद्दा घातल्याबरोबर 'अब्बा, अब्बा', म्हणून तो कोलमडलाच. तोच मी चौकात फलांग मारलीही. दुसरी फलांग मारली. तो चप्पल निसटून बाहेर पडण्याच्या दरवाज्यावर आदळलोच. तसाच धडपडत उठत दरवाज्याबाहेर तिसऱ्या फलांगाने शरीर बाहेर झोकून दुसऱ्या पायातील चप्पलही झटकून धूम ठोकली.

एवढे सर्व रामायण घडले पण कसलाही भीतीचा, मृत्यूच्या भीतीचा स्पर्श-लवलेश सुद्धा झाला नाही.

खडकावर बी उगवलेच कसे? आम्ही निश्चयाच्या अभंग खडकावर उभे होतो ना?

: नंगा बुवा :

काही सेकंदात हे नाट्य घडले. शिट्या फुंकल्या गेल्या. पोलिसांनी धडाधड चौकात उड्या मारल्या. ते माझ्या पाठलागासाठी धावले. वाड्यालगतच्या बोळात मी झटकन वळलो. तो पोलिसही माझ्या पाठीमागे धावताना दिसले. माझ्या अंगात कोट असल्याने पळता पळता कोट काढून फेकून दिला. पोलिस मागे व मी पुढे, आमची शर्यत सुरू झाली. मी हरणासारख्या टुण् टुण् उड्या मारीत, घराच्या मागील परसदारांच्या भिंतीवरून उड्या घेत पळत होतो. पोलीस फदडक् फदडक् पळत होते, तर मी तिरासारखा धावत होतो. दोन-चार मिनीटांतच त्यांच्या दृष्टिआड झालो. दोन बोळ ओलांडले. तिसऱ्या बोळात शिरलो. एका घराच्या दरवाज्याच्या आत भिंताला टेकून उभा राहिलो. पण भात्यासारखा माझा श्वास चालला होता. त्या आवाजाने घरातल्या माणसाने दरडावून, 'कोण? कोण? बोलत का नाही हे, उत्तर का देत नाही?' म्हटले व जिऱ्यावर आला. चटकन दरवाजातून पुन्हा बोळात शिरलो. लॉकअपकडून येणाऱ्या हमरस्त्यावर आलो. डाव्या बाजूला बघितले, तो काय?' पाच-दहा पोलिसांचा ताफा रस्त्याने धावत येताना दिसला. माझे सात गेले नि पाचच राहिले. मला भान राहिले नाही. मी रस्त्याने पुढे पळण्याऐवजी सरळच समोर पटांगणाकडे धूम ठोकली. तो मोठा बंद चौक होता. पाठीमागून पोलीस व आजूबाजूला उंचच उंच भिती. मी पोलिसांच्या कोंडीत अनायासेच सापडलो.

पटांगणात कीर्तन सुरू होते. मोठा जनसमुदाय होता. कीर्तनाच्या एका बाजूला मी व दुसऱ्या बाजूला पोलीस. पोलिसांच्या नि माझ्यात हुतुतूचा खेळ सुरू झाला. पुन्हा रस्त्यावर पळणे म्हणजे पोलिसांच्या हातात अलगद् पडलो असतो. पोलिसांनी मला पकडण्यासाठी फेर धरला. घेर पुरा होण्याच्या आत समोर पाहिले. एका बाजूने लांबच्या लांब भिंत व कोपऱ्यात लाकडाची जंगा वखार. भिंतीला लागून लाकडाच्या वखारीतील गोल छोट्या मोठ्या ओंडक्यांचा हुडा भिंतीच्या वरपर्यंत रचलेला दिसला. मी काहीही विचार न करता ओंडक्याच्या हुड्यावर माकडासारखा भरभर चढलो. मध्येच एखादा ओंडका गडगडत खाली जाई. ओंडका घसरला की, अंगावर येईल म्हणून पोलीस लांब पळत. हा तमाशा एक क्षण बघून घेतला. विजयाचे हसू फुटले. झटकन वळलो नी १०-१२ फूट उंच भिंतीवरून बेधडक उडी ठोकली. दगडी मोठ्या गटारीवर आदळलो. पण दुखापत कसलीच झाली नाही हे आश्चर्य. तसाच धडपडत उठून धूम ठोकली.

माझ्यातले सारे भान नष्ट होण्याची वेळ आली होती. केवळ माझ्या जागृत झालेल्या इच्छाशक्तीने मी एकेक फलांग पुढे फेकित होतो. केव्हा ती संपेल व मी लोळागोळा होऊन जमिनीवर निपचीत पडून

जाईन, याचा भरवसा नव्हता. अशातच रस्त्यावरील एक बोळ ओलांडून पुढे गेलो. आता मर्यादा संपत आली. माझे शरीर कोलमडणार असे वाटू लागले. तो दुसरा बोळ ओलांडला. दिव्याच्या खांबाभोवती प्रकाश मिणमिणत होता. बाकी सारा अंधारच होता.

तिसऱ्या बोळात पाय वळले. कोपऱ्याच्या पहिल्याच दरवाज्याशेजारच्या संडासाचे भंगीदार खासकन ओढून शरीर आत ढकलून दिले. भंगी दरवाजा ओढून बंद केला व त्यावर डोके टेकून दिले. जवळजवळ पाच मिनीटे जणू बेशुद्धावस्थेतच होतो. कुठे? काय? याचीही शुध्द बुध्द हरपली होती. हळूहळू भानावर आलो. पंधरा वीस मिनीटे झाली असतील. पोलिसांच्या चपला बुटांचा खाड् खाड् आवाज आला. संडासाजवळच्या घरात धडधड शिरले.

“इथे कोणी आले होते का?” दंडा दरवाज्यावर आपटीत त्यांनी विचारलेले ऐकू आले.

“बाबा, इथे कोणीही आले नाही !” आतून कुणीतरी बायामाणसांनी उत्तर दिले.

माझ्या संडासाच्या पुढील दरवाजाही दंड्याने ठोकून पुढे मागे ढकलल्याचा आवाजही माझ्या कानी आला. मी अधिकच श्वास रोखला. आणि उगीचच अंग चोरून घेतले.

आता अर्धा तास झाला असेल. हळूहळू माझी घ्राणेंद्रिये तिथल्या वासाने भरू लागली. डोके त्याने भणभणू लागले. जीवही गुदमरल्यासारखा झाला. ओकारी होण्यासाठीही पोटाची दामटी वळली. एका हताने तोंड व दुसऱ्या हाताने पोट दाबून धरले. शरीरातून कुठेतरी, कसलीतरी चमत्कारिक लाट उठली. सर्व शरीरातील अणू-अणूंना ती वीजेसारखी गरम करीत गेली नि दुसऱ्या क्षणाला ओकारी थांबून बेचैनी थांबली.

नाक दाबून, तोंडाने श्वास सुरू ठेवला. तासाभराने भंगी दरवाजा हळूहळू किलकिला केला. आणखीन् थोडा. थोडा थांबलो. पुन्हा थोडा थांबलो. नंतर पूर्ण दरवाजा उघडला. कुणीच नाही याची खात्री करून घेतल्यावर चटकन बाहेर पडलो. शेजारी लघवीला बसल्यासारखे केले. कुणाचा मागमूस नाही. सर्वत्र सामसूम बघून त्या बंद बोळातल्या शेवटच्या घरात शिरून अंधारलेल्या जिन्यात शिरलो. घरात विट्टलाचे भजन चालले होते. जिन्यावर चढलो. धाब्यावर काही माणसे झोपली होती. विचार केला की या धाब्यावरून पुढे जाऊन गल्ली बदल करावी. पण घराच्या दोन्ही बाजूला उंच इमारतीच्या भिंती. तिसऱ्या बाजूच्या धाबे. घराला एक चौक होता. तुंकून बघितले-अगदी गुडूप आंधार. बोट डॉळ्यात शिरले तरी दिसणार नाही असा. वाटले गुरांचा गोठा असावा. त्या चौकाच्या पत्र्यावरून हळूहळू चालत गेलो व चौकात उडी मारली. धप्प आवाज झाला. मग शांतच शांत.

आता शरीरधर्म जागे होऊ लागले. तहानेने व्याकूळ झालो म्हणून घर चाचपडायला सुरुवात केली. आंधळ्यासारखे चाचपडत चारी कोपरे फिरलो. पोत्याचे ढीगच्या ढीग. गोदामच वाटले. वाटले, सरकारी धान्य गोदामात तर नाही आपण आलो? एका कोपऱ्यात ढीगच ढीग. चुऱ्याचा बास घेतला. जिभेवर चूरा ठेवला. कचकच लागले. काय हे गौड बंगाल? कुठे आलो आपण? पोत्यांच्या राशीकडे गेलो एका उघड्या पोत्यात भसकन हात गेला. हुंगले, तो नागर मोथ्याचा वास. हात् तेरी ! बुक्याच्या कारखाना ! कोडे उमगले. ठीक झाले. विठोबाच्या बुक्याच्या दरबारात आपण शिरलो आहोत.

माझा जीव आता कासावीस होऊ लागला.अन्नापेक्षा पाण्यासाठी.

“आज खरोखरच एकादशी घडली म्हणून का देव पावला व त्याने माझी सुटका केली?” मनातल्या असल्या भावड्या विचाराचे माझे मलाच हसू आले.

सकाळपासून पोटात खरोखरच अन्न नाही, नंतर मधील धावपळ, घाम घाम निघालेला. जीभ कोरडी पडलेली. आवंढा गिळायलाही तोंडात ओलावा नाही. कोपरान् कोपरा धुंडाळू लागलो. इतक्यात ठण् ! ठण् ! ठण् ! घणघण घंटा वाजली. मी सावध होऊन उंदरासारखे कान केले. लगेच दवंडी कानावर आली.

“५ ॥ लाखांचा लुटारू आरोपी पोलीस कोठडीतून पळाला. त्याला ताबडतोब पकडून देणाऱ्यास वा बरोबर पत्ता देणाऱ्यास पंचवीस हजारांचे रोख बक्षीस देण्यात येईल हो s s s !”

लगेच काही तरी खड् खड् खळ् खळ् नी धावपळ झाल्यासारखे वाटले. माझ्या अंगावर भीतीने काटे उभे राहिले. मी घाईघाईने पोत्यांच्या राशीकडे धावलो. वर चढलो. अनेक पोती ओलांडून एका कोपऱ्यातील एक पोते सर्व बळ एकवटून कलते केले व मी आत दुमडून बसलो. तब्बल अर्धा एक तास. घामाने कपडे ओले चिंब झाले होते. तहानेने अधिक कासावीस होऊन बाहेर पडलो. इकडे-तिकडे फिरफिर फिरलो. पण, कासावीसी अधिकच वाढली. घामाने भिजलेले कपडे चाटले. त्याने कासावीसी आणखी अधिकच वाढली. शेवटी ओंजळीत लघवी केली व शिवांबू घटाघटा प्यायलो. अंगातील कपडे काढून टाकले. नेसलेल्या धोतराचे, अर्ध्या धोतराचा कंबरेला गुंडाळण्यासाठी व एक लंगोटी साठी फडके फाडले. ते सांडलेल्या लघवीत लोथळून घेतले व घामाने डबडबलेल्या अंगावर बुक्याची काळी पावडर घसडली, डोक्यावरही थापून घेतली. बाकीचे कपडे पोत्याच्या राशीवर चढून कोपऱ्यात लपवून दिले.

पहाटेच्या ३ च्या सुमारास एक खांब धरून वर धाब्यावर गेलो. कंबरेला फडके व लंगोटीसाठी कापडाचा बोळा फक्त हातात. घामाने केस वाळून बुक्याच्या पावडरीने केसाचे गोळे झाले होते. जिन्याने परत बोळात आलो.

आता कंबरेचे फडकेही सोडून बगलेत घेतले. नंगाबुवा बनलो. नंगे बुवा बनून पंढरपूर बाहेर पडायचा बेत केला.

सावधतेने बोळाबाहेर एक पाऊल टाकले मात्र तो पुढील चौकात लाईटच्या खांबाजवळ आमचे पोलीस भाईबंद दिसले. पाय तसाच मागे घेतला. लघवीला म्हणून बसल्यासारखे केले. लंगोटीचा काठ काढून कमरेला बांधला. व लंगोटी लावून फडक्याचा बोळा बगलेत धरून बोळाच्या बाहेर पडलो.

एक लंगोटी, एक काठी !

एवढ्या रात्री हा नंगा बुवा कोण? कुठे चालला ? म्हणून पोलिसांची लहरी जात एखाद वेळ अडवेल, ‘चल चावडीवर’ म्हणेल तर घ्या काय ? म्हणून मुद्दाम लंगोटी लावून बोळाबाहेर पडलो.

एक पाय ओढत व एक हात दुंङ्या सारखा फेकत ‘इट्टल ! इट्टल ! इट्टल !’ असे नाकात गुणगुणत चौकात उभ्या असलेल्या दोन पोलिसांना अगदी खेटून जाऊ लागलो.

तोच त्यापैकी एक आपले अंग झटकून दोन पावले मागे सरकत ओरडला — “क्यो बे गधेकी अवलाद ! दिखता नही क्या ? साली गंदी अवलाद ! उधर धरमसालामें क्यो नही मरते ?”

मी याई याई करीत फेफरी चाल वाढवीत सटकलो. ज्या रस्त्याने आलो त्याच रस्त्याने दोन-तीन चौकांना, पोलीस भाईबंदांना ओलांडून गावाबाहेरच्या सडकेवर आलो.

सडकेच्या दुसऱ्या बाजूलाच असलेल्या धर्मशाळेच्या पटांगणातील फाटकाने आत शिरलो. शेकडो लोक गाढवासारखे लोळत, झोपले होते. पाण्याचा नळही सुरू होता. तिथे खूप-खूप पोटभर पाणी प्यालो. नंतर लोळलेल्या जमावात मीही एका कोपऱ्यात कुणी पाठीमागे नाही याची खात्री करून जमिनीवर लोळून घेतले.

झोप कुठली? अर्ध्या तासाने कुणी उठू लागले. कुणीबाहेर नदीवर जाऊ लागले. मी तर संधी पहातच होतो. दोन-तीन परसाकडे जाणाऱ्यांच्या पाठीमागे मीही फाटकाबाहेर पडून रस्ता धरला. रस्त्यावर चौकी दिसली. ते म्युनिसिपालटीचे नाके असावे. पोलीस गर्दी करून उभे होते. येणाऱ्या, जाणाऱ्यावर बारीक नजर ठेवून न्याहाळत होते. संशय येईल त्याला उभा करून तपाशीत होते. ते माझ्या लक्षात येताच मी पूर्वीची आपली फेफरी चाल धरून तंगडे ताणत दुंङ्या हाताने चालू लागलो. पोलिसांनी माझ्याकडे बघण्याची तसदीही घेतली नाही. माझ्या मागून येणाऱ्या दोघा-तिघा सभ्यांना मात्र “ठैरो” म्हणून चौकाच्या उजेडात नेल्याचे मी पाहिले.

माझी गती मी जलद केली. नदीकाठच्या मसणवाडीत मी पोहोचलो. आता थोडा उजेड फाकू लागला होता. एक मर्तिकाचा लोटा उचलून घेतला व एका मुर्द्यावर टाकलेल्या काट्यांपैकी एक चांगला सरळ खोकरा नीट करून घेतला. आणि हा लोटे बुवा काठी टेकत हळूहळू आड जंगलाने वाट चालू लागला !

गावच्या बाजूने आडजंगलाने गेले तर कुणी शंका घेईल, आडवेल, म्हणून मोठा रस्ता न धरता पायवाटेने चालू लागलो. आता सूर्यप्रकाश स्वच्छ पडला होता. एका पाणी साचलेल्या डबक्यात मी माझे रुपडे पाहून घेतले.

२-३ मैलांवर गेलो असेल तो एक गाव लागले. गावाच्या बाजूने रस्ता नव्हता म्हणून गावाच्या दरवाज्यात शिरलो. मात्र, तो चावडीच्या बाजूला मोटार उभी व चावडी, रस्ता माणसा-पोरांनी खचाखच भरलेली. मी समजायचे ते समजलो. व कसा तरी गर्दीच्या कोपऱ्याने रस्ता काढत, चावडी पुढून जलदीने निघून गावाबाहेर पडलो एकदाचा. तेव्हा कुठे माझ्या जिवात जीव आला. मनाला धीर आला. लगबगीने अर्धा मैल आलो कसा तरी. पण पोटात भुकेचा गोळा उठला होता. पोटऱ्या ओढत होत्या. बाजूच्या मळ्यातल्या विहिरीवर गेलो. बादलीने पाणी काढले. तोंड धुतले. पाणी प्यालो. गळून गेल्यामुळे तिथेच तासभर बैठक मारली. इतक्यात एक म्हातारा, एक गोऱ्या (खोंड) व डोक्यावर पाटीत न्याहरी घेऊन मळ्यात आला. भाकरीची पाटी बघूनच तोंडाला पाणी सुटले.

“भिवा, हा गोन्हा बांध रे. काय बवा म्हाराज, बसलासा? थकला व्हय तुमी? कवा निघाला?”
म्हातारा मोठा बडबड्या दिसला.

“आवंदा पंढरी लई गाजली नव्ह का? पंढरपुरात काल रातधरनं पोलीस कुत्र्यावानी धावत व्हतं बघा ! आमच्या गावालाबी आली व्हती ना कुतरी !” म्हाताऱ्याचा पोलिसांवर इतका राग का होता कुणास ठाऊक?

म्हाताऱ्याने पुढे सुरू केले— “बवा म्हाराज कुणी ५॥ लाखाचा सरकारचा खजिना लुटणाऱ्याला धरलं व्हतं. पोलीसांची २५००० रु. चे इनामाची दवंडी ऐकली असेलच तुम्ही. पण तो पट्टया गेला निसटून. मग सारी रात पोलिसांचा गोंधुळच गोंधुळ ! काई इचारु नगा !” म्हाताऱ्याला जणू चेव चढला होता.

“लई लोक जत्रा सोडून पळाले आपल्या गावला. बवा म्हाराज, तुमीबी ऐकलं असेल ना वं?”
म्हाताऱ्याने प्रश्न टाकला.

“मी इटुबाचे दरसन घेऊनसान पडलो व्हतो. धरमसाळेत. पण बाबा, तुमच्या गावाला मोटार कुणाची आली व्हती वं ?” मी माहिती काढण्यासाठी मुद्दाम विचारले.

“अव बवा म्हाराज,” म्हातारा अगदी रंगात आला. माझ्या अगदी जवळ बैठक घेतली. तंबाखूची चिमूट हातावर घेऊन चूना त्यात मळता मळता सांगू लागला “५॥ लाख वाल्याला सोदायला आलते पोलीस. पोलीस पाटलाला दवंडी द्यायला सांगून गावला चावडीवर बोलवून सांगितले व सर्वांना इचारलं कुणी खाकी सदरा घातलेला, काळासा, धोतर नेसलेला, तरुण शिकल्याला माणूस गावात आला व्हता का? आला तर पकडून ठिवा. मोठं बक्षीस मिळलं, म्हणून सांगितले फौजदारांनी.” तंबाखूची चिमूट तोंडात टाकून म्हातारा पुन्हा सांगू लागला.

“काय व बवा म्हाराज, चोरी करावी ती अशी लाखांने. आणि तीबी कुणाच्या घरात न्हाई तर सरकारच्या घरात ! सरकारचा खजिना लुटला मर्दानं ! पट्टा सापडला बी नी तुरीबी दिली. शाब्बास रे मर्दा, भले बहादर !” म्हाताऱ्याने माझ्याच पाठीवर थाप मारली. झिणझिण्या आल्या. माझ्या उघड्या अंगावरील त्या राकट हाताच्या दणक्याने.

“बवा म्हाराज इटोबा साह्य असेल बघा त्येला. नक्कीच ! अशा मर्दाला धरून द्या म्हने ! ही कुत्री आम्हाला सांगत्यात ! अरं खरा मर्द मराठ्याचा बच्चा असलं त्यो. मला जर त्यो भेटला तर जीव ओवाळून टाकन मी त्येचावरनं ! मराव नी अशा मर्दाच्या पोटी जन्माला यावं.” म्हाताऱ्याच्या अंगात जणू क्षात्रतेज संचरले होते. मला ते ऐकून गुदगुल्या तर होत होत्याच. पण गालातल्या गालात हसू फुटून निघत होते.

माझ्या १५-१६ तासांतील घडलेल्या मानसिक तणावावर जणू विजेची मलमपट्टीच म्हाताऱ्याने करून माझ्या मनाला संजीवनधाराच दिली जणू. मी थोडा क्षणभर का होईना, आकाशात जणू तरंगत होतो.

पण शरीर ! पोटात खाई पेटली होती. भाकरीचा एक तुकडा म्हाताऱ्याकडून मागून पोटात घालावा म्हणून कितीदा तरी ओढापर्यंत शब्द आले. पण शब्द काही बाहेर पडले नाहीत.

शेवटी म्हाताऱ्याला रामराम ठोकला. ताज्या मनाने पण गळलेल्या शरिराने खोकऱ्याच्या काठीचा आधार घेत उठलो. जड पावलांनी रस्ता धरला.

देवा, तुलाही आई आहे कारे?

पंढरपूर लॉकअपमधून निसटून मी मार्गी लागलो खरा, पण कंबरेला एक लंगोटी शिवाय मजजवळ काही नव्हते. त्यातल्या त्यात दुर्दैव असे की, मला तिकडची काही माहिती नव्हती. मी रेल्वे गाठू शकत नव्हतो. मोटारीत बसू शकत नव्हतो. पोलिसांचा कडक बंदोबस्त दोन्ही ठिकाणी—रेल्वे व एस.टी.वर असणार हे नक्की आणि मजजवळ भाड्याला दिडकी तरी कुठे होती? माझ्या झडतीत शिताफीने एक सोऱ्याची अंगठी कोटात दडवली होती. तो कोटही पोलिसांच्या पाठलागाच्या वेळी फेकून दिल्याने तिलाही मी मुकलो होतो.

शिवाय दुसरीही चूक मी केली होती. वास्तविक कुठेही आठ-पंधरा दिवस राहण्याचा योग आला तर क्रांतिकारकाने त्या भागाचा नकाशा, सडका, रस्ते, गावे, आदींची माहिती करून घ्यावयाची असते. पण तीही चूक मी करून बसलो होतो. सारा नवशिक्याचाच मामला ना?

आटपाडी ते पंढरपूर हा सडक मार्ग जाता येता पाहिला होता. मला आटपाडी गाठल्याशिवाय दुसरा मार्ग नव्हता. त्या दिशेला अंदाजे मी चाललो होतो. विहिरीवरच्या म्हाताऱ्याला खुबीने हा रस्ता आटपाडीला जातो का, याची खात्री करून घेतली होती.

पावसाने ठायी ठायी चिखल झाला होता. दुपारच्या उन्हाऱ्याने वरून अंगाला व खालून पायाला चटके बसू लागले. डोक्यावरून दुसऱ्या फडक्याचा तुकडा घेतला होता.

पायाच्या तळपायाचा अधूपणा होताच. पायांना खड्यांनी वेदना होत. अगदी मंद गतीने मी चाललो होतो. दुपार एका झाडाखाली घालविली व पुन्हा रस्ता धरला. पाय नको म्हणत होते. घसा कोरडा ठणठणीत पडला होता. ओढा आला की पी पाणी—पण घसा कोरडा तो कोरडाच. त्यात दोन-तीनदा पावसाच्या शिपकाऱ्याने मी ओला झालो होता. तसाच भिजत, कोरडा होत, पुन्हा भिजत माझा प्रवास चालला होतो. पंढरपूरपासून जितके दूर जाता येईल तेवढे दूर जाण्याची माझी शिकस्त होती. गाव आले की झप् झप् पावले टाकीत गावाबाहेर जाई. कुणी चौकशी करून हटकायला नको हा हेतू. शेवटी अंधार पडल्यावर एका गावाबाहेरील देवळात थपकन मारली. देवापुढे फोडलेल्या नारळाच्या करवंट्याच्या कुबट वासानेही तोंडाला पाणी सुटे. कुठे करवंटीला बारकासा चिकटलेला तुकडा लागला तर दाताने, जिभेने चाटण्याच्या उद्योगात तास दीडतास घालवला. पायाला दोन चार काटे मोडल्याने चालताना पायात सणका निघत होत्या. पायाची भुडभुड तर सुरूच होती.

सर्वत्र अंधाराचे साम्राज्य पसरले होते. बाहेर अंधार, देवळात अंधार, माझ्या मनातही अंधार भरून राहिला. आता अगदी असह्य झाले. उठलो आणि गावात शिरलो.

“आई भाकर दे ग माय ! काहीतरी शिळा पाका तुकडा.” एका घरापुढे उभे राहून केविलवाणे होऊन दिनवाणेपणाने फडका पसरला. पहिल्या दोन घरांतून अगदी कुत्र्याला हाकलतात तसे अक्षरशः हाकून लावले. शेवटी दोन चार तुकडे माझ्या फडक्यात पडले. एका म्हातारीने भाकरीवर उसळ व पिठलेही दिले होते.

देवळाच्या पुढे येवून माझी फडक्याची झोळी पसरली. तुकडे तर दगडासारखे कडक. चावता येईनात. गिळले तर घश्याला टोचत. उसळीचे दाणे तोंडात टाकल्यावर त्याचा नासल्याचा आंबटपणा नाका-घशात शिरला. तशीच खाल्ली. त्या ऊसळीने किती-किती तृप्ती झाली. पिठले अगदी फसफसले होते. मला ते गिळवले नाही. जवळच्या ओढ्यावर पाणी प्यायला गेलो.

प्रवाहाच्या झुळझुळ खळखळ आवाजा बरोबर ‘डुबडुब’ आवाजही होत होता. का? कुणास ठाऊक? माझ्या मनापुढे एकदम श्रावण बाळ उभा राहिला. तहानेने व्याकुळ झालेल्या आई-बापांना पाणी घेण्यासाठी अश्याच अंधारात तो गेला होता. लोटी भरताना पाण्याची डुबडुब झाली आणि—दशरथाचा बाण एकदम वर्मी लागला.

माझ्याही डोळ्यापुढे माझी आई चटकन उभी राहिली. तिच्या दीनवाण्या कष्टाळू, दमा लागलेल्या कृश मूर्तीने माझे हृदय भरून गेले. माझी आई तशीच तहानेने व्याकुळ झाली आहे. तीही हायहाय करीत आहे. दमली, भागलेली पक्षीण. चोच वासून उसासे टाकीत असलेल्या तिच्या दम्याच्या धापीचा आवाज जणू कानात घुमू लागला.

“आई ! आई ! हा काळाकुट्ट अंधार, ही डुबडुब ! माझ्यावरही शरसंधान होईल काय? झाले तर आई ! आई ! दोन्ही हातांनी मी माझे तोंड, कान झाकून घेतले. डोळ्यातून अश्रू धावू लागले. गालावरून पटापटा प्रवाहात पडू लागले. मी हीनदीन झालो. त्या प्रवाहाच्या डुबडुबीने माझेही क्षणभर शरसंधान झाले होते. उठलो, देवळाच्या पारावर उंबरठ्याची उशी करून गुडघे पोटात घेऊन पडलो. ‘आई ! आई ! हळूच तोंडातून शब्द बाहेर पडत .आईच्या पंखाची ऊब लागून मी जणू आईच्या कुशीच्या उबेत प्रवेश करीत होतो.

पावसाचा शिडकावा सुरू झाला ! “देवा, तुलाही आई आहे कारे? तूही तुझ्या आईच्या कुशीच्या उबेसाठी रडतो आहेस का रे?” लहान मुलांच्या साऱ्या वात्सल्याने वेडे मन आक्रंदत झाले होते.

माझी भूक पळाली, माझ्या पोटातील कालवाकालव गेली. पोटच्या ओढणे थांबले. थंडी पळून गेली. पाऊसही मला उब देत होता. जणू आईच्या उबेचा वर्षाव. पावसातच पोटात अधिकाधिक गुडघे घेत मी पडलो होतो.

“वेड्या ! उठ ना आता,” मी स्वतःशीच म्हणालो. बाहेरून मी थंडगार झालो होतो. उठून अंग निपटून मी देवळाच्या अगदी लहानश्या गाभाऱ्यात महादेवाच्या पिंडीवर डोके टेकून बसलो.

हळूहळू शरीरातील उब कमी कमी होत गेली. अंगाला थंडी झोंबू लागली. घटका भराने मान आखडून गेल्यासारखे झाले.

उजाडण्यापूर्वीच अंधारात गाव सोडले.

नसे दुःखात उद्वेग

सकाळी १० च्या सुमाराला एखतपूर गावी आलो. एखतपूरला मामा चितळ्यांचे खादी ग्रामोद्योग केंद्र असल्याचे माहित होते. गावाबाहेरच्या त्यांच्या केन्द्रात प्रवेश केला.

“मामा चितळे-केन्द्र संचालक कुठे आहेत?” तिथल्या कर्मचाऱ्याला विचारले. तो तर चाट पडला. लंगोटी लावलेल्या माझ्या अवताराने तो गार झाला असावा. इतरही कर्मचारी कुतूहलाने जमले.

“अहो, मामा चितळे कुठे आहेत? त्यांना मला भेटायचे आहे.” या माझ्या प्रश्नाने ते भानावर आले. त्यांच्या ऑफीसकडे बोट दाखविले व फिदीफिदी हसले.

मामांच्याजवळ जाऊन म्हणालो, मला तुमच्याशी काम आहे. जरा बाहेर येता का?” माझ्या या सफाईदार मराठी बोलण्याने ते संशयात पडलेले दिसले. त्यांच्या सात्त्विक चेहऱ्यावर आठ्या पडल्या. पांढऱ्या शुभ्र दाढीवर हात फिरवला व खालीवर मला चांगले न्याहाळीत ते बाहेर पडले.

तो जमानाच तसा होता. मी त्यांच्या मागोमाग चालू लागलो. आश्रमाच्या बाहेर कोपऱ्यात येऊन ते उभे राहिले. मी अगदी हळू आवाजात त्यांना सांगितले, “पंढरपूरला डॉ.उत्तमरावांना पकडले व ते निसटले. तुम्हाला माहिती असेलच ना ? तोच मी.”

त्यांनी शुभ्र दाढीवरून हात फिरवून किलकिल्या डोळ्यांनी माझ्या डोळ्यात वेध घेतला ! त्यांच्या चेहऱ्यावर बारीक हास्य उमटलेले, माझ्या लक्षात आले व पुन्हा ते गंभीर झाले. हे त्यांच्या कपाळाच्या आठ्यांवरून हेरले.

“तुम्हाला शंका येते का? कसेही करा, मला तात्पुरता का होईना आसरा द्या ! आटपाडीला खादी केन्द्रात निरोप द्यायचा आहे. त्यांचे उत्तर येईपर्यंत फक्त—” मी कळवळून म्हणालो.

“चला !” ते म्हणाले. मी त्यांच्यापाठीमागून चालू लागलो. घरी गेल्यावर त्यांना आवश्यक तेवढीच हकिगत सांगितली. त्यांचा संशय फिटला व ते कळवळले.

“तुम्ही जेवलात केव्हा?” —मामा

“दोन दिवसांची एकादशी घडलीच आहे. पारणे आता तुमच्याकडे सोडीन म्हणतो “ - मी

त्यांच्या संयमी चेहऱ्यावर करुण हास्य उमटले.

‘प्रथम दूध घ्या. आत्मारामला जरा गार करा-” मामा म्हणाले.

“नको ! प्रथम मला तेल द्या ! माझ्या पायाची आग होते आहे. अंगही ठणकते आहे. तेलाने चोळतो. गरम पाण्याने स्नान करतो मग काही तरी पातळ गरमागरम कांजी (हाव) द्या—” मी

पाणी कढत झाले. बाहेर मुसळधार पाऊस सुरू झाला होता. त्यात कढत पाण्याच्या आंघोळीने मी स्वर्गसुख अनुभवले.

कढत आणि गार ! सुख आणि दुःख ! अंतर किती ? कढत पाणी अंगावर घेताना आपोआप गीताईचे संगीत तोंडातून वेगाने बाहेर पडले—

नसे दुःखात उद्वेग—सुखाची लालसा नसे।
नसे तृष्णा भयक्रोध—तो स्थितप्रज्ञ संयमी ॥

मी डोक्यावरून गरम पाण्याच्या लोट्यावर लोट्या घेत होतो. शरिरात सुखाच्या लहरीवर लहरी उठत होत्या. आणि मनात उत्साहाच्या लाटांवर लाटा तरंगत होत्या. नि गीताई-गीत तोंडातून स्रवत होते—

सर्वत्र जो अनासक्त । बरे वाईट लाभता ।
न उल्हासे न संताप । त्याची प्रज्ञा स्थिरावली ॥

हे क्रांतिगीत नव्हते. पण क्रांतिकारकाला हिंमत व दिलासा नि शांती देण्याचे केवढे सामर्थ्य या गीतात आहे, याची अनुभूती मी घेत होतो.

माझा घसा सुजल्यामुळे भाकरी पोटात जाणेच शक्य नव्हते. गरम-गरम दूध, गरम गरम हाव घेऊन मी घोंगडीवर आडवा झालो. व वरून घोंगडी घेऊन पडलो तो दुसऱ्या दिवशी ११ वाजताच जाग आली.

दोन दिवसात जणू काही घडलेच नव्हते, काही झालेच नव्हते एवढ्या शांत मनाने उठलो.

शरीर उत्साहाने, आनंदाने बागडू लागले. दोन दिवसांच्या विश्रांतीनंतर—मामांनी माझ्या मागणीप्रमाणे फाटक्या तुटक्या कपड्यांचा आहेर दिला व माझा मर्तिक लोटाही घेतला. मी नाही म्हणत असतानाही मामांनी गाडी दिली. आटपाडीला जाणे धोक्याचे होते म्हणून आटपाडी अलीकडील माडगूळ गावाबाहेरूनच गाडी परत केली व वासू माडगूळकराच्या दारापुढे जाऊन ‘जय अलख निरंजन’ म्हणून भिक्षेचा लोटा पुढे केला.

पंढरपूर पलायनाच्या दिवशी रात्रीच आटपाडी गाव पोलिसांनी वेढले. घराघरांच्या झडत्या घेऊन गाव झोडपून काढले. त्यावेळी नाना पाटील हे देशपांडे सर्कल च्या घरात होते.

“आत्ताच्या आत्ता घराबाहेर पडा ! नाहीतर घात होईल” म्हणून घराकाठी असलेल्या खोल नाल्यापलीकडील हुंडीत (दादरीच्या शेतात) नाना पाटलांनी दडी मारली.

नि मी इकडे माडगूळला यशवंतच्या हुंडीत पावसात भिजत होतो व नाना पाटील आटपाडीच्या ज्वारीत पाऊस खात होते. किती विलक्षण योगायोग !

जिवा—शिवाची भेट

“जय अलख निरंजन” काहीतरी भिक्षा घाला हो माई” मी म्हणताच—

“मेला चांगला दांडगाडुंडगा आहे ! सांगितले ना भीक मिळणार नाही म्हणून? मेल्याला काम करायला काय झाले? चांगले कापले तर दोन होतील” माई गरजली.

“आई, काही तरी भिक्षा घालाच, उपाशी आहे आई, माझा दुवा तुम्हाला, तुमच्या पोराबाळांना कामी येईल.” मी.

“मेल्या ! तुरे कसला दुवा देणार ? दिसतो कसा मेला रामोशी. रामोशी आहे का वडार-मांग ? आणि दुवा देतो म्हणतो. निगरगट्टासारखा केव्हाचा दाराशी धरणे धरून बसलास ! चल ! चालता होतोस की नाही ? मेल्यांनी आजकाल काय मांडले आहे ? काय, काय, तरी सोंगे मेल्यांची. चल, हलतोस की नाही ?” म्हातारी वसकन अंगावर आली. पण मी तसाच उभा बघून “वासू ! अरे वासू ! हाकल रे या मेल्याला !” आईने हाक दिली. वासू काठी घेऊन धावतच आला.

“काय रे दांडग्या?” वासूची काठी हातातच राहिली. त्याच्या डोळ्यात आनंदमिश्रित तेजाच्या ठिणग्या उडाल्या. त्याचे बाहू पसरले गेले. आईच्या लक्षात येण्याच्या आत भिक्षेकरी मागे सरकला.

“वासू, हाकल रे मेल्याला ! अरे काय सांगावे ? आज काल मेल्यांचा सुळसुळाट झाला आहे. पंढरपुरला कोण पकडला नि निसटला म्हणे. तेव्हापासून ही सोंग उपटली आहेत. बाबा, तूही हा नाद सोड. कुठे जाऊ-येऊ नको. कुणा मेल्याला घरापुढे थांबू देऊ नको बाबा. आपण वतनदार ! आपले वतन जायचे. भाकरीच गेल्यावर मग काय रे करणार ? आम्हा म्हाताऱ्यांचे डोळे मिटेपर्यंत तुझे सर्व चाळे थांबव बाबा ! हात जोडून सांगते. आम्हाला मुलीच खपायचे नाही” आईने काकुळती, विनवणी आणि दटावणी सर्व अस्त्रे एकाच वेळी बाहेर काढली.

सुटकेच्या ४ थ्या दिवशी ग.दि. व व्यंकटेश माडगूळकरांच्या दाराशी कटोरा घेऊन उभा राहिलो होतो. वासू हा त्यांचा चुलत भाऊ. मला वासूची गाठ घ्यायची होती. वासू माडगूळकर हा आमच्या संघटनेचा गुप्त हेर. मला आमच्या मुख्य कचेरीला संदेश ध्यायचा होता. तुटलेला सांधा जोडायचा होता.

आटपाडी हे औंध संस्थानचे तालुक्याचे गाव. वासू आटपाडीच्या इरिगेशन खात्यात कारकून म्हणून काम करीत होता. औंध संस्थानातील सर्वच नोकर वर्ग डी.एस.पी.पासून तो गावच्या तलाठ्यापर्यंत सर्वच भूमिगतांशी संबंधित होते. त्याचप्रमाणे आटपाडी केन्द्रातील मुख्य हेर वासू होता.

मी वासूला डोळा घालून गावाबाहेर पडलो. वासू आपला सहकारी यशवंतला घेऊन माझ्यापुढे झपाझप गेला. एका ज्वारीच्या शेताकडे त्यांनी हात दाखवून ते पुढे गेले. मी समजलो. ज्वारीत शिरलो. पुढे

जाऊन आजूबाजूचा कानोसा घेऊन तेही फिरून त्याच ज्वारीत घुसले. वासूने मला अधीरतेने कडकडून मिठी मारली. त्याला गहिवरून आले होते. कोण कुठला वासू आणि कोण कुठला मी? पण भरताने राम वनवासातून परतल्यावर ज्या प्रेमाने रामाला मिठी मारली असेल त्याच प्रेमाच्या उत्कटतेने त्याने मला कवटाळून धरले होते. तो मला पुन्हा पुन्हा अधिकच घट्ट आवळत होता. माझाही ऊर भरून मी त्याच्या पाठीवरून हात फिरवत होतो.

“मामा,तुम्ही पकडले गेलात. आमचे सात गेले नी पाच राहिले. आमच्या तोंडचे पाणी पळाले. मामा आता खलास होणार, फाशी जाणार—त्याने सर्व अस्वस्थ झालो. रात्रभर झोप आली नाही. तोच रात्री पहाटे पोलिसांची धाड आटपाडीला पडली. तुमच्या सुटकेची ती पावतीच आम्हाला मिळाल्याने आम्ही खादी केन्द्रात नाचलो काय, गायलो काय ते विचारूच नका !

“पण तुम्ही कुठे? तुमचा ठावठिकाणा कसा शोधायचा? पंढरपूरलाही फेरी मारून आलो. घरी आलो तो घरच्यांनी माझ्यावर सक्त पहारा ठेवला आहे. आटपाडीकडे फिरण्यासही त्यांनी बंदी घातली आहे. आई तर डोळ्यात तेल घालून माझ्या मागे आहे. त्यांनी अगदी हाय खाल्ली आहे.”

“पण तुम्ही कसे निसटलात? कुठे होतात ? सांगा ना मला सारे.” म्हणत त्याने पुन्हा कवटाळले. जणू कैक युगाने आम्ही भेटलो होतो.

“सांगतो रे ! पण माझ्या पोटात खाई पेटली आहे. भाकर काढ बघू आधी !” माझी घाई.

“आणली आहे ना.” यशवंतने धोतराच्या खोळातून भाकरी माझ्या हातावर ठेवली व कंबरेला खोवलेला कांदाही त्यावर ठेवला.

“पण मामा, ही कुत्र्याची भाकरी आहे.” वासूने वाकडे तोंड केले.

“पण भाकरच आहे ना?” मी मोकळेपणाने मोठ्याने हसत म्हणालो.

‘शु ! शु ! जोरात हसू नका !’ वासूने नाकावर बोट ठेवून लहान मुलांना दटावतात तशा आवाजात दटावले.

घरातून भाकरी आणायची सोय नाही. कुत्र्याचे नाव करून ही भाकरी आणली व चोरून कांदा गुपचुप आणला.

“सी.आय.डी. चे जाळे पसरले आहे. माझ्याही दाराशी अनेक वेशांनी ते येतात.” वासू म्हणाला.

“म्हणून का तू काठी घेऊन मला सी.आय.डी. म्हणून बदडायला धावून आला होतास?” मी.

“बरोबर.साल्यांचा काय नेम?” वासू

“बरे झाले बाबा. तुझी काठी माझ्या डोक्यात बसली नाही.” मी हसत म्हणालो.

“छे ! छे ! हरामजादांच्या, फितूरांच्या डोक्यातच ती बसेल, पण मामा भाकरी कोरडीच आहे” – वासू केविलवाणा होऊन म्हणाला.

“पण किती गोड लागते रे? ही कुत्र्याची भाकरी मी कधीतरी विसरेन का? अशी गोड चवही कधी मिळणार नाही.” वासूच्या पाठीवर थोपटत मी म्हटले.

“पंढरपूरहून निसटल्यानंतर आज मला आपल्या घरच्या माणसात आल्यासारखा मोकळेपणा वाटतो आहे.” भाकरीचा तुकडा तोंडात घालत मी म्हटले.

“वासू, मी आल्याची वर्दी आटपाडीला पोचव. पुढे काय? कुठे? ते ताबडतोब उठवून मार्गाला लागू या.

“इथे राहणेही धोक्याचे आहे ना? घरच्यांना झुकांडी दे, पोलिसांच्या कडक पहान्यातही व सी.आय. डी. च्या डोक्यात ही धूळ कशी फेकायची हे तंत्र तुला चांगलेच अवगत झाले आहे. आजच्या आज जाऊन बहिर्जीचे काम फत्ते कर !” –माझी आज्ञा.

“हुंडीचा आवाज होईल, कुणाला चाहूल लागेल, हुंडीच्या बाहेर दिवसा मुळीच पडायचे नाही. डोकवायचेही नाही. कुणाला वास लागला तरी घात होईल” –वासू नवशिक्याप्रमाणे मला बजावीत होता. त्याने माझ्या तोंडाकडे बघून घेतले. पुन्हा मिठी मारून गेला.

“वेडा रे वेडा !”

दुपारून हुंडीला पाणी भरण्यात आले. यशवंतने मोटे ऐवजी वारकऱ्याचे काम घेतले. गड्याला आश्चर्य वाटले. पंढरपूरला शेकडो पोलिसांच्या डोक्यात धूळ झोकून बंदुकीची गोळी चुकविलेला बिबट्या वाघ हुंडीत दडवला आहे, हे त्या बिचाऱ्याला काय माहीत ! यशवंत बारे धरत होता, गाण्याची लंकेर छेडत होता. त्याच्या गाण्यालाही धार आली होती. त्याचा आनंद त्याच्या अंगा-प्रत्यांगाच्या हालचालीत, आवाजात प्रकट होत होता.

माझ्या आजूबाजूची बारे कोरडी ठेवण्यात आली. पण तिसऱ्या प्रहरी पावसाची रिमझिम सुरू झाली. पावसाचे डोळे मिटत, उघडत. वाऱ्याने हुंडी हालली की, थेंब टप् टप् पडत. जमीन, घोंगडे, सारे ओलेचिंब झाले. थंडीने अंगात हुडहुडी भरे. एका जागी संबंध रात्रभर उकड, पोटात पाय दुमडून, गुडघ्यावर डोके ठेवून खुंटासारखा बसून होतो. हुंडीची सळसळ, पावसाची टप् टप्, हृदयाची ठक् ठक् यांची फक्त साथ होती.

सकाळी यशवंत कळवळला. हुंडी राखण्याच्या निमित्ताने संबंध दिवस राबून खोप (झोपडी) तयार केली. मला निवारा झाला.

तिसऱ्या का चवथ्या दिवशी, तिसऱ्या प्रहरीच घोंगडीत डबा लपवून यशवंतने आणला.डबा उघडला.त्यात साखरतुप पोळी होती. त्यासारखरेपेक्षा गोड, तुपापेक्षा स्नेहल मायाच जणू आणली होती. पण मला मुद्देमालाची जरूर होती. एका पोळीच्या पापुद्र्यात मला पाहिजे होते ते सापडले.

श्री.ठाकरे भाऊंनी चिढीत लिहिले होते, “आज रात्री तयार रहा ! व्यवस्था झाली आहे.”

वाचून रक्त सळसळले.माझे थंड, हुडहुडी भरलेले अंग शेंगडीने शेकावे तसे गरम झाले. पुन्हा पावसाची टपटप्प सुरू झाली. पण ठाकरे भाऊंचा उष्णतेचा डोस मला मिळाला होता ना !

भर मुसळधार पावसात, अंधाऱ्या रात्री ९-१० वाजता पुढे वासू-मध्ये मी-पाठीमागे यशवंत, चिखल, गाऱ्यात आमचा निःशब्द प्रवास सुरू झाला. आटपाडीबाहेरील पडक्या देवळात मला आणून सोडले. आणि शब्दही न बोलता विजेच्या वेगाने ते अंधारात लुप्त झाले.

पावसाच्या माऱ्यात मी सावधतेने कान टवकावून उभा होतो. थोड्या वेळाने बाजूच्या हुंडीच्या शेतात सळसळ झाली. त्यातून दोन व्यक्ती बाहेर आलेल्या दिसल्या. माझ्याकडे त्या सरकू लागल्या. एका जाड, गल्लेलट्ट व्यक्तीने माझ्यावर जणू झडपच घालून मला मिठीत घेतले.

‘कोण? मालक?’ मी बेहोषीने म्हणालो. (नाना पाटलांना आम्ही कधी मालक संबोधत असू)

वरून पाऊस पडतो आहे, ढगांचा गडगडाट, विजेचा कडकडाट होतो आहे. पोलीसांचे तांडे गावभर चौक्या, पहारे लावून, डोळ्यात तेल घालून गस्त घालताहेत. अशा सर्वांच्या साक्षीत जणू जिवा-शिवाची भेट झाली.

‘शाब्बास ! भले बहादुर ! तुम्ही आपले नाव राखलेत.’ मिठीपाठोपाठ नानांची माझ्या पाठीवर थाप पडली.

जिवा-शिवाची खांडोळी व्हायची पण

क्रांतिसिंह नाना पाटील, मी, आमचा एक वाटाड्या, नाथाजी, आमचे चार अंगरक्षक, असा आमचा प्रवास सुरू झाला. सराईताप्रमाणे झपाझप पावले टाकीत, अंधार कापीत निघालो. पांडू आमचा वाटाड्या. आम्ही त्याच्यामागे चाल दुडकी करीत निघालो. चिखलात आमचे पाय चिटकत, निसटत होते. एक दोघांच्या चपलांचे बंधही तुटले. बाकीच्यांच्याही चपलांनी चिखलात चालणे अवघड झाले. म्हणून सर्वांनीच चपला काढून हाती घेतल्या. अनवाणी आडरस्त्याच्या जंगलातल्या पाऊल वाटेने धावत पळत होतो. वरून पाऊस कोसळत होता. मला आठवण आली बांदलांची. जिवाच्या बाजीने शिवाजी महाराजांना पालखित घालून चिखला-पावसात-अंधारात धावणाऱ्या बाजीच्या बांदलांची.

आटपाडी गावापासून ४-५ मैलांपर्यंत मुकाट्याने मुंग्याप्रमाणे रांगेने एका पाठोपाठ होतो. आमच्या पायाचा चट्चट आवाज होत असेल तेवढाच. कुणाचे पाय फसत होते, कुणी चिखलात निसटत होता. पाऊस जोराने सुरू होता. सारे भिजून चिंब झाले होते. आमचा चिखलावरील तो नाचच होता म्हणाना !

नाना पाटलांचा एवढा स्थूल देह, पण चपलतेने चिखलावरून सरकत होता. मला फार आश्चर्य वाटले व कौतुकही.

खान्देशच्या तापीकाठच्या काळीच्या चिखलाचा, खाईच्या चिकण मातीचा सराईत मी. हरणासारखा सरसर सरकत होतो.

सर्वात आश्चर्य म्हणजे आमचा लहानगा वाटाड्या पांडू. १५ वर्षांचे कोवळे पारे. मिसरुडही त्याला फुटले नव्हते. पण महान क्रांतिकारकांचा अचूक मार्गदर्शक होता तो. सातारी ब्राम्हण. कडवा नि चिकट. त्याची अखंड हरणासारखी चाल. अव्याहत शेकडो मैल तो न थकता चालत राही. विश्वासाचा पक्का. नाना पाटलांच्या व माझ्या सर्व हालचालींचा प्रमुख वाटाड्या पांडू अचूकपणे मार्ग काढीत होता.

धोक्याची सीमा ओलांडली होती. एका नाल्याकाठी आम्ही थांबलो. सातारकरांनी मिस्री लावल्या. चुळा भरल्या. भाकरीचे बंडल सोडले. कोरडी मीठ मिरची लावून तळलेली तुरीची डाळ, तेलात परतलेल्या चपात्या. सातारी खाना. यथेच्छ ताव मारला. ओढ्याचे पाणी प्यालो.

रात्रीचा एक वाजला होता. बॅटरीच्या प्रकाशात नानांना मी बघून घेतले. त्यांनी लंगोट कसला होता. अंगात लांब सदरा व हातात गेडीची काठी. चालताना त्यांच्या मांड्या एकमेकांना घासल्या जात. जादा चाल झाली तर मांड्या घासून लाल पडून छालेही पडत. मला मोठी गंमत वाटली.

मी सर्वांच्या चपला एका दोरीत बांधल्या. काठीला ओझे अडकवून, काठी खांद्यावर घेऊन निघालो. चपला देताना सारे कुरकुरले. पण एकेक हात मोकळा झाल्याने चालणे सोपे झाले. आम्ही आता पोलिसांच्या कक्षेबाहेर गेलो होतो. आमची किलबिल सुरू झाली.

नाना पाटील मोठे गमती. म्हणाले, “आमच्याबरोबर चांभाराचेही दुकान आहे बरं ! बुवा, आमच्या तुटक्या चपला तेवढ्या सांधून परत करा म्हणजे झाले. नाहीतर करा पोबारा गटुडं घेऊन. पोबारा करायची नाहीतरी तुम्हाला सवय आहे।” मला उद्देशून म्हणाले. एकच हशा पिकला.

नाना पाटलांच्या बरोबरचा माझा हा पहिलाच प्रवास होता, म्हणून खुशीत होतो.

पाऊस थांबला होता. गारठा पडला होता. थंडीची सुरकीही मधून-मधून सुरू होती.

जंगलाच्या टेकड्या टेकड्यातून आमचा प्रवास सुरू झाला होता. चंद्राची कोर उगवली होती. चांदण्या लुकलुकत होत्या. पहिल्या झोपेनंतर मनुष्य सुस्तावतो तसे चंद्र, चांदण्या, सुस्तावून धूसर प्रकाश देत होत्या. सर्व वातावरणच सुस्तावल्यासारखे होते. आम्हीही सुस्तावत चाललो होतो. थंड वाऱ्याच्याझुळकी अंगाला झोंबून हुडहुडीच्या जीवघेण्या गुदगुल्या करून हैराण करीत होत्या. पायांना मुरमाच्या खड्या चिमटा काढीत होत्या. काट्याचे घोडे मधून मधून बसतच होते.

शुक्राची टपोर चांदणी उगवली नि आमचा वाटाड्या पांडूने वेग वाढवला. लवकरच एका गावाबाहेरच्या दीपमाळेजवळ तो थांबला.

‘म्यांव ! म्यांव !’ त्याने आवाज काढला. प्रतिसाद नाही. पुन्हा ‘म्यांव ! म्यांव !’ ची साद, प्रतिसादासाठी. आम्हीही कान टवकारले. पण प्रतिसाद मिळाला नाही. उलट कुत्र्यांचे भुंकणे वाढले. इकडे तिकडे बघितले, शोधले. दीपमालेचे कोनाडे तपासले. खडूची कोनाड्यात स्वस्तिकची खूण तर बरोबर होती. दूताच्या आगमनाची ती निशाणी होती. पण दूताचा पत्ता नव्हता. गावात पोलीस पार्टीचा तळ होता. पुढचा मार्ग पोलीस पाट्यांच्या पहाऱ्यातून आम्हाला करावा लागणार होता. म्हणून सूर्योदयापूर्वी कुठल्यातरी सुरक्षित स्थळी दडून दिवस घालवायचा होता. या व्यवस्थेसाठी आगाऊ पाठवलेल्या दूताचा पत्ता नव्हता. कसला मागमूसही नव्हता. स्वस्थ बसणेही शक्य नव्हते.

गावात पोलीस पार्टी असल्याने प्रवेशबंदी होती. सावधगिरीने गावाला वळसा घालून पोलीस पार्टीला टाळून गावापलीकडे झालो. आटपाडी, खानापूर सडकेजवळ आलो तो पोलिसांच्या गाडीचा लाईट लांबूनच चमकला. आम्ही सर्वांनी गपकन् बैठकी घेऊन जवळपासच्या झाडांचा आडोसा घेऊन बसलो. मोटार भरधाव निघून गेली. आम्ही उठलो.

आटपाडी, खानापूर रोडवर रात्रभर पोलिसांच्या गस्त असे. गस्तीत कुणी दिसले की खुशाल पोलीस गोळी घालीत. पोलिसांच्या खोडीचे सारे ठोकताळे सातारकरांना पाठ झाले होते. पोलीस सारी रात्र धावपळ करतील. पहाटेस सुस्त. मग त्यांच्या अंगावरून गेले तरी त्यांना शुध्द नसे हा पोलिसी खाक्या सातारकरांना माहीत होता.

मोटार दृष्टिपथातून गेल्यावर इकडे-तिकडे बघत दोघादोघांनी धावतपळत सडक क्रमाक्रमाने पार केली. तांबडे फुटू लागले. तसतसा माझा जीव खालीवर होऊ लागला. सातारकर मडंळी खुशाल शांतपणे मार्ग काढीत होती. त्यांच्या थंडपणाचा मला रागही आला व चीडही वाटली. पण सातारकरांना ते नेहमीचेच होते. पावलोगणीक त्यांना हे प्रसंग येत म्हणून त्यांचे अवसान व मने खंबीर बनली होती. बेडरपणा त्यांच्या रक्तातच भिनलेला होता.

मी नवीनच अनुभव घेत होतो. म्हणून चिडत होतो. सातारचा खाक्या त्याच्या अगदी उलट— “हाती चलत है अपने गतमो, कुतर भुक्तवा को भुक्वा दे !” असा. त्यांची मने व शरीर ही गेंड्यासारखी होती. अचल नि अभंग. म्हणूनच पत्रीसरकार स्थापण्यात त्यांना यश आले.

आम्ही दरवडेखोरांच्या वास्तव्याचा खरचुंडीचा भला मोठा घाट चढू लागलो. उजेड फाकू लागला. म्हणून अंतरा-अंतराने चालायचे आम्ही ठरवले. कोणी पुढे, कोणी मागे. माझ्या पायाच्या पोटच्या ओढत होत्या. कळा लागत होत्या. घाटच होता तो. मी कसातरी घाट चढलो एकदाचा.

तो समोर वर विस्तीर्ण निळेशार आकाश. जमिनीवर सर्वत्र हिरवे हिरवेगार तृण बाळे. कोवळ्या उन्हाने पठाराच्या हिरव्या शालूवर दवबिंदूच्या हिरकण्या चमचम चमकत होत्या. भूमातेच्या हिरव्या शालूवर जणू लखलखणारे तारे. एकदम प्रसन्न वाटले. आमच्या अलवार पायांना खड्या, काटे टोचू नयेत, म्हणून या हिरव्या मखमली, हिरकणीच्या जणू पायघड्या घातल्या आहेत का, अशा सुखद विचाराने, प्रसन्नतेने मन भरून गेले.

जसजसा सूर्यदेव वरवर सरकू लागला तसतसे माझे सहकारी चिंताग्रस्त होऊ लागले. नानांच्या चेहऱ्यावर मात्र कसलेच भाव नव्हते. ना थकवाही. अगदी शांतपणाने चालत होते, त्यांना कसलीच चिंता बिंता नव्हती.

माझ्या पोटात तर भीतीचा, आशंका-कुशंकाचा गोळाच उठला होता. सहकाऱ्यांपुढे प्रश्न होता नानांचा. त्यांचे काय? सातारच्या चळवळीचा आत्मा आमच्याबरोबर होता. माझे ठीक होते. करवतकाठी जाडे भरडे धोतर, बारबंडीसारखा अंगरखा, जुनाट फाटका मळकट पटका (फेटा), बोटबोट दाढी वाढलेली, खांद्यावर घोंगडी. संपूर्ण सातारी धनगर बनलो होतो. माझे ध्यान चांगलेच वटले होते व कुठेही ते खपून गेले असते. पण नाना पाटलांचे धूड कसे छपणार? शिवाय नाना पाटलांच्या ओळखीचा प्रांत सुरू झालेला. कुणी ओळखले तर? सारी क्रांतीची कमाई बरबाद होणार ! सातारी मित्रांनीच हाय खाल्ली, तिथे मला काय वाटले असेल?

पठाराच्या एका बाजूच्या खोलगट भागात निवांत एक जुनाट खोपटे दिसले. नाना पाटलांना त्या खोपट्यात बसवण्यात आले. बाहेरून काट्या लावण्यात आल्या. डोकावले तरी त्यात काय आहे हे दिसू नये म्हणून. दोघा रक्षकांनी त्यांच्यावर जवळपास राहून दिवसभर पहारा द्यावा असे ठरले व आम्ही दोघे दोघे पुढे निघालो.

या साऱ्या प्रवासाने मी अत्यंत अस्वस्थ झालो. नाथाजी लाडांवर—नानांच्या मेहुण्यावर—तडकलोच.

“असे जर होते तर मला आणलेच कशाला? गाड्या बरोबर नळ्याचीही यात्राच व्हायची ! तुम्ही मला आणायचा धोका का पत्करलात?” माझे हे उखडणे व्यर्थ होतो. क्रांतीच्या पर्वात एखादे प्यादे पुढे मागे झाले तर असला अनर्थ अपरिहार्यच असतो व त्यावरही मात करायची असते हे न समजण्या इतका मी काही कच्चा नव्हतो. पण शरीराने मी पिचून गेलो होतो व पिचलेल्या शरीरातले मन अधिकच चिडखोर होते हेच खरे !

इतक्यात आमचा दूत आम्हाला सामोरा आला. मी त्याच्यावर उखडण्याच्याच बेतात होतो तोच नाथाजीनी हसतच खुणेने गप्प केले. खरचुंडी घाटपायथ्याच्या ठरलेल्या गावाला नानांची व्यवस्था पोलीस पार्टीच्या गोंधळामुळे जमू न शकल्याने तो पुढील व्यवस्था करण्यासाठी धावतपळत गेला होता व निराशेने परतला होता.

“मालक कुठे आहेत ?” दूताने विचारले.

“झोपडीत.” झोपडीकडे बोट दाखवले.

“झोपडीत ठेवले तर धनगरांची पोरे मेंढ्या चारत चारत तिकडे जातील, त्यांनी झोपडीत डोकावले तर कुणीतरी दरोडेखोर झोपडीत लपला म्हणून ते आरोळी ठोकतील आणि लोकांच्या कुऱ्हाडी, भाल्याने—शिकार होण्याची शक्यता आहे.” असा सल्ला धूर्त दूत गो. काका (गोविंद मिरगे, पारेगावचे) यांनी दिला.

“त्यापेक्षा बलवडी गावाबाहेरील अलिकडील फर्लांगभर अंतरावरील भवानीच्या देवळात पुजाऱ्याची खोली रिकामी आहे. मी बघून आलो. तिथेच नाना पाटलांना बसवून बाहेर कुलूप लावून घ्यावे. आपणही तिथेच जवळपास दिवस घालवावा असा माझा बेत आहे.” गो. काकाने सल्ला काढला.

तो सर्वांना पटला म्हणून नाना पाटलांना खोपीतून बाहेर काढण्यात आले. डुलत डुलत नाना पाटील व आम्ही सारे बलवडी गावाच्या भवानीच्या देवळाकडे चालू लागलो. आणि मग आमच्यावर मरणाचा प्रसंग गुदरला.

बलवडी पासून पाव मैल अलिकडील भवानीच्या देवळात गेलो. पुजाऱ्याच्या खोलीत नाना पाटलांना ठेवण्याचा निर्णय बदलवून देवीच्या गाभाऱ्यातील भिंतीपलीकडे नाना पाटलांना बसवले. आम्ही देवीपुढील मंडपात कालच्या उरलेल्या चपात्यां व डाळ सोडून पुख्खा झोडू लागलो.

थोड्या वेळाने घडशीण (गुरवीण) देवीच्या पूजेसाठी पायऱ्या चढून गाभाऱ्यात गेली व झटकन् परतील. तिला आम्ही आमची चपाती डाळ दिली. ती घेऊन गावाकडे गेली. मंडपातील जमीन ठिकठिकाणी उकरलेली होती. जेवल्यानंतर मी त्या धुळीतच पायऱ्यांच्या उंबरठ्याची उशी करून लोळण घेतल्याबरोबर गाढ झोपी गेलो. अर्धा तासच झाला असेल. दडदड आवाज होऊन माझ्या अंगावरही अनेक पायांचे आघात झाले ! मी खडबडून जागा झालो. हातात भाले, कुऱ्हाडी, फरश्या, नंग्या तलवारी घेतलेल्या लोकांनी एकच गिल्ला केला. पाच -पंचवीस भालेकऱ्यांनी आमच्या साथीदारांभोवती भाल्यांच्या टोकाचे कडे केले.

‘बोला तुम्ही कोण?’ हरामजाद्यांनो उठा, हालचाल केलीत तर याद राखा ! तुमची आतडीच बाहेर काढू !’

पाच -पंचवीस तलवारी व भालेकऱ्यांनी देवीच्या गाभाऱ्याच्या भिंतीकडे मोर्चा धरला. भाले, तलवारीची टोके भवानीच्या उघड्या दरवाज्याच्या चौकटीवर रोवून आरोळी ठोकली. “दांडग्या बाहेर निघ ! बाहेर निघतोस की नाही? काही गडबड न करता नीघ बाहेर ! दरवडेखोरा बाहेर ये-” एकच गर्जना

“अरे खेचा त्याला बाहेर ! घुसा आता, करा त्याची खांडोळी. बोला हरहर महादेव” गर्जनावर गर्जना. प्रसंग मोठा बाका आला होता.

मी माणसांच्या पायातून धडपडत, सरकत, पायरी खाली झोकून घेतले. हळूच उठून काष्ट्याला हात धरून पळत पळत जवळच्या नाल्यात काष्टा सोडून शौच्याला बसल्यासारखे केले व लगेच हातापायावर, गुडघ्यावर ओणव्याने नाल्याच्या काटाकाटाने नंबरभर जाऊन उभा राहून पाहिले, तो जवळच धनगरांच्या मेंढरांचा कळप. तेथे जाऊन उभा राहिलो.

खरचुंडीचा घाट व डोंगर फराऱ्यांये कायमचे आश्रयस्थान होते. मातबर दरवडेखोरांचे ते आश्रयस्थान.

घडशीणबाईने गावात पळत जाऊन पुकारा केला होता की, देवळात ८-१० फरारी उतरले आहेत. गाभान्यात एक मोठा बुवा आहे.

शिंंग फुंकले गेल्याबरोबर गावातील प्रत्येक माणूस भाले, कुऱ्हाडी, फरशी, तलवार घेऊन त्यांनी आमच्यावर हल्ला चढवला होता. आवती भोवती बलदंड दरवडेखोर फराऱ्यांची वस्ती असूनही त्या दरवडेखोरांना हात लावता आला नाही असे ते बलवडी एकजुटीचे, लढवये गाव.

“दरवडेखोरांच्या म्होरक्याला काढा बाहेर. खेचा त्याला, नाहीतर खुपसा भाले.” एकच आरोळ्या पुन्हा पुन्हा उठत होत्या.

अंगात तलम सदरा, उलनचा निळा कोट, गुलाबी फेट, बारीक तलम जरिकाठी धोतर नेसलेले नाना पाटील गाभान्यातून बाहेर आले. तसतसे भाले तरवारींची टोकेही मागे सरकू लागली. एवढे लोक, एवढ्या गर्जना, गोंधळ सारा चिडीचुप्प झाला. पण पुन्हा पाच दहा भाले कुऱ्हाडीवाले अवसानाने नानांकडे धावलेही !

निर्भयपणे हसत हसत नाना पाटील त्या तरवारी भाल्यांच्या टोकामधून हल्लेखोरांच्या मध्यभागी येऊन उभे राहिले.

शांतपणे अगदी हसत अस्सल सातारी भाषेत म्हणाले,” बाबा हो ! काय पायजे हो तुम्हास्नी? खरचुंडीच्या या भवानी देवीला माझ्या बाईलने केलेला नवस फेडायामा आलो. शीवचे आमी. मद्रासेत सोऱ्याचांदीचे दुकान हाय माजे ! तुम्हाला वाटत असल दरोडेखोर हाये आमी. असं वाटत असल तर फोडा माझे प्वाट, करा आमची खांडोळी, तुमच्या भाल्यांनी काढा आमची आतडी भाईर. माझी बाईल म्हणल, लेका देवीला गेलाय नी पोट फाडून श्यान घेतलं.” मोकळे खदखदून हास्य करीत नाना पाटलांनी आपले पोट भाल्याच्या टोकापुढे उघडे केले.

लोक चकीत झाले. एकमेकांच्या तोंडाकडे बघू लागले. वातावरणात एकदम बदल झाला.

गो.काका, ‘गोविंद मिरगे’ आमचा धूर्त दूत झटकन पुढे झाला, म्हणाला, “पाटील, तुम्हाला भ्रांत पडली का? नीट पहा ! नीट पहा ! पाटील बुवा, जरा नीट बघा. कोण आहेत ते? खूण पटल तुम्हाला. माझी खात्री हाये !”

बंदूकधारी पोलिस पाटलाने आपाद-मस्तक चांगले पाहून घेतले. तो चमकला. खूण पटली.

ज्या नाना पाटलांना गोळ्या घालण्यासाठी हजारो पोलीस धावपळ करताहेत, रात्र-दिवस गस्त घालताहेत, पण ज्यांचे दर्शन एकदा तरी घडू दे म्हणून लोक देवाला नवस करताहेत, तेच, तेच, अगदी तेच ! तेच नाना पाटील आपल्या पुढे असे आहेत का?” पाटलाची खात्रीच झाली .

“हात रे वेड्यांनो, हे का फरारी, दरवडेखोर? चला. निघा इथून.” पाटलाचा इषारा होताच भाले, बरच्या, तरवारी खाली आल्या. लोक दडदड धावत आले तसे भरभर चालू लागले. एका मिनीटात देऊळ खाली झाले. शांत शांत झाले.

नाना पाटलांना ओळखणाऱ्या एखाद्या हरामखोराने ३-४ मैलावर खानापूरला वर्दी दिली तर गोळ्यांनी सर्वांना टिपून काढतील म्हणून धोका पत्करूनही आम्ही सारे बाहेर पडलो. बलवडे गावचा रस्ता धरला. दिवसा उजेडी पहिल्यांदाच नाना पाटील कोंडीत सापडले होते. गावात शिरलो, तो बाया-माणसे, पोरे घरापुढे ओट्या ओट्यावर अभे राहून कुतूहलाने आम्हाला बघत होते.

इतक्यात पोलीस पाटलाचा माणूस आम्हाला आडवा झाला. काही केल्या आम्हाला पुढे जाऊ देईना ! म्हणाला, “तुमची पायधूळ आमच्या पाटलांच्या घरी झाडून त्यांचा दुधाचा घोट घेतल्याशिवाय गावाच्या बाहेर जाता येणार नाही.” हुकमी एकाच सोडला.

माझ्या व पांडूशिवाय बाकी सर्व गेले.

“आता काय होणार?” नवशिक्याचे माझे मन कोरू लागले. काही अंदाज बांधता येईना. गावाच्या बाहेर जाऊन आम्ही उभे राहिलो.

गावचा पोलीस पाटील व त्याचा कुणी दोस्त दोघेच नानांना पोचवायला गावाबाहेर मी व पांडू उभा होतो तेथे आले.

पोलीस पाटलाने आजूबाजूला पाहून घेतले. मग भावनावेगाने थरथरत म्हणाला, “मी अस्सल मराठ्याची अवलाद आहे. तुमच्या केसालाही धक्का लागणार नाही. आमचा जीव पोलीस घेऊ देत. एक अक्षर गावचा कुत्रा सुध्दा बोलणार नाही. एक सुध्दा निमकहराम कुणी होणार नाही. तुमच्या पायाशपथ सांगतो, तुम्ही निर्धास्त जा ! आमच्या गावचं भाग्य थोर—आमच्या बलवडे गावच्या भवानीमातेची कृपा म्हाणून आजचा हा सोन्याचा दिवस उगवला. लोक नवस करतात; पण नवस न करता देव आम्हाला पावला.”

मग हळूच तो म्हणाला, “ मी वळकलं” एवढंच !

पुढील शब्द तोंडातच राहिले. नाना पाटील हा शब्द दशदिशात घुमत जाईल की काय? असेच पाटलाला वाटले असेल म्हणून नानांचे नाव तो उच्चारू शकला नाही एवढे खरे !

मुसक्या बांधून आमची खांडोळी करावयास आलेला बलवड्याचा पाटील आणि लोक यापुढील कार्यात एकनिष्ठ सैनिक झाले. पाटील आणि मंडळी आमची विश्वासाची झाली.

खानापूर तालुक्याच्या चौकीला लागूनच बलवडे गावचा आमचाही कोटकिल्ला तयार झाला. पोलिसांवरही हा आमचा चौकी पहारा बसवला गेला. आमच्या संरक्षणाची, आश्रयाची आटपाडी ते कुंडल येण्याजाण्याच्या मार्गावरील सुरक्षित गढीच तयार झाली.

शिवाजी महाराजांनी वेषांतर करून प्रसंगी जीवही धोक्यात घालून कबजा केलेली माणसे, गाव आणि गढ्यांची वर्णने आठवली. फिरंगोजी. नरसाळाही आठवला.

त्या पुण्यशील, पराक्रमी, महाराष्ट्राच्या नेकजात मराठ्यांचे, पुण्यप्रतापी शिवरायांचे पाठच आम्ही त्यांचे वंशज ४२ च्या क्रांतिलढ्यात गिरवीत नव्हतो काय ?

चल, चल रे, नवजवान !

बलवडेच्या पाटलांचा निरोप घेऊन आमचा पुढील प्रवास सुरू झाला. बलवडेच्या प्रसंगाची पुनरावृत्ती होऊ नये म्हणून नाना पाटलांना कुठेतरी दडवणे आवश्यक होते. नाना पाटलाबरोबर माझा प्रवासही धोक्याचा होता. आमची भवती झाली तोच दुसरे गाव आले. गावातल्या ओळखीच्या कुणाच्या तरी खोपटात सरळ नाना पाटलांना घेऊन गेले आणि त्यांच्यावर साकडे घातले. त्यांनी अत्यानंदाने ते साकडे घेतले. कुणी पाटील असेल, कुणी बलुतेदार असेल वा कुणी रामोशी मांगाचे खोपटे असेल. नानांचा प्रश्न मिटला. त्यांच्या संरक्षणाला बाकी सर्व गावातच राहिले.

पांडूला माझ्या जोडीने देण्यात आले व आमच्या दोघांचा प्रवास सुरू झाला. ओढे, नाले, घळी, (दरड्या डोंगराच्या) ओलांडीत पुढे पुढेच जात होतो. शरीर अगदी आंबून गेले. घोट्यांना सूज चढली. प्रवास अगदी नकोसा झाला. पण थांबून भागायचे नव्हते.

खानापूर सडक आडवी आली. पोलिसांची सारखी गस्त रात्रंदिवस सडकेवर असे. सारख्या पोलीस व्हॅन्स फिरत. म्हणून सावधानतेने दोन्ही बाजूला बघून पांडूने व मी सडक ओलांडली. मैलभर अंतर गेलो. आता आपण आपल्या सुरक्षित एरीयामध्ये आलो आहोत असे पांडूने मला सांगितले. डोंगरदऱ्यांचा रस्ता लागला होता. वरून पावसाची झडही सुरू झाली होती.

एक गाव लागले. मी पांडूला विनवले, “ पांडू, आता बस झाला प्रवास ! सुरक्षित एरियातील हा गाव आहे ना ? चल गावात इथेच आपण थांबुया बाबा ! मला चालणे कठीण झाले आहे रे !”

“नाही ! नाही !” पांडूने मान झटकीत म्हटले.

“नाथार्जींचा मला हुकूम आहे, कुठेही थांबायचे नाही, वेळ बिलकूल घालवायचा नाही. पारे गाठायचे !”

“अरे बाबा माझी सत्त्व परीक्षा घेऊ नकोस ! जरा दम धर. चल गावात.” मी सुचवून बसकणच घेतली. पण एकेल तो पांडू कसला ? त्याने माझे बकोट धरून ओढलेच व मला गावाबाहेर आणलेच.

समोर हिरवेगाव रान. मधूनच उन्हाच्या झाकीने रंगलेली सोनेरी हिरवी-हिरवीगार झाडी, झुळझुळ, खळखळ धावणारे नाले-ओहोळ. हिरव्या डोंगराच्या शेंड्याला बिलगून सरकणारे काळे काळे ढग. माझ्यातला मोर जागा झाला. तो म्हणाला पसर, पंख —पिसारा. कर नाच. माझ्या भावना उचंबळून आल्या मनातला मोर नाचत गीत गाऊ लागला —

चल चलरे नवजवान ॥
दूर तेरा गाव
और थकेपाव
फिरभी तू हरदम आगे बढाव कदम ॥
रुकना तेरा काम नही
चलना तेरी शान
चल चलरे नवजवान ॥

माणे गुणगुणत थकलेल्या शरीरात हवा भरली. थकलेल्या शरीराला तेजी आली. पावले जलद पडू लागली.

माझी आई, मी लहान असताना पहाटे दळताना मला मांडीवर झोपवून जात्याच्या ओव्या म्हणत असे. त्या आठवलया. ती पहाटे दळायला उठली कितीही जपून उठली तरी जात्याच्या घरघरीने मी जगा होई. तिच्या गळ्याला मिठी घाली. जाते थांबवून ती मला पोटाशी घेई. पटापट मुके घेत लटकेच म्हणायची, “ जा आता खाटेवर, माझ छकुलं, सोनुलं, बछडं !”

“उंहुं ! उंहुं !” मी म्हणत राही. ती मला दळणाऱ्या मांडीवर घेऊन एका हाताने जाते ओढी. दुसऱ्या हाताने थोपटे व दाणेही जात्यात टाकत राही. माझे नाव ओवीत ओवून ओव्य म्हणत तिचे दळण चाले.

बाया दळताना ओव्या म्हणतात, दळणाचे कष्ट हलके होतात, तसाच अनुभव मीही घेत होतो.

संगीत मनाला फुलवते, भुलवते, उमलवते, कष्टही हलके करते. मग त्या जात्यावरच्या ओव्या असोत, मोरोपंताच्या आर्य असोत, शाहीरांच्या लावण्या असोत की सिनेसंगीत असो !

ही संगीत धुंदी मला चढली होती. पुन्हा पुन्हा ‘चल चल रे’ गीत घोळवत घोळवत म्हणत होतो. तालावर चालत होतो.

ओढ्या-ओहळावरून उड्याही घेत होतो.

शेवटी शेवटी पावसाने व सुसाट वाऱ्याने अगदी कहर केला. झाडाखाली बसलो तरी पावसाचा जास्तच मार बसे. पाऊस, वारा अगदी हट्टाला पेटला होता. पाऊस खडखडत होता. ढग गडगडत होते. मध्येच बिजलीचा कडकडाट होई. जिकिरीला आलेलो मी; पण माझ्या वृत्तीला हे आव्हानच मिळाले.

मी पांढूचा हात धरून धो-धो पावसात, पाण्यात पाय आपटीत, चिखल पाणी उडवीत, धावत पळत—चल चल रे नवजवान—गीत आळवीत निघालो —

“आँधी हो या तुफान,
फटा हो आसमान,
फिर भी तू हरदम, आगे बढाव कदम,

रुकना तेरा काम नही —चलना तेरी शान,
चल चलरे नवजवान ॥”

खरोखरच, पर्वताच्या कड्यावरूनही उडी घेतली असती, ढगांशी टक्कर खेळलो असतो, बिजलीशी सामना केला असता. इतका उत्साह माझ्या अंगात भरभरून आला होता. मनातील हृदयोर्मीने ओल्या अंगावर भरभरून काटे उठत होते.

संगीताच्या या नशेत २-३ मैल प्रवास कसा झाला हे मला जाणवले देखील नाही.

डोंगरावरून पाण्याचे लोट धावत, पळत, तुषार उडवत उड्या मारीत वेगाने वहात होते. त्यांच्याप्रमाणेच आम्ही उड्या मारीत चाललो होतो. जणू आमच्यात नि त्यांच्यात शर्यतच लागली होती. घाटाची उतरण लागली, तो समोरच आमच्या मुक्कामाचे पारेगाव पांडूने दाखवले. तरीही मैल दोन मैल ते होते.

आम्ही गावात शिरलो. सूचनेप्रमाणे एका टोलेजंग वाड्याच्या वरच्या मजल्यावर पांडूने मला नेले व तो खाली गेला.

तक्के, गाद्या, लोड. एका कोपऱ्यात छप्परी पलंग, मच्छरदाणी घातलेली. फोनो, बाजाची पेटी, तबला. सुशोभित साग्रसंगीत दिवाणखाना !

या आपल्या अवतारानिशी गादीवर कसे बसावे? म्हणून मी झोऱ्याच्या कोपऱ्यावर बैठक मारली.

वाड्याचे मालक शामराव पाटील पांडूला घेऊन वर आले. माझा हात धरून मला उठवीत म्हणाले, ” वा ! वा ! हे काय?”

“सावळ्या ! अरे सावळ्या ! पाव्हण्यांसाठी गरम पाणी आण. साबण, टॉवेलही आण. पाहुण्यांच्या पायावर गरम पाणी घाल.”

गरम पाणी पायावर ओतल्याबरोबर अहा हा ! किती, किती बरे वाटले म्हणून सांगू !

लगेच कपडे बदलायला दिले. माझा धनगरी ड्रेस कोपऱ्यात वाळत ठेवला, तोच एका नवजवानाला बोलावले. रंगीत पाट आणला गेला. माझ्या अंगाचे सुवासिक तेलाने मालीश करण्यात आले. अंग रगडण्यात आले. नंतर गरम पाण्याने स्नान, साबण चोळून स्नान घातले. जणू नवरदेवच ! मच्छरदाणीच्या पलंगावर मऊ मऊ गादीवर शेवरीची उशी. जणू नंदनवनातच मी प्रवेश केला होता.

पायांना कुरवाळीत कुरवाळीत मी गाढ झोपलो.

पुनश्च हरि ॐ !

शामराव पाटलांचा तो भूमिगतांचा आदर सत्कार, आतिथ्य मी कधी विसरणार नाही.

आटपाडी नंतरच्या क्रांतिकारकांचे प्रमुख केन्द्रस्थान असलेल्या पारेगावी मी आलो होतो.

दमलेले, भागलेले, थकलेले, जखमी झालेल्या क्रांतिकारकांचा तो वाडा म्हणजे विसावा स्थानच होते.

भारताच्या पूर्वीच्या कोणत्याही लढ्यापेक्षा ४२ च्या लढ्यात जातीयवादी, पक्षवादी, साऱ्या भिंती पार कोलमडून पडल्या होत्या.

क्रांती अधिक प्रखर म्हणून ती अधिक खोलही गेली होती का?

क्रांतिकारकांना जात, गोत, पंथ नसतो, हे खरे. पण ज्यांचा त्यांचेशी संबंध येऊन कार्यात गुरफटले, त्यांना भेदभाव विसरून, झटकून देणे भागच असते.

नाहीतर शामराव पाटलासारख्या एका खानदानी मराठा घराण्यातील घंरदाज घरात, एका पाटाला पाट, मांडीला मांडी लावून किंबहुना एकाच पात्रात मराठा, वडार, महार, चांभार, मांग, धनगर, ब्राम्हण, मुसलमान आदि मंडळी कशी जेवू शकली असती ?

सावळ्या धनगर, धोंडी वडार, रामालाड, शेख काका, गो.काका, चिटणीस, ग.काका इनामदारादी सर्व जातीचे साक्षर, निरक्षर, चिकणे, राकट अशा भूमिगतांचा एकाच मापाने सत्कार आदर होई. दुजाभाव, भेदभाव, पंक्तिप्रपंचाचा मागमूसही नव्हता. जणू एकाच क्रांतीच्या आईची काळी, गोरी, शहरी, गावंढळ बाळेच. ते सार जमत. गादी-तक्यावर लोळत. फोनो-पेटी वाजवत. मटणावर ताव मारीत. मटणाच्या शेकाने (आमटीने) जहाल, झणझणीत ताजे तवाने होऊन बाहेर पडत.

क्रांतिकारकांची एकच जात असते. ती म्हणजे क्रांतीची. त्यांचा धर्म एकच असतो. लढण्याचा ! जीवावर उदार होऊन लढता लढता मरणालाही कवटाळण्याचा.

पारेगाव म्हणजे भूमिगतांचा बालेकिल्ला आणि शामराव पाटलांचे घर म्हणजे आमचे रेस्ट, गेस्ट हाऊसच होते. व्ही. आय.पी. रेस्ट हाऊस.

५ ॥ लाखांच्या लुटीनंतर, घोडगांधील माश्या उठाव्यात तसे हिंदुस्थानातील सारे सी. आय. डी. खाते चवताळून उठले. घोडमाश्या चवताळून उठल्या की, समोर दिसेल त्याला, दिसेल त्या वस्तूलाही डसतात, कडकडून चावा घेतात. तसे दिसेल त्याची, सापडेल त्याची होळी होऊ लागली. शिकारी कुत्र्याप्रमाणे सावजावर झडप घालण्यासाठी रात्रंदिवस सी.आय.डी. चा जागता पहारा डोळ्यात तेल घालून महाराष्ट्रभर मुंबई, जळगाव, हैद्राबाद, नागपूर, बेळगाव पर्यंत ठायी ठायी ठिय्या देऊन जाळी धरून बसला होता.

“पंढरपूरला त्यांनी जाळ्यात त्यांना पाहिजे तो डोकमासा पकडला खरा, पण ते जाळे तोडून पसार झाल्याने ब्रिटीशांचे आधीच कापले गेलेले नाक अधिकच कापले जाऊन संपूर्ण नकटे झाले.”

माझे पंढरपूर पलायन म्हणजे ब्रिटीश साम्राज्यशाहीची मानखंडना होती. एखाद्या मदोन्मत्त हत्ती छाप पैलवानाला एका साध्या किरकाड्याने एका थपडेत लोळवावे म्हणजे तो जसा चवताळून दात ओठ खात चाल करुन येतो, त्याप्रमाणे पराभवाने चवताळलेल्या रानरेड्याच्या डुकर मुसंडीला मला पुन्हा बगल द्यायची होती.

इंग्रजांनी पसरलेल्या जाळ्यातच सहीसलामत राहून ब्रिटीशांचा बेडा पार करायचा होता. ब्रिटीशशाहीच्या बगलेत मुंडी ठेवून पोटात वाघनखे खुपसायची होती.

पण ते इतके सोपे होते का ?

आता माझ्या सुरक्षिततेचा प्रश्न साऱ्याच सहकाऱ्यांना चिंताजनक होता. तो सोडवण्यासाठी मी व नाथाजी लाड बसलो होतो.

“आता काय बोला?” नाथाजी.

“नाना पाटलाप्रमाणे नको मात्र. एका खोलीत, आठ आठ दिवस अंधारात, ढोरकोठ्यात, न खाकरता, खाकरता, राहणे मला मानवणार नाही. त्यापेक्षा जंगलात, विजनात राहणे मी पसंत करीन. द्या मला एखाद्या जंगलात खोप (झोपडी) घालून.” – मी

सांगली तालुक्यातील मांजर्डे गावचे भीमराव पाटील म्हणाले, “मी ही जबाबदारी घेतो.”

भीमराव पाटलांचा मी गडी व्हायचे ठरवले.

भीमरावाला नाथाजीने बजावले, “एकदा नाना पाटील पकडले गेले तरी चालेल. पण यांच्या केसालाही धक्का लागता उपयोगी नाही. एवढे सांगितले म्हणजे तुमच्या जबाबदारीची कल्पना तुम्हाला येईलच. असे हे कोण आहेत म्हणून तुम्ही त्यांना विचारू नका. आम्हीही सांगत नाही. ते तर सांगणार नाहीतच.”

‘मामा’ हे कागदोपत्री नाव मुक्रर झाले. यावेळीच काय पण सातारचा मी कायमचा मामा झालो. आणि लीला ही सातारची कायमची मामी झाली. जन्मलो खान्देशात, मामा, मामी झालो सातारचे.

‘महाद्या धनगर’ हे माझे नवीन नामाभिधान ठरले.

“तुम्हाला पैसे पाहिजेत का?” नाथांनी विचारले.

“मला पैशाची काहीच जरूर नाही” मी उत्तरलो.

तरीही नाथांनी ५ रू. ची नोट मला दिली. पुन्हा त्यांना काय वाटले, कुणास ठाऊक ! एवढे सुटे राहू द्या, म्हणून त्यांनी आठ आणेच माझ्या हातात ठेवले.

खांद्यावर घोंगडी, हातात काठी, फाटक्या पटक्याच्या आडोशाला 'साडेपाच' रुपये बांधून हा साडेपाचाचा लाख्या महाद्या धनगर भीमराव पाटलांच्या मागे 'पुनश्च हरिॐ' म्हणून झपाझप पावले टाकीत वनवासातून अज्ञातवासाकडे निघाला.

वनवासातून

अज्ञातवासात

भाग ५वा

[अनुक्रमणिका](#)

- ★ रावणशाहीला मारण्यासाठी रामाला वनवास चुकला नाही.
- ★ कौरवशाहीला घालवण्यासाठी पांडवांना वनवासात जावे लागले !
- ★ इंग्रजशाहीला नष्ट करण्यासाठी आम्हालाही वनवास पत्करावा लागला.
- ★ पांडवांचा १२ वर्षांचा वनवास पत्करला पण एक वर्षाचा अज्ञातवास?
- ★ भीमाला मुदपाकखान्यात वल्लभाचे आचाऱ्याचे काम करावे लागले.
- ★ द्रौपदीला वेणी, फणी घेऊन दासी बनावे लागले, अर्जुनावर बृहन्नडा म्हणून नाचकाम शिकवण्याची पाळी आली.
- ★ धर्मराज द्यूतवाला बनला ही या महाभागांची अवस्था झाली.
- ★ माझ्याही अज्ञातवासातील 'येड्या महाद्या'ला (म्हणजे मला) राम्याने पत्ते खेळताना उगीचच थोबाडीत मारून गालावर पाची बोटे उमटवली.
- ★ तेव्हा वरील विचाराने माझे उफाळलेले मन शांत झाले.

येडा महाद्या !

मांजड्यांचा भीमराव पाटील उंचापुरा, भरदार गडी. धाडसी पण तितकाच धांदरट-घाबरट. गाव आले की ते लांब वळणाने मला नेत. माझे पाय अजूनही दुखरेच होते. त्याची मला फार चीड आली होती.

५ ॥ लाखांच्या वेळी या पायांनी मला घायाळ केले होते. पंढरपूरच्या पलायनानंतरही या पायांनी कुरकुर केली होती. म्हणून मी निश्चय केला की यापुढे अनवाणीच रहायचे. काट्यांचे पायात जाळे झाले पाहिजे. उन्हाने फुफाट्यात पोळून निघाले तरी काही होता उपयोगी नाही, इतके ते निबर झाले पाहिजेत.

पांढरपेशा पायांना क्रांतीचे पोलादी पाणी चढवायचे ठरवूनच मी अनवाणी निघालो होतो.

भीमराव पाटलांच्या घरात शिरल्यावर देवडीत घोंगडी पसरून आडवा झालो. भीमराव घरातून बाहेर आल्यावर हळूच समजावणीच्या स्वरात म्हणाले, “ हे काय महादबा. धनगर असे पडतात व्हय ! उठा ! उचला ती घोंगडी, करा तिचा बोळा घ्या उशिला आणि जमिनीवरच पडा कोपऱ्यात.

मी त्यांच्या हुकमाची बरोबर तामिली केली हे बघून गडी खूष झाला व हरकून म्हणाला, ‘अंग अस् !’ मला त्यांच्या या शब्दांच्या सातारी हेलाने मनातल्या मनात फार हसू आले.

दरवाजाच्या कोपऱ्यात दोन खुंट गाडले होते. त्याजवळ मी आडवा झालो. बकरीचे खुंट होते ते ! घुरट व मुताच्या वासाने जागा दरवळली होती. पण मला काय त्याचं? मी हा हा म्हणता गाढ झोपी गेलो.

भीमराव पाटील म्हणजे विक्षिप्तपणाने व आडदांडपणाने गावप्रसिद्ध होते. त्यामुळे गावात त्यांचा फार वचक होताच. (सातारी भाषेत “दाबजोर”). भीमराव पाटलांच्या घरातील कोणतीही घटना म्हणजे शेजाऱ्यापाजाऱ्यांचा कुतूहलाचा विषयच.

भीमराव पाटलाने नवा गडी आणल्याची वार्ता शेजारी पाजारी हा हा म्हणता पसरली. विठ्ठू म्हाताराही सवडात सवड काढून डोकावून गेला.

त्याची मुलं-पांड्या, देऱ्या आले. भीमराव पाटलाचा वाटेकरी (खंडकरी) राम्या आला. श्रीधऱ्या, येशा, यशवंत्या सारे श्यामचे सोबती माझ्या भोवती जमा झाले.

शेतकऱ्याने नवीन बैल घेतला की लोक जसे त्याला खालून वरून, पुढून मागून बघतात ना, तसे अगदी अक्षरशः माझे या नवजवान पोरासोरांनी अगदी बारीक परीक्षण केले. ते झाल्यावर “काय रं, तुझं नाव काय र?” पांडबांनी विचारलं.

मी एक नाही दोन नाही. वधू-परीक्षेसारखी माझी ही परीक्षाच होती. मनात गोंधळलो व सातारी भाषेची जुळवाजुळव करू लागलो. माझा चेहरा अधिकच पडला होता म्हणून अधिकच बावळट दिसत होतो. मान खाली घातली. विचाराला मला वेळ पाहिजे होता.

पांडबाने सरळ कपाळावर बोट ठेवून मुंडकी वर उचलून म्हटले, “अरे बोल की, तुझं नाव काय र? कंच्च्या गावचं ? येड्यावाणी काय बघतुयास ?”

सारे खो खो हसले व कान टवकावून बसले. सातारी भाषेची पूर्ण अपरिचित मी. माझं भांडं फुटायची वेळ आली. म्हाणून टाईमपास. तो पांडबाने माझं डोकं च गदगद हलवीत पुन्हा विचारलं, “अरं ए, गधड्या ! बोल की ! काय तुझं नाव ?”

‘ऊं ! ऊं !’ म्हणतच माझा कान मी मुदामच पुढे केला. ‘अरं, हे येडं तर येडं ! पण बहिरं बी हाय रे ! वाहवा ! वाहवा ! काय पन नग भीमरावदादांनी आणला !’ म्हणून पांडबाने माझा कानच ओढला. एकाने दुसऱ्या कानात बोटच घातले. दुसऱ्याने पटकाच हवेत उडवला.

इतक्यात भीमराव पाटील बाहेरून आले नि गरजले, ‘काय रे पांड्या, देन्या—माझ्या महादबाची काय फजिती लावलीया ! पसंत हाय का गडी बोला ?’

“वार —रं दादा ! काय पण आणलाय अक्षी येड्याचा नमुना !” सारे एकदम ओरडले.

“अरं खायला काळ नी भुईला भार हाय ह्यो ! भीमराव फसला र बाबा ! तुझं काम हे असंच मुलखायेगळं.” विठू अण्णा म्हातारा आला त्याने शेरा मारला.

‘अवं अण्णा, आपली म्हसरं (म्हशी), शेरड्या (शेळी) तरी राकल की न्हाई?’ भीमराव गमतीने म्हणाले.

“म्हसरं राकल ! हे बावळं !” राम्या कुत्सित हास्य करीत म्हणाला.

“हे बगल कुणीकडे ! चालल कुणीकडे” पांडबा उवाच

“म्हसरं येत्याल अक्षी कोंडवाड्यात. कोंडवाडा मात्र भरावा लागल.” येश्याने पुस्ती जोडली.

“नाहीतर म्हसरं हाणून नेईल दुसऱ्याच गावाला ! जाईल तिकडंच हाणून हे ध्यान.” देन्याने म्हणताच सर्वानी हास्याने त्याला साथ दिली.

‘अर दादा ! हाय तरी कोनच्या मुलखाचं हे ध्यान. कुठं गवसलं हे नामी रतन तुला रं !’ विठू अण्णांनी मोठी चिंता व्यक्त केली.

‘अव अन्ना ! कानडी मुलकातलं हाय. आपल्या पावन्याकडे व्हत रटेच्याला. त्येनी म्हटलं जावा घेऊन ! म्हटलं, बरं हाय आपल्या म्हसरं शेरड्या राकायला !’ भीमराव उत्तरले.

“बरी हाय तुज्या घराला सोभा ! बाबा !” विठू अण्णांनी निकाल दिला नि गेले.

“अरं हा नुसताच महाद्या नाही तर येडा महाद्या हाय” सर्व पोरांनी हास्य-कल्लोळात विधी आटोपला.

‘येड्या महाद्या’ माझं नाव त्यांनी ठरवून टाकलं. रात्री शेरड्या खुंटाशी बांधल्या होत्या. दुसऱ्या कोपऱ्यात मला थाळीत वाढण्यात आले. पायाचे अटकन लावून भाकरी बरोबर कोरड्यास वाढले. झणझणीत तिखटाची मला सवय नव्हती. माझ्या नाकाला सारखे पाणी येत होते. हुश हुश करीत जेवण आटोपले. थाळी घासून कोपऱ्यात थाळी व तांब्या उलटा मारला. पटका उशाला घेऊन, अर्धी घोंगडी अंथरून व अर्धी घोंगडी पांघरून अंग टाकले.

सकाळी पहाटेसच मला उठविण्यात आले. शौच्याला लोटी मागितली. भीमराव म्हणाले, “महादबा, शौच्याला नाही म्हणायचे. परसाकडं म्हणायचं, लोटी नाही म्हणायचं, तांब्या म्हणायचा ! हा घ्या तांब्या, घ्या ती कळशी (घागर). जा परसाकडं, आणा दोन चार घागरी पाणी !”

नदीवर गेलो, पाण्याची मोठी गोल कळशी माझ्याने उचलली जाईना. शामच्या मालकाच्या मुलाच्या मदतीने मी त्याच्या प्रमाणेच खांद्यावर घेतली. लपकत लपकत पहिली घागर आणली. मला ब्रम्हांड आठवले. तिसऱ्या घागरीत तर खाली बसायची वेळ आली. खांदे अवघडले. पोटऱ्यांना गोळे आले.

सातारचे हे वैशिष्ट्य आहे. गावात कुणी श्रीमंत प्रतिष्ठित असो, झाडून सारे म्हातारे सुध्दा सकाळी उठले की कळशा घेऊन नदी-नाला, विहीर असेल तिथे सर्व विधी आटोपून, स्नान करून, धोतर धुवून, कळशी भरूनच घरी येतील. सातारा हा खऱ्या अर्थाने राकट बनला आहे तो अशा अनेक सवयींनी. म्हातारा असला तरी लंगोटानेच स्नान करतील. आमचा खान्देशचा साराच कारभार भोंगळ. गरम पाणी, नरम पाण्यात आम्ही भोक्ते. सातारची तऱ्हा त्याच्या अगदी उलट.

मी गार पाण्यात बुचकाळून, धोतराचा पिळा खांद्यावर टाकून शेवटची पाण्याची घागर आणली, लगेच न्याहरी, म्हशी सोडल्या, शेळ्या हातात घेतल्या, वैरणीचा भारा आणण्यासाठी विळा दोर घेतला. म्हशी हाकलत पोरांचा येड्या महाद्या त्यांच्या बरोबर निघाला.

पांढू, देऱ्या, श्रीधऱ्या, शाम्याबरोबर माझीही जुपी झाली. माझे जीवन त्यांच्या जीवनाशी तात्पुरते का होईना, जोडले गेले. शेतकऱ्यांच्या कष्टाळू जीवनाशी, येश्या, पांढ्याच्या ग्राम्य, विनोदी, सरळ, भोळ्या जीवनाशी एकरूप होऊ लागलो.

माझ्या म्हशी शेळ्यांबरोबर पांढ्याच्या म्हशीही सांभाळू लागलो. त्यांना वैरण काढण्यास मदत करू लागलो. रात्री-अपरात्री शेतावर फेरी टाकण्यासाठी हक्काने मला घेऊन जाऊ लागले. येड्या महाद्याला एक स्थान त्यांच्यात मिळाले.

पण त्यांना आश्चर्य वाटायचे ते माझ्या निर्व्यसनीपणाचे. विडी, तंबाकू, पान-सुपारीचे खांड हे कसलेच व्यसन नसल्याने त्यांना मोठे कुतूहल वाटायचे. उलट, मी माझ्या पैशातून त्यांना तंबाकू, पान, विडी घेऊन देत असे. त्याने मी त्यांचा जिऱ्हाळा संपादन केला होता. माझ्यावर ते बेहद्द खुष होते.

“भीमराव, महाद्या दिसतों बावळा, पण काम चांगलं करतुया. तुझं नशीब चांगलं, तुला फुकट चांगला गडी घावला !” म्हाताऱ्या विठू अण्णांचा शेरा मिळवण्यात मला यश आले होते.

मी त्यांच्यात हसू खेळू लागलो. त्यांच्या ग्राम्य विनोदात भाग घेऊ लागलो. रात्रीच्या पत्त्यांच्या डावात मला महात्वाचे स्थान मिळाले. मला भीडू म्हणून घेण्यात त्यांच्यात हुजत होऊ लागली. एक दिवस रात्री पत्ते खेळत असताना, राम्याला पत्ते पिसता येत नव्हते. हळूहळू एकेक पान वाटी.

“काय मर्दा ! काय पण पान वाटतुयास बाईलवानी,” मी सहज थट्टेने बोलून गेलो.

त्याने रागात हळूच मान वर केली. रागाने माझ्याकडे बघितले. “महाद्या भडव्या, गडी तर गडी अन् चर चर जीभ चालवतुयास” म्हणत खाडकन् माझ्या कानशिलात ठेऊन दिली. सातारी राकट हात. कानात, डोक्यात झिणझिण्या आल्या. डोळ्यांत चटकन पाणी आले. मी गालावर हात ठेवला. त्याची पाची बोटे उमटली होती. मी मान खाली घातली. आवंढा गिळला.

‘कारे बाबा कळवळतोस? पांडवांना अज्ञातवासात धर्मराजाला द्यूत खेळताना द्यूताचा फासा फेकून मारल्याने डोक्याला खोक पडून रक्ताची धार लागली होती.

तुला तर थोबाडीतच बसली ! अरे कुठे धर्मराज आणि कुठे तू?

तूही अज्ञातवासात नाहीस का? गिळ आपले अश्रू,’ उफाळलेल्या मनाला मी गाल चोळत चोळतच शांत केले. दोन मिनिटांत हसू खेळू लागलो, थट्टा विनोदही करू लागलो.

“गोपाळ काला”

माझे आजोबा मोठे धार्मिक प्रवृत्तीचे होते. माझ्या आजोबांना धर्मग्रंथांचे वेड होते. चारी धाम ते करून आले होते. पंढरपूरला अजूनही ‘रामचंद्र झोका’ ची आठवण करणारे बडवे आहेत. साऱ्या पोथ्या, रामायण, पांडवप्रताप, हरिविजयच्या त्यांच्याकडे होत्या. आजोबा चार महिने हरिविजय, पांडवप्रतापच्या पोथ्या वाचून घरच्या घरीच प्रवचन करीत असत.

माझी आजी निरक्षर पण अत्यंत धार्मिक होती. सोळा सोमवार, निर्जळी एकादशी व सोमवार, मंगळवार ती करी. पोथीतीस कृष्णाचे चेंडू-घोडा खेळायचे चित्र, दही दूध चोरण्याचे चित्र, कृष्णाला उखळीला बांधल्याचे चित्र. बलराम पेंद्या त्यात असायचेच पोथीवाचन संपले की ती म्हणे-देवा, सर्वाना सुखी ठेव. माझ्या मुलांबाळा माणसांनाही सुखी कर. ही तिची आर्त प्रार्थना आजही आठवताना तिची भक्तिभावाने जोडलेली हाताची जुडी दिसते.

त्या मांजळ्यांच्या बालगोपालांबरोबर खेळताना मला ते सारे आठवे. त्या बाळगोपाळांचा मीही पेंद्याच नव्हतो का?

पहाटे उठून ४-५ घागरी पाणी भरून नाल्यात बुचकळून यावे, न्याहारी करून म्हशी शेळ्या घेऊन रानात जावे. दुपारून मक्याची वा गवताच्या वैरणीचा भारा काढून सायंकाळी घरी येताना भारा घेऊन यावे, कोंबड्यांना खुराड्यात कोंडावे. रात्रीमधून एकदा उठून दुभत्या म्हशीला चारा टाकावा हा माझा नित्याचा कार्यक्रम झाला.

मधून मधून श्यामने म्हशी गुरे सांभाळावीत. मी भांगलणे, (निंदणी) टुपणीचे, गवत काढायचे, शेंगा तोडणे, पोती भरून घरी न्यायचे काम जरूरीप्रमाणे करीत असे.

आता पाणी भरण्याने माझे खांदे न दुखता मी मोठी घागरही सहज उचले. मक्याची वैरण काढताना हाताला पडलेले छाले जाऊन त्या ठिकाणी चांगले घट्टे पडले होते. प्रथम प्रथम वैरणीच्या लहानशा भाराने मान भरून येई. आता मोठा भाराही लपलप करीत घेऊन येई.

काट्याकुट्याची माझ्या पायाला चांगलीच सवय झाली होती. ते दुखरे राहिले नाहीत. खांदा मान चांगलीच भरली. दाढीचे खुंट नेहमी वाढलेले. केसांना तेल नाही. मोंडफोड्या सारख्या केसांचा माझा अवतार झाला होता. येड्या महाद्या म्हणून माझी हेटाळणी थांबली असली, तरी लहान-मोठ्यांचा चेष्टेचा विषय मी होतोच.

लहान सहान गुराखी, छोटे छोटे बाळकृष्णच ते ! मीच एक पोक्त बुवा त्यांच्यात. पण मला ते पोक्त मुलीच समजत नसत. त्यांच्यातलाच, त्यांच्यासारखाच मी एक अशी त्यांची पक्की भावना झाली होती. सर्व खेळात मी फार फराट होतो. म्हणून माझी सोबत करणे त्यांना आवडे. त्यांच्या भांडणाची जुपी झाली मग महाद्या तू दे निकाल म्हणून माझी निवड ही ठरलेली. मला भिडू म्हणून घेण्यासाठी दोन्ही बाजू ताणत.

चेंडू लगोऱ्या खेळताना धपकन चेंडू माझ्या पाठीवर घालीत. चेंडू घोडी खेळताना टुणकन उडी मारून पाठीवर बसत. साऱ्या लहानग्यांची मी आवडता महाद्या बनलो होतो. मला पुढे केल्याशिवाय त्यांची गुरं गावाबाहेर पडतच नसत.

मी एखादा दिवस गेलो नाही तर त्यांना चुकल्या चुकल्यासारखे होई. कुणाला तरी चौकशीला लावून देत. येड्या महाद्याने त्यांना वेड लावले होते एवढे खरे.

मला घरी मिळालेल्या शेंगा, वाळके, डाळ्या, फुटाणे त्यांना मुद्दाम नेऊन वाटी. त्यात मला अतीव आनंद होई. मला ते घोडा करीत. विटी दांडू खेळताना पळवीत. गुरं इकडे तिकडे लांब गेली की त्यांना पिटाळून आणण्याची हक्काची कामगिरी मला सांगत. इतकेच काय, कुणाच्या शेतातून शेंगा, वाळक, रताळी, मकई चोरी करण्यासाठी मलाच प्रथम शेतात घालीत. मीही त्यांच्या आघाडीलाच राही मुलांच्या आनंदाचा, विश्वासाचा ठेवा बनलो याचे मला फार समाधान वाटे.

माझे मोठेपण जणू गळून गेले होते. माझी व्याधी उपाधी जणू नष्ट होऊन मीही निर्व्याज बालक झालो होतो. माझे बालपण मला जणू परत मिळाले होते. बालपणाचा निर्व्याज, निरागस आनंद माझ्या वाट्याला परत एकदा मिळाला होता. याने मी खुशीत होतो.

कुणा मुलाला बरे नसले म्हणजे त्याची गुरे मी वाळत असे. कुणाला तापाची हुडहुडी भरली की त्याला वाकळ (गोधडी) आणून दाबून दडपून बसायची कामगिरी व कुणाला फार झाले तर पाठीवर घालून घरी पोचवायची जबाबदारी माझीच झाली होती.

काही लुच्ची मुलं उगीच आजाराचे, पाय दुखण्याचे सोंग करून माझ्याकडून काम करून घेत. आणि महाद्याला कसे बनवले म्हणून फिदीफिदी हसत. ते हास्य मला आवडे. त्या मिशकील लबाड हास्याने मला गोड गुदगुल्या होत.

मी बसलो की कुणी पाठीवर बसे, कुणी ढोलकीप्रमाणे पाठीवर थापा मारून ढोलकीचा आवाज काढीत. तर कुणी माझा पटकाच उडवीत. कुणी आदल्या दिवशीच्या तमाशांत पाहिलेल्या नाच्या पोऱ्याप्रमाणे कंबरेवर हात ठेवून सभोवती फेर धरून नाचत, गंमत करीत. त्यांची ती गंमत बघण्यात मी सारे विसरून जाई. माझा तो विरंगुळाच होता.

एक दिवस दुपारी गुरं पाण्यात गेली. त्या ठिकाणी डोहात कंबरेइतके पाणी होते व पात्र रूंद. भाकरी भाकरी खेळायची गंमत मुलांनी सुरु केली. कोण किती भाकरी खातो म्हणून पाण्यावर चपटा दगड फेकीत. जितक्या उड्या पाण्यावर दगडाने मारल्या तितक्या भाकरी खाल्ल्या. सर्वांत माझाच दगड पाचदा पाण्यात उड्या मारीत गेला. पैज जिंकली मी. पण माकडंच ती. माकडांनी मला धरून पाच पाच बुक्के हाणून मला माकड बक्षीस दिले.

एके दिवशी दुपारी ज्याने त्याने आपली गुरे पिटाळून झाडाखाली उभी केली. पाण्यात मासे फार होते. इवले इवले. मी माझ्या न्याहरीतला भाकरीचा तुकड्याचा चुरा करून माशांना टाकू लागलो. मासे पटापट चारी बाजूंनी गोळा होत. दगड टाकला की इतक्या भरकन पळत पांगत की जणू इलेक्ट्रीक सर्कसच. मी त्या खेळात रंगून गेलो. मुलांच्या लक्ष्यात ते आले. एकाने दुसऱ्याला, दुसऱ्याने तिसऱ्याला खुणावले. हळूच एकाने येऊन मला पाण्यात ढकलून दिले. मुलांचा पेंद्या कपड्यासुध्दा पाण्यात बुचकळल्याबरोबर साऱ्या बाल गोपालांनी पाण्यात माझ्या अंगावर उड्या घेतल्या. कुणी माझ्या पाठीवर घोडा केला, कुणी तोंडावर पाणी शिंपडले. कुणी गुळण्या तोंडावर सोडल्या, कुणी पाय हात धरून ओढून फरपटवले. मग त्यांनाच माझी कीव आली.

चिमणाचिमणीचा खेळ सुरू झाला. माझ्या पाण्यातल्या टिचकीचा आवाज डुबुक्-डुबुक् झाला तरी चिमणी चिमणी म्हणून ओरडा झालाच. शिवाशिवी झाली. डुबा डुबीचा खेळ झाला. खूप खूप पाण्यात बुचकळत राहिलो. थंडी दाटली की पळत पळत जावे. नाल्याकाठच्या तापलेल्या बारीक रेशमी रेतीत पडावे, उलथ पालथ व्हावे. उन्हाचा ताप बसला की पळत पाण्यात सूर धरावा, उड्या टाकाव्यात-असे आमचे अभ्यंग स्नान -निसर्गस्नान झाले.

पाण्यातून बाहेर पडल्यावर मी मध्ये व सर्वजण माझ्याभोवती आपापली शिदोरी सोडून बसले. प्रत्येकाने आपल्या शिदोरीतील चांगला पदार्थ माझ्यापुढे टाकला. कुणी पापड, कुणी रताळ, कुणी उकडं कणीस, कुणी भाजक्या शेंगा, कुणी उसळ, कुणी दही, तिखट. आमच्या बाळगोपाळांचा जणू गोपाळ कालाच !

ते प्रसंग आजही माझ्या डोळ्यापुढे तरंगत आहेत. वाटते, ही सारी व्याधी, उपाधी झटकून पुन्हा येड्या महाद्या बनून त्या ओढ्यातल्या पाण्यावर भाकरीचा, चिमणा-चिमणीचा, डुबाडुबीचा, शिवाशिवीचा खेळ खेळायला जावे, ओलेल्याने उन्हात नदीकाठच्या मऊ मऊ, ऊन ऊन रेतीत लोळावे.

लहान मूल बनावे, निर्व्याज, स्वच्छंद, मुक्त बनावे, मुक्त हसावे, गुरे वळावीत, घोडा व्हावे, चेंडू लगोऱ्या खेळावे, म्हशीवर बसावे, शेळ्या-कोकरांना कुरवाळावे आणि नदीत डुंबून गोपाळकाला करावा.

खंड्याचे इरजे

एक दिवस दुपारच्या प्रहरी गुरं राखताना मला झोपेची डुलकी लागली. म्हशी विठू अण्णांच्या शेतात घुसून पीक खाऊ लागल्या. म्हातारा विठू अण्णा धावत आला.

“महाद्या नालायक, भडवीच्या” जोराने शिवी हासडली. मी उठून काठी घेतो तोच जोडा फेकून मारला. जोडा लागल्याबरोबर पळालो. बघतो तो म्हशी विठू अण्णांच्या शेतात.

“डोळे फुटल्यात व्हय र? तुझ्या बापाची कमाई आहे व्हय ! आई घालायला गडी झालासा ! झोपतो बाजीरावचा बेटा ! तुझं टकूरंच फोडतो !” म्हणत खरोखरच माझ्या मागे धावला. नी जोरात काठी फेकून मारली. म्हशी पळवतच मी निघालो. सायंकाळी घरी आलो. भारा डोक्यावरून टाकला. म्हशी पारड्या बांधल्या. तो विठू अण्णा शिव्या देत देतच घरात घुसला.

“भीमराव हा तुझा महाद्या.” आई-बहीण काही शिल्लक ठेवली नाही. भीमराव पाटील मध्ये पडले म्हणून ठीक. नाही तर उसळून आलेल्या म्हातान्याने मला बडवलेच असते. भीमरावाने माझ्यावर आरडाओरडा केला. शिव्याही मोजल्या. ‘नालायक ! तंगडं तोडीन ! माझ्या अंगावर धावण्याचे सोंगही केले. तेव्हा कुठे म्हातारा शांत झाला. नंतर चहाच्या ढगुळ पाण्याने म्हातान्याचा संताप सरला.

रात्री झोपायच्या वेळी भीमराव मजजवळ आले. चोरासारखे बसले. त्यांच्या तोंडून शब्द फुटत नव्हता. ‘महादबा, मला क्षमा करा. तुम्हाला मीही शिव्या मोजल्या. काय वाटेल तो बोललो. पण माझा नाईलाज होता. वैऱ्यावरही असा प्रसंग येऊ नये.’

एवढा धिप्पाड गडी. स्फुंदून स्फुंदून रडू लागला. मी त्यांचे हात हाती घेतले, म्हटले, “दादा, हा वनवास आहे. वनवासात काटे हीच फुले, शिव्या ह्याच फुलांच्या माळा. अहो, ही तर गंमतच होती. मला काय समजले नाही ?” तेव्हा कुठे भीमरावाचे समाधान झाले.

आज सकाळीच अगदी अस्वस्थ मनानेच बाहेर पडलो. माझा एक लहानसा दोस्त घरी राहिला होता. मला तो कायमचा मुकणार होता. त्याचा गळाच कापला जाईल या विचाराने अस्वस्थ होतो.

आज आमच्याकडे इरजे होते. माझे मालक भीमराव यांनी आपली काही शेते वाट्याने (खंडाने) दिली होती. बाकी शेती घरीच करित. ती जमीन नांगरण्यासाठी शेजार पाजारची ८ - १० औतं गोळा करून

सर्व जमीन नांगरून घेतली होती. त्याबद्दल त्या शेतकऱ्यांना आज आमच्याकडे सामुदायिक जेवण होते. या जेवणाला 'इरजे' म्हणतात.

त्यासाठी माझा खंड्या बोकड कापायचे ठरले होते. म्हणून त्याला घरी ठेवण्यात आले होते. मी घरी म्हशी—शेरड्या मागे फिरत होतो. खंड्याने निघताना केविलवाणे डोळे करून ओढ घेतली होती. ते डोळे सारखे मला दिसत होते.

त्या खंड्याला मी दोन महिने बाळगले, वाढवले होते. त्याला चांगले गवत, बाजरीचे पोगे, तुरीच्या डीच्या खाऊ घातल्या होत्या. कोवळ्या बाभळीच्या शेंगा खाऊ घालण्यासाठी बाभुळ वनात धडपडलो होतो. मला कंटाळा आला, मन उद्विग्न झाले की खंड्याकडे धाव घेई. त्याच्याशी हाताने टक्कर खेळी वा त्याची मुंडकी बगलेत धरून त्यावर माझी मान टेकून माझा गाल त्याच्या डोक्यावर, तोंडावर घासत राही. माझे मन शांत होईपर्यंत हे चाळे चालत.

माझ्या मनात साचलेल्या, कोंदटलेल्या, आतल्या आत धुमसणाऱ्या भावनांना वाट करून देणारा खंड्या हा माझा जिवलग दोस्त होता.

सायंकाळी जरा उशीराच रेंगाळत पोहोचलो. आमच्या गल्ली — वाड्यातील व गावातील इतरही पाच पंचवीस माणसे— पोरे आपापली ढाल तलवार, म्हणजे थाळी — वाटकं घेऊन जेवायला बसण्याच्या तयारीत होती. आरडा ओरडा, गोंधळात ती जेवायला बसली. मी नको म्हणत असतानाही त्यांनी मला ओढलेच. मी गडी ! कोणत्या तोंडाने नाही म्हणणार ! बसावेच लागले. सारे खुशीत होते. पुंडलीक वरदा झाले नी लोकांनी मटनावर ताव मारायला सुरुवात केली. मीही दोन भुरके मारले. एकाएकी माझे मन पाझरू लागले. मनाचा बांध फुटणार असे मला वाटले. मी ठसका दिला जोरात, त्या निमित्ताने थाळी घेऊन उठून गेलो.

त्या रात्री खंड्या माझ्या डोळ्यापुढे फिरत होता. एकदा खंड्याला हगवण झाली. मी रोज नाल्यावर ते साफ करी. त्याच्या मागच्या पायांना दोऱ्या बांधण्याचा तोडगाही केला. त्याला चालायचे त्राण नव्हते म्हणून खांद्यावरून घरी आणि. पोरं बाया म्हाणत —' येडा महाद्या बोकडालाबी खांद्यावर घेऊन चालला बगा ! काय येडा हाय हो !'

हा सारा चित्रपट डोळ्यापुढे सरकत राहिला. खंड्या माझा दोस्त गेला खरा, पण त्याच्या स्मृतीचा चटका मला ठेवून गेला.

शेतातील बाजरी कोळपणी आली होती. आज मला नि शामला कोळपणी धरायची होती. म्हशी—शेरड्या दुसरीकडे सांभाळायला देऊन आम्ही शेतात गेलो. खान्देश प्रमाणे साताऱ्यात बैलांनी कोळपण्याची पध्दत नाही. खान्देशापेक्षा ही कोळपी अगदीच लहान लहान, दोन कोळप्यांना दोन दोर बांधलेले. ते खांद्यावरून बगलेत अडकावयाचे व बैलांप्रमाणे ओढायचे.

श्यामने कोळप्यांचे दोन दोर दोन्ही खांद्यावर अडकवून ओढायला सुरुवात केली. मला प्रथम ते कसेसेच वाटले. पण श्याम पुढे निघाला व मीही त्याच्या पाठोपाठ आडवा पडत निघालो.

सकाळच्या न्याहरीपासून जुंपलो तो दुपारी एकपर्यंत. जेवण करून जुंपलो तो सायंकाळपर्यंत, चार पाच एकर जमीन कोळपून संपविली.

वाकूनवाकून व ओढून ओढून शरीर भारावून, आंबून गेले. खांदे तर उपटून निघतील असे वाटले. बसून जावे, फेकून द्यावे हे दोर नी कोळपी असे राहून राहून वाटे. पण करतो काय?

माझी कोळपी धरणारा खंड्या 'ये रे सरजा, राज्या ये रे' गाणे म्हणत गहिरत खरोखरच बैलाच्या ढोपराला आर टोचतात तशी काठी टोचे. अर्थात गमतीनेच. जीवावर आलेल्या माझ्या एखादे वेळी असे दाटून येई की हीच काठी द्यावी आणि ह्या खंड्याला दोन चार ठेवून द्याव्यात. म्हणजे समजेल राजा सरजा या बेट्याला. असे विचार क्षणभरत उसळत. ह्या विचाराने हासून मी जोराने पुन्हा ओढायला लागेही.

माझ्यापेक्षा श्यामच अधिक घायकुतीला आला होता. सायंकाळी काम संपताच त्याने व मी बैठकच मारली. मला तर वाटले—बस, आता इथेच अंग टाकावे की डोळे मिटतील ते सकाळीच उघडतील !

पण वैरण काढून आम्हाला घर गाठायचे होते. म्हाणून विळे घेतले व जवळच्या नरकडीच्या शेतात जाऊन खसा खसा मक्याची वैरण काढून भारे बांधले.

(४) येड्या महाद्या - पोलीसांच्या तावडीत !

शिकारी कुत्रे वासावरून माणसे ओळखतात म्हणून त्यांचा युद्धात उपयोग करण्यात येतो. तद्वत स्वातंत्र्य लढ्यात पोलीस हे ही शिकारी कुत्र्याप्रमाणे आमचा भूमिगतांचा वास घेत फिरत.

आमच्या मांजर्डे गावाला पोलीसांच्या फेऱ्या होऊ लागल्या. त्यांना काही तरी वास आला असावा, या संशयाने मालक भीमराव अस्वस्थ झाले. घाबरू लागले. तसतशी माझ्यावरील त्यांची नियंत्रणेही अधिक कडक होऊ लागली. रात्री शेतात कुणाच्या तरी झोपडीवर (सपरावर) झोपायाला जावे लागे. घरी राहिलो तर रात्रीतून एक दोन घरांचा बदल होई.

आधीच श्रमाने मी थकून गळून जाई. अंथरूणात पडलो की माझा मुडदा होई. त्यांत या झोपमोडी. सायंकाळी अंधार पडल्याशिवाय परतायंचे नाही हा नियमच ठरला. सायंकाळच्या अंधारात ठेचकळत, काटेकुटे तुडवीत वैरणीचा भारा घेऊन यावे लागे. त्यांत पावसाचे दिवस. पाऊस पडल्यावर चिखलात केव्हा पाय फसेल, निसटेल याचा नेम नसे. अशी ही कसरत चालली होती.

भीमरावांचा मुलगा शाम भिमरावांना समजवू लागला की ते म्हाणत, 'तुम्हाला काय होते? माझ्यावर जबाबदारी आहे. काही कमी जास्त झाले तर वाटोळे होईल. माझ्या घरावरून नांगर फिरेल.' मझ्या इतकीच त्यांना त्यांच्या बदलची वाटणारी जबरदस्त भीतीच या मुळाशी होती. व ते स्वाभाविकही होते.

आम्ही वैरणीचे भारे बांधले. श्यामला पुढे लावून दिले. झुंजूमुंजू झाल्यावर मी माझा भारा डोक्यावर घेऊन घरची वाट धरली. आधीच चिखलाचा रस्ता, त्यात पावसाने झडी लावली.

अध्या रस्त्यावर आलो तो श्यामची आई चिखल तुडवीत ओलीचिंब झालेली. धावत पळत धापा टाकीत चिरपाडलेल्या आवाजात हळूच ओरडल्या सारखी म्हणाली, ‘मोटर घेऊन पोलीस पार्टी आलीया ! चावडीत घुसलीया ! पन्नास शंभर हायती. तुमास्नी निरोप देण्यापायी ह्येस्नी मला धाडून ते पसार झाले हायती !’

“पोलीस आपल्या घराला आली नाहीत ना?” मी थांबून विचारले “न्हाई ! पण त्येंचा काय नेम? चावडीवर बसलेती ! येईल जाईल त्येला कोन, कुठलं, म्हून इचारत्यात, ठोक भी देत्यात. फरारी लोक इथं कुनी हायती का? राहत्यात का? म्हून इचारत्यात. “आई एका दमात म्हणाली. तेवढ्याने तिला धाप लागली.

“पन् आपल्या घरला आलेती न्हाईत ना?” मी विचारून खात्री करून घेतली. भारा उलटा वरच्यावर बुडके पाठीमागे व शेंडा तोंडावर येईल असा करून चेहरा जवळजवळ झाकून घेऊन पाऊल पुढे उचलले.

‘माझ्या गळ्याशपथ तुम्ही जाऊ नका.’ म्हातारीने थरथरत्या हाताने माझा दंड घट्ट धरला.

“आई ! तुम्ही काळजी करू नगा. आई भवानी आपल्या पाठीशी हाये, तवर कुणीही आपला बाल वाकडा करणार नाही,” म्हणून मी पुढे निघालो. आई माझ्यापुढेच धावत पळत गेली. ओढ्याला पाणी चढत होते. दोनदा ओढा ओलांडून गावात शिरलो.

‘कोण आहे रे तो?’ अधिकाऱ्याने दटावणीची डरकाळी फोडल्या बरोबर पोलीस कुत्र्याप्रमाणे धावले. अडवले. दोन्ही दंडाला धरून अधिकाऱ्यापुढे उभे केल्याबरोबर एक फटका पाठीत बसला. “बोल, कोण तू? तुझे नाव काय?” म्हणून दुसरा फटका लगावला.

“अवं सायेब ! त्यो येड्या महाद्या हाय. आमच्या गावचा गडी हाय गडी. येडा ! अक्षि येडा ! बगा त्यानें भाराबी उलटाच डोक्यावर घेतला हाय. सायेब येडाच हाय तो. “ गावपाटील म्हणाले.

“जाने दो” अधिकाऱ्याने तिसरा फटका माझ्या पाठीत घालून हुकूम दिला.

मी झपझप पावले टाकीत घरी आलो. भारा डोक्यावरून फेकल्याबरोबर म्हातारीने माझ्या हातात भाकरीचा पिंडा दिला. ठिकाण सांगितले. घोंगडी खांद्यावर घेतली व बोळातून घरच्या मागील बाजूच्या पाऊल वाटेने नाला पार झालो. म्हातारीने सांगितलेल्या ठिकाणी उभा राहिल्याबरोबर तीन छाया माझ्याकडे सरकत आल्या. घोंगडी पांघरलेले श्याम, श्रीधर, यशवंत होते ते. आड जंगलाने एका पाठोपाठ एक आमचा प्रवास सुरू झाला.

पावसाने सतत धार धरली होती. काळाकुट्ट अंधार. मधूनच ढगांचा गडगडाट, वीज लख्खन चमकून जाई. त्यामुळे काय उजळत असेल तेवढेच.

दिवसभरचे श्रम पळाले होते. क्रांतिकार्यात ही एक मोठी गंमतच असते. श्रमाने, भुकेने, तहानेने, दगदगीने क्रांतिकारी माणूस कितीही मेटाकुटीला आलेला असो. संकटाचा वास आला रे आला की अत्यंत भुकेलेल्या माणसाची चमचमीत वासाने जश्या साऱ्या वृत्ती उल्लासित होऊन सुखाची लाट जिभेवरून सर्व शरीरात पसरून भरून वाहते, तसाच संकटकाळी क्रांतिकारकांच्या अणूअणूत स्फूर्तीचा संचार होतो व त्याशिवाय शरीराला व मनाला कसलीच जाग रहात नाही.

आमची भूक, तहान श्रम पळाले होते. दगडादगडातून, वघळी, नाल्यातून, डोंगराच्या कडीकपारीतून आम्ही एकेक पाऊल झपाझप टाकीत होतो.

आमचा वाटाड्या शाम वाट चुकला. आम्ही भलत्याच डोंगराच्या पठारावर येऊन पोचलो. मध्यरात्र उलटून गेली होती. श्यामला भूक सहन होत नसे. त्याने कसातरी दम धरला होता. वाट चुकली म्हटल्याबरोबर त्याने एका ओल्या दगडावर बसकन घेतली. पावसाच्या झडीतच भाकरी सोडल्या, खाल्ल्या. पुन्हा पिछे फलांग ! पहाटे एकच्या सुमारास हातरूण गाव गाढले. चार मैल जाण्यासाठी ८ वाजता निघालो तो पहाटे एकला पोचलो.

शाम हळूच म्हणाला ‘बस झाले ! चला इथल्या डॉक्टर कडे.’

‘कशाला रे ! पारेच गाढू आता. ३-४ मैल तर राहिले. रस्ता आपल्या पायाखालचा तर आहे.’ मी म्हणालो.

‘अव महादबा, चहा पिऊन जरा गरमागरम होऊ या !’ श्याम उत्तरला.

‘अरं डॉक्टर लई दाखवाला ! इच्या पक्षी एकेक पेग दिन तर आमची थंडी पळून जाईल बग.’ यशवंतने सुचवले.

“सांग. डॉक्टरला सांग रं श्याम. खरंच लई मजा व्हील. “श्रीधरचा टेकू.

‘अरं गड्यांनो ! च्या मिळालं तर भाग्य नशीब. डॉक्टर लई बेंडल हाये.’ श्यामने शिवीच हासडली.

श्यामने डॉक्टरांचा दरवाजा ठोठावला. डॉक्टरने मोठ्या जिकिरीने दरवाजा उघडला. आत येऊन दरवाजा बंद केला. एक दोन पोत्याची रटकी आमच्याकडे फेकली.

“अवं ! अवं ! डॉक्टरसाब जरा वाईच !” श्याम म्हणतो तोच डॉक्टर पसार झालो. सर्वांची बिचान्यांची निराशा झाली. आम्ही कपडे पिळले. घोंगड्या झटकून वाळत टाकल्या. थोडा वेळ, तास अर्धा तास बसलो, उठलो आणि चालू लागलो.

पाऊस आता थांबला होता, पारे गाव ३ - ४ फलांगावर राहिले. काही जवान एका वाघळीच्या नाल्याच्या काठाशी बसले होते. त्यांनी दरडावले. ‘छत्रपति’ परवलीचा शब्द म्हटल्याबरोबर ते आमच्या भोवती गोळा झाले. सारी रात्र ते तिथे बसले होते. थंडीने गारठले होते. पारे गावही पोलिसांनी वेढले होते व पोलीसांनी तळ दिला होता. म्हणून संघटनेच्या आदेशाप्रमाणे ते रस्त्यावर पहारा देत बसले होते. मला

त्यांच्या स्वाधीन करून श्याम वगैरे आले तसे मांजळ्याला परतले. सकाळी त्यांना आपल्या कामावर हजर व्हायचे होते ना ! पाऱ्याचे व मांजळ्याचे सारे दिवसाचे कामकरी व रात्रीचे गनिमी सैनिक होते.

दिवसा काम, रात्री क्रांतिचा राम, आराम हराम है-व्रताचे ते उपासक. साधे, भोळे, रांगडे. शिवरायाचे मावळे जसे.

आदेशाप्रमाणे गनिमी सैनिकांनी डोंगराच्या कडेला असलेल्या गोकाकांच्या 'पाऱ्याचे गोविंद मिरगे, बलांड भूमिगत त्यांच्या शेतात नेऊन सोडले. शेकोटी जाळ न करण्याची सक्त ताकीद दिली. तिथल्या विहिरीच्या थाळण्यात मी आडवा झालो. थाळण्याने जणू आपल्या पोटात मला घेतले होते. रजनी मला पंख्याने वारा घालीत होती. रातकिड्यांनी संगीताचा सूर धरला होता. घोंगडी खालीवर घालून लपेटून घेतले. मी गाढ झोपी गेलो.

(५) अंजन, कांचन, करवंदीच्या काटेरी देशा !

सूर्य नारायणाने आपले गरम हात माझ्या पाठीवर फिरवून मला जागे केले. डोळे चोळून, हात पाय ताणून, मान झटकून आळोखे पिळोखे दिले. मी समोर बघितले. सूर्यनारायणाने टेकडीतून आपले डोळे बाहेर काढले होते. स्वच्छ कोवळे गुदगुल्या करणारे ऊन पडले होते. सर्वत्र हिरवीहिरवीगार सोनेरी झाक असलेली निसर्गाची दौलत पसरली होती.

आजूबाजूला पुढे मागे बघितले. लहान लहान टेकड्याच. माझ्या घरच्या केवढ्या मोठमोठ्या शोभिवंत भिंती या ! शेताच्या खोल भागातील माझे थाळणे म्हणजे जणू माझा दगडी पाळणाच. निसर्गाचे लहान मूल मी. त्याने या थाळण्यात रात्रभर झोपवले होते का? चांदण्याच्या पहाऱ्यात, नाल्याचे झुळझुळीचे अंगाई गीत गात, ढगांचा काळा रंग पांघरवून? माझे निसर्गवेडे मन हरवून गेले.

मी उठलो. डोंगराच्या पायथ्याशी झुळझुळ वाहणाऱ्या नाल्यात खळखळून चूळ भरली. पायाने पाणी उडवीत नाल्यातल्या पात्रात फिर-फिर हुंदडत राहीलो. दगडा दगडावरून उड्या मारीत डोंगराकडे धाव घेतली. माझ्यात जणू भूत संचारले होते. करवंदीच्या जाळ्याजाळ्यातून, दगड-कपारीतून रस्ता काढीत डोंगरावर जाऊन उभा राहिलो.

अहाहा ! केवढे निसर्गाचे हे सौंदर्य ! जिकडे तिकडे, वर-खाली, समोर-बाजूला हिरवे-हिरवेगार कोवळ्या उन्हाचे सोनेरी चमचम करणारे धुंद दृश्य.

'राकट देशा, कणखर देशा, दगडांच्या देशा ! अंजन कांचन करवंदीच्या काटेरी देशा ! !' माझ्या तोंडून कवी गोविंदग्रजांच्या ओळी बाहेर पडल्या.

किती गोड - किती सार्थ !

महाराष्ट्र हा दगडांचा देश आहे. महाराष्ट्राचा मराठी माणूसही राकट असला तरी कणखर आणि टणक आहे. महाराष्ट्राच्या दगडाचा वारसा त्याला मिळाला आहे. म्हणून त्याचे शरीर आणि मन कणखर आहे का? राकट आणि कणखर ! पण त्यां टणक फत्तराच्या आत थंड शीतल पाण्याचा झरा असतो ना?

काटेरी करवंदीचा हा देश आहे. मराठी माणूस करवंदी काटेरी असला तरी करवंदीचे रसाळ फळाचे तोंडात मधुर चवदार पाणी होते. राकट मराठी माणसाचे मन ही तसेच मधुर नाही का?

अंजनाच्या झाडाला भर सूर्यतापाने उन्हाळ्यातच पालवी फुटते. मराठी माणसेही संकटाच्या आपदाच्या उन्हाने वाळत नाही, सुकत नाही तर उलट पालवी धरतो हे का गोविंदग्रजांना सुचवायचे आहे? जितका उन्हाळा कडक तितकी अंजनाची पालवी जोर धरते. हे महाराष्ट्राचे आगळेपण गोविंदग्रजांना सुचवायचे आहे का?

घोळून घोळून 'राकट देशा, कणखर देशा, दगडांच्या देशा, अंजन कांचन करवंदीच्या काटेरी देशा, माझ्या महाराष्ट्र देशा' हे पालुपद जोडून नाद घुमवू लागलो. तोच नाद कड्या कपारीतूनही घुमू लागला.

शिवरायाच्या पद स्पर्शाने पावन झालेली ही भूमी. त्यांच्या कृष्णा घोडीच्या टापा या इथल्या जमिनीवरही उमटल्या असतील का? म्हणून माती उचलून मी भक्तिभावाने कपाळाला लावून प्रणाम केला.

किती वेळ मी तिथे काढला असता कुणास ठाऊक? जणू सारा महाराष्ट्र माझ्या शरीर मनात भरून राहिला होता.

थाळण्याकडे माझे लक्ष गेले. एक बाई डोक्यावर पाटी घेतलेली. जवळ म्हशी शेरड्या चरत असलेल्या मला दिसली. माझी न्याहरी आली होती. ऊन ऊन ज्वारीची भाकरी. उसळीचे कोरड्यास. मी यथेच्छ ताव मारला.

पोलीसांच्या पहाऱ्यातून बाईने माझी भाकरी आणली होती. आपल्या पदराखालील बुचड्यात आणलेली चिट्टीही तिने माझ्या हाती दिली. त्या चिट्टीत लिहिले होते, "पोलीसांनी ठाण मांडले आहे, ठोकताहेत, घरे तपासताहेत. पुढील निरोप येईपर्यंत शेत सोडू नये. तिथे सरमट आहे. त्याची तात्पुरती खोप करून घ्यावी."

मी तिसऱ्या दिवशी डोक्यावर टोपलं, हातात शेरड्या धरून सायंकाळी पारेगावात शामराव पाटलांच्या वाड्यात आमच्या भूमिगतांच्या रॉयल गेस्ट हाऊसमध्ये प्रवेश केला. मऊ मऊ गादी-पलंग, शेवरीची उशी, वुलनच्या गुळगुळीत रगात !

शारीरिक हालांचा आम्ही पत्करच घेतला होता. त्याची तमाही आम्हाला नव्हती. मला ते कधीच जाणवले नाही. पण वर्तमानपत्र, पुस्तकांचाचून होणारे हाल मात्र असह्य होत. सध्याच्या माझ्या जीवनात माझे असे हाल असह्य झाले होते. मानसिक कुचंबणा झाली होती. ती यामुळेच पारेगावला येण्यासाठी माझे मन हुरहुरत राही. ते तिथे मिळणाऱ्या गादी पलंगासाठी नाही तर वाचायला मिळेल या एकाच गोष्टीसाठी.

पंढरपूरहून पळाल्यापासून वाचन नाही, वर्तमानपत्र नाही, पुस्तक नाही—यांचा माझ्यावर पडलेल्या असह्य ताणामुळेच अधाशासारख मी वाचनावर तुटून पडे आणि उंट अनेक दिवसांचे पाणी पोटात साठवून ठेवतो त्याप्रमाणे वाचनाचा साठा साठवून मधल्या काळात तुटलेला राजकीय दुवा सांधवून ठेवण्यासाठीच पारेगावकडे माझी धाव असे. शामराव पाटलांच्या खाण्यापिण्याच्या आग्रहासाठी मुळीच नाही. शामराव पाटील ती ही माझी भूक शमवीत.

तीन दिवसांनी मांजड्याचा मनुष्य आलबेल घेऊन आला. मी मांजर्डे गाठले.

पोलीसांच्या मांजड्याला अधूनमधून फेऱ्या होत होत्या. आता गावात राहणे इष्ट नाही व जादा सुरक्षिततेसाठी आमच्या गावापासून दूर असलेल्या शेताच्या माळरानावर झोपडी तयार करण्याचे ठरले.

जनातून पुन्हा विजनात.

काही बांबू बेळी घरून नेल्या, काही तिथल्या झाडांच्या तोडून ५ - ६ दिवसात आमची झोपडी तयार झाली. माझा सारा संसार हलवला.

१०-१५ कोंबड्या, त्यांची पिले, पांड्याकुत्रा, म्हशी-शेरडं आणि त्यांचा राखणदार मी-असा नवीन संसार मुक्यांच्या सोबत, त्यांच्या प्रमाणेच मुका मीही, मुक्या माळरानावर सुरू झाला.

श्याम भाकरी ने-आण करी व रात्रीच्या सोबतीला राही. श्रीधर यशवंतालाही आम्ही आमच्या गोटात ओढले होते. मधून मधून तेही आम्हाला सोबत करीत. दूधवाल्यांबरोबर तासगावहून ‘सकाळ’ पत्र श्यामबरोबर रात्रीच्या वेळी येऊ लागले.

एक दिवस मी वाचनात गर्क असतानाच आमच्या शेजारच्या विठू अण्णांचा मुलगा देन्या हळूच आमच्या सपरात घुसला. मी पाठमोरा होऊन वर्तमानपत्र वाचीत होतो. वाचण्यापूर्वी सपराबाहेर येऊन लांबवर आजूबाजूला कुणीच जवळपास नसल्याची खात्री करून घेऊनच वाचीत पडलो होतो. वेळ दुपारची. विश्रांतीची. म्हणून कुणी येण्याचा संभवच नव्हता. पण ज्ञानेश्वर महाराज कधी नाही ते अचानक टपकले. गुपचूप येऊन, माझे डोके वर्तमानपत्रात खुपसून म्हणाला, “वारे महाद्या, लई पंडित झालासा. लेका वाचायला येत नाही नी मारे वाचीत पडलासा ! जणू अक्षी लई मोटा लिवणारा पंडितच ! काय रं बघतुयास त्या कागदामंदी.” त्याने वर्तमानपत्राच ओढून घेतले व उलटे पालटे करून म्हटले, “अशी बाईल पायजे व्हय रे तुला?” एका सिनेमा जाहिरातीच्या नटीचा फोटो दाखवीत म्हणाला.

मी प्रथम एकदम हबकूनच गेलो होतो. बॅंड फुटायची पाळी माझ्यावर आली होती. पण मी तेवढीच संधी घेतली नी म्हटले, ‘व्हय रं व्हय !’

देन्याच्या चेष्टेला मग ऊतच आला. माझ्या पाठीवर तबला ठोकून, मला हलवत म्हणाला, “अरं, इच्यापक्षी किसनची लक्षी-लई बेस हाय ! अक्षी काळी पन फाकडू ! तुला येड्याला चांगली सोभल? हाय का इचार बोल?” —

संभाषण कुठल्याच थराला गेले होते. त्या शेतकऱ्यांच्या तरुण पोरान्त राहणे म्हणजे माझी कसोटीच होती. त्यांच्या काय अचकट विचकट गप्पा चालत, त्या सर्वांना मला साक्ष व्हावे लागे. सामनाही द्यावा लागे. एकतर मी गडी. त्यात वेडा ठरलेला. आणि सहनशील सर्वांचा असह्य मारा माझ्यावर होई. मला ते नको नको करून सोडीत.

आदल्या दिवशी जर तमाशा बघून आले की मग विचारूच नका. कुणी डोळा घाली, कुणी माझ्या गळ्यात हात टाकून- “साजनी करशील का संसार मजशी?” हा काल तमाशात ऐकलेला एखादा चरण म्हणून पिच्छा पुरवित. खरोखर हे दिव्य होते. पण हे महान दिव्य ही मी पचवले होते एवढे खरे.

“गडी आला, सपार झाले, आता याला एक बाईल करून दिली की भीमराव तुझ्या शेतीचा. घरचा उद्धारच झाला समज. हा महाद्या कायमचा अडकल.” विठू अण्णांनी लकडाच लावला. म्हणजे आपल्या शेताचीही राखण आयतीच होईल हा विठू अण्णांचा कावाही त्या पाठीमागे होताच.

त्याचा मोठा मुलगा पांडबाने परभारेच शेजारच्या गावची एक मुलगी ठरवूनही टाकली.

(६) येड्या महाद्याचे लग्न ठरले !

मुलीच्या बापाला शंभर रुपये द्यायचे. बोकडाची पंगत, पन्नास रूपयांची धडुतं (कपडे) असा व्यवहार ठरवून मुलीच्या बापाला तयार करून ठेवले.

“भीमराव तुला काही जड नाही. आज पाचशे रूपयांचं काम महाद्या करतोच हाये. बाईल आली की महाद्याबरोबर तीही राबल शेतात. महाद्या पुरा अडकल. तुझी शेती खंडाने द्यायची सुद्धा जरूर पडणार नाही. मग पीकच पीक. केवढा फायदा हाय तुझा?” विठू अण्णा, केशव तात्या, भीमराव पाटलांच्या गळी उतरवू लागले. बिचारे भीमराव दादा काय सांगणार आणि काय बोलणार? बैठक रंगात आली होती.

“काय महाद्या ! काय इचार हाये बोल की मर्दा” कधी न बोलणारा म्हातारा विठू अण्णा अगदी खुशीत येऊन म्हणाला.

“अरं महाद्या भीमरावादादासारखा लाख माणूस तुझ्या पाठी हाय. तुझं काही काही अडायचं नाही बग ! तू कसली बी काळजी करू नगंस ! दादा करत्याल समदं !” केशव तात्यांनी दुजोरा भरला.

“हात्तेरी ! या महाद्याला काय इचारता? त्याला काय बाईल नंग हाय ! का संसारपानी नंग ! अरं नाइतर बीना लग्नाचं मेलं तर नरकात जाचीला ना ! आजारी पडला, काई झालं तर कोण तुझा बा येईल रं आवरायला?” खंड्याने डोस पाजला.

‘अवं या खुळ्याला काय इचारता? तेला काई कळतं व्हय? तेचं जल्माचं कल्याण हाये ह्यो. अरं महाद्या, बाईल येईल. सपारात राजाराणी बनून राज्य करायला व्हईल. बोल ! महाद्या, अरं काई तोंड उघडशीला का न्हाई? का मुका दैतावानी बसून न्हाशीला.” पांडबाने मला कोपरखळीच मारली.

त्याच्या त्या गमतीच्या संभाषणाची मला मोठी मजा वाटत होती. म्हणून मी पांडबाकडे बघून गालातल्या गालात हासल्या बरोबर पांडबाने माझ्या पाठीवर थाप मारत म्हटले — “तुम्ही सारं महाद्याला येडं म्हणतासा न्हाई का? कंस हसतंय ते बघा की? अवं त्याला खुशी झालीया. दिसायला येडं पर लई बेंडल. कंसं गालातल्या गालात हसतंय यावरून वळका की ! महाद्या लई आतल्या गाठीच्या हाय बरं का ! मी सांगतो तुमास्नी. तेला समदं पटलं हाये. लग्नाची त्याला खुशी झाली हाये बरं का? कश्याला घोळ घालताया ! ही सोदासोदी कश्यापाई? म्हाद्या तयारच आहे. पुढचं बोला की?” इति पांडबाची मरवलाशी.

“अर ! पन हा भीमराव थंडा का बसलाया ! काई तोंडातून सबूद काढत नाई ! खर्च करायचं दुक लागतं व्हय रं भीमा दादा?” विठू अण्णा.

“भीमराव तुजी काइ अडचण असल तर मी तुजी येळ भागवून देतो. लागतील तेवढा पैसा मी तुला देतो. मग तर झालं !” —केशव तात्या.

भीमराव बिचारे हातातल्या काडीने जमिनीवर रेघोट्या ओढीत बसले. एक नाही, दोन नाही !

“अरं भीमराव, पैसं खर्च झाला नी हा महाद्या पळून गेला तर पैसं बी गेलं नी सर्व गेलं म्हून गप्प हाय व्हय ! अरं मी खात्री देतो, माझं केस पांढरं झाल्यात. लई अनुभव मी घेतलाया ! माजी खात्री हाय की महाद्या कुटं कुटं जायचा नाई. लई इमानी हाये त्यो !” विठू अण्णांची काकुळती.

भीमराव दादांनी माझ्याकडे मिस्किल हास्य कटाक्ष फेकला. त्याने मला एकदम हासू फुटले !

“बघा ! बघा ! दादा, महाद्याबी हसतुया ! तवा आता काय परसून रायलाया ! मी तर ठरवूनबी टाकलया ! मला खात्री व्हती ना?” पांडबा म्हणाला.

बैठक संपली. आमच्या सर्व तरूण मंडळींना तर या बैठकीने चेव आला. माझ्या पाठीमागे ते लागले. त्यांना फार महात्वाचा विषय हाती लागला. माकडांच्या हातात कोळीत जसे. आम्ही शेतात जमलो. ‘चल तुला तुझी बाईल दाखवतो,’ म्हणून साऱ्यांनी मला ओढलेच. मलाही गंमत वाटली. मी ही माझा पटका सावरीत चालू लागलो. पलीकडील गावाच्या शिवारातल्या एका शेतावरील झोपडीजवळ आम्ही हास्य-विनोद करीत पोचलो.

“ए भिवा काका ! भिवा काका हाये का घरात?” यशवंताने हाळी दिली. उत्तर नाही !

“अरं ए भिवा काका” देन्याने खोपीच्या पुढे जाऊन जोरात हाळी देताच सपरातून एक काळेेली षोडष वर्षी युवती बाहेर आली. येश्याने माझ्याकडे पाहून डोळे मिचकावले. श्रीधरने हळून कोपरखळी दिली.

“काय पायजे वो तुमास्नी” पोरीने हसत लाजत विचारले. पोरीने काय ते ओळखले. तिच्या चेहऱ्याचा फुलोरा फुलला. अर्धवट खाली अर्धवट आमच्याकडे कटाक्ष फेकीत क्षणभर उभी राहिली. मग हातानेच ‘नाही’ ची खूण करून नाचतच आत पळाली सुद्धा.

मी तिच्याकडे टक लावून वेड्याप्रमाणे पहात राहिलो. देन्याने पाठीवर थाप मारून भानावर आणले. आम्ही परतलो.

“काय महाद्या? हाये की नाई फक्कड काम?” देन्या म्हणाला. “बांड पोर हाय की नाई? बोल, बोल बेट्या !” त्याने मला झोंबी घेत, अगदी बिलगत, जणू जिभल्या चाटीत म्हटले. त्याचेही लग्न अजून व्हायचे होते ना? म्हणून हा उन्माद ! लग्न होणार होतं माझं. पण खुशी दाटली होती त्याला.

(७) नदी पल्याड ग झुले रेशमी पटका !

“आमी समजत व्हतो की महाद्या लई सादा भोळा हाय ! त्येला कायबी कळत नाई ! पण बेट्या महाद्या ! काय त्या पोर्तीकडे एक टक बघत व्हता नाई रे !” राम्याने पाठीवर थाप मारून म्हटले.

“अरं, कसलं येडं? लई बंडल हाय ! येडं दिसतं, पन रंगेल बी हाय त्यो ! अरं त्या वरतमान पत्रातल्या बाईल बघतो तो अक्षी?” देन्याने माझी साक्षच काढली.

‘अरं बाबाओ ! काय उगीच छळताय रं मला? मानूस नाई तर काय गाढव हाय हव्य रं !’ मी उत्तरलो.

हास्याचा फवारा फुटला. सपरात आम्ही घुसलो. मैफल सुरू झाली.

“जावई कसा बाई जावई कसा-भित्तिवर बसला माकड जसा !’ राम्याने उचलले आणि देन्याने त्याला साथ दिली. माझ्याकडे बोट दाखवून ‘हे माकुड अन ती काळी माकडीन. जोडा लई मजेचा व्हईल. या सपरात नांदल ! लई मज्जा व्हईल महाद्या तुझी !’ काय काय थट्टा त्यांनी आरंभली.

आमचा श्याम थट्टेखोरच. आदल्या दिवशी रात्री मी शमामला, श्रीधन्याला ‘किर्लोस्कर’ का ‘स्त्री’ मासिकातील ‘गोफणगुंडा’ ही ग.ल. ठोकळांची गोष्ट वाचून दाखवली होती. तो अंक चाळून ओरडला. ‘दोस्त हो ! नवं गान मी तुम्हास्नी सांगतो, चांगली झील धरा’ म्हणून गोफण-गुंडातील गीत त्याने सुरू केले. कुणी थाळी, कुणी वाडगी, कुणी पेटीच्या खोक्याचा ठेका धरला. देन्याने तर माझ्या पाठीचीच ढोलकी केली. गीत तालसुरात सुरू झाले—

नदी पल्याड ग झुले रेशमी पटका

जीवास लावतो चटका

नदी पल्याड ग पान नागवेलीचे

ते पान या सुपारीचे

नदी पल्याड ग बसला राघो गहिना

ही मळ्यात लपली मैना

“अरं, मळ्यात नव्हं सपरात म्हन ! होऊ दे जरा ठासून” सर्वांनी सुचवले. श्यामला माहीत होते, पण तो चेष्टेखोर गमत्या होत्या. तो गंमत रंगवण्यासाठी आळवून आळवून म्हणू लागला. ‘नदी पल्याड ग बसला राघो गहिना. ही सपरात लपली मैना !’ ताल व ठोक्यालाही जोर चढला.

माझ्या हृदयावर असह्य भाराचे दडपण घेऊन मी परतलो होतो. या सर्व चेष्टांनी व शामच्या गाण्याने मी अधिकच घायाळ झालो मला रडू कोसळेल की काय म्हणून मी सपराबाहेर धुम ठोकली. मैफल संपली.

नंतर वैरण काढण्यासाठी मी नि शाम शेतात घुसलो. वैरण काढता काढता कधी नाही ते विळ्याने माझे बोट कापले. रक्ताची धार लागली. रस्त्याने दोनदा ठेचकाळलो.

‘महादबा, असं हो काय होतं आज तुमाऱ्नी ! तुमचं लक्ष कुटं हाय?’ – श्याम.

सपरातील ढण-ढण-त्या काजळलेल्या दिव्याच्या प्रकाशात श्याम, श्रीधर झोपल्यावर माझ्या डायरीत मी लिहिले—

“लीलू ! लीलू माझ्या लाडक्या लीले ! कुठे आहेत तू नी कुठे आहे मी? कुठे शोधू, कुठे बघू तुला? वनवासाला तुझं ‘उ’ कंटाळला आहे का? नाही ! नाही, तुझी शपथ घेऊन सांगतो. पण केव्हा केव्हा असह्य, अगदी असह्य होते ग ! का? माझे मलाच समजत नाही.

ती नाकेली, काळी मुलगी बघितली. माझ्या अंतरिक्षातील तबकडी गरगर फिरली नी तू तिथे सपराला धरून जणू उभी राहिलीस. मी बघतच राहिलो. देन्याने पाठीवरून थाप मारली नि जागवले. तुझी मूर्ति भंग पावली. वाटते झेप घ्यावी नी तुला पकडावे. पण केवढी भिंत तुझ्या माझ्यात उभी आहे? माझ्या तंगडीला ५॥ मणाची बेडी आहे. तिकडे तू लोखंडी गजाआड पिंजऱ्यात आहेस. तुझ्या लोखंडी कोठडीत तू बंद आहेस. मी सपरात कोंडलो आहे. महिन्या-मागून महिने वर्षामागून वर्षे गेली.

एखाद वेळी हे सारे असह्य होते. जीव फडफडतो. अणू अणू रसरसतो. कुणापाशी बोलू? कुणाशी मन उघडे करू? सितेला रावणाने नेल्यावर ‘हाय सीते ! हाय सीते !’ म्हणून राम वृक्षवेलींना बिलगत होता हे काव्य आहे का? म्हणणारे म्हणोत. पण कोंदटलेल्या, निर्जन वनात पडलेल्याच्या भावनेला वाट फोडणारे नसेल तर वृक्षवेलींनाही कवटाळून वृक्षवेलींशीही टाहो फोडून मन मोकळे करील, याचा पुरावा बघायला लांब कशाला जायला पाहिजे? माझे मन टाहो फोडते आहे. या निर्जन सपरात. म्हशी, शेरड्या, कोंबड्या, कुत्र्याच्या साक्षीने

स्वांतऱ्यासाठी लढणारा मी एक सैनिक असलो तरी माझे मानवी मन उफाळून येते त्याला मी काय करू?

एका बंदुकीच्या गोळीने बळी पडो. फास दोन मिनिटांचा परवडला. पण हे असह्य जीवे मरण नको असे वाटते गं !

सारी बंधने ताड ताड गळून पडावीत, आणि आपले मीलन व्हावे, अशी वेडी आशा मनात घोंगावली की, मी वेड्यासारखा बेचैन होऊन उठतो. शरीर व मन बंडाने पेटून निघते. कश्या कश्यानेही चैन पडत नाही. सारखी तडफड तडफड. कधी होईल आपली भेट? कां कधी होणारच नाही? कधीच होणार नाही?”

माझ्या अंतःकरणाचा बांध फुटला. अश्रू झरू लागले. डायरीवरून ओघळू लागले. मनात अंधार, सर्वत्र अंधार अंधार, डायरी मिटली गेली. खरोखर बाहेरही सर्वत्र काळाकुट्ट अंधार होता. श्यामच्या घोरण्याचा, म्हशींचा फुस्कारण्याचा, घुबडाचाही लांबवरचा घूत्कार तेवढा होता. मी सपराबाहेर पडलो. माझा पांढ्या कुत्रा माझ्या पाठीमागे-पाठीमागे आला.

मानवी जीवनाच्या सुरवातीपासूनचा मानवाचा पाठीराखा. इमानी दोस्त. मी माळरानावर अंधार कुट्ट रात्रीत फिरफिर फिरलो. पांढ्याही माझ्या पाठीमागे फिरत राहिला. कश्यानेही शांत वाटेना. दगडावर बैठक घेतली. माझा इमानी सहकारी पांढ्या शेजारी खेटून बसला. निस्तब्ध. त्याला माझे दुःख समजल्याने तो मूक शांत होता का? मला त्याची कीव वाटली व त्याच्याबद्दल आत्मीयताही. मला तो नि त्याला मी. मी त्याला थोपटले. तो त्याचीच जणू वाट बघत होता. तो उठला. त्याने माझे तोंड हुंगले, चाटले. मला भडभडून आले. मी त्याच्या खांद्यावर मान टेकली. डोळ्यातून अश्रू टपटपायला लागले. माझे अश्रू त्याच्या तोंडावर पडले की तो चमके. मान वर करी. माझे तोंड चाटून माझे अश्रू जणू टिपू लागला. माझ्या अश्रूंचा, दुःखाचा साक्षी आणि सहानुभूतिदार दोस्त. मी त्याला हृदयाशी आवळून त्याचा वेड्यासारखा मुका घेतला.

बेचैनीने पुन्हा उठलो. माळरानावर भुतासारखा फिरलो. पुन्हा बसलो. पुन्हा तेच. माझे मन माझ्या ताब्यात आज राहिले नव्हते.

मै हू कितने पास पियाके
फिर भी कितने दूर
एक नदीके दो किनारे
मिलनेसे मजबूर.

माझ्या मुखावाटे आपोआप गुणगुण बाहेर पडली. हे गीत गुणगुणत तास, दोन तास भुतासारखा फिरत होतो. शेवटी शरीराला, मनाला ग्लानी येऊ लागली. मी सपरात माझ्या गोघडीत लपेटून घेतले. डोळे आपोआप मिटले गेले. सकाळी जाग आली. तो डोळ्यांच्या कड्यांचे अजूनही असलेले पाणी निपटले. पहाट झाली होती.

(८) मन मस्त हुआ तब क्या बोले ?

सकाळी उठून कामाला लागलो. जणू आदल्या दिवशी काहीच झाले नव्हते. आकाश स्वच्छ होते. माझे हृदयाकाशही स्वच्छ होते. सूर्य नारायणाच्या कोवळ्या उन्हाचे ते न्हाऊन निघाले होते.

सारखा पाऊस सुरू झाला. पावसाची संतत धार सुरू होती. महादेवाच्या पिंडीवर अभिषेकपात्राने धार लागते तशी. त्यामुळे आमचे सपर सारखे गळू लागले होते. सारख्या ठिपक्या लागल्या होत्या. पाऊस

बद होईना व ठिपक्या थांबेनात. थोडीसुद्धा जागा कोरडी राहिली नाही. त्यामुळे दोन तीन रात्री शरीराचे मुटकुळे करून बसावे लागे. शिवाय थंडगार हवा सुटे. माझी छाती, मान, पाठ ठणकू लागली. थोडासा खोकलाही सुरू झाला. एन्फ्ल्युएंझात मी सापडलो. दवादारू कुठून आणणार? दुखणे वाढतच चालले. श्यामला सांगून तुळस, सुंठ, दालचिनी, मिरीचा काढा करून प्यालो. अंथरून धरायची पाळी आली. तरी तसेच नित्याचे काम रेटीत रहावे लागे. पडून राहण्याची सोयच नव्हती. गोधडीशिवाय गरम कपडा, स्वेटर, मफलर नव्हते. घालायची सोयही नव्हती. पाऊस थांबला. ऊन पडू लागले. हवेचा गारवा कमी झाला. सपरातील जमीन वाळत आली. घरून मागवलेल्या चार फटकुळ्यावर रात्री झोपायला मिळू लागले. लाकडाची धुनी करून त्याभोवती पडू लागल्याने ऊब आणि शेकही मिळे.

तीन चार दिवसांनी मला थोडे बरे वाटू लागले. तोडणीला आलेल्या चवळीच्या शेंगा तोडायचा हुकूम आदल्या दिवशी सायंकाळी झाला होता. पहाटे कोंबड्यांना खुराड्याबाहेर सोडले. शेण-गोठा आटोपला. म्हशीची धार काढली. म्हशी, कोकरं, शेरड्यांना बाहेर बांधले. सपराची झाडलोट आटोपली. श्यामने आणलेल्या उदबत्यातून दोन उदबत्या लावल्या. कोंबड्यांच्या खुराड्यांची दुर्गंधी, म्हशी शेरड्यांचा चिखल, मुताच्या घुरट उग्र वासाची जागा उदबतीच्या घमघमाटाने भरून गेल्याने मन प्रसन्न झाले.

श्याम उठला ! 'महादबा च्या झालाय कावो?' म्हणताच मी काटक्या पेटवल्या, बघोणे साफ केले, दोन कप चहा तयार झाला. श्याम व मी थाळीतून प्यालो.

चांगले ऊन पडले होते. मी धोतराची खोळ बांधून सकाळच्या कोवळ्या उन्हात चवळीच्या शेंग तोडण्याचा सपाटा सुरू केला.

विचारांचाही झपाटा सुरू झाला. या चवळीची पेरणी मीच केली होती. तिचे इवले इवले अंकुर बाहेर पडलेली तृणबाळे मी न्याहाळली होती. त्या अंकुराची छोटी मोठी रोपटी झाली. काळे शेत हिरवेगार बनले होते. काळ्या आईला हिवेगार करण्याची छोटी छोटी हिरवी बाळे ! नंतर फुले येऊ लागली. पिवळी, निळी, जांभळसर रंगांची. जणू फुलांचेच हे शेत. मोठे विलोभनीय दृश्य. त्या फुलांना कळ्या येऊ लागल्या. फुले गळू लागली. सर्वत्र शेंगांच्या कळ्याच कळ्या. छोट्या मोठ्या. वरचा वेध घेतलेल्या कुणाच्यातरी शोधात. त्यांना वाढ लागली. आज पाव अर्धा इंच, तर उद्या इंच दीड इंच. हिरव्या होत्या त्या काळ्या आईच्या रसाने पुष्ट झाल्या. शेंगा पिवळ्या पडत चालल्या. पक्कट होत आल्या.

मी त्या आज तोडत होतो. त्या शेंगांची डाळ मानवाच्या पोटात जाईल. उरली सुरली पुन्हा धरणी मातेच्या पोटात घुसतील नि पुन्हा नवजीवन घेऊन पुढीलवर्षी अशाच बहरतील. धरणी माता देणारी आहे नि देण्यासाठी घेणारीही. पावशेर बी घेते आणि पोते भरून ते देते. आपला सारा कस त्यासाठी देते. मानवाला तृप्त करते.

जनाकडून घ्या अवश्य तेवढे. आपल्या कसाने वाढवून एका पटीचे अनंत पटीने परत करा. हा संदेश घेत घेत मी शेंगा तोडत राहिलो. खोळ भरत राहिलो.

'मन मस्त हुआ तब क्या बोले? हिरा मिल गया गाठ गठडीया. बार बार तू क्यों तोले?' हे कबीर-गीत घुमवत मन मस्तीने धुंद होऊन कामाचा सपाटाही लावला.

“काय मामा ! एवढ्या कसल्या नादात तुम्ही आहात? मी जवळ आलो तरी तुम्हाला शुद्ध नाही.” नाथाजी लाड अगदी माझ्याजवळ येऊन बोलल्यावर मी वर बघितले. हसत हसत पुढे झाला. त्यांचे दोन्ही हात हातात घेऊन उभा रहिलो.

नाथाजी नाना पाटलांचे मेव्हणे. पाठीच्या कण्यावर शरीर जसे ताठ उभे राहते तसे सातारच्या आमच्या चळवळीचे ते कणा होते. माझी व नाना पाटलांची सारी व्यवस्था व हालचालीचे ते प्रमुख होते. महत्त्वाच्या कार्यक्रमांचे प्रेरक, नियामकही होते. सर्व भूमिगतांची व्यवस्था त्यांच्याकडेच. वाऱ्यासारखे चपळाईने, भिंगरीसारखे फिरत. थकवा, निरुत्साह त्यांना माहितच नव्हता. तसेच या भूमिगत संघटनेचा वरच्या भारत संघटनेशी नाममात्र का हाईना तोच दुवा होता.

मी आजारी असल्याचे त्यांना कळले होते. म्हणून माझ्या भेटीला ते आले होते.

त्यांनी सोबत एक पत्र आणले होते. अच्युतरावांचे. त्यांनाही माझ्या आजाराचे वृत्त नाथाजींनी कळविले असेल म्हणून त्यांनी लिहिले होते:

“प्रिय मामा !

तुमची एकदा गाठ होणे अत्यंत आवश्यक आहे. मला तुमच्याशी पुष्कळच बोलायचे आहे. शक्य तितक्या लवकर भेट व्हावी. तुम्हाला इकडे येणे सोईचे आहे की मीच तिकडे येऊ? कळवा आणि तबबेतीस जरा जपा—काकाजी”

(‘काकाजी’ हे अखिल भारतीय भूमिगत संघटनेचे अध्वर्यू अच्युतराव पटवर्धनांचे संबंधित भूमिगत नाव)

नाथाजी आणि मी बांधाच्या वरळीवर बसून चर्चा करू लागलो. सातारने आताशी कुठे चळवळीची पकड घेतली होती. त्याचा सविस्तर ऊहापोह झाला. काय चालले हे त्याचा संपूर्ण माहितीचा आढावा घेतला.

“तुमची इच्छा असेल तर मुंबईला वा पुण्याला त्यांच्या सोयी संमतीने गाठभेट घेता येईल. तशी व्यवस्था करीन हा त्यांचा निरोप. ते शक्य नसेल तर आमच्याच भागात तशी व्यवस्था करू शकू, असे काकाजींना मी कबूल केलं आहे.” नाथाजीने खुलासा केला.

“नाथाजी, मला वरच्या संघटनेत अडकायचे नाही. जे करता येईल ते इथेच घडू शकेल. हे मला महत्त्वाचे वाटते. चर्चेचा जमाना संपला आहे. क्रांतीचा जमाना आहे. आपली सारी शक्ती इथल्या क्रांतीच्या प्रत्यक्ष चाललेल्या कार्यातच आपण खर्चून आदर्श निर्माण करू या. इंग्रज सरकारची पाळेमुळे खणता येतात व संपूर्ण प्रतिसरकार स्थापन करता येते, हे दाखवून देण्याचे माझे स्वप्न आहे. ते इथेच घडेल. घडवता येईल. अशी माझी धारणाच नाही तर खात्री आहे.

“आणि शिवाय जाण्यायेण्याचा कसलाच धोका पत्करू नये असे मला वाटते. माझ्याशी विचार-विनिमयाची जरूर असेल तर माझ्या मार्फत तुम्हीच त्यांच्याशी बोलावे व माझे मतही त्यांना स्पष्ट सांगावे. विचारापेक्षा आचाराला प्राधान्य ! विचार नकोत, क्रांती पाहिजे. क्रांतीतच समर्पित झाले पाहिजे. त्यात खंड नको. त्यांच्याकडून कसल्याही अपेक्षा पूर्ण होणे अशक्य. आपण एक लाख रूपये त्यांना दिले. त्यांनी संघटनेसाठी काय मदतीचा हात दिला? त्यांची ताकद तोकडी पडली आहे. निदान आपल्या ताकदीत तरी खंड पडू देता कामा नये. तसे स्पष्ट त्यांना सांगा.” मी नाथाजींना सुचवले.

“तसे मी त्यांना सुचवले. पण त्यांचा आग्रह आहे की, तुमच्याशीच त्यांना एकदा सविस्तर बोलायचे आहे.” नाथाजी उत्तरले.

“आता आपल्याला ग्रामराज्याचा भंडारा उचलायचा आहे. त्याची मुहूर्तमेढ रोवूनच जरूर वाटल्यास जाता येईल.” मी ठामपणे म्हणालो.

आम्ही सपरात गेलो. शेंगाची खोळ सोडत नाथाजींना म्हणालो, “बोला, मी तुमचे स्वागत कसे करू?”

“मीच तुम्हाला पाहुणचार देतो,” म्हणून नाथाजींनी पोतडी सोडली. तळलेल्या पोळ्या व तुरीची डाळ काढली. शेंगाही होत्याच. आमची न्याहरी संपली. विहिरीतून पाण्याची बादली काढून आणली. डबड्याने पाणी प्यालो. तृप्तीचा ढेकर दिला.

“मालक (नाना पाटील) तुमची फार आठवण काढतात. तुमची सय त्यांना येते. चलता का? त्यांना तुमच्या भेटीची फार इच्छा आहे.” नाथाजींनी इच्छा प्रकट केली.

“चला. मलाही त्यांना भेटून विरंगुळा मिळेल. चर्चाही करता येईल. केव्हा निघायचे बोला !” मी पृच्छा केली.

“तुमची प्रकृती बरी नाही. बैलगाडीनेच आपण जाऊ या ! श्यामला निरोप देतो.” नाथांचा आग्रह.

“नको ! नको ! अहो मला काय झाले आहे? चला निघू या !” मी उत्साहाने उठलो.

श्याम आला. त्याला सांगून मी व नाथाजी शेतातूनच पाऱ्याकडे निघालो. अनवाणी. पायी पायी.

(९) जीवे मरण !

पाऱ्याला शामराव पाटलांच्या दिवाणखान्यात बसल्यावर जेवायला खाली गेलो. जेवून परत दिवाणखान्यात आलो. तो नाना पाटील माझी वाट बघत होते. मी आश्चर्यचकित झालो. आताच जेवायला खाली गेलो तो नाना पाटील नव्हते. इतक्यातच ते आले कुठून. त्यांना मला खांदे-भेट देऊन कडकडीत मिठीच मारली.

नंतर कळले की नाना पाटील शेजारच्या तिजोरीच्या खोलीत बंदिस्त होते. दिवस रात्री गडी माणसांचा वापर, बायका मुले, कामासाठी येणारी माणसे दिवाणखान्यात येत, वावरत, उठत, बसत. परंतु शामराव पाटील आणि त्यांच्या सौभाग्यवती यांच्या शिवाय कुणालाच पत्ता नव्हता. आठ दिवसापासून ते त्या खोलीत होते. आज माझ्या भेटीनंतर ठिकाणा बदलायचा होता म्हणून ते दिवाणखान्यात येऊन बसले होते. खरोखरच, नानांची या बाबतीतली शक्ती, निग्रह, सोशिकपणाची कमालच होती.

एकाच वेळी तर एके ठिकाणी सतत दहापंधरा दिवस चान्याच्या लहानशा ढोरघरातील अंधान्या खोलीत, सालदार वगैरे सर्व नित्याची कामे उरकीत त्या खोलीत राहात होते. पण चान्याच्या खोलीत मोठा बुवा आहे हे कुणाला कळले नाही. कुणाच्या लक्षातही आले नाही. जेवण-परसाकडे एकदाच. मध्यरात्री, त्यानंतर कसलीच भानगड नाही.

माझ्या मते क्रांतीची सर्वात अवघड तपश्चर्या जर कोणती असेल तर ती ही. जीवघेणे काम असेल तर हे. निदान माझ्या बाबतीत सर्वात अवघडल्यासारखे उबगून वैतागून गेल्यासारखे, जाचकाच पडल्यासारखे वाटले असेल तर या सांदी कोपऱ्यात निव्वळ दगडासारखे पडून राहण्याच्या अवस्थेचे.

चळवळ्या माकडासारखा उड्या मारण्याचा माझा स्वभाव व वृत्ती. त्याच्या गळचेपीने माझी या एकांतवासाच्या अवस्थेने फार पंचाईत व केविलवाणी अवस्था होई. मी निव्वळ घायकुतीला येत असे. मनुष्याला दगड बनून पडायची जर सवय नसेल तर त्याला ही फरारी भूमिगत अवस्था फार गांजते.

माझ्यावर असे प्रसंग ज्यावेळी आले ते सर्व मी सहन केलेच. पण त्या आठवणीने अजूनही जीव गुदमरल्यासारखा होतो व अंगावर काटे उभे राहतात. नुसत्या गोळ्या झाडणे, बंदूक, तलवार चालविणे, बंदुकीच्या गोळ्यांच्या वर्षावात लढणे वा बलांड शत्रूवर बेदरकारपणे चालून जाणे म्हणजेच क्रांती करणे नव्हे. तर प्रबल शत्रूविरुद्ध अंधारात दबा धरून बसणे हाही क्रांतीचा एक महान अवघड भाग आहे.

क्रांतिकार्याचे दोन भाग असतात. एक चढाईचा नि दुसरा पिछेहाटाचा. एक पराक्रमी आक्रमणाचा नि दुसरा गनिमी काव्याचा. तेजाच्या पराक्रमाचा एक भाग, दुसरा भाग दगडाप्रमाणे निर्बुद्ध, थंडगार लोळागोळा होऊन पडण्याचा. एक प्रकार उसळत्या लाव्हाचा व दुसरा शिरगोळ्याप्रमाणे थंड होऊन पडण्याचा.

इर्षेला आव्हान देऊन शरिराचा नि मनाचा कण नि कण अंगाराप्रमाणे फुलवणाऱ्या पहिल्या भागात मी पारंगत होतो. पण बर्फाप्रमाणे मन आणि शरीर गार ठेवणारा दुसरा भाग म्हणजे निव्वळ माझ्या सारख्याचे जीवे मरण घेणारा होता.

नाना पाटील माझ्या अगदी उलट प्रवृत्तीचे. आमच्या सर्वात अपवाद होते म्हणा ना !

सभोवती घाण, सर्वत्र काळाकुट्ट अंधार, उंदीर, घुशी, रातकिडे, प्रसंगी सापही. या शिवाय कुणी बोला-बसायला नाही. जेवण-खाण शौच्य-लघवी साऱ्यांवर नियंत्रण. खोकला, शिंक, आवाज, पावलांचाच काय, पण श्वासाचा सुद्धा जोरात होऊ न देता अनेक दिवस एकाच ठिकाणी बसून घालवायचे म्हणजे दिव्यच ते !

विचार ! विचार ! मनुष्य किती करणार? डोके फिरायची पाळी येते. पागल बनायची वेळ येते. शरीराचा नि मनाचा निव्वळ न्हास होतो.

म्हणून तर मी मांजर्डे गावाला गडी म्हणून राहण्याचे आनंदाने पत्करले होते.

अंधारातल्या एकटेपणाच्या दिव्यात मी कमजोर ठरलो होतो एवढे खरे.

(१०) सुखद संवाद

नाना पाटलांना संबंध ४२च्या चळवळीत सातारा जिल्ह्यातच आधीचा एक वर्षाचा काळ सोडला तर बहुतेक सर्व काळ एकांतवासात घालवावा लागला.

पूर्वीच्या त्यांच्या या भागातील गावोगावात व घराघरात ओळखी फार ! त्यामुळे कुणी केव्हा ओळखतील याचा नियम नाही. शिवाय त्यांचा प्रचंड देह. चटकन कुणाच्याही डोळ्यात भरण्यासारखा. चळवळीचे नेते पण त्यांच्याकडे आपसुक आलेले.

सर्व भारतातील ४२ ची चळवळ थंडावली असतानाही सातार्यात मात्र ती जिवंतच नव्हे तर फोफावत राहिली. जोमाने वाढतच राहिली. त्यामुळे सरकार चिडून गेलेले. सरकारचे सारे लक्ष सातारची चळवळ मारण्यासाठी, तिचा नेता नाना पाटलांचा मुडदा पाडण्याकडे व जनतेचे लक्ष ४२ च्या या शिवाजीला बघण्यासाठी. अशा परिस्थितीत नाना पाटील ४२ च्या चळवळीत खऱ्या अर्थाने भूमिगतच होते व राहिले. पण भूमिगत नेत्यांशी त्यांचा संपर्क सततच होता. त्यांची पाटीवर थाप घेऊनच पत्रीसरकारचा प्रवास होत होता.

संबंध सातारच्या क्रांतीच्या लढाईत पोलीस व मिलिटरीही घातली असतानाही सातार्यातच ते अत्यंत गुप्तपणे राहू शकले.

सरकार व भूमिगतांत आट्यापाट्यांचा खेळ सुरू झाला. सरकारला त्यात यश येईना. म्हणून ते अधिकच चवताळलेले. भारतात इंग्रजशाहीला सातारचा हा बट्टाच लागला तो कलंक धुण्यासाठी सरकारने जिवाचे रान केले. चवताळलेल्या सरकारने मुंबईचे पोलीस खाते मोकळे सोडले. त्यालाही भूमिगत पुरून उरले म्हणून मिलिटरीही घातली. पण सातारा दशअंगुळे वरच राहिला. पण नाना पाटीलही गुप्त तर गुप्तच राहिले.

एकदा पोलीसांनी चढाई करून गावेच्या गावे वेढली. पोलीस पार्टीचा तळ ज्या गावाला होता त्याच्या शेजारीच मागच्या बाजूला देवीचे जुनाट देऊळ होते. त्या लहानशा देवळाला बंद दरवाजा होता. त्या देवळाच्या गाभाऱ्यात नाना पाटील तीन दिवस सतत होते !

त्या गावच्या आमच्या क्रांतीच्या पुजाऱ्याने अगदी पोलीसासमोरून दिवसातून दोनदा नैवेद्य देऊन दरवाज्याला पुन्हा कुलूप लावावे. गावातल्या एकाही माणसाला - भूमिगतांना सुद्धा - खबरबात लागली नाही. मग पोलीसांना काय कळणार? अंधारात राहण्याचा परिणाम म्हणजे नानांचे डोळे थोडे अधू झाले.

“काय महादुमामा, कसे काय चालले आहे?” नाना पाटलांनी विचारले.

“मानवेतर सृष्टीशी प्रेमाचे संबंध जोडतो आहे.” मी उत्तरलो.

“म्हणजे हो काय? ही काय आणखी नवी भानगड काढली आहे?” नाना पाटलांना आश्चर्य वाटून विचारणा केली.

साने गुरूजींनी ‘भारतीय संस्कृती’ या पुस्तकात मानवेतर सृष्टीशी प्रेमाचे संबंध या प्रकरणात भारतीय संस्कृती मानवेतर प्राण्याशी सुद्धा कशा प्रेमाने, आपुलकीने वागायला सांगते, त्याची थोरवी गायली आहे. गाईला गोमाता पोळ्याला बैलांची पूजा-त्याला पहिला पुरण पोळीचा घास नंतर जेवण, कुत्रा म्हणजे खंडेराव, नागोबाची देव म्हणून नागपंचमीला पूजा – वृक्षवेली तुळस तिची पूजा, तिच्या प्रथम लग्नानंतरच आपली लग्ने. ही मानवेतर सृष्टी. मीही तो प्रयोग चालवला आहे.

१५ कोंबड्या, त्यांची २० पिले, दोन शेळ्या, त्यांची दोन कोकरे, तीन पारड्या, एक म्हसर, पांड्या कुत्रा. शेजारच्या आंब्याच्या गर्द झाडावर नियमितपणे कुहूकुहू करणारी कोकिळा माझी ही मानवेतर सृष्टी. या सृष्टीत सध्या मी राहतो. या सर्वांच्या संगतीत मी माळरानावरच्या झोपडीत दिवस घालवून त्यांच्याशी प्रेमाने संबंध जोडून दिवस घालवतो.” मी हसत उत्तरलो.

“शाबास ! महादू मामा ! अक्षी बेस. पोलीसांना कशाला गवसाल तुम्ही. ते बिचारें फिरत असतील सोलापूर, पुणे, हैद्राबाद, नागपूर, मुंबईत बोंबलत, मानवसृष्टी धुंडत आणि तुम्ही बसलासा इकडं माळरानावर मानवेतर सृष्टीत.” नानांनी मुक्त हास्य केले.

“पण तुम्हाला लई अवघड होत असेल नाही?” नाना.

“मी अगदी पूर्ण मजेत आहे. कामाचा राम काही सुधरू देत नाही. फुरसतच मिळत नाही कशाला? विचार करायलाही फुरसत नाही.” मी उत्तरलो.

“अवं, असं कसं म्हणताया तुम्ही मामा? जीव उबगून जात असल ना? तुम्ही सुशिक्षित शहरी. विचार येतच असतील की !” नाना म्हणाले.

“मनात विचार दाटले की आमची कोकिळाबाई कुहूकुहूचा साद मला घालते ना? मी ही कुहूकुहू करून तिला प्रतिसाद घालतो. अशा साद-प्रतिसादाचा कितीतरी खेळ चालतो !” मी म्हणालो.

“खरं की काय मामा? काय म्हणता?” नानांनी औत्सुक्याने प्रश्न केला.

“मी धुळ्याच्या तुरुंगात ३० ते ३२ सालीही होतो. त्यावेळी मी लहान होतो. दोन तीन गर्द झाडं होती. त्यांच्यावर कोकिळा राहायची. कुहू कुहू गायची. ते ऐकून मी गप्पच असलो तर साने गुरूजी मला खुणवायचे, म्हणायचे “अरे उत्तम, तुझी कोकिळा तुला हाक मारते ना ! घाल ना तिला साद. हं ! हं ! कर सुरुवात.” मग मी कुहू कुहूची साद घालायचा ! कोकिळेचाही प्रतिसाद सुरू व्हायचा.

गुरुजी लहान मुलासारखे टाळ्या टिपत. आनंदात नाचत. ह्या साद प्रतिसादाला ते अशी साद देत. ते मला अजूनही आठवते.

“आणि जास्तच मन कोंदाटले तर – कोंबडीच्या पिलामागे धावावे, धरावे, किती लहान, लुसलुसीत. त्यांच्या दृढयाची धपधपही हाताला जाणवते. इतकी कोमल ती पिले.

“नाहीतर पांढ्या आमचा आहे ना? करमले नाही तर त्याच्या बरोबर खेळतो, उड्या मारतो. पांढ्या रे पांढ्या, लांढ्या रे लांढ्या, बांढ्या रे बांढ्या म्हणून त्याच्याभोवती फेर धरावा. आपण कुदावे व त्याला कुदावे, की सारे ढग खलास.

“नाहीतर त्याला छू छू म्हणत त्याच्या बरोबरच पळावे-दमेपर्यंत शरीर आणि मन दोन्ही दमतात, भागतात. गाठ झोप येते. मनातला गाळ साळ सारा खाली बसतो. दुसऱ्या दिवशी जोमाने कामाला सुरूवात करतो.”

मी खुलासा केल्याने नानांच्या चेहऱ्यावर प्रसन्नतेची खुषी दाटलेली बघून माझे मनही प्रसन्न झाले.

“वा !वा ! मामा हा तुमचा अजब प्रेमयोग आहे.” नाना त्यांच्या ठेवणीचे खुदूखुदू हसले. माझ्या पाठीवर त्यांचा आनंदाचा हात फिरला. गाठभेट झाली. मुलाखत संपली. पुन्हा मांजर्डे गाठले.

(११) बेल भंडारा

मकई आणि बाजरीच्या शेतात पाखरे उडवायचे काम माझ्याकडे आले होते. सपरातला सर्व कारभार सूर्योदयापूर्वी आवरून शेतातल्या माळच्यावर गोफण घेऊन पाखरे उडविण्यासाठी हुर्, हुर् करीत मधून मधून गोफणीतले खडे पाखरांचा थवा बसला तिथे उडविण्याचे माझे काम जोरात सुरू होते. इतक्यात दुरून येत असलेला पोरगा आमच्याच शेतात घुसला. माळच्या खाली उभा राहून त्याने हसतच साद दिली, “मामा !”

“कोण पांडू ! अरे वा ! आलास तू” म्हणतच माळच्यावरून खाली उडी घेतली व त्याला बिलगलो.

आम्ही सपराजवळ गेलो तो आमच्या स्वागताला, शेंपूट हलवीत पांढ्या कुत्रा धावतच आला व दोन्ही पाय माझ्या अंगावर टाकून कुं कुं करू लागला.

“मामा ! कुत्र्याचे बरेच प्रेम दिसते हो तुमच्यावर” पांडू म्हणाला.

“एक पांडू तर माझ्याजवळ थांबू शकत नाही म्हणून या पांढ्यावर जीव टाकतो बाबा !” कुत्र्याला थोपटीत उत्तरलो.

आमचा पांडू म्हणजे बहिर्जी नाईकच. त्याला म्हणतो, “काय बहिर्जी नाईक, आपला फेरा आज कुणीकडे चुकला रे? किम् प्रयोजनम्?”

“मामा चला आटपा ! निघा माझ्याबरोबर आताच” पांडूने हुकूमच सोडला.

फरारी अवस्थेत का? कुठं? कश्यापायी?

असले प्रश्न कधी विचारायचेच नसतात. हा अलिखित नियमच असतो.

आताही माझ्या झोपडीच्या खुंटावर वाळत घातलेला ओलसर लंगोट कंबरेला बांधला. पांडूबरोबर चालू लागलो.

हे चिखलगोटन माझ्या मामाचे गाव : ग काका चिटणीसांचे. ग काका म्हणजे इनामदार. पण आमच्या संघटनेची भूमिगतांची उस्त पास्त करून खटले खुटले चालवायचे. त्यासाठी साक्षीदार तयार करायचे. या कोर्टातून त्या कोर्टात धावायचे. साताऱ्यापासून खान्देशपर्यंत ५॥ लाखांच्या खजिना लुटीच्या केससाठीही पळायचे. हे महत्त्वाचे काम त्यांच्याकडे.

त्यांच्याशी माझा संबंध आला नव्हता. पारेगावातल्या शामराव पाटलांशिवाय कुणाशीही संबंध आला नव्हता. आमच्या कार्यक्षेत्राच्या अंतर्भागात जाण्याचा हा माझा पहिलाच प्रसंग.

वाड्याच्या दगडी दरवाजातून पांडूने मला एका खोलीत बसवले. मामी, बेबी, माई साऱ्यांना हाका मारीत सुटला व सारा वाडा त्याने दणकावून दिला. थोड्या वेळाने माझ्यापुढे सुंदर कपबशीतून चहा आणून ठेवणाऱ्या गृहलक्ष्मीने चक्क मला फाटक्याला वाकून तीनदा नमस्कार केला. मी माझे पाय घाईघाईने मागे घेतले. अवाक् होऊन बघतच राहिलो.

माझ्या तोंडातून शब्दही फुटू शकला नाही. नि फुटू शकला असता तरी मी काय बोलणार होतो? बोलावे, म्हणावे, विचारपूस करावी या आविष्कारांना आम्ही पारखे झालो होतो.

लगेच पांडू आला. प्रशस्त मोरीत घेऊन गेला. कडकडीत पाण्याचा बंब पेटला होता. लक्स-टॉयलेट साबू, अंग पुसायला नवा टॉवेल, शाम्पूची बाटलीही होती. मामा, चांगली मनसोक्त आंघोळ करा आता. साचलेली सारी मळ घाण काढून स्वच्छ व्हा-असेच पांडूने जणू सुचविले.

स्वयंपाक घरातच आम्ही जेवायला बसलो. पांडू, मी, बेबी, माई, लहानगी ताई. पाटपाणी रांगोळ्या काढलेल्या. वरण, भात, चटण्या, कोशिंबीर, भाज्या. कवटाची चटणी साजुक तूप. एखाद्या ब्राम्हण सरदारच्या घरासारखा थाट. याने माझे मन इतके भारावून गेले की धड जेवणाचे मला सुचेना. काकी माझ्याजवळ बसून आग्रहाने वाढीत होत्या.

प्रेमरस व अन्नब्रह्मरस-दोन्ही चाखत होतो. जेवण करून मी माझ्या खोलीत पाऊल टाकल्याबरोबर पांडूला जोरात खडसावले, “पांडू, हे काय चालवले आहेस तू?” कार्कींनी ते ऐकले असावे. म्हणून त्या चटकन खोलीत आल्या व अजीजीने म्हणाल्या, “मामा, कुशंका मनात धरून का. पांडूने आम्हाला काहीही सांगितले नाही. कोणीतरी चांगला मोठा माणूस आला आहे एवढे मात्र त्याने मला सांगितले. सहाजिकच मला वाटले की तो माझा धर्म नाही का? चांगले घरदार सोडलेले, रानावनात

भटकणारे, सतीचे वाण हाती घेतलेले अशा लोकांना चांगले खाऊपिऊ घालणे, तृप्त करणे हिच माझी गरीब बापडीची देशसेवा. माझ्यासारखी बाईमाणूस याशिवाय कोणती मदत करू शकणार?” कार्कीचा स्वर शेवटी शेवटी अगदी केविलवाणा रडवेला झाला होता.

माझी मान खाली झाली. झटकन मी पुढे झालो आणि कार्कीच्या पायांवर डोके टेकले.

“छे !छे ! मामा हे काय? मी तुमच्या लहान बहिणीसारखी. माझ्या पायांवर डोके का ठेवता?” कार्की अगदी काकुळतीने, गळा दाटून येऊन म्हणाल्या.

“थोर मनाची बहीण लहान असली तरी थोरच नाही का?” मी उत्तरलो.

“मामा ! चिटणीसाचे घराणे आहे हे !” पांडून टोमणा हाणलाच. त्याने हस्याची खसखस पिकली.

पांडू आणि मी दोन वाजता निघालो. गाव, नदी, नाले ओलांडित सायंकाळ होत आली. पांडूने मला एका शेतातील आंब्याच्या झाडाखाली बसविले. तो पुढे गेला. अर्ध्या घंट्यातच पांडू व दोन बंदूकधारी तरूण आले नि त्यांच्या मागोमाग मी गावात प्रवेश केला. एका वाड्यात त्यांनी मला नेऊन बसवले. सर्व वाड्यातच काय, गावातील रस्त्याने धामधुम सुरू दिसली. लोक येत जात होते. धावपळ सुरू होती. मी मुकाट बघत होतो. मला न्यायला पांडू आला. मी त्याला रस्त्यात विचारले “पांडू, अरे काय आहे हे? हे गाव कोणते?”

“मामा अहो हे कुंडल गाव. तुम्ही बसलात ना तो बापू लाडचा वाडा. शेजारीच नाथा लाडांचे घर” पांडूने खुलासा केला.

“इथे पोलीस पार्टी नाही का रे?” माझा प्रश्न.

“आहे तर ! ५० इंग्रजींचे पोलीस, त्यांच्या दिमतीला औंध संस्थानचे डी. एस. पी. शिपाई, पोलीसव्हॅन सारे जय्यत आहे.” पांडू अगदी हसत सहजतेने सांगत होता. पण माझ्या पोटात ते ऐकून धस्स झाल्याशिवाय राहिले नाही. तो नाला उतरला व पलीकडील गर्द झाडीकडे निघाला. मी त्याच्या पाठोपाठच. झाडांना ८-१० बत्त्या टांगल्या होत्या. बाजूला एक खोपटे होते. त्यातही बत्त्यांचा उजेड होता. गुळाचे गुऱ्हाळ असते ना तशी लोकांची घाई गर्दी. त्या जागेला निव्वळ जत्रेचे स्वरूप आले होते.

“पांडू, रे हे काय? काय भानगड आहे बाबा?” मी काकुळतीने थोड्या काळजीने विचारीत होतो.

पांडू माझा हात धरून गर्दीतून वाट काढत, पुढे नेत नेत त्याने खोपटात मला रेटून घातले. खोपट्याच्या द्वारात दोन्ही बाजूने दोन बंदूकधारी सैनिक उभे होते. खडा पहारा !

खोपटात दोन बत्त्या होत्या. उदबत्त्यांचा घमघमाट होता. मध्ये एक खाट होती. त्यावर नाना पाटील बसले होते. मी आश्चर्यचकित, नव्हे दिग्मूढ झालो. मी हात जोडणार तोच नाना पाटलांनी उठून मला कडकडून मिठीच घातली. खाटेवरच त्यांच्याशेजारी बसवले.

एकेक दोघादोघांना, बंदूकधारी सैनिक खोपट्याच्या लहानसा दरवाज्यांतून आत सोडीत ते नाना पाटलांजवळ ठेवलेल्या तरवारीला हात लावीत. नाना पाटलांना कडकडून मराठमोळा पद्धतीने आलिंगित. कुणी त्यांच्या पायावर लोटांगण घेई. दोन सैनिक त्यांच्यावर भंडारा उधळीत.

पहिली गाडी आली. नाना पाटलांची एकुलती एक मुलगी हौशा नानांना बिलगली. एकुलती एक बहीण (नाथाजींची पत्नी) खाली मान घालून उभी. नानांनी तिला जवळ घेऊन थोपटले. म्हाताऱ्या आईच्या पायांवर नानांनी डोई ठेवली. इडा पिडा टळो म्हणून आईने कानशिलावर बोटे मोडली.

एका मोठ्या गाडीतून सांजोऱ्या, करंज्याचे मोठे मोठे परडे पटांगणातील घोंगड्यावर ठेवले. भाले, तलवारी, परशु कुऱ्हाडधारी क्वचित बंदुकाही मधून-मधून त्या मराठमोळ्यांच्या हातात त्यांचा उत्साह नुसता उधाणला होता. शिवरायाच्या शिलंगणाला निघालेल्या घोड्यांचा फुरफुराट व मावळी जवानांचा थथथयाट जणू ! मोठे अजब दृश्य मी बघत होतो. प्रसाद वाटला गेला. भंडारा उधळला गेला.

“छत्रपती शिवाजी महाराज की जय” चा कानठळ्या बसवणारा जयघोष झाल्याबरोबर बत्या विझल्या आणि भराभर जमलेले धारकरी मंडळी आली तशी पांगलीही. पाच मिनिटांत होते की नव्हते असे झाले.

उरलो मी, नाना पाटील, नाथाजी, गो काका, पांडू आणि आमचे दोन अंगरक्षक वाटाडे. मुकाट, निःशब्द, अंधारात आम्ही आमची पावले पुढे टाकली आणि कूच केले.

माझी पावले पडत होती. चालताना माझ्या डोळ्यासमोर झालेला बेल भंडाऱ्याचा कार्यक्रम फिरत होता. क्रांतीचा लढा सुरू होऊन दोन वर्षांच्यावर काळ लोटत आला होता. भारतीय लढ्याचे वातावरण मरगळून थंड झाले होते. त्या पार्श्वभूमीवर बेल भंडाऱ्याचा हा समारंभ सर्वत्र काळाकुट्ट अंधारात वीज कडकडून सर्व आसमंत भेदून उजळून काढणारा वाटला. शब्दांची आतषबाजी नाही. फक्त आपल्या क्रांतीच्या ध्येयासाठी, प्राणाची बाजी लावण्यासाठी केवढी घाईगर्दी सातारच्या जनतेत उसळत होती ! त्याने मी चकित झालो. पोलीस पार्टीच्या पहाऱ्यात बत्या लावून जिवाची बाजी लावून, बेल भंडारा उचलून आमच्या देशासाठी आम्ही आमची जान द्यायलाही तयार आहोत, मरू परंतु मागे हटणार नाही या इर्षेने ही मंडळी धनाजी, संताजीच्या मावळ्याप्रमाणे फुरफुरत होती. ह्या देवदुर्लभ दृश्याने माझे अंतःकरण हेलावत होते.

खोपटातलाच एक प्रसंग. एक तरुण कोवळा १५-१६ वर्षांचा पोर खोपटात आला. सरळ तिथली तलवार घेतली, मनगटावर — कागदावर सुरी फिरवतात तशी त्याने सहज फिरवली. रक्ताच्या चिळकांड्या उडल्या. तरवार रक्ताने माखून गेली. रक्ताची धार लागली. त्याने रक्त झोपडीच्या आजूबाजूला शिंपडले. रक्तात अंगठा बुडवून मला व नाना पाटलांना टिळा लावला. केवढे अजब दृश्य !

हे सर्व माझ्या डोळ्यापुढे फिरत होते व पावले पडत होती. अष्टीकुंडल सडक दोन फर्लागावर राहिली. तो गस्त घालणाऱ्या पोलीसांच्या मोटारीचा लाईट दिसल्याबरोबर आम्ही सावध झालो. झटकन् जवळ असणाऱ्या झाडाझुडपांच्या आड दडी घेतली. मोटार निघून गेल्यावर अर्ध्या तासाने रस्ता सोडून शेताशेतातून आडमार्ग धरला. पाण्याच्या शिडकावाने पायाला चिखलाने पेंडे बिलगत. एकेक पाऊल उचलत पुढे निघालो. आता तर पावसाने कहर केला. रस्ताही सुचेना. अंदाजपंचेविशीने कसेतरी चालत

राहिलो. आळंदी की आंधळी नदीच्या जवळ कसेतरी आलो. चिखलात घसरत कसेतरी नदी पात्राजवळ आलो. बघतो तो काय? नदीला पूर बेफाम वेगाने पाणी वहता होते. बॅटरीचा उजेड पाडला. नाना पाटलांच्या काठीने चाचपून बघितले. पण कुठेच पाण्याचा ठाव लागेना. गो-काकांनी पुरात उडी टाकली. पाणी कंबरे छाती इतकेच होते. पण पुराची ओढ भयंकर होती. गो-काका पैलतिराला जाऊन पुन्हा परत आला. नाना पाटलांना हात दिला. ते पाय घसरून एवढे धूढ ते धपकन पाण्यात पडते. आम्ही त्यांना सावरले व आमची कसरत सुरू झाली. हां हूं करून आम्ही पलीकडच्या काठाला लागलो. फार वेळ गेला. पहाटेची वेळ होत आली.

कोणत्याही ठिकाणी कार्यक्रम झाला की १५-२० मैला पलीकडे जाण्याचा नेहमीच्या धोरणाचा बेत फिसकटला होता. आमच्या पुढे समस्या उभी राहिली. बलवडेच्या प्रसंगाची पुनरावृत्ती पावसाने केली. आमच्या बेल भंडाऱ्याच्या कार्यक्रमाने उधळलेले पोलीस ५-१० मैलांच्या परिघात धांगडगधिंंगा घालतील म्हणून १५-२० मैल लांब जाण्याच्या कार्यक्रमाचा विचका झाला होता. आताशी कुठे ३-४ मैलांवर आही आलो होतो. अजून थोडी रात्र होती. बलवडेच्या प्रसंगाप्रमाणे दिवसा वाटचालीचा प्रसंग नको म्हणून नाथार्जींनी झटपट निर्णय घेतला. अंधारातच नाना पाटलांना नजीकच्या गावच्या ओळखीच्या खोपटात लपवण्याचे ठरवून पांडूला त्यांनी बाजूला घेऊन त्याच्या कानात काहीतरी सांगितले. लगेच पांडू मजजवळ येऊन म्हणाला, “चला मामा”

मी त्याच्या मागून चालू लागलो. सापडला एकदाचा चिखल — गीटणचा रस्ता. एका खोल नाल्यात उतरलो तो समोरच ७-८ माणसे बसलेली जाळाच्या उजेडात. दगडांच्या चुलीवर मोठे भांडे ठेवलेले स्पष्ट दिसत होते. त्यांची नजर आमच्याकडे गेली. कुन्हाडी, फरशी घेऊन त्यांच्यापैकी दोघे तिघे आमच्यावर जणू चाल करीत आले.

मी पांडूच्या धोतराला धरून ओढले. मागच्या मागे पोबारा करायचा पांडूला इशाला दिला. दरवडेखारांच्या हाती आपण पडलो या आशंकेने.

“मामा ! अहो घाबरता काय? माझी खात्री आहे. दरवडेखोर इकडे येतीलच कसे? मरायला? आपल्याच गावची असतील ती. येऊ दे त्यांना, म्हणत त्यांच्यापुढे उभा राहिला देखील. मी मात्र जागच्या जागी उभा राहून दगाफटका असलाच तर मागच्या मागे पलायनाच्या तयारीने.

“अरे पांडुरंगा ! पांडुरंग नव्ह का आपला.” त्यांनी ओरडून बाकीच्यांना सांगितले. त्याचे सारे साथीदारही धावतच पांडूजवळ आले.

“काय रे चोरांनो ! हे काय चालले आहे? आणि हे काय शिजवणे चालले आहे?” लहानग्या पांडून धिप्पाडांना दरडावले.

त्यांनी पांडूची मिनतवारी चालवली. हातापाया पडू लागली. पांडू त्यांच्यावर उखडला. “आपल्या गावाने ठरवले होते ना, सर्वाना बजावले होते ना की, मेंढपाळांना कोणी सतवायचे नाही ! त्यांची मेंढरं चोरायची नाहीत म्हणून ! चला, कोणकोण आहेत? सर्व तुम्ही सकाळी आपल्या न्यायदान मंडळासमोर उभे रहा व ते देतील ती शिक्षा भोगा ! बस् ठरले. हजेरीला चुकलात तर काय परिणाम होतो ते माहित आहे ना?

पत्रीचा प्रसाद मिळेल.” तावातावाने पांडूने आज्ञा दिली. त्याची तामिलीही पत्रीसरकारच्या ग्रामपंचांनी सकाळी केली. त्यांना प्रत्येकी ५० रु. दंड करून दंडाचे पैसे मेंढपाळांना दिले.

ग. काका कामाच्या फिरस्तीवर असल्याने त्यांची भेट झाली नाही. त्या काकांच्या गावाला, वाड्यांतल्या थोर कार्कींना मनोमन प्रणाम करून मी आपली पर्णकुटी गाठली.

(१२) हिरवी गाठभेट----

३० सालच्या लढ्यापासून नाना आणि मीही लढ्यात झोकून दिलेले. पण प्रत्यक्ष गाठभेट, ओळख पाळख नव्हती. दोन्ही दोन टोकावर. एक सातारी दुसरा खान्देशी.

नानांची पहिली भेट झाली आटपाडीला. देशपांड्यांच्या घरात दर्शन भेटच. अर्ध्या एक तासाची. पंढरपूर पलायनानंतर आटपाडी ते पारे प्रवासात २ री भेट. तिसरी पाऱ्यालाच. चवथी बेलभंडाऱ्या वेळी कुंडलला भूमिगत कार्यकर्त्यांच्या मेळाव्यात, जिथे आम्ही पत्रीसरकारचे तोरण बांधले त्यावेळी. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वातंत्र्याचा झेंडा तोरणगडला तोरण बांधून रोवला. त्या प्रमाणे कुंडलला आमच्या पत्रीसरकारचे तोरण बांधले त्या बेल भंडाऱ्याने.

पाचवी आणि शेवटची आमची गाठभेट पडली ती मोठ्या चमत्कारिक अवस्थेत. अत्यंत नाट्यपूर्ण रीतीने.

आमच्या पत्रीसरकारच्या नुकत्याच फुलू लागलेल्या रोपट्याला उपटून फेकण्यासाठी सरकारने आगीच्या लोळाने प्रखर हल्ला चढवला. गावेच्या गावे त्यांनी ठोकून काढायला सुरुवात केली. कोंबडीची पिसे निपटतात तशी गावांना व जनतेला पिसाटायला सुरुवात केली.

नाना पाटलांना पकडून भूमिगतांचा खातमा करण्यासाठी विजेच्या वेगाने पोलीस पाटर्चा सर्व भागात धावू लागल्या. पारे व पाऱ्याच्या आजूबाजूची सर्व खेडी हजारो पोलीसांनी अचानक वेढली. मारठोक, घराघराच्या तपासणीचे व मारठोकीचे सत्र सुरू केले. कसलीच सुरक्षितता राहिली नाही. नाना पाटील पाऱ्यात अडकून पडलेले. बाहेर लांबवर नेण्याची सोय राहिली नाही. १०-१५ मैलांचे कडेच्याकडे पोलीसांनी केले होते. दिवसा, काय पण रात्री सुद्धा बाहेर पडणे अशक्य झाले होते.

दुर्दैवाने म्हणा अगर सुदैवाने म्हणा मी काहीही पूर्वसूचना व देताच अचानकपणे मांजड्याहून पाऱ्याला निघालो. मांजर्डे हे पोलीस कारवाईच्या बाहेर होते. त्यामुळे पोलीसधाडीची काहीच कल्पना नव्हती. जायची मनात इच्छा आली नि पाऱ्याचा रस्ता धरला.

पाऱ्याच्या गुराखींची रस्त्यावर टेहळणी चालू होती. मी त्यांच्याजवळ पोचताच त्यांनी मला घेरले.

“पावणं कोण? कुठलं?” छेड छेड सुरू केली. मी त्यांना दाद देत नाही हे बघताच मला कैद्यासारखे धरून ओढलेच. मी तर स्तंभितच झालो. इतक्यात त्यांचा नायक त्यांनी घातलेल्या हाळीने तिथे आला. त्याने ताबडतोब मला ओळखले.

ते सर्व आमच्या चळवळीचे गनिमी सैनिक होते. पाऱ्याच्या आसपास पोलीसांचा वेढा पडल्यावर गावच्या व भूमिगतांच्या संरक्षणासाठी हा परकोट उभा केला होता. कुणी भूमिगत वा फितूर व सी. आय.डी वगैरे आलेच तर त्यांच्या बंदोबस्तासाठी जागता पहारा ! फितुरीचे चिटपाखरूही गावात जाऊ नये म्हणून पोलीसांनी वेढलेल्या प्रत्येक गावाने हा परकोट उभा केला होता-गुरख्यांच्या सैनिकांनी !

जवळच गो. काकांचे शेत होते. त्यांची पत्नी गुराखीच बनली होती. गुरे सांभाळून तिच्या मार्फत या बाजूचे संदेश गावात देणे-आणणे हे काम तिच्याकडे होते. नायकाने मला तिच्याकडे पोचवले. मला गुरे वाळायला सांगून ती तडक पाऱ्याला निघाली.

शाळूचा ऐन मोसम होता. जिकडे बघाल तिकडे हिरवीगार शाळूची (दादरची) शेतेच शेते. डोक्यापेक्षाही उंच शाळू डौलाने डुलत होता. वाऱ्याचे झोके घेत. प्रत्येक शाळूच्या शेतात माळचा व त्यावर पाखरे उडविणारी बाई-माणसे होतीच. पारे गावच्या संरक्षणाचे हेही एक माचण उभे होते.

भूमिगतांचा संदेश घेऊन तासाभराने ती परत आली. एक फाटका शेतकरी तिच्या पाठोपाठ आला. त्याने त्याच्या पाठीमागून मला यायची सूचना देऊन मी जिथे बसेन त्या शेतातील पाखरे उडवणाऱ्या म्हातारीकडे जावयाचे मला सांगितले. त्या माळच्याजवळ मी गेलो. त्या म्हातारीला पूर्वसूचना देऊनच तो आला होता. म्हातारी खाली उतरली व शेजारच्या एका शेतापलीकडील माळच्याच्या माणसाकडे जायला सांगितले. मी तिथे पोचलो. त्याने पाठीमागे येण्याची खूण केली. शाळूने भरलेल्या मध्यभागी गेल्यावर त्याने बोटाने खूण करून पुढे जावयास सांगितले. १५-२० पावले पुढे गेलो. तिथे चौका एवढ्या जागेतला शाळू उपटून जागा मोकळी केलेली होती. मध्यभागी एक भले मोठे धूड घोंगडी पांघरून पसरले होते. त्याला चाहूल लागली. माझ्याकडे बघितल्याबरोबर घोंगडी फेकून ती व्यक्ती उठली नि तिने मला घट्ट मिठीत घेतले. नाना पाटील होते ते !

ते पाठीवर प्रेमाने हात फिरवीत राहिले. निःशब्द प्रेमाची देवाणघेवाण झाली. पंढरपूरहून निसटल्यानंतर आटपाडीच्या महादेवाच्या साक्षीने अंधाऱ्या रात्री झालेल्या जिवाशिवाच्या भेटीनंतर, स्वच्छ प्रकाशात सूर्य देवाच्या साक्षीने शाळूच्या हिरव्यागार शेतात रंगलेली ही शेवटची हिरवीगार भेट पडली ती अशी !

आणि आश्चर्य असे की पोलीसांनी वेढलेल्या, ठिया देऊन बसलेल्या गावापासून गावच्या एकच शेताचे अंतावरील दुसऱ्या शेतात आमची गाठभेट रंगत होती ! आहे की नाही पत्रीसरकारची ही किमया ! अशी होती सातारच्या पत्रीसरकारची यंत्रणा.

सातारच्या सिंह व खान्देशाचा बिबट्या तेव्हा तब्बल आठ दिवस एकत्र आले.

(१३) शाळू योग

शाळूच्या शेतात मध्यावर नाना पाटील व मी हातात हात घालून घोंगडीवर बसलो. हसत एकमेकांकडे पहात मोठा सुखद क्षण होता तो. दोघांच्याही मनीमानसी, ध्यानी नसतानाही गाठ पडली होती.

“काय महादू मामा ! संपला का तुमचा मानवेतर सृष्टीशी प्रेमाच्या संबंधाचा फेरा?” हळूच माझा हात थोपटत, दाबत नाना पाटील मला फक्त ऐकू येईल एवढ्या अगदी खुशीच्या आवाजात म्हणाले.

“आता पुढचा कंचा योग हो?” त्यांनी मिशिकल प्रश्न केला.

“आता माझा शाळू योग सुरू झाला.” मी हसतच उत्तरलो.

दोघं अगदी खुशीत आलो होतो. “हा कच्चा आणखी नवा शाळू योग काढला.” नाना पाटील मिशिकलपणे बारीक डोळ्यांनी माझअयाकडे पहात म्हणाले.

“मानव तर इथे दोनच आहेत. शाळूने आजूबाजूने सर्वत्र वेढले आहे. आपण एकाच गांधीजींच्या शाळेतील शाळू सोबती. शाळूच्या शेतात बसून आता तुम्ही आम्ही दोघं मिळून शाळू योग आता सुरू करू या. काय योगायोग तुमच्या माझ्यात असेल कुणास ठाऊक? आटपाडीच्या शाळूत तुम्ही, माडगूळच्या शाळूत मी. आणि पुन्हा या शाळूतच आलो ना?” मी जरा मोठ्यानेच म्हणालो.

“मामा ! आपली गाडी जरा हळू सोडा ! आजूबाजूला पोलीसांचे कावळे. फौजदाराची गिधाडे टपून बसलेली हायती हे ध्येनात ठेवा. वास लागला रे लागला की जिवंतच फाडून खातील !” नानांनी हळूच हसत इशारा केला.

“पण मालक तुम्ही इथे कसे आलात हो !” मी मोठ्या औत्सुक्याने प्रश्न केला.

मला कळले ते असे.

ध्यानी मनी स्वप्नी नसतानाही पोलीसांनी अचानक पारेगाव वेढले. कुंडलचा सावधानतेचा व पाऱ्यातून लांब जाण्याचा संदेश पोचण्याच्या आत ही कारवाई झाल्याने क्रांतिकारकांची फसगत झाली. गावाभोवती व गल्लोगल्ली संगिनी धरून पोलीस उभे. घराघराच्या झडत्या सुरू झाल्या. आपली सारे माणसे हबकून गेली. प्रसंग फारच बाका आला होता. पोलीस पाटलाच्या ढोर घरातच नाना पाटील. नानांना या कोंडीतून बाहेर कसे काढायचे? भराभर डावपेच आखण्यात आले.

नाटक असे रंगले – पोलीस पाटील “मला वाचवा ! मला वाचवा साहेब, मला वाचवा ! माझा घात होणार” ओरडतच चावडीत घुसला. मोठ्या साहेबांच्या पायावरच आदळला.

“अरे पाटील, झाले काय ते सांग ना?” साहेबांनी पाटलाला उठवीत विचारले.

“साहेब मी मरणार. माझा जीव वाचवा हो साहेब !” म्हणून पाटलाने जोरातच गळा काढला. नंतर म्हणाला, “साहेब फराऱ्यांनी, मला आताच मारले. तोडून टाकू म्हणून दम दिला. मला तोडल्याशिवाय राहणार नाहीत ते साहेब. मी तुमचे लेकरू, मला तारा; जीवदान द्या !”

“कुठे आहेत? कुठे आहेत फरारी बोला”

“साहेब, एका घरात ते लपल्याती. दाखवतो मी” पाटलाने म्हणताच साहेबाने शिटी फुंकल्याबरोबर, साऱ्या गावात शिट्याच शिट्या फुंकल्या गेल्या व सारे पोलीस चावडीसमोर धडाधड गोळा झाले.

“साहेब, पळा माझ्या पाठीमागे. मी फरारी लपलेले घर दाखवतो.” पोलीसांना हुकूम सोडले. सारी गल्ली वेढली गेली. पाटलांनी दाखवलेल्या घरात पोलीसांनी संगिनी रोखून प्रवेश केला. दोन तीन भूमिगत माणसे आधीच त्या घरात बसवले होते. त्यांना पकडून जाम करण्यात आले.

एवढ्या वेळात वेढा पडलेल्या गल्लीच्या विरुद्ध बाजूच्या गल्लीतील पाटलांच्या ढोरकोठ्यातून नानांना बाहेर काढण्यात येऊन नजीकच्या शाळूच्या शेतात घुसवले.

माझ्या शाळू सोबत्याची शाळूच्या शेतात गाठ पडली ती अशी ! एवढा जीवन-मरणाचा प्रसंग. पण नाना स्थितप्रज्ञच. एवढ्या बाक्या प्रसंगातूनही एवढा शांतपणा नाना पाटलांचा कसा? सातारच्या रक्तातच तो गुण असावा का? मनात विचार आले आणि गेले.

“मालक आपले दोन तीन फरारी पकडले त्यांचे हालहाल होतील ना?” माझा प्रश्न.

“अवो मामा ! हाल तर आपल्या पाचवीलाच पुजूनच पाऊल टाकले आहे ना? कोण जुमानतो या हालांना ! पण भूमिगत फरारी अगदी किरकोळ आहेत. आणि त्यांनी हुकूमाप्रमाणे खुशीने हे केले. पण आमचा हा कावा आहे.” नाना म्हणाले.

“तो कसा काय?” माझा प्रश्न

एक तर मला तिथून बाहेर पडायलाच पाहिजे होते. म्हणून ही युक्ती अपरिहार्यच नव्हती का? पण एका दगडाने दोन पक्षी आपल्या बहादूर सैनिकांनी मारले. अहो, आता आपला पोलीस पाटील पोलीसांच्या गळ्यातला तारुत होणार. भूमिगतांना पकडून देणारा माणूस म्हणजे आपला खास विश्वासू माणूस म्हणून पोलीस त्याच्यावर पूर्ण विसंबणार ! पण तो सरकारचा पोलीस पाटील तर आपल्या क्रांतीचा गाव पाटील आहे. शिवाय रामोशीचा गण्या त्यांच्या दिमतीला सतत राहणार ! पाटील फरारी मारतील म्हणून मला तुमच्यातच ठेवा म्हणून विनवेल. आता घरी न येता पोलीसातच त्यांनी रहावे असे त्यांना सांगण्यात आले आहे. गण्या रामोशी घरी येण्याच्या निमित्ताने, पोलीसांच्या हालचाली, कारवाया, त्यांचे बेत यांची आगाऊच बित्तंबातमी गण्याच्या बायकोमार्फत मिळत जातील. पोलीसांत राहून आता आपण पोलीस-प्रूफ झालो बरं मामा ! आलं ध्येनात !” खुदुखुदु त्यांचे ठेवणीचे गालातले गालात हसू हसत म्हणाले.

मी आश्चर्यचकित तर झालोच. पण हे ऐकत असताना मी अगदी सुन्न झालो होतो.

मध्यरात्रीतच उठावे. शेताच्या काठच्या नाल्यावर सारे प्रातर्विधी आटोपून नाल्यांत बुचकाळून घेऊन शाळूत बसावे. माळच्यावाली बाई आणील ते खावे. शेंगाची पोतडी जवळच होती. मक्याच्या भाजलेल्या व उकडलेल्या कणसांवर ताव मारावा, शेंगा खात खात दिवस घालवावा. ही आमची दिनचर्या ! पोलीसांच्या फेऱ्याजवळ ! एका हाकेवर ! त्यांच्या जबड्यांतच आमचे जीवन असतानाही, कसालाही

भीतीचा लवलेश सुद्धा आम्हाला स्पर्शू शकला नाही. निर्धास्त, मोकळेपणे, उत्साहाने आमचे सर्व व्यवहार सुरू होते. मग काळजी, चिंता कशाला जवळ येतील हो !

आम्ही दोघे खऱ्या अर्थाने राजकारणी नव्हतोच. राजकारणाचे आमचे हे वेड हे ब्रिटिशांच्या अन्यायी राजवट नष्ट करण्याचे होते. अन्यायाशी लढणे हे आमचे दोघांचे व्रत ! अन्याय राजकीय, सामाजिक, आर्थिक कुठलाही असो, स्वकीयांचा वा परकीयांचा कुणाचाही. इंग्रजांच्या अन्यायाचा झबा उखडल्याशिवाय आमच्या सामाजिक प्रमुखतः आर्थिक अन्यायाची कोंडी फुटू शकणार नाही व आर्थिक कोंडी फुटल्याशिवाय सामाजिक अन्याय निवारण्याची बैठक तयार होणार नाही. त्यासाठी स्वातंत्र्य पाहिजे म्हणून आमची बंडाची ही भूमिका होती. त्याच्या निदिध्यासाने आम्ही पेटून उठलो होतो. पन्नीसरकार स्थापण्याचे वेड घेतले होते. नुसत्या विचारापेक्षा आचाराचे आम्ही दोघेही पाईक होतो. सदा जनात जनासारखे राहणे, खाणेपिणे, जनात एकरूप होऊन जाणे हा आमचा बाणा होता. हा आमच्या आवडीचा मार्ग होता. व्रतच होते म्हणा ना !

गांधीजी आमची प्रेरक शक्ती होती. गांधीजींचे ग्राम स्वावलंबाने ग्राम राज्य स्थापनेचे हे आमचे स्वप्न होते. त्या ग्रामराज्य स्थापण्याच्या वेडाने आम्ही भारले गेलो होतो. हे आमच्या मनीमानसी ठसले होते. त्यासाठी खांद्यावर अन्याय निर्मूलनाचा तिरंगा व एका हातात सेवेचा झाडू व दुसऱ्या हातात दुष्टांसाठी सोटा. जीवनात निष्ठा, त्याग आणि समर्पित जीवनाची कास धरली होती. शास्त्रीय समाजवादी आम्हाला ओळखही नव्हती. पण समाजाची ओळख मात्र पुरेपूर होती. सर्वांचे दारिद्र्य, दुःख, हाल थांबलेच पाहिजेत ही आमची मनोधारणा होती. राजकीय स्वातंत्र्याबरोबर आर्थिक, सामाजिक न्यायाची प्रस्थापना झाली पाहिजे हे आमचे वेड होते.

मूलतः आमचा दोघांचा पिंड अन्यायाविरुद्ध बंडाचे दंड ठोकण्याचा होता. त्यामुळे विचारापेक्षा आचारावर, क्रांतीवर आमची झेप होती.

राजकीय काथ्याकुटाचे महत्त्व आम्हा दोघांनाही नव्हते. त्यातल्या त्यात नाना पाटलांना मुळीच नव्हते. म्हणून राजकीय चर्चेत आम्ही गुरफटलो नाही.

डोळ्यापुढे फक्त इंग्रजी सत्ता नष्ट करून त्या जागी आपले सरकार कसे स्थापायचे हा आमचा ध्यास होता. म्हणून पुढचे पाऊल कसे टाकायचे एवढीच राजकीय चर्चेची मर्यादा होती. लढायचे कसे? अडचणी काय? विघ्ने कोणती? त्यांना तोंड देत देत कसे झुंजायचे? एवढ्यापुरतेच आमचे बोलणे. जनता आणि खेडी पोलीस प्रूफ झालीच होती. लढ्याचे शेवटचे पर्व सुरू होण्याची अवस्था आली होती. त्यासाठी प्रत्येक गावातील ८-१० तरुणांना राजकीय प्रशिक्षण देण्याची आवश्यकता होती. त्यासाठी शिबिर योजना आखली पाहिजे व ती लवकरच अंमलात आणण्यासाठी प्रमुख नेत्यांची बैठक आयोजित करावी असेही आम्ही निश्चित केले.

खूप झोपाही आम्ही काढल्या. इतक्या दिवसाच्या धावपळीचा, विश्रांती घेऊन वचपाच काढत होतो. पूर्ण विश्रांती आम्ही घेत होतो. तरीही वेळ शिल्लक, त्याचे काय? म्हणून मी नाना पाटलांचे चरित्र लिहायचे ठरवले. त्यासाठी जी राखोळी बाई तिने आपल्या नातवाची कोरपाठ वही व दोन पेऱ्याची शिसपेन्सिल आणून दिली.

नाना पाटील सांगत होते व मी लिहीत होतो. पेन्सिलची शिसवी कांडी संपली की विळ्याने पेन्सिल शिलून घेत होतो. शिसपेन्सिल एक पेन्याएवढी राहिली नि नाना पाटलांच्या पहिल्याच चरित्राची सांगता झाली. नंतर पत्रीसरकारचे एक शिल्पकार कुंटलचे अप्पा गुरुजींनी त्या चरित्राला पत्रीसरकारचे नियम व घटना जोडून ते प्रसिद्ध केले.

पोलीसांची भुतावळ जाईपर्यंत तबबल आठ दिवस आमच्या शाळू योगाचे होमहवन चालले होते. ज्यांच्या शाळूच्या शेतात आम्ही होतो त्या पांडबाने व त्याच्या म्हातारीने मला सातारी मटनाची मेजवानी दिली. नाना तर माळकरी. त्यांना पुरणपोळी.

मी मांजर्डे गाठले. नाना पाटील कुठे गेले ते विचारले नाही. कोण कुठे जातो, काम काय याची चौकशी करण्याचा आमचा रिवाजच नव्हता. ते आमच्या अनेक पथ्यांतले एक पथ्य होते.

ठरले एवढेच. लवकरच. शेतकरी, मजुरांची जी आमची क्रांतिबाळे त्यांची शिबीरे आयोजित करायची त्यांची गावा गावात शिस्तबद्ध सेना उभी करायची. क्रांतीचा पाठ आणि दीक्षा त्यांना देऊन या रणसंग्रामाला ऐतिहासिक बैठक द्यायची. स्वयंपूर्ण, सुसूत्र प्रतिकारक्षम ग्रामराज्याची मुहूर्तमेढ रोवायची.

(१४) भूमिगतांचा पोळा, दसरा, दिवाळी !

सपर गाठले. तरी म्हातारीच्या प्रेमाच्या मटनाची चव जिभेवर रेंगाळत होती. त्यावरून मागील इतिहास आठवला.

माझे मामा कै. विश्वासराव देवरे खान्देशातील धुळे तालुक्यातील देऊरचे. मला लहानपणी फार हिणवत. मी प्रकृतीने अगदी किरकोळ म्हणून जळगावच्या मराठा बोर्डींगमध्ये असताना मराठ्यांच्या पोराने आठवड्यांतून एकदा तरी मटण खाल्लेच पाहिजे म्हणून त्यांचे मित्र व आप्त भगीरथ मिलचे एंजिनिअर राणे यांचेकडे मला दर रविवारी जेवणाची सक्ती केली होती. ३० सालची चळवळ संपली म्हणून बडोद्याला आजोबाकडे पाठवावे, म्हणजे हा सरळ मार्गाला लागेल, यासाठी बडोद्याचे आजोबा (आईचे मामा) देऊरला आले होते. त्यांच्यापुढे उभे करण्यात आले.

माझा पंचाधारी अवतार बघून त्यांचा संताप अनावर झाला. बडोद्याच्या राजघराण्याचे ते जावई. गायकवाड सरकारलाही गांधीजींच्या सत्याग्रहाने झळ बसलेली. तो राग त्यांना माझ्यावर काढला.

वाघासारखे मोठ्या जबड्याच्या, झुपकेदार मिशांच्या, धिप्पाड आजोबांनी पहिली फैर झाडली, “या गांधीने मराठ्यांच्या तरुणांना बिघडवून टाकले आहे. नेभळट बनवले आहे.”

आजोबांसमोर बोलायचीच काय त्यांच्याकडे बघण्याची सुद्धा प्राज्ञा नव्हती. सारे त्यांच्यापुढे हात जोडून उभे. हे मी बघत होतो. मी तर बच्चा होतो. मला कंठही फुटला नव्हता.

पण गांधीजी माझे दैवत होते. माझे आप्त स्वकीय सारे काही होते. मीरा के प्रभू गिरिधर गोपाल तसेच म्हणाना. माझा स्वाभिमान डिचवला गेला. नागाने फणा उभारून फुऽरस करावे तसा मी फुऽफुसलो.

“पारतंत्र्यात, गुलामगिरीत राहतो तो मराठा कसला? मी नेकजात मराठा आहे. अन्यायाविरुद्ध, पारतंत्र्याविरुद्ध बंड करून स्वातंत्र्यासाठी बंडाचा झेंडा रोवतो तोच खरा मर्द मराठा.” या धिटार्ईने सर्व चमकलेच.

आम्ही जेवायला बसलो. मी मटण खात नाही याने ते उखडलेच. “अरे मटण खात नाही तो मराठा कसला? या गांधीच्या शेळपट चळवळीत पडून तू हे वेडे चाळे शिकलास. तुझ्यासारखी ही उमदी पोरे या गांधीने बिघडवून टाकली.”

“आपल्या देशासाठी, अन्यायाविरुद्ध लढतो तो खरा मराठा. हा खरा मर्द मराठ्यांचा बाणा आहे. मग तो मटण खावो की न खावो.” बोलण्याचा एवढा धीटपणा मला कसा आला कुणास ठाऊक?

या माझ्या कडव्या उत्तराने पंक्तीतील साऱ्या वडीलध्यांचे जेवणाचे हात थांबले. अवाक् होऊन माझ्याकडे रागाने बघू लागले आता काय होणार म्हणून.

“या हरामखोर गांधीने तुम्हाला पुरे मांत्रिकासारखे भासून नेभळट करून टाकले दुसरे काय !” आजोबांनी हसतच घेतल्याने सर्वांचे काळीज भांड्यात पडले. पण मी मात्र पुन्हा उसळून म्हणालो, “गांधीजींनी आम्हाला नेभळट बनविले नाही तर शूर बनवले. शिवरायांचे मराठेपण, स्वातंत्र्याचा बाणा विसरलो होतो तो पुन्हा शिकवला ते नेभळट कसे?” ठणकावून बोललो.

आजोबा-जमदग्नीच तें. खूप चिडले. पण मी माघार घेतली नाही. आजोबांनी ‘हा वाया गेला, दगड बनला, याचा आता काही उपयोग नाही’ असा शेरा मारला व माझे बडोदे टळले !

नागपूरच्या एका भूमिगत पठाण मित्राकडे असताना ३० सालचे व्रत ४३ साली सोडले. कारण त्याशिवाय गत्यंतर नव्हते म्हणून. हा सारा इतिहास आठवला. अजून मला खोकल्याच्या उबळी येतच होत्या. तापाची कसर. पुन्हा खोकल्याचा जोर. काम सुरूचे. माळावरील भुईरिंगणीच्या मुळ्या, लिंबाच्या सालीचा काढा सुरू केला. हळूहळू गुण आला.

नागपंचमी गेली. पोळा आला खान्देशचा पोळा तसा सातारचा बेंदऱ्याचा म्हणजे शिकारीचा सण. खान्देशचा पोळा म्हणजे बेलांना पुजायचा सण. बैलांना धुवून, शिंगाला रंग द्यायचा. शिंगाना पितळी शाम्या बसवून त्यावर गोंडे बांधायचे. अंगावर रंगाचे ठिपके उठवायचे. पायांत तोडे, गळ्यात घुंगरू माळा, घंट्या, गेठे घालून सजवायचे. त्यांच्या मानेवर दुसर ठेवायचा नाही. कामाला जुंपायचे नाही. हिरवा चारा पोटभर द्यायचा, त्यांना धुवून स्वच्छ करायचे. सायंकाळी बाशिंगे बांधून बाजा लावून मिरवणुकीने गावभर मिरवायचे, घरी आल्यावर घरच्या सुवासिनीने पंचारतीने ओवाळून पायावर पाणी घालून त्यांची पूजा करायची. खाटेवर सतरंजीवर गहू, बाजरी, गूळ टाकून खाऊ घालायचे. पुरणपोळीचा घास त्यांना देऊन मगच पुरणपोळीचे जेवण करायचे. आपल्यासाठी वर्षभर राबणाऱ्या बैलांना देव मानायचे. त्यांच्या पुजेचा दिवस तो पोळा.

सातारा आणि खान्देश. केवढी सणांतही तफावती. प्रत्येकाचे निराळे आगळेपण.

खान्देशची माती मऊ तसा खान्देशचा माणूस मऊ. दगडाळ सातारची माणसे खडकादगडासारखीच टणक, कणखर नी जिद्दी. खान्देश घरकुलात राहणारे तर सातारा सपरात – शेतातच ठिय्या देणारा. सातारी रंगेल तर खान्देश रंगेल. खान्देश गुलाल उधळ्या तर सातारी रक्ताच्या गुलालीने रंगणारा. खान्देशचा माणूस झगडा फसेदा करण्यात पिछाडीला तर सातारी पुरुष असो की स्त्री, झगडा, लढाई प्रिय. काठीने सुरूवात करतील आणि रक्ताचे रंगण भरल्याशिवाय लढाईची पूर्तता होणे नाही. खान्देशचा माणूस गोगलगाय तर सातारी रानडुकरी प्रवृत्तीचा. दे धडक, मार मुसंडी. ज्या सातारचा माझा परिचय झाला त्या भागातील (सातारा, कऱ्हाड, सांगली, कोल्हापूरपर्यंत) कृष्णा, कोयना नदी खोऱ्यातील संस्कृतीच वेगळी आगळी आहे. पुण्य प्रतापी शिवरायांचीच ही देण आहे. सातारकरांनी ती जणू कुशीतच नव्हे रक्तातच जपली आहे.

या भागात सर्वात उधळण, खैरात म्हणजे रक्ताचीच. रक्त हा प्रवाही पदार्थ आहे. म्हणून तो वाहिलाच पाहिजे ही या भागातील लोकांची भावना ! खान्देश भित्रा भागूबाई तर सातारा बेडर, बेरड आणि बेरकीही. बैलाला हाकलण्याच्या आर बसविलेल्या काठी शिवाय खान्देशचा परिचय नाही. तालीम, मल्लविद्या, मर्दानी खेळाचे खान्देशला वावडे.

सातार्यात देवळाशिवाय गाव सापडेल पण तालमीशिवाय एक गाव नाही. कुस्त्यांचा शौक, जनावरांच्या झुंजी, जत्रेच्या दंगली, कुस्त्यांचे फड, मारामान्या, खुनाखुनी असा सातारचा मर्दानी मामला.

लाठीचे दणके, कुऱ्हाडीचे वार, फरशी, भाल्याची फेक म्हणजे सातारचा पोरखेळ. खान्देशच्या मारामान्या करण्याचे ठिकाण म्हणजे कोर्ट, कचेरी, कागद शाईचा खेळ. फार तर तोंडाचा दांडपट्टा. सातारची लढत रंगते व निकालात निघते. पटांगणात लाठी, काठी, कुऱ्हाड, फरशी बंदुकीने लढून आणि रक्त देवून.

खान्देशात बडेजाव, आदरतिथ्याची, गादीतक्क्याची, पाट पाण्याची, पडद्याची रेलचेल. खान्देश म्हणजे शालीन स्त्रीचा लज्जतदार नमुना. तर सातारचा मामला मर्दानी झाशीवाली प्रमाणे मैदानी आणि मर्दानी, सातारची सून येते घोड्यावर बसून. खान्देशची सून येते बोट (शाळू) पांघरून घुंगुटात, लहानशा गाडीत पडद्याच्या बंदोबस्तात झाकूनमाकून.

शरीरातील रक्ताचा रंग लाल तसा सातारच्या मायेचा रंगही लालभडक. बेहिशोबी वैराप्रमाणे बेहिशोबी माया करावी सातारच्या लोकांनी. वैर जितके अटीतटीचे तितकेच प्रेमही तीव्र. काळीज मऊ आणि मोठे.

खान्देशच्या पोळ्याला बैल पुजायचे. सातारच्या पोळ्याला शिकारीला निघायचे. जशी भूमी तसा सण. खाण तसा वाण.

वाजत गाजत शिंग, तुतारी फुंकत प्रत्येक घरातील सारे तरुण म्हातारेकोतारे, आपापले भाले, बरच्या, कुऱ्हाडी घेऊन ठरलेल्या जंगलात सणाच्या पोळ्या बांधून शिकारीला निघतात. डुक्कर, कोल्हा, खोकडमाकड कसलीही शिकार मिळो. निदान सश्याची तरी शिकार साधलीच पाहिजे. रक्ताचा सडा गावदेवीला झालाच पाहिजे ही जिद्द.

मी माझ्या पांढऱ्या कुत्र्याला घेऊन शामा, श्रीधर, देन्या, पांडबा सारे निघालो. मोठ्या मजेचा दिवस होता. थंड हवा, स्वच्छ सूर्य प्रकाश, मध्येच आकाश ढगाळले जाऊन थोडा पावसाचा शिडकावा. सर्वांचा आरडाओरडा, सामुदायिक जीवनदर्शनाची लयलूट. कपडे फाटके तुटके, चेहरे मळकट, काहींच्या अंगावर घामाचा बुराही. गाल खोल गेलेले व हाडाची टोके वर आलेले म्हातारे कोतारे. पण मस्तीत, आनंदाच्या बेहोशीत रगावलेले सर्वजण.

रगावलेल्या सांडासारखे हुंडदत होते. या दरीतून त्या दरीत, या वघळीतून त्या वघळीत उड्या मारत स्वैर पळायची शर्यतच. डुक्कर, ससा, कोल्हा काहीही दिसले की कोण झुंबड उडायची घेर धरण्यासाठी, धावाधावीची ! शिकार निसटली की हुश्हाश, गमतीदार वादंग. पुन्हा आरोळी उठली की शिकारच्या वाटा रोखण्यासाठी पुन्हा धावपळ, धांदल. कुणी अडखळत आहे, कुणी दम लागून बैठक घेतलेल्याला ओढून नेत आहे-किती आनंद ते पाहण्यात, त्यांच्याबरोबर स्वैर पळण्यात व शिकारी बनण्यात !

सायंकाळ होत आली तरी शिकारीचा पत्ता नाही. तिकडच्या टोळीने हुसकवलेले एक खोकड आमच्या टोळीकडेच धावत आले. त्याला सर्वांनी घेरा टाकला. पाच पंचवीस काठ्या, भाले त्यांतून ते गरगर फिरत होते. शेवटी योगायोगाने माझी काठीच त्याच्या पेकाटत बसली. ते ची ची करीत जमिनीवर गडबडून लोळत पडले. तोच एकाने चपळाईने त्याच्या अंगावर पोते घालूनच दाबले. जिवंत शिकार पोत्यात घातली. “महाद्या शाबास !” ची आरोळी उठली. मी विजयीवीर ठरलो. दुसऱ्या टोळीने एक कोल्हा मारला. तिसऱ्या टोळीलाही ससा सापडला. तो अगदी छिन्न भिन्न झाला होता. रक्त ठिपकत होते. भाल्याच्या काठीला दोन्ही शिकारी टांगलेल्या व खोकडचे पोते घेऊन वाजत गाजत गावात आम्ही प्रवेश केला. गावदेवीची पूजा रक्त शिंपडून झाली.

पूर्वायुष्यात रक्त बघितले की असह्य होऊन जीव कळवळे. पण आज पशूपक्ष्याचीच काय पण क्रांतीच्या मार्गात आडवे येणाऱ्यांना पत्री ठोकून, हातपाय तोडण्याचे बघूनही काही काही वाटत नव्हते. पूर्वीचा हळवा दुबळा जीव राक्षसी झाला होता का?

क्रांतीचा ध्यास एकदा घेतला की दुबळा जीव हा शूर बनतो. हळवा जीवही निर्दय, कठोर बनतो. क्रांतीच्या भट्टीत घुसला रे घुसला की कच्चा मातीचेही पोलाद बनते, काडीचा पहिलवान होतो. शरीरात दहा हत्तींचे बळ संचारते हेच खरे. पंढरपूर पलायनाच्या वेळी एका धिप्पाडाला कोपरखळीने उडवला ते या हत्तीबळानेच का?

पोळा गेला, घटस्थापना झाली, सायंकाळ झाली. सपरांत, माळरानावर मी एकटाच. डोळे मिटले. आयुष्यातील दसऱ्याचा चित्रपट डोळ्यापुढे सरकू लागला.

एका दिवाळीच्या सुटीत डांगरीला आलो. दसऱ्याच्या दिवशीच भाटपुऱ्याहून हरी मामांची गाडी मला घ्यायला आली. तापी नदीत घातली. माज धारेत गाडी. अर्धे कठडे गाडीत पाणी. गाडी वाहून जाऊ लागली. पण मामाने मला गच्च धरून बैलांना जोरात आरोळी दिली. बैलांनी सुरकांडी मारून प्रवाहातून गाडी पुढे नेली. भाटपुऱ्याला गेल्यावर सर्वांना ते कळले. आई आनंदाने पोटाशी आवळीत होती व अश्रूही ढाळीत होती. दसऱ्याचे पाया पडायला गेलो तो माझ्या आजी, काकी, मामींनी जवळ घेऊन मुके घेतले.

इडापिडा टळो म्हणून कानशिलावरून बोटे मोडली, ते साऱ्यांचे प्रेम आठवून मनाचा कोना कोना उजळून निघाला.

डांगरीचा दसराही मला आठवला. माझ्या वडिलांच्या वयाच्या माझ्या चुलत भावाची बायको मनुवहिनी माझ्या डोळ्यापुढे उभी राहिली. माझ्या आईच्या वयाचीच. पण निर्व्याज मनाची मनुवहिनी. पायावर डोके ठेवले की माझे दोन्ही हात धरून जवळ ओढी, गाल गुच्चे घेई.

“काय दांडगा बोकड्यानीगत व्हाडी न्हायनात. माले देरानी कव्हय लयश्यात बोला ! (का हो दांडगेश्वर. बोकडासारखे वाढताहात. मला लहान भावजयी केव्हा आणता, बोला !) तिची नेहमीची प्रेमळ थट्टा, मला ओढून, मांडीवर बसवून चाले. मी एवढा मोठा तरीही.

एका दसऱ्याला तिने मला धरले. नित्याप्रमाणे नागवेलीच्या पानाऐवजी गिलक्याच्या पानाचाच विडा कोंबला. तोच विडा मी तिच्या तोंडात बळजबरीने घातला. धूम पळणार तोच तिने मला धरले व आपल्या जरीच्या पदराने माझे तोंड पुसले व खोबरे माझ्या तोंडात घातले. हे सारे आठवून मनात हसू फुटले. चांदण्या डोळे मिचकावीत माझ्या हसण्यात जणू सामील झाल्या.

खान्देशच्या पाचोरे तालुक्यातील जुवार्डी गांवचे श्री. टी. एम. पाटील बंडींग ओव्हरसिअर होते. मी व सौ. लीला ३९ साली चालवत असलेल्या शेतकरी बोर्डिंगचा तो विद्यार्थी. मांजर्डेपासून ५ मैलांच्या अंतरावरील तासगाव तालुक्यातील विसापूर गावी होते. त्यांचे निरोपावर निरोप-एकदा तरी मी त्यांच्याकडे यावे म्हणून. खान्देशी माणूस, बोलण्या-चालण्यात अघळ पघळ, कुणाला पत्र लिहिले, खान्देशात गेला, कुठे कोही बोलला सवरला तर? ही भीती म्हणून आतापर्यंत टाळले होते.

पण दसऱ्याच्या आठवणीने बेजार, चमत्कारिक अवस्था झाली होती. कुणाच्या प्रेमाची, मायेची ऊब मिळाल्याशिवाय माझे मन शांत होईना. म्हणून टी. एम. ला अगोदर निरोप दिला. ठरल्याप्रमाणे दसऱ्याच्या सायंकाळी भवानीच्या देवळात बसलो. त्यांचा मनुष्य आला. त्याच्याबरोबर टी. एम. रहात असलेल्या बडोद्याच्या जनरल माने पाटलांच्या लहान भावाच्या वाड्यांतील घरात शिरलो. एका कोपऱ्यात घोंगडी टाकून बसलो, दसऱ्याची येणारी प्रतिष्ठित व मास्तर मंडळींनी ‘कोण’ म्हणून चौकशीही केली; तर आमचा बंडींगवरचा गडी म्हणून त्यांनी उत्तर दिले. मंडळी गेली. सर्व पुढील दरवाजे बंद केले. रांगोळ्या काढल्या. पाट मांडले. उदबत्यांच्या घमघमाटांत खान्देशी पुरणपोळीत खान्देशी तूप, रशी (आमटी) असा खास खान्देशी पाहुणचार झडला. या पाहुणचारापेक्षा खान्देशी माणसाच्या जिह्वाळ्याने, भेटीने मन काढोकाढ भरून गारीगार झाले.

मी नाही म्हणत असतानाही या खान्देशी गडीने मच्छरदाणीत आपल्या पलंगावर मला झोपवलेच. असे दोन तीन दिवस झाले. त्याची पत्नी इंदूला शंका येऊ लागली. आपला नवरा कुण्या फाटक्या बुवाच्या नादी तर लागला नाही ना? शंकाकुशंका घेऊन छेडछाड करू लागल्यावर तिला विश्वासात घ्यावे लागले. त्याने केवढा आमचा फायदा झाला ! आमच्या भूमिगत कार्याला एक खान्देशी सेविका मिळाली. टी.एम. च्या बंडिंग कामातील कामगारांत आमचे स्वातंत्र्य-सैनिकही येता जाता राहू लागले. पोलीसानी पाठलाग केला तर बंडिंगच्या मजुरांत मजूर म्हणून कुदळी फावडीने काम करायला लागावे.

खान्देशी पडदानशीन इंदू भूमिगतांची पाठराखणी बहीण झाली. दोघा नवरा बायकोंनी भूमिगत कार्याची दीक्षा घेतली. सयाजी महाराजांचे सरदार माने पाटीलांचा तो वाडा. त्यांचे लहान बंधू त्यात रहात. भूमिगतांच्या कार्यात त्यांचा अडसर होता. त्यासाठी एके दिवशी काही कल्पना नसताना भूमिगत सैनिकांनी वाड्याला वेढा घालून ते आत शिरले. सैनिकांनी मान्यांना चौकात ओढून ताकीद दिली. 'याद राखा भूमिगतांच्या वाट्याला गेला तर ! तुमचा वाडा आणि तुम्हालाही नामशेष करू !' याने माने पाटीलही सरळ झाला. आणि विसापूर गाव भूमिगतांचा किल्ला झाला.

सौ. लीला तुरुंगातून निसटल्यावर लीलाच्या खांद्याला खांदा लावून खांद्यावर बंदूक घेऊन इंदू शर्थीने काम करीत राहिली.

मनुष्य जगाच्या पाठीवर कुठेही गेला तरी घरच्या, गावच्या, प्रदेशाच्या आपलेपणाची अधिकच तहान लागलेली असते. त्याचा गोड अनुभव घेताना मला शाळा शिकत असताना पाठ केलेल्या कवितांच्या ओळी आठवल्या.

नेवो, नेते जड तनुस या दूर देशास दैव
राहो चित्ती परि ममप्रती मातृभूमी सदैव !

खान्देशच्या प्रेमाची भूक भागवून अगदी तृप्त मनाने मांजर्डे गाठले.

दसरा-दिवाळीचे २१ दिवस. शेतीचे काम जोरात सुरू होते. वैरणीचे भारे सपरात टाकले. घामाघूम झालो. तो श्यामने मला हाळी दिली. तो सपराच्या उतरणीच्या शेतातील अर्ध्या शेतात साचलेल्या गुडघा गुडघा पाण्यात डुंबत होता. मलाही हुक्की आली. सकाळची वेळ असूनही पाणी कोमट होते. पाण्यात आम्ही दोघं यथेच्छ डुंबू लागलो. 'महादबा, हे दिवाळीचे आपले स्नान बरे ! पांढरा लक्स का फक्स साबू माझ्या हातात. करा पाठ इकडे.' असे म्हणून पाण्यातील चिकण माती त्याने माझ्या पाठीवर चोपडायला सुरुवात केली. किती मऊ ! इतकी मऊ की पाठीला गुदगुल्या होत. त्याच्याही अंगाला हातापायाला मी चोपडली. आम्ही दोन घंटे त्या पाण्यात डुंबत होतो. इतक्यात भीमरावांनी आरोळी दिली. 'चला की लवकर कामाला × × × !' अस्सल सातारी शिवी हासडली.

आम्ही झोपडीत पळालो. भाकरी कोरड्यास खारून कर्मयझाला जुंपलो. सुगीचा महिना ना !

टी. एम. तुरुंगात लीलाला भाऊ म्हणून भेटून आला होता. मी असताना एक पत्र टाकून उत्तरही मागवले होते. त्याची आठवण झाली की मन चुटपुटू लागे ! लीलाचे उत्तर आले असेल का ?

फरारी अवस्था मोठी चमत्कारिक अवस्था असते. गुदमरणारे मन, भावना कधी कशा स्वैर उधळतील त्याचा थांगपत्ता लागत नाही. कधी मन लहान मुलासारखे होते. बालहट्टी बनते. तसे माझे झाले. दिवाळीला महादू मामाला लावून द्या म्हणून पाऱ्याच्या शामरावांचा सांगावा भीमराव पाटलांना आला होता. म्हणून निघालो पाऱ्याला. पण पाय वळले विसापूरकडे.

दोन दिवस थांबून पाऱ्याला निघालो. तोच पोष्टमनने पाकीट दिले. शिक्का येरवड्याचाच मी पाहिला. थांबलो. टी. एम. ने पत्र वाचून हसतच माझ्या हाती दिले. लीलाचे पत्र माझ्या हातात होते. किती वर्षांनी? दोन्ही हातात ते मी दाबून धरले. हृदय कंप पावत होते. माझ्या हृदयाला कप्पा असता तर त्यातही मी दडवले असते. लीलाचे बोल त्या पत्रात होते का? लीलाचे रूप त्यात सांडले होते का? पत्र उघडले, पण अक्षरही मला धड दिसेना.

मी घाईघाईने टि. एम., इंदूचा निरोप घेतला. मन नाचत होते, गात होते, आणि रडतही होते. काय असेल पत्रात? छातीशी धरून स्वतःशीच प्रश्न करीत होतो. एक मैल त्या धुंदीत गेलो. एका वडाच्या छायेत बसून हळुवारपणे पत्र उघडलं, वाचलं. लीलाने टी. एम. ला लिहिलं होतं.

प्रिय भाऊ —

मी खाते, पिते, सारे व्यवहार करते. पण मन सदा गुंगलेले असते. माझी झोप उडून गेली आहे. माझ्या मित्राला खायला प्यायला मिळत असेल का? माझे सर्व ठीक आहे. खायला, प्यायला, निवास आहे, त्याला यांपैकी तरी काय आहे? या विचाराने मन बेचैन होऊ उठते. काही बाही बातम्या येतात. मन टांगणीला लागते. काय समजायचे रे मी ! तो सुखी असला एवढे कळत राहिले तरी बस्स आहे. दिवाळी आली आहे. या बहिणीला तिच्या सवंगड्याची खबर देऊन माझी कडू दिवाळी गोड कर. करशील ना एवढे ! मी तुझ्या पत्राची चातकाप्रमाणे वाट बघते. दिवाळीला मला एवढी एक ओवाळणी पाठव. पाठवशील ना?

तुझ्या ओवाळणीची वाट पाहणारी —
तुझी ताई

माझ्या मनातील भावना शब्दांत मी काय लिहू? हृदयाकाश ढगाळले. मेघ येत आणि जात. कधी सरी पडत कधी लख्ख ऊन. कधी हृदयाकाशात इंद्रधनुष्य चमके. पारेगाव येईपर्यंत हा खेळ चालू होता. पारेगाव केव्हा आले ते समजलेही नाही.

शामरावाच्या ऐश्वर्यवान वाड्यापुढे आलो. रांगोळीची दिवाळीची निशाणी बघून गलबललेल्या मनानेच उंबऱ्यात पाऊल टाकले. दिवाळीचा थाट होता. मालिश, सुवासिक उटणे लावून स्नान. सारा घमघमाट. गदी, तक्के, लोड. या ऐश्वर्यात माझे मन अधिकच अस्वस्थ होऊन उठले. मला चैन पडेना ! उठ बस !

लीलाने तिच्या लांबसडक बोटानी (ज्यांची मला प्रथम जाण दिली साने गुरूजींनी) लिहिलेले तिच्या अक्षरातले पत्र पुन्हा वाचत होतो. अधिकच अशांत होऊन उठ बस करीत होतो. घडी घडी वाचतच होतो. याची कल्पना आली तर माझ्या सारख्याच्या परिस्थितीतील भूमिगतालाच येऊ शकेल !

पण शांतता कुठे? कसा मी इतका हळवा, दुबळा म्हणून माझ्यावरच मी चिडत होतो. रागावतही होतो नी अस्वस्थही तितकाच होत होतो.

कश्यानेच बरे वाटेना ! लीलाला पत्र लिहू का? बुडबुडे उठत. एक मन म्हणे लिही लिही ना?
दुसरे तडफडत, चिडत उत्तर देई, नको ! नको !

एक दिवस अर्ध्या रात्री भुतासारखा उठलो. दळत टाक घेतला नि लीलाला पत्र लिहिलेच. तब्ल
दोन अडीच वर्षांनी पहिलेच आणि शेवटचे पत्र लिहिले नि माझे मन, उकळणारे दूध जाळ काढल्यानंतर
एकदम शांत शांत होत जाते. तसे शांत झाले. आडवा पडलो तो डोळे मिटले गेले नि शांत झोप लागली.

काय लिहिले मी पत्र?

“रस्त्याने मी जाता - पाहिली एक गाडी

चालली घुंगरमाळा - वाजवीत.

आत होती बहीण - गाडी हाके भाऊ

दोघे ही आनंदे फुललेली

मुलीला बघून बाप - खुशी होई

माय धाव घेई - गाडीपाशी

वत्सलाही आली - आली तैशी इंदू

राजू अक्का आली - जमल्या सर्व

जमल्या सर्व चिमण्या - खोपा भरून गेला.

परि रिता दिसे - एक कप्पा

चिमण्या सर्व जमल्या - चिव चिव करिती.

परी एक चिमणी - नाही आली.

माझ्या चिमणीचा - माझ्या लाडकीचा

माझ्या लू ताईचा - रिता कप्पा

दसरा ग गेला - आली ग दिवाळी

हसत उधळत - आनंदाला

मला ना आनंद - पोटी परी दुःख

सोसता सोसे ना - ठाव गेला

जनासाठी करी - आनंदाचे सोंग

आत आग डोंब - पेटलेला

सांजच्या करंज्या, चकली कडबोळी

फटाके भुईनळे - धामधूम

घास घेई ओठी - पडतो तो ताटी

वरुनि सांजोच्या - लोटतो मी

कधी भेटशील - कधी दिसशील

कधी ग दिवाळी - उगवेल?

(वत्सला, इंदू केसली, राजू लीलाबरोबरच्या तिच्या मैत्रिणी तुरुंगातून सुटून बाहेर आल्या
होत्या.)

पत्र लिहिले पाऱ्याला. दूताने नेले कोल्हापूरला. एकाने ते पाठवले पुण्याच्या मित्राकडे, त्याने पत्ता लिहून पोस्टात टाकले. पुण्याचा शिक्का पडून ते थेट गेले येरवड्याच्या तुसंगात, पोलीस चाफलतील पुणे. पाऱ्याचा ठाव त्यांना काय लागणार ?

लौकिक अर्थाने भावाचे बहिणीस पत्र मिळाले. फरारी अवस्थेच्या दृष्टीने तळमळणाऱ्या नवऱ्याची तडफड, तडफडणाऱ्या त्याच्या पत्नीस कळली. भाव समजला. काम झाले.

ता माझी दिवाळी सुरू झाली. खुशीत संपलीही.

पत्री सरकारचे बोलावणे आले. येड्या महाद्याने आपल्या म्हशी, पारड्याचा, शेळ्या, कोकरांचा, आपल्या डेरेदार तुऱ्याच्या कोंबड्याला कुरवाळून, लाडक्या पांड्याला छातीशी कवटाळून त्या सर्वांचा निरोप घेतला. श्याम, श्रीधर, देऱ्या, पांडबा, यशवंता, मारक्या राम्या सर्वांचा निरोप घेताना कसे तरी झाले.

श्यामसहित कुंडलला जाऊन पत्रीसरकारच्या तुफान सैनिकांच्या शिबिराचा आचार्य आणि आचारी दोन्ही भूमिकांत रंगून गेलो !

पत्री सरकार

भाग ६ वा

अनुक्रमणिका

I am wonder-struck to hear all this about your Treasury

looting and about your Patri-Sarkar.

It seems to me this is a new historical chapter in Indian

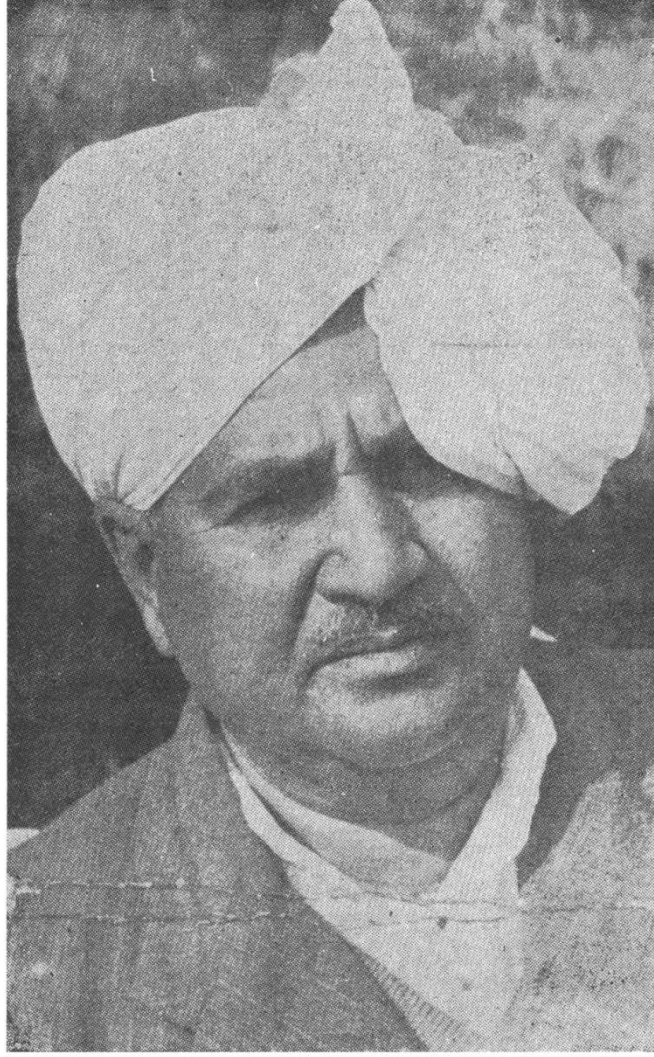
Freedom Struggle.

(भूमिगत अवस्थेतील माझ्या व जवाहरलालजींच्या पुणे भेटीत त्यांनी काढलेले उद्गार !)

४२ च्या लढ्यात पत्रिसरकारची यंत्रणा घडवण्याचा उपक्रम इतिहासात सुवर्णाक्षरांनी नमूद करण्यासारखा राहिल.

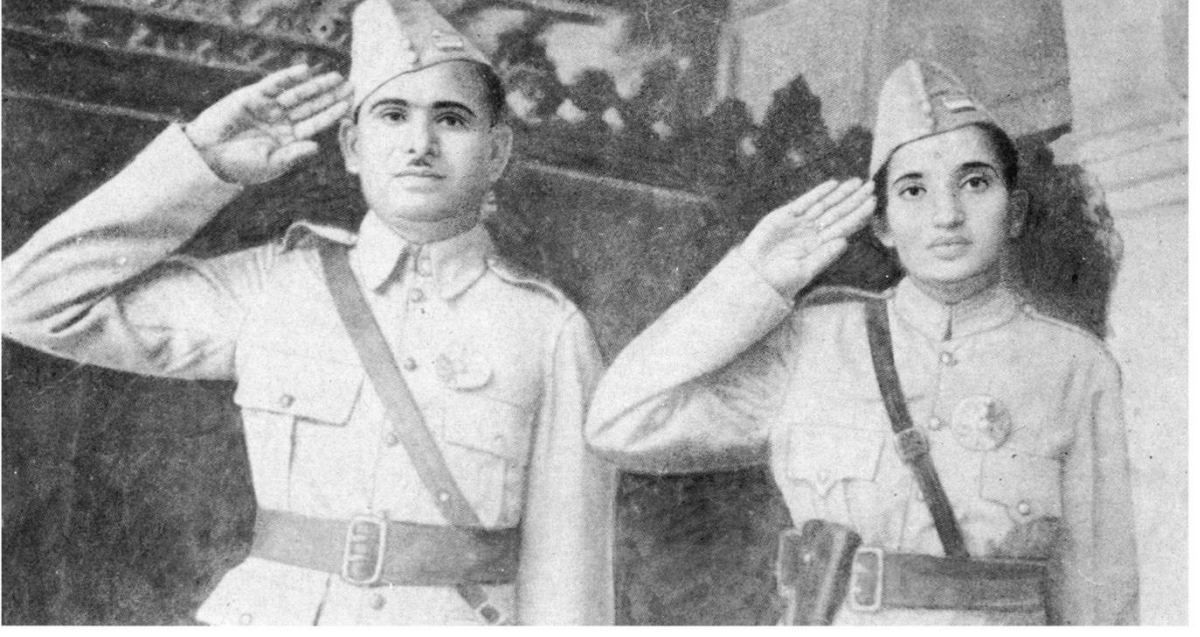
एक नैतिक नेतृत्वाची छाप ग्रामीण जीवनांत प्रथमच अवतरली.

—अच्युतराव पटवर्धन
क्रांतिसिंह नाना पाटील पान ३०३)

क्रांतिसिंह नाना पाटील
भारताचा क्रांतिसिंह तू
शिवबाचे देणे
जागृत केला महाराष्ट्र तू
सिंह गर्जनेन !
—आचार्य अत्रे

सातारा पत्रि सरकारचे दोन सेनानी

अनुक्रमणिका

पत्री सरकारची कैफियत

‘पत्रीसरकार म्हणजे पायाला गुरा-ढोराप्रमाणे पत्र्या ठोकणारे, हातपाय तोडणारे, गुंडांचे, दरोडेखोरांचे, लुटालूट करणाऱ्यांचे ! हे कसले सरकार? निव्वळ खुन्यांचा, गुंडांचा, हत्यारांचा क्रूर, राक्षसी कृत्यांचा नंगानाच.’

—अशी पत्रीसरकारची संभावना करून ते विस्मृतीच्या पडद्याआड, अडगळीत जणू फेकून दिले. बदनामी करून, भल्या भल्यांनी. महाराष्ट्रश्रेष्ठी, इतिहासाचे जाणकार, द्रष्टे अशा यशवंतराव चव्हाणांनीही तिकडे कानाडोळा केला. मग इतरांची कथा ती काय?

पण वस्तुस्थिती काय? ती तपासून, उकल करून सांगणारा कुणी मायेचा पूत निघाला नाही.

* पत्रीसरकार म्हणजे **प्रति सरकार** होते.

* पत्री सरकार ही एक अभूतपूर्व, ऐतिहासिक घटना होती.

* बलदंड इंग्रजी सत्तेला नामोहरम करून भारतातले पहिले एकमेव, लहानशा क्षेत्रात का होईना ते जनता सरकार होते.

* ग्रामराज्याचे आदर्श सरकार स्थापण्याची ती वाटचाल होती.

* पहिले ग्रामराज्य स्थापण्याचे मानकरी झाले पत्री सरकार. गांधीजींच्या ग्रामराज्य स्थापनेचा ओनामा केला पत्री सरकारने.

* जनतेचे, जनतेसाठी, जनतेनेच चालविलेले राज्य होते ते क्रांतिसिंह नाना पाटलांच्या नेतृत्वाने.

* न्यायाचा, ग्रामस्वराज्याचा एक आदर्श उभा केला पत्रीसरकार स्थापून.

पत्री सरकारने इंग्रजशाहीला शह देण्याच्या प्रतिसरकारशक्तीबरोबरच दरवडेखोरी, सावकारशाही, ग्रामस्थ प्रतिष्ठित सरंजामशाही व त्यांना पाठीशी घालणारे श्रीमंत, गावगुंड, टगे यांना वेसण घालून जनतेला निर्भय तर केलेच, त्याचबरोबर शिक्षणाने अंधश्रद्धा, जाचक रूढ्या, ग्रामस्वावलंबन, गावाचा विकास करण्यात ते अग्रेसर राहिले.

लढाऊ, अन्यायप्रतिकारक्षम, स्वावलंबी, व्यसनमुक्त, विकासोन्मुख, राष्ट्रीय जाण असलेल्या ग्रामांची निर्मिती हे पत्रीसरकारचे खास वैशिष्ट्य.

न्यायी राज्य व समानतेची समाजव्यवस्था स्थापित करायची असेल तर दंडशक्ती केव्हा, कुठे, कशी व कुणी वापरायची याचा एक न्यायाचा आदर्श राष्ट्रापुढे उभा केला. काही चुका, अतिरेक झाला असेलही. कशाला? का? ते कोणत्या लढ्यात होत नाहीत? ज्याला कसलाही पूर्वेतिहास नाही, संघटनेचे

सातत्य नाही, ज्याला मार्गदर्शक कसलेला नेता नाही, जोडीला सारेच तरुण, अननुभवी. राजकीय जाणिवांची, ऐतिहासिक बैठक नाही, तशी फुरसदही नाही. सारीच लगीनघाई. अशात काही चुका, कुठे अतिरेकही झाला तर तो क्षम्यच नाही का? पण त्यातही सावधानता बाळगली होती.

एक उदाहरण देतो. पत्रीसरकारच्या कुंडल ग्रुपने तांबटकाकांनी तयार केलेल्या बॉम्ब फेकीच्या धूमधडाक्याने दहशत बसवून शेणोली स्टेशनातील वॅगनमध्ये असलेल्या रॉकेलने सर्व स्टेशन शिंपून स्टेशनची राखरांगोळी केली. जवळच इरिगेशन बंगला, सरकारी अधिकारी वस्तीला. तोही जाळला. भूमिगतांपैकी काहींनी अधिकाऱ्यांची घड्याळे, गळ्यातील चेन आदि वस्तूंचा हात मारला. हे लक्षात येताच सर्व वस्तू ताब्यात घेवून, अधिकाऱ्यांचे पत्ते मिळवून त्यांच्याकडे रजिस्टर पोस्टाने पाठवून दिल्या. त्याबरोबर क्षमायाचनाही. असे अनेक प्रसंग सांगता येतील.

चळवळीच्या प्राथमिक अवस्थेत दरवडेखोर सरकारशी तोंड देताना बळ व साधने अपूर्ण म्हणून शत्रूंचा शत्रू म्हणजे दोस्त या चाणाक्य नीतीने, दरवडेखोरांचे बळ व तंत्र घेवून सहकार्य घ्यावे लागले. त्याशिवाय इंग्रजशाहीशी सामना देणे कठीण, अपरिहार्य म्हणून त्यांची साथ घेतली.

पण ती वेळ निघून जाताच सरकार व दरवडेखोर या दोघा दरवडेखोरांचे सहकार्य झाल्याबरोबर प्राणपणाने झुंज देऊन सातारा जिल्ह्यातील तहहयात दरवडेखोरी संपविण्यात यश मिळविले.

जी दरवडेखोरी इंग्रजांनाही संपविता आली नाही, ती बहादूर क्रांतिकारकांनी समाप्त केली. दरवडेखोरांशी सोईप्रमाणे मैत्री ठेवली. तेवढेच लक्षात ठेवून आम्हालाही दरवडेखोर ठरविणाऱ्यांना सांगायचे एवढेच—

जावे त्याच्या वंशा - तेव्हा कळे !

अल्पशा वैगुण्यावरच बोट ठेवून भारंभार गुणांना पार गाडून हाकायचे ही कुठली नीती?

गांधीजींच्या एक पाऊल पुढेच ठेवून निर्भय, समतेच्या, न्यायाच्या, स्वावलंबी ग्रामराज्याची निर्मिती केली. यथामती, यथापरिस्थिती, यथाशक्ती. आम्ही गांधीजींचे अहिंसक शिपाई नसू, पण मर्द, हिंमतबाज, जीवाची बाजी लावणारे शिष्य जरूर आहोत. निःस्वार्थ, निर्भय, जनतानिष्ठ.

इंग्रजांच्या व स्वकीयांच्याही अन्यायापासून ग्रामजनतेच्या उत्थापनाने ग्राममुक्ती केली. त्याला आम्ही दरवडेखोर, हत्यारे ठरविले. केवढी ही शोकांतिका? १९४७ ला महात्मागांधी पाचगणीला विश्रांतीसाठी आले असताना क्रांतिसिंह नाना पाटलांनी त्यांची भेट घेवून पत्रीसरकारची कहाणी निवेदन केली.

महात्माजी काय म्हणाले?

“नाना पाटील, तुमची चळवळ माझ्या तत्त्वात बसते व बसते यापेक्षा ४२ची स्वातंत्र्य चळवळ जिवंत ठेवली, साताऱ्याने या चळवळीचे नाव राखले हे महत्त्वाचे होय. नाना, तुम्ही बहादूर आहात. भ्याडाच्या अहिंसेपेक्षा शूराची हिंसा परवडेल अस मानणारा मी आहे.” (‘क्रां. नाना पाटील’ पान २५७)

कुठे महात्माजींची न्याय नीती आणि कुठे आमची तथाकथित भगोडी न्यायनीती?

भारताच्या दोन क्रांतिकारी सुपुत्रांचे बळही आमच्या पाठीशी होते.

‘इतर देशात ज्याप्रमाणे सशस्त्र क्रांतीचे प्रयत्न झाले, तसाच प्रयोग या अखेरच्या कालखंडात हिंदुस्थानात केला पाहिजे.’

जयप्रकाश नारायण

(स्वातंत्र्य चळवळीचा विचार धारा ले. मधु लिमये पान १३१)

हजारी बाग जेलमधून पलायना नंतर त्या जागी आपले सरकार स्थापन करण्याचे आवाहन करून भरत नेपाळ सरहद्दीवर प्रतिसरकार स्थापन केले होते. पण ते अल्पकाळच टिकले. हे अलाहिदा.

“गांधीजींच्या सत्याग्रहाच्या सिद्धांताने परकीय सरकारला खीळ घालता येईल पण हिंसेचा वापर केल्याशिवाय त्यांना हाकलून देता येणार नाही.”

— नेताजी सुभाषचंद्र

१९४३ सालातील ‘इंडियन स्ट्रगल’ या त्यांच्या पुस्तकातील उद्गार. हीच पत्रीसरकार स्थापण्याची आमचीही भूमिका होती हे वाचक मित्रांनो लक्षात असू द्या !

(१) लढ्याची सुरवात

प्रत्येक स्वातंत्र्य चळवळीचे कुणीतरी दैवत असते. आमच्या भारतीय स्वातंत्र्याचे दैवत होते महात्मा गांधी. ४२ व्या क्रांतिसंग्रामातील महाराष्ट्रातील सातारच्या पत्री सरकारचे दैवत होते क्रांतिसिंह नाना पाटील.

लढा सुरू होण्यापूर्वीच नेत्यांना तुरुंगात डांबले. जयप्रकाश, लोहिया, अरूणाअसफअल्ली, अच्युतराव पटवर्धन, साने गुरुजी, एस्.एम्. जोशी, व समाजवादी पक्षाचे कार्यकर्ते मुख्यतः भूमिगत झाले. गांधीवादी कार्यकर्ते श्री. सहस्रबुद्धे यांची साथ मिळाली.

या समाजवादी मंडळींनीच भूमिगतांचा लढा पुढे चालवला व काँग्रेसचे दुय्यम व तळागाळातले कार्यकर्तेही त्यात सामील झाले. त्यांनीच नेतृत्वाची भूमिका घेतली. सेवादलाचे, विद्यार्थ्यांचे तरुण धाडसी नेतृत्वही कामाला जुंपले.

परंतु पुढे सारचे थिटे पडले. समाजवादी मंडळीही तळागाळापर्यंत पोचू शकली नाही.

परिस्थितीची मर्यादा होती व परिस्थितीने ते आवळले जाणे अपरिहार्यच होते.

‘राज्ययंत्र तोडा, तुम्ही स्वतंत्र आहात’, असा निसटता संदेश जनतेपाशी भिडला होता.

कार्याची निश्चित रूपरेषा, लढ्याचे स्वरूप, त्याचे पथ्य, लढ्याची साधने, लढ्याचा मार्ग कशाचेही स्पष्ट दिग्दर्शन जनतेला दिलेले नव्हते.

मला वाटते, जनतेच्या नाडीवर हात असलेल्या गांधीजींना पुढील भविष्य दिसत होते व त्यांची सहनशीलताही संपली होती.

गांधीजींनी केलेली अजिजी व सरकारला परिस्थितीची पूर्ण कल्पना देऊनही त्याला इंग्रज सरकारने दाद न देण्याचा, नेहमीच्या साम्राज्यनीतीचा आढाऊपणा चालवण्याने गांधीजी हतबुद्ध झाले. जनतेचा प्रक्षोभ लक्षात आल्याने, सहनशीलतेचा अंत झाल्याने शेवटी इंग्रजांना ‘चालते व्हा’ चा संदेश द्यावा लागला. लढा असा तसा होणार नाही. आपल्या धारणेच्या कक्षेबाहेरचा लढा होणे अपरिहार्य आहे म्हणून ‘मौनं संमतिलक्षणम्’. अहिंसेचे पथ्य सांभाळून, लढा, एवढेच आग्रहाचे सांगून.

असा प्रसंग - नेत्याविना लढा-भारतीय स्वातंत्र्याच्या इतिहासात पहिलाच होता.

नेतृत्व घेणाऱ्यांनी हे समजूनच पुढे पाऊल उचलले.

पण संन्याशांच्या लग्नाला शेंडीपासून तयारी तशी गत झाली.

खरोखर गांधीजींची दृष्टी किती मूलगामी, धूर्ततेची, मुत्सद्देगिरीची, व्यवहारवादी होती याचा राहून राहून अचंबा वाटतो.

सर्वात अधिक आश्चर्य म्हणजे ४२ चा लढा - जनतेच्या कसोटीचा लढा - फार वेगळ्या, विलक्षण पद्धतीने लढला गेला.

३०चा लढा आठवा. साखर-गुळावाचून घरे सापडतील. तुपातेलावाचून सुद्धा. दिवा न पेटणारी असंख्य खोपटी सापडतील. पण मीठ?

मीठावाचून एकही घर, एकही खोपटे सापडणार नाही. मिठावाचून एकही दिवस माणूस राहू शकणार नाही.

इंग्रजांचा अन्याय, त्यासाठी स्वातंत्र्याची इर्षा व त्याग, जनतेच्या मनात, घराघरात, खोपटा खोपटात विजेप्रमाणे पोचवण्याचे काम या मिठाच्या सत्याग्रहाने केले.

इंग्रजांचा धगधगता अन्याय घराघरात, खोपटा खोपटांत या नमकाने, मिठाने पोचविला.

भारतातले घर घर पेटवले, धगधगवले, चेतवले, उसळवले या मिठाने. त्यात भर पडली जंगल सत्याग्रहाची.

त्या बरोबर इंग्रजी राज्याच्या जखमेवर जणू मीठच चोळले या गांधीबापूने-शुद्ध ग्रामोद्योगी मार्ग असुसरून.

माती घ्या, मीठ बनवा, अन्याय तोडा हा संदेश देऊन जणू.

‘उचललेस तू मीठ मूठभर,
स्वातंत्र्याचा रचला पाया,
साम्राज्याचा खचला पाया !’
असे ग. दि. माडगूळकर म्हणाले तेच खरे !’

१९२९ च्या असहकाराने बुद्धिवादी, सुशिक्षितांपर्यंत, ३०च्या सत्याग्रह-कायदेभंगाने गावागावातल्या शेतकऱ्यांच्या घराघरापर्यंत आणि वनवासी, विजनवासी खोपट्यापर्यंत या मिठाने शेवटचा तळ गाठला.

पण सारे प्रेमाच्या, अहिंसेच्या मार्गाने. सत्य, न्यायाच्या प्रकाशमार्गाने. त्यात जिद्द, इर्षा जरूर होती, पण द्वेषाला स्थान नव्हते, हिंसेला तर नव्हतेच नव्हते.

‘मारनेका नाम मत लो-
पहले मरना सिख लो’

हे व्रतच स्वातंत्र्य सैनिकांना दिले. इंग्रजांच्या अन्यायाच्या प्रतिकाराचाच नव्हे तर सामाजिक न्याय, ग्रामराज्य, स्वावलंबन, साधेपणाचाही मार्ग दाखवला. त्यासाठी ‘चरखा चला चला के लेंगे, स्वराज्य लेंगे’ हा मंत्र दिला. त्यातून-

‘चलाव लाठी चलाव डंडा-
उडार्येंगे हम अपना झंडा’

मरेंगे, लेकिन पिछे नहीं हटेंगे, जेल काटू डंडे खाऊ, अत्याचार सारे सहन करू पण हातवर उचलणार नाही ही स्फूर्ती आणि राष्ट्रात बळ संचारले.

या आत्मिक बळाने जनता, तरुण वर्ग पेटून निघाला.

आत्मक्लेशाच्या भूमिकेतून २९, ३०, ३२ सालच्या चळवळी झाल्या.

पण ४० च्या वैयक्तिक सत्याग्रहाने तर संयमाची कडीच केली. पण परिणाम काय तर विफलतेत तिची परिणती झाली.

याच विफलतेतून (माझ्या मते) अहिंसेच्या प्रेषिताने मंत्र फक्त दिला. ‘करा किंवा मरा’, तुम्ही स्वतंत्र आहात, हे फक्त सांगून. जनतेलाच हे आव्हान होते.

‘Quit India’ म्हणजे इंग्रजांना ‘चले जाव’ होते. आम्हाला ‘इंग्रजांना घालवा’ हे ब्रीद वाक्य फक्त सांगून त्यांनी जणू क्रांतीचा वन्ही चेतविला.

ऑगस्ट क्रांतीचे बंड पेटले. भडकले. अचानक, एकदम, ध्यानी मनी स्वप्नी नसताना.

गांधीजींच्या आयुष्यात हे प्रथमच घडले.

स्वातंत्र्य लढ्याच्या आमच्या या सेनानीने जनतेच्या हाती जणू हा लढा सोपविला. जनतेला संधीच दिली. ‘करा किंवा मरा’ हा मंत्र व ‘करता करता मरण आले तरी बेहत्तर’ हा आदेश जणू देऊनच.

लष्करी सेनानीपेक्षाही शिस्तीचे, नेकीचे सारे पथ्यपाणी काटेकोरपणाने पाळणाऱ्या या अहिंसेच्या महर्षीने जनतेलाच सर्वाधिकार देऊन टाकले. जनतेलाच जणू कसोटीच्या धारेवर धरले-आता दाखवा तुमचे बळ आणि हिंमत, शौर्य आणि करामत, बघतोच मी !

म्हणून टकळी ऐवजी आम्हाला अपिरहार्यपणे लाठ्याकठ्याच काय, बंदुकीही हाती धराव्या लागल्या. तुरूंगात घोडदौडीने घुसण्याऐवजी तुरूंग फोडून पलायनाची इर्षा धरावी लागली.

उघड उघड ‘चलाव लाठी चलाव डंडा’ म्हणणाऱ्या हुकूमशाहीच्या लाठ्या-गोळ्या खाण्याऐवजी, प्रतिकारासाठी लाठ्या गोळ्या चालवाव्या लागल्या. आमचा मुडदा पाडून आमचे रक्त सांडणाऱ्या अघोरी कृत्यांना तोंड देताना त्यांचे रक्तही सांडण्याची पाळी आमच्यावर आली.

पूर्वीच्या उघड उघड चालणाऱ्या लढ्याला भूमिगत लढ्याचे स्वरूप आले.

तुरूंगात उपाशी पोटासाठी भाकरीची चोरीही निषिद्ध मानणाऱ्यांना, पोस्टाच्या-महसुलाच्या-शेतसारा वसुलीच्या थैल्या लुटाव्या लागल्या. तेवढ्याने भागले नाही, तर पे-ट्रेन, सरकारी खजिनाही लुटावा लागला. पोलिसांवर छापे घालून बंदुकी पळवाव्या लागल्या.

सत्याग्रही वीरांना क्रांतिवीर बनावे लागले. ज्यांनी बापजन्मात कधी हत्यार हाती धरले नव्हते, किंबहुना हत्याराला, हिंसेचे प्रतीक म्हणून जे शिवतही नव्हते, त्यांच्यावर संरक्षण व प्रतिकारासाठी हत्यार धरण्याची पाळी आली. स्वातंत्र्याच्या मार्गात आडव्या येणाऱ्यांवर दबा धरून हत्यार चालवण्याचा बाका प्रसंग आला.

मोड, तोड, फोड करावे लागले. कोर्ट, कचेऱ्या, सरकारी बंगले आदी सत्तास्थाने जाळावी लागली. तारा तोडण्याची, पूल पाडण्याची, गाड्या उलथवण्याची पाळी, काडीलाही हात न लावणाऱ्यांवर, कुणाचा कधीही द्वेष, मत्सर, आकस न करणाऱ्यांवर आली. सारा भडकाच भडका. सर्व लढ्याचे स्वरूपच सुलट्याचे उलट करण्यासारखे करावे लागले.

(२) क्रूर छळ

सातारने लढ्याचे रणशिंग फुंकले. तासगांव, इस्लामपूर, वडुज, कऱ्हाड या ठिकाणच्या कचेऱ्यांवर मोर्चे निघाले.

दिव्यावर पतंगाने झडप घालावी तशी जनतेने कचेरीवर पहिली झेप घेतली. तेजाच्या दिव्यावर पतंगाने झडप घातली तर त्याचे पंख जळतात व त्याची राख होते, तसे या मोर्चात पतंगाप्रमाणे पुढे झेप घेतली ते गोळ्यांना बळी पडले. सरकारने मर्चा आगेवानांना व त्यांच्या नेत्यांना टिपून टिपून गोळ्या घालून त्यांचे मुडदे पाडले.

श्रीमंतांचे, भांडवलवाल्यांचे, पैशाचे पाठबळ नाही. कसलेच संघटन नाही. संघटित योजना काही नाही. काय करायचे, कसे करायचे याचा आराखडा नाही. लढा द्यायचा, पण मार्गाचा, साधनांचा उमज पडत नव्हता. सारा गोंधळच गोंधळ !

सर्वात महत्वाचे मार्गदर्शन करणारे नेतेही नाहीत. जे थोडे फार होते, त्यांतही एकसूत्रता नाही. सारी वाताहत. कुणाचा कुणाला पत्ता नाही. कुणाचा पायपोस कुणाच्या पायात राहिला नाही. त्यात पुन्हा हिंसा — अहिंसेचा घोळ सुरू झालेला. अशा विपरीत परिस्थितीत ज्याला जसे सुचेल, रुचेल, पचेल तसे त्याने पुढे जावे असे या लढ्याचे विस्फोटक स्वरूप झाले होते.

क्रांतिसिंह नाना पाटील आणि त्यांच्या त्यागाने, बलिदानाने, राष्ट्रीय लढ्यातील त्यांच्या योगदानाने, त्यांच्या प्रभाव असलेल्या कुंडल क्षेत्रात शेकडो तरुण, विद्यार्थी, शेतकरी, शेतमजूर, खेड्यापाड्यांतील जनता, आयाबहिणीसुद्धा शिवरायाभोवती जसे मावळे तसे त्यांच्या भोवती गोळा झाले.

धरपकडीचा, मारठोकीचा सरकारी वरवंटा फिरू लागला. क्रांतिसैनिक उघडे पडले. त्यांनी जनतेच्या कुशीत आश्रय घेतला. शिवरायांच्या गनिमी काव्याने स्वतःच्या बळावर लढा सुरू ठेवला. नवीन धर्तीचा, नवीन स्वरूपाचा. त्यांनी भूमिगत होऊन पाऊल उचलले.

अनेक प्रश्न, अनेक समस्या त्यांच्यापुढे उभ्या राहिल्या.

सर्वात पहिला प्रश्न सुरक्षिततेचा होता. ‘बचेंगे तो लढेंगे’. त्यासाठी सुरक्षित आश्रयस्थाने पाहिजे होती.

सरकारी पोलीसीहत्यार जय्यत होतेच, त्याबरोबर सरकारचे गावोगावचे पित्ते, सरकारी गव्हाणीत चरणारे आश्रित, सरकारी दावणीला बांधलेले रावसाहेब, रावबहादूरांची बलिष्ठ भुतावर-या सर्व सरकारनिष्ठांना वेसण घालून वठणीवर आणल्याशिवाय सुरक्षितता नव्हती.

‘आधीच मर्केट तशातही मद्य प्याला’ याप्रमाणे सरकारी पाठिंब्याचे मद्य प्यालेले-त्यांनी आग्या मोहोळाप्रमाणे भूमिगतांचा पाठलाग केला. सरकारने छूः म्हटले आणि त्यांची गोवागावची ही सारी भुतावळ कुत्र्यांप्रमाणे भूमिगतांवर तुटून पडली. भूमिगतांची ससेहोलपट सुरू झाली. पळता भूई थोडी झाली.

आता जगण्या मरण्याचा प्रश्न भूमिगतांपुढे उभा ठाकला. भूमिगतांना ‘शठप्रति शाठ्यं’ न्यायाने निर्दय बनल्याशिवाय दुसरा मार्ग उरला नाही.

सामान्य जनता मात्र क्रां. नाना पाटील आणि त्यांच्या भूमिगतांच्या देशभक्तीच्या, त्यागाच्या, धाडसाच्या, धैर्याच्या, शौर्याच्या दर्शनाने प्रभावित झाली होती. इंग्रजी राज्याच्या तिटकाऱ्यामुळे भूमिगतांच्या बाजूची होती. भूमिगतांसंबंधीच्या अपार करुणा, माया, प्रेमाने भारली होती. खदखदणाऱ्या जनतेच्या भावनांना उधाण आले होते. त्यांना गावोगावच्या सरकारी पित्त्यांनी, गुंडांनी, तथाकथित श्रीमंत प्रतिष्ठितांनी त्यांचा पिच्छा पुरवून हैराण केले होते. म्हणून आश्रय देणारी जनता नाईलाजाने दबून जाऊ लागली. त्यांना अभय देणे, त्यांच्यावरील दडपशाहीचे दडपण मोडून काढण्याची अवघड जबाबदारी भूमिगतांवर येऊन पडली होती.

भूमिगतांनी या कार्याला हात घातला. शेकडोंनी अशा अनेक घटना घडल्या, त्यापैकी एका XXXX गावची ही घटना.

गावचा पोलीस पाटील म्हणजे सरकार-दरबारचा प्रथम हस्तकच. गावातील भूमिगतांना शोधून त्यांचा काटा काढण्यासाठी सरकारी उद्योगाच्या प्रयत्नांत तो आघाडीवर होता. त्याने उच्छादच मांडला. त्याच्या मदतीला पोलीस पार्टीने गावातच तळ दिला. त्यामुळे आजूबाजूच्या गावांतल्या भूमिगतांचा व त्यांना आश्रय देणाऱ्यांचा छळवादच त्याने मांडला. पोलीस व्हॅनमध्ये फ्रंट सीटवर बसून भूमिगतांना पकडायचा विडाच उचलला.

गावातील एका प्रमुख भूमिगताच्या सपरावर त्यांनी अचानक छापा घातला. परंतु गावातील भूमिगतांच्या एका हेराने छापाची बातमी आगाऊच दिल्याने तो छापा पडण्यापूर्वीच तो नजीकच्या शेतातील उसांत घुसून फरार झाला होता. त्याची बायको सपरात होती. पोलीसांनी तिच्या दंडाला धरून बाहेर खेचले.

‘कुठे आहे तुझा यार? तुझा नवरा? बोल.’ पोलीस अधिकाऱ्याने तिच्या पाठीवर वेताची छडी ओढूनच दरडावून विचारले.

‘मला काय ठाऊक?’ कृतक कोपाने ती उद्गारली. पुन्हा पाठीत छड्या बसल्या.

‘बोल हरामजादी ! सांग कुठे आहे तो? आताच तर तो खोपटात असल्याचे समजले. इतक्यात कुठे गेला बोल?’ म्हणून अधिकाऱ्याने लाथ हाणून बाईला जमिनीवर पाडले.

‘रांड मेल्यांनो, माझा नवरा शोधून माझ्यापुढे आणा, म्हणजे मी दाखवते.’ दातओठ खात जमिनीवर पडल्या पडल्याच तिने सुनावले.

पाटलाला चेव आला. ‘काय ग सटवे, तुझा नवरा घरी येत नाही का?’ त्याने प्रश्न केला.

‘नाही. या ८-१० महिन्यांत त्यांची माझी गाठ नाही.’ बाई उत्तरली.

‘तुझी नि त्याची गाठ नाही? खरं सांग?’ पाटील.

‘मुळीच नाही.’ तिने ठणक्यात उत्तर दिले.

‘रांडे, तुझी गाठ त्याच्याशी पडत नाही, मग हे डेरगेवर कसे आले? बोल. दे उत्तर?’ बाईच्या पोटावर काठी टोचीत त्याने विचारले.

बाई शरमिंदी झाली. तिने मान खाली घातली. पाटलाला जोर चढला.

‘मग हे पोट कसे ग वाढले? का दुसऱ्यानेच कुणी वाढवले?’ पाटलाने तिच्या पोटावर अधिकच जोराने काठी पुन्हा पुन्हा खपुशीत विचारले.

अधिकारी आणि पोलीसही खो खो करून हसले.

बाईने आग्यावेताळाप्रमाणे पाटलाकडे पाहिले नि घळघळ अश्रू तिच्या डोळ्यांतून वाहू लागले. खानदान कुळातील ती बाई. तिचा बांध फुटला. हुंदक्यावर हुंडके दाटले.

‘रडून, तोफांड करून जिरवू नकोस. त्याचा पत्ता सांग !’ पोलीस अधिकाऱ्याने तिची छेडछाड केली.

पण बाईने एक नाही, दोन नाही, ‘माहित नाही’ चा पाढा सुरू ठेवला.

पाटलाने तिच्या झिंज्या ओढून गदागदा हलवले. पण बाई मुकी ती मुकीच राहिली. तोंडातून एक शब्दही तिने काढला नाही.

दुसऱ्याच दिवशी याची खबरबात भूमिगतांना मिळाली व त्याच खोपटात शहानिशा झाली.

फर्मान लिहीले गेले —

“श्री. xxxxx पाटील यांना कळविण्यांत येते की, आतापर्यंत दोनदा आम्ही तुम्हाला सांगावा दिला की, आमचा लढा सरकारशी आहे. आम्ही आपले देशबंधू आहोत. कृपा करून पोलीसांना साह्य करून देशद्रोहाचे पातक करून नका. छत्रपती शिवरायांचे आपण वंशज आहोत. म्हणून देश घातकीपणा सोडून द्या. काल तुम्ही xxxxx च्या सपरातून बाईला ओढून, मारून, झिज्या धरून तिची विटंबना केलीत.

देशासाठी तळहातावर शिर घेऊन लढणाऱ्याच्या बायकोच्या गर्भार पोटावर काढ्या टोचून तुम्ही घोर अपराध केला आहे.

येत्या आठ दिवसांत तुम्ही प्रायश्चित्त म्हणून पालीसांची संगत सोडून, या आमच्या माय बहिणीच्या पाया पडून क्षमा मागा.

हा आमचा हुकूम आहे. त्याची अंमल बजावणी व्हावी.

न झाल्यास परिणामास तयार राहा. ज्या हातांनी तुम्ही काठी टोचून, झिज्या ओढून अब्रू घेतली, तो हात मुळासकट उपटून टाकू.

सावधान !”
-पत्री सरकार

(३) फर्मानाची अंमलबजावणी !

देशद्रोह्यांना, देश घातक्यांना सजा म्हणजे मौतच हा स्वातंत्र्य लढ्याचा अलिखित नियमच.

देशद्रोह्याला हत्तीच्या पायाखाली तुडवावे, भिंतीत चिणून ठार मारावे, त्याचा कडेलोट करावा, तोफेच्या तोंडी देऊन त्याच्या चिंधड्या उडवाव्यात, त्याची गर्दन छाटावी, शिर धडापासून कापून वेशीच्या दरवाजावर ते मुंडके टांगावे हा मराठेशाहीचा अलिखित नियमच होता.

त्याशिवाय देशघातकी ठिकाणावर येतच नाहीत, त्यांना वचक बसविल्याशिवाय स्वातंत्र्ययुद्ध पुढे सरकतच नाही.

चालू काळातही देशद्रोह्यांना गोळ्या घालून त्यांचे मुडदे पाडण्याचे प्रसंग प्रत्येक स्वातंत्र्य युद्धात नेहमीचेच.

त्या इतिहासाचीच उजळणी नाईलाजाने प्राप्त कर्तव्य म्हणून करण्याशिवाय गत्यंतर उरले नाही.

४२ चा लढा स्वातंत्र्याचे बंडच होते. हे क्रांतीचे युद्धच होते. या आमच्या संगरातही देशद्रोह्यांवर निर्घृणपणे शस्त्र चालवणे भाग पडले. दयामाया न दाखविता पत्र्या ठोकाव्या लागल्या. हातपायही तोडावे लागले. अत्यंत नाईलाजच झाला तर गोळ्याही घालाव्या लागल्या. हिंसा-अहिंसेचा प्रश्न होताच कुठे?

आजही भगतसिंग, राजगुरू, कीर्ती आझाद, मदनलाल धिंग्रा, खुदिराम बोस सारखे नरवीर स्वातंत्र्यासाठी शस्त्राने लढले. धारातीर्थीही पडले. त्या क्रांतीवीरांची आम्ही स्मारके उभारतो, गौरव करतो, देशाचे महान सेवक म्हणून कौतुक करतो, त्यांचे पुतळे उभारून त्यांच्यापुढे शिर झुकवतो, ते कशासाठी? त्या बलिदानालाच तो प्रणाम असतो. ते हिंसक होते, म्हणून त्यांचा निषेध करण्याची कुणाची हिंमत तरी आहे का?

हिंसा-अहिंसेचे बाष्फळ स्तोम माजवणारे, ढोंगी, कातडीबचावू तरी असावेत. ज्यांना हिंसा समजली नाही ते अहिंसा काय समजणार? हा आमचा काँग्रेसचा लढा नाही म्हणणारे करून सवस्त्रन भागलेल्या विश्वामित्री पावित्र्याचे नमुनेच आहेत, असे स्पष्ट मत आहे.

पाटलाला फर्मान तर काढले. त्याच्या घराच्या दरवाजावर चिटकवले गेले. पोलीस पार्टीच्या ठाण्यावरही, ते छाप्याला बाहेर गेल्यावर चिकटविण्यात आले.

त्या पत्रकासाठी पाटील व पोलीसांनी सर्व गाव धारेवर धरले. छळवाद केला. पण कसलाच तपास लागला नाही. पोलीस पाटील विरुद्ध गाव असे अघोषित युद्धच त्या गावात सुरू झाले.

फर्मानाची दाद तर पाटलाने घेतली नाहीच, उलट त्याचे चाळे दिवसेंदिवस वाढले. तो बेगुमान बनला. त्याच्या डोक्यात आणि डोळ्यांत नशा संचारली. इंग्रजी सत्तेचा कैफ त्याला पूर्ण चढला.

भूमिगतांना फितूर असणाऱ्या संशयितांनाच काय पण संबंध गावाच्या गावाला चावडीवर आणून सर्वांना मारठोक करण्यात आली. त्यांच्या घरादारांत शिरून अब्रू घेऊन त्यांच्या मालमत्तेचेही नुकसान करण्याचा सपाटा लावला.

काही झाले तरी भूमिगतांचे फर्माने होते ते. पाटील मनातून हादरलाच होता. म्हणून त्याने घर सोडले व पोलीस पार्टीतच चावडीवर राहू लागला. खून चढलेल्या माणसाप्रमाणेच पंचक्रोशीतल्या टग्यांना हाताशी धरून रात्री, पहाटे, शेतात, सपरात घुसून त्याने भूमिगतांशी अघोषित युद्धच सुरू केले. हे भूमिगतांना आव्हानच होते. त्याच्या या वाढत्या दंडेलीला तोंड देणे अपरिहार्यच होते. पाटलाला वाटले, पोलीस पार्टीतच आपण आहोत. आपले काय वाकडे करणार हे झुंझरटे-झुरटे ! फर्मानाप्रमाणे बाईच्या पाया पडून माफी मागणे दूरच राहिले, तो पुरा सैतान बनला.

भूमिगत मंडळी त्याच सपरात पुन्हा जमली. संतापाने त्यांचे बाहू फुरफुरले. डोळ्यांत खून चढला. पाटलाला अददल घडविण्याच्या व्यूहाची आखणी झाली. पाटलावर अगोदर पासून पाळत होतीच. ८ दिवसांवर सण होता. सणाच्या दिवशी पाटील घरी येणारच येणार. त्या दिवसाचा मुहूर्त धरला.

अंदाजाप्रमाणे पाटील महाशय सकाळीसच घरी आला. सायंकाळ झाली. रात्र पडली. पोलीस पार्टी गावातच आहे ह्या गुर्मीतच तो राहिला. दिंडी दरवाजा लावून झोपला. गावही सामसूम झाले. पाटलाचा वाडा भूमिगतांनी वेढला.

शिडी, दोर सारे जय्यतच होते. दोघांनी त्यांच्या घरावर जाऊन कौले काढली. तुळईला दोर बांधून आत उडी टाकली. पाठीची बंदूक हाती घेतली. एकजण पुढच्या कठड्याला दोर बांधून चौकात सरसर उतरला, व दिंडी दरवाज्याचा अडणा काढला. दुसऱ्याने मधल्या दरवाज्याची कडी काढली. भूमिगत वाऱ्यासारखे आत घुसले. पाटलावर एकाने उडी घेतली. दुसऱ्याने नरडीवर पाय दिला. तिसऱ्याने त्याच्या तोंडात बोळा कोंबला.

पाटलीणीने पाटलाला मिठी मारून हंबरडाच फोडला. आक्रोश करीत म्हणाली, “नका !नका ! माझ्या नवऱ्याला मारू नका. मी हातापाया पडते. पदर पसरते. मी तुमची बहीणच समजा.”

‘भूमिगताची बायको आमचीही बहीणच नाही का? तुमचीही बहीणच नाही का? त्या बहिणीच्या गर्भार पोटावर काठी खुपसणारा हा तुझा निमकहराम नवरा.’ एक सैनिक म्हणाला.

‘आणि तिच्या झिज्या ओढणारा हा कसाई’ म्हणून एकाने पाटलाच्या पेकटात लाथच घातली. बाकीच्यांनी ठोसे देऊन त्याला उभे केले. लुळ्यासारख्या झालेल्या पाटलाला दोघांनी दोन्ही बकोटे धरून फरफटत नेले. त्याला बिलगलेल्या पत्नीला खोलीत कोंडून खोलीला व बाहेरच्या दरवाज्याला बाहेरून कडी घातली.

सारे गाव जागे होते. भयचकित उत्सुकतेने घराघरातून पहात होते. पोलीस चावडीत डाराडूर घोरत पडले होते.

पाटलाच्या पाठीत दंड्याचे दुस्से देत गावापासून फर्लांगभर अंतरावरील वघळीत (नाल्यात) नेले. त्याच्या तोंडातील बोळा काढण्यात आला.

‘बोल कोणत्या हाताने आमच्या माऊलीच्या पोटावर काढ्या टोचल्यास? बोल, नामर्दा, अरे नालायका, आम्हाला उभे चिरले असते तरी चालले असते. आमच्या आया, बहिणींची अब्रू घेतोस? मांगा, घे बक्षीस !’ धडाधड लाथांचा मार पडला.

पाटील तडफडून ढोरासारखा ओरडत होता. त्याच्या मानेवर पाय देण्यात आला. डाव्या हातावर पाय दिला. तंगड्या बांधून टाकल्या. उजव्या हाताखाली लाकूड ठेवले गेले.

‘हूं’ म्हणताच कुन्हाडीच्या एकाच घावाने हात धडापासून वेगळा झाला.

‘या निमकहरामाने पुन्हा हालचाल करू नये म्हणून त्याचा डावा पाय तोडून टाका.’ हुकूम झाला. हुकूमासरशी जांघेखाली लाकूड सरकवले व पायही धडावेगळा केला.

पत्री सरकारचा हुकूम फत्ते झाल्याच्या उन्मादाने बंदुकीचा बार उडवून सलामी दिली. भूमिगतांनी आगेकूच केले.

(४) चळवळीतील कडू गोड

शिव छत्रपतींनी गुलामगिरी विरुद्ध स्वराज्यासाठी प्रस्थान मांडले.

निमक हराम चंद्रराव मोरेंची आदिलशाहीने कोंडी केल्यावर त्याला छत्रपतींनी अभय देऊन त्याचे राज्य राखले. पण कुत्र्याचे शेपूटच ते. गादीवर बसला नि गुण उधळले. शिव छत्रपतीं विरुद्ध कट कारस्थाने आरंभिली. त्याला शिवरायाने समजावले, विनवले व दटावलेही. पण तो अधिकच उन्मादी होऊन, स्वातंत्र्याच्या मार्गात अधिकच आडवा पडला. शिवरायाला विश्वासघाताने मारण्याचा विडा उचललेला मारेकरीही त्यानेच आश्रयाला ठेवला होता.

प्रबल आदिलशाहीविरुद्ध या भुरट्या चोराचे काय चालणार? निभाव लागणार? म्हणून शिवरायाच्या स्वराज्याच्या रोपट्याला खुडून टाकण्याच्या प्रयत्नात त्याने जिद्दीची बाजी लावली म्हणून शिवरायाने स्वराज्याच्या या दुष्मनाला, परकीयांचा गुलाम बनून स्वातंत्र्याच्या पवित्र कार्याला नख लावणारे देशद्रोही चाळे त्याला समजावूनही सोडले नाहीत म्हणून कापून काढला. स्वराज्यद्रोह्याच्या रक्ताचा टिळा स्वराज्याच्या कपाळी लावला.

तसेच प्रमत्त इंग्रजशाहीपुढे या भूमिगतांचा काय पाड लागणार म्हणून देशघातकीपणाचे पातक करणाऱ्या पाटलाच्या रक्ताचा टिळा लावून, पत्री सरकारचे तोरण बांधले कुंडलला.

चंद्रराव मोऱ्याला उलथा पाडल्यामुळे देशद्रोह्यांना वचक बसून उरात धडकी भरल्या. या उलट देशप्रेमी जनतेला शिवरायाच्या शौर्याची, पराक्रमाची खात्री पटून त्यांना धैर्य व आत्मविश्वास येऊन स्वराज्य स्थापनेच्या कार्यात हिरीरीने हजारो मावळे मिळाले.

अक्षरशः तसेच भूमिगतांच्या बहिणीची अब्रू घेणाऱ्या पाटलाला शिक्षा करण्याच्या फर्मानाची अंमलबजावणी झाल्याबरोबर देशघातकी, इंग्रज सरकारला सहाय्य करणाऱ्या टग्यांचा, गावगुंडांचा, अलबत्या गलबत्यांच्या उरांत धडकी भरली. व सामान्य जनता हिरीरीने भूमिगतांभोवती इर्षेने गोळा होऊ लागली.

स्वराज्याची इर्षा ही जनतेची स्वाभाविक भावना असते. पशुपक्ष्यांनाही आपले स्वातंत्र्य मोलाचे वाटते, त्या स्वातंत्र्याला संपवणाऱ्यांचा ते नखे, दात यांनी प्रतिकार करतातच. मग माणसांचा हा धर्मच नाही का?

अनादिकालापासून गुलामगिरीविरुद्ध स्वातंत्र्यासाठी मानवसमूहांचा अखंड संग्राम चालत आला आहे. त्याचे स्वरूप कालमान-परिस्थितीप्रमाणे विविध असले तरी स्वातंत्र्यासाठी मानवी प्रेरणा सर्वत्र एकच आहे. मग ते काळे असोत का गोरे असोत. स्वातंत्र्यरक्षणाची, गुलामगिरी-प्रतिकाराची भावना सर्वत्र सारखीच असते. त्यांना गोळ्यांची, फांशीची, मरणाची कसलीच तमा नसते. माणूस तर पशुपक्ष्यांपेक्षा श्रेष्ठ. म्हणूनच तो धगधगत्या यज्ञकुंडातही चालू लागतो.

परिस्थिती आणि नेतृत्वाप्रमाणे प्रतिकाराचे स्वरूप भिन्न असले तरी स्वातंत्र्यासाठी धडपड या ना त्या रूपाने अखंड चालू आहे. जगात याला अपवाद फक्त गांधीजींच्या सत्य, अहिंसेच्या मार्गाचा.

Everything is fair in love and war —प्रेमात आणि युद्धात सर्व क्षम्य. महत्त्व साध्याला, साधनाला नाही. साधनशुचिता आतापर्यंत तरी नगण्य ठरली आहे. कोलदांड्याशिवाय घी निघत नाही हेच खरे !

स्वातंत्र्याचे पहिले मारेकरी घरभेदेच असतात. स्वातंत्र्याला मुख्य अडसर घरभेद्यांचाच असतो. म्हणून प्रथम बंदोबस्त करावा लागतो, तो घरभेद्यांचाच. त्यांचा बंदोबस्त करून त्यांचा निकाल लागल्याशिवाय स्वातंत्र्याच्या पाईकांना कसलीही उसंत मिळत नाही.

म्हणून क्रांतिकारकांना पहिले हत्यार उपसावे लागते त्यांच्यावरच. त्यांचा बंदोबस्त केल्याशिवाय क्रांतीचे पाऊल पुढे पडू शकत नाही.

म्हणूनच भूमिगतांच्या कार्यात आडव्या पडलेल्या घरभेद्यांना हिसका दाखवावा लागला. भूमिगतांना त्यांत सुख नव्हते. एका डोळ्यात आग आणि दुसऱ्या डोळ्यात अश्रू भरून हे कार्य केले. त्यांचा नाईलाज होता.

रांझ्याच्या पाटलाने असलाच गुन्हा केला म्हणून त्याचा एक हात आणि एक पाय शिवरायाच्या हुकमाने तोडला गेला. त्याचीच पुनरावृत्ती भूमिगतांनी केली.

आमच्याही पाटलाला घडविलेल्या अद्दलीची वार्ता सर्व भागांत विजेसारखी पसरली. शतजिव्हांनी ती गावोगाव सांगितली गेली.

आम्हाला कल्पनाही नव्हती इतका गावोगावच्या टग्यांवर, सरकारी बांडगुळांवर त्याचा परिणाम अपेक्षेपेक्षाही अतिशय अनुकूल झाला. त्यांनी त्यांचे धोरण बदलण्याचा हा प्रसंग ठरला. भूमिगतांना कित्येक शरण आले. भूमिगतांचे कित्येक पाईक बनले. कित्येक गावांत आपोआप भूमिगतांचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले. लढाईचा पहिला फेरा जिंकला. सुरक्षिततेचा प्रश्न सोपा झाला. भाकरी आणि आश्रयाची चिंता मिटली.

हे जे उपद्व्यापी, चळवळे, वळवळे, धमक असणारे, गावोगावचे लोक होते ते भूमिगतांना सहाय्य करू लागल्यामुळे भूमिगतांच्या सुरक्षिततेचा व आश्रयाचा प्रश्न फार सोपा झाला. भूमिगतांनाही आत्मविश्वास येऊन त्यांचे बळ वाढले.

खानापूर तालुक्यातील पारेगावचा बलदंड पोलीसपाटील भूमिगतांचा कैवारी झाला.

पारेगावच्या रामजी पाटलांचे घराणे खानदान मराठ्यांचे होते. साताऱ्यातच काय, साऱ्या महाराष्ट्रभर या खानदानांचा ओढा सरकारकडे असायचा.

समाजात प्रतिष्ठेबरोबरच गावात त्यांचे वर्चस्व व मानाचे स्थानही असे. रामजी पाटलांकडे सरकारी अधिकाऱ्यांची वर्दळ पूर्वपरंपरात असे. पण भूमिगतांबाबतची त्यांची भूमिका तटस्थतेचीच होती.

पारेगावात त्यांचा बंदोबस्त केला की, आख्खे पारेगाव भूमिगतांचे झालेच म्हणून समजा असा समज करून देण्यात आल्याने भूमिगतांनी त्यांच्यावर चाल करून रामजी पाटलांचा कारभारी पुतण्या शामराव पाटलांना वाड्यांतून खेचून गावाबाहेर आणले.

शामराव काळपात करून सांगत होते की, आम्ही सरकारला मुळीच फितूर नाही, पण भूमिगतांना ते कसा पटणार? ते शोघायला वेळ, सवड तरी कुठे होती? म्हणून त्यांच्या पाठीवर एक काठी पडलीच.

‘पूर्वीपासून सरकारचे आमच्याशी संबंध येत असले तरी आम्ही कसलीही निमकरामी केली नाही. करणारही नाही.’ या तळमळीच्या आश्वासनाने त्यांची सुटका केली व त्यांच्या घरातच एक मामुली भूमिगताला ठेवून त्यांची परीक्षाही घेतली. पोलीस फौजदार आले गेले; पण भूमिगत सुरक्षित.

त्याच शामराव पाटलांच्या घराने भूमिगतांची केलेली सेवाचाकरी, सोसलेले कष्ट, केलेला त्याग, पत्री सरकारच्या दरबारी रुजू आहे. त्यांच्या विश्वासामुळे क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचे व माझे हक्काचे पण निर्धास्त असे स्थान म्हणजे त्यांचे घर झाले. त्यांच्या सरकारी संबंधांचा फार उपयोग झाला, तो पत्री सरकारच्या दरबारी रुजू आहे. त्यांच्या मद्रासमधील नातेवाईकांच्या सोन्याचांदीच्या दुकानांचा, आम्हाला मिळालेला आश्रय विसरणे कठीण. या अनमोल सहय्याचे स्वरूप मी काय लिहू?

शामरावांची व माझी घनिष्ठ दोस्ती झाली. सौ. लीलाताईंना येरवडा तुरुंगाबाहेर आणल्यानंतर भूमिगतांवर चालवलेल्या चढाईत आम्हा दोघांनाही परांगदा होण्याची पाळी आली. त्यावेळी शामराव पाटलांच्या सासुरवाडीला चितळी गावी तब्बल १५ दिवस आम्ही होतो. त्यावेळी त्यांची पत्नी लीलाताईंच्या सोबत पाठराखणी राहिली त इतिहास काय सांगावा?

“मामा (शामराव पाटील मला नेहमी मामाच म्हणत.) अजूनही दुःख होते, जिवाचा अंगार होतो. त्या अपमानापेक्षा मरण बरे झाले असते. पाठीवर पडलेल्या त्या काठीचे शल्य मी कसे विसरू सांगा?” हे ऐकून माझी मान खाली झाली हे खरे.

“आमच्या हातून चुकीचे, अपुऱ्या माहितीने, गैर सावधपणे, असेही काही प्रसंग घडले. त्याबद्दल मी क्षमा मागतो.” मी शामरावांची समजूत घातली व अशी चूक पुन्हा होऊ न देण्याची आम्ही भूमिगतांनी कानखडी घेतली. असली मोलाची माणसे, मातब्बर घरे मिळाली म्हणूनच भूमिगतांना आपला लढा रेटता आला. शामरावसारख्या अनेकांच्या शक्तिसामर्थ्यानेच पत्री सरकारची उभारणी झाली हे आम्ही कसे विसरू?

लढ्यानंतर भूमिगतांचा आदर सत्कार, जयजयकार झाला. लोकांनी आमचा जयजयकार केला पण मनातून आम्ही शामरावांचा व त्यांच्यासारखे आमच्या पाठिशी जे निष्ठेने होते, त्यांचाच जयजयकार केला आहे.

(५) चिटणीस काका-काकीचा त्याग

अनेक टगे, गावगुंड, सरकारी हस्तकांना तसेच मागे उल्लेखिलेल्या हरामखोर पाटलाला देशद्रोहीपणाचे प्रायश्चित्त दिल्याबरोबर सरकार चवताळून गेले. त्यांच्या जिद्दारी हा टोला होता. एवढ्या संरक्षणात असलेल्या पाटलाला भूमिगतांनी शिक्षा करायची म्हणजे काय?

पाटलाचे हात पाय तोडले नाहीत, तर सरकारचेच हातपाय तोडल्याची जाणीव सरकारला झाली.

पट्ट्याच्या वाघाला गोळी घातली की, तो जसा चवताळून उठतो तसा सातारचा गोरा डी. एस.पी. गिल्बर्ट (सिंधमधील हुरांचे बंड मोडून काढणाऱ्या या क्रूरकर्म्याला सातारचे बंड मोडून काढण्यासाठी मुद्दामच नेमले होते.) चवताळून उठला. शिकारीसाठी रान उठवावे तशी भूमिगतांची शिकार करण्यासाठी गावच्या गावे झोडपायला त्याने सुरुवात केली. मूर्तिमंत क्रूरपणा गिल्बर्टने धारण केला. त्याचा अनेक नमुन्यांपैकी एक नमुना : —

तासगाव तालुक्यातील चिखलगोटण गाव भूमिगतांच्या पाठीमागे आहे हे संस्कार दरबारी नमूद झाले होते. गिल्बर्टच्या शेकडो पोलीसांनी पहाटेपूर्वीच गाव वेढले. घराघरातून माणसापोरांना ओढून चावडीच्या पटांगणात जमवले. प्रातर्विधीला जाणाऱ्यांना सुद्धा एकालाही गावाबाहेर पडण्याची संधी मिळू दिली नाही. भूमिगतांचे गावचे पुढारी इनामदार गंगाधर चिटणीस यांच्या वाड्याला वेढा घालून त्यांना अथरुणातून बाहेर खेचून पटांगणात आणले. संगीनधारी पोलीसांच्या कोंडीत घातले. गिल्बर्टने पिस्तूल काढले. तो थरथरत होता. गाजरासारखे त्याचे तोंड संतापाने लालीलाल झाले होते. तोंडाने शिव्यांची लाखोली वहात होता. ‘तुम सरकारको क्या समजते हैं? जो सरकारको हात लगायेंगा वो हात कलम कर देंगे। उनका मुडदा गिरायेंगे। गोलीसे मार देंगे। साली हरामखोर अवलाद, मिटा देंगे, दफना देंगे। ऐ साला इनामदार बेईमान हरामखोर अवलाद । उठाव उसको ।’ म्हणताच इनामदारांना दोघातिघा पोलीसांनी खेचून त्यांना अंगठे धरायला लावून ओणवे करण्यात आले.

‘देखते क्या हो? करो सिधा’ हुकूम होताच पाठीवर दंड्यांचा मार पडला. इनामदाराने हूं का चूं केले नाही. त्याची ताकद संपली. जमिनीवर आडवे पडेपर्यंत हा मार चालला होता. नंतर गावचे पोलीसपाटील व दोघातिघा गावप्रमुख्यांना झोडपण्यात आले. मेंढ्यांचा कळप ठोकतात तसे भोवतालच्या पोलीसांनी गावकऱ्यांना झोडपून काढले. चोपदारांचे मार मारून हात थकल्यानंतर हे अघोर कर्म संपले. परिणाम काय झाला? ‘केला जरी पोत बळेचि खाले—ज्वाला तरी ते वरती उफाळे.’ मार देऊन अब्रू घेऊन साधले काय? तर संबंध चिखलगोटण गावातील बच्चा भूमिगतांचा पाईक बनला. गावची उरलीसुरली भीतीही नष्ट होऊन अभंग धैर्याची एकजूट झाली. इनामदारांच्या नेतृत्वाखाली सारा गाव भूमिगतांचा बालेकिल्ला झाला.

गोऱ्या गिल्बर्टच्या दंडेलीने गावाला जणू पोलादी पाणी चढवले गेले. हलवून खुंटा बळकट करावा तसे झाले. सारे गाव देशभक्तीने पेटले गेले.

भूमिगतांच्या कामात गंगाधर चिटणीसाने धन दिले, मन दिले. इनामदारी सोडून घरही सोडले. भूमिगत कार्याचे आधारस्तंभ झाले. सारे कुटुंब देशचरणी रुजू घातले. कान्होजी जेध्यांप्रमाणे त्यांचा भाचा पांडू नाना पाटलांचा व माझा वाटड्याच होता.

आणि चिटणीस काकी ! त्या मातेने आपल्या हाडकुळ्या देहाचा कण न कण भूमिगतांच्या कारणी वेचला. भूमिगतांची ती माऊली बनली. एकेका वेळेला ५-५० भूमिगत केव्हाही आले, अगदी अर्ध्या रात्रीही तरी उठून भाकरी देत राहिली. जणू तिच्या किरकोळ देहयष्टीत हत्तीचे बळ संचरले होते. सदा खडी, सदा हसत मुख, सदा चूल पेटलेली. आळस नाही, उसंत नाही, उबग नाही. आणि तिची मुले—'हे हरामखोर सरकार—नाही जिवंत आम्ही ठेवणार !' अशा साने गुरुजींच्या मी शिकवलेल्या अनेक गाण्यांची धून साऱ्या दिवसभर वाड्यात घुमवायची. थकले भागलेले फरारी आम्ही काकींच्या वाड्यात घुसलो की हसतमुख काकाही आम्हाला सामोऱ्या येत. पोरेबाळे आम्हाला बिलगून पापा देत. आमचे श्रम कुठल्या कुठे पळत.

आमच्याजवळ बिस्कीटे नव्हती. लेमन गोळ्या, चॉकलेट नव्हते. काही काहीच आमच्याजवळ त्यांना देण्यासारखे कधीच नसे. घामेजलेले, कोमेजलेले आम्ही वाड्यात घुसल्याबरोबर या मुलांच्या प्रेमाच्या, आलिंगनांच्या वर्षावाने गारीगार तृप्त होत असू.

काकींचे दर्शन म्हणजे भवानी मातेच्या दर्शनाने येणाऱ्या पावित्र्याच्या, प्रेमाचा वर्षावच आम्हाला वाटे. काकींच्या हातच्या भाकरीने जठराग्नी तृप्त होई. त्यांच्या प्रेमाने मन भरून आम्ही वाड्याबाहेर पडत असू. शिणलेले, कष्टी, थकून भागून आम्ही वाड्यात शिरत असू नि हसत खेळत नव्या जोमाने बाहेर पडत असू.

समईच्या ज्योतीसारखी शांत स्निग्ध दृष्टीची काकी माझ्या हृदयात सदैव तेवत आहे. माझ्या देहाबरोबरच ही मनात तेवत असलेली ज्योत पंचत्वात विलीन होईल. कधी कधी मनात इच्छा येते की, पुन्हा मानव जन्म मिळाला तर काकीच्या पोटी जन्म घेण्याचे भाग्य लाभावे.

भूमिगतांच्या या माऊलीला आमचे लाख लाख प्रणाम. भूमिगतपुत्रांना सुखी करण्यासाठी धडपडणाऱ्या, चंदनाप्रमाणे झिजणाऱ्या काकींना उदंड आयुष्य देऊन, सुखी, आनंदी ठेवावे हीच आमची प्रार्थना होती, आहे नि राहिल.

कुणी एका माथेफिरूने गांधीजींचा खून केला, त्यामुळे सातान्यांत जो उद्रेक झाला त्यात गंगाधर काकांचा वाडाही ब्राम्हण म्हणून भस्मीभूत केला. त्यावेळेस माझे मन आक्रंदून उठले.

काकीच्या डोळ्यांच्या समईतून पडलेले अश्रू जिथे जमिनीवर पडले असतील तिथे धरणी दुभंगली असेल का?

जातीय विद्वेष नसानसात, रक्तात भिनला आहे, तो किती महाभयंकर रूप धारण करून शकतो त्याचे हे प्रत्यंतर असावे का?

या दुष्कृत्याची आम्हाला कुणीही क्षमा करू शकणार नाही ! हीच आमच्या सत्कृत्याची फलश्रुती समजायची का?

अशा प्रश्नांनी मन व्यथित होऊन जीवननिष्ठांना तडा जातो एवढे खरे !

(६) हनुमान उडी ! पे-ट्रेन लुटली !

संन्याशाच्या लग्नाला शेंडीपासून तयारी तशी भूमिगतांची अवस्था होती.

दिव्याला तेल लागते, घराला खांब लागतो, प्रवाहाला झिरपा लागतो.

लढा तर सुरू झाला. त्याच उद्यापनही ठीक सुरू झाले. शेकडो भूमिगतांची व त्यांच्या हजारो पाठीराख्यांची जुपी झाली. सारखी घोडदौड ! सरकार आणि भूमिगतांच्या आट्यापाट्यांचा जीवघेणा खेळ सुरू तर झाला.

प्रबळ शस्त्रधारी, प्रमत्त सत्ताधारी विरुद्ध जवळजवळ निःशस्त्र, निर्धन भूमिगत.

दोघांनी पैजेचा विडा उचललेला—भूमिगतांना खणून काढण्याचा सत्ताधारी सरकारचा व सरकारला नामशेष करण्याचा भूमिगतांचा. भूमिगतांची एकतर ‘आम्ही नामशेष होऊ, नाही तर सरकारला नामशेष करू’ ही पैज लागलेली.

त्यात जनता हिररिने सामील होऊ लागलेली. त्यांना हिंमत आणि दिलासा देण्याचे अवघड कार्य हाती घेतलेले. जनता भाकरी देत होती. आपल्या खोपट्यात आश्रय देऊन चतकोर-नितकोर भाकरी खाऊ घालीत होती. एकेका वेळेला शंभर शंभर सैनिक.

प्रत्येक घरातील चूल पेटे. पाटलांपासून तो मांगाच्या खोपट्यापर्यंतची. सवड असली तर हातावर ठेवीत. धावपळ असली तर भाकरीचा दिंडा बांधून आणून देत. ती नाल्या, वघळीवर खायची.

स्त्रियाही मागे नव्हत्या. आपल्या फाटक्या पदराचा आडोसा त्यांनी धरला होता. त्याचे हे एक उदाहरण—

कुंडलचा महत्त्वाचा भूमिगत सैनिक गोपाळा निरोप घेऊन निघाला असताना पोलीसांनी त्याचा पिच्छा धरला. वेळ रात्रीची. त्याची दमछाक झालेली. पोलीसांना झुकांडी देत तो कसाबसा गावात शिरला. दिसेल त्या घरात घुसला. हकीगत सांगितली. प्रौढ घरधनी उठला. त्याने सांगितले—‘माझी सून खाटेवर झोपली आहे. तिच्याजवळ दोघे मिळून गोधडी पांघरून झोपा.’ आणि तो मुद्दाम ओट्यावर चिलीम फुंकीत बसला. पोलीस धावत आले. त्याला दरडावून विचारले—“ फरारी तुझ्या घरात दडला आहे का रे?” पोलीस घरात घुसले. ‘अरे या खाटेवर कोण आहेत?’ माझा मुलगा आणि त्याची बाईल झोपली हायती.’ म्हणताच पोलीस गेले. त्या फाटक्या पदराचा, त्या सतीसावित्रीच्या पदराचा—ज्याचा हेवा देवांनीही करावा—असा आसरा मिळाला होता.

लहान लहान मुलेही इतकी मंतरल्यासारखी भारली गेली होती ! त्याचाही एक किस्सा—

एके सकाळी भल्या पहाटे कुंडलला मी, सावळा धनगर आणि इतर भूमिगत आप्पा धनगरच्या गावाच्या एका टोकावरील घराच्या देवडीत खारोड्याबरोबर शेंगा खात बसलो होतो. त्यांचा मुलगा असेल ६-७ वर्षांचा, तो गावाबाहेरील उकिरड्यावर हगायला बसला. लांबून पोलीस फौज येताना त्याला दिसली मात्र, तो तशाच हगोड्या स्थितीत धावत आला. आणि म्हणतो काय?’ भडव्यांनो, तुमचे बाप रस्त्यानी येत्याती—पळा, पळा जल्दी !’ त्या लहानग्याचा इशारा मिळल्याबरोबर शेजारच्या वडारांच्या झोपडीत आम्ही गायब झालो.

म्हातारे कोतारे, बाया बापड्या, लहान लहान मुलेही मंत्राने भारल्यागत झाली होती. असा जनतेने आपल्या हिंमतीचा कोट उभा केला होता. पण पैसा कोण देणार? नागड्यापाशी उघडे गेले, तसे झाले.

पोस्टाच्या थैल्या लुटल्या. पोलीस पाटील भूमिगतांना सामील भरणा एकीकडे गोळा करून कोतवालाला पाठवायचे. इकडे भूमिगतांना खबर देत ! मग तो भरणा लुटला जाई. पण एवढ्या तेवढ्याने काय होणार? दात कोरून पोट भरते का?

क्रांतीचे घर वसवायचे तर चळवळीला हत्यारे, दाखगोळ्याने जमेल तेवढे शस्त्रसज्ज करायचे. सारा सरंजाम चालवायचा. हजारोंचा प्रश्न, हजारो अडचणींतून प्रवास करायचा. कसे व्हायचे?

क्रांतीचे वाहन म्हणजे सिंहच. सिंहाची तशी क्रांतीची भूक अशी तशी नसते. खजिनेच्या खजिने तिला लागतात. तेही अपुरेच पडत जातात.

पहिली झडप—कुंडल बँक लूट

क्रांतीची मशाल तर पेटवली पण तेलाच्या संतत धारेशिवाय कसे चालणार?

भूमिगतांपुढे सर्वात मोठी समस्या आ वासून उभी राहिली. अर्थ समस्या, चळवळीचा आधारभूत आत्मा. त्यातूनही मार्ग काढायचे भूमिगतांनी ठरवले. मार्ग काढणे भागच होते. जनमानासातून पेट घेतलेले क्रांतीचे कार्य कशानेही अडू देता उपयोगी नाही या इर्षने भूमिगत पेटले होते. म्हणून पहिली झडप कुंडल बँकेवर आपल्या घरावरच जणू. जी. डी. लाड व नागनाथ नायकवडी या जोडगोळीने घातली.

कुंडल बँक लूट. नेतृत्व जी. डी. लाड व नागनाथ नायकवडी. दिवसाढवळ्या ११ वाजता बँक उघडल्याबरोबर तुफान सैनिक आत घुसले.

अण्णा गणपती लाड कुंडल, तुकाराम कृष्णा नायकवडी, वाळवे, एस्. बी. पाटील कामेरी, शंकर हरी इनामदार परुळेकर, हे जवान बरोबर घेऊन, डोळ्यात मिरचीची पूड व छातीवर पिस्तूल रोखून हजारोंचा ऐवज लुटून पाठलाग करणाऱ्या मंडळींशी झुंजत झुंजत पसार झाले. एवढ्याने कसे भागणार? ही हजारोंची लूट किती दिवस पुरणार? पुन्हा कडकी म्हणून पुन्हा शोधाशोध सुरू झाली आणि भूमिगतांनी दुसरी संधी घेतली.

पे-ट्रेन लुटण्याची ! नेतृत्व जी. डी. लाड व नागनाथ कडे.

जी.डी. लाड, सावळा धनगर, नाथाजी लाड, अप्पाचंद्रा लाड, बंडू दाजी, रामचंद्र अप्पा पाटील सर्व कुंडलचे. नागनाथ, रामचंद्र विभूते वाळवे, अप्पा पाटील साकराळे, किसन मास्तर गोंदी, वस्ताद ज्ञानोबा चौकीवाले, त्यांचा पुतण्या शामराव जाधव दह्यारी, दत्तु ठोंबरे, शंकर वांगणीकर दुधोडी, एस्.बी. पाटील कामेरी, महादेव जगदाळे अंबक, दत्तु जाधव घोगाव, पांडू नाईक वाझर, पांडुरंग शिंदे शेणोली. अश्या एकूण १९ खंडा क्रांतिवीरांनी ही कामगिरी उचलली.

दर महिन्याला रेल्वे नोकरांचा पगार स्टेशना-स्टेशनात वाटण्यासाठी मिरजेहून पे-ट्रेन निघते, ती बातमी ज्ञानू चौकीवाले वस्तादना लागली. काम झेपेल की नाही याची भवती न भवती झाली. सर्व दृष्टीने आपला आवाका काय याचाही शोध केला. गाडी कुठे अडवणे श्रेयस्कर ती जागा निश्चित झाली—दोन डोंगरांच्या वळणातून. अपयश आले तर होणारी हानी भरून निघणे कठीण. अशा वेळेला पेटलेल्या जनमानसाच्या आत्म्यालाच नैराश्य ग्रासते. ते परवडणारे नसते. म्हणून पहिल्या प्रयोगाची सांगोपांग तयारी करण्यासाठी क्रांतिसिंह नाना पाटलांसहित सर्व एकत्र येऊन खल झाला.

ही मोठी उडी होती. पतंगाने दिव्यावर झडप घालण्याप्रमाणे साहसाचे होते. कार्य तर अडले होते. शिवाय सरकारला धक्क्यावर धक्के द्यायचा हेतू मनात धरून पतंगाप्रमाणे झेप घ्यायचे ठरवले. मनसुबा रचला. सावधपणे, निर्विघ्नपणे कार्यक्रम पार पाडण्यासाठी प्रस्थान मांडले. त्यासाठी पे-ट्रेनमधून एक दोन फेरफटकेही झाले. सारे धागेदोरे लावले आणि मुहूर्त धरला.

पे-ट्रेन किलोस्करवाडीला पोहोचल्याची वर्दी मिळाली. आधीच नक्की केलेल्या ठिकाणाच्या आजूबाजूला जमवलेल्या मोठ मोठ्या दगडांचा ढीग रेल्वे मार्गावर १५ मिनिटांतच रचला गेला.

गाडी दुरून येताना दिसल्याबरोबर जवळच्या पुलाच्या मोरीतच सैनिक दडले. पे-ट्रेनने शिटी मारली. वेग कमी केला. गाडी मागे सरकू लागल्याबरोबर मागेही रेल्वे रुळावर दगडांचा ढीग केला होता. गाडी थांबल्याबरोबर भूमिगत वावटळीप्रमाणे गाडीवर तुटून पडले. पण शिस्तीने ठरल्याप्रमाणे, जी. डी. लाडबापू यांच्या टोळीने इंजिन घराचा कबजा घेतला. ड्रायव्हरला बाहेर खेचले. इंजिन नोकरावर पिस्तूल रोखले. ते खाली माना घालून चोरासारखे उभे राहिले. नागनाथच्या टोळीने—ज्यात नागनाथ, अण्णा पाटील व नाथाजी लाडही होते. खजिन्यावर धाड घातली. नागनाथाने गोळीबाराने, गैरसावध पोलीसांवर धाड घालून त्यांच्या बंदुकांवर झडप घालून त्या प्रथम ताब्यात घेतल्या. नागनाथची एक गोळी डब्याला लागून रिव्हर्स होऊन नाथाजींच्या मांडीला लागली. जवळजवळ २१ हजारांचा खजिना ताब्यात घेतला.

तिसरी टोळी गार्डाच्या डब्यात घुसून तिने गार्डाला जाम केले. सर्व गोष्टी एक साथ, सुव्यवस्थित पार पडल्या. २१ हजारांच्या खजिन्याच्या पोटल्या बांधून काही सैनिक डोंगर चढून पुढे रवाना झाले. उरलले बाकीचे, खजिना पोलीस पाठलागाच्या बाहेर जावा, तोवर गाडीमागे पुढे होऊ नये किंवा गाडीतील कुणीही बाहेर बातमी देण्यासाठी जाऊ नये म्हणून थांबले.

असा अर्धा पाऊण तास वेळ घालवला. शेवटी भूमिगतांनी ड्रायव्हरला सलाम ठोकला. गाडीला राम राम केला.

खजिना घेऊन गेलेले सैनिक गेले, त्याच्या विरुद्ध दिशेने हे सैनिक निघाले. कारण पोलीस आलेच तर खजिना नेणाऱ्यांच्या पाठीमागे न जाता आपल्या पाठीमागे यावे हा हेतू. हा हा म्हणता सारे दिसेनासे झाले.

भूमिगतांच्या या हनुमान उडीने सरकारला भूमिगतांच्या ताकदीची कल्पना येऊन ते मनातून फार हादरून गेले.

गोन्या डी. एस. पी. ने दडपशाही व दंडुकेशाहीचे थैमान घातले असतानाही भूमिगतांनी भर दिवसा पे-ट्रेन लुटण्याची हिंमत करावी याने सरकार बेचैन झाले.

सारा फौज फाटा घेऊन धावाधाव झाली. जंग जंग पछाडले. पण धन लुप्त झाले ते कायमचेच !

भूमिगतांच्या पावलांचे ठसे उमटले होते. त्या ठशांना काय चाटणार? २०-२१ हजार २१ दिवसही भूमिगतांना पुरले नाहीत. एवढा त्यांचा पसारा वाढला होता. आता तर शेकड्यांनी नव्हे हजारांनी भूमिगत कार्याला जुंपले गेले होते.

पैशांचा पुन्हा ठणठणाट झाला. त्यातून मार्ग निघाला. सातारहून शेकडो मैल दूर पार महाराष्ट्राच्या उत्तर टोकावरील खान्देशच्या भूमिगत सहकाऱ्यांशी आटपाडी खादी केंद्र व्यवस्थापक ठाकरेभाऊ मार्फत संधान बांधून खान्देशच्या ५॥ लाखाचा सरकारी खजिना लुटीची घटना घडली. खान्देशात पार पडला तसा कार्यक्रम सातान्यातही घेता आला असता. पण त्यामुळे येणाऱ्या सरकारच्या लोंढ्याला पेलवण्याचे सामर्थ्य आले नव्हते. शिवाय त्यामुळे पोलीसांची भुतावळ पिसाळून, हातात घेतलेल्या कार्याला खीळ बसली असती, म्हणून मुत्सद्देगिरी साधली.

एवढ्याने काय झाले? आणखी अनेक लाख भूमिगतांनी स्व-सामर्थ्यावर मिळविले.

तो इतिहास मलाही अज्ञात आहे.

छत्रपतींनी कल्याणचा खजिना लुटला, सुरत लुटली, बहादूरखानाचा बहादूर गडातील कोटीचा मोगलांचा खजिना लुटला. करोडच काय अब्जावधींची संपत्ती लुटली तेव्हाच गड, कोट, किल्ले सजले. दारुगोळा, हत्यारे, सैन्य सजले म्हणूनच स्वराज्याची वाटचाल सुरू राहिली. हे आमच्याही मनीमानसी बिंबले होते. तीच शिवरायाची वाटचाल आम्हीही धरली होती. यात काय ते समजा.

(७) दरवडेखोरांशी मुकाबला

साम, दाम, दंड, भेद ही राजनीतीची चार सूत्रे. चाणाक्य नीतीची. साम, दाम न चले, म्हणून सरकारने दंडनीती सुरू केली. बेफाम पणे. दिवसा, रात्री, पहाटे. बाल नाही, वृद्ध नाही, स्त्री नाही, काही न पहाता सर्वांवर पोलीसांचा दंडा फिरत होता. त्यांचाही प्रभाव पडेना. म्हणून सरकारने शेवटचे विनाशकारी जहरी अस्त्र-भेद नीतीचे उपसले.

भेद नीतीच्या शास्त्रात पारंगत असलेल्या इंग्रजशाहीने याच अस्त्राने साऱ्या जगावर आपले साम्राज्य उभारले होते. त्या भेदनीतीचा शेवटचा बाण भात्यातून बाहेर काढून भूमिगतांवर फेकला.

सरकारने आपला पवित्रा बदलला. या भागात अनेक वर्षांपासून दरोडे घालणाऱ्या, त्यासाठी पत्री ठोकणाऱ्या, हातपाय तोडून, गोळ्या घालून जनतेला आपल्या दहशतीने ताब्यात ठेवणाऱ्या दरवडेखारांना हाती धरण्याचे सरकारने ठरविले.

जे दरवडेखोर १०/१०, २०/२० वर्षे सरकारच्या हाती आले नाहीत, त्या दरवडेखोरांचे हस्तक असणाऱ्या टगे, गांवगुंडांमार्फत त्यांना अभय देऊन, कित्येकांच्या मुलाखती घेऊन त्यांना अभय देऊन, कित्येकांच्या मुलाखती घेऊन त्यांना चंदीचारा, (पैश्यांचा), हत्यारे, दाखगोळा देऊन, त्यांच्या डोक्यावर गांधी टोप्याही घालून, ‘महात्मा गांधी की जय’, ‘नाना पाटील की जय !’ म्हणत आपापल्या भागातील गावोगावी दरवडे घालण्याचा मंत्र देण्यात आला.

दरवडेखोर आणि दरवडेखोर सरकार यांची अपवित्र युती झाली.

भूमिगत लोक दरवडेखोर आहेत. जनतेने त्यांच्यापासून दूर रहावे म्हणून सरकारने गनिमी कावा लढवला. सरकारच दरवडेखोरांचे पाठीराखे झाल्याने आधीच उन्मत्त ते अधिकच उन्मत्त झाले. गिल्बर्टने जसे गाव नि गाव पिसाटून काढले त्याचप्रमाणे त्यांनी आपापल्या भागात गांधी टोप्या घालून, म. गांधीजींचा व नाना पाटीलंचा जयजयकार करीत दरवड्यांचे सत्रच सुरू केले.

जनतेच्या मनात संशयाचे बीज कालवले गेले. ज्याच्या मदतीने व आश्रयाने लढायचे त्यांनाच संशय आल्यावर काय करायचे? क्वचित् भूमिगतांना पकडण्यात सरकारला यशही येऊ लागले.

जनतेचा हा संशय व गैरसमज कसा काढायचा हा यक्षप्रश्न भूमिगतांपुढे उभा ठाकला.

एकाला तोंड द्यावे तो असे दुसरेच खेगटे उभे राही. दरवडेखोरांचा काटा काढून मार्ग साफ केल्याशिवाय गत्यंतर उरले नाही. दैवच रुसले, पायाच खचला तर इमारत कशी उभी राहाणार? आतापर्यंत दरवडेखोर भूमिगतांच्या रेट्याने वचकून तटस्थ होते. पण तेच मुळावर आल्याने त्यांच्याविरुद्ध शस्त्रमोहीम उघडणे भागच होते.

जे दरवडेखोर सरकारला कधी आवरता आले नाहीत, शेकडो पोलीसांच्या बंदुकांना ज्यांनी भीक घातली नाही, सरकारच्या नाकावर टिचून वर्षोणगती आपापल्या भागांत राजासारखी हुकुमत ज्यांनी चालवली—त्या बलदंडांविरुद्ध चढाईचा पवित्रा घ्यावा लागला.

एकाच वेळी दोन दरवडेखोरांना अंगावर घेण्याचा बाका प्रसंग आला. एका बाजूला इंग्रज व दुसऱ्या बाजूला दरवडेखोर. या दोन दरवडेखोरांशी एकाच वेळी सामना सुरू झाला. भूमिगतांच्या ताकदीच्या कसोटीची वेळ आली. स्वातंत्र्याच्या लढ्याबरोबरच दरवडेखोरांशी लढा देण्याचा कठीण प्रसंग आला. दरवडेखोरांचा कोलदांडा भूमिगतांच्या पायांत ठोकून त्यांना जेरबंद करायचा, नेस्तनाबूद करायचा सरकारने घाट घातला. सरकारी भात्यातील हा सर्वांत विषारी बाण फेकला गेला.

भूमिगत चळवळ मरणार की जिवंत राहाणार हा अजोड यक्ष प्रश्न उभा ठाकला.

आपल्या सर्व सामर्थ्यानिशी हा सरकारचा कोलदांडा मोडून फेकण्याचा निर्णय घेऊन भूमिगतांनी दरवडेखोऱ्यांच्या मागे बहिरी-ससाण्याप्रमाणे झेप घेतली.

दरवडेखोरांच्या अनेक टोळ्या त्या त्या भागातील परिसरात नांदत होत्या. भूमिगतांनीही आपापल्या भागातल्या दरवडेखोरांविस्वद्ध आपापल्या टोळ्या करून त्या त्या भागात दरवडेखोरांना पाणी पाजायचे ठरवून कंबर कसली. त्यासाठी हत्यारे, दाखगोळा, पुरवून वेळप्रसंगी मदतीसाठी भूमिगत नेतृत्वाची घोडदौड सुरू झाली.

सातारा, कऱ्हाड, कोल्हापूरपर्यंत पसरलेल्या डोंगराळ भागात लहान मोठ्या फरांरांच्या टोळ्या होत्या. त्यांच्या बंडखोरीचा पुरा बंदोबस्त सरकारला कधी करता आला नाही. त्या त्या क्षेत्रात राज्य इंग्रजांचे, पण कारभार त्या त्या टोळ्यांचा असायचा. राज्य इंग्रजांचे, अंमलबजावणी मात्र दरवडेखोरांची तहसिल उकळण्यापुरते सरकार होते. दैनंदिन कारभाराचे, व्यवहाराचे कारभारी दरवडेखोरच !

साताऱ्यात चाललेल्या पत्री सरकारची ही जी पत्री आहे ती दरवडेखोरांची देण आहे. पत्रीचे शास्त्र आणि तंत्र त्यांचेच. त्यासाठी भूमिगत तंत्रही त्यांनी विकसित केले होते. त्याचा वारसाही भूमिगतांना मिळाला.

दरवडेखोर आणि भूमिगतांचा संघर्ष सातारा, कऱ्हाडपासून ते कोल्हापूरपर्यंत सुरू झाला. अनेक दरवडेखोरांशी टक्करीवर टक्करी झाल्या. त्यांपैकी ही एक टक्कर : —

एका X X X गावाला एका बलदंड दरवडेखोराने दरोडा घालण्याची काळ वेळ घालून चिड्डी चिटकवली. ‘नाना पाटील की जय’ हे लिहून ! सरकारच त्यांच्या बाजूने, म्हणून ते निर्धोक होते. सरकारकडे तक्रारीची सोयच नव्हती. तक्रार करायला गेले कुणी तर ‘जा तुमच्या नाना पाटलांकडे. आमच्याकडे कशाला मरता?’ ही सुनावणी.

तेथल्या ग्राम सैनिकांनी याची खबर भूमिगत नेत्यांना दिली. दरोड्याच्या दिवशी दरवडेखोर जंगलांत तर भूमिगत घराघरात आपल्या हत्यारांनिशी दबा धरून बसले.

गांधी टोपी घातलेले दरवडेखोर ‘महात्मा गांधी की जय’, ‘नाना पाटील की जय’ घोषणा देत गावात शिरले मात्र, मागून पुढून भूमिगतांनी त्यांच्यावर चहुबाजूंनी हल्ला चढविला. झटापटा सुरू झाली. जिवावर उदार असलेल्या व स्वातंत्र्यभावनेने पेटलेल्यापुढे दरवडेखोरांनी कच खाल्ली व पळ काढला. भूमिगतांनी गोळ्यांनी एका दोघांना जखमी केले व पाठलाग करून बाकीच्यांना जेरबंद करून चावडीत बांधून घातले. सर्व गावात दवंडी पिटून गाव गोळ केले. त्यांचे जाबजबाब घेतले गेले. त्यांच्या डोक्यावरील गांधी टोप्या काढून त्यांच्या डोक्यावर न्हाव्याला बोलावून तिथल्या तिथे पाट पाडले. एकेक मिशीही भादरली. म्होरक्याला उताणे पाडण्यात येऊन एकजण छातीवर बसला. पाय आवळून पायाचे अंगठे बांधून दोन्ही पायांत काठी अडकवून पाय सरळ वर करण्यात आले. दोन्ही बाजूला लाठीधारी जवानांनी अंगठ्यापासून टाचेपर्यंत, पायांतून रक्ताच्या चिळकांड्या उडेपर्यंत, टाचेपासून पुन्हा अंगठ्यापर्यंत, मध्येच

मिठाचे पाणी शिंपडून लाठ्याचा मार दिला. काठ्यांचा भम् भम् आवाज घुमत होता. सर्वाना पत्र्या ठोकण्यात आल्या. पाय चालायला निकामी केले.

‘सरकारनेच आम्हांला दरोडे घालण्यास सांगितले. गांधी टोप्या व हत्यारे त्यांनीच दिले.’ ही कबुली जनतेसमोर दिल्याने जनतेचा संशयनिरास झाला.

महात्मा गांधी व नाना पाटलांच्या नावाला बट्टा लावणाऱ्या या नतद्रष्ट्यांचा असा बंदोबस्त अनेक ठिकाणी केल्याने भूमिगतांच्या ताकदीचा, हिंमतीचा, धाडसाचा प्रत्यय येऊन जनतेचा संशय फिटून अधिक आदर व विश्वासाची भावना निर्माण झाली.

झाले काय, तर कित्येक दरवडेखोर शरण आले. काहींनी आपली शस्त्रे भूमिगतांना देऊन अभय घेतले. कुणी दरवडेखोर भूमिगतांच्या पायाशी येऊन मदत करू लागले. कित्येक दरवडेखोर आपल्या गाव परिसरातील संघटना कार्यात सहभागी झाले.

सर्वात महत्वाचे म्हणजे जे श्रीमंत, शेट, सावकार, जमीनदार भूमिगतांपासून फटकून, पण दबून होते त्यांच्यावरही दरवडेखोरांनी हत्यार उपसल्याने, दे माय धरणी ठाय होऊन हैराण झाले होते ते दुरावलेले सर्व भूमिगतांच्या गोटात हिरीरीने सामील झाल्याने गावातील उरली सुरली शक्तीही भूमिगतांच्या पाठीमागे उभी राहिली. भूमिगतांनी दरवडेखोरांशी दिलेल्या यशस्वी लढतीने भूमिगतांचे बळ शतपटीने वाढले.

भूमिगतांना बदनाम करून खच्ची करण्यासाठी टाकलेला डाव बूमरँगप्रमाणे सरकारवरच उलटला. भूमिगत चळवळ खच्ची तर झाली नाहीच पण, ‘की तोडिला तरू फुटे आणखी भराने’ प्रमाणे चळवळीचा जोर अधिकच वाढला.

जनतेचा विश्वास तर वाढलाच, पण जनता अधिक निर्भय होऊन भूमिगतांच्या पाठीशी पोलादी ढाल बनली.

दरवडे आणि दरवडेखोरीच्या तहहयात चाललेल्या जुलमाचा अंत झाला.

भूमिगतांच्या शिरपेचावर एक मानाचा तुरा जनतेने खोवला.

(८) दत्तू पाटील हिवताडकर : वाघोली कोर्टाचा राजा

इंग्रज सरकारच्या राज्यातील पोलीसांनी अनेक वर्षे पिच्छा पुरवला तरी हाती तर लागलाच नाही पण त्याच्या पंचक्रोशीतील त्याची हुकूमत मोडून काढण्यात सरकार अपयशी ठरलेले असा हा दत्तू पाटील हिवताडकर. बलांड-दरोडेखोर-पंचक्रोशीतील गावांत त्याचेच राज्य अव्याहत चाललेले असा बिलंदर-कलंदर. त्याच्या ‘वाघोली कोर्टाचा’ प्रमुख.

पत्री सरकारची प्राथमिक अवस्था : भूमिगत क्रांतीकारकांनी त्या पंचक्रोशीत पत्री सरकारची स्थापना करण्याचा चंग बांधलेला. त्यात पहिला अडसर दत्तू पाटलाचा.

कुंडल ते आटपाडी या ५०/६० मैलांच्या भूमिगतांच्या प्रवास मार्गावर हा धोंडा आडवा पडलेला. कुंडलपासून ३०/४० मैलांवर त्याचा गाव हिवताड. त्याने रस्त्यावरील वेरळा नदीच्या काठावरील राजापूर गावाला तळ दिलेला. त्याच्या दिमतीला सशस्त्र दरवडेखोर. सारे अत्यंत धाडसी आणि शस्त्रसज्जही. १५/२० मैलांच्या पंचक्रोशीत त्याचा अंमल निर्धोकपणे चाललेला. अनेक वर्षे.

गावोगावच्या टग्यांना, गुंडांना, श्रीमंत प्रतिष्ठितांना हाताशी धरून त्याने उच्छाद मांडलेला. सर्व ५-२५ गावे त्याच्या मुखत्यारीतील. बलिष्ठ प्रतिष्ठितांना दहशतीने हाताशी धरून त्यांचेही त्याला अभय. ते आपले इप्सित व स्वार्थासाठी त्याला साथ देत. असा हा कारभार.

भूमिगतांशी संबंधीत राजापूरचा प्रतिष्ठित, स्वाभिमानी रावसाहेब पाटील, याच्या मागे हात धुवून तो लागला. त्याचा छळवाद त्याने सुरू केला. त्याचा त्या सशस्त्रांपुढे कसा निभाव लागणार? त्याची शक्ती गावापुरती मर्यादित. आजूबाजूच्या पंचक्रोशीतही अनेकांच्या छळाने सर्व गावांची दमछाक झालेली.

एकदा तर त्याने रावसाहेब पाटलांना गाठले. त्यांच्या छातीवर बंदूक रोखून दम दिल्याने रावसाहेब कुंडलला पळाला. जी. डी. लाड बापूला साकडे घातले व तिथेच आश्रय घेतला. ही वार्ता दत्तूला समजली. भर दिवसा रावसाहेबांच्या वाड्यासमोर येऊन बंदुकीच्या दस्ता दिंडी-दरवाच्यावर दाणदाण आपटून गर्जला, 'भागुबाई सारखा पळालास काय कुंडलला त्या बाप्याकडे? आण तुझा बाप बाप्या लाडला, त्या भुरट्या चोराला. त्याची खांडोळीच करतो. त्याला डुकरासारखा उताणा पाडीन ! मी शेर आहे शेर ! त्या लाड बोकडाला उभा चिरण्याची ताकद या दत्तू पाटलात आहे. बोलाव त्याला, त्याचा मुडदाच पाडतो. त्याचा नि तुझाही.' एवढे बोलून एक कुंडल गुपचा तुफान सैनिक-त्यालाही धमकावणी दिली.

दत्तू हिवताडकराशी गाठ होती म्हणून जी. डी. बापूनी अत्यंत धाडशी व जिवावर उदार असलेले पाच तुफान सैनिक-म्हैसाळ गुरुजी (शिक्षक-पण कट्टर तुफान) च्या दिमतीला देऊन त्यांच्यावर दत्तू हिवताडकराला धडा देण्याची, त्याला गिरफ्तार करून कुंडलला आणण्याची कामगिरी सोपवली. अगदी अशक्य झालेच, तसा काही बाका प्रसंग आलाच तर गोळी घालून ठार करण्याचा आदेशही दिला. त्यांना एक बंदूक व तलवारही देऊन रक्त-टिळे लावून रवाना केले.

याची कुणकुणही दत्तूला लागल्याने त्याने गावचा आसरा सोडून वेरळा नदीकाठी तंबू डेरा टाकला. त्याच्या सशस्त्र दरवडेखोर साथींच्या पहान्यात त्याची हालचाल होऊ लागली. एकटे फिरणे त्याने वर्ज्य केले.

म्हैसाळ गुरुजी व तुफान वेषांतर करून त्याच्या मागावरच फिरत होते. मासे धरणाऱ्या भोयांचे जाळे घेऊन नदीकाठी मासे धरण्याचा उद्योग त्यांनी सुरू ठेवला. दत्तूच्या निवासाच्या झोपडीच्या आसपासच नदीत हे काम चाले. अगदी सायंकाळ पासून रात्रीपर्यंत कित्येक दिवस. त्यामुळे त्यांचा संशय घेण्यास जागाच नव्हती.

एकदाची वेळ आली. रात्रीचे आठ वाजले असतील. मासे धरण्यासाठी जाळे फेकण्याचे काम चाललेले. बाकी सैनिक नदीकाठच्या ज्वारीत, शाळूत दबा धरून बसलेले. दत्तूच्या झोपडीसमोरच्या आगटीवर साथीदारांसहित, गप्पा टप्पा मारीत, दत्तूचे अंग शेकण्याचे काम चाललेले. म्हैसाळ गुरुजींनी ही संधी साधली. सारे गैरसावध बसलेले. त्यांच्या अंगावर राक्षसी धाड घातली. असे काही होऊ शकेल याची दरवडेखोरांना स्वप्नातही नसलेल्या कल्पनेने भानच गेले. ते सैरभेर झाले. दत्तू हिवताडकर उभा राहिला. त्याला म्हैसाळ गुरुजींनी मिठीच घालून आवळले. पण तो बलदंड पहिलवान गडी. त्यांच्या कवेतून निसटतो न निसटतो तोच एका तुफानाने त्याच्या खांद्यावर तलवारीचा जबरदस्त वार केला. रक्ताच्या चिळकांड्या उडाल्या. अशाही परिस्थितीत तो सटकला; पण योगायोग पहा, त्याच्या पायाच्या अंगठ्यात धोतर अडकून तो कोलमडला. तोच दोघाचौघा तुफानांनी त्याच्या अंगावर झोकून घेऊन त्याला अंगाखाली दाबून धरले.

अचानक सशस्त्र धाडीने दत्तूचे साथीदार सैरावैरा धावत सुटले. बंदूकधारी तुफानांच्या सततच्या गोळीबाराने कुणाचीही, इतर साथीदारांची दत्तूजवळ फिरकण्याची हिंमतही झाली नाही.

दोरखंडाने दत्तूला आवळून बांधले. मोठ्या गाडीवर घातले. गाडीशीही दोरखंडाने करकचून बांधून टाकले आणि कुंडल गाठले—एकदाचे. बापूच्या दरबारात मोराळकराच्या घरातील खांबाला बांधून घातले.

तो सारखा ओरडे, ‘अरे, सोडा मला. मोकळा तर करून बघा. आणा त्या जीड्याला (जी. डी. लाड), त्याला कच्चा खाईन. हा नावाचा दत्तू पाटील आहे. मराठ्याची अवलाद आहे, हरामखोर, नीच, घातकी’ अशी जी. डी., नाना पाटलांना शिव्यांची लाखोली दिवसभार घालत राही.

त्याची तलवारीची जखम चिघळून विषारी झाली व त्याची हिंमत खचत चालली. मग तो म्हणे ‘कृपा करा, मला मुर्दाड, मरतुकड्या पोलीसांच्या ताब्यात देऊ नका. मला मारून टाका. गोळी घाला एकदाची.’

त्याला गोळी घातली की जिवंतच पुरला, त्याचे काय केले ते मला काहीच सांगता येणार नाही.

जे कानावर आले ते सांगितले.

बलदंड, माजलेल्या दत्तू हिवताडकर व त्याची दरवडेखोरी संपवली. दत्तू बरोबर तिलाही कायमची मूठमाती दिली. त्याच्या ‘वाघोली’ कोर्टाचीही समाप्ति झाली.

पत्री सरकारच्या मार्गातील जबरदस्त काटा उपटून फेकून दिला. त्या पंचक्रोशीत पत्री सरकारच्या अंमलाची नांदी सुरू झाली.

(९) अशीही एक झुंज !

भूमिगतांच्या प्राथमिक अवस्थेत इंग्रज सत्तेशी लढताना दरवडेखोरांशी मिळते जुळते घेऊन त्यांच्या शक्ति, युक्ति, साधनांचा उपयोग करून घेण्याचे धोरण भूमिगतांनी ठेवले होते.

पत्री सरकारच्या क्षेत्राच्या कक्षे बाहेरील अनेक ग्रुपांतील भूमिगतांनीही याच धोरणाचा अवलंब केला होता. त्याने अनेक दरवडेखोरांचे साह्य झाले. तरीही काही घमेंडी, हेकेखोर दरवडेखोर निघाले. त्यांचा पुरा बदोबस्त केल्याशिवाय स्वातंत्र्याचा मार्ग खुला होणार नव्हता. म्हणून अश्या दरवडेखोरांशी झुंज देण्याचे अनेक प्रसंग अनेक ग्रुप भूमिगतांवर आले. यापैकी एका झुंजीची ही कथा.

दादाजी अप्पाजी बर्डे गुरुजी. एक शिक्षक. नोकरीवर लाथ मारून क्रांतीचा वसा घेतलेले. शिराळा, पाटण परिसरात त्यांचा ग्रुप कार्यरत. शिवाय अनेक उपग्रुपही कार्यरत. कधी एकत्र येऊन तर कधी अलग अलग कार्यक्षेत्रात बर्डे गुरुजींनी त्यांच्या क्षेत्रातील अनेक दरवडेखोरांशी जुळवून घेतले. त्यांची साथ व अनेक हत्यारे त्यांना मिळाली. त्या सर्वात एक बलांड दरवडेखोर मारुती रामोशी. याच्याशी जुळवून घेण्यासाठी मध्यस्थामार्फत त्याच्याशी ठरलेल्या भेटीच्या वेळी तो आलाच नाही. उलट पोलीसांशी पूर्वीचेच असलेले संधान बांधून बर्डे गुरुजींचा काटा काढण्याचा बेत केला. ध्यानी, मनी, स्वप्नी नसताना मारुतीने त्यांचे हत्यारबंद साथीदार व पोलीसांचा ताफा घेऊन बर्डे गुरुजींच्या मळ्याला वेढा घालून कोंडी केली. बर्डे गुरुजी आणि त्यांच्या हत्यारबंद साथीदारांच्या लक्षात येताच त्यांनीही गोळीबार सुरू केला. पोलीस आणि दरवडेखोरांचा वेढा आवळू लागला. भूमिगतांना चेव येऊन ते पोलीस व दरवडेखोरांवर तुटून पडले. त्या गोळीबाराने सारा आसमंत हादरून गेला. ही अटीतटीची झुंज अनेक तास चालली. बर्डे गुरुजी आणि त्यांच्या साथीदारांनी आघाडी घेतली. त्यांच्या चढाईने पोलीस व दरवडेखोर मागे हटत हटत शेवटी त्यांना पळता भुई थोडी झाली.

मारुतीच्या या विश्वासघाती कारवाईने मारुतीचा काटा काढण्याशिवाय दुसरा पर्याय राहिला नाही.

दादोबा लोहार, परिसकाका, पांड शिंदे, विनायक कुळकर्णी, दत्तू पाटील या साथीदारांना व धोंडीराम माळी, जी. डी. देशपांडे व शेख काका यांना साथीला घेऊन मारुतीचा पिच्छाच धरला.

मारुतीच्या हे लक्षात येताच त्याने लपाछपी सुरू केली. एका माळ्याच्या मळ्यात आपल्या दोघा साथीदारांसहित मारुती लपलेला आहे हे हेरांनी सांगितले. मोर्चा तिकडे वळला. संधी साधून राखणकरणाच्या मळ्याच्या माळ्याला अलगद उचलून लांब नेले. माळी घाबरला व त्याने सांगितले की बाजरीच्या बुचाडात मारुती लपला आहे. त्याच्याजवळ एक बंदूक व दोन हत्यारी साथीदारही आहेत. बर्डे गुरुजींचा एक साथीदार श्रीपती बुवा पाचुंब्रीकर याने आगपेटी घेतली व लोळत जाऊन मारुती लपलेल्या बुचाडाला दिली आग लावून. भांबावलेला मारुती व त्याचे दोन साथीदार पेटलेल्या बुचाडातून बाहेर येऊन धावत सुटले. गोळ्यांची बरसात झाली. शेख काकांच्या वर्मी लागलेल्या गोळीने मारुतीचा मुडदाच पडला.

बर्डे गुरुजी, धोंडिराम माळी, शेख काका आदि भूमिगतांनी त्या भागातली दरवडेखोरी संपुष्टात आणून इंग्रजशाहीशी झुंज तीव्र केली.

(१०) एक बुलंद टक्कर !

एकाच वेळी दोघा शत्रूंशी लढू नये या चाणक्यनीतीचा उपक्रम भूमिगतांनी ठेवला होता.

दरवडेखोरांच्या हिंमतीच्या, हिकमतीचा वापर करून घेण्याचे धोरण भूमिगतांचे होते. जोपर्यंत ते आपल्या वाटेल जात नाहीत, आपल्याशी तटस्थतेने वागतात, तोपर्यंत त्यांच्या वाटेला जायचे नाही. त्यांना गोंजारून त्यांचेकडून हत्यारे मिळतील तेवढी मिळवून सरकारवर त्यांना सोडायची भूमिगतांची रणनीती होती. सुरुवातीला हे सहकार्य ठीक चालले.

भूमिगत चिलटांना सहज गारद करू या घमेंडीत सरकार होते. त्यात यश येईना. अपयशाने हैराण झालेल्या सरकारने दरोडेखोरांशीच संधान बांधून भूमिगतांवर उलटविल्यामुळे भूमिगत अवाक् झाले.

साताऱ्यापासून कऱ्हाड, कुंडल, कोल्हापूर पर्यंतच्या पट्टीत जी. डी. लाड सर्वेसर्वा होते. तसेच वाळवे तालुक्याच्या पट्टीत नागनाथ नायकवडी सर्वेसर्वा होते. या दोन तरुणांच्या संघटना व कर्तबगारीवरच पत्रीसरकारचा भरीभार होता. पत्रीसरकारचे हे तरुण दोन खांब होते.

वाळवे तालुक्यातील बलदंड दरवडेखोर बारबोटे. ऐतवडे गावच्या पंचक्रोशीतील २०/२५ गावांवर त्याचा अंमल होता. त्याचे 'कामेरी कोर्ट' मशहूर होते. त्याला गोंजारून त्याच्या शक्तियुक्तीची साथ घेण्याचे धोरण नागनाथने ठेवले होते.

बाल्यावस्थेतील भूमिगत चळवळ मूळ धरत चालली होती.

त्या भागात बारबोट्याच्या कामेरी कोर्टाच्या २०/२५ खेड्यांत मुलकी कारभार इंग्रजांचा, पण बाकी सर्व कारभार-फौजदारीसुद्धा त्याचाच होता. त्याचे कामेरी कोर्ट गावात राजरोस भरे. गावोगावचा प्रत्येक तंटा त्याच्या कोर्टात दाखल होई. बायकांच्या काडीमोडपासून, बांधबंदिस्तीचे, जमिनीचे तंटे तोच सोडवी. त्याच्या निकालाला न जुमानणाऱ्या व्यक्ती वा गावाला तो शिक्षा जाहीर करून अंमलात आणीत असे. कधी कधी तर सर्व गावाला जमवून शिक्षा अंमलात आणी.

मोठमोठे प्रतिष्ठित लोकही त्याच्या इशान्याने चालत. त्या भागातील श्रीमंत, प्रतिष्ठितांवर त्याचा दबाव असे. पंचक्रोशीचा तो राजा होता. उंचपुरा, लालबुंद पहिलवान गडी, खांद्यावर बंदूक, गळ्यात काडतुसांची माळ, हातात भरलेली रायफल, कमरेला पिस्तूल—अशा थाटात आपल्या हत्यारबंद सहकाऱ्यांसहित तो वावरत असे. तब्बल २५ वर्षे.

गावोगावात त्याचे शागीर्द व निवडक साथीदारही होते. भिंतीसाहि कान लावणारे त्याचे हेरखाते त्या परिसरातील प्रत्येक गावात पसरले होते. इकडची काडी तिकडे झाली, इकडचा माणूस तिकडे झाला, काडीचे खुट्टे झाले तरी ५/१० मैलांवरून त्याला ताबडतोब खबर मिळे. इतके त्याचे मजबूत जाळे पसरले होते.

प्रसंगी गोरगरीबांची, नाडलेल्या गरीब शेतकऱ्यांची, जुलमांतून सोडवणूक केल्याने त्याचे बळ शतपटीने वाढले होते. बारा बारा वर्षे इंग्रजांचे पकडण्याचे सर्व प्रयत्न विफल झाले होते. त्याला जंग जंग पछाडूनही पकडता आले नाही व त्याचा कारभारही थांबवू शकले नाही. दहशतीने लोकच त्याच्या बाजूने. तालुक्याच्या कचेरीतूनही त्याला खबरी जाऊन सावधान केले जाई. याच तत्रांचा वापर भूमिगतही करून वाटचाल करीत होते.

नागनाथच्या नेतृत्वाखाली त्या भागातील संघटना काम करीत होती. कितीही झाले तरी सखाराम बारबोटे, त्याचा साथीदार ज्ञानू कुंभार, शिवा महार हे काही क्रांतिकारक नव्हते. आपली दहशत कायम राहावी म्हणून कित्येक प्रतिष्ठितांच्या अन्यायी कृत्यांना ते समर्थन देत असत. ते त्यांचे अन्यायी निर्णय भूमिगत संघटनेने फिरवले. बारबोट्याचे काही पित्ते दुखावले गेले. भूमिगतांत आणि त्यांच्यांत कटकटी सुरू झाल्या.

वाळवे तालुक्यातील वाळव्यापासून ४/५ मैलांच्या अंतरावरील ऐतवडे गाव. भूमिगतांचे केंद्र. ऐतवडे राजू पाटलांचे. राजू ही राष्ट्रीय चळवळीत पडलेली तरुणी. ४२ च्या चळवळीत नागनाथ सापडत नाही म्हणून त्याच्या आईलाच तुरुंगात डांबले होते. तिच्या सोबत राजूही येरवड्याच्या तुरुंगात होती. येरवड्यात असलेली माझी पत्नी सौ. लीलाताईची ती मैत्रीण झाली. तुरुंगातून सुटल्यावर तिनेच लीलाचा प्रथम निरोप मला दिला होता. ती कर्मवीर भाऊराव पाटलांच्या नात्यातील. भूमिगतांच्या खांद्याला खांदा लावून, बंदूक खांद्यावर घेऊन त्यांच्याबरोबर मैलोगणती ती चालत राही— सर्वांच्या पुढेच. थकवा, विसावा तिला माहीत नव्हता. संकट दिसले की तिला त्वेष चढे. कित्येक जिवावरच्या प्रसंगातही ती उडी घेई.

खान्देशाच्या चिमटाण्याच्या ५॥ लाखाच्या खजिना लुटीच्या कार्यक्रमांत सहभागी होण्यासाठी ती आली होती. व हट्ट धरला होता—खजिना लुटीत सामील होण्यासाठी. तिला समजावता, समजावता माझ्या नाकी नऊ आले होते. एवढी ती जिद्दी होती.

ऐतवडे या प्रमुख केंद्राचे व्यवस्थापन राजूकडे. बारबोट्याचे अन्यायी निर्णय फिरविल्याने तो संतापला. दरवडेखोरच तो. चोवीस वर्षे इंग्रजांना धाब्यावर बसवणारा तो. ही नवीन पोरेटोरे माझा निर्णय बदलून माझ्या माणसांना दुखावतात काय? काय त्यांची ही मजाल? त्याने डूक धरला. आपली जागा भूमिगतांनी घ्यावी व आपल्यावर मात करावी, हे त्याला कसे पसंत पडणार? तो बेफामपणे भूमिगतांच्या मागे हात धुवून लागला.

एक दिवस नागनाथ, किसन अहेर पहेलवान, दाजी पाटील आदि सहकाऱ्यांसहित ऐतवड्याला मिटींगला आला. त्या भागातील भूमिगत कार्यकर्त्यांच्या सल्लामसलतीची, कार्यातील अडी अडचणी व निर्माण झालेल्या समस्यांची चर्चा होऊन बैठक संपली.

बारबोट्याच्या खबऱ्यांनी त्याला खबर दिल्याप्रमाणे ज्या घरात बैठक भरली ते घर वेढून, दरवाजा फोडून त्यांनी घरात प्रवेश केला. पण भूमिगतांच्या रणनीतीप्रमाणे बैठक आटोपल्यावर दोघांशिवाय सर्वांनी घर सोडले. पांगलेले कार्यकर्ते निरनिराळ्या घरात जाऊन झोपले म्हणून ते वाचले. नाहीतर भीषण संघर्षात काय घडले असते कोण जाणे. सर्वच कार्यकर्त्यांचे मुडदे पडण्याचा प्रसंग आला होता. तो टळला.

त्या वाड्यात फक्त दोघे-पडवळचा बाबुराव कोकाटे व कर्नाटचा प्रताप पाटील या दोघांनी लढतीची शर्थ केली. गोळ्या घालून त्यांना बारबोट्याने ठार केले. दोघे हुतात्मा झाले. पण दुसऱ्याच दिवशी बारबोट्याचा उजवा हात 'शिवा' यास अष्ट्याजवळ (यशवंतरावांचे गाव अष्टे) मोटार अडवून बाहेर खेचून बळवंतराव विरनाळे पहिलवान (राजू पाटलाचे पती) यांनी गोळी घालून ठार केले. बदला चुकता केला.

या प्रसंगामुळे नागनाथ व त्याचे सहकारी संतापाने बेभान झाले. आमच्या वाटेला जातो काय? आमचा मुडदा पाडू बघतो काय? त्याचाच मुडदा मी पाडणार —नागनाथने पैजेचा विडा उचलला.

भूमिगतांचे व बारबोट्याचे युद्ध जुंपले. दरवडेखोरांची संघटना आणि भूमिगतांची संघटना यांच्यात अघोषित युद्धाला तोंड लागले.

काही झाले तरी भूमिगतांची संघटना ही जिवंत, जातिवंतांची, स्वातंत्र्यासाठी पेटलेल्या जनतेच्या पाठिंब्याची संघटना होती. त्यांचे हेरखातेही जातीवंत, जिवावर उदार असलेल्यांचे होते.

बारबाट्याला दोनदा कैचीत पकडला; पण तो तुरी देऊन निसटला.

भूमिगतांच्या दणक्यामुळे गावाचा आसरा त्याने सोडला. शेतांचा, जंगलांचा आसरा त्याने घेतला.

भूमिगतांच्या बिलंदर हेरखात्याने आज रात्री अमक्या शेताच्या खोपटात बारबोटे वस्तीला असल्याची बातमी दिल्याबरोबर सापळा रचून सपराला वेढा दिला. बारबोट्याने सपरामागील भित्त एकाच लाथेने उडवून तो धूम पळत सुटला.

चोहोबाजूंनी बॅट्यांचा प्रकाश-झोत जीव घेऊन पळणाऱ्या बारबोट्यावर पडल्याबरोबर रायफलचे चाप ओढले गेले. सूं S सूं SS करीत आलेल्या गोळ्यांतील एक दोन गोळ्या बसताच बारबोट्याने वर उसळी मारली नि तो धाडकन् जमिनीवर कोसळला.

बारा वर्षे इंग्रजांना दाद न देणारा कामेरी कोर्टाचा राजा रक्ताच्या थारोळ्यात उताणा पडला. भूमिगतांचा संपूर्ण कबजा त्याच्या राज्यावर, त्या भागावर प्रस्थापित झाला.

हनुमंताने रामलक्ष्मणाला खांद्यावर घेतले. ते लढले, विजयी झाले; त्याप्रमाणे भूमिगतांना जनतेने खांद्यावर घेतले. ते लढले आणि विजयी झाले.

बारबोट्याच्या निकालाच्या वार्तेने, वाघच गेला, आपल्या कोल्ह्या-लांडग्यांचे काय चालणार, म्हणून अनेकांनी शस्त्रे खाली ठेवली.

तरीही शिल्लक राहून वेडे चाळे करणाऱ्या इन्त्यागिन्या दरवडेखोरांचा निःपात करून बलिष्ठ सरकारवर कुरघोडी करून त्यांचेच दात त्यांच्याच घशात घालून क्रांति-मैदानातील काटेरी झाडे-झुडपे उपटून मैदान साफ केले.

कामेरी कोर्टाचा अनभिषिक्त राजा निकालात निघाल्याने त्याच्या २०/२५ खेड्यात ग्रामराज्याचा पत्री सरकारचा झेंडा नागनाथाने फडकावला.

(११) शाहीरांची कामगिरी

देशातले जुलमी सरकार असो की परकीय सरकार असो, त्यांच्या अन्यायाविरुद्ध, दडपशाहीविरुद्ध स्वातंत्र्याचा पहिला हुंकार येतो तो काव्यरूपात.

प्रथम वाचा स्फुरते. तीतून काव्य निर्माण होते. त्या काव्यातून जनमानसात फुटबॉलमध्ये हवा भरतो तशी स्वातंत्र्याची हवा भरली जाते. मग जनमानस कृतीकडे धावते.

शिव छत्रपतींच्या स्वराज्य स्थापनेच्या लढ्यात शाहीरांनी आपल्या पोवाड्यांनी जनमानस तयार करून पेटवले, सतत तेवत ठेवले.

स्वराज्य स्थापनेच्या कार्याला प्रज्वलित करते ते काव्यच.

त्यातून जनमानस धगधगायला लागते. इतके धगधगते की त्याचे स्फूर्लिंग जनमानसात तयार होतात. त्याचा भडका होतो पोवाडेकरांच्या तुणतुणे आणि डफावरील थापेने.

३० सालच्या सत्याग्रह मोहिमेतही —

‘टकली चला चला के—लेंगे स्वराज्य लेंगे.’

‘टकली हमारी तोफ बंदूक’ या काव्यानेच आमचा देश जागृह झाला.

मला आठवते, ३० सालच्या सत्याग्रह लढ्यात धुळ्याचे शाहीर मुचाटे, जळगावचे किणकिण्या आवाजाचे शाहीर कुळकर्णी, तुरुंगात गाठ पडलेले मालेगावचे शाहीर गोखले दाढीवाले यांच्या शाहिरीने आणि साने गुरुजींच्या काव्याने सारा खान्देश पेटवला होता. बालांपासून थोरापर्यंत, शेतकऱ्यांपासून मजुरांपर्यंत, शहरांपासून खेड्यांपर्यंत या पोवाडे-गाण्यांची कडवी जिभेवर नाचत होती.

धुळ्याच्या शाहीर मुचाटेंचे शाहिरी नमुने !

‘धनशेटी, शिंदा, सारडा-कुर्बान हुसेनी ।
कुर्बान करदी जान—हिंदुस्थान पर अपनी ॥’

आणि हा दुसरा नमुना

‘झाली प्रभात झाली—ऊठ ऊठ हिंद माली ।
स्वातंत्र्य देवता ती—घेऊन माळ हाती ।
वीरा तुला वराया—समरांगणी प्रकटली—
छावा तू शार्दूलाचा—डंका त्रिलोकी साचा
मग झोपलास कैसा—सिद्राम साथ घाली ॥’

तिसरा नमुना

‘सांगा कोण कोण लढणार?
तरुण हो कोण कोण लढणार?
स्वातंत्र्यास्तव लढले पूर्वज
सिंहासम अनिवार
बाप जयाचा समरी पडला
गाजविता तलवार—
पुत्र तयाचा म्हणूनि मग का,
मरणाला भिणार?’

चवथा नमुना असाही गमतीचा

‘अहो आम्ही येरवड्याला यमाचा दरबार पाहिला
जातासरशी आधी
मिळतो जेलमधी
दंडारामाचा प्रसाद चांगला ॥’

दंड्याचा प्रसाद मिळत असतांनाही जेलमध्ये घुसण्याची काय घाईगर्दी सुरू होती.

३२ सालच्या लढ्यात—

‘नही रखना, नही रखना—सरकार जालिम नही रखना !’ आणि ४२ च्या लढ्यात ‘हे हरामखोर सरकार—नाही जिवंत आम्ही ठेवणार’ या साने गुरुजींच्या गीताने सारा तरुण पेटून उठला होता.

खळ्या मळ्यात, डोंगर दऱ्यांत या गीताची धून वाजत होती.

पत्री सरकारची खरी भावना चेतवली पहिली चूड लावून अग्नि प्रदीप्त केला तो नाना पाटलांच्या संगतीत प्रचाराची धमाल उडवणाऱ्या पोवाडेकरांनीच. पत्री सरकार जसे सामान्यांचे होते, तसे त्याचे शाहीरही सामान्य खेड्यातलेच होते हे विशेष. त्या खेडवळ पोवाडेकरांनीच त्यांच्या तुणतुणे—डफावरच्या थापेने पारतंत्र्याला भडाग्नी दिला.

साताऱ्याच्या लढ्यात जनतेतूनच स्वयंस्फूर्तीने हे पोवाड्याचे पीक उभे राहिले, फोफावले. गवताच्या गंजीला चूड लावावी तशी ती गाणी जनमानसात पेटतच राहिली. जनमानसाला सातत्याने स्फूर्तिशक्तीचे इंधन देतच राहिली. या इंधनानेच लढा पुढे पुढे सरकत राहिला.

कुंडलचा बाल शाहीर शंकरराव निकम, त्याचा खंबीर पाठीराखा जोडीदार बहेबोरगावचा शाहीर भाऊ सवाशे, कुंडलचा शाम लाड, व गायकवाड हे खेड्यातलेच. ते खेड्यातील जनतेचे आगेवान तार्ईत

बनले. त्यांनी आपल्या स्वयंस्फूर्त पोवाड्यांनी जनता मंत्रमुग्ध केली होती. पत्री सरकारच्या प्रचाराच्या या शाहिरी हत्यारानेच जनता भरभक्कमपणाने उभी राहिली.

ग. दि. माडगूळकरांचेही त्यात योगदान होते. त्यांनी पोवाड्याला खासा डौल दिला होता.

९ ऑगस्ट उजाडला. नाना पाटलांनी कुंडलला आपल्या सर्व सवंगड्यांची बैठक घेऊन रणशिंग फुंकले. त्यांनी शाहीर निकम, भाऊ सवाशेंचा शाहिरी ताफा, सोबत जी. डी. लाड, नागनाथ या तरुण नेत्यांना घेऊन शेकडों गावोगावांत हजारोंच्या सभेचा धूमधडाका सुरू केला.

४० च्या लढ्यात वैयक्तिक सत्याग्रही म्हणून नाना पाटलांची निवड झाली. त्यांच्या निरोप सभेत बालशाहीर निकमने गीत गाईले. कसे ते पहा—

‘शांतीचे आम्ही सेवक, सांगू रोख ठोक ।
युद्धाला मदत नाही करणार, सत्तेसाठी प्राण नाही घेणार ।
रक्ताविना राज्य पदरी आणणार ।’

तोच शाहीर ४२चा संग्राम सुरू झाला त्यावेळच्या पहिल्याच सभेत गरजला—

‘हाकलून देऊ गोऱ्याला। हरामखोराला ।
नीच राजाला—घेऊ या राज्य परत आपुले ।
कायद्याचे भय आता कसले॥ जी S जी S’

पुढे त्याने सुरू केले—

‘एक पाऊल तुमच्या गावात ।
दुसरे तुरुंगात, तिसरे स्वर्गात ।
तमा नाही त्याची शाहीराला ॥
कोण कोण येतो मदतीला, वचन तेवढे द्यावे आम्हाला ।
राष्ट्राचा यज्ञ सुरू झाला ।
आहुती कोण कोण देतो तेवढे बोला॥ जी S जी S’

शाहीर निकमला बोरगावच्या भाऊ सवाशेंची साथ मिळाल्याने रगत अधिकच वाढली.

गावोगाव हजारोंच्या सभा. नुसताच जल्लोष. त्यात नानांची गावरान भाषा. उखाणे, छोट्या गमतीच्या गोष्टी यांची भर पडून अधिकच रंगत भरे. उड्या मारीतच शड्डू ठोकत नाना पाटील जनतेपुढे येत व ‘छत्रपती शिवाजी महाराज की जय’ ‘बोला, महात्मा गांधी की जय’ म्हणताच सभा, साथ देत गर्जनेत सुरू होई.

औंध संस्थानापासून शेणोली ते कुंडल, कोल्हापूर सरहद्दीवरचे आटपाडी, कऱ्हाड, तासगाव, वाळवा व सांगली तालुक्यातील शेकडो खेड्यांचा तुफान दौरा पेटवतच नाना पाटील निघाले.

अगदी सुरवातीच्या काळात दोन चार पोलीस येत. लोक त्यांना हुसकावून देत. जसजशी चळवळीची तीव्रता वाढली तसतसे पोलीसांचे वेढे सभेला पडू लागले. पण प्रचार कार्यात खंड पडला नाही. सभेला पोलीस वेढत. परंतु त्यांचा शिरकाव आत होऊ देत नसत. सभा संपली रे संपली की, बत्त्या विझवल्याच म्हणून समजा. अंधारात नाना पाटील पसार होते. असेही कित्येक प्रसंग झाले.

काळ सरकत चालला. सरकारही खवळत चालले. या सर्वांचे मूळ नाना पाटील. त्यांना जेरबंद करण्याचा विडाच सरकारने उचलला. नानांना भूमिगत ठेवल्याशिवाय गत्यंतर उरले नाही.

शाहीर पथक सावधानतेने कार्यक्रमांत गर्जू लागले —

‘नाना पाटील नाही एकला ।

त्याच्या दिमतीला, आज उभा ठेला ॥

मर्दाचा सारा सातारा प्रांत,

पोलादी संघटना लोकांत,

शेकड्यांनी शस्त्रसिद्धी हातांत ॥

पकडील कोण नानाला, आमच्या नेत्याला ।

बातमी देईल जो नीच इंग्रजास,

दिवा नाही ठेवणार त्याच्या वंशास जी । S जी S जी S ‘

म्हणून डफावर थाप पडे. लोक गर्जत, घोषणा देत, —‘नाना पाटील जिंदाबाद’ चा गदारोळ उठवित.

पुन्हा डफावर थाप देत शाहीर गर्जे —

‘लाथेने उडवा पाटीलकी, झेलू नका थुंकी ।

सोडूनी लायकी, तुम्ही तर राजे देशाचे ॥ ‘

असे म्हणून पुन्हा डफावर थाप देऊन शाहीर जरबेने म्हणे—

‘कोण पकडील क्रांतिविराला, नाना पाटलाला ॥

आमच्या नेत्याला ।

पकडील कोण वाऱ्याला ।

धरील कोण जळत्या आगीला ।

गवसणी कोण घालील आभाळाला ? ॥’

आणि शेवटी बजावे—

‘पकडील कोण वाऱ्याला। आमच्या नेत्याला ।
बातमी जो देऊल नीच इंग्रजांस ।
दिवा नाही ठेवणार त्यांच्या वंशास ॥ जी S जी S S ॥’

तरुण, शेतकरी, शेतमजूर सारे शाहीर जथ्याने भारून टाकीत. एका महान वातावरणाने आकार घेतला होता. पुरुषांच्या बरोबर स्त्रियाही प्रचंड संख्येने सभेला येत. शाहीर स्वतः ओव्या म्हणून त्यांनाही म्हणायला लावीत—

‘गांधी माझा सखा ग—ओवी त्याला गाईन ।
तुरुंगात जाऊन मी—स्वराज्य मिळविन ॥
जवाहर माझा बंधू ग—ओवी त्याला गाऊ या ।
उठा उठा पति राजा—स्वराज्य मिळवू या ॥
सुभाष माझा सखा ग—ओवी त्याला गाईन ।
राखी त्याला बांधून—वनवासी होईन ॥
नाना माझा भाऊ ग—ओवी त्याला गाऊ या ।
त्याच्या संगे लढता लढता—स्वराज्य मिळवू या ।’

शाहीर शेतकरी कामकऱ्यांना बोलायला लावी—

‘स्वराज्य मिळवायचं आवदा ग,
म्हणून कारभारणी सोडलाया धंदा’

गावपाटलांना बजावी—

‘काय पाटीलकीत मजा स्वराज्यात ।
राघू सोन्याच्या पिंजऱ्यात ठेवला ।
हिरा मोत्याचा घास त्याला घातला ।
रानवाऱ्यास कायमचा मुकला ।
भारत मातेचा परकार तसला ।’
इंग्रजांच्या लागू नका छंदा ।
सोडून द्या हो पाटीलकीचा धंदा ॥ जी S जी S जी S
तुम्ही म्हणाल पटतंय आम्हांला ॥
पोराबाळाला काय पोटाला ॥’

शाहीर कळवळून म्हणे — ‘अरे !अरे !’ लगेच गर्जे—

करून नका चिंता पोटाची ।
कोठारं भरलीत सरकारची ।
आणि खुशाल ती आता लुटायची ।’

अशी बंडाची हाक देत—डफावर थाप देत तरुणांना हाक देई—

‘क्रांतीची घे हाती मशाल, सोड आत रंगमहाल ।
रणचंडी भारतात, पटेल तू सारा प्रांत ।
अरे शिवाजीच्या मावळा, तू पेटव यशाची ज्वाला ।
ऊठ, ऊठ महाराष्ट्र सिंहा, हर हर महादेवाची कर गर्जना ॥
शिवरायाचा तू मराठा, झालास कसा थंडा ।
घेरे हाती दंडा, इंग्रजशाही ठोकाया ।
सोड मरणाची भीती, घे आता हाती, क्रांतीची मशाल ।’

चळवळ पुढे सरकली. नाना पाटलांना गारद करण्यासाठी जंग जंग पछाडूनही, चोहोबाजूंनी रान पेटवूनही सरकारला यश आले नाहीच. जनतारूपी शिवरायाचा हात माथी असताना कोण त्यांना पकडू शकणार? उलट पत्री सरकारची स्थापना करण्याची मजल त्यांनी गाठली, ग्रामराज्य, स्वराज्य अवतरू लागले. ग्रामराज्याची वाटचाल सुरू झाली. आणि ५/५ मैलांवर पोलीसांच्या छावण्या पडल्या असूनही हजारोंच्या जाहीर सभेत अगदी उघड उघड शाहिरीताना झडू लागल्या—

‘अधिकार दिला पंचाला—कोर्टाचा निकाल लागला ।
गांवगुंड बसे कोपऱ्याला—गोर गरीब सुखी जाहला ।
दहशती बसली फितुराला नि दरवडेखोराला, सावकाराला ।
गावा गावात न्याय लागला ।
गुन्हागार भिऊ लागला—धडकी भरली अधिकाऱ्याला ।
शिक्षा दिली गुन्हेगाराला—नाना पाटील जाई गावाला ।
बोलावून सांगे गावाला—भिऊ नका गोऱ्या सायेबाला ।
गांधी राज्य आले गावाला—हात लावील कोम अबलेला ।
फाशीची शिक्षा तयाला—जिल्हा सारा आनंदला ।
द्या आशिर्वाद पत्री सरकारला ।
पत्री सरकारचा जय बोला ।’

शंकरराव निकम पत्री सरकारचा प्रचार मंत्री झाला आणि भाऊ सवाशे उपप्रचार मंत्री. शाहीर निकम अनवधानाने कऱ्हाडला पकडला गेल्यावर भाऊ सवाशेंनी त्याची जागा घेतली. साथीला कुंडलचा शाम लाड, गुलाब गायकवाड होतेच.

शाहीरांच्या रोमा रोमात वीज संचारावी तसा जनतेच्या रोम रोमांत चैतन्य संचारवणारा एका स्फूर्तिदायी पोवाड्याची ही एक झलक.

हुतात्म्यांचा दरबार

माय माऊली भारतमाते,
घे पहिला मुजरा ।

अनुक्रमणिका

स्वातंत्र्याचा उमदा शाहीर,
आला दरबारा ॥१॥
घडण कराया स्वातंत्र्याची,
स्वर्गी जे गेले ।
वीर हुतात्मे दरबारी तव,
मानाने बसले ॥२॥
सशस्त्र क्रांती ध्वजा जयाची,
त्रिखंडात फडके ।
स्वतंत्रते तव बाळ लाडके,
वीरमणी फडके ॥३॥
एक हुतात्मा बळी दोन परि,
पाडियले समरा ।
क्रांतीदेवीचा थोर पुजारी,
मदनलाल धिंगरा ॥४॥
गणेशखिंडी मधी घेऊनी
वेश सावजाचा ।
चाफेकर हे खून योजिती,
रॅड साहेबाचा ॥५॥
सानवयाने थोर वृत्तीने,
शौर्याचे सिंधू ।
लवांकुशा परि वंद्य आम्हाला,
कान्हेरे बंधु ॥६॥
नाट्यगृहा मधी सशस्त्रतेचा,
फाडूनिया पडदा ।
या वीरांनी आडवा केला,
जॅक्सनचा मुडदा ॥७॥
अचाट शस्त्रे विरुद्ध फुंकून,
बंडाचे शिंग ।
फासावरती होती चिरंजीव,
वीर भगतसिंग ॥८॥
मरणावरती स्वार होवूनी,
जाई सुखे नैव ।
हौतात्म्याचे सौख्य लुटितो,
मरणे सुखदेव ॥९॥
क्रांतिकारका गुरु शोभतील,
राजगुरु नित्य ।
काळ्या पाण्यावरी डांबले
बटूकेश्वर दत्त ॥१०॥
सोलापूरच्या अत्याचारा,

थोपविण्यासाठी ।
न्यायाकरता तोंड उघडिता,
पडले धनशेट्टी ॥११॥
इतिहासिही पूर्वज ज्यांचे,
राष्ट्राचे बंदे ।
सहज घालीती मिठी मरणांला,
बहादुर ते शिंदे ॥१२॥
छाती काढून बिलगे मरणा,
देशभक्त करडा ।
मल्लापांचे संगे स्वर्गी,
गेले की सारडा ॥१३॥
फर्ज वतनका अदा करने।
मारा तु मौत को ।
कुर्बान किया है जान हुसेन तू
कुर्नीसात तुझको ॥१४॥
जालियनवाला बागेमधला,
तो अत्याचार ।
स्मरणी ठेवून सूड घ्यावया,
टपला जो वीर ॥१५॥
दोन तपांनी डाव साधला,
ओडवायर मेला ।
माखून त्याला मरता मरता,
अउधमसिंग हसला ॥१६॥
भले बहादुर हीच रीत रे
गनिमी काव्याची ।
तुझ्या यशावर कवी गुंफतो,
शतके काव्याची ॥१७॥
मृतवीरांनो तुमची स्फुर्ती,
सचाखून अंगी ।
आजमितीला तरुण रंगले,
पुनरपी रणरंगी ॥१८॥
बेचाळीसची क्रांति राहील,
अमर इतिहासी।
प्राणपणाने लढले लाखो
प्यासी उपवासी ॥१९॥
बेचाळीसच्या लढ्यात मरूनी,
अमरपदी गेले ।
या ते तुम्ही वीर मर्द हो,
दरबारी सगळे ॥२०॥

या दरबारी जागा तुमच्या,
खास राखियेल्या।
तुमच्या पायी पाय घड्या या,
प्राणाच्या केल्या ॥२१॥
वंदे मातरम्—वंद मातरम्,
झाली ललकारी ।
बेचाळीसचे विजयी योध्ये,
आले दरबारी ॥२२॥
निगा रखो महाराज तुम,
आदबसे उठना ।
हेमूकलानी आला मिरवीत,
क्रांतीचा बाणा ॥२३॥
सैन्य शिबंदी घेऊन आले,
आले कोतवाल ।
खाली करारे नजरा आपुल्या,
डोळे दिपतील ॥२४॥
नोकरशाही परी गिरविते,
हिजड्यांची नीती ।
बेसावधपणे या विरांना,
ठार कुणी करती ॥२५॥
हाय हाय जरी, आले त्याना,
बेसावध मरण ।
त्यांच्या मरणे सावध होवू,
आपण सारे जण ॥२६॥
नीच अशा या सरकारला,
ठेचून मारावा ।
कपट नितीचा काटा कपटे,
खुशाल काढावा ॥२७॥
सोडून आम्हा गेले जरी का,
कोतवाल काल ।
आज तयांच्या, नावे उठतील,
लाख कोतवाल ॥२८॥
करविरांचे वीर आले हे,
लुंगय्या स्वामी ।
स्वातंत्र्याची मेढ रोवीता,
आल जे कामी ॥२९॥
स्वातंत्र्याच्या मार्गी टाकीले,
पाऊल शिवबांनी ।
कल्याण खजिना मार्गाहुनी,

आणविला लुट्टनी ॥३०॥
सत्यासाठी नित्य लुटावा,
सत्तेचा पैसा
शिवरायांनी घालून दिधला,
धडाच हा ऐसा ॥३१॥
गारगोटीचा खजीना लुटता,
सापडले वीर ।
गारगोटीच्या पायी हरपले,
हिरे कोहिनूर ॥३२॥
मानाचे द्या पान विडे या,
वीर वारक्यांना ।
या विरांना पाहून श्रोते,
वाकवाच माना ॥३३॥
सिंधूत घेऊ करुनी बिंदू,
बिंदू आत्मार्पण ।
कोल्हापूरचा धन्य बळी तो
बिंदू नारायण ॥३४॥
कुस्ती खेळता सरकारासी,
परशुराम पडला ।
वडूज गावचा खूनी आखाडा,
त्याने गाजीवला ॥३५॥
मायभूमिचा लाल लाडका,
पंढ्याहि गेला ।
विष्णु बारबटे हाय आमुचा,
आजून कुठे दडला ॥३६॥
इस्लामपूरचे दोन फरारी,
चुकवूनी सरकारा ।
पृथ्वी सोडून देव लोकी ते,
करती पोबारा ॥३७॥
स्वर्ग लोकीचे वीर फरारी,
इथे सर्व जमले ।
शाहीरांच्या रसवंतीला,
म्हणून स्फुरण चढले ॥३८॥
मृत वीरांना करा मंडळी,
लक्षवार नमने ।
कान करुनी जीवाचे मग
ऐका ही कवने ॥३९॥

कवी : ग. दि. माडगुळकर

शाहीर : निकम, शाहीर साजिंदे, भाऊसाहेब सवाशे.

चूल सतत धगधगती ठेवण्यासाठी अग्नी प्रज्वलित ठेवावा लागतो. शाहिरांनी शेवटपर्यंत देशभक्तीचा अग्नी प्रज्वलित ठेऊन पत्री सरकारच्या उभारणीत अनमोल योगदान केले.

(१२) जगावेगळा लग्न-सोहळा

तुफान सेना संघटित करणाऱ्या आमच्या दौऱ्यात एका अपूर्वाईच्या गोष्टीचे मला नवल वाटले. कित्येक गावांच्या मुलींच्या पालकांनी जी. डी. बापू पुढे लग्नाचा प्रस्ताव मांडला. ते पाहून मी तर आश्चर्यचकितच होत असे. ह्या वेडपटपणाचे मला हसू फुटत असे.

बहे बोरगावला आम्ही आलो. तुफान सैनिकांची तपासणी, कवायती, शर्यती, लाठी, भालाफेक, कुस्त्यांची दंगल आटोपून, बौद्धिक पार पाडून गावात भूमिगत संघटनेचा आधार नामदेव बापू यांच्याकडे विचार विनिमयासाठी गेलो. विचार विनिमय आटोपला. नामदेव बापूंनी आपली भाचीच आमच्यापुढे उभी केली—'ही माझी भाची विजया. तुम्हाला द्यावी,' असा प्रस्ताव त्यांनी जी. डी. बापूंपुढे मांडला. मी तर अवाकच झालो.

जीवन-मरणाच्या संग्रामात आम्ही ! असला प्रस्ताव सातारकरच करू जाणे !

अरे बाप रे ! खान्देशातले माझे लग्न प्रकरण आठवले. मी काँग्रेसचा चळवळ्या, तुरुंगाच्या वाऱ्या केलेल्या, अशा सड्या फटिंगाला आपली मुलगी देण्याच्या माझे सासरे साकोऱ्याचे वामनरावांच्या निश्चयाला घरातील वडिलधाऱ्यांनी, घरातील सर्व कर्त्यांनी व सर्व आप्त स्वकीयांनी कडाडून विरोध केला होता. इतकेच नव्हे तर हमरीतुमरीवर प्रकरण येऊन दुसऱ्या स्थळाचाही घोळ नातेवाईकांनी चालवला होता.

सातारचा हा मामला म्हणजे तलवारीशीच लग्न लावण्याचा शिवरायांच्या परंपरेचे प्रतीक वाटले.

बापू म्हणाला, 'ठीक आहे ! माझ्या बहिणीकडे-म्हणजे लीलाताईकडे तिला पाठवा. तिच्या सहवासात तिला धडे घेऊ द्या. तिने परीक्षा घेऊन संमती दिली तर लग्न पक्के समजा.

विजया आली. लीलाताईंच्या बरोबर भूमिगतांच्या कार्यक्रमात, स्त्री-तुफान सैनिकांच्या बरोबर भाग घेऊ लागली. खांद्यावर बंदूक घेऊन भयाण रात्री, चिखल तुडवित ५ मैलांवरील कार्यक्रमांतही तिची परीक्षा झाली. तिचा या कामातील रस, उत्साह व धाडसाची खात्री झाल्यावर लीलाताईंनी संमती जाहीर केली. विवाह ठरला.

तुफान सैनिकांच्या परीक्षेची वेळ होतीच. शिवाय आपल्या संघटनेचा आवाका, संघटनेची ताकदही त्यांच्या दृष्टीपथात येण्याची आवश्यकताही होती. मुहूर्त धरला.

कुंडलला, जिथे तुफान सैनिक प्रशिक्षण शिबीर भरत असे. त्यापुढील भव्य पटांगणात रात्री १० च्या आत एकेका गावच्या तुफान सैनिकांच्या तुकड्या अशा २०/२५ गावांचे हजारो तुफान सैनिक शिस्तीने, आपापल्या शस्त्र संभारासह धावत पळत जमले. तरुण, शेतकरी, शेतमजूर, तसेच काही मिसरुडही न फुटलेली मुले व म्हातारेही त्यांत.

कुंडल हे औंध संस्थानचे गाव. तिथल्या पोलीस हेडक्वार्टरच्या दिमतीला इंग्रजांच्या पोलीस व्हॅनसहित ५० पोलीसांचा ताफा गावच्या एका टोकाला आणि गावच्या दुसऱ्या टोकाच्या चौकात तिरंगी निशाणांनी सजवलेले स्टेज. बत्त्या टांगलेल्या. स्टेजभोवती हजारो तुफान सैनिक. कणी बंदूक, कुणी तलवार, कुणी भाले, कुणी कुऱ्हाडी, कुणी परशू घेतलेले. शिस्तीने रांगा करून खडे. त्यांच्या मागे हजारोंचा उसळता जनसागर जमलेला.

मंचच्या दोन्ही बाजूला दोन बंदूकधारी कप्तान. स्टेजवर मध्ये बापू लाड व विजया. त्यांच्या एका बाजूला मी व विजयाच्या बाजूला लीलाताई. स्टेजसमोर दोन्ही कोपऱ्यावर तीन लहानसे चबुतरे. एकावर वरिष्ठ कप्तान राम लाड, दुसऱ्या चबुतऱ्यावर तुफान सैनिकांचा उंचापुरा धिप्पाड जसा इंग्रजांचा डी. एस. पी. गिल्डर तसा आमचाही हा नारायण सकपाळ तसाच उंचापुरा, बांबवडे, ता. तासगावचा भक्कम बांध्याचा आमचाही गिल्डर. तिसऱ्यावर रामभाऊ लुपणे, सेवादल प्रमुख हातात नाकासमोर नंग्या तलवारी घेऊन खडे.

रामने हुःशार म्हणताच सैनिकांचे पाय पवित्र्यात घेण्याचा आवाज झाला. नंतर विलक्षण शांतता पसरली.

मी तुफान सैनिक गीत सुरू केले—

‘तुफान है हम, तुफान है हम—तुफान ॥
हम किसिसे नही डरेंगे
हम किसीसे नही हटेंगे। तुफान है हम ॥
क्रांती हमारा नारा है, क्रांतीके हम सैनिक है ।
जो क्रांतीको छूएगा, आगमे जल जायेगा ।
—तुफान है हम, तुफान ॥
जान हमारी कुर्बान है—
फर्जद क्रांती के हम है ।
जो हमसे टकरायेगा—
मिट्टीमें मिल जायेगा ।
—तुफान है हम, तुफान ॥’

गीत संपले.

मी अंगठ्यावर तलवारीची धार फिरविली. रक्ताच्या धारेचा टिळा वधुवरांना लावला. नंतर लीलाने, नंतर राम लाड, नंतर गिल्डरने रक्ताचे टिळे लावले. त्यानंतर ग्रुप कप्तानांनी व प्रत्येक गावच्या तुफान सैनिकांच्या कप्तानांनी रक्त टिळे लावले.

‘सलामी दो’—राम लाडने हुकूम दिल्याबरोबर बंदुकीची टोके वर झाली. बंदुकी कडाडल्या. रणभेऱ्या, तुताऱ्या, शिंगाचा एकच नाद घुमला. अस्मान भेदणारा. नाद विरतो न विरतो तोच ‘हुःशार, चल दो !’ रामने म्हटल्याबरोबर त्याही विझल्या. पाच, दहा मिनिटांत चौक खाली होऊन गाढ शांतात. सर्व गिडीगप्प.

आता होते ! आता नाहीत. कुठून आले? कुठे गेले?

असा हा देव दुर्लभ सोहळा. कधी झाला नाही. कधी होणार नाही.

ज्येष्ठ नेते अच्युतरावांनी या मेळाल्याला येऊन आमचे क्रांतिकार्य पहावे म्हणून आवर्जून आमंत्रण दिले होते. त्यांनीही हजर होण्याचे आश्वासले होते. पण भूमिगतांचा मार्ग कधी निष्कलंक असतो का? ते येऊ शकले नाहीत म्हणून त्यांचे प्रतिनिधीमंडळ दाखल झाले होते. भारतीय भूमिगत संघटनेचे सरचिटणीस श्री. भाऊसाहेब नेवाळकर, ‘नवशक्ती’चे संपादक प्रभाकर पाध्ये व आणखी एक दोन वर्तमानपत्रकारही या सोहळ्यात सहभागी होते.

अखिल भारतीय भूमिगत संघटनेचे लोक अगदी प्रथम दर्शनीच अवाक झाले. चकितच नव्हे तर थक्क होऊन भारावून गेले. ‘स्वप्नातही असे दर्शन अपेक्षिते नव्हते’ एवढे गावात पोलीस आणि असा आगळा वेगळा लग्न-सोहळा? आश्चर्य ! आश्चर्य ! त्यांचे उद्गार.

(१३) असेही धाडस !

एक तालुक्याचे गाव. तिथला रावबहादूर. जमीनदार राजघराण्याशी रिश्तेदार संबंधित—सरकारचा लाडका.

एवढे वातावरण बदलले तरी त्याची पुंडाई सुरूच. त्याचा मद यत्किंचितही कमी झाला नाही. आमच्या कुंडल आटपाटी येण्याजाण्याच्या मार्गावरील तो गाव. त्याने अनेक भूमिगतांना पकडून त्यांचा अनन्वित छळ केलेला. त्याचा प्रसाद अनेक अनामिक भूमिगत पुत्रांना मिळाला होता.

सरकारचे बडे प्रस्थ. त्याला हात कसा लावायचा? त्याला हात दाखविण्याइतकी संघटनेची तोपर्यंत कुवत नव्हती. म्हणून होईल तेवढे बचावाचे धोरण ठेवले होते. शक्य तितके टाळून निमूटपणे सहन करीत होतो.

आता परिस्थिती बदलली होती. बरेचसे तुफान सैनिक शस्त्रधारीही झाले होते. त्यात अव्वल दर्जाचे फौजी सैनिकही होते.

त्या भागातील पंचक्रोशीत तुफान सैनिकांनाही धाडसाच्या कसोटीच्या धारेवर धरण्याची वेळ आली होती. त्या विचारात असतानाच नेमका याचवेळी आमचा एक निष्ठावान हेर तुफान सैनिक त्याच्या हाती लागला. छडीने बेदम मारहाण झाली. लाथा-बुक्क्यांचा नेहमीचा प्रसाद त्याला मिळाला. दंड्याने त्याला बुलकून काढले. तरीही तो कबूल होईना, म्हणून बांधून घातले. ओल्या दोराचा मारही दिला. पण त्याने अवाक्षरही तोंडावाटे काढले नाही. प्रातर्विधीला त्याला नेत असताना त्याने धूम ठोकली. तो धावत पळत निसटून आला.

ही वार्ता कळली मात्र. आतापर्यंतच्या संयमाचा कडेलोट झाला.

ठरले ! ८ दिवस तयारीत घालवले. कचेरीची, वाड्याची, वाड्याभोवतालच्या जागेची, संपूर्ण गावात पेरलेल्या हेरांच्या मार्फत अद्यावत् माहिती मिळाली. अनेक हेर वाड्याच्या आसपासच्या घरांत पेरले गेले. व योजना आखली. पंचक्रोशीतील १५ गावांच्या तुफान कप्तानांची व ग्रुप कॅप्टन गिल्डरशी सल्ला मसलत आटोपली.

हुकुम देण्यात आला. सकाळी एका गावाचा कप्तान धावत पळत निघाला. निरोप दिला दुसऱ्या गावच्या कप्तानाला. त्याने तिसऱ्या गावच्या कप्तानाला. १५ गावांना संदेश पोचला. संदेशाप्रमाणे ठरलेल्या डोंगराच्या पायथ्याशी आपापल्या हत्यारानिशी १५० सैनिक ७ वाजेपर्यंत जमले. गटागटाला सर्व कामे नेमण्यात आली. पोलीस कचेरीभीवती कडे करणाऱ्यांना सक्त ताकीद देण्यात आली.

शिवशाहीत शिवाजी महाराजांच्या राज्यारोहणाच्या दीड कोटी रुपयांच्या खर्चाची भरपाई करण्यासाठी शिवरायांनी बहादूर गडातील मोंगलांचा कोटीचा खजिना लुटण्याची मसलत झाली होती. नेताजी पालकर हजाराची फौज घेऊन गेला. प्रचंड मोगल सैन्यावर लांबूनच हल्ल्याची हूल उठवली. बहादूर आपल्या सैन्यानिशी धावला. मराठ्यांची फौज पळत सुटली तसा बहादूरखानही त्यांच्या मागे धावू लागला. इकडे दुसऱ्या बाजूने शिवाजी महाराजांनी बहादूर गडाचा कोटी कोटीचा खजिना—शेकडों घोडे लुटून पोबारा केला. तसाच गनिमी कावा इथेही आखला. कचेरी वेढणाऱ्यांनी पोलीस ठाणे जागे झालेच तर, लांबून एक दोन बार काढून पळत सुटायचे म्हणजे सारे पोलीस त्यांच्या पाठीमागे धावत जाऊन कार्यक्रम निर्विघ्नपणे आटोपता येईल. जर पोलीस जागे झाले तरच फक्त ही चाल धरायची. एरव्ही हूं की चूं न करता दबा धरून बसायची पूर्ण जाणीव दिली.

गावातील चौकाचौकात सैनिक तैनात झाले. यदा कदाचित् पोलीस गावात आलेच तर त्यांना कार्यक्रम आटोपेपर्यंत अडवून धरण्यासाठी.

प्रचंड वाडा, लहानसा किल्लाच. वाड्याला कसलीच जाग येऊ नये म्हणून गल्ली बोळांतील घरांत सैनिक विखुरलेले. वाड्याच्या देवडीवर बंदूकधारी पहारेकरी. इषारा होताच रात्री १०/१०॥ वाजता दिंडी दरवाजा बंद होण्यापूर्वीच सर्व सैनिक घोडदौडीने वाड्यात घुसले.

पुढच्या दोघांनी पहारेकऱ्यावर झेप घालून त्याला आवळून तोंडात बोळा कोंबला. दुसऱ्या दोघांनी त्या बरोबर त्याची बंदूक हिसकावून ताब्यात घेतली. त्यांचीच बंदूक घेतलेले दोन तुफान सैनिक दरवाजाला आतून अडणा घालून तैनात करण्यात आले. बाकी सैनिक वाड्यात धावले. व राव बहादूरांची

बंदूक त्यांनी ताब्यात घेतली. व वाड्याचा मागील दरवाजा उघडून तिथे असलेले सैनिकही वाड्यात भराभर घुसले. व तेही दार आतून बंद केले.

जेवणाची ती वेळ होती. रावबहादूरला धोका जाणवल्याबरोबर तो इकडे तिकडे धावू लागला. त्याची बंदूक अगोदरच सैनिकांनी ताब्यात घेतल्याने हताश होऊन कुठेच थारा घेणे अशक्य झाल्याने वाड्याच्या मागील घोडे, बैल असलेल्या ढोर-कोठ्याच्या गव्हाणीत चाऱ्याच्या आत लपला. मागील दारच्या सैनिकांना खुसखुस जाणवली. सैनिकांनी ढोर कोठ्याकडे धाव घेतली. इकडे-तिकडे पाहिले, तो गव्हाणीत हालचाल वाटली. बघतात तो सावज रावबहादूर. सैनिकांनी त्याच्यावर झडप घालून जाम केले. दिवाणखान्यात आणले.

रावबहादुरीण आग्यावेताळ झाली. पण तिने सावरले. भूमिगतांच्या नायकापुढे जमिनीवर हात जोडून विनवले. 'माझ्या कारभाऱ्याची चूक झाली. हे मला मंजूर आहे. हात जोडून सांगते, जो गुन्हा त्यांनी केला असेल, त्याचे प्रायश्चित्त घ्यायला मी तयार आहे. माझ्या मालकाच्या चुकीची ही घ्या भरपाई.' म्हणून अंगावरील दागिने तिने भराभर नायकापुढे फेकले.

नेता म्हणाला- 'बाईसाहेब. आम्ही काही चोर दरवडेखोर नाही. आम्हाला तुमच्या सोन्यानाण्याशी काय देणे घेणे? या तुमच्या माणसाने सतत ३ वर्षांपासून आमच्या कार्यकर्त्यांचा छळ केला. तो आम्ही सहन किती करायचा? नुकतेच आमच्या माणसाला बेदम झोडपले. काय होता त्याचा गुन्हा?

'तुमचे पूर्वज स्वराज्यासाठी लढले. आम्हीही तेच करतो आहोत. कधी आम्ही वाकड्या नजरेने तुमच्या वाड्याकडे पाहिले का?'

बाई चाणाक्ष ! तिने तिजोऱ्या उघडल्या. सोन्या नाण्याचा ढीग केला. म्हणाली, 'घ्या हे सारे ! गुन्हाची भरपाई म्हणून. पण माझ्या घरधऱ्याला सोडा. आमची अब्रू घेऊ नका. मी तुमची बहीणच समजा.' ती कळवळली. 'बहिणीला विधवा करू नका हो !' म्हणत तिचा हंबरडाच फुटला.

'बाई, हे तुमचे सोने नाणे आम्हाला नको. सोने, नाणे लुटणारे चोर, दरवडेखोर आम्हाला समजू नका. स्वराज्याच्या मार्गात आड येणाऱ्यांना आम्ही निखंदून काढणार. पण एकच आश्वासन देतो. तुमच्या या हरामखोर नवऱ्याला आम्ही ठार मारणार नाही. त्यात समाधान माना.' असे म्हणून 'उचला या हरामखोराला.' हुकूम दिल्याबरोबर वाड्याच्या मागील दरवाजाने ठरल्या ठिकाणी रावबहादुराला नेले. सारे सैनिकही सुखरूप परतले. फक्त गुप्तहेर गावातच आश्रयाच्या घराघरांत राहीले.

ज्याला रावबहादूराने नुकतेच मारले होते, त्याला हुकूम झाला. 'लगाव लंगडी पत्री, अशी की सहा महिने पायांत पू होऊन याला चालता येऊ नये.' लंगडी पत्री ठोकून हुकूमाची अंमलबजावणी झाली. वाड्यांतील दोन बंदुकांसहित पहाटेपूर्वीच सारे तुफान आपापल्या गावाला जाऊन त्यांच्या शेतकामाला जुंपलेही !

तुफान निघून गेल्यावर घंटा-अर्धाघंट्याने पोलीसांना खबर मिळताच त्यांनी धावपळच धावपळ केली. पण तुफानवाऱ्याला धरण्याचा त्यांचा आवाका होताच कुठे? पाखरे उडून गेली होती !

साताऱ्याला वर्दी पोचली. सरकारच्या प्रखर समर्थक धुळीला मिळाल्याची बातमी ऐकून सारे हादरून गेले.

कलेक्टर, डी.एस.पी, सारे अधिकारी धावत पळत आले. वाड्याच्या दिवाणखान्यात जमले. म्हणाले—

‘तुम्ही नावे सांगा ! त्यांच्यावर खटले भरू ! सापडले तर गोळ्यांनी उडवून देऊ.’

पडदानशीन खानदान राजघराण्याशी संबंधित रावबहादुरीणबाई, कधी अधिकाऱ्यांसमोर न येणारी, वाघासारखी दिवाणखान्यात घुसली. पदर सावरीत उसळून म्हणाली, ‘आम्हाला खटलाबिटला काही करायचा नाही. नाव, गाव कुणाचे घ्यायचे नाही. एवढा पोलीसांचा ताफा आमचे संरक्षण करू शकला नाही. तुमचा एवढा कडेकोट बंदोबस्त असतानाही एवढे रामायण घडले.

‘माझ्या पतीचा जीव वाचला हेच आमचे भाग्य. तुमच्यात ताकद असती तर हे कशाला घडले असते? तुमची हार झाली. अशांवर विसंबून राहून आमचे वाटोळे करून घेण्याची आमची मुळीच इच्छा नाही.

‘नाव, गाव सांगितले तर त्यांना ते कळणारच. ते खुशाल दिवसासुद्धा गोळ्या घालून माझ्या पतीला मारतील. तुमच्याकडून काय होणार आहे त्याचे वाकडे ते दिसलेच आहे.’ एवढे म्हणता म्हणताच तिच्या डोळ्यांतून अश्रू वाहू लागले.

दीनवाणे कलेक्टर, डी. एस. पी. थोबाडीत बसल्याप्रमाणे अवाक होऊन बाईच्या तोंडाकडे पहातच राहिले. हैराण झालेल्या त्यांनाच समजवायची पाळी आली. ते बाईची समजूत काय डोंबल्याची घालणार? हात हलवीत त्यांना परतावे लागले.

त्यांचा एक वाघ गारद झाला होता. त्यांच्या भरंवशाचा माणूस त्यांच्या साखळीतून अलग झाला होता. अगदी कायमचाच.

भूमिगतांच्या भिंतीभिंतीला असलेल्या कानांनी झालेल्या वृत्तान्त जसाच्या तसा कुंडलला, पत्रीसरकारच्या राजधानीत पोचवला.

त्या समाधानांत बाईंना धन्यवादाचे पत्र लिहिले-

‘बाईसाहेब,

दुसऱ्या दिवशी जिल्हाधिकाऱ्यांना तुम्ही दिलेल्या तडफेच्या उत्तराचे वृत्त कानी आल्याने आम्ही आपल्यावर निहायत खूष आहोत. त्याने तुमचे आमचे अजोड नाते जोडले गेले, असे आम्ही मानतो.

तुम्ही आता आमच्या पाठराखीण खऱ्याखऱ्या बहीण झाल्या आहात. तुमची अनुज्ञा असेल तर बहिणीची राखी बांधायला आम्ही जरूर येऊ.

आमच्या दिलेल्या शिक्षेने तुम्ही व्यथित झाला आहात. पण बाईसाहेब, हे करण्यात आमचा काही स्वार्थ होता का? तसे असते तर तुमचे लाखो रुपयांचे सोनेनाणेही घेता आले नसते का?

स्वराज्याचे कंकण आम्ही हाती बांधले आहे. त्या कंकणाची आम्हाला आण आहे.

आपल्या शिवछत्रपतींनी मोऱ्यांना काय शिक्षा दिली? त्याची का त्यांना हौस होती? पण स्वराज्याचे कंकण त्यांनी हाती बांधले होते ना? तसेच आम्ही त्यांचे पाईकही.

शपथपूर्वक सांगतो, त्यात आम्हाला कसलेही सुख नाही. पण स्वातंत्र्याच्या आड येणाऱ्यांना द्यायला आमच्याजवळ दुसरे काही नाही ना?

रावबहादुरांबद्दल आमच्या मनांत कसलाही आकस वा वैरभाव नाही, हे शपथपूर्वक आम्ही सांगतो.

बहिणीने केव्हाही हुकूम करावा. आम्ही धावत सेवेला हजर होऊ.

बहिणीच्या क्षमेचा अपेक्षित,
-भाऊ'

भावांना एक बहिण मिळाली. एका समर्थ घरात पत्री सरकारचा दीप पाजळला गेला.

भावाने बहिणीला नव्हे तर बहिणीने भावाला किती ओवाळणी, कितीदा, किती घातली ते आम्हाला विचारू नका. आम्ही ते सांगणार नाही !'

(१४) किलबिल

जी. डी. बापूंच्या लग्नाचा बार उडाला. त्याने पोलीसांची वावटळ उठली.

त्यांची अटकळ अशी की, मी व लीला लग्नाला हजर असल्याचे जाहीरच होते. पण मोठा मासा नाना पाटील, निश्चितच हजर असतील; या तिघांना पकडण्याची हीच संधी साधावी म्हणून आमच्या ध्यानी, मनी, स्वप्नी नसतानाही हजारो पोलीसांनी कुंडल गाव वेढले.

क्रांतिसिंह नाना पाटील हे पत्री सरकारचे आराध्य दैवतच होते. हे दैवत कोणत्याही परिस्थितीत सरकारच्या हाती पडता उपयोगी नाही, म्हणून त्यांना कसोशीने जपत होतो. सरकारचा सारा आटापिटा त्यांना गारद करण्याचा. आमचा आटापिटा त्यांच्या संरक्षणाचा. नानांना अशा प्रसंगी आणण्याचा वेडेपणा कसा करू? हे पोलीसांच्या टाळक्यात कसे येणार?

मी कसे निसटायचे? लीलालाही बाहेर कसे काढायचे? घराघरात झडत्या सुरू झालेल्या.

मी सरळ घराबाहेर पडलो. अंगणातल्या गुरांच्या गोठ्याचा शेणगोठा सुरू केला. फाटका सदरा, फाटकाच पटका, हातात झाडू हात शेणाने माखलेले. झाडू मारण्याचा सपाटा चाललेला. पोलीस आले. माझ्याकडे बघितले. हा कामाचा गडी म्हणून माझी वास्तपुस्तही न करता घरात घुसले व घरातील बाया माणसांना घेऊन गेले.

मी शेणाची पाटी उचलली नि तसाच गावाबाहेरील उकीरड्यावर जाऊन सुंबाळ्या केला. गावा शेजारच्या गोपाळच्या मळ्यात कुन्हाडीने लाकडे फोडायच्या उद्योगाला लागलो. त्याच आंब्याच्या झाडाखाली, जिथे मी बंदुकीचा सराव केला होता.

लीलालाही नऊवारी इरकलीची साडी, नाकात नथ, कपाळावर मोठे कपाळभर कुंकू (गोल), कोपराखाली येणारी इरकली खणाची चोळी, कडेवर मूल, हातात शेरडी, डोक्यावर घुंगट काढलेला पदर, त्यावर न्याहारीची पाटी- अशा वेषांत पोलीसांच्या वेढ्यातून न अडवता बाहेर पडली. फर्लांगभर असलेल्या मळ्यात आली. बैलगाडी तयारच होती. पत्री सरकारच्या कक्षेच्या बाहेरील लांबच्या गावाला भरधाव वेगाने गाडी निघाली.

दुसऱ्या की तिसऱ्या दिवशी, गोपाळच्या मळ्यांत पांडू दत्त म्हणून माझ्यासमोर उभा.

‘चला मामा !’ पांडूने म्हणताच फाटक्या अवताराने चालू लागलो.

‘पांडू, कुठे जायचे रे?’ मी छेड छेड केली. पांडू एक नाही, दोन नाही. तो पुढे मी मागे. पांडू मुकाटच. अनेक गावांना वळसा घालून चालतच राहिलो.

एक मोठे गाव आले. तो थांबला. म्हणाला, ‘मामा ! तो समोर भरभक्कम मोठा वाडा दिसतोना उंच पायऱ्यांचा ओटा असलेला, त्या घरात तुम्ही शिरा.’

‘आणि तू रे?’ मी प्रश्न केला.

‘मामा, चौकशी नको ! हुकमाची तामिली करो !’ त्याच्या या मिशकील उत्तराने मी हसलो खरा. पण लगेच त्याला प्रश्न केला, ‘बाबा, तुझ्या हुकमाचा मी ताबेदार आहेच. पण अरे गाव कोणते? वाडा कुणाचा? ते तर सांगशील की नाही?’

‘हे चितळी गाव, वाडा जोतिबा पाटलांचा. बरं मामा, राम राम !’ रामराम ठोकून पांडू परत निघालाही. आपल्या दुसऱ्या कामगिरीवर.

वाड्याच्या पायऱ्या चढलो. चौकात आलो. मी चौक ओलांडणार तोच एकाने दरडावले-

‘कोण रं तू?’ म्हणत तो माझ्या अंगचटीलाच आला.

मी काय उत्तर देणार? मी त्याच्या तोंडाकडेच बघत राहिलो.

‘ए पावल्या ! बावळ्यासारखा काय बगतुयास?’ तरीही मी गप्पच. तो संतापला. त्याने माझी गच्चीच धरली. ‘मालकाचा हुकूम हाय. कुनालाबी परक्या मानसाला-घरात घुसून द्यायचं न्हायी म्हून?’ तो जोरात म्हणाला व गच्ची आवळून दरवाज्याकडे ढकलू लागला.

‘अर् ! अर् ! मी काय चोर बीर हाय का रे बाबा? सोड माझी गच्ची’ मी काकुळती केली.

‘चोर नाही तर काय श्याव हायेस व्हय रं? नाव, गाव सांगत नाई आनि खुशाल घरात घुसतूया?’ तो ढकलीत होता. मी पाय रोवून जोरात ओरडलो, ‘सोड, सोड माझी गच्ची.’

या गलबल्याने अंतःपुरातील बाया बाहेर आल्या. त्यांतील एक बाई, ‘मामा ! मामा !’ म्हणतच चौकाच्या पायऱ्या ओलांडून लगबगीने धावत आली व पदर हाती धरून त्रिवार पाया पडली.

गचांडी धरणाऱ्याचा टाळाच वासला गेला. फाटका सदरा, फाटकाच पटका कसला पटकूरच, खांद्यावर घोंगडी, बोट बोट दाढी वाढलेल्या या बावळ्याच्या आमची बाई पाया का पडते याने सर्व बायका मंडळींनी तोंडात आश्चर्याने बोटं घातली.

बाई इकडे तिकडे न बघता माझ्या दंडाला धरून लगबगीने मला जिन्याच्या वरच्या माडीवर घेऊन गेली. सर्व मंडळी पहातच राहिली. काही विचारायचे भान कुणालाच राहिले नाही.

अहाहा, केवढा दिवाणखाना? सुसज्ज. वाघ, हरिणांची मुंडकी जागोजागी खुंट्यांवर लटकाविलेली. हंड्या, झुंबरे, गालिचे अंथरलेले; कोच, खुर्च्या, लोड, बिछायत, छप्पर पलंग सारे पॉश. फोनो रेकॉर्डच्या थप्प्याही.

ज्योतिबा पाटलांचा, पाऱ्याच्या शामराव पाटलांच्या सासऱ्याचा वाडा होता तो. माझ्या पाया पडणारी ज्योतिबांची बहिण. पाऱ्याच्या शामराव पाटलांची पत्नी व आमच्या भूमिगतांची पारुताई होती ती.

असा काही अघटित प्रसंग आला तर ज्योतिबांचे ठिकाण पूर्वीपासूनच हेरून ठेवले होते. अशी अनेक गावे पत्रीसरकारच्या कक्षेपलिकडे आमच्या भूमिगत संघटनेची होती. आमच्यासाठी व नानांसाठी. लीलाच्या व्यवस्थेबरोबरच तिच्या रक्षणासाठी लीला पोचण्याच्या-आत पारेगावाहून पारुताई माहेरी आली होती.

मी कुठे होतो? आणि कुठे आलो? केवढे आश्चर्य साराच चमत्कार !

माजड्यांच्या झोपडीत, म्हशी, शेरड्यांच्यात झोपणारा मी ! ‘मै हूं कितने पास पियाके, फिरभी कितने दूर। एक नदीके दोन किनारे, मिलनेसे मजबूर॥’ म्हणून आक्रंदणारा.

असा हा सुसज्ज दिवाणखाना. लीला दिवसभर अंतःपुरात. रात्री माझ्या मिठीत. मऊमऊ फोमच्या गादीपलंगावर. शेवऱ्यांच्या उशीवर !

माझे जीवन म्हणजे ँक चमत्कार आहे. कधी पुरणपोळी तर कधी शिळ्या भाकरीचा तुकडा.

ज्योतिबांचे सरकारदरबारी वजन. सरकारी अधिकारी, पोलीस अधिकारी यांचा राबता त्यांच्याकडे. खालच्या हॉलमध्ये ते आणि त्यांच्या डोक्यावर आम्ही. अजब मामला.

माझे खानपान दिवणखान्यांतच. कडेकोट बंदोबस्त. खाली उतरायचेच नाही.

सपरांत, उंदीर घुशींच्या ढोरकोठ्यात, वडार बंधूंच्या डुकर घरांत, ढेकळांच्या शेतात, डोंगर दरीत, ओढ्या बघळीच्या काठी, दगड-धोंडा उशीला घेऊन झोपण्यात आनंद होताच. पण आता तर आनंदी आनंद होता. आनंदाला गुलाबी बहर आला होता.

रात्र पडली की लीला नि मी, मी नि लीला ! जसे युगायुगांनी आमचे मीलन झाले होते.

आम्ही हसत होतो आणि रडतही होतो.

अमळनेरहून ४२ सालापासून बिछडलेला तिचा साथी तिच्या कुशीत आला होता. त्याने ती-कश्याला-आम्ही दोघेही हसत होतो. आईच्या स्मृतीने रडतही होतो. घडलेल्या घटनांची उजळणी करीत होतो.

उद्योग काय? लीला घडलेल्या घटना नि प्रसंग सांगत राही.

१९४६ साली बाहेर आल्यानंतर माझ्या ‘क्रांति’ साप्ताहिकात लीलाने लिहिलेले दोन्ही प्रसंग छापून ते सारे प्रसिद्ध करून त्याच्या पुस्तिकाही छापल्या.

४२ पासून ४५ पर्यंतच्या लीलाच्या प्रवासातील त्या दोन कथा. पहिली लीलाच्या तुरूंगवासाची आणि त्यांतून पलायनाची. व दुसरी भूमिगत झाल्याची.

तब्बल १५ दिवस आमची ही किलबिल सुरू होती.

आलबेलची खबर घेऊन पांडू आला. मी त्याच्या सोबत माझ्या मार्गाने व लीला पाख्ताईसोबत तिच्या मार्गाने पत्रीसरकारात रूजू झालो.

(१५) पक्षी पिंजऱ्यातून उडाला !

डॉ. उत्तमराव भूमिगत झाले होते. १४४ कलम मोडून विद्यार्थ्यांनी मिरवणूक काढली. लाठीमार झाला, चिमण्यांचे रक्त सांडले. त्या रक्ताने पेटलेल्या आम्ही रात्री सभा घेतली. मीच सभेची अध्यक्ष, वक्ता सर्व काही. बाजूला अंधारात शेतकऱ्याच्या वेषात डॉ. उत्तमराव उभे होते.

साने गुरुजींचे अमळनेर पेटले, पोष्ट ऑफिस जाळले, कोर्टाची अक्षरशः तीन चीमट्या राख झाली. स्टेशनच्या ज्वालेने अमळनेर शहर उजळले व स्टेशनचे स्मशान झाले.

कचेरी ताब्यात घेण्यासाठी क्रांतीच्या अंगाराने पेटलेला मोर्चा कचेरीवर आदळला. आधीच दबा धरून बसलेल्या पोलीसांनी अंधाराचा फायदा घेऊन स्वैर गोळीबार केला. दोन बळी पडले. अनेक जखमी झाले. माघारीचे अपयश घ्यावे लागले. कचेरी ताब्यात घेऊन तिरंगा फडकवण्याचे आमचे स्वप्न भंगले.

डॉक्टर उत्तमराव जखमींच्या रक्ताने माखलेल्या कपड्यांनी माझ्या पुढे उभे राहिले. सोबत शिरपूरचा गजानन जोशी लहानगा विद्यार्थी कार्यकर्ता होता.

घण घण घंटा नाद करीत, लष्कराच्या शिरस्त्राणधारी, गोऱ्या सोजिरांनी भरलेल्या चिलखती गाड्या रस्त्यांतून गोळ्या उडवीत धावू लागल्या.

डॉक्टरांनी पेंगळून मूटकूळ होऊन पडलेल्या गजानन जोशीला हलवून जागे केले. ते जाण्यासाठी उभे राहिले. माझे दोन्ही हातांचे दंड घट्ट दाबून धरले. आवेगाने त्यांनी मला जवळ ओढले. माझ्या कपाळाचे चुंबन घेतले. डोक्यावर गाल घासून पाठ थोपटत राहिले. नंतर माझे दोन्ही खांदे घट्ट धरून जोराने हलवले. झटक्यात वळले नी चालू लागले. निःशब्द ! ते बोलले नाहीत. काही काही सांगितले नाही. माझी पाठ थोपटून, माझे दंड, माझे खांदे किती मजबूत आहेत हे अजमावून जणू ते गेले ! गेले ते गेलेच. मी काय समजायचे ते समजले.

पहाटे माझे मधले दीर (कै.) दशरथ नानांना बोलविले. श्री. परबांची बहीण व इतर ४-६ मुलीसहित मी हाती तिरंगी निशाण घेतले.

नही रखना—नही रखना सरकार जालीम—नही रखना ॥

खड्या सुरात दशरथ नाना म्हणत होता. गाण्याला साथ देत आमची छोटी मिरवणूक निघाली. अश्राप गाई मार्शल लॉच्या पंजाब मेलला धडक द्यायला गल्ली बोळातून निघून पोलीसांना चकवीत अमळनेरच्या लालबागेपाशी तर थडकल्या. आता आम्ही, मी व नाना दोघेच राहिलो. पोलीसांची गाडी धावत आली. पोलीसांनी गाडीतून उड्या मारून आम्हाला अडवले. न जुमानणाऱ्या दशरथ नानांना त्यांनी झडप घालून पकडले. दंगामस्ती सुरू झाली. दस्त्याने नानांना झोडपून आडवे पाडले, तुडवले व गाडीत कोंबले. नाना मोटारीत ओरडत होते.

ऑगस्ट क्रांती जिंदाबाद !

इंग्रज राज मुर्दाबाद !

या संधीचा फायदा घेऊन 'झेंडा उंचा रहे हमारा' ओरडत मी पुढे सटकले. काही पोलीस धावले, मला घेरले. हिसका देऊन मी त्यातून पुन्हा वाट काढली.

बाईला कसे अडवायचे? या संभ्रमात ते पडले. तोच पोलीस अधिकाऱ्याने हुकूम सोडला, 'क्या देखते है? खेचो झेंडा-लगाव दस्ते.'

पोलीसांनी माझ्या हातून झेंडा काढण्यासाठी झोंबाझोंबी सुरू केली. दोन्ही मुठीत झेंडा घट्ट धरून काठी दोन्ही पायात पकडून झेंडा छातीपोटाशी घट्ट धरण्यासाठी जरा वाकले, कोच मागून एक, दोन, तीन, चार, दंडा व दस्त्यांचे तडाखे पाठीवर कंबरेवर बसले. मी खाली कोलमडले. पडता पडता झेंडा अंगाखाली दाबून जमिनीला घट्ट आवळले. माझी शुद्ध गेल्यासारखे वाटले. पोलीसांनी टांगाटोली करून मोटारीत घातले. काठी गेली पण माझ्या मुठीतला झेंडाही माझ्या बरोबर मोटारीत आला.

**मी ओरडले—— 'झेंडा उंचा रहे हमारा'
'ऑगस्ट क्रांती जिंदाबाद'——नानाने साथ दिली.**

मला व नानाला ताबडतोब १ वर्षाची शिक्षा सुनावून लगेच धुळ्याच्या जेलमध्ये घातले. धुळ्याच्या औरत कोठीत-माझ्या पूर्वीच्या ओळखीच्या जुन्या कोठीतच कोंडले.

बंदुकीच्या दस्त्यांच्या कंबरेवरील माराने असह्य वेदना होत होत्या. रक्तस्त्राव सुरू झाला. असह्य झाले. मग दवाखान्यात नेले. पाच महिन्याचा माझ्या गर्भपात झाला. मी बेशुद्ध झाले. कित्येक दिवस मी भ्रमिष्ठ झाले होते.

अमळनेरच्या जळिताचा दुसरा खटला माझ्यावर पुन्हा भरला. जळगाव लॉक अप मध्ये चार महिने राहिले. निकालाचा दिवस उजाडला. मला ६॥ वर्षे सश्रम कारावासाची शिक्षा देण्यात आली. हिंदुस्थानात मी पहिलीच एवढ्या शिक्षेची ६॥ पदकी-सोनेरी पदके मिळालेली स्त्री असावी या विचाराने माझी मान उंच झाली. मला धन्य वाटले. पण जमलेली सारी मंडळी भेरलेल्या, केविलवाण्या सश्याच्या नजरेने माझ्याकडे बघत राहिल्याने मला कसेसेच झाले.

मला लहानगा १० वर्षाचा भाऊ भास्कर मला बिलगून म्हणाला, 'बाई, मीही तुझ्याबरोबर येतो. तुला फार शिक्षा झाली ग ! अर्धी अर्धी वाटून घेऊ.' माझे मन भरून आले. मला फार फार बरे वाटले. मी त्याला जवळ ओढून कडेवर घेऊन म्हणाले, 'बरं, बरं, तू आता घरी जा. मायला सांग, रडू नको, बाई आनंदात आहे. आणि मग ये राजा !

मला धुळ्याला आणले. एका अंधाऱ्या रात्री कोठडीतून बाहेर काढले. 'कुठे काय?' प्रश्न विचारण्याचा कैद्याला अधिकार कुठे असतो? मागे पोलीस, पुढे पोलीस, मध्ये मी. गिडीगुप अंधार. धुळे तुरंगातून काढून मला टाण्याच्या तुरंगात गुपचूप आणले. तुरंग कसला, नरकवासच तो. तिथे

अनुक्रमणिका

गेल्याबरोबर माझा छळ सुरू झाला. पण तिथे ठाण्याच्या, नाशिकच्या, मुंबईच्या अनेक राजकीय स्त्री कैद्यांची, बहुतेक मुलींचीच, सोबत मला मिळाली. दुःखात सुख एवढेच. पण २-४ महिन्यांनी साऱ्या सुटल्या. मी एकटी राहिले. प्रथम क्रिमिनल कैद्यात मला कोंडले. मी त्यांचा प्रतिकार केला. मला स्वतंत्र कोठडी मिळाली. पण माझा छळ अधिकच सुरू झाला. मीही हट्टाला पेटले. एकेक कायदा मोडावा, एकेक शिक्षा घ्याव्यात. कांजी रोटीच्या शिक्षा झाल्या. (जेवण तुरुंगात बंद करीत नाहीत. नुसती पिठाची अधिक मीठ घातलेली हाव फक्त देतात. याला म्हणतात कांजी रोटीची शिक्षा), नंतर अंधार कोठडी, नंतर गंजी कपडे (गोणपाट नेसायला देतात.), आलटून पालटून. पत्रे येणे बंद, मुलाखती बंद, डोक्याचे तेल बंद. सारे बंद. अंगाला साबण नाही. केसाला तेल नाही. केसाच्या झिपऱ्या. संबंध वर्षात कुणाचे पत्र नाही. कुणाचे, आप्ताचे तोंड बघितले नाही. आज मला आश्चर्य वाटते. मी इतके दिवस, एक वर्ष कसे काढले?

अमळनेरच्या केसरी मास्तराची मुलगी इंदू सुटली. तिने साने गुरुजींना कळवले, महाराष्ट्रात बातमी पसरली. बाहेरच्यांनी जोर धरला. चक्रे फिरू लागली. बरोबर एक वर्षाने मला 'बी' क्लास मिळाला व मी येरवडा तुरुंगात निघाले.

ठाण्याच्या नरक कुंडातून येरवड्याच्या स्वर्गात जणू प्रवेश केला. ठाण्याहून निघताना मला हर्षवायू झाला होता. माझी आई मला भेटणार म्हणून ! आई म्हणजे माझ्या सासूबाई, गावाची येणू माय ! या आमच्या म्हाताऱ्या आईला ६ महिन्यांची शिक्षा होऊन त्या येरवड्याच्या तुरुंगात होत्या. त्यांना कधी भेटेन, त्यांची 'लिलटले' ही लाडकी हाक कधी ऐकेन असे मला झाले होते.

सासूबाईंनी मला लाडकी लेक म्हणूनच घरात घेतले. मी त्यांना आईच म्हटले. त्यांनाही ते आवडेल. ती माझी लालन-पालनकर्ती आई मला भेटणार. तिच्या गळ्यात मी मिठी मारणार, या सुखद विचाराने मी येरवड्याच्या दरवाज्यात पाऊल टाकले. अत्यंत आजारीपणामुळे वाचणार नाहीत म्हणून आईना सरकारने मध्येच सोडून दिल्याचे कळले. माझे हातपाय गळाले. ठाण्याहून हुंवरत आलेला माझा कंठ दाटून आला. मधल्या काळात बधीर झालेल्या माझ्या मनोभावनांना तीव्रतेने घरचे दुःख पहिल्या प्रथम जाणवले, नी माझ्या डोळ्यांत अश्रू दाटले. हुमसून हुमसून रडले. पुन्हा कळले की त्या फार आजारी आहेत व दिवसेंदिवस आजार वाढतो आहे.

आज मला हे सारे आठवून पोटात खदबदून गलबलून येते. स्वातंत्र्याचे अनमोल रत्न मिळविण्यासाठी घरातील हे मोल मला द्यावे लागले. स्वातंत्र्याच्या दिव्य ज्योतीच्या प्राप्तीसाठी माझ्या चंद्रमौळी घरात शीतल सौम्य प्रकाश देणाऱ्या दिवटीला मला मुकावे लागले. का? आयुष्यात मी फार सोसले, फार मिळवलेही व ते मिळवताना घालवले किती? हा व्यवहार तोट्याचा झाला की फायद्याचा? दुःखाची जहरी बोचणी मात्र कायम राहिली आहे. एवढे खास. असे हे दुःख—जे अंगाला भाजते, हृदयाला जाळते, मनात सलते, ज्याची दाहकता वर्षे लोटली तरी आजही कमी झाली नाही. कमी होणार नाही. आईची नी माझी ताटातूट झाली ती झाली. जीवनातले माझे श्रेय हरपले ते कायमचेच.

मी तळमळून पत्रे लिहिली. सरकारला अर्ज, विनवण्या केल्या. एकदा फक्त एकदाच मला सोडा ! माझ्या आईला मला भेटायचे होते. तिच्या पायाची धूळ माझ्या भाळी मला लावायची होती. तिचा शेवटचा आशिर्वाद मला घ्यावयाचा होता.

तिला माझ्याकडे आणणारा कुणी मायेचा पूत निघाला नाही. तिला स्ट्रेचरवर घालून कोण आणेल? नुसते जवळ जायला नातेवाईक लोकही घाबरत होते. इतरांचा प्रश्नच नव्हता. माझा हंबरडा कोण ऐकणार?

मी आईच्या आठवणीने झुरत होते. आई तिकडे आमच्या सर्वांच्या आठवणीने झुसून झुसून मरणाकडे निघाल्या होत्या. आईचे सर्वात अधिक प्रेम होते लहानग्या शिवाजीवर. त्याच्या खालोखाल प्रीत होती माझ्यावर ! मला सारे आठवे. अश्रूंना मी कसे आवरू?

तीन कर्तबगार मुलांची ही आई, एका सुनेची सासू. दोन मुलं भूमिगत. एक आईचा आवडता लहान शिवाजी, दुसरा मोठा; सापडला की गोळी घालतील, पकडला तर फासावर देणार, तिसरा तुरुंगात अडकलेला. आणि मी तिची लाडकी सून तुरुंगात—असह्य ! सारे असह्य !

काय हे देवाने माझ्या वाट्याला आणले? मी कश्यालाही घाबरले नाही, कसल्याही संकटांना भीक घातली नाही, पतीच्या संबंधीही मी कधी डरपोकपणा दाखवला नाही. पण आईने मला घायाळ केले. मी इथे फक्त हरले. त्याला काय करू? आजही मला हा विचार जाळीत असतो.

त्यावेळी गजाला धरून वर आकाशाकडे बघून देवाला विनवी, ‘देवा; माझे आयुष्य कमी कर. माझे आयुष्य आईला दे. मला तिला पाहू दे, तिची माझी भेट होऊ दे !’

कधी चिडून, मनात म्हणे ‘देवा तुझ्या दरबारात काही न्याय नाही काय रे ?’ गेले ! गेले ! सारे गेले. सारे राहिले. नी जी हवी होती ती आई गेली.

स्वातंत्र्य मिळाले, आई मिळाली नाही.

माझे लहान दीर शिवाजी २६ जानेवारी ४३ ला धुळे तुरुंगाच्या भिमतीवरून उडी मारून भूमिगत झाल्याचे प्रथमच मला येरवड्याला कळले. तेव्हा आपणही तुरुंगातून पळून भूमिगत होऊन कार्य करावे का? असा विचार प्रथमच माझ्या मनात चमकला.

पहिले तंग वातावरण ढिले झाले होते. झरोक्यातून चांदणे झिरपावे तशा बाहेरील बातम्या झिरपून येऊ लागल्या. स्वजनांच्या व इतरही गाठीभेटी वाढल्या. त्यातून चिट्ठ्या चपाट्या हळूच सरकू लागल्या. तुरुंगातून पळून भूमिगत होण्याच्या माझ्या विचारांना पंख फुटू लागले. मनाशी निश्चय घुमू लागला, ‘चलो बाहर, लगाव जान की बाजी !’

तोच खान्देशच्या खजिना लुटीची बातमी आली. आशेच्या पंखांचे फुलपाखरू झाले. दोन महिन्यांनी बातमी थडकली. ‘डॉक्टरांना पंढरपूरला पकडले.’ ऐकल्या बरोबर गरगर फिरल्यासारखे झाले व धरणीवर कोसळले. डोळे उघडे असून मला दिसत नव्हते. भिंतीवर, गजावर डोके आपटूनही मला वेदना होईनात. माझा लोळा गोळा झाला. माझी सारी शक्ती गेली. व मी सुन्न होऊन निपचित पडले.

दुसऱ्या दिवशी—'लीला, लीला तुझे डॉक्टर तुरुंगातून पळाले !' पूर्णिमा बॅनर्जी (भूमिगत नेत्या अरुणा असफअलीची लहान बहिण) धावत, ओरडतच आल्या.

मी शुद्धीवर कुठे होते? त्या हलवून हलवून माझे डोके मांडीवर घेऊन सांगत राहिल्या. आनंदातिशयाने मला हृदयाशी घेऊन कुरवाळीत राहिल्या. तेव्हा कुठे हळू हळू माझ्या डोक्यात प्रकाश पडत चालला.

‘ऊं’ मी जोरात आरोळी ठोकली नी पूर्णिमाबाईंना बिलगले. माझ्या कानात त्या ओरडून पुन्हा पुन्हा सांगू लागल्या. माझ्या डोक्यात प्रकाश पडला. मी खुदकन् हसले. हसू आणि आसू ! आवेगाने त्यांच्या कुशीत तोंड लपवले.

मग त्यांनी मला सजवले, नटवले, नवरी सारखी वेणी फणी केली. फुल माळांनी साज श्रृंगार करून मिरवले व भरवलेही. किती खुशीत मी होते. त्याही. पूर्णिमाबाईंना जणू आपल्याच मुलीचे सौभाग्य मिळाल्याचा आनंद झाला. उषाताई मेहता (मुंबईच्या वकील, आज्ञाद रेडिओच्या संचालिका) सुखावल्या, कु. मणिबेन (कॅ. सरदार वल्लभभाईंची मुलगी) संन्यासिनी. त्यांच्या मुखावर कधी हास्य नसे. अथांग प्रेमाचा सागर. पण चेहरा गंभीर, प्रशांत, लाट नाही, चढ नाही, उतार नाही. माझ्याकडे बघून त्यांचा चेहरा नुसता आनंदाने फुललाच नाही तर हास्याची लकेर त्यांच्या चेहऱ्यावर फिरून गेलेली मी पहिल्यांदाच अनुभवली.

डॉक्टरांच्या खजिना-लुटीने माझ्या भोवतालचे वातावरण अधिक तंग झाले. पुन्हा पत्र व्यवहारांची कडक तपासणी, पाळत सुरू झाली. भेटी गाठी कडक पहाऱ्यात होऊ लागल्या. डॉक्टर पंढरपुरहून पळाल्यानंतर ही पाळत अधिक कडक झाली

काळ हा माणसाला दुःख विसरायला लावतो तसा दुष्ट, ताडर, कडक सत्ताधाऱ्यांच्या पोलीसांनाही शिथिल करतो, हेही तितकेच खरे.

साताऱ्याच्या पत्री सरकारच्या मंडळींनी तुरुंगात संधान बांधले. त्यांच्यात व आमच्यात निरोप देणारे घेणारे एकेक दुवा जोडला जाऊ लागला. प्रथम राजकीय कैद्यांशी त्यांनी संधान बांधले. त्यांत सोलापूरचे छन्नुसिंग चंदेले प्रमुख. त्यांच्या आमच्यामध्ये असलेल्या मोठ्या २० फूट भिंतीवरून गुप्त चिठ्या दगडांना बांधून पडू लागल्या. नंतर आमच्या बराकीतही त्या सरळ येऊ लागल्या.

एक दिवस अचानक अमळनेरच्या आमच्या बोर्डिंगचा विद्यार्थी साताऱ्यात तासगाव तालुक्यातील विसापुरला बंडींग ओव्हरसिअर, पण भूमिगतांचा साथीदार असलेला जुवार्डीचा टी. एम. पाटील चक्क भाऊ म्हणून भेटिला आला. त्याने सातारच्या पत्रीसरकारचा सांगावा आणला—

‘भाऊ बहिणीला मूळ येणार?’

भूमिगतांच्या कोड्याची भाषा मलाही समजू लागली होती. मी समजायचे ते समजले. डॉक्टर त्याच्याकडे काही दिवस होते. त्यांचा निरोपही तो घेऊन आला होता.

‘अण्णा कष्टी आहे. तुमच्या भेटीची त्याला फार इच्छा आहे.’ तो म्हणाला. बिचाऱ्या मेड्रनला काय समजणार अण्णा कोण नी काय? डॉक्टरांची पहिल्यांदाच खुशीची बातमी देणारा भेटला. पण त्याच्या बोलण्याने मी चमकले नी घाबरून म्हटले, ‘अण्णा फार द्वाड आहे. त्याची तब्येत चांगली नाही तर त्याने येण्याचा त्रास मुळीच घेऊ नये. तो भाबडा आहे नी भावना प्रधानही. एखादे वेळी तो तसाच येईलही. त्याचा काय नेम सांगावा? बाबा ! त्याला येऊ देऊ नको रे ! माझे हात जोडून सांगणे आहे. ‘अण्णा म्हणजे डॉक्टर केव्हा काय धाडस करील याचा नेम नव्हता, म्हणून काकुळतीने मी सांगितले.

‘नाही ! नाही ! अण्णा येणार नाही. दुसऱ्या भावाला तो पाठवणार आहे’ टी. एम्. ने खुलासा केला.

मी समजले. कुणीतरी अनोळखी भाऊ येणार ! त्याप्रमाणे तो आलाही, मजेत भेट झाली नसलेल्या आई वडीलांची, भावा बहिणीची खुशाली झडली. तो बोलत होता पण त्याची नजर कोल्ह्यासारखी सर्वत्र शोध घेत होती हे मी हेरले. तुरंगातून मला पळवण्याची त्याची योजना होती त्यासाठी तो परिस्थितीची पहाणी करित होता.

एक दिवस चिट्ठी आली. ‘ताई ! हुशार ! लवकर येतो. तयारी झाली आहे. सावध रहा !’

दिवस आले आणि गेले. बहीण डोळ्यात जीव घालून, नंतर डोळ्यात प्राण आणून भावाची वाट बघतच राहिली. पोलीसांच्या माराने अधू झालेली माझी कंबर मधून मधून दुखू लागे. ठणकू लागे, ताप सुरू होई. मणिबेनने डॉक्टरांना सांगून इंजेक्शन औषधे झाली. फार प्रयत्न होऊनही दुखणे व ताप थांबेना ! डॉक्टरांना मणिबेनने बाहेरच्या दवाखान्यात पाठवायचे सांगितले, एकदा दोनदा. उपयोग झाला नाही. पाठीचे दुखणे वाढतच चालले. शेवटी मणिबेनने आपले वडील सरदार वल्लभभाईंना सर्व हकिकत कळविली. सरदारांचे नगरच्या किल्यातून जेल सुपरिंटेंडेंटला पत्र आले. सरदारांचे पत्र म्हणजे दमच तो.

‘मुलीचे कमी जास्त झाले तर त्याची जिम्मेदारी तुमच्यावर राहिल याची जाणीव ठेवून प्रयत्नांत कसूर करू नका. बाहेरच्या दवाखान्यात नेऊन एक्स-रे वगैरे सर्व उपचार करा !’ पण दुखण्याला हळू हळू उतार पडला. मणिबेन सुटल्या.

आता मी आणि उषा मेहता दोघी फक्त राहिलो. उषा मेहतांचे मन मी वळवले व त्यांनाही कटात सामील केले. खान्देशातील शिंदखेड्याच्या परंतु पुण्याला राहणाऱ्या भीका पाटलांना भेटीला बोलावले. पलायनाचा बेत पक्का केला. पुढील रविवारी त्याने आमच्या बराकीच्या भिंतीपलीकडे सायकल व लहान दोरीची शिडी घेऊन तयार रहावे. आल्याची वर्दी चिट्ठी टाकून द्यावी. इकडून दोर फेकला जाईल, शिडी बांधावयाची. त्यानंतरच्या सर्व गोष्टीचा खुलासा केला होता.

मी तयारीला लागले. हातमाग कारखान्यांतील सुतळ्यांच्या दोरीचे तुकडे चोरून आणून त्याचा दोर तयार झाला. हातमाग कारखान्याला आग लावून बाहेर पडायचे म्हणून कंदिलातील घासलेटची टमरेले भरली. चिंध्या गोळा करून ठेवल्या व ठरल्या प्रमाणे रविवारी वाट पाहिली. कित्येक रविवार आले नि गेले. कुठेतरी माशी शिंकली नी आमचा बेत फसला.

माझ्या कंबर दुखण्याने पुन्हा जोर केला. ठणका, ताप आटोपेना. पोलीस गाडीतून मला ससून हॉस्पिटलमध्ये नेले. वरच्या मजल्यावर दिवस रात्र खोलीपुढे पोलीस तुकडीचा खडा पहारा. पोलीसांना, बिस्कीटे, फळे, चहापाण्यात बुडवून बंधने सैल केली. भूमिगतांनी पुन्हा संधान बांधले.

टी. एम्. पाटील अचानक एक दिवस आला. वर्दी दिली 'तयारी पूर्ण झाली.' फक्त तुम्ही सायंकाळी बागेत फिरायला परवानगी काढा. माझी प्रकृती सुधारत होती. पण ताप जाईना. म्हणून डॉक्टरांकडून परवानगी मिळाली. ४ पोलीसांच्या पहान्यात संध्याकाळी ६ ते ७ एक तास हॉस्पिटलला लागूनच बगीच्यात माझी सहल सुरू झाली. आणि मार्गप्रतीक्षाही.

आज माझे वडील साकोऱ्याचे वामनराव आप्पा माझ्या भेटीस आले. सामानाचे, फराळाचे करंडे, फुलांच्या वेण्या घेऊन.

माझ्या जवळ येऊन हळूच ते म्हणाले. 'द्वारके, तुझा काय विचार आहे?' माझे माहेरचे नाव द्वारका. मी चमकलेच पण लगेच म्हणाले, 'म्हणजे काय आप्पा?' त्यांनी इकडे तिकडे पाहिले. माझ्या कानाशी लागून हळूच म्हणाले, 'तू पळून जाणार असल्याची बातमी मला समजली आहे. तू माझे ऐक. असला अविचार करू नकोस. झाले तेवढे पुरे झाले. तुझे बरे वार्ड आता तरी होऊ नये.' एका दमात ते बोलून गप्प झाले.

'आप्पा मी असे कसे करीन? त्यांच्या समजुतीसाठी बोलले. पण मनातून मी घाबरले. ही बातमी फुटली कशी म्हणून ! माझ्यासाठी लोकर, भरतकाम साहित्य, पुस्तके वगैरे सामानाची लांबलचक यादी त्यांना दिली. त्यांचे समाधान झाले.

दुसऱ्या दिवसाची घटना

६ वाजता फिरण्यासाठी जिना उतरले तो पोलीसांची दुसरी सुसज्ज तुकडी खाली बघीतली. माझे मन साशंक झाले. पण तशीच मी बागेत डोळ्यांनी वेध घेत सावधपणे फिरत होते. अर्धा तास झाला नसेल तोच एक कोरी करकरीत गाडी दवाखान्याच्या फाटकात शिरली. तोच पोलीस तुकडी धावली. ब्रेक दाबले गेल्याचा आवाज झाला. मोटारीला पोलीसांनी वेढा घातला.

मला न्यायला डॉक्टर येणार ती हीच मोटार म्हणून पोलीसांनी मोटारीवर झडप घातली होती असे मला मागावून समजले. पण त्यातून काही निष्पन्न झाले नाही असे मला थोड्या वेळाने पोलीसांकडूनच कळले. लोक आमचेच होते नक्की. मग बेत फसला का? विषण्ण मनाने माझा तापही वाढला व तगमगही. सकाळी मला जागवले ते पोलीसांनी दार ठोठावून. चहा पाण्याचे व बिस्कीटांचे पुडे कुणीतरी आणले व पोलीसांना त्याने चहापान दिले व मलाही चहा द्यावा अशी इच्छा व्यक्त केली, म्हणून पोलीसानेच बाहेरून हाक मारून उठविले. मी उठले. चहा आणणारा चहा बिस्कीट घेऊन माझ्या खोलीत आला व चहा देता देता चिठ्ठीही हळूच माझ्याकडे सरकवली.

त्या चिठ्ठीत लिहिले होते, 'आज सायंकाळी पुन्हा. सावध असा !'

मला सकाळपासून १०१ डीग्री फॅ. ताप होता. ६ वाजता मी बाहेर पडले तेव्हा १०० डिग्री तापाने मी फणफणले होते. पण नाईलाज होता. मी हळू हळू फिरू लागले. इतक्यात पुन्हा दोघेजण विरुद्ध दिशेने माझ्याकडेच आले. ठैरो म्हणून पोलीसाने हटकले. म्हणून त्याच्या जवळ ते गेले नी बाईशी बोलू द्या म्हणून विनवले. पोलीस नाही म्हणत होता व ते पोलीसाकडे सरकत होते. पोलीसाला भिडले. तोच एकाने पोलीसाची मानगूट पकडून व झटक्यात त्याला आडवा घालून उरावर बसला. दुसऱ्याने मला खुणावले ‘पळा ! पळा ! !’ व फाटकाकडे बोट दाखवित पोलीसाचे मुंडके दाबून क्लोरोफॉर्मचा रुमाल नाकावर दाबून धरला.

झटकन् बाजूच्या फाटकाकडे बघितले. सूट, बूट, हॅट, चष्मा लावलेला सायकलवाला मला खुणवून म्हणत होता—‘या-या ! पळा ! जलदी पळा ! !’ मी धूम ठोकली. सायकलपाशी पोचेपर्यंत शिट्यांचा फर्-फर् आवाज चारी बाजूने घुमला. दवाखान्यापाशी उभ्या असलेल्या पोलीस तुकडीने उड्या टाकून माझ्याकडे धाव घेतलेली. लगेच सायकलच्या दांड्यावर उडी मारून बसले. साथीदाराने वेगाने सायकल दामटवली. कालची मोटार शर्यत हरली. ती सायकलने आज जिंकली.

(१६) मी भूमिगत झाले

पोलीसांच्या पहाऱ्यातून पळत जाऊन पदर खोवून, सायकलच्या दांड्यावर उडी मारून बसले. पोलीसांना खिजविण्यासाठी मी टाटा केला व आमची सायकल बेफाम वेगाने निघाली.

पुण्याचा हमरस्ता, वेळ सायंकाळची, अफाट गर्दीने रस्ते फुललेले. पहिल्याच लहान गल्लीत आमची सायकल वळली. सायकलीला अधिक वेग दिला. एक पोर गाडी खाली आले. पण सायकल थांबणार कशी? सायकल धारी पोलीसही आमच्या पाठीमागे लागलेले. त्यांना झुकांडी देणे आवश्यक होते. आमच्या सायकल स्वाराने डोक्यावरील हॅट काढून गटारीत फेकून दिली. चालत्या सायकलवरून कोटही फेकला. ‘खोवलेला पदर सोडा. डोक्यावरून पदर घ्या. जरा घुंगट काढा.’ सायकलस्वार मला सूचना देत होता व सायकल दामटवीत होता. सोन्या मारुती चौकातला मोठा रस्ता ओलांडताना आणखीन वेगाने सायकल दामटवली. मध्येच रस्त्यात आलेल्या मोटारीने पोलीसांना तिकडे अडवून धरले असावे. हीच संधी होती. आडवे तिडवे, गल्ली बोळ दिसला तसा ओलांडून, पुन्हा मोठ्या चौकात कोपऱ्यावर गाडी उभी केली. समोरच्या घरात दाराआड व्हा, ही सूचना सायकलस्वाराने दिली व त्याने ५ मिनिटे मागे पुढे निरीक्षण केले. मला खूण करून सायकल चौकापार केली. मी त्याच्या पाठीमागून अंतरावर चालत राहिले. एका बोळात त्याने सायकल वळवली. मी पुन्हा सायकल दांड्यावर बसले. लहान गल्ली बोळ ओलांडले सायकल स्वाराची खात्री झाल्यावर मी सायकलवरून उतरून सोबत चालू लागले. एका बोळात सायकल वळली. समोरून ३-४ माणसांचा घोळका आमचेकडे येताना दिसला. सायकलस्वाराने जरा लांबून चाललेल्या माझा दंड धरून जवळ ओढले. मी दचकले. पण तसेच वाड्याच्या दरवाजात जणू मला ढकलून आत घातले. मला कसेसेच झाले. मला त्याच्या वर्तनाचा राग आला. मी संतापून बोलणार असे त्याला वाटले. तोच त्याने माझ्या तोंडावर गच्च हात ठेवला. त्याने सायकल टेकवली. घरात शिरल्याबरोबर त्याने माझे पाय धरले व म्हणाला ‘अक्का, असा आततायीपणा करू नका. ही कसरत आहे. परिस्थिती पाहून वागावे लागते. तरच जगता येईल, निभाव लागेल.’ तो होता रावसाहेब कळके.

भूमिगत अध्यायाचा पहिला पाठच जणू त्याने मला दिला. चंपूताई कऱ्हाडकरच्या घरात मी होते. उद्या सायंकाळी येण्याचा वायदा करून माझा सायकलस्वार निघून गेला. ते सातारचे क्रांतिवीर रावसाहेब कळके होते हे नंतर मला समजले.

चंपूताईकडून त्यांचे जुनेरे विटके लुगडे व चोळी मी मागून घेतली. माझा पेहराव बदलला. घरच्या माळ्यावर जायची चंपूताईने मला सूचना केली. माझा ताप वाढला होता. आता माझे अवसान गळून गेले. कमालीचा थकवा मला आला होता. हात पाय नुसते लटपटत होते. कशीबशी शिडीवर चढले व जमिनीवरच आडवे झाले. डोळ्यापुढे अंधारी नि सभोवती अंधार. तापात पोटात पाय घेऊन तळमळत राहिले. माझ्या भूमिगत आयुष्याची पहिल्या दिवसाची सुरुवात ही अशी झाली.

पहाटे जरा गुंगी आली. उठले तो फटफटले होते. खाली आले. चंपूताईने संडास दाखवला. माणसांची रांग लागलेली होती. तितक्यात पोरसवदा मुलगा रांगेतून माझ्याकडे निरखून पाहू लागल्याचे जाणवले. त्याला पहाताच मी दचकले. तो पुढे आला. मी डोक्यावरचा पदर जरा ओढून घेतला व तोंड मागे वळवले. आपल्या आजारी आईला ससूनमध्ये डबा घेऊन येणारा तोच हा मुलगा अशी माझी खात्री झाली. ‘गर्दी आहे नंतर यावे’ असे स्वतःशी पुटपुटत पण त्या मुलाला ऐकू जाईल या उद्देशाने मी वळले नी चंपूताईच्या घरात घुसून शिडीने माळा गाठला. चंपूताईला वर बोलावून मी हे सांगितले व त्या खाली गेल्या तो दाराच्या पायरीवर मुलगा बसलेला.

‘मी आता जी मुलगी पाहिली ती ससूनमधून पोलीसांच्या पहाऱ्यातून पळालेली मला वाटली. तुमच्या घरात ती कशी आली? कुठं आहे ती?’ मुलाने प्रश्न केला.

हे ऐकून माझ्या पोटात धस्स झाले.

‘ती माझी जवळची नातेवाईक मुलगी आहे. काहीतरीच वाह्यात सारखे काय सांगतोस?’ चंपूताईने त्याला उडवून लावले.

पण चंपूताई घाबरून गेल्या. ‘काही कमी जास्त वाटले तर निरोप द्या.’ त्याप्रमाणे चंपूताईच्या निरोपाबरोबर रावसाहेब कळके आले.

‘आताच्या आता या मुलीला तुम्ही घेऊन जा.’ चंपूताई.

‘अहो, आता दिवसा उजेडी कसे नऊ !’ रावसाहेब.

‘तो मुलगा वाह्यात आहे. अहो माझ्या घराला आग लागेल. मालकाच्या नोकरीवर पाणी पडेल.’ चंपूताई रडवेल्या होऊन म्हणाल्या.

‘आता तर शक्यच नाही. रात्री येऊन घेऊन जातो.’ असे आश्वासन देऊन रावसाहेब गेले.

सारी रात्र गेली. दुसरा दिवसही गेला. चंपूताईची घालमेल झाली. नंतर रात्री एक जण मला घ्यायला आला. चंपूताईचे भरल्या अंतःकरणाने मी आभार मानले. त्याही सदगदित झाल्या होत्या. त्या तरुणाबरोबर गल्लीबोळ ओलांडत एका जुनाट वाड्यातील खोलीत भरलेल्या बैठकीत मी प्रवेश केला. ५-६ तरुण मंडळी होती. सारी अनोळखी. त्यांचे नावगावही मला माहीत नव्हते. त्यांना मार्गदर्शन करणारा जी. डी. लाडबापू नंतर माझ्या झालेला भैया होता. एक व्यवस्था हुकली. पुढच्या व्यवस्थेच्या चिंतेने ते व्याकुळ झाले होते. भवती न भवती झाली. पुणे सोडावे कसे? ताबडतोब मार्ग नव्हता. पोलीस पहाऱ्यातील पोलीसाला ज्याने खाली पाडले होते त्या आमदाराने (पाऱ्याचे माधवराव मिरगे) मार्ग काढला. व त्याच्या बरोबर पुन्हा दुसऱ्या वाड्यात गल्ली बोळ ओलांडून पोचले. माधवरावांच्या नातेवाईकांच्या खोलीत आम्ही घुसलो.

‘माझी ही जवळची नातेवाईक बाई. नवऱ्याच्या छळाला कंटाळून गेली. पुण्यात आम्ही तिला गाठली. तिला २-४ दिवस तुमच्याकडे ठेवा. तोपर्यंत माझ्या नातेवाईकांना मी बोलावून घेतो.’

माधवरावांनी प्रस्तावना केली. त्या बायांनी ते मान्य केले. ‘तिच्यावर चांगले लक्ष ठेवा. तिला कामाधामांत अडकवून ठेवा’ त्यांच्या जवळ जाऊन त्यांनी हळूच सांगितले. पुन्हा दारातून परत आले व ‘तुम्ही कामावर जात तेव्हा बाहेरून कुलूप लावायला विसरू नका व तिला बाहेर मुळीच जाऊ देऊ नका’. असे बजावून निघून गेले.

बाया शिवणकामाच्या दुकानात कामाला जात. बाहेरून कुलूप लावीत. धुणी, भांडी, स्वयंपाकपाणी माझ्यावर सोपवून सकाळी जात त्या दुपारी जेवायला येत व दुपारी जात त्या सायंकाळी परत येत. बायांचीच जात ती. मला खोदखोदून प्रश्न विचारीत. पण मी मुकीच राही. जास्तच मागे लागल्या तर अश्रू ढाळायला सुरुवात करी. खोटे अश्रू सिनेमातच आणावे लागत नाही तर भूमिगत आयुष्यातही खोटे अश्रू ढाळावे लागतात, ती ढाल पुढे केली की बाया गप्प होत. मला फार वेदना होतात असे त्यांना वाटून त्या माझी कीव करीत.

माझ्या तापात उतार नव्हता. रात्री तो भडकायचाच. स्वयंपाक पाणी, धुणी, भांडी करून त्या ओलसर जागेत मी रटक्यावर पडे. गार रटक्याने बरे वाटे, पण अंग अधिक ठणकू लागे. औषध कोण देणार? कुणापाशी मागणार ! कुणाला बोलायला सवड नाही. सारे घाईगर्दीत, अडचणीत सापडलेले. त्यांना कसे अडचणीत टाकायचे आणि त्याचा उपयोगही काय होता? तापाप्रमाणेच भूमिगत अवस्थेचे चटके घेणे अपरिहार्य आहे. ही पक्की खूणगाठ बांधून भल्या पहाटेस उठून बाहेरील विधी आटोपून कोंडून घेई. त्या बायाही माझी पाठ सोडीत नसत. सदा पाठीमागे. बया गेली निघून तर घ्या काय? या त्यांच्या चिंतेने हसू फुटे. माझी करमणूक व आनंद एवढाच होता. असे दोन दिवस गेले.

तिसऱ्या दिवशी तुरीची डाळ निवडायची म्हणून त्या बायां सांगून गेल्याप्रमाणे धुणी, भांडी, आटोपून मी खिडकीच्या बाजूला डाळ निवडत बसले. खालची खिडकी बंद असे. वरची उघडी ठेवली होती. डाळ निवडताना कंटाळा आला. कंबरही भरून आली. जवळ एक पुस्तक पडले होते ते उचलले. बघू लागले. स्पष्ट दिसावे म्हणून नकळत खिडकीच्या उजेडात जाऊन वाचू लागले. ते बाहेरून कुणीतरी पाहिले. साऱ्या वाड्यात वार्ता पसरली, बाहेरून कुलूप, आत बाई कोण? झाले, लगेच चौकश्या सुरू झाल्या. त्या बाया घाबरल्या. माझी छोटीशीच चूक झाली. चंपूताईच्या घरात दिवसा उजेडी संडासला जाण्याच्या एक

चुकीप्रमाणेच. आता ही दुसरी चूक. भूमिगत आयुष्यात नजर शाबूत ठेवावी लागते. त्याचबरोबर नजरचूक झाली की उत्पात होतात, हे मला उमगले. पण उपाय काय? माझी चौकशी करायला आलेल्या माणसाला त्यांनी स्वच्छ सांगितले की बाबा हे आता हलव, नाही तर बदनामी होणार ! हलवणार कुठे? इतके का सोपे होते? रात्रीपर्यंत येणाचे आश्वासन दिल्याप्रमाणे तो आला. एक प्रिंटेड पातळ व पोलका घेऊन. त्याने सूचना दिल्याप्रमाणे त्याच्या बरोबर टांग्यात बसले. टांगा बोळातून निघून हमरस्त्याला लागला. जोगेश्वरी चौकात गाड्या अडवलेल्या व पोलीसच पोलीस. ही गर्दी व धावपळ. प्रत्येक गाडी घोड्याची पद्धतशीर तपासणी चाललेली होती माझ्यासाठीच. पुन्हा आली आफत आणि केवढी भयंकर. माझ्या सहकारी आमदाराने कानात सांगितले ‘हुशार ! पदर जरा ओढून घ्या,’ त्याने टांग्यात बसण्यापूर्वी दिलेल्या सूचनेप्रमाणे पोट दाबत कण्हतच टांग्यात बसले होते. मधूनच ‘आईग ! पोट फार दुखते ग’ म्हणत होते. बाईचे पोट फार दुखते, जंगली महाराज रोडवर डॉ. गुणेबाई का कोणाच्या तरी दवाखान्याचे नाव टांगेवाल्याने सांगितले होते. म्हणून जलदीची घाई टांगेवाल्याला केली होती. पोलीस आले तोच ‘पोट दुखते ! मेले ! मेले ! ग आई ! !’ म्हणत मान टेकली व धुंगट तोंडावर पुरा ओढून घेतला. पोट फार दुखते का? म्हणून डोक्यावरून पाठीवरून हात फिरविण्याचे सोंग माझा साथी एकीकडे करीत असताना दुसरीकडे पोलीसाच्या दरडावणीला उत्तरे देत होता. ‘तुम्ही कोण? बाई कोण? कुठे निघाला?’ पोलीसांनी खडसावले.

‘हाय !हाय ! मेले ! मेले ! ! पोट गेले ग बाई ! मरणार आता? आई ग ! आई ग !’ मी ओरडले. ‘टांगा हाकल रे बाबा दवाखान्यात. मेले ग आई, आई ! !’ पोट दाबत तळमळ करीत मी टांगेवाल्यावर ओरडलेच. पोलीसांना कीव आली. पुढच्या चौकश्या संपल्या व त्यांनी आम्हाला वाट करून दिली.

इजा, बिजा आणि तिजा संकट फेऱ्यातून सहिसलामत बाहेर पडलो. जंगली महाराज रोडवरील डॉ. पवारांच्या बंगल्यासमोर टांगा उभा राहिला. तिथल्या बंगल्याच्या कोपऱ्यातील खोलीत शिरलो. आमच्या पहिल्याच बैठकीला आलेला दोघा कॉलेज मुलांची खोली होती ती. माझ्या सुटकेच्या यंत्रणेतील सातारकर दोघा तरुण मंडळीत मी आले होते. आता तरुण मुलांच्या खोलीत रहायचे या विचाराने माझे अंग शहारले.

‘मी एकटी राहीन. रात्रीची भीती मला मुळीच वाटत नाही.’ मी अजीजीने हळूच त्यांच्यापुढे प्रस्ताव मांडला.

कोणत्याही परिस्थितीत असो, स्त्री प्रथम विचार करते तो आपल्या पावित्र्याचा. स्त्रीचे पावित्र्य हेच खरे वैभव हे आमच्या मनात व शरिरावर कोरलेले असते ! अशा स्त्रीची ही काळजी होती.

एकमेकांच्या तोंडाकडे क्षणभर त्यांनी बघितले.

‘अक्का, तुमच्या सुरक्षितेसाठी वाटेल ते दिव्य आम्ही करू. आम्ही वचनबद्ध आहोत, पण?’ ते गप्प झाले.

रात्री दार उघडले, आवाज झाला, पाणी, कांजी पहाटेचे सारे कार्यक्रम गुपचूप झाले पाहिजेत ही त्यांची काळजी होती. शरीर दुबळे व मन हळवे झाले होते. भूमिगतात दुबळ्या शरिराला स्थान आहे पण

हळव्या मनाला तर मुळीच नाही हे नंतर कळले त्यांच्या शेजारी कोपऱ्यात अंथरुणावर मी पडले. पण झोप कशी येणार? सारा चित्रपट डोळ्यापुढे उभा राहून मनात विचार कुरतडत होते.

X X X माझ्या डोळ्यापुढेल आली. मुंबईची भूमिगत कार्यकर्ती. येरवड्याला माझी दोस्ती झालेली. जातीने ख्रिश्चन पण जिद्दी भूमिगत असताना चप्पा गोटीही करू घेतलेली. तरीही पोलसांनी तिला गाठलेच. पोलीसांच्या हातात पडायचे नाही म्हणून रस्त्यावर वाऱ्यावर पळून आली. व चालत्या बग्गीत घुसली.

‘किधर लेना जी?’ बग्गीवाला.

‘कहांभी होटलमे चल’ X X X X म्हणाली.

बग्गीवाले धूर्त असतात. ‘कहांभी चलो’ चा अर्थ त्याला समजायचे ते तो समजला. बग्गीवाल्याने एका लांबच्या गल्लीच्या त्याच्या हॉटेलपुढे बग्गी उभी केली. मग तिच्यावर गुदरलेला भयंकर प्रसंग. त्या दिव्यातून तिला जिन्यावरून उडी मारायचा आलेला जीवन मरणाचा प्रसंग. सारे सारे आठवून मी इतकी बेचैन झाली की माझी रात्रभर अंथरुणावर सारखी उठ बस झाली.

‘अक्का, पाणी पाहिजे का? अक्का बाहेर जायचे का? अक्का, काही त्रास होतो का?’ काकुळतीने ती मुलं विचारीत होती. मी एक नाही, दोन नाही. डोके भयंकर ठणकू लागले. म्हणून डोके मात्र धरून ठेवी. मुलं उठली, जवळ आली. मी उठून बसले. एकाने हातरुमाल काढला. मी नाही म्हणत असतानाही माझ्या कपाळावर घट्ट बांधला. मला अगदी बळजबरीने हात धरून झोपवले. एक जवळ बसला. दुसरा डोके दाबू लागला. डोळे किलकिले करून दोघांच्याकडे पाहिले. अपघातात जखमी झालेल्या लाडक्या मुलाकडे बघणाऱ्या आईचे भाव त्यांच्या चेहऱ्यावर होते. आपल्या लाडक्या मुलासाठी जानही कुर्बान करण्याची आईची कारुण्याची चमक त्यांच्या डोळ्यात आलेली मी पाहिली. मला फार फार बरे वाटले. झोप केव्हा लागली ते मला समजलेही नाही. पहाटे ४ वाजता त्यांनी मला हाकेचा आवाज नको म्हणून शू-शू केले. शेवटी हलवून जागे केले. इतकी गाढ झोपले होते. एक दरवाज्यात उभा राहिला. दुसरा बंगली पाठीमागील संडासात पाणी टाकून आला. कुणी जागे नाही याची खात्री त्यांनी केली व मी संडासांत गेले. बाजूच्या नळावर भावांच्या मायेच्या छायेत मी न्हाले.

५ दिवसांनी मी स्नान केले. साराच मामला नवीन. पातळ कुठे ! भावाचेच धोतर नेसून पातळ वाळत घातले. मला हसू आवरेना. लढताना कसला तरी अविचार लढणाऱ्या डोक्यात येईल का? सुवर्ण भट्टीत घातले की हीणकस भाग जळून जातो ना? क्रांतीची दीक्षा घेतली की हीणकस भाग जाऊन उरतो तो सुवर्णकण. याची प्रचीती आयुष्यात पहिल्यांदाच मी घेत होते. पूर्वीचे अंतर तुटले. मी त्यांच्याशी मोकळेपणाने बोलू लागले. किती जपत ते मला नी माझ्या भावनेला ! दृष्टीच्या भाषेने, गालातल्यागालात हसण्याचा भाषेने, डोळ्यांच्या इशान्यांनी देवाण घेवाण, अघळपघळ बोलण्यापेक्षा या भाषेत केवढे मार्दव, केवढा रस भरला आहे, तो अनुभव मी चाखत होते. शेजारी प्रतिष्ठित घरमालक पण सूर्यवंशी. सातारा जिल्ह्यातील प्रतिष्ठितांची पोरे म्हणून घरातली खोली दिली. आवाज होऊ द्यायचा नाही. त्यांना संशय वाटेल असे काहीही घडू द्यायचे नाही. ही सदैव धडपड. मुले सकाळीच बाहेर जात. दिवसभर बाहेर भटकत. पण सायंकाळी न चुकता परतत व मला खायला पावबटर, भाजीपुरी काही तरी आणीत.

कोण कुठले खंडू बंडू आणि कोण कुठली मी ! पण आमच्यातील दुराव्याचा अंतरपडदा सहजतेने गळून पडला होता. एकाच क्रांतिआईची अक्का, खंडू, बंडू तिघे लेकरे झालो होतो. मानवी निर्व्याज्य प्रेम चाखायचे असेल तर भूमिगत झाले पाहिजे. सर्व बाजूंनी चटके बसतात. साराच तुटवडा, टंचाई. पण प्रेमगंगेत डुंबता डुंबता जीव पिसासारखा हलका होतो. देशभक्त व्हायचे तर तुरुंगात जा. प्रेमाची गोडी चाखायची असेल तर भूमिगत, फरारी व्हा असे मी म्हणेन.

‘खूप खंडू भावडू शे’. मी त्याला एकदा म्हणाले.

‘म्हणजे काय ग अक्का?’ खंडू.

‘अरे बाबा, खान्देशी अहिराणी भाषेत बावळट माणसाला खंडू भावडू म्हणतात. दोघे या स्पष्टीकरणाने खुदखुद हसत सुटले.

‘माझे डोके आज फार दुखते रे खंडू.’ मी.

‘अक्का, मी औषध आणतोच आता.’ खंडू म्हणाला व बाहेर पडला. डॉक्टर आणायची सोय नव्हती. डॉक्टरकडे जायची त्याहूनही नव्हती. खंडूने सारिडॉनच्या गोळ्या आणल्या. व पाणी तापवण्यासाठी इलेक्ट्रीक हीटरही घेऊन आला. पेला पाण्याने पूर्ण भरला व हीटर त्यात घातला.

गरम पाण्याबरोबर मी गोळ्या घेतल्या. दुपारीही असेच घ्या सांगून बाहेरून कुलूप लावून ते गेले. पेला पाण्याने पूर्ण भरला पाहिजे हे मात्र सांगायला विसरले. दुपारी ३ वाजता गोळ्या घेण्यासाठी अर्धा पेला भरून पाण्यात हिटर टाकला. थोड्या वेळान पेला थडथडू लागला.

मला समजेना असे काय होते ते? मी पेला पडू नये म्हणून पेला धरला. तो माझे हात हिटरला चिकटलेच. विजेचे धक्के बसू लागताच तशीच धडपडत स्वीच बंद करण्यासाठी उभी राहण्याचा प्रयत्न करताच माझा झोक गेला व दारावर आदळले. पुन्हा धडपडत उसळी मारून स्वीचला हात पोहचवून तो बंद केला.

तो लगेच मी दरवाज्यावर पुन्हा आदळले. पेला फेकला गेला व मी जमिनीवर आपटले. माझी शुद्ध गेली. काय योग असतात पहा. दोघे दुपारी न येणारी मुले त्याच वेळी उगवली. ते फाटकात घुसले. तोच घरमालक ओट्यावरील खुर्चीवरून ओरडले, ‘अरे, दरवाज्यावर काहीतरी दोनदा आदळले. पेला फेकण्याचाही आवाज झाला. भुताटकी घरात घुसली की काय बघा जरा ! साठे वस्ताद. हजरजबाब दिला, ‘अहो डॉक्टर साहेब, पेल्यात दूध होते. मांजराने उड्या मारून पालथा केला वाटते.’

‘अरे, मांजर इतक्या जोरात दरवाज्यावर आदळते का रे? का दुसरीच दोन पायाची मांजर आहे?’ मिलीटरी डॉक्टर आपल्या कोटीवरच खो खो करून हसले.

‘अरे बापरे, माझे दूध गेले !’ म्हणत खंडू साठे सटकला.

बंडू पाटलालाही त्याने आत घेऊन कडी लावली. पहातात तो मी आ वासून अस्ताव्यस्त पडलेली. माझे कपडे नीट करून मला सरळ केले. एकाने डोक्याखाली उशी घातली. दुसऱ्याने पाणी आणले. तोंडावर पाण्याचा शिडकाव केला. मी घोट गिळला तोच माझे डोळे उघडले.

माझ्या अंगात झिणझिण्या येत होत्या. मी कुशीवर झाले. सायंकाळपर्यंत मला बरे वाटले. काळ आला होता. पण वेळ भरली नव्हती. अंथरूणावर पडल्यापडल्या खंडू माझ्याकडे तोंड करून मिस्कीलपणे म्हणाला, ‘घरात मांजर फार उड्या मारते.’

‘खरंच, कुठे आहे मांजर?’ मी.

‘मांजर उड्या मारते, दरवाज्यालाही धडका देते, पाण्याचे पेलेही भिरकावते.’ इति बंडू.

‘मी मांजर का रे चोरांनो’ असे मी म्हणताच साऱ्यांना हास्याची उबळ आली. पण तोंड दाबून ते हास्य तोंडातच कोंडले.

‘डॉक्टर म्हणतात, तुमच्या घरात भुताटकी आहे.’ खंडू.

‘दरवाजा ठोकते, पेले भिरकावते.’ बंडू.

‘तुम्ही दोन भुते आणि मी भुताटकी ना?’ मी म्हणताच सारेच खुसखुशीत हसले. ‘दोन पायांची मांजर घरात नाही ना?’ हा डॉक्टरांचा विनोद त्यांनी सांगितला.

आज विनोदाचा दिवसच आम्ही साजरा करीत होतो. पडल्या पडल्या माझ्या मनात विचार येतच राहिले. माणसांच्या तीन भुका. पोटाची, शरीराची, आत्म्याची असे खांडेकर म्हणतात. कोणती भूक खरी? साऱ्याच भुका खऱ्या, खोट्या की तकलादू? एक भूक भागली की दुसरी अपुरी राहते. दुसरी पुरी झाली तर तिसऱ्या भुकेकडे मन जाते. पोटाची भूक भागली की शरीर कुरकुरते, शारीरित भूक भागली की आत्मिक भुकेची हाक सुरू होते. मानव म्हणजे या तीन भुकांच्या हाके भोवती फिरणारा घाणाच आहे का? कधी इकडे, कधी तिकडे. या भुकेपासून जो मुक्त तो भूतच का? माझ्या या मुक्त विचारांनी मलाच हसू आले.

ही मुले कशी खुशीत दिसतात, कोणत्या भुकेचा तो परिणाम? स्त्री-सहवासाची भूक ही मानवी मनाची प्रेरणाच. आपले सारे देवही चर्तुभुजच. पत्नीला चक्क मांडीवर घेऊन बसलेले आम्ही रंगवलेच ना? स्त्री-सुख हेच मानवाचे सारे आयुष्य व्यापून टाकते. बालपणी आईची भूक, तरुणपणी पत्नीची भूक. म्हातारपणांत तीच सखी होते. निर्व्याज्य स्त्री-सहवासाची तरुणांना ओढ असते हे प्रत्यक्ष मी अनुभवीत होते. निर्व्याज पुरुष सहवासाचाही आनंद मी भोगत होते. किती खुशीत आम्ही तिघे आहोत, या विचारातच मी झोपी गेले. दुसऱ्या दिवशी सायंकाळ झाली. रात्र पडली. ९ वाजले तरी मुलांचा पत्ता नाही. १० वाजले. सर्वत्र सामसूम झाली. मन विचार करून आशंकांनी थकले. अशा वेळी जीवाची किती घालमेल होते ते माझे मलाच माहीत. आमची बंगली झोपली. ११ वाजता दार वाजताच मी उघडले.

‘अक्का, उठा आता निघायचे आपणाला.’ मुलांनी जणू हुकूमच सोडला.

खड्डू एका बाजूला, मध्ये मी, बंडू दुसऱ्या बाजूला. जंगली महाराज रोडने कोणत्या तरी पुलाजवळ थांबलो. थोड्याच वेळात आमदार आमच्यात येऊन मिळाला. थोडा वेळ गप्पा मारण्याचे सोंग केले. व आमदार बरोबर चालू लागले. का गरीब वस्तीत मिलमजुरांच्या खोलीवर पोहोचलो.

दुसऱ्या दिवशी दुपार झाली. माझी सातारला पाठवायची तयारी जोरात सुरू होती. नऊ वारी हिरवे इरकली टोपपदरी लुगडे नेसले. तश्याच रंगाची कोपरच्या खाली उतरणारी चोळी घातली. गळ्यात काळी पोत बांधली, कपाळावर गोल गरगरीत ढबू पैश्याऐवढे कुंकू लावले. पायात जोडवे-मासोळ्या आयुष्यात पहिल्यांदा घातल्या.

कानांत बाळ्या, बुगड्या, कर्णफूल घालून नाकात सातारी नथ अडकवली. केसांचा मध्ये भांग पाडून केस काना मागून घेऊन बुचडा बांधला. डोळ्यात चांगले काजळ घातले. पापण्यांच्याही बाहेर असे. एकेका हातात १२-१३ हिरव्या बांगड्या घातल्या. सातारच्या घरंदाज घराजी बाळंतीण झालेली सून सजली.

‘कुठे आहे अक्का, कुठे आहे अक्का?’ म्हणतच दोघा बंधुराजांनी बाहेरच्या म्हातारील विचारले.

‘आहे की. आत जावा’ म्हणताच ते मधे आले. मी मुद्दामच मान खाली घालून बसले. ते परत जाऊन फिरून म्हातारीला म्हणाले ‘अक्का तिथे कुठे आहे? दुसरीच बाई आहे.’

‘अरे बाळानो, डोळं फुटल्यात काय तुमचं’ म्हणतच म्हातारी उठली. माझ्याजवळ आली. माझे डोकं मागे करून तोंड वर केले. खंडू, बंडू चाट पडले. माझे सोंग बरोबर वठल्याचा तो पुरावाच होता. मी हसत उठले. तोच म्हातारी गरजली, ‘अक्का, अक्का नाही म्हणायचं, पुतळा हाये ही, आलं ध्येनात?’ म्हातारीने माझे नाव जाहीर केले. त्यांनी मान हलवली व माझ्याकडे अतृप्त नजरेने बघून ते मोठे गोड गोड हसले.

ते सुटाबुटातले माझे दोन लहान बंधू माझ्या पाया पडले. मी ‘इडा पिडा टळो’ म्हणून बोटं मोडताना मला गहिवर आवरता आला नाही. त्यांच्या डोळ्यातही पाणी तरारले. ते स्टेशनवर गेले नी आमदार आला. आमदाराने मला सूचना दिल्या. टांगा उभा राहिला की टांग्याजवळ दोन तरुण बाया येतील, एक लेकुरवाळी असेल. मूल देईल ते तुमच्या पदरात घ्यायचे व त्यांच्या मागे मागे जाऊन बायकांच्या डब्यात बसायचे. मी आणि आमचे सारे साथीदार आजूबाजूच्या दोन्ही डब्यात बसू. काही प्रसंग आलाच तर आम्ही तयारीतच आहोत.

काही गडबड वाटली तर लगेच साखळी ओढा व तशीच काही वेळ आली तर गोळ्या चालवायचा हुकूम आहे. घाबरायचे नाही.

त्या दोन तरुण बाया होत्या एक शालन—गो. काकापाऱ्याचे त्यांचे पत्नी; दुसरी लेकुरवाळी ही पाऱ्याचीच मास्तरीण-मांजड्याचे समाजसेवक दलितमित्र क्रांतिकारी गुरुजींची मुलगी.

टांगा आला. लुगड्याचा घोळ हातात धरून चालू लागले. मी टांग्यात बसणार तोच म्हातारी दारातूनच ओरडली. ‘पुतळे, पुतळे ह्या वहाणा राहिल्या की.’ म्हातारीने तिच्या सातारी वहाणा माझ्यापुढे टाकल्या. या म्हातारीला हे बाळकडू पाजले कुणी? का सातारच्या रक्तातच ही भूमिगत शिकवण मुरलेली आहे? चपला घालताना हा विचार माझ्या मनात आला. टांगा हडपसर स्टेशनवर थांबला. पुणे स्टेशन आम्हाला वर्ज्य होते ना ! म्हणून लांबचा फेरा घेतला. ठरल्याप्रमाणे त्या दोघा मास्तरणींच्या बरोबर मी बायकांच्या डब्यात मूल ओटीत घेऊन घुसले. ही तोबा गर्दी. बरोबरीच्या बाया उभ्याच राहिल्या. मी संडासाच्या कोपऱ्यात गर्दीतच बैठक मारली.

‘सुटले एकदाचे’ मी मनात म्हटले, तोच दोन चार पोलीसांनी दंड्याने जोरजोरात दार ठोकायला सुरुवात केली. गर्दी लोटण्यासाठी ढकलून ढकलून दरवाजा उघडला.

एका जहांबाज म्हातारीला दरवाजा उघडताना लागताच ती ओरडली—‘मेल्यांनो, का डोळं फुडल्यात? बायकांचा डबा दिसतनाई? बायकांना तरास कश्यापायी?’

आत घुसलेल्या पोलीसांचा हवालदार शांतपणे म्हणाला, ‘आम्ही कशाला त्रास देऊ ! बायकाच आम्हाला त्रास देतात.’

‘वंगाळ बोलशीला तर चेपल कशी?’ म्हातारीने सातारी हिसका दाखवला व ती उसळलीच.

हवालदार हसत म्हणाला, ‘आजीबाई, अहो तुरुंगातून एक बाई पोलीसांच्या पहाऱ्यातून पळून गेली. तिला शोधण्यासाठी या डब्यात घुसलो. आम्हाला हा त्रास नाही का? पुरुष कशाला बायाही ता बांड झाल्या आहेत. तिला आम्ही शोधतो म्हणून तुम्हाला त्रास देतो आजीबाई.’

म्हातारी उसळली तितकीच थंडगार अवाक् होऊन आश्चर्यचकित आवाजात म्हणाली, ‘असं म्हनतुयास व्हय ! अशी बाई आहे तरी कशी बाबा?’ म्हातारीच्या चौकस बुद्धीने प्रश्न केला.

‘उंच, नाकेली, डोळेेली, शिकली सवरलेली, चांगली गोरीपान, साडे पाच फूट उंच’ पोलीस हवालदार उत्तरला.

‘ती सडीच आहे का काही प्यार बीज हाय तिला?’ चौकस म्हातारीने प्रश्न टाकलाच.

‘अहो तिला पोर नाही, सडीच आहे ती.’ पोलीस.

‘बाई, बाई. कमाल झाली त्या बयेची.’ म्हातारी.

ते ऐकून माझे सात गेले नी पाचच राहिले. भानावर आले. ओटीतल्या पोराला चिमटा काढला. पोर कळवळून त्याने ट्याहो फोडला. पायाजचे निमित्त करून त्याला पदराखाली घेतला व पदर त्याच्या अंगावरून घेतला. माझे तोंड आपोआप पदरा आड झाकले गेले.

पोलीसांनी बॅटरीच्या उजेडात साऱ्यांना न्याहाळले. माझ्याकडे लाईट फेकला. माझ्या पदराने व माझ्या उसन्या पोराने बचाव केला, लेकरबाळी म्हणून सुटले. बॅटरीचा प्रकाश आमच्या दोघा मास्तरणींच्या तोंडावर फेकला. माझ्या तोंडाकडे दुंकूनही पाहिले नाही. गाडीची शिटी झाली. पोलीस गेले. पुतळीला सातारच्या पत्रीसरकारच्या माहेराला घेऊन गाडी झुकझुक करीत निघाली.

(१७) कुंडलचा एक साने गुरुजी

पत्री सरकारात तीन काका होते. चवथे काकाजीही. ग. काका, गो. काका, ल. काका.

अच्युतराव पटवर्धन—अखिल भारतीय भूमिगत संघटनेचे नेते. ४२ ते ४६ च्या चलेजाव चळवळीच्या संघटनेचे प्रमुख.

त्यांची अनेक नावे होती. साहेब वगैरे. पण पत्री सरकारशी संबंधित नामाभिधान होते काकाजी.

पत्री सरकारचे ते काकाजी होते.

पहिले ग. काका. गंगाधर चिटणीस. तासगाव तालुक्यातील चिखलगोटणचे. इनामदार. मागे लिहिल्याप्रमाणे त्यांची पाठीची कंबरेची हाडे गिल्बर्ट डी. एस. पी. ने माराने खिळखिळी केली होती.

त्यांचे काम भूमिगतांच्या जखमींना सांभाळणे, जखमी होऊन तुरुंगात गेलेल्यांचे खटले चालविण्यासाठी सर्व व्यवस्था करणे, त्यांच्या घरादाराकडे लक्ष ठेवून लागेल ती मदत करणे, फितूर साक्षीदारांना सरळ करण्याचा पत्री सरकारला सांगावा देणे. त्यासाठी कोल्हापूर ते खान्देशपर्यंत भिंगरीप्रमाणे फिरणे.

दुसरे गो. काका. गोविंदराव मिरगे. पारे-तालुका खानापूरचे. नाना पाटलांचे संरक्षक. त्यांच्या दिमतीला शस्त्रधारी ८-१० कडवे तुफान. नाना पाटलांना सुरक्षित स्थळी नेणे, आणणे, जिथे वास्तव्याला असतील त्यांच्याभोवती गो. काका व त्यांच्या तुफानांचे कडे सदैव असे. त्यांची हिंमत, चाणाक्षपणा, व नाथार्जीचा माणसे, ठिकाणे, हेरण्याचा धूर्तपणा यामुळेच नाना पाटलांना भूमिगत ठेवण्यात यश आले. गो. काकांचे हे कार्य नाथार्जीच्या मार्गदर्शनाने होत असे. नाना पाटील असलेल्या गावात वा भागात पोलीसांचा रेटा पडला तर त्या कक्षेतून २०/२५ मैल पलिकडे रात्रीच्या रात्री पोलीसांच्या चौक्या पहाऱ्यातून सुरक्षित स्थळी पोहोचविणे. दिमतीला पांडुरंग बछडा (ग. काकांचा भाचा) व मागे पुढे तुफान सैनिक. सर्वात मोलाची ही कामगिरी. अव्याहत क्रांति लढ्यांत नानांना सुरक्षित ठेवण्याची सर्वात मोलाची कामगिरी त्यांनी बजावली.

तिसरे ल. काका. लक्ष्मणराव तांबट. कुंडलचे. त्यांचा पूर्वपरंपरागत असलेला शोभेच्या व सुरंगाच्या दारूचा धंदा करणारे. सुरंग, फटाकडे, ठासणीच्या बंदुकांना दारू पुरविण्याचा त्यांचा धंदा.

कुंडलच्या सर्व सार्वजनिक कार्याचा त्यांचा वसाही अव्याहत चालवणारे.

कुंडलचे कोणतेही सामाजिक, शैक्षणिक, आदि विकासकार्य असो, त्यात तांबटकाका आघाडीवरच असायचे.

प्रत्येक सामाजिक कार्याचे गणपतिपद त्यांचेच असायचे, कसलाही गाजावाजा न करता.

४२ साल उजाडले. बंडाचे निशाण फडकले. आणि तांबटकाका त्यातही आघाडीवर दाखल झाले. पत्री सरकारचे तोरण कुंडलला बांधले गेले. आणि ल. काकांच्या कार्याला उधाण आले.

त्यांचे दाखूचे दुकान हे पत्री सरकारचे दाखूचे कोठार झाले. प्राथमिक अवस्थेत अॅटम बॉम्बसदृश्य मोठ्या आवाजाचे फटाके त्यांनी तयार केले. लढ्याच्या प्राथमिक अवस्थेत बंदुकांची उणीव या फटाकड्यांनी भरून काढली. हातात बंदूक सदृश काठ्या घेऊन फटाकडे फोडून त्यांचा बंदुकीसारखा आवाज काढीत कित्येक गावांना व गावच्या टग्यांना दहशत घालून वठणीवर आणण्याचे काम या फटाकड्यांनी केले.

ल. काकांनी सर्वस्व पणाला लावून गावठी हातबॉम्बही तयार करण्यात यश मिळविले. ज्यांचा उपयोग ५॥ लाखांच्या खान्देशातील खजिना लुटीच्या वेळी व्हावा म्हणून. पण त्या बॉम्बचा उपयोग करण्याची पाळीच आली नाही. साताऱ्यात पे-ट्रेन लुटण्याच्या कार्यक्रमात त्यांचा उपयोग झाला म्हणे.

ल. काका म्हणजे सौजन्याची मूर्तीच. कसलाही डामडौल न मिरवता अनामिक-पडद्याआड राहून काम करण्याचा त्यांचा स्वभाव व सवयही. म्हणून राजकीय आघाडीवर २४ तास असूनही कधी त्यांनी गाजावाजा केला नाही. त्यांच्या वृत्तीतच ते नव्हते.

कुंडल ही पत्री सरकारची राजधानी. त्या राजधानीचे संरक्षक व पहाऱ्याचे कोतवालपणही त्यांच्याकडे आपसुकच येणे अपरिहार्यच होते. जखमींची देखभाल त्यांचीच. कुंडलचे जखमी झालेल्यांचे वा तुरुंगात अडकलेल्यांचे मदत कार्य जोडीला होतेच.

सामाजिक, शैक्षणिक आघाडीपेक्षा राजकीय आघाडी एक कडी वरच राखली.

सर्व कुंडल गावच कार्याने पेटले होते. स्त्री, आबालवृद्ध, शेतकरी, कामकरी, मांग, रामोशी, धनगर, वडार, सर्वच त्या मोहिमेत सामील. पण त्या अनेक मण्यांत सूत्र होते ते ल. काकांचेच.

कोणतीही जबाबदारी पेलण्याचे, त्यासाठी अव्याहत राबण्याचे, धावपळी पेलण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या अजातशत्रू, अबोल नेतृत्वात होते.

‘क्रां. नाना पाटील शेतकरी बोर्डिंग’ चे संस्थापक, चालक, पालक, मालक तेच, विद्यार्थ्यांची आई.

जी.डी. बापूंच्या लग्नाचे सूत्रसंचालन, मी, लीलाताई कुंडलला आलो तिचे व्यवस्थापन, संरक्षण-सर्व त्यांचेच. भूमिगतांच्या घरी दाखून प्रसंग आला तर धावून जाणार, मदत, समज, धीर देणार तेच. कुंडलमध्ये आणिबाणीची हातघाई आली तर त्याला संरक्षण-कवच ल. काकांचे.

या सर्व कार्यासाठी त्यांचा पदर पसरलेला असे व त्या पदराची खोळ भरून देण्याची दुकानदार, व्यापारी, शेतकरी, शेतमजुरांनी कधी पिछेहाट घेतली नाही.

शेकडो फरारी भूमिगत कुंडलला आले, त्यांच्यासाठी घरोघरी भाकरी गोळा करणे वा पाच पाच, दहा दहा सैनिकांचे जेवणाचे साकडे शेतकऱ्यांनाच कश्याला, अगदी वडारांनाही ते घालीत. वडारांनी उपाशी राहावे, पण भूमिगतांना, तुफानांना पोटभर भाकरी देऊन संरक्षणही करावे ! ही किमया ल. काकांची.

सामुदायिक लग्न (गांधी लग्न) तयारी-कार्यसिद्धीचे पौरोहित्य त्यांचेच.

सर्कशीतला मधला उंच खांब सर्व तंबू सांभाळतो, ती भूमिका निःस्वार्थ, त्यागी, काळजीने अहर्निश झटणाऱ्या ल. काकांची.

अत्यंत विनयशील, अगदी मोठ्यांपासून अगदी लहान बालकांपर्यंत त्यांचे सख्य, धाकुटेपण घेतलेल्या ल. काकांचेच.

त्यांचे हास्य तर इतके कोमल, मृदू मुलायम, मखमलीसारखे.

त्यांचे बोलणे, चालणे इतके लाघवी-प्रति साने गुरुजीच ! त्यांना बघितले, त्यांच्याशी बोललो, चाललो की सदैव साने गुरुजींची आठवण यायची. इतके ते कोमल हृदयाचे, अगदी बालसदृश.

शिवछत्रपतिंचे जसे मावळे, तसे घरदार सोडून जिवाची बाजी लावणारे, कोणत्याही समर प्रसंगात बेधडक उडी घेणारे, बाजी, तानाजी, शेलार मामा प्रमाणे वाघासारखे लढणारे, शेकडोनी सैनिक गावोगाव तयार झाले होते.

त्यांना प्रशिक्षण देण्याची वेळ आली म्हणून कुंडलला सैनिक शिबिरे घेण्याचा निर्णय झाला. हिटलरच्या स्टॉर्मट्रूप्सचा व त्यांच्या बलिदान पथकांचा इतिहास माझ्या डोळ्यापुढे धगधगता होताच. त्या प्रमाणेच आपलेही हे सैनिक. त्यांना 'तुफान' सैनिक असे नामाभिधान भी सुचवले. सर्वांना ते आवडले. 'तुफान सैनिक शिबिरां' ची आमची मालिका सुरू झाली.

मी तुफान सेनानी व लीलाताई तुफान स्त्री सैनिकांची सेनानी झालो. आम्ही तुफान सैनिकांच्या शिबिराचा निर्णय घेतला. झाली ल. काकांची जुपी. हातांत भिक्षापात्र घेऊन शिबिराचा सर्वभार त्यांनी सहकाऱ्यांना जमवून उचलला. जागेच्या निवडीपासून तो शिबिराचा रसोडा, त्याला लागणारा लाकूडफाटा, धान्य सर्व जय्यत. झटपट. ल. काका शिबीरार्थींना भाकरी देणारी आई. आईप्रमाणे प्रत्येकाची त्यांची काळजी. १०० तुफानांची पहिली तुकडी, त्यानंतर दुसरी, तिसरी. सर्व योगदान ल. काकांचे. त्यांतून पुष्ट झाली सारी तुफान सेना. शिबीराधिपती ल. काका. सर्व असूनही कुणीही नसलेले.

शिबीराचे प्राचार्य अप्पासाहेब लाड गुरुजी. ते काँग्रेसचा इतिहास सोपा करून सांगणारे.

मीही एक आचार्य, हुतात्म्यांच्या-भगतसिंग, खुदीराम बोस आदींच्या बलिदानाच्या कथा सांगणारा; साने गुरूजींची व क्रांतीची गीते घुमवणारा—

‘आम्ही मांडू निर्भय ठाण-देऊ हो प्राण !’
‘उटू दे देश, पेटू दे देश, येथून तेथून सारा पेटू दे देश !’
‘हे हरामखोर सरकार, नाही जिवंत आम्ही ठेवणार !’
‘सावकार शाही ठेवायची नाही, ठेचायची तिजला हाय हो !’
‘मर्दानी हो झांशीची राणी,
जिने पालथेपाडून शान, पाजले इंग्रजां पाणी !’
‘धनशेटी सुंदर सारडा, कुर्बान हुसेनी,
कुर्बान कर दी जान हिंदुस्तान पर अपनी !’

असली गाणी शिकवून त्यांच्यातच राहणारा, खाणारा, पिणारा आचार्य. सवडी प्रमाणे कधी बापू लाड येई आणि त्यांची परीक्षा घेई. कसोटीच्या धारेवर धरून त्यांची परीक्षा घेई.

सर्व शिबीरार्थी जवळ जवळ अंगठे बहादूर. त्यांत शेतकरी, कामकरी, मजूर, मांग, वडार, रामोशी सर्व जाती जमातीचे. शिक्षित अल्प. त्यांत जे बेडर, धाडसी, नेतृत्वाला लायक, घारीच्या नजरेचे, विश्वासाचे पक्के त्यांना त्या त्या गावचे कॅप्टनपद दिले जाई. व त्यांतूनच ८/१० गावांचा ग्रुप-कॅप्टन नेमला जाई. ह्या तपासणीचे, नेमणुकीचे सर्वाधिकारी फील्ड मार्शल बापू लाड, घारीसारख्या नजरेने सर्व गावांना भिंगरीसारखे फिरायचे, जपायचे. हे खडे सैन्य तुफानांचे. पत्री सरकारचे. बिन पगारी. तुफानांच्या कुटुंबांची जबाबदारी त्या त्या गावाने उचलायची. त्या सर्वांवर देखरेख आमच्या गिल्बर्ट सकपाल डी.एस.पी.ची. शिवरायाचे मावळे तसे आमचे हे तुफान. जिवावर उदार, शर्थीने लढणारे व बलिदानालाही तयार असे.

३२ सालचे आमचे डांगरीचे शिबीर डोळ्यांपुढे येई. ते शांत, हातात झाडू घेतलेले, अंतर्मुख साधनेचे आमचे सत्याग्रही शिबीर. जेल यात्रेकरूंचे.

आणि हे ४२ च्या रण संग्रामातील धगधगते अग्निकुंड. हातांत सतीचे कंकण

बांधलेल्या वीरांचे कुंडलचे शिबीर !

‘वंदे मातरम्’ने प्रभात सुरू होई. शाहीरांनी गाईलेल्या पोवाड्यांनी-निकम व भाऊ सवाशेंच्या क्रांतीगीतांनी समाप्त होणारे !

या शिबीराने ल. काकांची व माझी अथांग गट्टी जमली. माझी ‘आचार्या’ ची व काकांसोबत ‘आचार्या’ ची कोणती भूमिका सरस हे सांगणे कठिण.

ल. काका म्हणजे कुंडलच्या आकाराम पवार, श्याम लाड, भाऊ लुपणे, राम लाड, गायकवाड आदि नवरत्नांतील कंठमणि. प्रति साने गुरुजी. तसेच मधाळ बोलणे, तसेच निर्मळ हसणे आणि तोच सेवा भाव. सर्व त्यांच्यापुढे नतमस्तक होणारे असे.

ते आज ह्यात नाहीत. स्वातंत्र्यानंतर शैक्षणिक, सामाजिक कार्याला संपूर्ण वाहून घेतले. नाना पाटील वसतिगृहातच त्यांचा वास. त्यांच्यात राहणे, खाणेपिणे, त्यांच्या सेवा चाकरीत सदैव मग्न. मुलांचे व ल. काकांचे नाते आई-मुलाचे.

दलित मित्र म्हणून महाराष्ट्र शासनाने गौरविलेला, हा सेवाभावी जीव. ‘सत्कारार्थी’ म्हणून नव्हे तर ‘सेवार्थी’ हेच त्याचे खरे जीवन होते.

‘जया न कोणी, प्रभू मी तयाचा।
तदर्थ हे हाथ तदर्थ वाचा॥
तदर्थ हे प्रेमळ नेत्रदीप-सदैव जागा मम तत् समीपा’

या साने गुरुजींच्या जीवनध्येयाने जगणारे.

समईची शांत, स्निग्ध पण सौम्य ज्योत जळत जळत पण तेवत रहाते ना, तसे सौम्य प्रकाशाचे. चैतन्य देणारे.

मी पत्री सरकार विसरू शकत नाही. क्रांतिसिंहाला विसरू शकत नाही. तसा साने गुरुजींचा वसा घेतलेल्या कुंडलच्या प्रति साने गुरुजींना, जे पत्री सरकारच्या पायाचा भक्कम चौरंगी चिरा झाले, त्या ल. काकांना कसा विसरेन?

(१८) तुफान चाल

फिल्ड मार्शल बापूने कुंडलच्या आजूबाजूच्या गावांतील कॅप्टन्सची व त्या ग्रुपच्या ग्रुप कॅप्टन्सची बैठक बोलावल्याप्रमाणे ती सारी मंडळी आली.

बापूने प्रत्येकाला अलिंगन देऊन पाठीवर थाप देऊन त्यांचे स्वागत केले. बैठक बसली. बापूने प्रास्ताविक केले—

“लक्षात ठेवा, पहिली फेरी आपण जिंकली आहे. आपापल्या भागात इंग्रजांचा अंमल संपवून आपल्या पत्री सरकारचा अंमल सुरू केला आहे. पण इंग्रजांची शक्ती फार मोठी आहे.

बलदंडाच्या या प्रयत्नांना शह देण्यासाठी चिवटपणाने आपली संघटना सदैव जागृत ठेवली पाहिजे. त्यात कसलीही ढिलाई येता उपयोगी नाही. आपले तुफान सैनिक सदैव दक्ष, सावध पाहिजेत.

सरकार म्हणजे सैनिक शक्ती. ती सरकार जवळ प्रचंड आहे. आता आपले सरकार स्थापून गावपंच व न्यायदान मंडळाची स्थापना केली आहे. तिचा आधार आपली सैनिक शक्ती आहे. ती किती शुद्ध

चारित्र्याची, निर्लोभ, निःसंग, सेवाभावी, खंबीर मजबूत आहे त्यावरच आपले भवितव्य व यश अवलंबून आहे. आपल्या पत्नी सरकारचा सर्व गाडा तुमच्या सर्वांच्या सैनिक शक्तीवरच उभा आहे. म्हणून म्हणतो की, डोळ्यांत तेल घालून सदैव खडे रहा.

पहिल्या बाजीराव पेशवांचा आदर्श डोळ्यापुढे ठेवून अखंड झुंजीसाठी घोडदौडीने धावणाऱ्या, पळभरही उसंत न घेता पळत्या घोड्यावरच ज्वारीची कणसे चोळून खावून शत्रूला गाठून शत्रूवर तुटून पडणाऱ्या बाजीरावांच्या तडफेने इंग्रज शक्तिशी अखंड मुकाबला करण्यास सज्ज रहा.

रोज फेरी व ग्राम सफाई करता ना? गावांत खडे, घाण नको. रस्त्यावर माती मुरूम टाकून रस्ते चांगले ठेवा.

पूर्वीच्या गाव गुंडांकडे सक्त नजर ठेवून असा.”

इतक्यात भाकरीचा दिंडा आला. प्रत्येकाने हातात भाकर व त्यावर कोरड्यास घेतले व खाता खाता चर्चा सुरू राहिली.

प्रत्येक कॅप्टनने आपल्याला गावाचा अहवाल सांगितला. तुफान सैनिक वाढल्याचे सांगितले. कसलीच गडबड नसल्याचे नमूद केले.

एका ग्रुप कॅप्टन ने जो सदा घारीसारखा आपल्या क्षेत्रातील गावांना घिरट्या घालीत राही-त्याने सांगितले की, “माझ्या कक्षेतील १० गावांपैकी एका गावातच एक घरफोडी झाली. पण सैनिकांनी त्याचा छडा लावून ग्राम मंडळाने अपराध्यांना शिक्षाही दिली. मात्र एक जण दारू पिऊन धिंगाणा घालतो. त्याने पंचांना अर्वाच्य शिव्याही दिल्या. त्याचा बंदोबस्त करण्याचे प्रयत्न झाले तरी त्याचे उद्योग सुरूच आहेत. आणि सर्वात महत्वाचे म्हणजे त्या गावांतील पूर्वीचा टग्या, गावगुंड, पोलीसाशी संधान ठेवण्याबद्दल त्याच्यावर संशय आहे. तुफानांची त्यावर पाळत आहेच. त्याने गावात आपले पाठीराखेही तयार केलेले दिसतात. त्यांचा बंदोबस्त व शहानिशा करण्यासाठी आपण येऊन त्याला हिसका दाखविण्याची जरूरी आहे असे मला वाटते.”

खाणे पिणे संपले. सर्वांना रजा देण्यात आली. ग्रुप कॅप्टन व संबंधित गावच्या कप्तानाला बापूने सांगितले की, उद्या रात्री आम्ही तिथे येतो. तुम्ही तुमच्या ग्रुप गावांतील सर्व तुफानांसहित हजर रहा. रात्री १० वाजेपर्यंत.

दुसऱ्या दिवशी कुंडलचे निवडक तुफान व स्त्री सैनिक घेऊन प्रस्थान मांडले. तुफान सैनिकांसहित आम्ही निघालो. लीलाताईचे डोके फार ठणकत होते म्हणून सुंठीचा लेप तिच्या कपाळावर लावला होता. रुमालाने डोके गच्च बांधले होते. तशीच ती, विजया, खान्देशची इंदू-तिघीही तुफान सैनिका आमच्याबरोबर निघाल्या.

पावसाच्या शिडकाव्याने थोडा चिखलही झाला होता. ‘बंदुका द्या, स्त्री-सैनिकांना’ बापूंचा हुकूम झाल्या बरोबर एक बंदूक विजयाच्या, एक बंदूक इंदूच्या खांद्यावर दिली व लीलाताईंना बरे नाही, त्यांना त्रास नको म्हणून बापू नको. सांगत असतानाच लीलाने बंदूक खांद्यावर घेतलीच.

गाव आले. बापूने दिलेल्या सूचने प्रमाणे आख्खा गाव देवळापुढील पटांगणातील एका मोठ्या रिंगणाभोवती बसवला होता. मध्ये बऱ्या टांगलेल्या होत्या. रिंगणात ग्रुप गांवांच्या तुफानांनी सलामी दिली. आणि तुफान रिंगणाभोवती, जमलेल्या गावकऱ्यांभोवती रिंगण धरून आपापल्या हत्यारानिशी उभे राहिले.

रिंगणात फक्त इंदू, विजया, लीला बंदूक घेऊन अटेन्शन मध्ये अंतरा अंतराने उभ्या.

पत्री सरकारच्या ग्रामसभेने निवडलेले ग्रामपंच रिंगणांत कोपऱ्यात मांडलेल्या खुर्च्यावर बसले.

‘कॅप्टन, दारूड्याला हजर करा’— बापूने आदेश दिला. घरात लपलेल्या दारूड्याला तुफान सैनिकांनी ओढून रिंगणात आणले.

बापूने सुरू केले, ‘हे पंच समोर बसले आहेत. तुला कडक समज तुफानांनी देऊनही तू आपले वेडे चाळे बंद केले नाहीस. दारू पिऊन धिंगाणा घातला हे खरे का?’

दारूड्या चिडीचूप. ‘गुन्हा कबूल आहे की नाही ते खरे सांग?’ दरडावून विचारल्याबरोबर त्याने गुन्हा कबूल केला.

‘गावपंचांनी तुला ताकीद दिली होती तरी त्यांना तू दुरुत्तरे केलीस हे खरे का?’ बापू.

‘होय ! माझी चूक झाली महाराज ! चुकलो. एकदा, माफी द्या.’ दारूड्याने विनवणी केली.

‘जमलेल्या गांवकरी बंधूंना, याला शिक्षा करावी की माफी द्यावी?’ बापूचा प्रश्न.

‘सोडू नका, सोडू नका ! शिक्षाच द्या’— सर्वांनी आवाज दिला.

ग्रामपंचांना बापूंनी विचारले. त्यांनी संमती दिली.

‘याला दहा काठींची शिक्षा द्या’— म्हटल्यावर त्याला १० काठ्यांची पत्री आडवे पाडून ठोकण्यात आली. धडपडून तो कसा तरी उठला.

‘बोल, दारू कूटून आणली?’ बापू.

‘म्या घरीच पाडली’ —दारूड्या.

‘त्याबद्दल तुला १०० रूपये दंड. उद्याच्या उद्या पंचांना ती दंडाची रक्कम भर. यापुढे असे वर्तन केल्यास-दारू गाळली, प्यालास तर तुला ‘लंगडी’ पत्रीचे बक्षीस मिळेल.याद राख ! पंचांच्या पाया पड आणि बैस रिंगणाबाहेर.’ एक फैसला झाला.

दुसरा सुरू झाला. ‘ज्ञानू जगताप रिंगणात या !’ पुकारा झाला. जगताप बलिष्ठ टग्या. पूर्वीच्या दरवडेखोरांचा साथीदार. छाती पुढे काढून अगदी ऐटीत रिंगणात आला.

पंचांशी बापूंचे हितगुज झाले. संमती घेऊन बापूने दरडावले-

‘ज्ञानबा, गावात भानगडी करून गावाला भडकवतोस. दारूड्याला साथ तुझीच. घरफोडी करण्यापाठीमागे तुझाच हात होता. पंचांनाही तू दुरुत्तरे केलीस.आमच्या सैनिकांच्या हुकूमाची तू दाद घेत नाहीस. तू गावा बाहेर दोन दोन दिवस कशासाठी जातोस? बोल, खरे काय आहे ते सांग?’

‘मुळीच नाही.’ तो आवाज चढवून उत्तरला.

‘गावात धुमाकूळ घालून, गावातल्या बातम्या बाहेर देतोस असा तुझ्यावर आरोप आहे. खरे काय ते सांगून टाक. अजूनही मी तुला संधी देतो आहे.’

‘हे सारे खोटे आहे’ तो गरजल्याबरोबर दोघातिघा गावातील साथीदारांनी उठून त्याला साथ देत गोंधळ माजविण्याचा प्रयत्न केल्याबरोबर बापूने हुकूम दिला. ‘पकडा या हारामखोराला व त्याचा साथीदारांना.’ तुफान सैनिकांनी धावून जगतापला व त्याचा पाठीराख्यांना जाम केले.

‘पाडा त्याला आडवा आणि ठोका लंगडी पत्री’ हुकूम झाल्याबरोबर हुकूमाची तामिली झाली.

‘भूम भूम’.पत्रीच्या काठ्या त्याच्या पायावर आदळू लागल्या. पाय हालचालीला निकामी झाले. तो जमिनीवर लोळून पडला.

त्याने घरफोडी, दारूड्यांच्या साथीबरोबर पोलीसांशी संधान असण्याचा सर्व गुन्हांची कबुली दिली.

त्याला साथ देऊन गोंधळ माजवण्यासाठी उभ्या राहिलेल्या दोघातिघांनाही तुफानांनी खेचून रिंगणात आणले. त्यांनाही हलक्या पत्रीचा मार देण्यात आला.सर्वांनी श्वास रोखले होते. ते बघून माझाही श्वास रोखला गेला. सर्वत्र शांतता पसरली.

बापूने आवाज चढवून बजावले, ‘आमच्या या ग्रामराज्याची शिस्त व हुकूम जो मान्य करणार नाही त्याची गय केली जाणार नाही.

दारूबंदीचा पत्री सरकारचा हुकूम मोडणाऱ्याला १० काठ्याच मिळाल्या. यापुढे त्याने वा कुणीही असा गुन्हा केल्यास त्याला लंगडी पत्री ठोकून जायबंदी करण्यात येईल.

अर्वाच्यपणा आणि स्त्रियांची छेडछाड, शिवीगाळ करणाऱ्यांना, अक्षम्य गुन्हा समजून त्यांच्या पायांतून रक्ताच्या चिरकांड्या उडतील एवढ्या पत्रीची शिक्षा देण्यात येईल. जो दारू गाळील वा पिईल त्याला हीच शिक्षा.

जगताप, पोलीसांशी संधान हा सर्वात महान भयंकर गुन्हा आहे. यावेळी तुला सौम्य लंगडी पत्रीची शिक्षा दिली. पुन्हा तसा प्रयत्न आढळला तर गोळीच घातली जाईल. गावकरी बंधूनों, सर्व गुन्ह्यांना एकदा क्षमा होईल, पण आमचा शत्रू जे सरकार, त्याच्याशी गुप्तगू करणाऱ्याला सजा सौत हीच राहिल.

गावकरी बंधूनों लक्षात घ्या हे सारे.'

‘बोला, महात्मा गांधी की जय !’, ‘नाना पाटील की जय !’ म्हणताच जनतेने हलकल्लोळात प्रतिसाद देताच बंदुकीची एक फैर झाली नि आम्ही आगेकूच केले. पुढील गावाला मुक्काम ठोकला.

सकाळी सर्व तुफान सैनिकांनी हाती झाडू घेऊन ग्राम सफाई केली. गावपंचही झाडू मारीत होते. ग्रामपंचाच्या हस्ते झेंडावंदन झाले. झेंड्याला बंदुकीची सलामी झडली.

आमचा दौरा पुढे सरकत राहिला. त्या ग्रुपमधील सर्व गावांना भिडला.

ग्रामपंचांची, न्यायदान मंडळाची, तुफान सैनिकांची पहाणी व सल्ला मसलत झाली. गावच्या तंट्यांपासून गावच्या विकासाची ग्राम सफाईने सांगता करीत आमची फेरी पूर्ण झाली.

शिवाजी छत्रपतींचे बळ होते त्यांचे लंगोटी मावळे व त्यांचे कोळी, मांग, रामोशांचे बलदंड हेरखाते. ह्या मावळ्यांच्या व हेर खात्याच्या बळावर महाराजांच्या मोहिमा आखल्या जात.

आमच्या पत्री सरकारचे तुफान हेच मावळे होते व हेर खात्यांत भरणा होता कडव्या मांग, रामोश्यांचा. इतकेच काय, जागोजागी तळ दिलेल्या पोलीस पाट्यांच्या दिमतीला असलेले पाटील, बलुतेदार रामोशी मंडळीही आमचे हेर होते.

तुफान सैनिकांचीच संख्या होती ५००० कायमची व त्यांच्या मदतीला प्रत्येक गावातील १०/१५ तरुणच काय, पण नुकतेच मिसरुड फुटलेले, मुले व जखबड वृद्धही होते. जे सदा खडे असत.

(१९) दरवडेखोरी संपवली !

१९४२ चा क्रांतिलढा सुरू होण्यापूर्वीच्या सातारा जिल्ह्यात (तेव्हा सांगली जिल्हा साताराचा भाग होता.) दक्षिण भागात सातारा, कऱ्हाड ते कोल्हापूर पर्यंतच्या पसरलेल्या डोंगराळ भागाच्या आश्रयाने १०० च्या वर दरवडेखोरांच्या टोळ्या होत्या. ५/१० गावांच्या परिसरात अशी एकादी दरवडेखोरांची व फरांरांची टोळी असायचीच.

कामेरीचे ज्ञान कुंभार व सखाराम बारबोटे, राजापूरचे अण्णाव येर्या रामोशी, तांदुळ वाडीचा सावळा धनगर, हिवताडचा दत्तू पाटील, मांजळ्याचे वडार, कोतवाल, आपशिंंगचे रामोशी-अशा अनेक टोळ्या वावरत होत्या.

दरवडे घालणे, लुटालूट करणे, खंडणी बसवणे, खून पाडणे, बायका पळवणे, अब्रू घेणे हे त्यांचे उद्योग.

यांची २०/२५ खेड्यांवर हुकूमत चालवणारी कामेरी व वाघोलीची दोन कोर्टे प्रसिद्ध होती. कामेरी कोर्टाचा राजा सखाराम बारबोटे व वाघोली कोर्टाचा राजा दत्तू पाटील हिवताडकर.

अर्थात गावोगावच्या टग्यांच्या काही श्रीमंतांच्या संगनमताने ही दरवडेखोरी चालत असे. यांचे फर्मान म्हणजे राजरोस दरोडेखोरीच होती. एकाद्या व्यक्तीला 'अमुक दिवसांच्या आत अमुक रुपये दे' असे फर्मावताच त्याचा अवमान करण्याची कोणाचीही छाती नव्हती. वाटेल त्याला मारेल त्यावेळी हजारो रुपये आणून देण्याची फर्माने हे लोक सोडीत. त्यांचा अव्हान करणारा व दिलेला हुकूम न मानणारा या जगात नांदूच शकत नसे. अशा दरवडेखोरीत पोलीसांचा सहकार असल्याने गरीब जनतेचेच काय, पण दरवडेखोरांचे आश्रित असलेल्या श्रीमंतांचे विरोधक कुणीही मोठा शेट, सावकार, जमीनदार असो, त्यांचाही छळ व हाल होत होते.

भूमिगत चळवळ सुरू झाल्यानंतर पोलीसांत तक्रारी द्यायला गेले तर 'जा की आता तुमचा पांढऱ्या टोपीवाल्याकडे, नाना पाटलाकडे' ही उत्तरे पोलीस अधिकाऱ्यांकडून मिळत.

गुन्हेगारी नोंदविलीच जाईना. मग त्याचा शोध कसला? बहुसंख्य जनता, त्यात छोटे शेतकरी तर होतेच, पण श्रीमंत, शेट, सावकारही होते. ते भयभीत, हैराण झाले होते.

सुरवातीला भूमिगतांचे बळ तोकडे होते. तशात सरकार कडून ससेहोलपट चाल असतानाही भूमिगतांनी दरवडेखोरांच्या टांगणीतून जनतेला मुक्त करायचे कार्य हाती घेतले.

सातारच्या दक्षिण भागातील उत्तरेकडे जी. डी. लाड व दक्षिणेकडील भागात नागनाथ नायकवाडी या बलदंड क्रांतिकारी तरुणांनी विडा उचलला. प्रथम सर्वांनी मिळून नमुन्यासाठी दोन तीन ठिकाणचे प्रश्न हाती घेतले.

कोतवड्याचे रामोशी शिरजोर. जी. डी. नागनाथच्या नेतृत्वाखाली शेकडो भूमिगत व जनतेच्या ४/५ हजारांच्या सहाय्याने आपशिंंगे, कोतवडे व सांगली अश्या तिन्ही गावांना वेढे देऊन रामोश्यांच्या सर्व टोळीस पकडून कोतवड्याच्या बाहेर एका ठिकाणी उभे केले. तिन्ही गावांतील प्रचंड जनसमुदाय जमला. त्यांच्या समोर रामोशांच्या प्रमुखावर नेम चुकवून गोळी झाडल्याबरोबर सर्वांनी आपले अन्याय, अत्याचाराची कबुली दिली. कोणाचे पैसे, कोणाचे झाड, कोणाचे काय घेतले त्याची यादी तयार झाली. न्याय निवाडा जनता जनार्दनापुढे झाला. त्याची अंमलबजावणीही झाली. पुन्हा कधी रामोश्यांनी गैर व्यवहार केला नाही. उलट, आमच्या भूमिगत संघटनेशी त्यांचे नाते जोडले गेले.

सांगली जिल्ह्यातील कवठे रामोशी असेच शिरजोर. बुधगावकर सरकारचा खजिना त्यांनी दिवसा लुटला ही त्यांची हिंमत. त्यांना भूमिगत सैनिकांनी धरून आणले. कुंडलच्या चावडीसमोरच मार देण्यात आला. त्यांतील एका धाडशी म्हाताऱ्याने प्रश्न केला की, 'आम्हाला काय जमीन जुमला आहे? चोऱ्या, दरवडेखोरी करू नये तर काय करावे बोला?'

जी. डी. उत्तरला, 'तुम्हांला जमीन दिली तर हा उद्योग सोडाल काय?'

'आम्हाला जमीन देऊन तर बघा.' म्हाताऱ्याने उलट जबाब दिला.

नुसत्या दहशतीने हा प्रश्न सुटण्यासारखा नव्हता. कवठे गावी बुधगावकर सरकारची ५२ एकर जमीन इतर शेतकरी खंडाने कशीत. त्या शेतकऱ्यांची मने वळवून ती जमीन रामोशांना दिली. त्या रामोशांनी हाती धरलेला नांगर आजतागायत चालवला आहे. अशा तऱ्हेने जनतेचे रक्षक जनतेचे रक्षक झाले नाहीत तर त्यांतील बलदंड तरुण भूमिगतांत सामील होऊन त्यांचे व भूमिगतांचे जणू रक्ताचे नाते जोडले गेले.

एक धाडशी जमात भूमिगतांच्या पाठीमागे उभी राहिली-जसे शिवरायांच्या चौकी-पाहान्यांवर, बालेकिल्ल्यांवर, मचाणांवर रामोशी, कातकरी, कोळी उभे राहिले तसे हेरही त्यांचेच.

हिवताडचा बलदंड दरवडेखोर मग्नूर दत्तू पाटलाला गाडीत बांधून आणून कुंडलला आणले. त्याला जंग जंग पछाडूनही हत्यार खाली ठेवण्याचे नाकारले. त्याचाही खातमा केला.

(२०) सावकारशाही-ठेवायची नाही-ठेवायची तिजला हाय हो !

जनतेच्या अस्तनीतील दुसऱ्या निखारा होता सावकारशाहीचा. बडे बडे जमिनदार, श्रीमंत शेतकरी व सावकारांनी जनतेला पिळून काढले होते. सावकारी तिढ्याने शेकडो, नव्हे हजारो शेतकऱ्यांच्या जमिनी गिळंकृत तर केल्या होत्याच पण चक्रवाढ कर्जाचे बोजेही डोक्यावर ठेवले होते.

दुशेरे, कोडोली, शेणोली, गोंदी कुंडल अशी अनेक गावे सावकारी पाशात अडकली होती.

संपत्ती, डोकेबाजी, आणि हाताशी दहशतीसाठी गुंडांची फौज. सर्वांची त्यांना अनुकूलता. त्यांच्या विरुद्ध साक्षी पुराव्यालाही कुणी धजत नसल्यामुळे सावकार करी ते कायदेशीर ठरे.

औंधचे एवढे कनवाळू सरकार, ग्राम स्वराच्याचे पहिले मानकरी. त्यांना सत्य परिस्थितीची खात्री असूनही कायद्यापुढे त्यांना काही करता येत नसे. औंध सरकारही कायद्याच्या न्यायदान चाकोरीने हतबल झाले होते. सावकारांनी कायदेकानून, न्यायदेवतेचे धिरडेच केले होते. न्यायदान म्हणजे साक्षी पुरावे. खोटे साक्षीदार उभे करणे हा सावकारांचा हातचा मळ होता.

कुडलचा x x x x वाणी, कऱ्हाडचा x x x x मारवाडी, शेणोलीचा x x x x दुशरेचा x x x x तात्या जहागिरदार-अशी अनेक सावकार मंडळी ठायी ठायी शेती व संपत्तीने गडगंज झालेली. शेतकऱ्यांच्या हजारो एकर जमिनी सावकारांनी हडप केल्या होत्या.

त्या सावकारशाही विरुद्ध, तिच्या अन्यायाचा शोध घेऊन, तिला पायबंद घालण्याचा निर्णय भूमिगतांनी घेतला. अनेक ठिकाणी अनेक प्रयोग झाले. त्याचा एक नमुना. प्रयोग दुशरे गावचा. कर्जवसुलीसाठी जप्त्या घेऊन आलेल्या सावकारास पकडले, उघडे केले, तोंडास डांबर फासले, गाढवावर बसवून वाजत गाजत धिंड काढली. त्यांच्याकडील कर्जरोखे जनता जनार्दनापुढे फाडून टाकले. त्याने हडपलेल्या सर्व जमिनी त्या त्या शेतकऱ्यांना देण्यास भाग पडले.

या बलदंड सावकाराच्या करणीच्या दुर्दशेची ही वार्तागावोगाव पसरली. सावकारशाहीचे धाबे दणाणले.

गावोगावच्या भूमिगतांच्या नेत्यांना बोलावून गावागावातील सावकारांना-मग तो मारवाडी असो, गुजर असो, पाटील असो, ब्राह्मण, जहागिरदार, इनामदार असो-जनतेपुढे उभे केले. गावांतील जनतेच्या साक्षीने गैरवाजवी व्यवहार संपवले व वाजवी व्यवहार असतील त्यांना मुददल देऊन कर्जरोखे फाडले. ज्या जमिनी अन्यायाने गिळंकृत केल्या होत्या. त्यांची शहानिशा करून त्या त्या शेतकऱ्यांना त्या परत करायला भाग पाडले. सरकारच्या कोर्ट कचेरीने कधीही न उपलब्ध होणारा न्याय झटपट तुफानांच्या जनशक्तीने मिळवून दिला. काही निगरगटट, बदमाष पुंड सावकारांना पत्रीचा प्रसाद देऊन कर्ज आणि जमीन सोडायला भाग पाडले. पण बहुसंख्य सावकार नुसत्या दहशतीने वठणीवर येऊन सर्व अन्यायांची, खुशीने न्याय देऊन परत फेड केली.

या मोहिमेमुळे शेतकऱ्यांना परत मिळालेली रक्कम भूमिगतांच्या कुंडल भागातीलच हिशोबाप्रमाणे ३२ लाख रुपये व शिवाय गावोगावातील आपसातील समजुतीने परत केलेली लाखो रुपयांची असावी. त्याची किंमत आजच्या हिशोबाप्रमाणे कोट्यावधी रुपये होती.

सावकारांनी व गांवोगांवच्या बलदंडानी, टग्यांनी हडपलेली हजारो एकर जमीन, गाव जमवून खात्री करून घेऊन परत करण्यात भूमिगतांना यश आले. नागनाथच्या वाळवे, आदि तालुक्यांतील पैशांचा, जमिनीचा हिशोब शिवाय वेगळाच.

जनतेवर होणाऱ्या, झालेल्या आर्थिक अन्यायाची न्यायदानाने केलेली पावती जनतेच्या चरणी भूमिगतांनी ठेवली. जनता भूमिगतांची झाली नसती. तरच आश्चर्य.

सातारची आधीच रगेल जनता, त्यात ही भर पडली. सांडा-(खोंडा) प्रमाणे भूमिगतांसाठी डरकाळत राहिली.

शस्त्र संभार

आता भूमिगतांनी तोंड वळवले शस्त्रसंभाराकडे. त्यासाठी छापे सुरू केले. त्याचा पहिला प्रयोग असा—

पोलीस ठाण्यापासून १०/१२ मैलांवरचे गाव. गावकुसाकडेच चावडी. चळवळी निमित्त त्या गावच्या चावडीत ४ हत्यारी पोलीसांची तैनात. सुगीचे दिवस, गाव सामसूम. भूमिगतांपैकी चौघे भूमिगत गावात शिरले. वेध घेतला. ३ पोलीस आडवे पडलेले (झोपलेले) होते. चवथा डुलक्या देत पहारा करीत बसलेला. त्यांचा ४ बंदुकींचा दिंडा बांधलेला. भूमिगतांनी एकाच झडपेने बंदुकींचा दिंडा उचलून दडदड पायऱ्या उतरले नि पळ काढला. पोलीसांनी उड्या मारल्या. एका भूमिगताजवळ असलेल्या बंदुकीची फैर हवेत झाडल्याबरोबर पोलीस थबकले. बंदकधारीही आपल्या सहकाऱ्या पाठीमागे पळाला.

मध्यरात्रीच्या सुमारास कुंडलला पोचले. त्या चारी बंदुका नाना पाटलांपुढे टाकल्या.

अशाच अनेक युक्ती प्रयुक्तीच्या छाप्यांनी काही खाजगी, काही सरकारी बंदुका ताब्यात घेतल्या. थोडीफार हत्यारांची उणीव भरून काढली !

(२१) भेट पहिली आणि शेवटची

अखिल भारतीय भूमिगत नेत्यांच्या प्रतिनिधी मंडळाने बापूच्या लग्नात हजेरी लावली होती.

४५ साल उजाडले होते. अच्युतरावांनी मला अनेकदा बोलावूनही मी पत्री सरकारचे मैदान सोडू शकलो नाही. आता स्वतः अच्युतराव पटवर्धन प्रत्यक्ष भेट देण्यासाठी परिस्थितीचे निरीक्षण करण्यासाठी येत असल्याचा नाथार्जीचा निरोप मला आला.

किर्लोस्कर वाडीहून त्यांना बैलगाडीने आम्ही कुंडलला आणले. कुंडलच्या दांगटाच्या वाड्यात मी होतो तिथे आले.

त्यांनी मला कडकडून मिठी मारली. बोलणे झाले. चर्चाही आटोपली.

त्यांना पत्री सरकारच्या प्रमुख गावांत नेऊन आमच्या पत्री सरकारची झलक दाखवण्याची प्रबळ इच्छा होती, पण त्यांना वेळ नव्हता. म्हणून रात्री कुंडलजवळच्या कुंभारखेडे गावात नेले. त्या पंचक्रोशीतील तुफान सैनिकांनी सलामी दिली. सारा गाव व आजूबाजूच्या गावांचे प्रतिनिधी जमले.

कुंभारखेडे लहानशा टेकडीच्या पायथ्याशी असलेले लहानसे खेडे. २ मैलांवरील किर्लोस्करवाडीला पोलीसांचा ताफा. कुंडलला १॥-२ मैलांवरच पोलीसांचा मोठा तळ असताना बऱ्यांच्या प्रकाशात आमचा कार्यक्रम झाला ग्रामपंच व न्यायदान मंडळाने त्यांना निवेदन दिले. ग्रामसुधारणा, ग्रामसफाई, तुफान सैनिक शक्ती, संपूर्ण दारूबंदी व व्यसनमुक्ती, वाचनालय, प्रौढांची शाळा सर्व सांगितले.

अनुक्रमणिका

अच्युतराव हे बघून प्रभावीत झाले.

ग्रामराज्य हेच महात्मा गांधींचे स्वप्न होते. ते प्रत्यक्षात आणून गावच्या प्रतिकार शक्तीच्या व ग्राम उत्थापनाच्या प्रयत्नांचे कौतुक त्यांनी केले. इंग्रजांच्या जोखडापासूनच्या मुक्ती बरोबरच, सामाजिक अन्याय मुक्ती, व्यसनमुक्ती, सैनिक शक्ती निर्माण करून विकासाची वाटचाल चालवण्याच्या गांवकऱ्यांच्या निष्ठेचे गुणगान केले.

तुफान सैनिकांना त्यांनी सांगितले, आपल्या संघटनेचा न्यायाचा, नैतिकतेचा कणा सदैव मजबूत ठेवा. जितके तुम्ही निष्ठावान, नैतिकतेचा पाठपुरावा कायम ठेवाल तितके तुमचे व जनतेचे भवितव्य उज्वल समजा.

अन्यायप्रतिकारशक्ती जशी इंग्रजांना हटवण्यासाठी वापरता, तसेच सामाजिक व नैतिक अन्याय निवारण्यासाठी सदैव जागृत रहा. तुम्ही भेदाभेद, जातीयवादाला मूठमाती दिली आहे. त्याचे सातत्य कायम ठेवा. हे सर्व आपल्या स्वतःच्या आचरणात प्रथम आणून सदैव त्यासाठी दक्ष रहा. तरच खरे मानकरी व्हाल. या सर्व कार्याचे सूत्रधार ग्रामपंचांना मी धन्यवाद देतो.

नंतर झेडावंदनाने भारतमातेच्या जयजयकारात सभा संपली. तीन वर्षांच्या लढ्यात अच्युतरावांची ही पहिली आणि शेवटचीच भेट ठरली.

काँग्रेस वर्किंग कमिटी सुटल्याने त्यांना परतण्याची घाई होती. तरीही पुन्हा एकदा निवान्तपणे येण्याचे आश्वासन देऊन ते परतले.

(२२) असाही मेळावा !

महिन्याभराने अच्युतरावांनी भेटीची तारीख दिल्याप्रमाणे आम्ही तयारीला लागलो. त्या प्रसंगी तुफानांचा एक भव्य मेळावा आयोजित करण्याचे ठरविले. त्यासाठी रेटरे हरणाक्ष या माजीमंत्री व माजी खासदार यशवंतराव मोहित्यांच्या गावाची निवड केली. त्यावेळी खा. यशवंतराव मोहिते हे विद्यार्थी होते. कोल्हापूर कॉलेजमध्ये शिकत होते. त्यांच्या खोलीवरही एक दोनदा मी मुक्कामाला होतो. ते आमच्या भूमिगतांशी इतर विद्यार्थ्यांप्रमाणे संबंधित होते.

रेटरे हरणाक्ष हे कऱ्हाडच्या पूर्वेस ५|६ मैलांवरील गाव. सातारा जिल्ह्याचा सारा फौजफाटा भूमिगतांच्या बंदोबस्तासाठी कऱ्हाडलाच होता. शिवाय आजूबाजूच्या ५|६ मैलपरिसरात पोलीस चौक्याचें जाळे होते. अशा या गावाचा मेळावा आणि तोही दिवसाचा कृष्णा नदीच्या काठी ४-५ हजार तुफान सैनिक पहाटेपूर्वीच घोडदौडीने दाखल झाले होते. कुंडलच्या तुफान सैनिकांत मीही एक होतो.

गांवकऱ्यांनी तिरंगी निशाणांनी सजवलेले भव्य स्टेज जय्यत ठेवले होते. मोहिते मंडळींनी एक रथही तयार ठेवला होता. ५१ बैलजोड्या पोळ्याच्या सणाप्रमाणे रंगरंगोटी, झुलांनी सजवलेल्या खड्या ठेवल्या होत्या.

तुताच्या, हलगी, शिंगे वाजवीत रथातून सशस्त्र तुफान सैनिकांसहित भव्य मिरवणूक काढण्याचा चंग गावकऱ्यांनी योजला होता. ८ वाजले, रेल्वे आली. पण अच्युतराव काही येऊ शकले नाहीत. सर्व निराश झाले. नाना पाटलांना आणण्याचे आम्ही टाळले होते-त्यांच्या बाबतीत कोणताही धोका पत्करायचा नव्हता म्हणून. ४-५ हजार तुफान सैनिक. अच्युतराव नाहीत, नाना गैरहजर. तुफान सैनिक कार्यात एकापेक्षा एक सरस होते. पण बोलण्यात सारेच मागे. सारे कृतिवीर. वाचावीर कुणीच नाही.

कुंडलच्या सेवादल कप्तान भाऊ लपणे, सावळ्या धनगर, धोंडीवडार, आकाराम पवार, श्याम लाड वगैरेंच्या सैनिक गटात एका कोपऱ्यात मी बसलो होतो. आमची थट्टा, विनोद, मस्करी चालू होती. इतक्यात सभा सुरू झाली.

आमच्या तुफानांचा फील्ड मार्शल जी.डी. लाड बापूने प्रास्ताविक केले, ‘आमच्या मार्गात नेहमीच अडचणी आणि संकटे उभी राहतात. आपल्या पाचवीलाच ती पुजली आहेत. अच्युतराव न आल्याने तुमच्या आमच्या सर्वच बेतावर पाणी पडले आहे. मिरवणुकीचा कार्यक्रम रहित करून फक्त सभेचाच कार्यक्रम पार पाडायचा आहे, अगदी एका तासात. अच्युतराव येऊ शकले नाहीत. नाना पाटलांना आणणे अशक्य झाले याचा मला खेद होतो. गावकऱ्यांच्या उत्साहावर पाणी पडले या बददल मी गावकऱ्यांची क्षमा मागतो.

परंतु कसलीही परिस्थिती आली तरी तिला सामोरे जाऊन तिच्यावर मात करण्याचा आपला बाणा आहे.

आजच्या सभेला तुफान सैनिकांचे लाडके महादू धनगर, नव्हे महादू मामा यांनी सभेला मार्गदर्शन करावे अशी मी विनंती करतो.’ असे नाथार्जींनी घोषित केले.

कुंडलच्या तुफानांना मी ‘महादूधनगर’ म्हणून परिचित होतो. पण त्यांनाही नाव, गाव, ठाव ठिकाणा माहित नव्हता. ५॥ लाखांच्या खजिना लुटीतील मंडळींना व त्याचप्रमाणे वरिष्ठ नेतृत्वातील मोजक्या मंडळींना माझी माहिती होती. भूमिगतांपुढे ‘महाद्या धनगर’ म्हणूनच वावरत होतो. अलग असे अस्तित्वच माझे नव्हते.

ध्यानी, मनी, स्वप्नी नसताना माझ्या नावाचा पुकारा झाला. धोंडी वडाराने मला दुसा देऊन सावधान केले. सावळ्याने माझे बकोटेच धरून उभे केले. मला उठणेच भाग होते. मी उठलो. तुफान सैनिकांतून मी स्टेजकडे जाऊ लागलो. ‘अरे हा महाद्या’ कुणी म्हणाले. ‘अरं, हे बावळं कुटं निगालं रं?’ ‘म्हणून टिंगल टवाळीही केली. काहींनी तर ‘अरं येड्या, आमास्नी चेंदत कुटं निगाला रं?’ म्हणत असतानाच स्टेजवर पोहोचलो.

‘महात्मा गांधी की जय ! नाना पाटील की जय !’ म्हणताच सर्वांनी प्रतिसाद दिला. जणू क्रांतीचे वारेच मला बोलायला लावीत होते.

‘नाथाजी, फिल्ड मार्शल बापू आणि लाड आणि फिल्ड मार्शल नागनाथ, व माझ्या बहादूर तुफानांनो, तुम्हाला आणि जनता जनार्दनाला माझा प्रणाम.

आपला आपला भारत देश महान आहे. काश्मीर ते कन्याकुमारी १५०० मैल लांबी रुंदीचा. ३३ कोटी आपली लोकसंख्या. आज १५० वर्षांपासून, सातासमुद्रांकडील २००० मैलांवर राहाणाऱ्या इंग्रजांच्या टाचेखाली आपण गुलाम म्हणून लाजिरवाणे जिणे जगत आहोत.

शिवरायांचा हा देश, राणाप्रताप, झांशीच्या राणीचा हा देश. ही इंग्रजांची गुलामगिरी आम्ही सहन तरी कशी करतो? इतके कसे आम्ही षंड?

स्वराज्य स्थापनेचा भारताचा पहिला मानकरी शिवछत्रपती. त्यांची आम्ही अवलाद, गुलामगिरी कशी सहन करतो? स्वातंत्र्यसाठी १८५७ चे बंड झाले. महाराष्ट्राच्या नानासाहेब, तात्या टोपे, झांशीच्या राणीने पराक्रमाची शर्थ केली. बंगालचा सुजाउदौला, बंगालचा वाघ लढला. मोगल बादशहा बहादूराने शर्थ केली. ‘मेरी झाँसी मैं नहीं दूंगी’ म्हणून झांशीची राणी पाठीशी मूल बांधून तलवारीने लढता लढता धारातिर्थी पडली. अशी पराक्रमी ललना जगात कुठे झाली नाही. तिचे आम्ही वारस.

जालियनवाला बागेत आपल्या पंजाबी बांधवांची, स्त्रियांची, मुलांची कत्तल यांनी केली तरीही अजगरासारखी आमची सुस्ती उडाली नाही.

शहीद भगतसिंग, सुखदेव आणि महाराष्ट्राचा राजगुरू ‘इन्किलाब झिन्दाबाद’ म्हणत फासावर लटकले. इंग्रजांनी लटकवले. तरी आमची झोप उडाली नाही.

लोकमान्य टिळकांनी मवाळ काँग्रेसला जहाल बनविले. महात्मा गांधींनी सत्याग्रह, कायदेभंग मार्गाने स्वातंत्र्य गाठण्याचा प्रयत्न करूनही काही साध्य झाले नाही. म्हणून इंग्रजांना ‘भारत छोडो’ बजावून त्यांना हाकलण्याचा शेवटचा डाव गांधीजींनी मांडला. जनतेला ‘करा किंवा मरा’चा संदेश देऊन जनतेच्या हाती लढा सोपवला आणि देशात १८५७ नंतर भारताचे क्रांतियुग सुरू केले. सर्व देशात क्रांतीचा आगडोंब उसळला आणि थंडही झाला.

शिवरायांनी मोगलांच्या विजापूर, गोवळकोंडा सत्तेच्या टाचेखाली चिरडणाऱ्या भारताला स्वराज्याची शिकवण देण्यासाठी अखंड झुंज दिली. त्याप्रमाणे सर्व भारतातील ४२ ची चळवळ थंड झाली असतानाही शिवरायांच्या महाराष्ट्राने, शिवरायांच्या लाडक्या सातारने ही झुंज चालूच ठेवली. एवढेच नाही, तर आपले सरकार, ज्याला आपण पत्री सरकार म्हणून म्हणतो ते निर्माण करण्यात चालवण्यात आपण यशस्वी झालो आहोत. आपल्याभोवती पूर्व, करण्यात चालवण्यात आपण यशस्वी झालो आहोत. आपल्याभोवती पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण पोलीसांचे जाळे पसरले असतानाही देवमाशासारख्या स्वैर विहार करतो आहोत. सरकारच्या नाकावर टिच्चून ५००० तुफान सैनिक निघड्या छातीने जमलो आहोत, कशाच्या बळावर? आपल्या पत्री सरकारच्या, क्रांतीसिंह नाना पाटलांच्या बळाच्या, जनतेच्या पाठिंब्यावर. दीडदोनशे खेड्यांत का होईना आम्ही इंग्रजशाहीचा निकाल लावला आहे.

भारत हा सात लाख खेड्यांचा देश. त्यांत ग्रामराज्य व्हावे म्हणून गांधीजींचे स्वप्न. त्या ग्रामराज्याचा झेंडा आपल्या राज्यात रोवण्याचे पहिले मानकरी आपण आहोत.

स्वताः गांधीजींनी शेंगाव खेड्यात ठाण मांडूनही शेंगावचे फार तर सेवा ग्राम झाले, पण त्या गावचे ग्रामराज्य झाले नाही.

तो त्यांचा अपुरा प्रयोग आपण आपल्या पत्री सरकारच्या दीडदोनशे खेड्यांत अंमलात आणला आहे, याचा मला अभिमान आहे.

आपण हजारोंनी शस्त्रसज्ज होऊन जमलो आहोत. शेकडो पोलीसांची ठाणी आपल्या अवतींभवती असूनही आपला बालही त्यांना वाकडा करता येत नाही; हे यश कुणाचे? तुमचे, आमचे बहादूर तुफानांचे, जनतेचे, पत्री सरकारचे, आपले नेते नाना पाटलांच्या नेतृत्वाचे.

आपल्या पत्री सरकारच्या राज्यात संपूर्ण दारूबंदी आहे. दारूगुप्त्यांना टाळे लागले आहेत.

जनतेला लुटणाऱ्या, छळणाऱ्या, पिळणाऱ्या गुंड, टगे, दरवडेखोर यांचा निःपात केला आहे.

सावकारशाहीची पाळेमुळे खणून काढली आहेत. कोट्यावधी रुपयांची संपत्ती व हजारो एकर जमीन सावकारशाहीतून सोडवून, सावकारशाहीच्या जुलमाला आळा घातला आहे. त्यांना न्याय्यव्यवहार करणे भाग पाडले आहे.

जुलमाने गांजलेल्या व नवऱ्याने टाकलेल्या शेकडो स्त्रियांना आपण घरदार मिळवून दिले आहे.

स्त्रियांकडे वाकड्या नजरेने पाहण्याची हिंमत आपल्या ग्रामराज्यात कुणाला तरी आहे का?

सामुदायिक गांधी लग्नाची परंपरा निर्माण करून हुंड्याला काटशह दिला आहे.

गावातले सारे तंटे गावातच लोकांनी नेमलेल्या ग्रामराज्य-पंचायतीमार्फत मिटवून कोर्ट-कचेऱ्या बंद पाडल्या आहेत. गावचा कारभार गावाने करावा, गावाचा न्याय गावानेच सोडवावा, गावची भांडणे गावातच मिटवावी, गावचे संरक्षण गावानेच करावे, गावातली घाण साफ करून रस्ते चांगले ठेऊन गावाचा विकास गावानेच करावा. हे आपण केले. प्रौढ शिक्षण वर्ग चालू केले. वाचनालये आहेत. अशी ग्रामराज्य आपण निर्मिली आहेत. बलिष्ठ इंग्रजांचे राज्य आपण संपुष्टात आणले आहे. एवढे तुफान पोलीस बळ सरकारचे असूनही आपण त्यांना नामोहरम केले आहे. पत्री सरकार हे आपले नामाभिधान झाले आहे. आपले पत्री सरकार हे निव्वळ पत्र्या ठोकणारे नाही, तर ते खऱ्या अर्थाने प्रतिसंसार आहे. ग्रामराज्य सरकार आहे.

१८५७ सालच्या पहिल्या क्रांतीसंग्रामांत एक म्हण प्रचलित होती-

‘खुल्क खुदाका — मुल्क बादशहाका — अंमल कंपनीका’

जमिन देवाची — मुलूख बादशहाचा पण अंमल कंपनीचा (इंग्रजांचा)

आज आम्ही म्हणतो-

‘खुल्क खुदाका — मुल्क अंग्रेजोंका — अंमल पत्री सरकारका ।’

म्हणजे राज्य इंग्रजांचे, अंमल आमच्या पत्री सरकारचा. तुमचा, आमचा, क्रांतिसिंह नाना पाटलांचा, आमच्या नेत्याचा ! आहे की नाही गंमत?

खऱ्या अर्थाने आमचे हे पॅरेलल गव्हर्नमेन्ट म्हणजे प्रतिसरकार आहे.

चीन जपानच्या टाचेखाली असताना चीनच्या प्रजेने आपल्या सारखेच शेतकरी, मजुरांचे खेड्यापाड्यांत प्रतिसरकार स्थापून जपानचा धुव्वा उडवून देश स्वतंत्र केला.

तसेच आपले हे प्रतिसरकार. एका बाजूला इंग्रजशाहीचे जुलमी राज्य संपवून, दुसऱ्या बाजूला जनतेवर होणाऱ्या अन्यायांचा जनतेतीलच जुलमी राज्य संपवून, दुसऱ्या बाजूला जनतेवर होणाऱ्या अन्यायांचा जनतेतीलच जुलूम, अन्याय, भेदभाव करणाऱ्यांचा बंदोबस्त करून, सामाजिक आर्थिक अन्याय संपवून, जमेल तेवढी, शक्य होती तेवढी समानता आणून जनतेलाच आपण जनतेचे स्वामी बनविले आहे.

राष्ट्रापुढे हा एका ज्वलंत धडा आहे. तुम्ही आम्ही आपल्या सचोटीने, न्यायनिष्ठेने, आपल्या रक्ताने, त्याग, आणि बलिदानाने तो निर्माण केला आहे, क्रांतिसिंहाच्या नेतृत्वाखाली.

सरकार म्हणजे काय? दंड शक्ती. या दंडशक्तीनेच सरकार चालते.

आपल्या भारताच्या महात्म्याने, गांधीजींनी अहिंसेचा मंत्र दिला. त्यांनी सर्व लढे दिले अहिंसेच्या मार्गाने. पण त्याची कवडीची किंमतही इंग्रज सरकारने केली नाही. म्हणून शेवटी त्यांना इंग्रजांना ‘चलेजाव’ म्हणून बजवावे लागले. ‘चलेजाव’ म्हटल्याने का इंग्रज जाणार आहेत? इंग्रज इतके का सरळ आहेत? त्यांचीच काय कोणतीही साम्राज्यशाही कधी ‘हट’ म्हटल्याने हटत नाही. तिला घालवावे लागते. हाकलून द्यावे लागते. उचलून फेकून द्यावे लागते. इंग्रजांना हटवा म्हणजे त्यांना घालवा. हा सरळ व्यवहारी अर्थ आमच्या मनात ठसला. एक हात यज्ञकुंडात व दुसऱ्या हातात राज्यसूत्र असा जनकासारखा दंड हातात घेऊन आमचे सरकार, प्रतिसरकार निर्माण करून आपल्या क्षेत्रात आपण त्यांची साम्राज्यसत्ता झुगारून दिली आहे.

जगातल्या सर्व देशांचा कारभार दंडशक्तीने चालतो. आमचेही सरकारच आहे. आम्ही दंडशक्ती वापरतो म्हणून आमचेच आम्हाला दूषण देतात. पण हा काँग्रेसचा अहिंसेच लढा नाही म्हणणाऱ्यांपैकी एकही मायेचा पूत निघाला नाही अहिंसेने बलिदान केलेला. तुरुंगात डांबले तरी इंग्रजांच्या राज्यात आम्ही राहणार नाही म्हणून जतींद्रदासप्रमाणे अनशन करून प्राणार्पण करणारा कोणी निघाला का?

व्यक्तीत जे गवसले नाही ते समष्टीत कसे येणार?

अनुक्रमणिका

या दृष्टीने आम्ही काय नि जग काय अजून बाल्यावस्थेतच आहे. ५ वर्षांच्या बाळाला तलवार पेलून फिरवता येणे जितके अशक्य तितकेच हे अशक्य नाही का?

दंडशक्तीचा वापर केल्याशिवाय ते वठणीवरच येत नाही. अशी भारताचीच काय जगाचीही अवस्था आहे.

आई मुलाला धाकवते. मूल सावरते. गुरुजी छडी हातात घेतो, 'छडी बसे छम छम — विद्या येई घम घम'. विद्यार्थी घडवताना छडी अपरिहार्यच नाही का?

त्या मायेच्या शक्तीचा आम्ही उपयोग करतो — केला. तरीही आमच्या पत्री सरकारच्या नावाने बोंबाबोंब आहेच.

अन्याय, मग तो कुणाचा का असेना, परकियांचा असो किंवा स्वकियांचा असो. त्याला ठेचण्यासाठी दंडशक्ती सरकारला वापरावीच लागते. आम्ही ती वापरली तर त्यात काय चुकले हो !

इंग्रजांना घालवा म्हणजे कशाने घालवायचे? हात जोडून म्हणाल तर तेच हात कलम केले जातील. अशा इंग्रजांच्या शक्तीला तोंड देण्यासाठी दंड देण्यासाठी दंडशक्तीशिवाय काय तरणोपाय आहे?

तसे पाहिले तर इंग्रजांच्या राक्षसी शक्तीपुढे आमची दंडशक्ती म्हणजे दर्यामे खसखस. पण त्या खसखसीचा वापर करून आम्ही राज्य निर्माण केले आहे ते स्वच्छ मनाने बघा. कुणाचेही डोळेच फाकून जातील.

दंडशक्ती कशी, किती, कुठे आणि कुणी वापरायची याचा एक बहुमोल आदर्शच पत्री सरकारने निर्माण केला आहे. अन्याय, मग तो कुणाचाही असो. स्वकीयांचा वा परकीयांचा. राजकीय, सामाजिक, धार्मिक कशाचाही असो. स्वकीयांचा वा परकीयांचा. राजकीय, सामाजिक, धार्मिक कशाचाही असो. तो अन्याय निवारण्यासाठीच फक्त त्याचा वापर करण्याचा बहुमोल वारसा आम्ही दिला आहे. आम्ही गांधीजींचे अहिंसक अनुयायी नसू, पण त्यांचे मर्द, हिंमतबाज अनुयायी मात्र जरूर आहोत. निस्वार्थ, निर्भय, जनता निष्ठ !

सच्चे म्हणवणारे कच्चे ठरले म्हणून आम्ही पक्के ठरलो आहोत. गर्भगळित, भित्रट भागुबाई होऊन षंढाचे जिणे जगण्यापेक्षा अन्याय- निवारण्यासाठी लढता लढता जगणारे आणि त्यासाठी मरणालाही सामोरे जाणारे आम्ही गांधीजींचे सच्चे अनुयायी आहोत.

भारताचा कंठमणी नेताजी सुभाष राणा-त्यांचे आणि त्यांच्या आज्ञाद हिन्द सेनेचे आम्ही तोंड फाडून कौतुक करतो. मग त्याचसाठी लढणाऱ्या नाना पाटील आणि त्यांच्या पत्री सरकारचे वावडे का? वाभाडे का? त्यात फक्त दिसते ती हिंसाच का?

नेताजींनी आमच्या भारताच्या महान नेत्याने-देशाबाहेरून आज्ञाद हिंद फौज घेऊन इंग्रजशाहीला धडक दिली आहे.

नाना पाटलांनी, या आमच्या क्रांतिसिंहाने इंग्रजशाहीला देशातच धडक दिली आहे.

नेताजी जितके थोर वंदनीय तितकेच नाना पाटील, आमचा क्रांतिसिंह नेता वंदनीय नाही का?

अच्युतरावांना आपल्या पत्नी सरकारचे समग्र दर्शन दाखवायची आमची इच्छा अपुरीच राहिली. त्यांनी भूमिगत संघटना चालविली ती वरच्या वैचारिक, शहरी पातळीवर. तळागाळाशी त्यांचा संबंध ते साधू शकले नाहीत. शहराशहरांत नांदणारे बुद्धिवंत, घटपटाची लटपट करणारे असमर्थ ठरले, तिथे तळागाळातल्यांचे स्वयंपूर्ण कर्तृत्व त्यांना दाखवायची संधी हुकली एवढे खरे.

नाना पाटील येऊ शकले नाहीत. म्हणून आम्ही खंत कशाला बाळगायची?

प्रत्येक तुफान हा नाना पाटीलच नाही का? महाराष्ट्रातले किंबहुना भारतातले प्रथितयश नेतृत्व बाद ठरले. हरलेली शर्यत नाना पाटलांनी जिंकली. केवढे महान कार्य !

ग्रामराज्याचा व जनताशाहीचा, न्यायाधिष्ठित दंडशक्तीचा एक आदर्श राष्ट्रापुढे उभा आहे. नाना पाटलांचे आपण पार्श्व. त्यांचाच आपण अंश भाग आहोत. तुम्ही आम्ही सारे नाना पाटील.

त्या नाना पाटलांचा, आपल्या क्रांतिसिंहाचा, आपल्या पत्नीसरकारचा व या क्रांतीची आम्हाला संधी देणाऱ्या राष्ट्रपित्याच्या जयजयकार करू या बोला-

क्रांतिसिंह नाना पाटील की जय !
पत्नी सरकार की जय !
महात्मा गांधी की जय !

जनतेच्या कानठळ्या बसवणाऱ्या घोषणेच्या प्रतिसादाबरोबर तुफानांच्या बंदुकीची टोके वर होऊन बंदुकी धडाडल्या.

स्टेजवर एक म्हातारा तुफान धावत येऊन त्याने मला खांद्यावर उचलले, 'शाब्बास रे माझ्या वाघ्या !' म्हणतच गिरकी घेतली. दुसऱ्याने लगेच मला खांद्यावर घेतले, नंतर तिसऱ्याच्या खांद्यावरच्या डोलीने मला माझ्या कुंडलच्या तुफानांत पोचवले.

सभा संपली. कार्यक्रम संपला. तुफान सैनिक आले तसे धावत पळत आपल्या घराट्यांत पोचले, बिनधोक. राहिलो मी, नाथाजी, आमचा वाटाळ्या पांडू आणि तुफान शरीररक्षक.

आम्ही यशवंतराव मोहित्यांच्या बंगल्यात प्रवेश केला मात्र. त्यांच्या काका, चुलत्यांनी मला मिठीतच घेतले. म्हणाले, 'आम्ही तुमची क्षमा याचना करतो.'

'का हो? मी कोण एवढा मोठा लागून गेलो? आणि ही क्षमा-याचना कशासाठी?' मी शरमिंदा होऊन म्हणालो.

अनुक्रमणिका

‘अहो, तुम्ही एकदा आमच्याकडे अगदी रात्री १२ वाजता आला होता, त्यावेळी आमच्या जोडे ठेवायच्या जागीच घोंगडी घेऊन झोपला होता ना? आम्हाला कल्पना नव्हती हो ! त्या आठवणीने फार लाजिरवाणे झाले आहे.’ ते दीनवाणेपणाने म्हणाले.

‘अहो, तेव्हा माझा अवतार महाद्या धनगराचा होता. तोच आजही नाही का?’ मी त्यांचे हात हातात घेऊन प्रेमाने दाबत म्हणालो.

‘ते तुम्हांला शोभून दिसते. तुम्ही एवढे मोठे आहात याची आम्हाला कल्पनाही नव्हती. काय ते तुमचे भाषण. सर्व अगदी मंत्रमुग्ध झाले होते. मुर्दाड्याच्या अंगातही विरश्री शिरावी असे. तुमची काहीही माहिती आम्हाला नाही. तुम्ही ती सांगणारही नाही. आम्हांला जाणवले तेवढे बस आहे. म्हणूनच आम्हाला खंत वाटते. त्याची भरपाई आज आम्ही करणार आहोत.’

रुप्याचे पाट, चांदीचे ताट, रांगोळ्या, उदबत्त्यांचा घमघमाट, आग्रहाचे बादशाही जेवण झाले.

पलंगावर मच्छरदाणीत, फोमच्या गादीवर, शेवऱ्यांच्या उशीवर पहुडलो.

तुक्याच्या अभंगाची तान मनाने छेडली.
‘चंदनाचा परिमळ — आम्हा काय त्याचे?’

घोंगडीवर आहे की, फोमच्या गादीवर-कसलेच भान नव्हते. पिसासारखा माझा जीव हवेत जणू तरंगून गात होता.

‘चंदनाचा परिमळ — आम्हा काय त्याचे?
नाम तुझे गोड किती? घेऊ आम्ही वाचे !’
देश, जनता हाच आमचा विठू
भारताची जनता हीच आमची विठाई !

स्मरत स्मरतच निद्रा देवीच्या स्वाधीन झालो.

(२३) एक किस्सा !

ज्या रेटऱ्याला आम्ही मुक्कामाला होतो त्याचा किस्सा असा-

१४ एप्रिल ४४ ला खजिना लूटून जूनमध्ये मी सातान्यात प्रवेश केला तेव्हा यशवंतराव चव्हाण तुरुंगात होते. वसंतराव दादा व हिंदुराव पाटील तुरुंग फोडून पोलीसांच्या बंदुका घेऊन पळत जात असताना पोलीसांच्या गोळीने दादा जखमी होऊन तुरुंगात अडकलेले. त्यांचा एक सहकारी धोंडीराम माळी ‘खजिना’ लुटीत आमचे सहकारी होते.

बहुतेक जिल्ह्यांतील सर्व गांधीवादी जुनी कार्यकर्ती मंडळी तुरुंगात अडकली होती. बिळाशीचे जुने गांधीवादी कार्यकर्ते चरणकर व तांबव्याचे काशिनाथ देशमुख तुरुंगात होते. त्या ग्रुपचे बर्डे गुरुजी, पांडू मास्तर आमच्या बरोबर होते. पाटणचे बाबुजी पाटणकर, इंदू पाटणकर, कासेगावचे धन्वंतरी वैद्य, कडवा ब्राह्मण, जणू पेशवाईतले बापू गोखले, तसेच धिप्पाड, शेख काका व डॉ.डी.जी. देशपांडे-दोधे कम्युनिस्ट नेतेही बाहेर झुंजत होते. रंगराव पाटील, माधवराव पाटील हे बहादूर कार्यकर्ते बाहेर होते. किसनवीर आपले साथीदार, बोराटे, बापू कचरेना साथ घेऊन होते.

सातारच्या मोर्च्यानंतर पहिल्या फेरीत तारा तोडणे, सरकारी बंगले जाळणे, पोलीसांवर छापे घालून बंदुका पळवणे, शेतसारा व पोस्टाच्या थैल्या लुटणे आदि कार्यक्रम कधी स्वतंत्र तर कधी सामुदायिकरित्या कार्यकर्ते पार पाडीत. एकदा तर एका रात्रीत कऱ्हाडपासून कोल्हापूरपर्यंतच्या संदेशवाहक तारा (त्या त्या भागांतील सैनिकांना उरवून दिलेल्या क्षेत्रांतील) तोडून सरकारला संभ्रमात पाडले होते.एकाच रात्री ह्या शेकडो मैलांच्या तारा तुटल्याच कशा? त्यांच्याजवळ का जिपगाड्या होत्या की काय? असेच सरकारला वाटले. तारा तोडण्याचा असा कार्यक्रम सर्व हिन्दुस्थानात कुठेच झाला नव्हता. सातारा सरकार याने दिङ्मूढ झाले होते. त्यांचे टाळकेच काम करीना. त्यांची पोलीस फौज भूमिगतांपाठीमागे दौडू लागली. जस जसे पोलीसांचे दडपण येऊ लागले. तस तसे एकत्र जमणे अवघड झाले.

अनेक ग्रुप पडले. प्रत्येक ग्रुप आपापल्या भागातच गुंतून कार्यरत राहिला. आपापल्या भागांतच अनेक खेड्यांत अंमल बजावण्याच्या कामात गढून गेला. प्रत्येक ग्रुपच्या दिमतीला सेवादलातील मुले, तरुण कार्यकर्ते व भूमिगतांचा संचही तयार झाला होता.

सातारा, कऱ्हाडपासून कोल्हापूरपर्यंत त्यांचे कार्य पसरले होते.

सातारला किसनवीर यांचा, लेफ्टनंट बारोटे व बापू कचरे यांचा, चरणकर, काशिनाथ देशमुख, बर्डे गुरुजी आदिंचा ग्रुप, पांडू मास्तरांचा, वसंतराव दादा, हिन्दुराव पाटलाचा, रंगराव पाटलाचा असे एकाला एक लागून ग्रुप झाले होते.

कुंडल ग्रुप नाना पाटलांचा. कुंडलचे बापू लाड, वाळव्याचे नागनाथ नायकवडी हे दोन हिंमतबाज तरुण त्यांचे उजवा, डावा बाहू झाले. छोटा शाहीर निकम, कुंडलचे ज्येष्ठ श्रेष्ठ कसलेले नेते अप्पा लाड, बाबुराव लाड (औंध संस्थानचे एक मंत्री), नाथाजी लाड, रामू पवार यांचेसह ज्ञानू पहिलवान, गोंदीचे किसन मास्तर (जे आमच्या ५॥ लाखांच्या खजिना लुटीत होते.) नानांचे जावई भगवान पाटील, खानापूर तालुक्यांतील हणमंत वडियेचे ग. काका चिटणीस, चिखल गोटणचे गो काका व माधव मिरगे असे एकापेक्षा एक खंदे वीर नानांचे साथी होते.

या भागातील बहुतेक गावे-औंध, कुंडल ते आटपाडी, कोल्हापूर हददीपर्यंतची-औंध संस्थानची होती.

औंध सरकारचे राजपुत्र व औंधचे प्रधानमंत्री अप्पासाहेब पंत यांचे सहाय्य, आश्रय व मार्गदर्शन होते. संस्थानचा प्रधानमंत्री सहाय्यकर्ता. त्यामुळे कुंडल ग्रुपचे लांब लांबवर कार्यक्षेत्र पसरले होते. नानांचे

काँग्रेसमय, त्यागमय, जनताभिमुख, धगधगते जीवनच पाठीशी असल्यामुळे कुंडलग्रुपची ताकदही शतपटीने वाढली होती.

त्यात पुन्हा बापू लाड, नागनाथ, या बलदंडांच्या हिंमतीने कुंडल बँक लुटली. नंतर पे-ट्रेन लुटून आघाडी मारली. ५॥ लाखांच्या खान्देशच्या खजिना लुटीने त्यांच्या संघटनेवर कळसच चढवला गेला. कारण क्रांतीला लागतात खजिने, हत्यारे, दाखू गोळा. म्हणून कुंडल ग्रुप बलदंड, एक संघ, एकजुटीने, एकमुखाने एकाच नेत्याच्या आदेशास सर्व सातान्यातील ग्रुप्समध्ये वरचढ होता.

सरकारच्या दडपशाहीचा वरवटा फिरत गेला. पोलीसांचे चौकी पहारे तैनात झाले. पोलीस पार्टीच्या जिप्स भिंगरीसारख्या फिरू लागल्याने ग्रुप सहकार्य अशक्य झाले. त्या त्या ग्रुपने आपापल्या भागातच आपापले कार्यक्रम पोलीसांचा सततचा रेटा व टोळधाडींना चकवीत, बुलवीत पार पडणे शक्य होत होते. पण सर्वांना व सर्व ग्रुप्सना एकत्र येणे अशक्य झाले. सर्वच नेते सर्वच अनुयायी.

जसे अखिल भारतीय भूमिगत संघटनेचे व आमचे संबंध थातुर मातूर, वरवरचे होणे हे क्रमप्राप्तच होते, तसेच सातारच्या भूमिगत अनेक ग्रुप्सचे व त्यांचे संबंधही जेवढ्यास तेवढे होऊन हळूहळू अंतर वाढतच गेले.

अखिल भारतीय संघटनेची बैठक जमू शकली नाही. तिची अवस्था सातारच्या ग्रुपमंडळींसारखीच झाली होती.

त्यांचे संबंध भूमिगत कार्याच्या बातम्यांचे वितरण करणे, मार्गदर्शन व मतप्रदर्शन करणे, वेळप्रसंगी भूमिगत नेत्यांच्या गाठीभेटी घेऊन विचार विनिमय करणे एवढ्या पुरतेच मर्यादित होते.

जनतेची कार्यकर्त्यांची संघटित शक्ती उभी करू शकले नाहीत.

ठायी ठायी निर्माण झालेल्या भूमिगत नेत्यांशी पूर्वीची फारशी जवळीकही नव्हती. हीच मोठी अडचण झाली होती.

अनेक वर्षांचे समानध्येय, समान कार्यक्रम, एकत्रित येऊन करण्याच्या भूमिकेतून जी मैत्री, आत्मीयता, सामंजस्य, परस्परविश्वास आणि आदर निर्माण होतो व निष्ठेच्या देवाण घेवाणीने बंध घट्ट होऊन अभंग, एकजूट होते तसे काही घडत नव्हते. तसा काहीच पूर्वतिहास नसल्याने वरपासून खालपर्यंत अशी विस्कळित अवस्था झाली होती. सारेच उघडे, नागडे, लंगडे होते. पण आपापल्या क्षेत्रात मान्यवर होते.

ऑगष्ट क्रांतीची हीच शोकांतिका होती. सर्व परिस्थितीचे शिकार होते.

मला कळले ते असे; सातारा जिल्ह्याचे पहिले डिक्टेटर होते यशवंतराव चव्हाण. नंतर नाथाजी लाड, नंतर धन्वंतरी कासेगावकर वैद्य. पण जसजसे पोलीसांचे दडपण व अत्याचार वाढून जनता दहशतीने हैराण होऊ लागली तशी चळवळ मर्यादित ठेवण्याचा वरचा आदेश आला म्हणे ! त्यातून जहाल,

मवाळ गट पडले. यशवंतराव मवाळ गटाच्या नेतृत्वाकडे झुकले होते. ज्यात पूर्वीचे जुने बहुसंख्य गांधीवादी कार्यकर्ते होते. (बाबुराव चरणकर, काशिनाथ देशमुख वगैरे.) त्यांनी वरचा आदेश मानून ते जेलमध्ये गेले. यशवंतरावही पकडले गेले.

गांधीजींना व नेतृत्वस्थानी असलेल्यांना अचानक पकडल्यानंतर उरलेले गांधीवादी व समाजवाद्यांनी समझोता करून 'ना हत्या ना इजा' असा मार्ग काढला. पण जयप्रकाशांनी तुरूंगातून पलायनानंतर सशस्त्र क्रांतीचाच मार्ग दाखवून आचरला. गांधीजींच्या सत्याग्रहाच्या सिद्धांताने परकीय सरकारला खीळ घालता येईल पण हिंसेचा वापर केल्याशिवाय त्यांना हाकलून देता येणार नाही असे नेताजी सुभाषचंद्रांनी ४३ सालीच लिहिलेल्या 'द इंडियन स्ट्रगल' या पुस्तकात म्हटले आहे. त्याची खबरबात पत्री सरकारला नसली तरी तोच मार्ग त्यांनी अनुसरला.

जुने, जाणिते, उदंड जनसंपर्क व जनतेचे अथांग प्रेम आणि श्रद्धास्थान असलेले नाना पाटील यांनी लढा चालवण्याचा निर्णय घेतला.

दुय्यम नेतृत्वाखाली किसनवीर, धन्वंतरी, बर्डे गुरुजी, पांडू मास्तर, रंगराव पाटील, हिंदूराव, जाधव आदींनी अनेक नवोदित तरुणांच्या सहाय्याने लढा चालू ठेवला. आपापल्या भागात, स्वतःच्या हिंमतीवर, लपाछपी करून सरकारच्या चेल्यांच्या गावगुंडांच्या, सावकार, दरवडेखोरांच्या बंदोबस्ताचे प्रयत्न चालूच ठेवून हे कार्यकर्ते लढत राहिले.

तरीही मधून गुप नेतृत्वांना एकत्र आणण्याचे प्रयत्न जारीच राहिले. पण आपसातील मतभेद वाढीस लागले होते. आपसात क्वचित हेवेदावेही सुरू झाले होते. श्रेष्ठ-कनिष्ठ वादही त्यांत गुंतला होता, मराठेशाहीतील सरदारांप्रमाणे.

वरिष्ठ संघटनाही सर्वांना एकत्र आणण्यात हतबल ठरली, तिथे खालच्यांचे काय? अशा परिस्थितीतही पुन्हा एकदा प्रयत्न करण्याचे ठरले.

मोजक्या तूफान सैनिकांनिशी कुंडल सोडले. रस्त्यातील सर्वच पत्री सरकारची गावे असल्याने रेटरे हरणाक्ष गावापर्यंत कृष्णाकाठी सायंकाळ पर्यंत निर्धोक पोचलो. तरांड्याने पोहून तडीपार झालो. पुढील प्रवास सावधगिरीने सुरू झाला. आडरस्त्याने तांबवे गावाला वळसा घालून ठेबेवाडी ओलांडून चालतच राहिलो. अंधारात दऱ्याखोरी ओलांडून शिराळपेट्यातील बिळाशी हे चरणकरांचे गाव गाठले. तिथून पुन्हा दोन डोंगर ओलांडून डोंगरावरील मिरक्याची वाडी गाठली. १/१॥ वाजला होता. सर्व गुपच्या नेत्यांना आमंत्रित केल्याप्रमाणे आमच्या अगोदरच बहुतेक आले होते. कुंडल हे मिरक्याच्या वाडीपासून शेवटच्या टोकावर असल्याने आम्ही शेवटचे पोचलो. मिटींग झाली. किसनवीर जिल्ह्याचे डिक्टेटर ठरले. लांबच्या पल्ल्याने मी तर पेंगळतच होतो. मी तर कुणाच्या गणतीत नव्हतो जिल्हा कार्यकारी मंडळ ठरून चर्चा आटोपली.

पण डोंगरावरची ती कमिटी आणि ठराव डोंगरावरच राहिले. त्यावर कसलीही अंमलबजावणी होऊ शकली नाही. होण्याची परिस्थितीही नव्हती.

पोलीसांचा आता एवढा दबाव वाढला होता की, एकत्र येणे अशक्यच होते. आपापल्या भागांतच सर्वांची लपाछपीतदमछाक होत होती. शिवाय आपसांतील चुरस, हेवेदावे होतेच. मनोमीलन नसल्याने काहीच एकता निष्पन्न होऊ शकली नाही.

वरच्या संघटनेचे सूत्रही अपूरेच होते. त्यांच्यापाशी भिडणेच मुश्कील व त्यांच्याकडून काहीच मदत उपलब्ध तर झाली नाहीच, उलट, तेच आमच्या सहाय्याचे अपेक्षित होते. त्यांनाही भांडवलाचा कसलाही वारसा नव्हता. दारू गोळा, हत्यारे, साधने व त्यासाठी पैसा, सारे भूमिगतांनाच निपटावे लागत होते.

मिटींग आटोपून आम्ही तसेच परत फिरलो. दर कोस, दर मुक्काम करीत कृष्णाकाठ गाठला. पैलतीराला जाऊन यशवंतराव मोहित्यांचा बंगल्यात प्रवेशलो.

रात्रीचे १२ वाजले होते. मी खांद्यावरची घोंगडी घेऊन मुटकुळे होऊन त्यांच्या जोड्यांच्या जागी पडलो, त्याचा हा किस्सा.

(२४) नागनाथ एक मनस्वी—स्वयंकेंद्रित !

श्रीकृष्णाने एका खांबावर द्वारका तोलली होती.

पत्रीसरकार क्रां. नाना पाटलांच्या भक्कम खांबावर उभे होते. त्या पत्री सरकारच्या द्वारकेला आणखी दोन खांबे होते.

एक खांब होता जी. डी. बापू, दुसरा खांब नागनाथ नायकवडी.

दोघेही तरणे बांड, दोघेही विद्यार्थी, पण पत्रीसरकारचे समर्थ निशाण फडकवणारे. पत्री सरकारच्या सर्व निर्णयाचे, करणीचे धनीपण त्यांचेच. फक्त आशीर्वाद घ्यायचा नानांचा. पत्रीसरकारचे, आलमगीर बादशहाच्या तंबूचे सोनेरी कळस कापून आणणारे संताजी, धनाजीच म्हणाना ! बेहदद धाडसी जिवाची पर्वा न करणारे, संकटात उडी घेणारे. त्यांची हिंमत, हिकमत, चापल्य अजबच !

एक कुंडल परिसरात व दुसरा वाळवा परिसरात.

टे.भ. अप्पासाहेब लाड गुरुजी कुंडलचे. औंधच्या शिक्षण खात्यातून गेलेले. राजकारणाची चांगली जाण असणारे. त्यांचा गुरुपणाचा सल्ला दोघांना पत्रीसरकारचे सल्लागार, पत्री सरकारच्या न्यायदान मंडळाचे आधार. न्यायदानाची सर्व धुरा त्यांनीच सांभाळली. न्यायदानाचे वरिष्ठ न्यायधीश, बाबुराव पाटील यांच्या साथीने (औंध संस्थानचे मंत्री) ती धुरा अप्पासाहेब लाडांनीच सांभाळली.

नानांच्या एकुलत्या एक बहिणीचे यजमान नाथाजी लाड-नानांची सुरक्षितता सांभाळणे, मिळविलेला व मिळेल तो पैसा सांभाळणे, विनियोग करणारे अर्थमंत्री. वरिष्ठ भूमिगत नेतृत्वाशी सल्ला मसलतीचा दुवा तेच.

नानांच्या, माझ्या, लीलाताईंच्या सर्व हालचाली सांभाळण्याची अत्यंत महत्त्वाची जबाबदारी त्यांचीच. भिंगरीसारखी पायपीट करून सर्व व्यवधाने जागरूकतेने सांभाळणारे सजग कार्यकर्ते.

लाड आणि पवारांचे कुंडल हा आमचा राजगडच म्हणाना ! तिथून सर्व कारभार चाले. स्वान्या कराव्या, कुंडल गाठावे. मंडळी हूकूम घेत व पुन्हा स्वारीवर निघत.

लक्ष्मण तांबट काकांच्या नेतृत्वाखाली अण्णा भिसे, म्हैसाळ गुरुजी, भाऊ शंकर लुपणे (कुंडल सेवादल प्रमुख), ईश्वर लाड (काही काळ भूमिगत. अच्युतरावांचे स्वीय सचिव), अनंता मोरावळकर, खाबाशा पवार, कृष्णाजी दवंडे, केशवराव दाईगडे, तांबटकाका, शामराव व राम लाड, राम पवार त्याच्या जोडीला नारायण संकपाळ. तुफान सेनेचा डी. एस. पी. गिल्डर, वांबदडे, ता. तासगांवचा, बाबुराव जाधव कापील (ता. कऱ्हाड), ज्ञानू पहिलवान दुशेरेचे, ग्रुप कॅप्टन तुफान सेनेचा हणमंत वडिपे ता. खानापूरचे भगवान पाटील (भप्पा). नानांचा एकुलता एक जावई (खानापूर तालुक्याचे माजी आमदार), असे आणखी कितीतरी. ग. काका, गो. काका व आमदार माधवराव मिरगे पाऱ्याचा (आमदार हे त्यांचे भूमिगत नाव), जी. डी. बापूंचा खडगहस्त. दोन तुफान कुंडलचे सावळा धनगर व धोंडी वडार हे जी. डी. चे दोन खडगहस्त. पत्रीसरकारचा हा झाला कुंडल विभाग.

दुसरा विभाग वाळव्याचा. नेता नागनाथ नायकवडी. त्याचे साथीदार साकऱ्याळाचा दाजी पाटील, नागनाथचा विद्यार्थी सहाध्यायी-वाय. सी. पाटील, शाळू सोबती, बाबुराव कोकाटे पडवळगाव व प्रताप पाटील-बॅकूट कर्नाटकचा (दोघेही शहीद झाले.) बारबोटे दरवेडेखोराशी लढताना शहीद झाले. खंडू सखाराम शेळके, नारायण पेशवे (कदम), अनंत ज्ञानू ढगे, सखाराम घोरपडे, तुकाराम नाना खोत, शंकर परुळेकर इनामदार, बिरनाळे पहिलवान ऐतवाड्याचा (नंतर राजू पाटलाशी लग्न). नागनाथचा खडगहस्त, किसन अहेर पहिलवान-पोलीसांशी सामना देताना शहीद झाला. मन्सासिंग व नानकसिंग पंजाबचे (दोघेही-नेतार्जींच्या आज्ञाद हिन्द सेनेचे सैनिक). नानकसिंग पोलीसांशी सामना देताना शहीद झाला.

पत्रीसरकारच्या प्राथमिक अवस्थेत पिस्तूल, बंदुका, काडतुसे गोळा करण्याची कामगिरी बापू व नागनाथची. डोंगरदऱ्यांच्या आडवाटेने गोव्याहून हत्यारे आणणे व बेळगावच्या मिलीटरी कॅम्पमधूनही हत्यारे मिळविण्याचे काम नागनाथचे, इतर साथीदारांना घेऊन. नाशिक जिल्ह्यातील देवळीचा मिलीटरी कॅंप पर्यंत त्यांच्या फेऱ्या. मदतीला आमदार माधवराव मिरगे सावळ्या वगैरे.

नागनाथची एक अजब करणी, फौजी कॅम्पची.

आर्थिक अडचणीत असतानाही दिल्ली गाठली. आज्ञाद हिन्द फौजेच्या मार्गदर्शन, सहाय्यक कमिटीच्या ऑफिसमध्ये थडकला. कै. वल्लभ भाईची मुलगी मणिबेन पटेल या कार्याच्या प्रमुख.

फौजी कॅम्पसाठी, तुफान सैनिकांना ट्रेनिंग देण्यासाठी दोन फौजी जवानांची मागणी मणिबेन पुढे मांडली. पण तुमचा हा हिंसेचा, भूमिगत मार्ग नापसंत म्हणून त्यांनी उडवून लावले.

नागनाथ धडपड्या, लटपट्या. एवढ्याने स्वस्थ बसेल तो नागनाथ कसला? दिल्लीतच मुक्काम ठोकला. ऑफिसकडे येणाऱ्या जाणाऱ्या सैनिकांशी दोस्ती केली. नानकसिंग, मन्सासिंग दोघांना राजी केले. त्यांना घेऊन मुंबईला आला. पान बाजारात किसन अहेर तयारच होता. त्याच्या ताब्यात त्यांना दिले व वाळवा गाठले.

शिराळ पेट्यातल्या डोंगरात ४० तुफान सैनिकांचा पहिला फौजी कॅम्प सुरू केला. दुसरा दोन महिन्यांचा शिराळपेट्यांतीलच ढगेवाडीचा, डोंगरातील कॅम्प सुरू झाला.

या दुसऱ्या कॅम्पचा वास पोलीसांना लागला. त्यांच्या पाळतीत त्यांनी एक तुफान हेर झडप घालून पकडला.

वाळण्याला किसन अहेर पकडला गेल्याची बातमी येऊन थडकली. नागनाथ खास तुफानी सैनिकांसहित घोडदौडीने निघाला. पकडलेल्या सैनिक हेराला सोडविण्यासाठी फौजी कॅम्प गाठला. तिथल्या ट्रेनिंग घेणाऱ्या तुफानांना सोबत घेऊन पोलीसांच्या परतीच्या सोनावडे गावच्या एका नाल्यासाठी दबा धरून सारे सैनिक बसले. पोलीस नाल्या नाल्यांतून पुढे जवळ येत चालले. मान्यात टप्प्यात आल्याबरोबर सैनिकांनी गोळीबार सुरू केला. पोलीसांकडूनही गोळीबार सुरू. पोलीस ओढ्यांत व ओढ्याच्या दोन्ही काठांवर सैनिक. पोलीसांना आडोसा ओढ्याचा. दोन्ही काठांवर सैनिक उघड्यावर. ८० तुफानांचे शरकाण होण्याचा अनवस्था प्रसंग. म्हणून किसन अहेर व नानकसिंग तीरासारखे धावले. गोळीबार करीत पोलीसांना भिडले. त्यांत कित्येक पोलीस व दोघे (किसन व मन्सासिंग) शहीद झाले. दोघा तुफानांच्या अचानक हल्ल्याने पोलीसांची हिंमत खचून ते जीवाच्या आकांताने सैरावैरा पिछे फलांग पळत सुटले. इतर तुफान सैनिकही किसन, नानकसिंगप्रमाणे चाल करून आपला मुडदा पाडतील म्हणून पोलीस पळत सुटले.

किसन, नानकसिंगच्या धाडशी आक्रमणाने बाकीच्या ८० तुफानांचे प्राण वाचले. दोघांचे हौतात्म्य सार्थकी लागले.

नागनाथचा वाळवा व शिराळपेटा परिसरातील ५०/६० खेड्यांवर दबदबा. त्या परिसरातील सर्व गावांवर पत्रीसरकारचा कारभार उघड उघड सुरू.

सरकारचा कटटर पाठीराखा सद्दू देशपांडे इनामदार वाळव्याचा, पण भूमिगतांच्या दबावाने झुकलेला.

नागनाथने उघड (नेहमीप्रमाणे) जाहीर सभा घेतली. या संधीचा फायदा देशपांडेने घेतला. नागनाथचा काटा उपटण्याच्या निश्चयाने फौजदारशी संधान बांधले. बित्तं बातमी दिली. उघड उघड वावरणारा नागनाथ अचानक पकडला गेला. असे काही वाळव्यात घडू शकेल याची स्वप्नातही कल्पना नसल्याने हे घडले खरे. कुणी देशद्रोही मायेचा पूत निघणार नाही याची खात्रीच होती.

पण सदू देशपांडेने नागनाथला जेरबंद करण्याचा डाव तर साधला. सैनिक गैरसावध. ध्यानी, मनी, स्वप्नी नसताना हे घडले कसे? हेरांनी शोध घेतला. देशपांड्याच्या गददारीची खात्री झाली. उचलला देशपांडे व त्याचा एक हात, एक पाय तोडला.

फौजदाराला सुरक्षित पोचवून परतीच्या मार्गावर असलेल्या सदू देशपांड्याच्या भावाला गाडीतून ओढला आणि खवळलेल्या एका सैनिकाने त्याला गोळीच घातली. सदू देशपांडे पुण्याला पळाला.

मुबई—पुण्याच्या वर्तमानपत्रांनी देशपांडेचे थोटे फोटो छापून गदारोळ उठवला. पत्रीसरकारच्या क्रौर्याचे प्रदर्शन काय मांडले? पत्रीसरकार कसले? ‘क्रूर, क्रूर हत्यारे’ असे वाण साऱ्या महाराष्ट्रात वाटले. पत्रीसरकार गुंडांचे, दरवडेखोरांचे? पण वस्तुस्थितीची कुणी दखलही घेतली नाही. तेवढी दृष्टी आणि हिंमत हा बुद्धीचा डौल मिरवणाऱ्यांना कुठून असणार? त्यांना साथ अहिंसेचा जप करणाऱ्या, कातडी बचाववाल्या शहाण्यांची.

त्यांनी पत्रके, मुलाखती देऊन पत्री सरकारची बदनामी करता येईल तेवढी करून महाराष्ट्रात गैरसमज पसरवण्यात ते यशस्वी झाले. वसितुस्थितीची पहाणी करणारा एकादाही डोळस वर्तमानपत्रकार, मायेचा पूत निघाला नाही. सवंग लोकप्रियतेची कास धरणारा, सर्व न्यायनिवाड्याची कसोटी लावणारा कुणी बुद्धिवंतही निघाला नाही. त्यांना दोष तरी काय द्यायचा? राजकारण्यांनीही पत्रीसरकार पडद्याआड घातले ना ! क्रां. नाना पाटीलही त्यांना पचवता आले नाहीत. पत्रीसरकार हे सरकार होते. सरकारला न्यायासाठी दंडा वापरण्याचा पदसिद्ध अधिकार असतो, हे कुणाच्याही टाळक्यात आले नाही.

त्यांना दिसले फक्त पत्रीसरकारची हिंसा आणि क्रौर्य. देशद्रोह्यांची करणी दिसली नाही. आंधळ्यांना दृष्टी येणारच कशी? न्यायाचा मागोवा कोण घेणार?

जुलमी सरकारशी टक्कर देताना आडव्या येणाऱ्या देशद्रोह्यांना सजा म्हणजे मौतच- हा शिवबाचा मराठबाण्याचा शोध घेणारा जातिवंत आमच्या वाट्याला आला नाही, हे दुर्दैव आमचे नव्हे देशाचे.

शिव छत्रपतींनी खंडू खोपड्याचे देशद्रोही चाळे थांबले नाहीत म्हणून हातपाय तोडले त्याचा इतिहास झाला.

देशद्रोही सदू देशपांड्याचे स्वातंत्र्य द्रोही म्हणून हात पाय तोडले. ती क्रूर हत्या ठरवली गेली.

वारे न्याय !

नागनाथला बेड्या ठोकून साताऱ्याच्या जेलमध्ये बंदोबस्तात कोंडले. पण बहादूर नागनाथ सातारच्या तुरुंगाच्या भिंतीवरून उडी ठोकून पसार झाला, व शेवटपर्यंत झुंजत राहिला. पत्रीसरकारचे ग्रामराज्य त्याच्या परिसरातील खेड्यांत इंग्रजशाहीला बगल देत देत व लढत अखेरपर्यंत चालवत राहिला. त्याच्या वडिलांना पकडून दोन वर्षांची शिक्षा दिली. नागनाथ सांपडत नाही म्हणून आईला तुरुंगात डांबले. मुलाच्या ध्यासाने ती वेडसर झाली. राजू पाटील तिच्यासोबत, तिने सेवा चाकरी केली. असा हा नागनाथचा कुटुंब मामला.

प्रत्येक राष्ट्रीय लढ्याच्या मंथनातून बहुमोल रत्ने निघतात. शिल्लक राहाते तें एवढेच ! अनेक रत्नांबरोबर ४२ च्या पत्रीसरकारच्या कुशीत जन्मलेले नागनाथ हे एक अनमोल रत्न.

नागनाथने रोगजर्जर, अपंगत्व आलेल्या, दुर्बल, दुर्लक्षित झालेल्या नाना पाटलांचा पत्कर झेलला. क्रांतीसिंहाचा श्वास त्याच्या मांडीवरच संपला. केवढा भाग्यवंत?

नागनाथ म्हणजे अजबवल्ली.

आजचा नागनाथ शेकडो गरीब, अनाथ—विद्यार्थी—विद्यार्थिनींचे वसतीगृह चालवतो. त्यासाठी धडपडतो. सारखी धावपळ आणि धडपड चालूच. हुतात्मा नानकसिंगच्या नावे स्थापले मुलींचे वसतीगृह व साखर कारखान्याला हुतात्मा किसन अहेर नाव दिले. महाराष्ट्रात नेत्यांची नावे अनेक साखर कारखान्यांना, पण नागनाथचे सारेच अजब.

साखर कारखान्याचा चीफ प्रमोटर नाम मात्र होतो काय, दिल्लीच्या वाऱ्या करतो काय, आपले घोंगडीचे अंथरुण टाकून घरच्या भाकरी कालवण खाऊन कारखाना उभारतो काय, कारखान्याची सांगता झाल्या दिवशीच स्वतःची पथारी घेऊन मुलांच्या वसतिगृहात वसतीला जातो काय, सारे असेच त्याचे ! सारे करून पुन्हा नामानिराळा, अनेक शैक्षणिक, सहकारी संस्थांचा संस्थापक, पण त्यांत कुणीही नसलेला, निरिच्छ.

असा हा वाण वेगळाच निघाला. कसला गाजावाजा नाही. प्रसिद धीरपराडप्रमुख. १९५७ साली संयुक्त महाराष्ट्राचा आमदार झाला. आज १९८५ साली दुसऱ्यांदा आमदार आहे-अपक्ष. आमदार निवासातही गादी पलंगावर नाही, तर आमली घोंगडी घेऊन पॅसेजमध्ये ढाराढूर घोरणारा गडी. जनतेच्या कोंडाळ्यात हा जनतेच्या गळ्यातल्या ताईत, पण एकातांत सापडणे मुश्किलच. सदा भूमिगत.

नागनाथला पक्ष, पंथ नाही. ‘बिन पंख उड़ जाय’. लोकभिमुख विचारसरणी आणि करणी, साधेल तसा साधणारा. असा हा आमचा एकेकाळचा खंदा क्रांतिवीर नागनाथ.

कुणी कोणत्या पंथाचा, पक्षाचा, त्याला माझ्या दृष्टीने फारशी किंमत नाही. किंमत आहे निष्ठेला, निर्धाराला. जीवन समर्पणाच्या जनता निष्ठेला व त्यागाला. ‘जय अलखनिरंजन’ वृत्तीने जनसेवेत, जनता विकासात समर्पित जीवन जगून रमणाऱ्याला. मग तो कोणत्या झकमारी पक्ष-पंथाचा का असेना.

नागनाथकडे बघितले की वाटते अशा निःसंग, निर्मोह, निर्वैर, निधड्या छातीच्या आत्म्याला उदंड आयुष्य लाभो. जनकारणी तो विलीन होवो.

पत्रीसरकारच्या कुशीत जन्मलेल्या अनमोल नेत्यांतील हे एक बहुमोल रत्नच.

पत्रीसरकारच्या ४ वर्षांच्या कुशीत तावून सुलाखून बहुविध प्रवृत्तीचे नेते— कार्यकर्ते तयार झाले. पण नागनाथची सर, जी. डी. बापूशिवाय कुणालाही नाही.

जी. डी. बापू महाराष्ट्रभर चौफेर स्वाऱ्या करणारा, वऱ्हाड पासून कोल्हापूर-सांगली सरहददीपर्यंत.

गोवा संग्रामात, हैद्राबाद मुक्ति लढ्यांत, संयुक्त महाराष्ट्र उठावात धावत पळत उरी फुटणारा, आपला आवाकाही कधी ध्यानी न ठेवणारा.

तो ५७ साली आमदार होता. नंतर विधान परिषदेत हा विधायक होता. पण वेडा पिसा पिसाट. विचार व आचाराची स्थिरता नसलेला. अजून फेऱ्या त्याच्या चालूच. कुठेही स्थिर ठायबंद झाला नाही.

नागनाथ मात्र ठाण मांडून बसलेला. जसा ४२ साली भूमिगत तसाच आजही भूमिगत. कधी हाती न लागणारा भूमिगतच. प्रसिद्धी पासून बारा हात लांब राहून आपल्या पंचक्रोशीचा जमलेल्या मार्गाने विकास साधणारा. राजकीय पथ्यपाणी हिशोबी नसणारा. आपल्या पंचक्रोशीचा विकास सजवणारा.

म्हणून जी. डी बापू व नागनाथ पुढे माझे मस्तक झुकते. मी त्यांचा मामा म्हणून माझे मस्तक लवणे त्यांना मुळीच पसंत नाही.

तरीही माझे व कुणाचेही शिर त्यांच्यापुढे लवावे अशी बापू आणि नागनाथची जोडी.

पण दोन्ही दोन टोकांवर !

(२५) वसंतरावदादांची शौर्यगाथा

नऊ ऑगस्टला स्वातंत्र्य लढ्याचे क्रांतिपर्व सुरू झाले. सातारा या क्रांतियुद्धात आघाडीवर राहीला. शिवरायाने पेरलेले स्वातंत्र्याचे बीज धगधगले ! उफाळले ! ! सातार्याला उधाण आले. महाराष्ट्राच्या आघाडीवर सातार्याने दमदार पाऊल टाकले. कार्यकर्ते चर्चेच्या घोळात कधी पडले नाहीत. इंग्रजीशाही खतम करण्याचा विडा कार्यकर्त्यांनी उचलला. दादा त्यापैकी एक. रत्नाप्पांनी कोल्हापूर भाग सांभाळला. किसनवीरांनी सातारा उत्तर भाग लक्ष्य केले. चरणकर विळाशीचे व देशमुख पुणतांब्याचे. या जुन्या गांधीवाद्यांनी शिराळ पेट्यात ठाण मांडले. यशवंतरावांनी कऱ्हाड परिसराची धुरा उचलली. बर्डगुरूजी, बाबुराव जाधव, हिंदुराव पाटील, पांडू मास्तर, कॉ. शेख काका, कॉ. डी. जी. देशपांडे, बाबुराव पाटणकर आदींची जोड मिळून उरलेल्या मधल्या भागात नेतृत्व घेतले. क्रांतिवीर नाना पाटलांनी औंध ते आटपडी या प्रमुख्याने औंध संस्थानच्या प्रदेशपरिसरात ठाण मांडले.

प्रतेकाच्या जोडीला त्या त्या भागातील क्रांतीने पेटलेल्या सामान्य कार्यकर्ते, जवान, विद्यार्थ्यांची, शेतकरी-कामकऱ्यांची, सेवादले, सैनिकांची साथ मिळून सातारचे क्रांतिपर्व सुरू झाले.

वसंतरावदादांनी आपल्या अनेक साथीदारांसहित हाती चूड घेवून कोल्हापूर सांगली परिसरातील विश्रामबाग रेल्वेस्टेशन जाळले. कारंड वाडी, ता. मिरज गावची चौकी उडवली. रामबाग पार्कमधील छत्रपतींचे बंगले जाळले. तमदलचे रेल्वेगेट फन्ना केले. चिंचवडच्या पोलीस पाटलांच्या घरावर चालून

गेले. छापा मारून बंदूक हस्तगत केली. या कार्यक्रमात भूपाल कते, जिनपाल खोत, पी. बी. पाटील, ईश्वर गुरव, गणपत कोळी आदींची साथ होती.

गणपत कोळीने वडूज मोर्च्यात निर्घृण गोळीबार करून परशुराम पहिलवान व त्याच्या ५ साथीदारांचा मुडदा तासगावच्या बिंदागिरी फौजदाराने पाडला. त्याचा सूड घेण्यासाठी दत्ता बुरुडला साथ घेवून तासगावला बिंदागिरी फौजदाराच्या घरावर बॉम्बफेक करून, फरार होऊन दादांच्या नेतृत्वास सामिल झाला. कार्यक्रम पार पाडावेत, फरार व्हावे. सापडलेल्या निवाऱ्यात घुसायचे. लपाछपीची खेळी चालू होती. आट्यापाट्या, हुतूतूची धमाल. अशा अनेक उद्रेकामुळे दादांना पकडून देणाऱ्यास एक हजार रुपयांचे इनाम सरकारने जाहीर केले. २२ जून ४३ ला क्रांतिपर्व सुरू होवून वर्षाच्या जवळपास दादा व त्यांचे बलदंड साथीदार हिंदराव पाटलांना पकडून सांगली जेलमध्ये बंदिस्त केले.

वाढू दे कारागृहाच्या भिंतीची उंची किती
मन्मता नाही क्षिती ॥

पक्षी आकाशात भरारी मारणारच. त्यातला दादासारखा गरुडपक्षी स्वस्थ कसा बसणार ?

दादा जेलमध्ये आले आणि जेल फोडून पळण्याच्या कथेला वेगाने सुरुवात झाली. त्यातून प्रकटली दादांची गौरवशाली शौर्यगाथा. यापूर्वी जेलमध्ये सोनीचे दत्ताजीराव पाटील, अण्णासाहेब पत्रावळे, बाबुराव जाधव, नारायण शिंदे सांगली असे १५-१६ स्वातंत्र्यसैनिक होते. २२ जून ४३ ला दादा, हिंदुराव पाटील आले. नंतर ६ जुलै ४३ ला जिनपाल खोत, कानडवाडी, गणपत कोळी, तासगाव, विठठल शिंदे, सांगली, लालसिंग शेट, नांद्रे, बाबुराव बुटाले, कवठे पिरान, आगलावे, रत्नागिरी, सावंत, कागल, जयराम बेलवलकर, सांगली, बाबुराव पचोरे, नांद्रे आदि ११ लोकांना पकडण्यात आले.

दादांचा निर्णय जेल फोडण्याचा. त्यात पत्रावळे तर, कधी पळून जातो म्हणून उतावीळ, तो बाहेर जाण्याच्या योजना व जागेचा सारा तपशिल दादांना देत होता. येरवडा जेलमधून पळणे अशक्य म्हणून घाई. बाहेरचे साथीदार जी. डी. पाटील व धोंडीराम माळी, (५॥ लाखांच्या खजिना लुटतील) यांच्याशी संपर्क साधून होते.

पावसाळ्याचे दिवस असल्याने बाहेर पडणे सोपे म्हणून पत्रावळे मार्फत दादांनी इतरांशी संबंध जोडला.

दादा व हिंमतराव पाटील यांना कोपऱ्यावरील स्वतंत्र खोल्यात बंदिस्त केले होते. त्यांच्यापासून बऱ्याच दूर असलेल्या एका बराकीमध्ये व या दोन्हींच्या मध्यावर जनरल बराकीत श्री. पत्रावळे व बाबुराव जाधव यांना ठेवले होते.

पत्रावळे हे स्थानबद्ध कैदी असल्याने त्यांना फार सवलती होत्या. ते जेलमध्ये कुठेही फिरू शकत होते. त्यांच्या मध्यस्थीने किती जण बाहेर पडण्यास तयार आहेत याचा अंदाज दादांना मिळे. यावर्षी पाऊस जास्त प्रमाणात होता. कृष्णा नदीला महापूर आलेला होता. जवळच्या कोणत्याही खेड्यात पोचलो की

पोलीस पोचण्यास वेळ लागणार, तेवढ्या वेळात दूर निघून जाता येईल, या विचाराने शनिवार दिवस २४ जुलै ४३ हा दिवस बाजाराचाही असल्याने नक्की करण्यात आला.

अडचण एक होती. सर्वांना एकाच वेळी बाहेर काढले जात नव्हते. प्रथम दादांना व हिंमतराव पाटलांना नंतर क्रमाक्रमाने इतरांना सोडले जाई. म्हणून कट केला की दादा, हिंमतराव बाहेर आले की मधल्या बराकीतील ११-१२ लोकांनीही संडासाची घाई करून बाहेर काढण्यास भाग पाडावे. घडले तसेच. सारा संच जमल्याबरोबर पत्रावळेने शिटी फुंकली. इशारा दिल्याबरोबर साऱ्यांनी एकसाथ पोलीसांवर झडप घालून, बंदूका सर्वच्या सर्व व ३०० काडतुसांची पेटीही हस्तगत केली. फक्त १५ मिनिटांत हे सारे घडले.

दंडाधिकारी जेल पोलीसांची धावपळ झाली. बिनहत्यारी पोलीसही एकत्र जमलेले दादांनी पाहिले. त्यांच्यावर बंदुकीची निशाणी रोखून दरडावले. ‘खबरदार ! कुणी हालचाल केली तर गोळीने उडवून देवू. १४ ही जण मागील तटाकडे धावत पळत गेले.

भुईकोट किल्ल्याच्या पुढील भागात कलेक्टर कचेरी, डी. एस. पी. ऑफीसशिवाय शहराच्या भागातून जाणे धोक्याचे; म्हणून जेलच्या पिछाडीचा तट गाठला. हा तट २१ फूट उंचीचा व ६ फूट रुंदीचा. तटावर जाण्याच्या वाटेने भरभर तटावर उभे राहिले. तटाला लागूनच ८-९ फूट रुंदीचा खंदक. धडाधडा हत्यारासहित उड्या ठोकल्या. व सुसाट धाव घेतली. हिंदुराव पाटलांना तटावरून उडी मारताना पायाला जबरदस्त मार लागल्याने उठताही आले नाही. ‘मला पडू द्या ! तुम्ही पुढे धावा, सुटा-पळा.’ म्हणाले. हिंदुरावाला तिथेच सोडून मारुतीमंदिराच्या मागून बैलबाजारातून धूम पळत सुटले. बैलबाजारवाल्यांनी पळण्यासाठी रस्ता मोकळा करून दिला. पुलावर पोचले. वेळ साडेतीनची दुपारची. दादा पुलाखाली उतरले. सर्व त्यांच्यामागोमाग. सांगलीवाडीच्या गावाबाहेर पडताच पत्रावळचे बळ संपले. आधीच ते छातीच्या दुखण्याने बेजार. त्यात पळापळ, धावपळ, दमछाक झालेली. म्हणून बाकीच्यांनी पत्रावळेला धरून चालवले.

कृष्णा नदीला नुकताच महापूर येवून गेलेला होता. कृष्णाकाठच्या चिखलातून पळणे दुरापास्त झाले. त्यात पुन्हा पत्रावळेला धरून नेण्याच्या भाराने चाल कमी झालेली. आता पोलीस पाठीवर धावत असल्याचे दिसले. पत्रावळेने प्रसंगाचे गांभीर्य जाणले. आपल्यामुळे सारेच पोलीसांच्या मारात येणार म्हणून पत्रावळे म्हणाले, ‘सोडा मला. मी नदीच्या काठावरील शेवरीत लपतो. तुम्ही व्हा पुढे.’

सर्व पुढे निघाले. शेवरीत लपलेल्या पत्रावळेला पोलीसांनी बघितले मात्र ! पोलीसांच्या गोळ्या सुटल्या. पत्रावळे छिन्न भिन्न होऊन शहीद झाला. त्याच्या शरीराची गोळ्यांनी चाळण झाली.

आता पोलीसांचा पाठलाग जवळजवळच येत चालला. हे लक्षात येताच दत्ताजी पाटील व बाबुराव पाचोरे यांनी कृष्णानदीत उड्या टाकल्या. बाकीचे पुढे पळतच सुटले. दादा सर्वांच्या पुढे. बाकी त्यांच्या मागे. बंदूक व काडतुसांच्या पेटीचे ओझे वर व पायाखालील चिखलात पाय फसत. जीवाच्या आकांताने पळत राहिले. पोलीस आणखीन जवळजवळ येवू लागले. व त्यांनी गोळीबार सुरू केला. दादांनी हेरले, आता सर्वांचे प्राण धोक्यात येणार. त्यांनी बंदूक सरसावून पोलीसांवर बंदुकीची फैर झाडली. पोलीस पीछे फलांग. त्यांच्या बंदुकीच्या टप्प्यास येईपर्यंत बाकीच्यांनी कृष्णा-वारणा संगम गाठलाही.

आता पोलीसांनी प्रच्छन्न गोळीबार सुरू केला. दादांनी हेरले, आता सर्वांचे मुडदे पडणार !

‘मी पोलीसांना थोपवून धरतो. तुम्ही सर्व नदीत उड्या घेवून पसार व्हा.’ दादांनी हुकूम सोडल्याबरोबर सर्वांनी नदीत उड्या घेतल्या. जीनपाल खोतपुढे, वसंत त्यांच्यामागे. सर्व त्यांच्या पाठोपाठ पोहत निघाले. दादा ठाण मांडून, आडोसा धरून उभे राहिले. पोलीसांच्या गोळ्यांशी गोळ्यांनी झुंज देत राहिले. तोपर्यंत बाकीच्यांनी पैलतीर गाठलेही.

दादा गोळ्यांचा मारा करीत होते. व बाबुराव जाधव त्यांना काडतुसे देत होता. पोलीस जवळ जवळ येत चालले. आता हद्द झाली. घातवेळ आली.

‘बाबुराव घे संगमात उडी आणि गाठ पैलतीर’ दादांनी हुकूम दिला. जिद्दी बाबुराव म्हणाला, ‘दादा, तुमचे ते माझे. काय होईल ते होऊ दे.’ दादा त्याच्यावर ओरडले व जाधवाने पाण्यात उडी घेतली.

प्रच्छन्न गोळीबार अर्धा तास चालला. पण पोलीसांची माय व्याली नव्हती-दादांच्या जवळ येण्याची. इतक्यात विपरीत घडले.

नदीच्या दुसऱ्या काठावरच्या हरीपूरगावी दुसरे पोलीस पथक आले. नावेत बसून ऐलतीरावर दादांकडे निघाले. नदीच्या मध्यभागी पोहत जाणारा बाबुराव जाधव दिसला मात्र गोळ्यांची बरसात झाली. जाधवच्या रक्ताने नदीचे पाणी लाललाल झाले. बाबुराव शहीद झाला. प्रेत पाण्यावर तरंगले. ते नावेत घातले. व नावेतून ऐलतीरावर ठाण मांडून पोलीसांवर गोळीबार बरसवणाऱ्या दादांच्यावर गोळ्यांची खैरात केली. त्यापैकी एक गोळी दादांच्या पाठीवर हाताखालील भागात आरपार छेदून गेली. दादा धरणीवर चिखलात कोसळले. वऱ्यांनी पाठीमागून घात केला. जखमी दादांना बेड्या ठोकून दोरखंडांनी बांधून नावेत घालून हरिपूर गावतीर गाठला.

पोहून दमछाक झालेले सैनिक गावानजिकच्या पेऱूच्या बागेत लवंडले होते. पोलीसांना त्यांचा वास लागला. आणि त्यांनी गोळीबार सुरू केला. गणपत कोळी हात उंचावून ‘आम्ही निःशस्त्र आहोत. गोळीबार थांबवा’ म्हणून धावला. गोळीबार थांबला. गणपत कोळी, विठ्ठल शिंदे, जयराम कुष्ठे, आगलावे, लालसिंग शेठे, महादेव बुटाले या सर्वांना गिरफ्तार करून काढण्यानी बांधून सांगली जेलमध्ये आणले.

खटले भरले. दादा व हिंदुराव यांना १४ वर्षांची सश्रम कारावासाची, शेठे व बुटाले यांना दोन दोन वर्षांची, गणपत कोळींना व इतरांना जन्मठेप आदी शिक्षा झाल्या.

जिथे मरणाची पर्वा नाही तिथे शिक्षेला कोण भीक घालणार?

‘मृत्युंजय आम्ही, आम्हाला कसले कारागार?’ असे हे सारे क्रांतिवीर !

वसंतराव दादांनी झुंज देवून पेटविलेल्या अस्मितेने सातारा अखेरपर्यंत झुंजत राहिला.

झुंजत छातीवर वीरमरण झेलून झुंजणाऱ्या सातारच्या क्रांतिकारांना ही शौर्यगाथा हत्तीचे बळ देत राहिली.

पत्रीसरकारलाही बळ आले. हे काय मीच सांगायला पाहिजे?

अशा अनेक छोट्या छोट्या शौर्य गाथा सर्व सातारा जिल्ह्याच्या क्रांतिलढ्यात घडल्या त्याची गणपतीच नाही. त्या सर्व क्रांतिलढ्याला ओज, तेज, बळ आणि शक्तिदायीच झाल्या.

(२६) सातारच्या क्रांतिलढ्यात कामगारांचे योगदान

शेतकरी, कामगार, फौजी सैनिक यांच्या लढाऊ, अभंग योगजुटीची, रशियन ऑक्टोबर क्रांती व चीनची शेतकरी क्रांतीची छोटीशी, ओबडधोबड का म्हणाना प्रतिकृती होते पत्रीसरकार.

हे सातारच्या क्रांतिलढ्याचे व पत्रीसरकारचे वैशिष्ट्य होते. खऱ्या अर्थाने सातारचा शेतकरी, शेतमजूर व मुंबईचे सातारी कामगार या दोघांच्या खांद्यावर उभी असलेली ही क्रांती होती. भारतमान्य असा कुणीही प्रथितयश, लोकप्रिय नेता नसताना सामान्य नेता, सर्वसामान्य कार्यकर्ते व विद्यार्थ्यांच्या सेवादल सैनिकांनी नेतृत्व घेवून चालविलेली ही क्रांती होती. हे एक आणखीन् वैशिष्ट्य.

भारतीय स्वातंत्र्याच्या कोणत्याही लढ्यात कामगार-शेतकरी मीलनाचे असे एकसाथ, एकजुटीचे दृष्य कधीच दृष्टोत्पत्तीस आले नाही. कामगार चळवळीत सुद्धा. आम्ही जणू सातारच्या शेतकरी, शेतमजुरांच्या मायपोटातून मुंबईच्या कामगारांच्या कुशीत प्रवेश केला होता. दोघेही क्रांतीचे अग्रदूत, दोघेही कष्टाने घाम गाळणारे; पण पोट तिडकीने पेटलेले.

पत्री सरकार म्हणजे शेतकरी, कामकरी समाजवादी राज्याच्या द्वाहीचा ओनामा होता.

पोलीसांच्या दडपणाखाली चेंगरायची पाळी आली की भूमिगत सैनिक मुंबईतील सातारा कामगारांच्या आश्रयाला पळत असत. कुणी जखमी झाला, हातापायात गोळ्या शिरल्या की त्याची सर्व सरबराई, वैद्यकीय मदतीने सेवा शुश्रूषा, जपणूक या कामगार आईची. थकले, भागले, गांजले कार्यक्रमात ससेहोलपट झाली की पळावे कामगार माऊलीच्या माय उबेत. तिथेच विसावा मिळे.

पोलीसांच्या, मिलिटरीच्या दबावाने सैरभैर झालेल्या मोगलाची वावळट आली की छत्रपतींच्या किल्ल्यांचा आश्रय घेणाऱ्या मावळ्यांप्रमाणे पांगलेल्यांची गाठ पडण्याचे ठिकाण म्हणजे मुंबईचे कामगारगृह.

सातारच्यात जे जमत नसे ते बैठकीचे, विचार-विनिमयाचे, झालेल्या प्रसंग, घटनांचे आदान-प्रदान करण्याचे ठिकाण म्हणजे गोदामनिवासी हमाल मंडळीच्या गोदामात, परळ, नायगांव, वरळीच्या मजूर चाळीत, सातारच्या घरगुती खानावळी चालविणाऱ्या मातांच्या अंतःपुरात.

ज्यांना गोळ्या घालून ठार करतील किंवा फासावर देतील, जे पोलीसांच्या झटापटीत जायबंदी वा निकामी झाले त्यांना कुबडी मुंबईच्या कामगार बंधूंची.

सरकारने भयंकर म्हणून ठरविलेले, घोषित केलेले शेकडो भूमिगत कार्यकर्ते व नेते मुंबईत कामगारात उघड वावरत; पण एकही कामगार बच्चा सरकारच्या कानाशी लागला नाही.

अफाट कामगारांत वावरूनही, सर्वाना माहीत असूनही एकानेही देशद्रोह केला नाही.

सातारी भूमिगत श्रेष्ठ नेते किसनवीर जवळजवळ, वेळोवेळी ह्या कामगार गढीत वास्तव्याला असत. त्यामुळे अच्युतरावांशी वेळोवेळी त्यांना, सातारच्या भूमिगत नेतृत्वाशी विचार विनिमय करणे सोईचे होई. सरकारला याची जाणीव असूनही कामगार गढीत त्यांना तसूभरही फट पाडता आली नाही.

भूमिगतांच्या बैठकीत मुंबईतील सातारचे पोलीसही हजेरी देत व पडेल ते योगदानही करीत हे आश्चर्यकारक नव्हे काय?

प्रत्येक वासाहतिक स्वातंत्र्य चळवळीमागे भांडवलवाल्यांचे, पैशांचे पाठबळ असते. जो परेल तो कापील ही व्यापारी नीती. ते पेरीत गेले आणि आजही कापताहेत.

१९३० सालच्या तुरुंगात आमच्या बरोबर असलेले अनेक मील कामगार, मील मालकांनी, पगारभत्ता देवून पाठविलेले मला माहीत आहे. चरखा संघातील जे कर्मचारी स्वातंत्र्य लढ्यात पडले त्यांचे पगार पाणी व त्यांच्या कुटुंबाची देखभालही तेच करीत.

आमच्या या क्रांतिलढ्यात भांडवलवाल्यांनी ढुंकूनही पाहिले नाही. मदतीचा कसलाही हात तर दिला नाहीच, पण आमच्या वाऱ्यालाही ते उभे राहिले नाहीत.

पण मुंबईच्या कामगारांनी शेकडो, हजारो हातांनी लक्षावधी रूपयांची उधळण, ओवाळणी सारखी भक्तिभावाने या सातारच्या क्रांतिलढ्यात केली. अगदी निरपेक्षपणे, स्वयंस्फूर्तीने या दरिद्री कामगार नारायणाने.

भांडवलदारांना स्वातंत्र्य हवे असते, पण क्रांती नको असते. हाच याचा अर्थ. भांडवलदारांचा, स्वातंत्र्याचा पुळका फक्त त्यांच्या स्वहितासाठीच असतो. एकीकडे स्वातंत्र्य लढा आणि दुसरीकडे सरकारच्या रोषाला नजरेसही न पडण्याची दक्षता घेऊनच मदतीची वाटचाल असते.

आम्ही ५॥ लाखांचा खजिना लुटला. त्याचे मोठ्या कौतुकाने विचारतात, अहो हे पैसे कुठे? कुणाजवळ किती ते सांगा ना ! मला असे विचारण्याचे हसू येते.

मित्रहो, क्रांतिकार्यात ५॥ लाखच काय, पण साडे पाचशे लाखही अपुरे पडतात. ५॥ लाख म्हणजे दर्यामैं खसखस हे सांगून तरी कुणाला पटेल का? वास्तवात जाणारे महाभाग बोंटावर मोजण्याएवढेच. सातारचा हमाल, मापाडी, माथाडी, हात ठेलेवाला, पानांचा ठेलेवाला, पानपट्टीवाले, कोळसा कामगार,

गोदी कामगार, हातमजूर, बैलगाडीवाले, खानावळी चालविणाऱ्या बायाबापड्या, लहान लहान किरकोळ व्यापार उदीम करणारे, बँक व्यवसायी, सिनेमा, नाटक, तमाशा फडातली माणसे, यांनी जे धनदान आणि योगदानही केले त्याला इतिहासात तोड नाही. ते सर्व पडद्याआडच राहिले.

स्वातंत्र्याच्या लढ्यात असे कधीच झाले नव्हते, अगदी पहिल्यांदाच असे घडले. खोक्याचे कारखानदार बाबुराव खोकेवाले, दगडू शेट गाडवे आमचे आधारस्तंभ. त्यांच्या गादीवरचा पाहुणचार घेण्याचे भाग्य आम्हा दोघा पती-पत्नींनाही लाभले आहे. त्यांच्या संघटनेने हजारो रूपयांचे योगदान करून शेकडो भूमिगतांना आश्रय देऊन व्यवस्था केली आहे.

सर्वात महत्वाचे म्हणजे पांडुरंग बोराटे, बापुराव जगताप यासारखे अनेक कामगार नेते आपापल्या निष्ठावान कामगारांना घेऊन वीरश्रीने सातारच्या क्रांतिलढ्याच्या मैदानात उतरून फार मोलाची कामगिरी त्यांनी बजावली. असे कामगार नेत्यांचे अपूर्व मीलन लढ्यात झाले होते.

मुंबईच्या हुतात्मा चौकात उभे राहिलेले कामगार, शेतकऱ्यांच्या हातात हात घालून क्रांतिमशाल घेतलेल्या भव्य पुतळ्याचे प्रात्यक्षिक फक्त ४२ च्या लढ्यात, पत्रीसरकारच्या स्वातंत्र्य लढ्यात प्रकटले होते, हे कितीकांना ठाऊक आहे?

कामगारांचा लढा म्हणजे कामगारांचा आर्थिक लाभाचा लढा हेच आजपर्यंतच्या कामगार लढ्यांचे स्वरूप होते व आहे. त्यांत ग्रामीण जनतेची हातमिळवणी कधीच द्रुष्टोत्पत्तीस आली नाही. कामगार शेतकऱ्यांच्या हातात हात घालून संगसंग चाललेले त्यांचे लढाऊ मूर्त स्वरूप ४२ च्या क्रांतिपर्वातच महाराष्ट्रात, सातारा जिल्ह्यातच झाले होते.

शेतकरी, कामगारांचे हित एकच आहे. ती अभंग एकजूट झाल्याशिवाय क्रांती सफल होवूच शकत नाही. हे ऐतिहासिक सत्य आहे. या अभंग एकजूटीतून निर्माण झाला सातारा जिल्हा राष्ट्रीय कामगार संघ. खान्देश राष्ट्रीय कामगार संघाचीही निर्मिती त्याचवेळी झाली.

सातारचे कॉ. बापुराव जगताप व खान्देशचे कॉ. गुलाबराव गणाचार्य हे दोन खंबीर नेते मुंबई कामगार आघाडीचे भक्कम पायाच झाले. कामगार आघाडीलाही खंबीर आधारस्तंभ ४२ क्रांति चळवळीतूनही मिळाला हे सत्य कोण नाकारील?

‘शेतकरी कामगार एकजूटीचा विजय असो’ या एरव्ही नुसत्या घोषणाच होत्या व आहेत. त्याचे खरे झाले प्रात्यक्षिक ४२ च्या रणसंग्रामात.

सातारा क्रांतिलढ्याची व पत्री सरकारची विजयी पताका फडकविण्यात मुंबईच्या कामगारबंधूंचा अर्धावाटा होता हे सूर्यप्रकाशाइतके सत्य आहे.

त्या कामगार शेतकऱ्यांच्या एकजूटीची आमची आस कधी पूर्ण होईल ती होवो. आम्ही वाट पहातो !

(२७) अशीही मुलाखत !

काँग्रेसच्या वरिष्ठ नेत्यांची सरकारने सुटका केली होती. पुण्याला काँग्रेस वर्किंग कमिटीची बैठक घोषित झाली.

अप्पासाहेब पंतांचा सांगावा आला. अप्पासाहेबांचे आणि जवाहरलालजींचे संबंध मैत्रीचे होते.

अप्पासाहेब पंत म्हणजे पत्रीसरकारचा एक आधारस्तंभ. पत्रीसरकार स्थापण्यात त्यांचा सिंहाचा वाटा होता.

त्यांच्या मदतीचा, हिकमतीचा, सल्याचा फार मोठा भाग अज्ञातच राहिला.

पत्रीसरकारात औंध सरकारच्या सर्वच गावांचा समावेश होता. ती गावे म्हणजे पत्रीसरकारचे बलस्थानच होते.

औंध संस्थानचे कुंडल हे तालुक्याचे गाव होते पत्रीसरकारची राजधानी. जणू छत्रपतीचा राजगडच. त्यांचेच कोल्हापूर संस्थानच्या सरहद्दीवरील आटपाडी कुंडलपासून ४० मैलांवर, हेही तालुक्याचे गाव होते. नानांच्या आश्रयाचा बालेकिल्ला.

धूर्त इंग्रज सरकारला याची जाण होती, म्हणूनच त्यांनी आपले मिलीटरी, फौजी कॅपही कुंडल, आटपाडी आदी गावांत ठायी ठायी संस्थानच्या पोलीस खात्याच्या उरावर ठेवले होते.

त्या सर्व गावांत आम्ही मुक्तपणे वावरत होतो व जाहीर कार्यक्रमही औंध सरकारच्या पोलीस अधिकाऱ्यांच्या सल्ला व पाठिंब्याने साजरे करीत होतो. एरवी ते कसे शक्य झाले असते?

अप्पासाहेब पंतांच्या चलाखीने व मुत्सद्देगिरीने हे घडत होते. इंग्रजांचे फौजी कॅप कुंडल, आटपाडी आदी गावात घालूनही अप्पासाहेबांनी ते सर्व बेत निष्प्रभ करून, पत्रीसरकारचा मार्ग खुला केला होता.

पत्रीसरकारच्या चौरंगाचे चार खांब होते, एक अप्पासाहेब पंत व त्यांची संस्थानी गावे दुसरा खांब होते नाथाजी, अप्पा गुरूजी, जी. डी. लाड बापू व नागनाथ नायकवडी, तिसरा खांब होता डोंगर दऱ्याखोऱ्यांची निसर्गसाथ, चवथा शिवरायाचा वरदहस्त असलेल्या सातारच्या जनतेची स्वातंत्र्य इर्षा व अभंग एकजूट.

या चौरंगावर आमचे पत्रीसरकारचे आराध्यदैवत क्रांतिसिंह नाना पाटील. एवढे सांगितले म्हणजे पुरे.

सत्यबीजापोटी-फळे रसाळ गोमटी
म्हण नाही खोटी - अप्पासाहेब सवाई भवानी ठरले.

‘संस्थानात सदा दिवाळी दसरा’ असाही एक पोवाडा शाहीर गात असत.

दिवाळी दसरा कुठे तर औंध सरकारच्या जेलमध्ये. औंध सरकारचा जेल म्हणजे थकलेल्या, भागलेल्या, अडचणीत सापडलेल्या भूमिगतांचा आसरा. आजारी, दुखणेकरी भूमिगतांना, उचलायचे, तुरूंगात कोडून त्यांना औषधपाणी द्यायचे, सेवा शुश्रूषाने, सकम आहाराने ताजेतवाने करून पुन्हा जोमाने भूमिगत कार्य करण्यासाठी मुक्त करायचे. काहींना मुक्त करणे धोक्याचे वा जोखमीचे असेल तर त्यांना बंदिस्तच ठेवायचे. नावापुरते गावात फिरणे, हिंडणे मुक्तपणे. अशी ही अप्पासाहेबांची करणी.

पत्री सरकारची कैफियत जवाहरलालजींना सांगण्याची अत्यंत आवश्यकता असल्याने ‘तुमचा प्रतिनिधी पुण्याला पाठवा, मी मुलाखतीची सर्व व्यवस्था करतो’ असा अप्पासाहेबांचा निरोप आला.

नाना पाटलांनी हुकूम दिला. मामांनाच (नाना मला मामाच म्हणत.) पाठवण्याचा. सर्वांनी त्याला मान्यता दिली. मी पुण्याला प्रस्थान मांडले. मला वाटते, कऱ्हाड पलिकडील कोणत्यातरी लहानशा स्टेशनवरून दोन तुफानांसहित मी निघालो.

पुण्याच्या गोळेंच्या वाड्यात गेलो. माणिकताई गोळे यांच्या वडिलांचा (अच्युतरावांचे वडील बंधू नगरचे रावसाहेब पटवर्धन यांच्या पत्नीचे वडील) सरदार गोळ्यांचा वाडा होता तो.

अप्पासाहेबांबरोबर संस्थानच्या लाल दिव्याच्या मोटारीतून पूना कॅन्टोनमेंटमध्ये पंडितजी उतरलेल्या बंगल्यात जाऊन बसलो. रात्रीचा १ वाजला होता. वर्किंग कमिटीची प्रदीर्घ बैठक आटोपून जवाहरलालजी आले.

माझ्याकडे बारकाईने पंडितजींनी बघितले. त्यांचे डोळे लकाकले. खुशीचा भाव त्यांच्या चेहऱ्यावर मला उमटलेला दिसल्याने मला पुष्कळच धीर आला.

भारताच्या एवढ्या मोठ्या नेत्यापुढे उभे राहण्याचा माझा हा पहिलाच प्रसंग होता.

अप्पासाहेबांनी माझी ओळख व प्रास्ताविक केले.

“I am very glad to meet you, brave man.”

“शूर माणसा, तुझ्या भेटीने मला आनंद झाला आहे” म्हणतच जवाहरलालजींनी हस्तांदोलन केले. पुढे ते म्हणाले. “I am eager to listen about your Treasury Looting and also about your Patri - Sarkar.”

(“मी तुमच्या खजिना लुटीचा व तुमच्या पत्री सरकारचा कारभार जाणून घेण्यासाठी उत्सुक आहे.
“)

मी इंग्रजीत सुरूवात केली, पण मला जमेना म्हणून हिंदीतच खजिना लुटीचे थोडक्यात कथन केले. त्यांतील पहिले एक लाख रूपये भूमिगत संघटनेसाठी अच्युतरावांना पोचविण्यासाठी अप्पासाहेबांकडेच त्यांच्या औंध सरकारच्या तिजोरीत पाठवल्याचे सांगताच जवाहरलालजींनी अप्पासाहेबांकडे बघितले. अप्पासाहेबांनी ‘Yes’ म्हणताच त्यांच्या चेहऱ्यावर हास्य पसरून त्यांनी मान डोलावली. ‘अजबच’ असाच त्यांचा हा भाव मला वाटला.

पत्री सरकारची पार्श्वभूमी, ग्रामराज्य स्थापनेची इत्थंभूत हकीकत सांगून नुकताच झालेला रेटरेहरणाक्षच्या मेळाव्याची हकीकत सांगू लागलो. ते सावरून बसले. ही हकीकत जवाहरलालजी अत्यंत विचारी मुद्रेने, कपाळावर आठ्या व डोळे संकुचित करून ऐकत होते. हकीकत संपल्याबरोबर ते म्हणाले “ऐसा कैसा हो सकता है? मुझे समझमें नहीं आता। यकिन नहीं होता। इतने पुलिस और ये मेलावा. कैसा हो सकता है?”

मी अप्पासाहेबांच्याकडे बघितले. चटकन अप्पासाहेब म्हणाले.

“He is explaining truth with facts and there is nothing exaggerating in his explanation. I know every thing well, you believe.”

‘हे सांगताहेत ते सर्व सत्य आहे. त्यांच्या माहिती सांगण्यात अतिशयोक्ती मुळीच नाही. मला ते सर्व चांगले माहीत आहे. विश्वास ठेवा.’)

तरीही जवाहरलालजींच्या चेहऱ्यावरचे भाव बराच वेळ तसेच राहिले.

जवळ जवळ १ तास मुलाखत झाली.

शेवटी जवाहरलालजी म्हणाले.

“I am wonder-struck to hear all this happening. It seems to me, this is a new historical chapter in Indian Freedom Struggle”

(हे सर्व ऐकून मी चकित स्तंभितच झालो. मला वाटते, भारताच्या स्वातंत्र्य युद्धातील हा एक नवीन ऐतिहासिक अध्यायच आहे.)

मी आभार मानले. २ वाजले होते.

“It seems to me, this is a new historical Chapter in Indian Freedom Struggle.” हे सारखे मनात घोळून गाडीतून परतताना आनंदातिशयाने मन भरभरून येत होते. गीत सहज स्फुरले. गुणगुणत राहिलो—

‘तू चाल पुढे, तुला रे गड्या, भीती कशाची ?

पर्वा बी कुणाची ?’

(२८) हत्यारे म्यान करा !

मला वाटते, काँग्रेस कमिटीची बैठक मुद्दामच पुण्याला आयोजित केलेली असावी.

वाटाघाटीचा घोळ सुरू झाला होता. व पत्री सरकारचा कोलदांडा आडवा पडला होता.

महाराष्ट्र नेते हा पत्री सरकारचा घोळ कसा आवरायचा या चिंतेने हवालदिल झाले होते.

पुण्याची काँग्रेस कमिटीची मिटींग आटोपताच महाराष्ट्र प्रांतिकचे अध्यक्ष काकासाहेब गाडगीळ धावत सातारला आले- तासगाव तालुक्यातील पलूसला त्यांचे नातेवाईक इनामदारांकडे. ते आमच्या पत्री सरकारचे अनुयायी व सल्लागार मदतनीस होते, त्यांच्याकडे उतरले. आम्हाला त्यांचे आमंत्रण मिळाल्याप्रमाणे मी, नाथाजी त्यांना भेटलो. त्यांनी सांगोपांग चर्चा करून आमची बाजू समजून घेऊन ते परतले. कसलीच चर्चा, वांदविवादाचा घोळ त्यांनी केला नाही.

अनेक काँग्रेस नेत्यांची वर्दळ कुंडलला होऊ लागली. लीलाताईंना भेटण्याच्या निमित्ताने प्रेमाताई कंटकही कुंडलला येऊन गेल्या.

महाराष्ट्राचे नेते शंकरराव देव यांचाही दौरा आयोजित झाला. पत्री सरकार बंद करण्याची, सातार्यातील पत्री सरकारने माघार घेऊन लढा संपवण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर होती. वर्किंग कमिटीचे ते सभासद असल्याने त्यांच्यावरच ती जबाबदारी मुख्यतः सोपवली गेल्याने ते कुंडलला आहे.

कुंडलला नाना पाटलांशिवाय कुंडल ग्रुपच्या सर्व कार्यकर्त्यांच्या मिटींगपुढे त्यांनी हिरीरीने बाजू मांडली.

“काँग्रेस अहिंसक तत्त्वाला बांधलेली असताना तुमची ही तत्वच्युती झाली. इथे घडलेल्या सर्व हिंसक प्रकाराची जबाबदारी तुमच्यावर आहे.” हे सांगायला ते विसरले नाहीत.

“म्हणून तुमचा लढा हा हिंसक लढा आहे. हा काँग्रेसचा लढा होऊ शकत नाही,” असेही ते म्हणाले.

एक तूफान सैनिक उसळून म्हणाला.

“मग तुम्ही आमच्याकडे आलात कश्याला? तुम्हाला काय आम्ही आमंत्रण धाडले होते? उपदेशाची आम्हाला जरूर नाही.” तो प्रक्षुब्ध झाला होता.

आम्ही त्याला समजावून खाली बसवले.

“तुम्ही तुमची सारी शस्त्रे सरकार जमा करा. आणि हजर होऊन हा लढा संपवा.” - त्यांचा सारखा आग्रह.

“साऱ्यांची वॉरंटे व खटलेही रद्द होतील” हे शंकरराव देवांचे पालुपद.

पत्री सरकारची इंग्रजी सत्ता नष्ट करून ग्रामराज्य स्थापण्याची कर्तबगारी गेली झकत. त्यातील अगदी अपरिहार्य हिंसाच जिथे शंकरराव देवांसारख्या महाराष्ट्राच्या अखिल भारतीय नेत्याला दिसली तिथे मग इतर गांधीवादी म्हणून मिरवणारे दुय्यम नेतृत्व हा हिंसक लढा-काँग्रेसचा लढा नाही म्हणून फुत्कारीत राहीले त्यात आश्चर्य काय !

कुठे जवाहरलाल नेहरूंची दृष्टी आणि कुठे या तथाकथित गांधीवादी दृष्टी ! त्याचे हसू येते.

“ज्या इंग्रजांशी आमचा लढा आहे त्या इंग्रजांना आम्ही आमची हत्यारे देणार नाही आणि त्यांच्यापुढे शरणागतीतर नाहीच नाही. ही काळ्या दगडावरची रेघ.” -असा आम्ही एकमुखी निर्णय देऊन शंकरराव देवांची रवानगी केली.

(२९) मुंबईच्या वाटेकडे !

लीला तीन महिन्याची गर्भार होती. दोन वेळा अपुऱ्यात गर्भपात झाला होता. पहिल्यांदा १९४० च्या वैयक्तिक सत्याग्रहातून ती तुस्कातून सुटल्यावर व पुन्हा १९४१ साली त्याची पुनरावृत्ती झाली तिसऱ्यांदा ४२ सालच्या लढ्यात पोलीसांच्या कंबरेतवरील माराने गर्भपातातून कशी तरी बचावली. आता ही चौथी वेळ आली होती. ती अत्यंत अस्वस्थ झाली.

सरकार व काँ. नेत्यांच्या वाटाघाटीने सरकार थंड पडले होते. व आमच्या पत्री सरकारचा कारभार निर्धोक चालला होता. धावपळ थंडावली होती.

सर्वांचा निर्णय झाला-लीलाताई व मी आम्ही मुंबईला दोघांनी जावे असा. आम्हा दोघांना मुंबईला पाठविण्याची तयारी झाली.

लीला सलवार कुडते, डोळ्यावर गॉगल घालून पंजाबी वेषांत रेल्वेच्या पहिल्या वर्गाच्या डब्यात व मी आपला थर्डक्लासमध्ये महादू धनगर सातारचा, शरीर रक्षकासहित !

नायगावच्या सातारच्या मजुरांच्या या चाळीतून त्या चाळीत, मामा मामी म्हणून वावरलो. आम्ही सातारचे मामा मामी झालो. नाना पाटील तर नेहमीच मामा, मामी म्हणत. पण किसनवीरांनी मामा, मामी शिवाय कधी संबोधलेच नाही. यशवंतरावही अधून मधून मामा, मामी असेच संबोधीत. सातारचे आणि आमचे दोघांचे मामा, मामी हे नाते आजतागायत कायम आहे व राहील.

अच्युतरावांनी त्यांच्या नगरचे परंतु मुंबईला स्थायिक झालेल्या बॅ. जपे यांच्या मार्फत नामवंत स्त्रीरोगतज्ञ डॉक्टरकडे लीलाची तपासणी व ट्रिटमेंटची व्यवस्था केल्याने तिला पुष्कळच आराम मिळाला.

सर्व सातारकरांप्रमाणे कोल्हापूरचे प्रथितयश कलाकार बाबुराव पाटील कॅमेरामन आमच्या भूमिगतांशी संबंधित होते. त्यांनी त्यांच्या स्टुडियोत दोन तीन दिवस आग्रहाने नेले. मास्टर विनायकांनी आमचे हार्दिक स्वागत केले. स्टुडिओत चाललेले शूटिंग पाहण्याच्या आग्रहामुळे आयुष्यात पहिल्यांदाच शूटिंग बघण्याचा योग आला. तिथेच लता, उषा या परकरातल्या चिमुरड्यांचीही भेट झाली.

तिथून गिरगावातील गोदामातील सातारकर हमाल मंडळींच्या सोबत रहाण्याचा प्रसंग आला. पोत्यांनी भरलेल्या गोदामात जणू आम्ही मुंबईत नसून भुयारातच रहात असल्याचे वाटले. त्यांच्याशी गप्पागोष्टी कराव्यात व रात्री पोत्यांच्या ढिगाऱ्यावर झोपायचे. मजाच मजा !

एक भेट मधूची (मधू लिमये) 'कुसुमाग्रजां' कडे.

त्यांनी खान्देशातील संघटनेसाठी झालेले कर्ज व त्यासाठी पैशांची उणीव सांगितल्याप्रमाणे त्यांच्या मागणीप्रमाणे पैसे दिले.

खान्देशातील अनेक मित्र-सुहृदांच्या गाठीभेटी झाल्या. त्यात येणाऱ्या निवडणुकीसाठी तिकीट मिळावे असे उत्सुकही होते. त्यांत एक सोनुसिंग पाटील वकीलही, जे जनता राजवटीत गृहमंत्र्याचे राज्यमंत्री होते. ५॥ लाखांच्या खजिना लुटीच्या खटल्यात त्यांचेही योगदान होते. कसेही करा; पण अच्युतरावांना सांगून मला विधानसभेचे तिकीट मिळवून द्या, हा त्यांचा आग्रह. एवढा आमचा भाव (अर्थात पोकळ) वधारला होता.

लीलाताईच्या आई भेटीला आल्या. त्या आल्या आणि मायलेकीची भेट झाली. तब्बल ४ वर्षांनी. तृषार्त वत्साची व त्याच्या शोधात हुंवरणाऱ्या माय-माऊलीची. गाठ पडल्यानंतर लहान बाळाने कुशीत शिरावे तशी लीला आईच्या कुशीत शिरली. एकमेकांच्या मिठीत सामावलेल्या स्थितीतले आनंद आणि अश्रूंच्या बरसातीचे वर्णन शब्दांत करणे अशक्य !

एक आठवण तर अजूनही ताजी आहे. पुण्याला प्रांतिक काँ. कमिटीच्या मिटींगसाठी प्रांताध्यक्ष भाऊसाहेब हिऱ्यांच्या निरोपाप्रमाणे मी दादरला पुना गाडीत बसलो. वेलबुट्टीची टोपी, तलम पायघोळ धोतर, लांब गुडघ्याच्या खाली येणारा कोट, डोळ्यावर काळा चष्मा, अशा मारवाडी वेषांत. गुजराथी वर्तमानपत्र डोळ्यापुढे ठेवून चेहरा झाकला. कल्याण स्टेशनावर दोघेजण माझ्याजवळ बसले. अमळनेर तालुक्यातील भरवस गावचे माझे मित्र दगडूदादा यांच्या आश्रयाने भूमिगत होतो हे चौकस नजरेने मी त्यांना ओळखले. मी त्यांच्याजवळ सरकलो. डोळ्यापुढे वर्तमानपत्र ठेऊन त्यांच्या मांडीला हळूच दाबले. त्याने हैराणीने बघितले. पुन्हा चिमटाच काढला. डोळे विस्फारून रागाने त्यांनी न्याहाळले. खूण पटली. एक भयचकित भाव त्यांच्या चेहऱ्यावर उमटला. मी त्यांच्या बोटात बोटे गुंफून आनंदातिशयाने दाबत राहिलो. मी कागदावर लिहिले, 'दादा, मी शिवाजीनगर स्टेशनवर उतरणार आहे. तुम्हीही उतरा व माझ्या टांग्यापाठीमागे तुमचा टांगा येऊ द्या व मी ज्या घरात घुसेन त्या घरात तुम्ही या'. चिठी हळूच सरकवून दिली. त्याप्रमाणे ते त्या वाड्यात आले व त्यांना मी मिठीत घेतले. तो वाडा सौ. कमलाताई विचारेंचा होता. आमच्या भूमिगतांशी त्या संबंधित होत्या. (कमलाताई विचारे या पूर्वीच्या काँग्रेसच्या महिला फ्रंटच्या नेत्या व आजच्या स. काँ. च्या नेत्या आहेत). कै. दगडूकाकाचे येण्याचे प्रयोजन विधानसभेचे येत्या निवडणुकीत

तिकीटासाठी होते. मी सोनुसिंग पाटील व दगडू दादांची शिफारस केली. पण त्यांना तिकीट मिळाले नाही. काँग्रेसच्या परंपरेत आम्ही नगण्यच होतो ना ! देखल्या देवा दंडवत—ना भाव ना भक्ती.

काँग्रेस वर्किंग कमिटीची बैठक मुंबईला भरली. मौलाना अबुल कलम आझाद काँग्रेसचे अध्यक्ष होते. व वल्लभभाईंचा निवास त्यांच्या सोबतच होता.

अच्युतरावांनी त्यांची अॅपॉइन्टमेन्ट घेतल्याप्रमाणे एक दिवस भल्या पहाटे ३ वाजता मी, अच्युतराव, नाथाजी लाड गेलो. ५॥ लाखांच्या खजिना लुटीचा सर्व हिशोब त्यांच्यापुढे सादर केला.

जवाहरलालजींच्या इच्छेमुळे असेल, अच्युतरावांनी महाराष्ट्रातील भूमिगत नेत्यांची बैठक मास्टर विनायकांच्या भव्य स्टुडिओत घेण्याचे निश्चित केले.

अरुणा असफअली, अच्युतराव, मी, लीला, नाथाजी लाड, नागनाथ, किसन वीर, बोराटे आदि शेकडो भूमिगत (नाना पाटलांशिवाय) बैठकीत होतो. अगदी पहाटरात्रीचा अखेरचा मेळावा.

जवाहरलालांनी अगदी हसीखुषीत प्रवेश केला. त्यांचे हास्य, उत्साह ओसंडत होता. अगदी आनंदाने त्यांनी सर्वांना अभिवादन केले.

ते म्हणाले—

“क्रांतिके बहादूरों, आप सबको मिलनेकी मेरी ख्वाहिश थी। अरुणा, अच्युत सबके कहा भी था। मैं चाहता था की, आप कब और कैसे मिलेंगे? अब मिल गये। मेरी ख्वाहिश पूरी हो गई।

अपने बलिदान और त्यागसे, अपना खून भी बहाकर तुमने ये जंग चलाया मुझे इस पर नाज़ है।

तुम देशके आज़ादीके सच्चे सैनिक हो। आपके बहादूरोंका खासकर सातारके बहादूर क्रांतिवीरोंने तो कमालका जंग चलाया, उसको मिसाल नहीं। उन्होंने देशका एक नया इतिहास बनाया, कारीगर किया।

नेता नहीं होते हुये भी खुद नेता बनकर भारतीय जनता आजादीके लिये क्या कर सकती है ये सब आपने साबीत कर दिया है।

देश और हम सब आपके सदैव ऋणी रहेंगे। तुम बहादूरोंको मेरा हार्दिक प्रणाम !” या शब्दांत त्यांनी भाषण संपविले.

वाटाघाटी सफल होऊ लागल्या. आम्हाला वाटाघाटी मंजूर नव्हत्या. संपूर्ण स्वातंत्र्याशिवाय वाटाघाटी होऊ नयेत असे आमचे मत होते. पण काँग्रेसशी आमचे नाते जोडले होते. काँग्रेस नेते नेतील तसे फरफटत जाणे आम्हाला भाग होते. प्रवाहाविरुद्ध पोहण्याची आमची ताकदही नव्हती. काँग्रेसच्या पायावरच आमचा लढा होता व आमचे भूमिगत वरिष्ठ नेत्यांचे व काँग्रेसशी, गांधीजींशी आमचे अतूट नाते

होते. खदखदणारे वातावरण सौम्य शांत होऊ लागले होते. वाटाघाटीने वातावरण सैल झाले. तडजोड जवळ आली.

लीलाला सातवा महिना लागला. आचार्य अत्र्यांनी आम्हाला त्यांच्याकडे नेले. एक दिवस तर लीलाला आममरस पुरीचे डोहाळजेवण घातले. एका खाजगी स्टुडिओत नेऊन आमचे फोटोही काढून घेतले—त्यांच्या नवयुग वर्तमानपत्रासाठी. पत्रि सरकार अंकात तो छापलाही.

(३०) सत्काराची पहिली सभा

अच्युतरावांचे व माझे वॉरंट रद्द झाले.

कामगार मैदानावर आमच्या दोघांच्या सत्कार सभा केंद्रीय मजूरमंत्री अबिदअली जाफरभाई यांनी आयोजित केली. प्रास्ताविक त्यांनी केले. ते म्हणाले, “ऑगस्ट क्रांतीके दो महान नेता आपके सामने मंचपर बैठे हैं। एक है ऑगस्ट क्रांतीके भारतीय भूमिगत संघर्षके नेता अच्युतरावजी पटवर्धन, जिन्हे आप सब अच्छी तरह जानते हैं।

दूसरा नेता है खानदेशके डॉ. उत्तमराव पटेल, जिन्हे आप कम जानते हैं। शायद आपको मालूम भी नहीं हो। १९३० सालसे स्वातंत्र्यके हर आंदोलन मे उन्होंने और उनकी पत्नीनेभी जेल काटी है।

४२ के स्वातंत्र्य आंदोलनमे उन्होंने अकेलेही नहीं उनके सारे के सारे कुटुंबियोंने सामील होकर रेकॉर्ड तोड़ दिया है।

उनके छोटे भाई, स्कूल के छात्र, उनको १२॥ सालकी सजा होकर वह जेल तोड़कर भाग निकले और भूमिगत संघटनामें योगदान देते रहे। वैसेही उनके मंझले भाई जेलमे पड़े है।

इतनाही नहीं उनकी वृद्ध मांभी जेलमे जाकर शहید हो गई। और उनकी पत्नी लीला पाटील जिसका वॉरंट अभि निकाला गया नहीं। इसलिये वो यहाँ आ नहीं सकी। ७॥ सालकी सजा पाकर, २॥ साल जेल काटकर जेलसे भाग गयी और सातारा स्त्री सैनिकोंकी कैप्टन बनकर अपने पती और नाना पाटील के साथ पत्री सरकारमे कंधेपे बंदुक रखकर काम किया। मैं समझता हू की सारे भारतमे इतना काम करनेवाली और इतनी कड़ी सजा होनेवाली पहली स्त्री है। जेलसे भागकर आजादीका जंग चलानेवाली भारतमें वह एक मात्र महिला है।

जैसे सुभाष बाबू के आझाद फौजमे कैप्टन लक्ष्मीने काम किया वैसेही लीलाताईने काम किया, जो हमारे महाराष्ट्र की कैप्टन लक्ष्मी है।

इस बहादुर कुटुंबके आगेवान डॉ. उत्तमराव है, जिन्होंने आझादीके लिये—शिवाजी महाराजने स्वराज्य के लिये कल्याण का खजिना लूटा, वैसेही ५॥ लाख का सरकारी खजिना दिनदहाड़े लूटकर काँग्रेसके इतिहास मे नया पन्ना जोड़ दिया। जिनको पकड़नेके लिये, नाना पाटील और इनके लिये ५००० रु. का महाराष्ट्रमे सबसे जादा इनाम सरकारने रखा था।

जवाहरलालजीका सारा कुटूंब देशसेवा में अर्पण है । वैसाही महाराष्ट्र का यह कुटूंब है जिन्होंने सर्वाधिक बलिदान किया । उसकी तुलना हो ही नहीं सकती । जान हथेलीपर लेकर महाराष्ट्रमें, ४२ के जंग में भारतमें बलिदान का उच्चांक प्रस्थापित किया ।”

अच्युतरावांनी भूमिगत चळवळीची अपरिहार्यता व चळवळीचा इतिहास सांगून मूल्यमापन केले.

मी खजिना लुटीचा इतिहास व त्यांतून पत्री सरकारची अपरिहार्यता व आम्ही स्थापन केलेल्या ग्रामराज्याची कथा सांगितली.

(३१) क्रांतीचा जल्लोष

नाना पाटील, लीला वगैरे सर्वांची वॉरंटे रद्द झाली. सैनिकी वेषात व सैनिकी वेषातील तुफान सैनिकांच्या बँड पथकासहित, आमची खान्देशकडे वाटचाल सुरू झाली.

आदल्या दिवशीच एक तुफान सैनिक बँड पथक मुंबई ते भुसावळ, प्रत्येक स्टेशनवर ऑगस्ट क्रांतीची घोषणा देत आमच्या आगमनाची द्वाही देत गेले. प्रत्येक स्टेशनवर हजारो लोक गाडी थांबल्याबरोबर ‘ऑगस्ट क्रांती’ जिंदाबादच्या घोषणा देत आमचे स्वागत करीत होते. ५० तुफानही आमच्याबरोबर होते. सकाळी भुसावळ स्टेशनवर उतरलो.

कदम कदम बढ़ाये जा,
खुशीके गीत गाये जा ।
यह जिंदगी है कौम की,
तो कौम पे लुटाये जा ।

तुफान सैनिकांचा बँड, नेताजी सुभाषांच्या आज्ञाद हिंद फौजेच्या गीताची धून वाजवीत पुढे व त्यांच्यामागे मार्च करीत आम्ही ऑगस्ट क्रांतीच्या घोषणा गर्जना करीत सारा गाव दणाणून सोडला.

खान्देशला उधाण आले होते. भुसावळ, भादली, जळगांव, पाळधी, धरणगांव, टाकरखेडे या प्रत्येक स्टेशनवर क्रांतीच्या घोषणा देत स्वागत व्हायचे.

‘ऑगस्ट क्रांती जिंदाबाद !’ ‘साने गुरुजी जिंदाबाद !’
‘डॉ. उत्तमराव पाटील जिंदाबाद !’ ‘लीलाताई जिंदाबाद !’
‘नाना पाटील जिंदाबाद !’

या जनतेच्या तरुणांच्या स्वयंस्फूर्त घोषणांनी गाडीने अमळनेर गाठले. आमची कर्मभूमी, मायभूमी ! जनतासमुद्रच स्टेशनवर उतरला होता.

शेकडो तरुण धावले. ब्लेडने आपापल्या अंगठ्यातील रक्ताचे टिळे लावत सुटले. एकच आकाशभेदी गर्जना उठली – ‘क्रांतिवीर डॉ. उत्तमराव, क्रांतिवीरांगना लीलाताई झिंदाबाद !’ ‘साने गुरुजी झिंदाबाद’ ची त्यात भर पडली. जनतेच्या घोषणा सुरु झाल्या.

‘डॉ. उत्तमराव करे पुकार,
ऑगस्ट क्रांती झिंदाबाद ।
लीलाताई करे पुकार,
इंग्रज राज्य मुर्दाबाद ।’
‘सुभाष बाबू, साने गुरुजी झिंदाबाद !’
जयप्रकाश, अरुणा असफली, नाना पाटील झिंदाबाद !’

साने गुरुजी झिंदाबादच्या या घोषणांनी सारे उत्साहाचे उधाण आले. जनतेने गर्जना, घोषणा देत गुलाल उधळित, जनसंमर्द नाचत नाचत आम्हाला गावभर मिरवले. सर्व अमळनेर जणू क्रांतिमय झाले होते. ४२ साली पोष्ट, कोर्ट, स्टेशन जाळण्याच्या दिवसाची आठवण देणारे असे ते धुंद दृश्य होते. त्यावेळी मशालांची फरफर होती व आता गुलालाने सर्व अमळनेरचे आकाश जणू लालेलाल झाले होते. आगीतून प्रकटलेले गुलाबी दृश्य—

एक अभूतपूर्व—देवांनीही हेवा करावा अशा स्वागतात आम्हाला अमळनेरच्या जनतेने बुडवून टाकले. रात्रीच्या सभेत मधू लिमये यांच्या अध्यक्षतेखाली १००१ रुपयांची थैली देऊन जणू क्रांतिकलशाची पूजा केली.

दुसऱ्या दिवशी माझ्या जन्मभूमी प्रगणे डांगरी गावाकडे निघालो. डांगरीच्या अलीकडील मारवड गावच्या मंडळींनी १०१ शृंगारलेल्या बैलजोड्यांच्या रथातून मिरवले. रक्ताचे, टिके, क्रांतीच्या घोषणा, गुलाल उधळणे—अमळनेरची पुनरावृत्ति झाली.

आले ! आले ! माझे प्रगणे डांगरी गाव दिसू लागले. आम्ही हात जोडले. गावापासून फर्लांगभर अंतरावर असलेल्या गावच्या शिवेवरच रक्तदान करून बैलजोड्यांच्या तकतरावांच्या रथातून तसेच मिरवत निघालो. क्रांतीच्या गर्जना, घोषणांना जणू उधाण आले होते. रथ गावच्या मोठ्या दरवाजातून आत शिरला. दरवाजाच्या कोपऱ्यावरील माझ्या चंद्रमौळी घरावर दृष्टी जाताच मला राहवले नाही. मी रथातून उडी मारून धाव घेतली. कामटीच्या दरवाजातून आत घुसलो. सारे अवसान गेले. डोळ्यांपुढे अंधारी दाटली. जवळच्या खांबाला बिलगत, डोके घाशीत ‘आई ! आई !’ मी हंबरडाच फोडला.

खांबाला आवळित, डोके घाशीत माझ्या अश्रुधारांनी खांबावरून जमीन गाठली.

“आई ! आई ! माझे आई ! कुठे आहेस तू ? न भेटताच कशी गेलीस ग ? आई, आई, कुठे बघू, कुठे शोधू ? काय मिळविले मी ? तुझ्या चरणधुळीपुढे हा सत्कारसोहळा तुच्छ आहे. अगदी तुच्छ.” खांबाला आवळित आक्रंदत राहिलो. लीलाने माझ्या पाठीवर हात फिरवल्याची जाणीव झाल्याबरोबर मी गरकन वळलो. तिच्या खांद्यावर मस्तक घुसळत घुसळत म्हटले, “लीले, घर आहे, पण आई कुठे ग ? आई आपली आठवण काढीत झुरून-झुरून झुरणीला लागून ती मेली. मला हे सहन होत नाही ग !”

मला कवटाळीत तिच्याही अश्रुधारा माझ्या डोक्यावर पडत होत्या. आईला जणू आम्ही अश्रूंची श्रद्धांजली वहात होतो. तिने आपले हुंदके गिळून पाठीवरून मायेचा हात फिरवित फिरवित मला शांत केले. लीलाचा हात जणू माझ्या प्रेमळ मनस्वी, मानिनी आईचा हातच वाटला.

मी मटकन जमिनीवर बसलो. माझे काका, चुलते, आजोबा, वडीलधारे सर्व भोवती जमले. त्यांच्या पायी माथा टेकवीत हुंदके देत होतो.

सारेच घायाळ झाले होते. स्मशानशांततेने जणू आईचे श्राध्दच उरकण्यासाठी बसलो होतो.

माझ्या आयुष्यातील मातृसेवेचे बंध तटातट तुटले होते. त्याचे हे जिह्वारी दुःख उमळून आले. हे लिहितानाही माझे डोळे पाझरू लागले आहेत. एकीकडे मातृवेडा—दुसरीकडे भारतमातेचा वेडा. त्यात एक बाजी हरलो, दुसरी जिंकली.

अमळनेर नंतर धुळ्याचा सत्कार काय वर्षू? धुळ्याच्या सरहद्दीवरून दोन शृंगारलेल्या घोड्यावरून आम्हा दोघांना गावात नेऊन, शृंगारलेल्या १०१ बैलजोड्यांच्या रथात बसविले. चाळीसगाव रोडच्या धुळ्याच्या एका टोकापासून महात्मा गांधींच्या पुतळ्यापर्यंतच्या अर्धाएक किलोमीटरच्या आग्रारोड एवढ्या लांबीपर्यंत जनतेचा समुद्र पसरला होता. आकाश गुलालाने एवढे भरले होते की, शेतावर धुवारी (धुके) ने जसे शेत त्यात बुडून जाते, समोरचे काही दिसत नाही तसा आग्रारोड गुलाल उधळीत बुडून गेला होता. असा सत्कार सोहळा कधी झाला नाही पुढेही होणार नाही, असे जनता आजही म्हणते.

हा गुलाल नव्हता तर ऑगस्ट क्रांतीचे गुलाबी दर्शनच होते. जणू क्रांतीचा लाल रंगच धुळ्यावर पसरला होता.

मी व सौ. लीलाताई त्यांत नगण्य, हरवलो होतो. अवघे जनमानस व्यापून जनमानसाच्या सिंहासनावर जणू आम्ही तरंगत होतो. त्या सिंहासनाच्या पायी आम्ही आमचे सर्वस्व अर्पण केले होते ते कायमचेच. या सर्वश्रेष्ठ सिंहासनाचे पाईक हीच आमच्या दोघांच्या महत्तम भूमिकेच्या गाठीची अशा या प्रसंगाने निरगाठ झाली ती कायमचीच.

खान्देश, नाशिक जिल्ह्यातील शेकडो नव्हे हजोरो खेडीपाडी व शहरापासून क्रांतीचे नारे देत, रथातून मिरवत, गुलाल उधळीत लोकांनी आम्हाला रक्ताचे टिळे लावले. त्या रक्तटिळ्यांच्या, क्रांतीच्या, स्वातंत्र्याच्या भाराने आम्ही पूर्ण वाकून गेलो. आमची मान अधिकच खाली झुकली. खेड्यापाड्यातून खान्देशच्या अगदी डोंगरकपारीतही ऑगस्ट क्रांतीचा नाद घुमत राहिला.

(३२) 'घोटीगाव'चा आगळा वेगळा सत्कार !

घोटीगाव (जिल्हा नाशिक) च्या ३-४ मैलांवरील पर्वतराजीच्या घाटमाथ्यावरील ५-२५ घरट्यांचे गाव.

गावातील प्रत्येक घरातील १-२ माणसे मिलीटरीत असलेली. त्या सर्वांनी मिलीटरी गणवेश चढवलेले. जणू मिलीटरी कॅपच असे दृश्य.

लतापल्लवांनी, रानफुलांनी सजवलेले स्टेज व छोटासा मंडप. स्टेजवर एवढी पाने व रानफुले की त्यात आमचे छोटे बाळ क्रांतिकुमार (डॉ. उदय) बुडून जाईल एवढी.

गावच्या शिवेवर घोटीचे समाजवादी पक्षाचे मान्यवर पुढारी मूलचंद गोठींसहित जीपमधून आम्ही गेल्याबरोबर पाटलाने नंग्या तलवारीने मिलीटरी सलामी दिली. ढोल, ताश्यांचा एकच गदरोळ.

गावाकडे निघालो. पाटील नंगी तलवार नाकासमोर धरून मिलीटरी पावले टाकीत पुढे.

स्टेजच्या पटांगणापुढे लष्करी गणवेशातील तलवार धारकांनी एकसाथ लष्करी सलामी दिली. त्यांनी केलेल्या तलवारीच्या कमानीतून मी व लीला लष्करी वेषातच स्टेजवर बसलो. गावातील झाडून सारी मुले, माणसे, म्हातारे कोतारे, बाया-बापड्या आपापल्या छकुल्यांना घेऊन जमलेले.

केवढे उन्मादकारी, मनोहारी जनदर्शन. थक्क करणारे. मन लुभावणारे.

क्रांती त्या गावाला माहीत नसेलही; पण ९ ऑगस्ट ४२ च्या क्रांतिव्युंगूलाने भासून गेलेल. भारतीय विजनवासीयांच्या मानसात देशभक्ती प्रज्वलित झालेल्या या अगदी पहाडातल्या वस्तीतही बघून काय वाटले असेल आम्हाला ! कल्पनाही करवणार नाही असे अनमोल क्रांतिदर्शन !

नेताजी सुभाषचंद्र बोस व त्यांच्या आज्ञाद हिंद सेनेच्या पराक्रमाने व सातारच्या एवढ्याशा भागातील पत्री सरकारने केवढा क्रांतीचा जल्लोष जनमानसात पेटवला होता?

पण या क्रांतीचे फल म्हणून त्या गावच्या अजूनही कायापालट झाला असेल का? नसेलच ! या वेदनेचे शल्य उरात बोचत राहते.

(३३) काँग्रेस श्रेष्ठींची नादानी ! तरीही !!!

जिल्ह्याजिल्ह्याततील काँग्रेसच्या वरिष्ठ नेत्यांनी धसका घेतला, जसे काही त्यांच्या नेतृत्वाला हा शहच वाटून त्यांनी मिरवणुकीत भाग घेऊ नये, सत्कार करू नयेत. सत्कारात भाग घेऊ नये, असे फतवे काढूनही जल्लोष त्यांना आवरता आला नाही.

जळगाव जिल्ह्याचे अनेक लोकल बोर्ड सभासद व धुळे, नाशिक जिल्ह्याचे लोकलबोर्ड सभासदांनी लोकलबोर्डतर्फे होणारे सत्कार, जळगाव, धुळे, नाशिकच्या काँग्रेसश्रेष्ठींनी मोडून काढले ! वास्तविक हा आमचा वैयक्तिक सत्कार नव्हता, तर ऑगस्ट क्रांतीला हे जनतेचे अभिवादन होते. काँग्रेसच्या अधिकृत नेत्यांना ऑगस्ट क्रांतीच मान्य नव्हती. मग आमचे त्यांना सोयरसुतकही नसणे स्वाभाविक होते. क्रांतीच्या या सागरी उधाणाला बेडकांनी अडवण्यासारखेच ते नादानपणाचे असल्याचे जनतेने ठरवले.

जळगावचे ना. बी. डी. देशमुख आमचे चाहते व सत्कारार्थी. काँग्रेस सरकारचे पार्लमेंटरी सेक्रेटरी, त्यांना फतवा मिळूनही तो त्यांनी मानला नाही. काँग्रेसच्या दिग्गज पुढाऱ्यांचे ते गाव. पण मिरवणूक तर झालीच, पण २०-२५ हजारांची सुभाष चौकात सभा होऊन क्रांतीच्या 'तुम हमको खून दो—हम तुमको आजादी देंगे' या जल्लोषात, सुभाषबाबूंच्या, नाना पाटलांच्या आणि आम्ही दोघे तर हातच्याला होतोच खान्देशच्या लाडक्या साने गुरुजींच्या व शेवटी महात्मा गांधींच्या जयजयकारात सभा संपली.

नागपूरचे माजी खासदार आमचे मित्र मगनलाल बागडी, सुभाषबाबूंचे अनुयायी. त्यांच्या लाल डगल्याच्या आझाद सेनेच्या नेत्यांच्या आग्रहाच्या आमंत्रणाने नागपूरला गेलो. लालडगलेधारी आझाद सैनिकांनी सलामी दिली, 'तुम हमको खून दो—हम तुम्हे आजादी देंगे', 'जयहिंद !' 'करेंगे या मरेंगे !' सुभाषबाबूंच्या व परमपूज्य गांधीजींच्या घोषणेने सारे नागपूर दणाणून सोडले. तिथून अमरावतीला हीच पुनरावृत्ती.

पुसद हे वसंतराव नाईकांचे गाव. तिथला सत्कार आटोपून तालुक्याची शेतकरी परिषद मराठवाड्याच्या सरहद्दीवर. अगदी जंगलात. हजारो शेतकरी. नुसतेच उधाण.

तिथून अकोला, भुसावळ, चाळीसगाव, नांदगाव, लासलगाव, नाशिक, घोटी, महाराष्ट्राचे शेवटचे टोक कोल्हापूरला भिडलो.

कोल्हापूरच्या तुफानांनी त्यांच्या सातारच्या मामा-मामींचे केलेल्या स्वागताला तोड नाही सर्व कार्यक्रमावर त्यांनी कडीच केली. बिंदू चौकात अपूर्व सभा झाली.

त्यांनी कोल्हापूरच्या गडहिंग्लज तालुक्याच्या कोल्हापूर सहकार परिषदेचे आयोजन करून मला अध्यक्षच केले व भास्करराव जाधव यांनी उद्घाटन केले. 'सहकार हा राजकारणापासून अलगच ठेवावा' या माझ्या वक्तव्याने तर ते बेहद्द खूष झाले व सायंकाळचे जेवण भास्करराव जाधवांकडे झाले. कोल्हापुरातही अनेक संस्थांचे कार्यक्रम झाले. तिथल्या वनिता सेवा मंडळानेही मंडळाच्या सभेत आमचे स्वागत केले. भाऊसाहेब वि.स. खांडेकरांनीही आवर्जून घरी बोलावून आमचे शुभ चिंतिले.

माझ्या क्रान्तिकालखंडावर सुवर्णकलश चढवणाऱ्या पत्रीसरकारच्या कुंडल, पारे, चिखलगोटण, मांजर्डे आदी गावांचा सत्कारसोहळा काय वर्णावा? तो सत्कार सोहळा नव्हता तर तो स्नेहसोहळा होता.

तुफान सेनेतील तुफानाबरोबर आम्ही दोघेही एकरूप होऊन वावरलो त्या सर्वांच्या खांदाभेटीने तर खांदा तारवटला.

ज्या बायाबापड्या भगिनी-आयांनी प्रेमाने भाजीभाकरी पोटच्या पोरामुत घातली, आपल्या पदराच्या आडोशात ज्यांनी आमचे रक्षण केले, लीलाताईना तर मगरमिठीतच घेतले, त्या बायाबापड्यांच्याही सुखद भेटीचे सुख अनुभवून तृप्त तृप्त झालो.

आमच्या जीवनाचे सार्थक झाले असेच आम्हाला त्यावेळीच कशाला, आजही वाटते.

परतलो तोवर ना. श्री. बाळासाहेब सावंत यांच्या कोकणच्या शेतकरी मेळाव्याचे आमंत्रणाप्रमाणे त्यांच्या अध्यक्षतेखाली त्या शेतकरी परिषदेचे उद्घाटन केले.

‘शेतकऱ्यांच्या, कामगारांच्या राज्यासाठी देईन माझे प्राण’ म्हणून भाषण संपवले.

असे अनेक ऑगस्ट क्रांती संदेशाचे कार्यक्रम खेडोपाडी पार पडत असतानाच मुंबई राज्याचे गृहमंत्री मोरारजीभाईचे भेटीच आमंत्रण मिळाले.

(३४) गृहमंत्र्यांशी चकमक !

महाराष्ट्रात हा जो पत्री सरकारच्या क्रांतिकार्याचा जल्लोष जनतेत उसळला त्याने मोरारजीभाई हैराण झाल्यामुळे हे आमंत्रण असणार हे मी समजलो. आमंत्रणाप्रमाणे मी मुंबईला गेलो.

यशवंतराव चव्हाण गृहमंत्र्यांचे पार्लमेंटरी सेक्रेटरी होते. त्यांच्या चेंबरमध्ये मी घुसलो. त्यांनी हसत स्वागत तर केलेच, पण ‘मोरारजीभाईंशी आता तुमची गाठ आहे, सांभाळा’ म्हणून बजवायलाही ते विसरले नाहीत.

“मोरारजीभाई काय वाघबिघ आहेत? ते वाघ असलेच तर आम्हीही सिंह आहोत हे यशवंतराव तुम्हाला तरी चांगलेच माहिती आहे.” यशवंतरावांना हसतच उत्तरलो.

वर्दी आल्याप्रमाणे मोरारजीभाईपुढे उभा राहिलो. त्यांच्या पुढेच टेबलावर एक भल्या मोठ्या फाईल्सचा ढीग पडला होता.

त्यांनी सुरुवात केली. काँग्रेसच्या तत्त्वज्ञानाचा पाढाही वाचून म्हणाले, ह्या एवढ्या मोठ्या फायली तुमच्या ठिकठिकाणच्या भाषणांच्या आहेत, काँग्रेसच्या तत्त्वांचा, ध्येयधोरणांचा भंग व सरकारच्या विरुद्धचा हा सर्व पुरावा आहे.

तुमच्या सर्व सभा अत्याचारांना प्रोत्साहन देणाऱ्या व जनतेला भडकवणाऱ्या आहेत.” म्हणून त्यांनी माझ्याकडे सूचक पाहिले.

“मोरारजी भाई, मला तसे वाटत नाही.” मी मोजकेच बोललो.

“काँग्रेसच्या अहिंसक तत्त्वाचा व आपल्याच काँग्रेस सरकारच्या धोरणाचा हा भंग आहे. तो तुम्ही थांबवावा असे मला वाटते. म्हणूनच तुम्हाला बोलावले” मोरारजींनी समजावले.

“असा काय आम्ही हिंसेचा प्रचार व प्रोत्साहन दिले ते तरी सांगा ना?” मी प्रश्न केला.

“अहो, शेतसारा लुटणे, पोलीसांवर हल्ला करणे, पोलीसांच्या बंदुका पळवणे, गाड्या, खजिने लुटणे, पत्र्या ठोकण्याचा प्रकार म्हणजे हिंसेचा प्रकार व प्रसारच नाही का?” मोरारजी.

“आम्ही जे केले, जे करणे अपरिहार्य होते, नव्हे इष्टच होते. तो मार्ग आम्ही अनुसरला. पण त्यातून आम्ही ग्रामराज्य कसे स्थापन केले. त्या ग्रामराज्यात स्वराज्य कसे नांदत होते. इंग्रजशाही कशी संपवली होती हेही त्याबरोबर सांगतो ना? त्याचे काय?” चिडूनच माझा सवाल.

“पण दंडा चालवून, पत्र्या ठोकून, हिंसक पध्दतीनेच ना? हिंसेचा अवलंब करूनच ना?” मोरारजी.

“आमचे सरकार होते. जगात आज दंडा धारण न करणारे एक तरी सरकार आहे का?” माझा खोचक बोचक प्रश्न.

“ती सर्व सनदशीर मार्गाने, लोकमताच्या मान्यतेनेच चालतात ना?” मोरारजींची उलटतपासणी.

“आमचेही सरकारच होते. लोकमान्यतेनेच स्थापून चालवले होते. दंड्याचा त्याचा अधिकार कसा नाकारता?” मी.

“कोण म्हणतो ते सरकार होते? निव्वळ हिंसेचा उद्रेक होता तो जुलूम-गुंडागिरी-अत्याचार होता तो.” शांत मोरारजी चिडून म्हणाले व हुकमी आवाजात “हा सर्व प्रचार तुम्ही थांबवला पाहिजे.” असा इशारा त्यांनी दिला.

“मोरारजीभाई, जे घडले, जसे घडले, कशासाठी घडले, तेच फक्त मी सांगतो. यात हिंसा येतेच कुठे?” मी.

“हे तुमच्या सर्व भाषणात नमूद आहे. काँग्रेसच्या, काँग्रेस सरकारच्या ध्येय-धोरणाचा हा भंग आहे असे माझे ठाम मत आहे.” —ठसक्यात मोरारजी उत्तरले.

“माझ्या या छप्पनशे साठ भाषणांच्या फायलीतून मला एक ओळ, एक शब्द, एक वाक्य असे दाखवा की आजही शेतसारा लुटा, खजिने लुटा, पत्र्या ठोका, पोलीसांवर छापे घाला, बंदुका पळवा, असा एक शब्दही दाखवून द्या; मी तुम्ही सांगाल ती शिक्षा अगदी जन्मठेपेची सुद्धा, घ्यायला तयार आहे.” हे सांगताना माझा आवाज चढला होता.

“पण असे सांगणे हाही गुन्हाच आहे.” मोरारजी ठामपणे म्हणाले.

“४२ ते ४६ च्या स्वातंत्र्य-लढ्याच्या ऐतिहासिक कालखंडात घडलेल्या इतिहासाचे कथन जनताजनार्दनपुढे मांडणे माझ्या कर्तव्याचा भाग आहे. अगदी काँग्रेसचा सेवक म्हणूनही, माझे ते कर्तव्यच मी समजतो. ते सांगण्याचा माझा हक्कही आहे.” मीही जरा ताठ होऊनच बोलत होतो.

“काँग्रेसच्या शिस्तीचा मी कडवा अनुयायी आहे. सत्य तेच सांगतो. आणि सत्य तेच सांगत राहाणार. आमच्या मर्यादा आम्ही ओळखतो. ४२ ते ४६ च्या स्वातंत्र्यलढ्यात आम्ही जे केले तेच आजही

करा असे एक वाक्यही या फायलीच्या ढिगाऱ्यातून दाखवा !” पुन्हा मी आव्हानाचा पुनरुच्चार केला. मी अगदी हातघाईला आलो होतो.

“एकूण तुम्ही काहीही समजून, पटवून घ्यायला तयार नाही असेच समजावे का?” अगदी शांत शब्दांत मोरारजी भाई म्हणाले.

“काँग्रेस मी जी समजतो, समजलो, त्यात तुमच्या आमच्यात तफावत असेल तर त्याला माझा नाईलाज आहे” —मी.

“तुमची समज घालणे अशक्य दिसते. ठीक आहे.” म्हणून मोरारजींनी मला रजाच दिली.

यशवंतरावांच्या चेंबरमध्ये परतलो. मोरारजीभाईंशी इतक्या ताड ताड मी बोलत होतो त्याचे आश्चर्य त्यांच्या तोंडावरच्या हास्याने मला जाणवल्याशिवाय राहिले नाही.

यशवंतराव तसे मिशिकलच. (त्यावेळचे, आता तर ते नाहीत.) मला ते सिधे साधे समजत होते. त्यांच्यात नि माझ्यात पुष्कळच बोलणे झाले. अगदी मोरारजीभाईंच्या तत्व, धारणेविरुद्धच्या टोकाचे. पण ते सांगून औचित्याचा भंग मी करू इच्छित नाही.

नाना पाटलांना आमच्या क्रांतिसिंह नेत्याला—मोरारजींचा हिसका मिळाला नाही. पण मला मात्र तो मिळाला. मुंबईहून परतलो तो गृहमंत्री मोरारजीभाईंच्या त्रिविध बंदीची नोटीस माझ्या हाती पडली.

‘Not to attend, Not to speak, Not to take part in any public meeting.’

कान बंद, तोंड बंद, डोळे बंद, हातपाय बंद.’ माझे भाषणस्वातंत्र्य, सभास्वातंत्र्य, आचारविचार स्वातंत्र्य, व्यक्तिस्वातंत्र्य यांवर हा हल्ला मोरारजींनी—काँग्रेस सरकारने चढवला होता.

कधी न संतापणारे साने गुरुजी संतापाने लालीलाल झाले. या त्रिविध बंदीचे वाभाडे तर आपल्या वर्तमानपत्रातून त्यांनी काढलेच, पण लोकशाहीचा, व्यक्तिस्वातंत्र्याचा हा खून आहे असेही बजावले.

(३५) स्वातंत्र्यातील तुरुंगवास

या सर्व सत्कार सोहळ्यातून ५० हजार रुपयांचा जमा झालेला ढीग मी महाराष्ट्र समाजवादी पक्षाला सुपूर्द केला. त्यावेळी घरात वादळ झाले.

लीलाताईंची इच्छा त्या पैशांचा ट्रस्ट करून छापखाना खरेदी करून वर्तमानपत्र चालवावे ही होती.

‘कार्यकर्त्यासाठीच तो वापरला गेला पाहिजे’ ही माझी जिद्द.

“माझ्या जिद्दी स्वभावाला सडा फटींग, उघडा नागडा राहाण्याची खोडीची जोड मिळाली आहे ना? आयुष्याचा, व्यवहारी हिशोब माझ्या वृत्तीतच नाही. त्याला मी तरी काय करणार, सांग !” मी लीलाला समजावले.

“तुम्हाला घरादाराचे नाही, तरी तुमच्या स्वतःच्या अस्तित्वाचेही भान कसे नाही?” लीला उसळून म्हणाली.

तिचे म्हणणे अगदी सही होते. पण ध्येयाने पछाडलेला पण व्यवहारशून्य मी. स्वतःचा व व्यक्तिनिष्ठेचा व्यक्तिपूजक मी कधीच झालो नाही. राजकीय अस्तित्वाला जपणे माझ्या स्वभावातच नव्हते. त्याला मी काय करणार?

“स्वतःची कवच कुंडलेही झुगारून देणाऱ्या उदार कर्णाची सावली माझ्यावर पडली आहे ना? काय करणार सांग?”

मी म्हणताच लीलासा हास्य फुटले नि त्या हास्यात वादळ विरघळून गेले.

समाजवादी पक्षाचा बंदी न मोडण्याचा आदेश मला मिळाला. मी महाराष्ट्र समाजवादी पक्षाचा सेक्रेटरी होतो. आधीच नियोजित केलेल्या जयप्रकाशजींचा खान्देश दौरा चाळीसगावपासून सुरू झाला. निजामशाहीविरुद्ध चालवलेल्या मराठवाडा स्वातंत्र्य लढ्यातील खान्देशच्या सरहद्दीवरील एका शिबिराची पाहणी आम्ही केली. माझे मित्र पातोंड्याचे काका देशमुख (माजी आमदार) ते चालवीत होते. चाळीसगावचा कार्यक्रम आटोपून रात्री हरिभाऊ पाटसकर (माजी केंद्रीय कायदामंत्री—ज्यांना आमच्याशी संबंध न ठेवण्याचा फतवाही श्रेष्ठींनी दिला होता.) यांच्याकडे मुक्काम करून मी, सौ. लीलाताई व जयप्रकाश नारायण रस्त्यातील मेहुणबाऱ्याचा कार्यक्रम सायंकाळी संपवून, ८ वाजता धुळ्याच्या जाहीर सभेचा कार्यक्रम करून, रात्री ११ वाजता अमळनेरच्या शिवाजी पटांगणाच्या भव्य मैदानाच्या बाजूच्या सडकेवर आमची गाडी उभी राहिली. लीलाताई व जयप्रकाशजी सभेच्या भव्य स्टेजकडे गेले. इतर गावांच्या सभाप्रणाणे मी गाडीतच बसलेलो होतो व जयप्रकाशजी व लीला गाडीतून उतरल्यावर गाडीतूनच मी निघून गेलो.

त्याबद्दल मी जयप्रकाशजींच्या सभेला अमळनेरला हजर राहिल्याचा तद्दन खोटा खटला भरून मला ६ महिन्यांची शिक्षा होऊन धुळे तुरुंगात रवानगी केली.

पारतंत्र्यात तुरुंग हे आमचे घरच होते; पण स्वातंत्र्याचा तुरुंगवास शिल्लक राहिला होता, तोही पूर्ण झाला.

तुरुंगाचे दुःख मुळीच नव्हते. कारण आम्ही जेलयात्रेकरूच होतो. आमचे इंग्रजांना तर उघड उघड आव्हानच होते. पण स्वातंत्र्याच्या व लोकशाहीच्या या छुप्या अंधारातल्या कारवाईने मात्र विषण्ण झाल्याशिवाय राहिले नाही. होऊ घातलेली इंग्रजी, काँग्रेसी तडजोडीचा शेवट आला.

(३६) स्वातंत्र्य उजाडले ! पण सूर्य कुठे ?

आम्ही तिघे भाऊ. मी सर्वात वडील, मधला दशरथ, सर्वात लहान शिवाजी माझ्यापेक्षा १५ वर्षांनी लहान. सर्वांनी समाजवादी दीक्षा घेतलेली.

मला समाजवादाचा मंत्र समजला होता. सैद्धांतिक तंत्राची मला फिकीर नव्हती. ती माझ्या आवाक्याबाहेरची बात होती. प्रथम देश गुलामगिरीतून मुक्त करून मग देशातील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय गुलामगिरीतून, अन्यायातून समाजाची मुक्तता करण्यासाठी जनतेचे उत्थापन करणे, त्यासाठी शेतकरी कामकरी, कष्टाने देशभार उचलणाऱ्यांना जागृत, संघटित करून, त्या सर्वांचे न्याय्यहक्क व समतेचे राज्य स्थापण्यासाठी आपले बळ खर्ची घालणे हाच माझ्या समाजवादाचा अर्थ होता.

भारतीय संस्कृती ही वारसदारी संस्कृती आहे. आम्ही वारसदारीचा कितीही धिक्कार केला तरी ती आमच्या हाडीमांसी खिळलेलीच आहे. भारतीय संस्कृतीचे आतापर्यंत तरी ते अविभाज्य लक्षणच म्हणाना.

आजही नेतृत्वाची धुरा नेत्यांचीच मुले चालवताना वरपासून खालपर्यंत, अगदी दिल्लीपासून गल्लीपर्यंत त्याचे चित्र दिसते. मुलगा नसेल तर मुलगी, वा पत्नी, तेही नसेल तर भाई, भतिजे आहेतच. हे कुणालाही नाकारता येणार नाही.

या वारसदारीने मी समाजवादी म्हणून सारे घरातील समाजवादीच. लीलाचा तसाच दशरथचा तर प्रश्नच नव्हता. त्याची आंधळी श्रद्धा होती माझ्यावर. पण शिवाजी? त्याचे शिक्षण राष्ट्रीय पाठशाळेची मॅट्रिकसदृश्य परीक्षा पास. मात्र तेही भूमिगत अवस्थेत नाव गाव बदलूनच. आम्ही दोघेही भूमिगत. भूमिगत अच्युतरावांनी अहमदनगरच्या किल्ल्यात बनारस हिंदू विद्यापीठाचे कुलगुरू आचार्य नरेंद्र देवांची त्यांच्या विद्यापीठात शिवाजीची आयुर्वेदिक मेडिकल कॉलेजमध्ये फ्री विद्यार्थी म्हणून सोय करण्याची चिठी मी शिवाजीला दिली. पण तो मध्येच पकडला गेल्याने सारेच ऑफस झाले. भूमिगत अवस्थेतून आमची सुटका झाल्यानंतर त्याला शिक्षणाचा आग्रह केला; पण त्याचा नन्ना.

पूर्वीचे तसे समाजवाद वा समाजवादी पक्षाचे त्याचे कसलेच नाते नव्हते. विद्यार्थी दशेत, खेल, कुद, मौज मजेत घालवली. मी चळवळीत पडलो म्हणून तो चळवळीत पडला. त्याच्यातली बंडखोरी उसळून आली. धाडसी स्वभावामुळे तो लढ्यात उतरला. राजकीय अभ्यासाचे त्याला वावडेच ही प्रथमावस्था. वारसाच्या परंपरेप्रमाणेच मी समाजवादी म्हणून तोही समाजवादी. पण बुद्धीने तल्लख. जे धरील त्याचा पुरा पिच्छा करण्याची त्यांची विलक्षण ताकद, व तशी बुद्धीची त्याला देणही. या ताकदीनिशी तो समाजवादी पक्षात वावरू लागला. हे जयप्रकाशांनी हेरले. महाराष्ट्र समाजवादी पक्षाच्या भुसावळ रेल्वे संघटनेत काम करण्याचा आदेश जयप्रकाश यांनी दिल्याने त्याने भुसावळ गाठले. मुंबईची कामगार संघटना बांधण्याच्या अशोक मेहतांच्या मागणीप्रमाणे शिवाजीने भुसावळचे चंबुगबाळे उचलून मुंबई गाठली. त्याचेकडे माझा मधला भाऊ दशरथ (स्वातंत्र्यसैनिक व सेवादलाचा कॅप्टनही) भेटायला गेला असतांना हिंदू-मुसलमानांच्या दंग्यात भेंडी बाजारात ट्रॅमने जात असताना ठार झाला. त्याचे दफन झाल्यावरच आम्हाला कळले.

आई तशी गेली, भाऊ हा असा गेला. कुणाचेही शेवटचे दर्शन घडले नाही. या दुर्दैवी घाल्याने मन घायाळ झाले. साने गुरुजींना हे वृत्त समजल्याने त्यांचे पत्र आले.

शारदाश्रम, पोस्ट : बोर्डी

ता. ११-६-४७

चि. प्रिय उत्तम

सप्रेम आशीर्वाद

चि. दशरथच्या अतिविहळ करणाऱ्या मरणवार्तेने मी व्यथित झालो. काही सुचेना. मी तुमचे समाधान कसे करणार? तुमच्या सर्वांच्या दुःखात मीही सहभागी आहे.

दशरथच्या अनेक आठवणी माझ्याजवळ आहेत.

उत्तम, तुम्ही सारे धीराचे मेरू आहात. दुःखे तुम्ही गिळून पुन्हा उभे राहिला आहात. हा आघातही सहन कराल.

प्रिय शिवाजी व तू दोघे भाऊ राहिलात. तुम्हाला तरी उदंड आयुष्य मिळो.

तुमचे जीवने कृतार्थ होवोत.

चि. सौ. लीला, शिवाजी सर्वास स. आशीर्वाद.

तुम्ही दुःखात. मी काय करणार?

या दोन ओळी तुझ्या अण्णचे मन तुमच्यासमोर ठेवतील.

तुझे
अण्णा

या पत्राने मी सावरलो.

हा दुर्दैवी घाला घरावर पडला असतानाच स्वातंत्र्य उजाडले. १५ ऑगस्ट १९४७ ला. अमळनेर कचेरीवरील १५० वर्षांचे युनियन जॅक, इंग्रजांचे निशाण उतरत होते. स्वातंत्र्याचा आमचा तिरंगा वर चढत होता. अंग रसरसून आले. रोमांचित झाले.

अनुक्रमणिका

१५ ऑगस्टलाच काय, पण कोणत्याही सार्वजनिक समारंभात झेंडा फडकला की अंगावर आजही रोमांच उठतात. हे कुणाला खरे वाटो न वाटो.

जनसंमर्दापासून अगदी लांब एका सडकेवर उभा राहून ते अपूर्व दृश्य पहात होतो. माझे डोळे भरून आले. झेंडा स्थिरावला. मी झेंड्याला तिथूनच सलामी दिली.

जो झेंडा याच कचेरीवर फडकवण्यासाठी ४२ साली तिथेच रक्ताचा सडा शिंपला होता, त्या प्राणप्रिय झेंड्याखाली उभे राहाण्याच्या माझ्या भाग्यापासून वंचित करण्याच्या दुःखभाराने डोळ्यातून अश्रू वहात होते.

हेचि फळ काय मम तपाला? काय होणार आमच्या लोकशाहीचे? हा विचार करीतच घरी परतलो.

गांधीजी संपले. त्यांची सेवा, त्याग, जिद्द, निष्ठा—समर्पित जीवन ही आम्ही संपवून त्यांच्या रामराज्याचे, ग्रामराज्याचे धिरडे केले.

स्वातंत्र्यपूर्वकाली जवाहरलालजींची Think Dangerously; Act Dangerously (तुफान विचार आणि तुफान आचार) गर्जना हवेतच विरघळली. काळ्या बाजारवाल्यांना फटके मारू, भ्रष्टाचार्यांना फासावर लटकवू, देहदंड देऊ—सान्या घोषणाच ठरल्या.

जनपूजेच्या ऐवजी सत्तापूजेची घोडदौड सुरू झाली आहे. अस्मानाचे तोंड मातीकडे फिरले आहे.

सत्तापूजकांची ही घोडदौड कधीतरी उरी फुटेलच फुटेल.

महाभारताच्या निर्मात्याने-व्यासाने म्हटले आहे ‘उर्ध्व बाहु विरोमस्य—न च कश्चित श्रुणोति माम् !’ मी बाहू पसरून हात वर करून सांगतो आहे, पण माझे कुणीच ऐकत नाही.’

गांधीजींचा आत्मा जिथे कुठे असेल तोही म्हणत असेल, ‘माझे कुणी ऐकले नाही, मला कोणी अनुसरत नाही.’

या ऋषी आणि महात्मांच्या पायाच्या धूलिकरणाएवढीही माझी लायकी नाही; तरीही सांगितल्याशिवाय राहावत नाही—

‘भारतीयांनो उठा तुम्हाला
आण आईच्या रक्ताची ।
पराक्रमाने घडवा गाथा
हिमालयाच्या उंचीची ॥’
आणि माझा कोटी कोटी प्रणाम त्यांना—
‘यज्ञी ज्यांनी देऊन निज शिर
घडले मानवतेच मंदिर ।

नाही चिरा, नाही पणती
कर तेथे माझे जुळती ॥’

(क्रांतीकारी, देशभक्त, डावे उजवे राजकारणी, समाजकारणी, साहित्यिक, विचारवंत, इतिहासतज्ञ आदि मान्यवर व्यक्तींचे खालील उद्गार हे प्रा. डॉ. जयसिंगराव पवार, कोल्हापूर यांच्या ‘क्रांतिसिंह नाना पाटील’ या अनमोल ग्रंथातील).

“शिवाजी महाराजांची स्वातंत्र्यनिष्ठा, आणि गनिमी कावा, समाजवादाचे शेतकरी कामकरी राज्य आणि नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे आझाद हिंद सरकार व आझाद सेना—या अश्या त्रिवेणी संगमाचे पत्रीसरकार हे प्रतिक होते. या सर्वांपासून या क्रांतिशक्तीला प्रेरणा व चालना मिळालेली आहे. या क्रांतिकारक आंदोलनातून गावराज्याचे ध्येय मूर्तस्वरूपात आणण्याचे प्रयत्न झाले आहेत.”

—आचार्य जावडेकर (पान २६०)

“इंग्रजांच्या गुलामगिरीविरुद्धच नव्हे तर सर्व तऱ्हेच्या सामाजिक, आर्थिक, गुलामगिरीविरुद्ध लढणे हे महात्मा गांधींचे स्वप्न होते. त्यासाठी रामराज्याची म्हणजे ग्रामराज्याची स्थापना त्यांना करावयाची होती.

गांधीजींचे हे स्वप्न सातारच्या पत्रीसरकारने साकार केले होते. यशशक्ती, यथामती, यथा परिस्थिती. पण ते आणि क्रां. नाना पाटीलही आम्हाला पचविता आले नाहीत. त्यांचे पत्रीसरकार व त्यांचे न्यायी, स्वावलंबनाचे सेवेचे, समतेचे, नीतीचे ग्रामराज्य व त्यांतून निर्माण झालेले ग्राम उत्थापन या सर्व आदर्शांना आम्ही लाथाडले आहे.”

—क्रांतिवीरांगना कै. लीलाताई पाटील (पान २०५)

“पुढारी पुष्कळच असतात, पण जनतेच्या अंतःकरणात स्थान मिळविणारे फारच थोडे असतात. पैकी क्रां. नाना पाटील हे एक होते. पत्रीसरकारचे ते नुसते नेतेच नव्हते तर लोकनेतेही होते. मी देखील सव्वा वर्ष भूमिगत राहून कार्य केले आहे. पण नाना पाटलांनी भूमिगत राहून जी कर्तबगारी दाखवली, जो पुरुषार्थ केला त्या मानाने आपण केले ते काहीच नाही असे वाटते.”

—एस. एम. जोशी (पान ४१)

“मोठ्या माणसांची शासनाला किंमत नसली तरी जनमानसात त्यांना किंमत असतेच. लोकच त्यांना पदव्यांनी गौरवतात. फुल्यांना महात्मा, टिळकांना लोकमान्य, गांधींना महात्माजी, बाबू अरविंदांना महर्षि तसे नाना पाटलांना ‘क्रांतिसिंह’ ही पदवी बहाल केली.”

—‘धन्वंतरी’ वैद्य कासेगांवकर (पृ. २३)

“महात्मा ज्योतिबा फुलेंनंतर मराठी ग्रामीण जनतेच्या मनाची पकड घेणारा नाना पाटलांएवढा मोठा थोर पुढारी झाला नाही. गरिबांसाठी, कष्ट करणाऱ्यांसाठी सतत झुंजणारा नेता ही त्यांची जनमानसातील प्रतिमा आहे. गरीब व मध्यम शेतकऱ्यातून निर्माण झालेला हा कार्यकर्ता राजकीय नेतृत्वाच्या उच्च पातळीवर चढला; हे देशातील एकमेव उदाहरण आहे.”

—डॉ. वा. ना. कुबेर (पृ. ३६)

“पत्रीसरकारची ही घटनाच भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासात केवळ अपूर्व होती. असे अघटित आतापर्यंत केव्हाही, कोठेही घडले नव्हते आणि टिकले नव्हते. खुद्द ४२ च्या राष्ट्रीय उठावामध्ये सुद्धा इतर कुठेही अशा प्रकारचे प्रतिसरकार निर्माण होऊ शकले नाही. प्रतिसरकारच्या विधायक, रचनात्मक, शैक्षणिक, संघटनात्मक, टिकाऊ कार्याकडे संपूर्ण दुर्लक्ष झाले आहे. मराठा ग्रामीण जीवनाशी व बहुजनसमाजाशी इतका समरस झालेला नेता कोणीच आढळणार नाही.

—कॉ. प्रभाकर वैद्य (पृ. ७२)

“महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्यानंतर मराठी ग्रामीण जनतेच्या मनाची पकड घेणारा नाना पाटलांएवढा थोर पुढारी झाला नाही असे म्हटल्यास वावगे होणार नाही.”

कॉ. प्रभाकर वैद्य (पृ. ८३)

“पत्रीसरकार म्हणजे प्रतिसरकारने इंग्रजांचे राज्य शेकडो खेड्यांतून अनेक महिने बंद केले. सारा बंद, कोर्ट-कचेरी व दारुगुत्ते बंद, पोलीसांची (ब्रिटीश) जरूरी नाही. राज्य गावचे, गोऱ्यांचे नाही. महाराष्ट्राच्या ‘स्व’ भावाला अनुसरूनच.

ज्या मातीने शिवरायाला जन्म दिला त्याच मातीत शिवरायाने जसे अफाट मोगली सत्तेला आव्हान दिले, तसे क्रां. नानांनी अफाट ब्रिटीश राजसत्तेला आव्हान दिले, असे महाराष्ट्रातील जनतेला वाटले तर काही नवल नाही. हे सर्व नानांच्या तर्फे घडत गेले.”

—अप्पासाहेब पंत, औंधचे राजपुत्र व औंधचे पंतप्रधान (पृ. १२९)

“क्रांतिसिंह नाना पाटील म्हणजे आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासातील एक मोठी विभूती.”

—तुळशीदास जाधव (पृ. १०१)

“नाना पाटील नुसतेच वारकरी नव्हतेतर धारकरीही होते. नाना पाटील आस्तिक कम्युनिस्ट होते. नाना पाटील निर्मळ आणि प्रसन्न वदनाचा वारकरी आणि धारकरीही.”

—यदुनाथ थत्ते (पृ. १३०-१३५)

“या पत्रीसरकारने महाराष्ट्राच्या ज्या खोऱ्यात आपले लहानसे ‘सरकार’ स्थापन केले, त्या खोऱ्यातून शिवाजीच्या स्वातंत्र्य-लढ्यातल्या खोऱ्यांची हवा वाहात होती. म्हणून अजूनही महाराष्ट्रात पत्रीसरकार म्हटले की एक अभिमानी, लढाऊ, राष्ट्रगुणी मराठेपण जागे होते. त्याचे काहीसे छोटेसे पण क्रांतिकारक विचारधाराचे लढाऊ प्रतीक म्हणून नाना पाटलांना ‘क्रांतिसिंह’ असे बिरुद लोकांनी लावले.”

—कॉ. एस्.ए. डांगे (पृ. १४८)

“क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्या जीवनाची वाटचाल वैचारिक दृष्ट्या, तात्विक दृष्ट्या वैशिष्ट्यपूर्ण अशा क्रांतिकारक वळणाची दिसते. ते स्वतःकरता जगत नव्हते, तर ते गोरगरिब, सामान्य जनतेच्या हितासाठी, कल्याणासाठीच जगत होते.”

—शंकरराव खरात (पृ. २४०-२४४)

स्वातंत्र्याचा ध्यास हे कुणा कठोर कारावास.
कुणास विरहोच्छ्वास कुणी हो जन निंदेचा घास.
अंदमानाचा वास, कुणाच्या गळ्यात येई फास.
शाईने का लिहिला जाई राष्ट्राचा इतिहास.
या काव्यपंक्तिप्रमाणेच आपल्या राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याचा इतिहास आहे.

(पृ. २४७)

“योगायोगाने नेतार्जींचा काल, कार्य व त्यांची जडण घडण आणि क्रांतिसिंहाचा काल, स्वातंत्र्यपूर्वकाळातील कार्य व त्यांची जडण घडण यात लक्षणीय साधर्म्य दिसून येते.

ब्रिटीश फौजांशी नेतार्जींनी लढा देणे आणि आपल्या तरुण मावळ्यांची तुफान सेना निर्माण करून आणि प्रतिसरकार स्थापन करून ब्रिटीशांशी क्रांतिसिंहांनी प्रतिकार करणे या घटना भिन्न-भिन्न वाटल्या तरी त्यांच्यामागील भूमिका व प्रेरणा एकच होत्या.

एकाने देशाबाहेर ब्रिटीश सत्ता नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला तर, दुसऱ्याने देशात राहून ती खिळखिळी करण्याचा प्रयत्न केला. दोन्ही कार्यात समान धर्मीय वैशिष्ट्ये आहेत.”

आधुनिक भारताचा इतिहास घडवणाऱ्या ज्या मोजक्या व्यक्ती आहेत त्यांत नेताजी सुभाषचंद्र, डॉ. आंबेडकर व क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचे स्थान अढळ आहे. भारतीय इतिहास त्यांची कामगिरी विसरू शकत नाही.

—प्रा. वा. गो. बीडकर, लेखक-संशोधक (पृ. २४८)

“माणसे मरतात, मरून उरतात ती देवमाणसे. नाना पाटील पराक्रमाने सिंह होते, मनाने पूर्ण, परिपूर्ण माणूस होते. सिंहाला आयाळ लावावी लागत नाही. ती त्याच्या गळ्यात रुळतच असते. तसेच क्रांतिसिंहाकडे या महान (४२ च्या) चळवळीचे नेतृत्व ‘स्वयमेव मृगेंद्रता’ या न्यायाने चालून आले. म्हणूनच—

आकाशाहून विशाल भासे याचे व्यक्तित्व ।
कर्पूररसे जो अवघे जाळी आपुले कर्तृत्व ।

अनुक्रमणिका

चिरंजीव हा हौतात्माचा विजयी अभिमान ।
इतिहासाविण कुणी करावा याचा सन्मान ।”

—ग. दि. माडगुळकर (पृ. २४८)

“भारतीय स्वातंत्र्य-लढ्याच्या इतिहासात सातारच्या क्रांतीने शिरपेच चढवला आहे. आणि त्या शिरपेचाचे मानकरी म्हणून नाना पाटील यांचे नेतृत्व वादातीत आहे.

—क्रांतिवीर भाई रंगराव पाटील (पृ. २८०)

“या चळवळीत जो काही थोडाफार हिंसाचार झाला, त्या संबंधी चळवळ संपल्यानंतर बराच वादविवाद झाला. परंतु हा हिंसाचार प्रतिकाराच्या स्वरूपाचा होता. ब्रिटीश राज्याने जी हिंसक सिंहाची झडप मारली तिच्या मानाने हा प्रतिकार काहीच नव्हता. दुसऱ्या एका संदर्भात महात्मजींनी म्हटले होते की, ‘मांजराने आपल्या तोंडात धरलेल्या उंदराने त्या मांजराच्या गळ्यावर आपल्या नखाने ओरखडा काढावा’ तसे या हिंसाचाराचे स्वरूप होते. महाराष्ट्रातील १९४२ सालच्या चळवळीला खरा जोम प्राप्त झाला तो या भूमिगत चळवळीने.”

वि.स. पागे. स्वातंत्र्यलढ्यातील एक नेते व माजी सभापती विधानसभा (पृ. ३०९)

“भारतातील पहिल्या औंध राज्य घटनेच्या (ग्रामस्वराज्याच्या) धर्तीवर सुधारून पत्रीसरकारची सातारा ग्रामराज्याची आमची घटना बनविण्यात आली.”

—अप्पासाहेब लाड, कुंडल, (सल्लागार व पत्रीसरकारच्या न्यायदान मंडळाचे सरन्यायाधीश (पान ३१८)

“पत्रीसरकारची ग्रामसफाई ही केवळ गावातील केरकचऱ्याची होती असे नाही, तर गुंडपुंड, दरोडेखोर, सावकार या समाजशत्रूंचेही उच्चाटन करून ग्रामसफाई होत होती.”

—भगवानराव पाटील माजी आमदार व नानांचे जावई (पृ. ३२६)

“पत्रीसरकारचा, जनतेचा लढाऊ संघर्ष व जनतेची न्यायदान मंडळे यांचा महत्त्वपूर्ण वारसा हे जनतेचे धन आहे.”

—गेल ओमवेट (सौ. शलाका पाटणकर) (पृ. ३५०)

“बाकीच्या हिंदुस्थानातील स्वयंस्फूर्त उठाव ओसरून गेल्यानंतर राजकीय दृष्टीनेही चैतन्यहीन बनला, पण साताऱ्याने आपले चैतन्य कायम राखले. ब्रिटीशांच्या राजकीय सत्तेशी त्याने सतत झगडा सुरू ठेवला हेच त्याचे वैशिष्ट्य आहे.”

—बुद्धीसागर ‘नवयुग’ सातारा पत्रीसरकार विशेषांक (पान ३६७)

अनुक्रमणिका

“शिवाजी महाराजांनंतर गनिमी काव्याने लढणारा हा पुरुष मोठा चिंतनीय आहे.

शिवाजी महाराजांच्या चरित्रात जसे अनेक चित्तरारक प्रसंग आहेत तसेच रणगाजी नाना पाटलांच्या जीवनातही आहेत. म्हणून आधुनिक काळातील जनतेचा योद्धा व सेनापती म्हणून इतिहास त्याची नोंद घेईल यात शंका नाही.”

—रा. ना. चव्हाण (पृ. ५५)

“आपल्या विचारांप्रमाणे त्यांनी कृतीही केली. सामाजिक स्वातंत्र्याची चळवळ राष्ट्रीय स्वातंत्र्याशी जोडली.

दारिद्र्य हे मानवनिर्मित आहे. ते लुच्च्या लबाड लोकांनी तुमच्यावर लादले आहे. तुम्ही जागे झालात तर ते नष्ट होऊ शकते, ही शिकवण सामान्यांच्या मनावर बिंबवण्याचा प्रयत्न त्यांनी अखेरपर्यंत केला.”

—श्री. जी. डी. लाड, बापू (पत्रीसरकारचा फील्ड मार्शल) (पृ. २७, २८.)

“ज्ञानदेव-तुकारामांची परंपरा घेऊन, ज्योतिबाची अन्यायाची चीड व समाजसुधारणा घेऊन, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची दलितांवरील अन्यायाची चीड घेऊन, लोकमान्य टिळक व महात्मा गांधी यांचा साम्राज्यशाहीस विरोध घेऊन व श्रमिकांच्या मुक्तिलढ्याची स्वतःची जीवननिष्ठा घेऊन, अण्णा कम्मुनिस्ट पक्षात आले मार्क्सवाद, लेनिनवादाच्या दिंडीत सामील झाले.”

—बा. बा. महाराज पत्रकार व स्वातंत्र्यसैनिक (पृ. ९)

“१९४२ आंदोलन सुरू होण्यापूर्वीच क्रां. नाना पाटील यांना आठ वेळा शिक्षा झाली होती. राष्ट्रीय चळवळीतील निःस्वार्थी कार्यामुळे व अखंड जनजागरणामुळे १९४२ च्या चळवळीपूर्वीचा सातारा जिल्ह्यातील स्वातंत्र्य-चळवळीते ते प्रतीक बनले होते. १९४२ साली विद्यार्थीदशेतून जी नवी क्रांतिकारक पिढी जन्माला आली तिला प्रेरणा देऊन सातार्यात एक प्रचंड क्रांतिज्योत पेटवली.”

—प्रा. डॉ. अरुण भोसले, सातारा पत्रीसरकार अभ्यासक, संशोधन (पान ६२)

“खान्देशचे डॉ. उत्तमराव पाटील यांनी आपल्याबरोबर तिकडील भूमिगत घेऊन १९४५ च्या प्रारंभापासून नाना पाटील, जी.डी. लाड व अप्पा लाड यांच्याशी चर्चा व सहकार्य करून त्या सर्वांनी पत्रीसरकार व त्याच्या कार्याची रूपरेषा निश्चित केली. गावोगाव सभा, प्रचार व प्रसार केला. ग्राम न्यायालये मूर्त स्वरूपात आणली.”

—दादासाहेब आळतेकर-स्वा. सैनिक, माजी खा. सातारा जिल्हा काँग्रेसचे श्रेष्ठ नेते. (पृ. ९९)

“This indeed was a man ! Whence comes such another? (या सम हा ! असा पुरुषार्थी महामानव पुन्हा केव्हा?)”

—माजी कुलगुरु—बॅ. पी.जी. पाटील

“क्रां. नाना पाटलांच्या कार्याने अशीच स्फूर्ती व मार्गदर्शन तरुण पिढीला मिळो हीच सदिच्छा.”

—श्रीनिवास सरदेसाई (पृ. २३९)

“नाना पाटील गेले आणि एक विचार मनाला चटका लावून गेला की इतिहास एका प्रचंड सामर्थ्याचा पुरेपूर उपयोग करू शकला नाही.”

—दत्ता देशमुख (पान १६३)

क्रां. नाना पाटलांना गरिबांना सोन्याचे दिवस दाखवायचे होते. ते आयुष्यभर सत्ता आणि मत्ता सोडून गरिबांसाठी झटले, लढले, आणि त्यांनी देशबांधवांच्या सेवेच्या असिधाराव्रताचे पालन केले. यातच त्यांचा मोठेपणा आहे.

—स्वातंत्र्यसैनिक संभाजीराव थोरात (पान ६९)

शिवाजी महाराजांनी जसे मावळ्यांच्या व इष्टमित्रांच्या जीवावर स्वराज्य स्थापनेचे कार्य केल तसच नाना पाटलांनी नागनाथ, लाड व शेतकऱ्यांच्या पाठींब्याने आपले राज्य उभे केले. चालवून दाखवले.

—डॉ. सरोजिनी बाबर, महान साहित्यिक व स्वातंत्र्य चळवळीच्या पाठिराख्या (पान १९)

स्वातंत्र्य चळवळीत अण्णांनी समाजप्रबोधनाचे मोठे काम केले. स्वातंत्र्याच्या लढ्यासाठी सामान्य माणूस आपल्या आवेशपूर्ण वक्तृत्वाने त्यांनी सज्ज केला. त्यांच्या सभा म्हणजे जनसामान्यांच्या प्रशिक्षणाचे भव्य मेळावेच म्हणावे लागतील.

—इंदुमती पाटणकर ४२ च्या रणसंग्रामातील तुफान सैनिक (पान ८५)

नानांच्या वक्तृत्वापुढे कोणाही भारतीय विद्वत पुढाऱ्याचे तेज पडत नसे. सातारचे ते अनभिषिक्त राजे झाले होते.

—माधवराव बागल—स्वातंत्र्य सेनानी, समाजसुधारक (पृ. ९०)

महात्मा गांधींनी मांडलेल्या ग्रामराज्य या कल्पनेची त्यांनी अंमलबजावणी केली म्हणून ग्रामराज्य उदयाला आले.

अनुक्रमणिका

—शंकर खंडू पाटील—लेखक पत्रकार (पान १०६)

शिराळा तालुक्यातील मिरुक्क्याची वाडी येथे भूमिगत कार्यकर्त्यांची बैठक उत्तमराव पाटलांच्या (खान्देशचे) अध्यक्षतेखाली होऊन पत्रीसरकार स्थापन झाल्याचे घोषित करण्यात आले.

—काँ. शेख काका—शूर क्रांतीवीर व राजकीय कार्यकर्ते (पान ११०)

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील स्वातंत्र्योत्तर काळातील समाजजीवनाशी ज्याचे मन सुखदुःखाच्या क्षणी अखंडपणे स्पंदत राहिले, ज्याने महाराष्ट्राच्या इतिहासातील वळणांना निर्विवाद आकार दिला, लोकांनी भरल्या मायेने ज्यांना क्रांतीवीर म्हणून जयजयकार केला तो सिंहाच्या काळजाचा असा पुरुष क्रां. नाना पाटील.

—शिवाजीराव सावंत, सुप्रसिद्ध साहित्यिक (पान ११७)

स्वातंत्र्योत्तर काळात स्वातंत्र्यास सत्ताभिलाषाचे ग्रहण लागले नसते तर नाना पाटील हे महाराष्ट्राचे स्वातंत्र्यसूर्य ठरले असते यात शंका नाही. ते निर्मळ मनाचे मराठा वीर होते.

—काशिनाथ रा. देशमुख नानांचे भूमिगत सहकारी, गांधीवादी कार्यकर्ते (पान १२७)

जनतेच्या पाठिंब्यावरच भूमिगतांचे पत्रीसरकार स्थापन झाले होते. सेवादल, तुफानसेवा आदि संघटना गावोगाव काम करीत होत्या. दारूबंदी, गांजाबंदी, गांधीलग्न, अस्पृश्यतानिवारण, प्रौढ साक्षरता वर्ग, गावोगावी कार्यकर्त्यांची जनता कोर्ट स्थापन झाली होती.

—काँ. डी.जी. देशपांडे '४२ च्या लढ्यांतील क्रांतीवीर' (पृ. १३३)

उभ्या हयातीत ते शेतकऱ्यांना विसरले नाहीत. खासदार झाले पण शेतकरी डोळ्यासमोर ठेवला.

—काँ. कमल भागवत—लेखिका, राजकीय कार्यकर्त्या (पान १४०)

नाना पाटलांची राहणी सदैव साधी. लुंगी, लंगोट, कुडते, शर्ट आणि घोंगडे. खासदार झाले तरी ब्लॅकेट वगैरे नाहीच. म्हणायचे ही पाटीलकी पाच वर्षांची तेव्हा नसते चोचले हवेत कशाला?

—वृक्षमित्र धों. म. मोहिते—स्वातंत्र्यसैनिक, लेखक, पत्रकार

(१५ ऑगस्ट १९८५ ला क्रांतिवीरांगना कै. लीलाताई पाटील स्मृति गौरव विशेषांक, डॉ. हेमंत देशमुख, संपादक—लोकमानस दोंडाईचा. यांनी संपादित केलेल्या अंकातील त्यांचे ‘अर्घ्यदान’ संपादकीय)

अहो रूपम् अहो ध्वनिः !

कालगतीने सांप्रत सर्वच व्यवसायांचे धंदे झाले आहेत. देशभक्तीचाही जेथे धंदा झाला आहे तेथे वृत्तपत्रव्यवसायाकडून काही वेगळी अपेक्षा करणे व्यर्थ आहे. त्यामुळे केवळ आर्थिक लाभाकरिता कोणत्याही निमित्ताने खास अंक किंवा थातुरमातुर विशेष पुरवणी काढणे हा वृत्तपत्रांचा किफायतशीर धंदा झाला आहे. हल्ली सहकारमहर्षी, शिक्षणमहर्षी इ. इ. खंडोगणती महापुरुष ठायी ठायी निर्माण होऊन भारतभूमी धन्य धन्य झाली आहे. याचवेळी लोकांची गुणग्राहकता व कृतज्ञताबुद्धी कमी झाली आहे ! अगदी आपल्या गल्लीतल्या कर्तृत्ववान नेत्याची बूज देखील कोणी ठेविनासे झाले आहे ! या वृत्तीमुळे या सर्व महर्षींची व निष्काम कर्मयोग्यांची समाजाकडून हेळसांड होण्याचा व त्यांच्या पुढारीपणाला धक्का पोचण्याचा मोठा संभव आहे ! हे जाहिरातीचे युग आहे. साधे भिकार दंतमजनही येथे जाहिरातीमुळे चांगले खपते. त्यामुळे आपले पुढारीपण विकण्यासाठी या जाहिराततंत्राचा उपयोग करून घेण्याची बुद्धी या चतुर महर्षींना झाली तरच नवल ! वृत्तपत्र हे जाहिरातीचे सर्वात सोपे, प्रत्यही सहजसाध्य, तुलनात्मक दृष्ट्या स्वस्त व समाजाच्या कानाकोपऱ्यांत पोहोचणारे साधन आहे. अशा परिस्थितीत आर्थिक अडचणीतील वृत्तपत्रसृष्टी आणि जाहिरातीची निकड असलेले हे धूर्त नवश्रीमंत महर्षी यांची युती होऊन अहो रूपम् अहो ध्वनीचा बाजार भरला नसता तरच नवल होते. काही चाणाक्ष बोरुबहादुरांनी तर पुढाऱ्यांच्या जाहिरातबाजीच्या या गरजेपोटी (लंगोटी) वृत्तपत्रांचा किफायतशीर धंदा सुरू केला आहे.

सर्वांना सर्वच गोष्टी साधत नाहीत या न्यायाने, आम्ही (कुठल्यातरी बेसावध क्षणी स्वतःच्याच कुबुद्धीने) पत्रकार झालो व गेली पावणेदोन वर्षे या व्यवसायात कसे तरी टिकलो असलो तरी असा एखादा विशेषांक किंवा खास पुरवणी काढणे आम्हाला जमले नाही. आमच्या सभोवताली, आमच्या व जनतेच्या भाग्याने अनेक थोर थोर कर्तृत्वाचे हिमालय उभे आहेत ! त्यांत सहकारमहर्षी, शिक्षणमहर्षी, पत्रकारमहर्षी, बँकमहर्षी, क्रीडामहर्षी इ. इ. तर आहेतच, पण विविध क्षेत्रांतील (उद्यानपंडित वजा) पंडित, लोकसेवक, तपस्वी व मनस्वीही रंगड आहेत. त्यांत सकाळी उठल्यापासून रात्री झोपेपर्यंत अष्टौप्रहर मदिराप्राशन करणारे, राष्ट्रपती पदकाचे मानकरी असलेले पाव डझन आदर्श शिक्षक जसे आहेत; तसे स्वातंत्र्योत्तर काळात जन्मूनही दर महिन्यास स्वातंत्र्यसैनिकांचे पेन्शन घेणारे थोर स्वातंत्र्यसैनिकही आहेत ! सारांश, कर्तृत्ववान थोरांच्या परिसरात राहूनही आमच्या नशिबी अद्याप एकही “खास पुरवणी” येऊ नये हा आमच्या दुर्दैवाचा, नष्टचर्य बुद्धीचा, योग्य क्षणी थोरांची थोरवी न कळण्याचा व मराठी माणसाला कोणताही धंदा नीट करण्याची मुळातच अक्कल नसते याचाच परिपाक आहे.

अशा प्रकारे काही विशिष्ट स्वरूपातच हे साप्ताहिक चालवावे असा आमचा आग्रह असूनही, कै. लीलाताई उत्तमराव पाटील यांच्या स्मृत्यर्थ एक गौरव विशेषांक काढलाच पाहिजे अशी उत्कट इच्छा त्यांची अंत्ययात्रा सुरू असतानाच आमच्या मनात निर्माण झाली. लीलाताईंना मी जवळून चांगला ओळखीत होतो. स्वातंत्र्य चळवळीतील त्यांच्या कार्याचीही मला माहिती होती. लीलाताईंच्या अखेरच्या आजारपणातच मी डॉ. उत्तमराव अण्णांच्या मागे लागून सातारच्या पत्रीसरकारातील या उभयता क्रांतिकारक पतीपत्नीच्या सहभागाची कथा लिहून घेतली होती व या साप्ताहिकाच्या गतवर्षाच्या दिवाळी अंकात प्रसिद्ध केली होती. डॉ. उत्तमराव पाटलांनी पत्रकारितेच्या क्षेत्रातही चांगलीच तलवार फिरविलेली

आहे. कुठल्याही प्रसंगाचे नीटस नेमके व यथातथ्य शब्दांकन करणाऱ्या त्यांच्या अभिजात लेखनशैलीचा मला चांगला परिचय होता. तथाकथित अहिंसक गांधीवाद्यांच्या दृष्टीतून सातारचा पत्रीसरकारचा लढा हिंसक अतएव चुकीच्या मार्गाने झालेला लढा होता. म्हणून त्याची हेटाळणी व अवहेलना करून राष्ट्राच्या स्वातंत्र्यसंग्रामातून त्यांना तो बाद करावयाचा असल्याने स्वातंत्र्योत्तर शासनाने पत्रीसरकारच्या इतिहासाकडे संपूर्ण दुर्लक्ष केले होते.

ही शिवरायांच्या स्वातंत्र्ययुद्धाची पुनरावृत्ती

तथापि या लढ्यास राष्ट्रभक्तीचा कस लागला होता. मातृभूमीवरील आत्यंतिक निष्ठा, स्वातंत्र्यप्रियता, देशासाठी आत्मसमर्पण करण्याची वृत्ती, वीर्यशौर्यधैर्य, सामाजिक समता व न्यायबुद्धी, बलाढ्य शत्रूंशी लढताना कसाला लागणारी शक्ती व युक्ती या मानवी गुणांचा व प्रतिभाविष्काराचा उत्कर्षच जणू भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामातील या पत्रीसरकारच्या पर्वात झाला होता. शिवरायांच्या महाराष्ट्राला भावणाराच हा लढा होता. एखाद्या विशिष्ट क्षेत्रात इतक्या सातत्याने व नेटाने बलाढ्य व सुसज्ज इंग्रजांना नामोहरम करणारा व त्याचवेळी जनतेचे खरेखुरे ग्रामराज्य स्थापन करणारा असा आगळा यशस्वी लढा हिंदुस्थानात इतरत्र झाला नाही. या लढ्याने स्व. जवाहरलाल नेहरू देखील आश्चर्याने स्तंभित झाले होते. अशा या गौरवशाली लढ्याचा इतिहास स्व. यशवंतराव चव्हाणासारख्या इतिहासाची जाण व दृष्टी असलेल्या, चोखंदळ बुद्धीच्या गुणग्राहक महाराष्ट्र नेत्याने जेथे दुर्लक्षिला तेथे यापुढील काळांतील महाराष्ट्र शासन त्याची दखल घेणे अवघडच आहे. म्हणून या पत्रीसरकारच्या लढ्यात ज्यांनी एक सेनानी म्हणून तनमनधनाने प्रत्यक्ष भाग घेतला त्या डॉ. उत्तमराव पाटलांनी, त्यांना माहीत असलेला इतिहास तरी लिहावा म्हणून आम्ही त्यांचे मागे लागलो. डॉ. उत्तमराव पाटलांच्या या ऐतिहासिक कथनातून साकार झालेल्या त्यांच्या स्वतःच्या व लीलाताईच्या दर्शनाने आम्ही चकित झालो. सांप्रत इतक्या स्निग्ध, शांत, सोज्वळ व प्रेमळ असणाऱ्या, बेतास बात शिक्षण झालेल्या, साध्या सुध्या मराठमोळ्या लीलाताईच्या अंतर्दामी, परकीयांच्या गुलामगिरीने व सामाजिक राजकीय अन्यायाने संतप्त होणारी, त्यासाठी प्रथम सत्याग्रहाच्या व अंती सशस्त्र क्रांतीच्या मार्गाने ब्रिटीशांशी प्राणपणाने लढणारी, प्राणभयाच्या संकटसमयीही न डगमगता बुद्धी शांत व स्थिर ठेवणारी, प्रसंगी मृत्यूला हेटाळणारी, ऐन तारुण्यात पोटातल्या बाळावर व उभ्या संसारावर निखारा ठेवणारी एक तेजस्वी क्रांतिवीरांगना दडलेली आहे याचे आकलन होणेच रोमांचकारी होते. महापुरुषांच्या आत्मबलाने व प्रेरणेने, सामान्यजनातून किती अलौकिक नररत्ने निर्माण होतात त्याच्या दाखल्यानी इतिहास ओतप्रोत भरला आहे. शिवाजीच्या महाराष्ट्राला तर तो मुळीच नवीन नाही. मातीतून माणसे उभी करणाऱ्या महात्मा गांधींच्या सर्वस्पर्शी प्रभावापासून डॉ. उत्तमराव पाटील व लीलाताईसारखी जन्मजात संवेदनाक्षम बंडखोर अलिप्त राहणेच अशक्य होते. तशातच या उभयतांना मातृहृदयी सत्याग्रही सानेगुरुजींचा प्रत्यक्ष परिसंस्पर्श झालेला !

अनोखे स्त्रीरत्न

संपूर्ण भारतीय इतिहासात व गेल्या एक शतकाच्या स्वातंत्र्यसंग्रामात अनेक शूरवीर महिलांनी सुखी संसाराचा त्याग करून, अभूतपूर्व साहसाने देशासाठी प्राणार्पण केल्याचे दाखलेही काही कमी नाहीत. या पार्श्वभूमीवर देखील लीलाताईंचे हे दर्शन विस्मयचकित करणारेच होते. पण त्याबरोबर व त्यापेक्षाही लीलाताईंमधील मनस्वी आत्मनिर्धार व बंडखोर समाजसुधारकाने आम्ही दिपून गेलो. जगाच्या इतिहासात राजकारण व स्वातंत्र्यलढ्याबरोबरच, समाजसुधारणेच्या प्रत्येक अंगाला स्पर्श करणारा नेता महात्मा

अनुक्रमणिका

गांधीखेरीज अन्य झाला नाही. त्या अवस्थेला पोचायला महात्माजींना समाजकारणात व आत्मचिंतनात काही वर्षे घालवावी लागली होती. पण नासिक जिल्ह्यातील नांदगांव तालुक्यातील साकोरे नामक लहानशा खेड्यातील, फारसे प्राथमिक शिक्षणही न झालेल्या, श्रीमंत व सुखवस्तू घरातल्या या सोळासतरा वर्षांच्या गावंढळ मुलीने, प्रत्यक्ष आपल्या मातेच्या निग्रही विरोधाची पर्वा न करता, हातातील एक रिकामी पिशवी एवढीच इस्टेट असलेल्या उत्तमराव पाटील नामक एका दरिद्री देशभक्त तरुणाशी लग्नसोहळ्यातील एकही विधी न करता, जाड्याभरड्या खादीच्या साडीवर, एका महाराच्या हस्ते विवाह करावा, गळ्यात मंगळसूत्रही घालू नये, अठराविश्वे दारिद्र्य असलेल्या सासरी अक्षरशः चंद्रमौळी असलेल्या घरनामक गोठ्यामध्ये समाधानाने रहावे, स्वजनांचा बहिष्कार पडल्यावर त्याची व गावकऱ्यांची पर्वा न करता, डोक्याऐवजी खांद्यावरून पदर घेऊन नदीवरून पाण्याचे हंडे डोक्यावर घेऊन भर गावातून यावेजावे आणि हे सगळे धार्मिक व सामाजिक रूढीबंधने अगदी घट्ट व कडक असलेल्या १९३७-३८ च्या कालखंडात घडावे, हे चित्रच विस्मयकारक होते. ही मुलगीच मुळी लोकविलक्षण होती. महात्माजी व साने गुरुजी निमित्तमात्र होते. बुद्धीला पटलेले सामाजिक बदल, प्रसंगी पराकोटीचे दारिद्र्य व स्वजनांची अवहेलना पत्करून, जाणीवपूर्वक आचरणात आणणारी ही मराठमोळी तरुणी त्या क्षणी तरी महात्माजी व सानेगुरुजी यांनी मानावी इतक्या योग्यतेला पोचत होती.

अन्यायाविरुद्ध पेटून उठणारे कृति प्रवण बंडखोर मन हाच लीलाताईंचा स्थायिभाव होता. जसे ते सामाजिक अंधरूढी-परंपराविरुद्ध खवळून उठले तसेच ते त्या जाणीवेने ब्रिटीशांच्या गुलामगिरीविरुद्ध बंड करून उठले. अन्यायाविरुद्धची कृतीशून्य शाब्दिक चीड हा आपणा भारतीयांचा स्वभावविशेष आहे. बुद्धीवादी मध्यमवर्गीयाचे तर ते व्यवच्छेदक लक्षण मानता येईल. या पार्श्वभूमीवर, सुखवस्तु घरंदाज मराठा घराण्यातून येऊनही, १९३७-३८ च्या प्रतिगामी घट्ट रूढीबंधनांच्या कालखंडात, आधुनिक विचारद्वारा ही रूढीबंधने तटातट तोडणाऱ्या, पतीबरोबर खऱ्याखऱ्या बरोबरीच्या नात्याने जगून व नर्सिंगचे शिक्षण घेऊन स्त्रीमुक्तीचा आदर्श घालून देणाऱ्या, आणि त्याचवेळी स्वातंत्र्याच्या रणसंग्रामात प्रत्यक्ष झाशीच्या राणीप्रमाणे शौर्य गाजविणाऱ्या लीलाताईंचे समग्र चित्र निदान महाराष्ट्रापुढे तरी ठेवले पाहिजे अशा जाणीवेतून हा स्मृति/गौरव विशेषांक काढण्याचा विचार आकारात आला.

दिव्यत्वाची जेथे प्रचिती । तेथे कर माझे जुळती

सर्वच मानवप्राणी पंचमहाभूतांनी बनतात. पण क्रांतिकारकांच्या मुशीत ईश्वर त्याशिवाय आणखी काही द्रव्ये टाकत असला पाहिजे. सत्व, स्वाभिमान, निर्धार, निर्भयता, सत्यनिष्ठा व आत्मार्पणबुद्धी यांचे हे विलक्षण रसायन फक्त क्रांतिकारकांच्याच जीवनात पाहायला मिळते. “पक्षी पिंजऱ्यातून उडाला” “मी भूमिगत झाले” आणि “तू तर डांगरी गांवची लक्ष्मी” हे तिन्ही लेख वाचतांना पोंगडावस्थेतून कोवळ्या तारुण्यात प्रवेश करीत असतानाच सामाजिक व राजकीय क्रांतीत भाग घेणाऱ्या लीलाताईंमध्ये हे सगळे गुण प्रकर्षाने दिसून येतात

१९४२ च्या “भारत छोडो” आंदोलनात अमळनेरला,

“नही रखना नही रखना,
सरकार जालीम नही रखना”

म्हणून, पुढाकार घेऊन रेल्वेस्टेशन, पोस्ट ऑफिस व कोर्ट जाळणारी क्रांतिकारक; पाठीवर, कमरेवर पोलीसांच्या बंदुकांचे दस्ते बसल्याने जमिनीवर पडल्यानंतरही, “झंडा उंचा रहे हमारा—ऑगस्ट क्रांती झिंदाबाद”, चे नारे देता देता तिरंगा न सोडणारी गर्भवती सत्याग्रही; साडेसहा वर्षे सश्रम कारावासाची शिक्षा झाल्यावरही राष्ट्रीय कर्तव्याच्या अभिमानाने मान ताठ झालेली आणि त्याचवेळी सभोवतालची भेदरलेली मंडळी पाहून व्यथित होणारी देशभक्त; नरकसदृश तुरुंगवासात गोणपाट नेसून कांजीरोटीची शिक्षा भोगणारी सत्याग्रही; मातेसमान वृद्ध सासूच्या गंभीर आजाराने अंतःकरण विदीर्ण झालेली संवेदनशील हळवी स्त्री; अंगात १०१ डिग्री ताप असताना पोलीसांच्या हातावर तुरी देऊन तुरुंगातून निसटून जाणारी धाडसी वीरांगना; पुण्याहून सातारला जाताना व नंतरही पोलीसांना वारंवार चकविणारी चतुर स्त्रीसैनिक; खांद्यावर बंदुक घेऊन सातारच्या पत्रीसरकारातील स्त्रीदलाचे प्रमुखपद सांभाळून ब्रिटीशांशी सशस्त्र लढा देणारी रणारागिणी; स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रीशिक्षण; स्त्रीमुक्ती, सहकारी संघटना, स्त्रीहोमगार्डदल इत्यादि विविध सामाजिक क्षेत्रांत रचनात्मक काम करणारी काँग्रेस कार्यकर्ती; १९७२ ते ७८ मधील महाराष्ट्र विधानसभेतील जागरूक आमदार आणि या सर्व भूमिका पार पाडीत असताना डॉ. उत्तमराव पाटलांसारख्या चळवळ्या बंडखोराचा संसार उत्तमप्रकारे सांभाळणारी कर्तव्यदक्ष गृहिणी लीलाताई—या सर्व रूपांतील लीलाताई म्हणजे एक लोकविलक्षण आदरणीय व्यक्तिमत्व आहे.

कधीकधी वास्तव कल्पितापेक्षाही अद्भुत असते

भारतीय ललित साहित्यामध्ये शरत्चंद्र चटर्जीच्या आत्यंतिक दारिद्र्य किंवा/आणि विपरीत परिस्थितीतील मानी, स्वाभिमानी, बुद्धीवान व तेजस्वी नायिका अमर झालेल्या आहेत. १९३७ च्या विवाहप्रसंगीच्या बंडखोर युवतीपासून तो स्वातंत्र्यसंग्रामात रणचंडिका म्हणून तळपणाऱ्या लीलाताईंच्या विविध अद्भुत रूपांनी शरदबाबूंच्या लेखणीलाही मोहिनी घातली असती. आणि अनेक तेजस्वी मानसकन्यांच्या या जगद्विख्यात पित्याने “वास्तव्य कल्पितेपेक्षाही अद्भुत असते” असे म्हणून या प्रत्यक्षातील लीलाताईंना आपल्या सर्व लोकविलक्षण मानसकन्यापेक्षा वरचे स्थान खचीतच दिले असते.

आम्हाला लीलाताईंचे मरणोत्तर उदात्तीकरण करावयाचे नाही. तसे करणे त्यांच्यावरील अन्याय होईल. अनेक सामान्य व्यक्तींमध्ये असामान्यत्व दडलेले असते. अशा व्यक्तीला युगपुरुषाचा परिसरस्पर्श झाला तर त्याच्यातील असामान्यत्व प्रगट होते. मुळातच हाडाच्या क्रांतिकारक असलेल्या लीलाताईंना महात्माजींसारखा युगपुरुष नेता, साने गुरुजींसारखा संत मार्गदर्शक, वामनराव पाटलांसारखा सत्यशोधकी पिता आणि डॉ. उत्तमरावांसारखा देशभक्त क्रांतिकारक पती लाभल्याने, स्वातंत्र्यसंग्रामाने भारलेल्या वातावरणात त्यांची अस्मिता व कर्तृत्व तेजस्वीपणे प्रकटले. स्वातंत्र्योत्तर काळातील बदलत्या परिस्थितीतही लीलाताई विविध सामाजिक क्षेत्रात हिरीरीने काम करीत राहिल्या. १९७२ च्या विधानसभा निवडणुकीत आमचे दोंडाईचे येथील घर लीलाताईंचे निवडणूक कार्यालयच होते. तेव्हा व त्यानंतरही अनेकदा देशातील ढासळत्या आर्थिक सामाजिक परिस्थितीमुळे त्यांना अनेक वेळा प्रक्षुब्ध झालेले आम्ही पाहिले आहे. क्रांतिकारकाच्या मनाचा सुंभ जळतो, पण पीळ जात नसतो, याचा अनुभव आम्ही तेव्हा घेतला आहे.

“उषःकाल होता होता काळरात्र झाली
अरे पुन्हा आयुष्याच्या पेटवा मशाली”

स्वातंत्र्योत्तर काळात अनेक चोरांचे मोर झाले. क्रांतिकारकांचा पाचोळा झाला. ब्रिटीशांचे बूटचाटेही सत्तासिंहासनाखड झाले. सत्ता वणीकांची व धनिकांची बटिक झाली. सामान्य माणूस निराधार झाला; अगतिकतेमुळे व दारिद्र्यामुळे मतीहीन झाला. तो तसाच राहणे, सुबुद्ध वा प्रबुद्ध न होणे, सर्वपक्षीय राजकारणी भोटांच्या फायद्याचेच झाले. अधून मधून लोककल्याण नामक भिकेचे काही तुकडे त्याच्यापुढे टाकून त्याला पुन्हा झोपविले गेले. समस्त राजकारण्यांनी स्वतःची फसवणूक व देशाचा भ्रमनिरास केला. दारिद्र्य, अज्ञान, अंधश्रद्धा, हिंसाचार, भ्रष्टाचार, अनाचार, व्यसनाधीनता वाढली आहे. बेबंद वाढणाऱ्या अवाढव्य लोकसंख्येने त्या सर्वांमध्ये भर घातली. सर्व पातळ्यांवर कर्तव्यपरायणता व देशभक्ती लोप पावली आहे. या परिस्थितीत नव्या आधुनिक समाजाची व नव्या राष्ट्राची उभारणी करण्यासाठी आधुनिक दृष्टिकोनाच्या, आणि आत्मसमर्पण वृत्तीने विधायक काम करणाऱ्या तरुण क्रांतिकारकांची गरज आहे. क्रांतिवीर डॉ. उत्तमराव व लीलाताई पाटील अशा क्रांतिकारकांचे आदर्श आहेत. त्यांचे अनेक समकालीन सहकारी स्वर्गस्थ झाले आहेत. राहिलेले थकले आहेत. त्यांच्या पाऊलखुणांवर भरपूर धूळ साचली आहे, त्या शोधण्यासाठी तरी आठवण, वृत्ती, सवड व प्रयोजन कोणाला राहिले आहे?

लीलाताईंच्या अंत्ययात्रेत कशा प्रकारचे विचारतंग मनात उठत होते. किती बेपर्वा, लाचार व अगतिक झालो आहोत आम्ही ! सुरेश भटांच्या वर उद्धृत केलेल्या काव्यपंक्ती किती समर्पक आहेत ! म्हणून त्या पाऊलखुणा शोधायचे आम्ही ठरविले. सापडल्या तेवढ्या आपल्यापुढे ठेवल्या आहेत. दिव्याचे दिवा पेटेल का ? शक्यता कमी आहे. जीवनज्योत अंधुकशी मिणमिणते आहे, पण देशभक्तीचे तेल संपलेले आहे. तथापि,

**शिवरायाचे आठवावे रूप । शिवरायाचा आठवावा प्रताप ।
शिवरायाचा आठवावा साक्षेप । भूमंडळी ॥**

या समर्थवाणीत मोठे सार आहे. शिवप्रभूंच्या निर्वाणानंतर निणायकी अवस्था झालेला महाराष्ट्र या समर्थवाणीनेच एकसंध व समर्थपणे उभा केला होता. आजच्या परिस्थितीत देशभक्त क्रांतिकारकाचे रूप, प्रताप व साक्षेप आठवण्याची गरज आहे. लीलाताईंच्या या स्मृती/गौरवाचे तेच प्रयोजन आहे.

गावे पवाडे पुरुषार्थाचे

प्रचलित नीतीनियम व सामाजिक समजुतीनुसार आपल्या अंतर्मनात मानवाच्या मोठेपणाचे व कर्तबगारीचे मापदंड निश्चित झालेले असतात. त्यात वास्तवतेपेक्षा भावनाप्रवणतेचाच भाग अधिक असतो. याच मापदंडांनी महान व्यक्तीचे थोरपण आपण निश्चित करीत असतो. खरे पाहता जन्मतः कोणीच मोठा नसतो. अंगभूत गुण, दैव आणि परिस्थिती इत्यादि अनेक घटक थोर व्यक्तीचे थोरपण घडवितात. हे अंगभूत गुण आणि वृत्तीच्या बळावर प्रतिकूल परिस्थितीशी झगडत व्यक्ती मोठी होत जाते. लीलाताईंना एका विशिष्ट क्षणी आम्ही महात्माजी व साने गुरुजींपेक्षा मोठे केले याचे काहीना हसू येईल, काहीचा क्रोध होईल. तथापि कालमान, सामाजिक परिस्थिती, वय, शिक्षण आणि परावलंबी स्त्रीत्व इत्यादि अनेक बाबींचा विचार करता आमची भावना वाचकांच्या लक्षात येईल.

अनुक्रमणिका

नाहीतरी भारतीय स्वातंत्र्ययुद्धात घरातील प्रत्येक सदस्य झोकून देण्याचे डॉ. उत्तमराव पाटलांच्या कुटुंबासारखे उदाहरण देशात दुसरे कोणते झाले ? डॉ. उत्तमरावांची माता खरोखरच धन्य होय !

**“अग्निकुंडी पाय केव्हा । कण्टकीही केव्हा ।
बंदिखान्याची हवा ॥”**

या वृत्तीने स्वातंत्र्यसंग्रामात लढणाऱ्या उत्तमराव, दशरथनाना, शिवाजीराव ही तिन्ही मुले व एकमेव सून लीलाताई. मागोमाग त्या माऊलीने देखील स्वातंत्र्याच्या वेदीवर प्राणार्पण केले. या कुटुंबाचा त्याग अजोड आहे. या कुटुंबाने आपल्या त्यागाचे कधी भांडवल केले नाही. आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात त्याची किंमतही वसूल केली नाही.

सत्तेचे राजकारण करायला विशिष्ट स्वभाव लागतो. डॉ. उत्तमराव व लीलाताईमध्ये तो नव्हता. शिवाजीरावांमध्ये मात्र डावी विचारसरणी, संघटनकुशलता, समन्वयवादी प्रकृती, चौफेर व्यासंग, प्रभावी वक्तृत्व, वाजवी महत्वाकांक्षा, धावपळ करण्याची तयारी, योग्य जागीच्या ओळखी, हे नव्या परिस्थितीतील नेतृत्वाला आवश्यक असे सर्व गुण होते. फक्त सर्व प्रकारच्या सातत्याचा मात्र अभाव होता. त्यामुळे कुठल्यातरी वळणावर गाडी बिघडली आणि सर्वार्थाने महाराष्ट्राचा मुख्यमंत्री व्हायला लायक असलेला हा क्रांतिकारक, किंचित्काल राजवैभव भोगून बाजूला पडला.

प्रत्येक कार्याच्या विशिष्ट काळी संबंधित नेतृत्व एक विशिष्ट उंची गाठते. ते कार्य सफल झाल्यावर, परिस्थितीची मागणी नसल्याने, ते नेतृत्व पुढे उंचावत नाही. एकतर ते स्थिर होते किंवा खाली उतरते. महात्माजींचे सुदैव की स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर ते लवकर स्वर्गस्थ झाले; त्यांच्या महात्म्याला ओहोटी लागण्याचा क्षण आला नाही, त्यांचे विनोबा भावे झाले नाहीत. त्याच न्यायाने उत्तमराव, लीलाताई व शिवाजीराव स्वातंत्र्यसंग्रामात हुतात्मा झाले असते तर त्यांचा मदनलाल धिंग्रा होऊन पुतळे उभे राहिले असते. पण स्वातंत्र्योत्तर काळात ते आजपर्यंत जगल्याने त्यांचे मातीचे पाय सगळ्यांना दिसले आणि अतिपरिचयात अवज्ञा झाली.

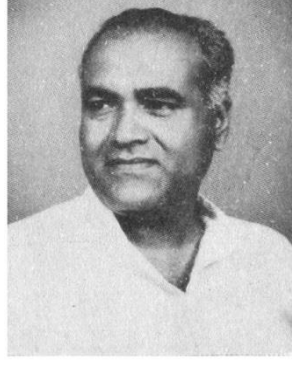
महात्मा गांधींसह आपले सगळ्यांचे पाय मातीचेच असतात. पण मातीमातीतही फरक असतो. महात्माजींची माती निराळी, सानेगुरुजींची निराळी, उत्तमराव-लीलाताईंची निराळी व तुमची आमची तर अगदीच निराळी ! मृत्यूनंतर आपल्या मातीची राखरांगोळी होते; तर गांधी-गुरुजी आणि लीलाताईंची माती मृत्युंजय होते.

मृत्युंजय आम्ही ! आम्हाला कसले कारागार ?

अहो हे कसले कारागार !

गर्जा जयजयकार क्रांतीचा गर्जा जयजयकार !

अनुक्रमणिका

‘क्रांतिसिंह नाना पाटील’

या अनमोल ग्रंथाचे लेखक
प्रा. डॉ. जयसिंगराव पवार : व्यक्ति-परिचय

जन्मभूमी : तडसर, ता. खानापूर, जि. सांगली (सातारा)

शिक्षण : राजाराम कॉलेज, कोल्हापूरमध्ये.

एम्. ए. (इतिहास) १९६२.

पीएच्डी. १९८२ : छत्रपती राजाराम महाराज या विषयावर

संशोधन : १. डॉ. आप्पासाहेब पवार यांच्या मार्गदर्शनाखाली मराठी इतिहास विभागात मराठ्यांच्या कागदपत्रांचे संशोधन व संपादन स. १९६४ ते १९६९. (ताराबाई कागदपत्रे)

२. भारतातील प्रमुख संशोधकीय मासिकांतून आतापर्यंत ३० च्या वर शोधनिबंध ? न्ततिकनदु इकज्जनी (प्रसिद्ध).

३. महाराणी ताराबाई हा मराठीतील पहिला महाराणी ताराबाईंचा चरित्र ग्रंथ. (१९७५) या ग्रंथास महाराष्ट्र राज्याचा उत्कृष्ट पुस्तक म्हणून साहित्य पुरस्कार.

४. छत्रपती राजाराम महाराजांचे (थोरले) संशोधनात्मक चरित्र (प्रसिद्धीच्या मार्गावर).

५. सेनापती संताजी घोरपडे यांचे महाराष्ट्रातील पहिले चरित्र (संशोधनात्मक) (प्रेसमध्ये)

लेखन : आतापर्यंत इतिहासावर १५ हून अधिक पुस्तके.

संपादन : महाराष्ट्रातील थोर क्रांतिकारक व समाजसुधारक क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचा स्मृतिग्रंथ उपेक्षित, अशा क्रांतिसिंहावरील हा पहिला स्मृतिग्रंथ : नामवंतांचे लेख, क्रांतिसिंहाच्या आठवणी, पत्रे, भाषणे इ.

क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्या चरित्राच्या संशोधनास हा आधारग्रंथ मानला जातो.

अनुक्रमणिका